B 1,761,300

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Ill. L
JAN 31 1983
Serials

9
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Šulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 9

Studije i članci

Adolf Dragičević
Marxovo shvaćanje oslobođenja rada 1371

Pavle B. Jovanović
Država i reprodukcija 1389

Svetislav Taboroši
Društvena svojina i samoupravno sporazumevanje 1412

Predrag Matvejević
O jugoslavenstvu danas 1440

Prilozi

Marijan Pavčnik
Izvršna funkcija i uredba kao podzakonski akt 1447

Janko Maksimović
Osnovni elementi metodologije strategije tehnološkog razvoja 1463

Branislav Sinadinovski
Struktura i uloga političkih partija i organizacija u savremenom Libanu 1483

Savremena društvena misao

Bojan Grobovšek
„Treći put" nije model, već metod 1497

Osvrti

Boris Nonevski
Na talasu osrednjosti 1511

Prikazi 1517

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Адольф Драгичевич
Марксово понимание освобождения труда 1371

Павел Б. Иованович
Государство и воспроизводство 1389

Светислав Табороши
Общественная собственность и самоуправленческое взаимосогласование 1412

Предраг Матвеевич
О югославянстве сегодня 1440

Очерки

Мариян Павчник
Исполнительная функция и постановление как подзаконный акт 1447

Янко Максимович
Основные элементы методологии стратегии технического развития 1463

Бранислав Синадиновский
Структура и роль политических партий и организация в современном Ливане 1483

Современная общественная мысль

Боян Гробовшек
„Третий путь" не модель, а метод 1497

Обзоры

Борис Поневский
На волне посредственности 1511

Рецензии 1517

Contents

Studies and Articles

Adolf Dragičević
Marx's Concept of the Emancipation of Labour 1371

Pavle B. Jovanović
The State and Reproduction 1389

Svetislav Taboroši
Social Ownership and Self-management Agreement 1412

Predrag Matvejević
Concerning Yugoslavdom Today 1440

Contributions

Marijan Pavčnik
The Executive Function and Decree as a Sub-legal Act 1447

Janko Maksimović
Basic Elements in the Methodology of Strategy in Technological Development 1463

Branislav Sinadinovski
The Structure and Role of Political Parties and Organizations in Present-day Lebanon 1483

Contemporary Social Thought

Bojan Grobovšek
„The Third Road" is No Model, but a Method 1497

Surveys

Boris Ponevski
Upon a Wave of Mediocrity 1511

Reviews 1517

Digitized by Google

Adolf Dragičević

Marxovo shvaćanje oslobođenja rada

Kad je izdao zapovijed da se spali znamenita aleksandrijska biblioteka, kalif Omar je ovako rezonirao: »Ako se to što piše u ovim grčkim knjigama podudara s Kur'anom, nepotrebno je; ako se ne podudara, griješno je. U oba slučaja treba da bude uništeno.« Daleko se još gore odnose prema Marxovoj teoriji razotuđenja, oslobođenja radničke klase i oslobođenja rada zastupnici našeg katedarskog revizionizma. U pogledima na razotuđenje njihovo je rezoniranje kudikamo prozaičnije: ako se ta teorija podudara s našim svjetonazorom, samo ga potkrepljuje; ako se ne podudara, pogrešna je. Dovoljan razlog u oba slučaja da se izvorna marksistička misao sasvim odbaci ili odgovarajućim interpretacijama prilagodi određenoj revizionističkoj koncepciji.

Jedni sasvim odbacuju rane Marxove spise i ne obaziru se na ono što u njima piše. Drugi ih uvažavaju i naveliko uzdižu, ali iz njih preuzimaju samo dijelove za koje im se čini da u njima nalaze potporu svom bajanju o blaženstvu totalnih anđela kojima pripada kraljevstvo nedokučive budućnosti. Kao da po nekom dogovoru dijele zadatke: u spaljivanju prednjače kalifi iz političke ekonomije, a u prekrajanju slavu dijele kalifi iz filozofije, sociologije i politikologije. Dogovor ide i dalje, pa se jedni prema drugima krajnje obazrivo odnose i nitko ne svojata zadatak drugoga. Ovo je jamačno najuspješnije proveden praktični detant tijekom dvadesetog stoljeća.

Digitized by Google

Naziv *katedarski revizionizam* nije slučajan. Odgovara krugu iz kojega proizlazi i u kojem se vrti. Upotrijebljen je zato da istakne kako ga propovijedaju nastavnici koji na sveučilištima drže katedre — izravno ili posredno upućene na izučavanje marksističke teorije i njene primjene u socijalističkoj društvenoj transformaciji te na njeno daljnje razvijanje prema potrebama i perspektivama modernog društva. Umjesto toga, zastupnici ovog idejnog pravca — već prema tome kojoj se varijanti revizionizma priklanjaju — pribjegavaju postupku koji se grana u tri tipična pravca: »marksističku kritiku marksizma«, »marksističko pobijanje marksizma« ili »marksističko ignoriranje marksizma«.

Marxova teorija razotuđenja predmet je žive i veoma interesantne rasprave među zapadnim marksistima, naročito od početka tridesetih godina — nakon objavljivanja čuvenih *Ekonomsko-filozofskih rukopisa iz 1844. godine*. Iz poznatih razloga nisu joj se priključili sovjetski marksistički teoretičari, pa ni poslije drugog svjetskog rata. Obuzdala ih je zvanična ideologija i politika koja je sve podređivala potrebama zaostale zemlje, zaokupljene stvaranjem materijalne osnove nove zajednice.

Teorija razotuđenja uglavnom je napuštena u zemljama realnog socijalizma. I to sasvim pojednostavnjenom metodom. Pored zanemarivanja njegove koncepcije otuđenja i razotuđenja rada i njegove vizije slobode i humanizma samodjelatnog komunističkog društva, odbačena je i Marxova predstava o *ukidanju privatnog vlasništva*, kao procesa dugotrajnog oslobađanja čovjeka od svih razdruštvljenja, sve do njegova povratka sebi i svojoj ljudskosti.[1] Ukidanje se reduciralo, u praksi i teoriji realnog socijalizma, na puko podržavljenje sredstava za proizvodnju, funkcija upravljanja i proizvedenih sredstava. Na tome se grade odnosi prema autentičnoj marksističkoj misli; odbacuje se sve što se ne podudara s realno-socijalističkim »kuranom«, ili se, gdje je to moguće, daju interpretacije koje udovoljavaju oficijelnom pogledu na svijet, povijest, društvo i čovjeka.

Naš se katedarski revizionizam uklapa u taj svjetonazor, s malom razlikom da oslobođenog čovjeka smješta u nekakvu nesa-

[1] »Stoga je ukidanje privatnog vlasništva *potpuna emancipacija* svih ljudskih osjetila i svojstava; ali ona je ta emancipacija upravo zato što su ta osjetila i svojstva postala *ljudska* kako subjektivno tako i objektivno. Oko je postalo *ljudskim* okom, kao što je njegov *predmet* postao društvenim, *ljudskim* predmetom koji potječe od čovjeka za čovjeka. Stoga su *osjetila* neposredno u svojoj praksi postala *teoretičari*. Ona se odnose prema *stvari* zbog stvari same, ali sama stvar je *predmetno ljudsko odnošenje* prema sebi, prema čovjeku i obrnuto. Stoga su potreba ili užitak izgubili svoju *egoističku* prirodu, a priroda svoju golu *korisnost* tako što je korist postala *ljudska* korist. Osjetila i užitak drugih ljudi isto su tako postali moje *vlastito* prisvajanje. Osim tih neposrednih organa stvaraju se stoga *društveni* organi, u *obliku* društva, npr. djelatnost neposredno u društvu s drugima itd. postala je organ mog *ispoljavanja života* i način prisvajanja *čovjekova* života.« (K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, (nadalje GRME), Zagreb, 1978, str. 234—235).

Digitized by Google

gledivu budućnost koja će se spustiti na ovaj jadni svijet kad se prikupi dovoljno volje za taj posljednji »ho-ruk« pokret. Strana mu je stoga svaka potraga za korijenima te budućnosti u ljudskoj prošlosti i pogotovu analiza konkretne procesualnosti suvremenog svijeta u kojem se razvijaju proizvodne snage i pomaljaju odnosi proizvodnje i saobraćanja budućeg razotuđenog društva.

Kao prva žrtva ovog ratovanja protiv klasičnog marksističkog pogleda na procese i ciljeve čovjekove emancipacije pada sintagma *oslobođenje rada.* Na nju se naš prosvjetiteljski revizionizam s naročitom žestinom okomljuje, jer mu najviše mrsi račune u potki divno satkane paučine o humanosti i slobodi u zamišljenoj totalnoj zajednici. Iz te verbalne baruštine nastao je besprimjeran uzorak marksiziranog skolasticizma.

Marxova osebujna vizija *oslobođenja radničke klase* i *oslobađanja rada* — najvažnijih sadržaja svih povijesnih procesa čovjekova razotuđenja — upadno gospodari svim horizontima njegove teorije i čini humus svakog njegovog pojedinačnog izlaganja. To je ona cjelina društvenih zbivanja koja se otkriva u svim segmentima suvremene zbilje kao njihov povijesni smisao i njihova sudbina. Vizija je rano nastala, na putu Marxova idejnog uspona od filozofije do radničke klase, a najjednostavnije je izražena krajem 1843. godine u slavnom zaključku: »Filozofija se ne može ostvariti bez ukidanja proletarijata, proletarijat se ne može ukinuti bez ozbiljenja filozofije.«[2]

U oluji revolucionarnih sukoba i okršaja u sredini stoljeća uopćene formulacije o razotuđenju i oslobođenju nisu bile dovoljne. Prilike su tražile njihovo razlaganje na sastavne dijelove, kao izraze konkretnih potreba prakse, pobliže odrednice koje sagledavaju etape razotuđenja i specificiraju njihove povijesne zadatke. Marx je odavno imao jasnu predstavu o tom putu i naročito o njegovom početku. Znao je dobro da razotuđenje mora proći isti put kao i otuđenje — samo obrnutim redoslijedom. Prema tome, posljednji akt s kojim završava otuđivanje čovjeka prvi je čin s kojim započinje povijesni proces njegova razotuđivanja. Proces otuđivanja proizvođača završava otuđenjem klase od klase — klase robovlasnika od klase robova. Proces razotuđivanja proizvođača počinje ukidanjem klasa, dakle oslobođenjem radničke klase od kapitalističke eksploatacije.

Programske odrednice *oslobođenje radničke klase* i *oslobođenje rada* nisu tek tako usputno nastale i pojavile se u Marxovim spisima šezdesetih i sedamdesetih godina. Iskovane su u oštroj borbi s drugim idejnim pravcima prihvaćenim u socijalističkom i radničkom pokretu. Uz to se Marx do kraja borio za njihovu upotrebu i njihovu pojmovnu i sadržajnu čistoću, jasnu razgraničenost i primjenljivost samo na prilike i zadatke kojima odgovaraju.

Počelo je osnivanjem Međunarodnog radničkog udruženja (kasnije nazvanog Prva internacionala) 28. rujna 1864. u Londonu.

[2] K. Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava,* GRME, str. 136.

Digitized by Google

Izabrani Privremeni komitet, u koji je ušao i Marx kao predstavnik njemačkih radnika, izabrao je na svojoj prvoj sjednici 5. listopada 1864. komisiju za izradu programskih dokumenata Udruženja. U komisiju je izabran i Marx, ali nije prisustvovao njenoj prvoj sjednici održanoj tri dana kasnije. Na njoj je skrpljen dokument sastavljen od uvodne deklaracije Owenovog pristalice Westona, što ju je redigirao francuski sitnoburžoaski demokrat Le Lubez, te od Mazzinijevog statuta talijanskog udruženja radnika, koji je na engleski preveo Luigi Wolf.[3] Ističemo te podatke da bismo pokazali s kakvim idejama i protivnicima se Marx bori u nastojanju da se prihvati njegova teorija i vizija ljudske emancipacije — i u tome je uspio.

Na sjednici komiteta 18. listopada Marx je tako temeljito kritizirao predloženi dokument da je vraćen komisiji na konačnu redakciju, a ona je dva dana kasnije povjerila ovaj posao Marxu. Nakon tjedan dana prihvatila je dva potpuno nova dokumenta i predložila njihovo usvajanje. Marx im je dao nazive: *Inauguralna adresa Međunarodnog udruženja radnika* i *Privremeni statut Međunarodnog udruženja radnika.* Jednoglasno ih je prihvatio 1. studenog 1864. Privremeni komitet (poznat kao Generalno vijeće i neko vrijeme nazivan Centralnim vijećem). Objavljeni su odmah zatim u brošuri *Address and provisional rules of the Working Men's International Association,* na kojoj se temelji i naš prijevod. Važno je ovo istaći jer se u tom originalu govori o oslobođenju radničke klase i oslobođenju rada. U kasnijim tekstovima i pogotovu nekim odmah iza toga sačinjenim prijevodima unose se promjene protiv kojih Marx ustaje.

Oba dokumenta vide glavni zadatak trenutka u *oslobođenju radničke klase.* Adresa prikazuje situaciju u radničkom pokretu i političkom životu. Smatra da je »osvajanje političke vlasti postalo« u sadašnje vrijeme »velikom dužnošću radničke klase«, i to »zahtijeva bratsku saradnju radnika«. Statut daje teorijsko obrazloženje opravdanosti te borbe i precizno utvrđuje njene ciljeve.

»Uzimajući u obzir:

da oslobođenje radničke klase mora izvojevati sama radnička klasa; da borba za oslobođenje radničke klase ne znači borbu za

---

[3] Wolf je ishodio i zaključak da se predlaže Udruženju »da za osnovu svog rada uzme pomaganje moralnog, intelektualnog i ekonomskog progresa radničke klase Evrope putem dogovora s raznim radničkim organizacijama u celoj Evropi radi uspostavljanja jedinstva cilja i jedinstva akcije« (*Generalno veće Prve internacionale, Zapisnici,* 1864—1866, Beograd, 1965, str. 226).

Italijanski major Luigi Wolf bio je Mazzinijev pristalica i postao je član Centralnog vijeća Prve internacionale, ali je kasnije izbačen i 1871. raskrinkan kao agent bonapartističke policije. Mazzinijev statut je napisan sa stanovišta buržoaske demokracije. Preko njega su on i njegove pristalice pokušavali preuzeti rukovođenje međunarodnim radničkim pokretom. Za uvodnu deklaraciju Johna Westona kasnije je Marx rekao da je »veoma smušen« i »nevjerojatno razvučen« tekst (Isp. priloge u K. Marx i F. Engels, *Dela* (nadalje MED), tom, 27, Beograd, 1979, str. 422—429).

Digitized by Google

klasne privilegije i monopole, već za jednaka prava i dužnosti i za ukidanje svake klasne vladavine;

da ekonomska potčinjenost radnika monopolisti sredstava za rad, tj. izvora za život, leži u osnovi ropstva u svim njegovim formama, u osnovi svake socijalne bede, duhovne zaostalosti i političke zavisnosti;

da je, prema tome, ekonomsko oslobođenje radničke klase veliki cilj kome svaki politički pokret mora da bude podređen kao sredstvo;

da su svi napori usmereni ka tom velikom cilju bili dosad bezuspešni usled nedostatka solidarnosti među radnicima raznih grana rada u svakoj zemlji i nepostojanja bratskog saveza radničke klase raznih zemalja;

da oslobođenje rada nije ni lokalni ni nacionalni, nego socijalni problem koji obuhvata sve zemlje u kojima postoji savremeno društvo i da rešenje ovog problema zavisi od praktične i teorijske saradnje najnaprednijih zemalja;

da sadašnji uspon pokreta radničke klase u najrazvijenijim zemljama Evrope, ulivajući nove nade, služi ujedno i kao ozbiljno upozorenje da se ne ponove ranije greške i zahteva neodložno ujedinjavanje još uvek nepovezanih pokreta;

uzimajući u obzir ove razloge, dole potpisani članovi Komiteta, opunomoćeni za to odlukom javnog skupa održanog 28. septembra 1864. u St. Martin' Hall-u u Londonu, preduzeli su potrebne korake za osnivanje Međunarodnog udruženja radnika.«[4]

Tri stava su za nas izuzetno važna. Ponajprije vezivanje oslobođenja radničke klase uz čin *političke revolucije* — akt »osvajanja političke vlasti«. Povezuje se *socijalno i političko* u društvenoj akciji u kojoj je politički pokret podređen *kao sredstvo* velikom cilju revolucije: *ekonomskom oslobođenju* radničke klase od svake klasne vladavine i svake potčinjenosti radnika monopolisti sredstava za rad, to jest izvora za život. Najzad, oslobođenje radničke klase donosi pobjedu *carstva rada* nad milenijskim vladanjem privatnog vlasništva i sada tek, nakon te pobjede, započinje bitka za *oslobođenje rada* u svjetskim razmjerima i suradnjom najnaprednijih zemalja.

Za naše potrebe u ovoj raspravi od naročitog je interesa *razgraničenje* oslobođenja radničke klase i oslobođenja rada — premda se u općem razmatranju prvo može uključiti u drugo, smatrati njegovim sastavnim dijelom, isto kao što se »neposredna konzekvencija« otuđenog rada, »otuđenje čovjeka od čovjeka«, u teorijskim izvođenjima uključuje i otuđeni rad. S gledišta nauke koja nas ovdje zaokuplja, možemo Marxovim riječima iz *Inauguralne adrese* konstatirati da oslobođenje radničke klase donosi »pobjedu političke ekonomije rada nad političkom ekonomijom vlasništva«. Oslobođenje rada dolazi nakon toga kao rezultat pobjede nad carstvom rada i stoga kao proces *ukidanja rada*. Uostalom, Marx i

[4] K. Marx, *Privremeni statut Međunarodnog udruženja radnika*, MED, tom 27, Beograd, 1979, str. 10.

Digitized by Google

Engels i na drugim mjestima sasvim precizno određuju okvire i zadatke borbe za *ekonomsko oslobođenje* radničke klase.

Engels je krajem listopada 1847. godine opisao oslobođenje radničke klase kao prevrat kojim se postiže: ograničenje privatnog vlasništva, eksproprijacija zemljovlasnika i tvorničara, konfiskacija dobara emigranata i pobunjenika, proleterska organizacija rada, prisila na rad za sve članove društva, centralizacija kreditnog sistema i trgovine, povećanje broja tvornica i obradivih zemljišta, društveni odgoj djece, izgradnja stambenih objekata, rušenje loših stanova i naselja, izjednačenje vanbračne i bračne djece i nacionana koncentracija transportnog sistema.[5]

Slijedeće godine — u *Manifestu komunističke partije* — Marx i Engels navode deset mjera za ekonomsko oslobođenje radničke klase, i to: 1. eksproprijaciju zemljišnog vlasništva; 2. jako progresivan porez; 3. ukidanje prava nasljeđa; 4. konfiskaciju imovine svih emigranata i pobunjenika; 5. centralizaciju kredita u rukama države preko nacionalne banke s državnim kapitalom i isključivim monopolom; 6. centralizaciju cjelokupnog transportnog sistema u rukama države; 7. umnožavanje nacionalnih tvornica, oruđa za proizvodnju, krčenje i poboljšavanje zemljišta po općem planu; 8. jednaku obavezu rada za sve, stvaranje industrijskih armija, naročito za zemljoradnju; 9. ujedinjavanje rada zemljoradnje i industrije, utjecanje na postepeno odstranjivanje suprotnosti između grada i sela; 10. javno i besplatno odgajanje sve djece; odstranjivanje tvorničkog rada djece u današnjem obliku; ujedinjavanje odgoja s materijalnom proizvodnjom itd.

Navodimo ovaj stav u cijelosti da se bolje vidi na što autori svode *ekonomsko oslobođenje* radničke klase. I oni dopuštaju prilagođavanje svega toga specifičnim prilikama i potrebama pojedinih naroda, što se faktički i događa u svakoj konkretnoj oslobodilačkoj borbi. Štaviše, priloženi popis mjera pokazuje da se dosta toga već ostvarilo, ili ostvaruje, i u zemljama u kojima nije došlo do proleterske političke revolucije — podruštvljavanje vlasništva, posjeda, rada, upravljanja, prihoda, akumulacije itd. — što je samo potvrda kasnijeg Marxovog tvrđenja da će se oslobođenje radničke klase u nizu zemalja ostvariti *mirnim putem* (mehanizmom, kako je Kardelj jednom konstatirao, »klasične buržoaske demokratije«). I to se kombinira u tim sredinama s nasilnim sredstvima. U poslijeratnom periodu provedeno je oko stotinjak nacionalizacija sredstava za proizvodnju u zemljama zapadne Evrope, Afrike, Azije i Latinske Amerike.

Još dok su se slova tiskanih dokumenata sušila, započela su odbacivanja i prerađivanja Marxove teorije oslobođenja radničke klase i oslobođenja rada. Iako su jednoglasno prihvatili predloženi tekst, počeli su ga zatim pripadnici raznih struja — prudonisti, ovenovci, lasalovci, manzinijevci — u prijevodima i interpretacijama prilagođavati svojim programima i pogledima na ulogu

[5] *Principi komunizma*, u: Marx — Engels — Lenjin, *Izabrana djela*, tom I, Zagreb, 1963, str. 218—219.

Digitized by Google

i zadatke radničkog pokreta. S ovenovcima i manzinijevcima se okršaj vodio još u toku njihove pripreme i izrade. S prudonistima i lasalovcima se u toj fazi lakše prolazilo, ali je zato kasnije bilo više okapanja.

Pri prevođenju *Privremenog statuta* na francuski krajem 1864. godine izvršene su, na prijedlog prudonističkog rukovodstva Pariške sekcije, izmjene kojima je bitno iskrivljen tekst i smisao zahtjeva za oslobođenjem radničke klase, pa su to iskoristili bakunjinisti u borbi protiv Marxa i Generalnog vijeća. Na njihove napade u listovima »L'égalité« i »Le Progrès« Marx je odgovorio u dva navrata — pokazujući kako je francuski prijevod oprečan originalu.

Dok se u izglasanom *Statutu* ističe da je ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kojem svaki politički pokret mora biti podređen *kao sredstvo* (»as a means«), u prijevodu su posljednje dvije riječi izostavljene. Dok se u originalu na početku zauzima stav da je pokret za oslobođenje radničke klase borba za jednaka prava i dužnosti i *za ukidanje svake klasne vladavine*, francuski tekst ne sadrži ono što je potcrtano. Konačno, ispravku je doživio i stav da u osnovi svih oblika ropstva leži potčinjenost radnika *monopolisti sredstava za rad, to jest izvora za život*. Prijevod naglašeno zamjenjuje izrazom *kapital*, premda je očigledno da on obuhvaća i zemlju.[6]

Iz Marxovih tekstova saznajemo još nešto što je važno za razumijevanje jedne njegove kasnije promjene u tekstu francuskog izdanja *Statuta*. On spominje da se na pitanje Generalnog vijeća u povodu toga Pariški komitet pravdao »teškoćama svog političkog položaja«. Kako su i drugi prijevodi obilovali promjenama, skraćenjima i svojevoljnim interpretacijama originalnog teksta — to je početkom rujna 1866. Ženevski kongres potvrdio tekst Statuta (Općeg statuta) i dopunio ga jednim reglemanom (Organizaciona pravila). Francuske sekcije Internacionale zamolile su tada Generalno vijeće da na njihovu jeziku tiska ove dokumente u Londonu, što je ono prihvatilo. Prijevod na francuski priredili su Marx i Lafargue i on je objavljen krajem iste godine u brošuri s naslovom: *Association Internationale des Travailleurs. Statute et règlements.* U tom se prijevodu, očito na molbu naručioca, ne govori »da oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase« — kako to u originalu stoji. Taj je dio teksta preinačen i u francuskom prijevodu se ističe *da oslobođenje radnika mora biti djelo samih radnika*. Ostaje, međutim, i u ovom prijevodu nepromijenjen stav da je *oslobođenje rada* jedinstven *socijalni problem* svih zemalja svijeta.

Ustupkom vođama francuskog radničkog pokreta Marx nije napustio odrednicu *oslobođenje radničke klase*. Da je opravdano držao kako time neće nauditi revolucionarnosti francuskog prole-

[6] K. Marx, *Generalno veće Federalnom veću romanske Švajcarske* i *Poverljivo saopštenje*, MED, tom 27, Beograd, 1979, str. 318—319. i 343—344.

Digitized by Google

tarijata, pokazali su skori događaji u kojima je upravo taj dio svjetske radničke klase političkim prevratom postigao svoje oslobođenje u kratkotrajnoj Pariškoj komuni. U originalnom tekstu izglasanom na Ženevskom kongresu i u drugim njegovim prijevodima ostaje trajno *nepromijenjen* stav da oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase.

U njemačkom se prijevodu zbila jedna sasvim druga promjena. Nju je, opet, izvršio sam Marx, i to *samo* u njemačkom prijevodu. S originalnim tekstom *Statuta* svašta se događalo i nakon uglavljivanja njegova sadržaja na Ženevskom kongresu 1866. godine. Neki su prevodioci izostavljali ili dodavali, odnosno drugačije formulirali ono što im se nije sviđalo. Uz to su neke promjene u *Statutu* i *Organizacionim pravilima* prihvaćene na kongresima u Lozani (1867), u Briselu (1868) i u Bazelu (1869). U upotrebi je bio Statut koji nije sadržavao sve izmjene i dopune. Nije postojalo zvanično izdanje *Statuta* na glavnim jezicima, pa su kružili prijevodi prijevoda s mnogim netočnostima i proizvoljnostima. Zato su Marx i Engels u pripremama za Londonsku konferenciju Međunarodnog udruženja radnika, održanu 17—23. rujna 1871. godine, predložili da se ponovo izda zvanični tekst *Statuta* na engleskom jeziku i da Generalno vijeće ujedno osigura točan prijevod na francuski i njemački jezik.[7]

Londonska konferencija je prihvatila novi tekst *Statuta* (i *Organizacionih pravila)* koji su pripremili Marx i Engels. Zvanično izdanje se pojavilo početkom studenog u Londonu, pod naslovom *General Rules and Administrative Regulations of the International Working-Men's Association.* U tom tekstu — kao i u *Privremenom statutu* — Marx stavlja u zadatak organiziranom radničkom pokretu dvoje: »*the emancipation of the working classes* i *the emancipation of labour* — »oslobođenje radničke klase« i »oslobođenje rada«. Ovaj tekst treba u cijelosti navesti, jer je to posljednja redakcija koju je Marx dao.

»Uzimajući u obzir:

da oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase; da borba za oslobođenje radničke klase nije borba za klasne privilegije i monopole, nego za jednaka prava i dužnosti i za uništenje svakog klasnog gospodstva;

da je ekonomsko podvrgavanje radnika onome koji ima monopol sredstava za rad, to jest izvora života, osnova ropstva u svim njegovim oblicima, osnova svekolike društvene bijede, intelektualne zaostalosti i političke zavisnosti;

da je stoga ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret treba da bude podvrgnut kao sredstvo;

da su svi napori upravljeni tome velikom cilju dosad propadali zato što nije bilo solidarnosti među radnicima raznih grana

[7] K. Marx i F. Engels, *Predlozi koje Generalno veće treba da podnese konferenciji,* MED, tom 28, Beograd, 1977, str. 331.

Digitized by Google

rada u pojedinim zemljama i zato što nisu postojale bratske veze među radnicima raznih zemalja;

da oslobođenje rada nije ni lokalni ni nacionalni, nego socijalni problem, koji obuhvata sve zemlje u kojima postoji moderno društvo, i da njegovo rješenje zavisi od praktične i teorijske suradnje najnaprednijih zemalja;

da sadašnje oživljavanje pokreta radničke klase u evropskim zemljama s najrazvijenijom industrijom, budeći nove nade, svečano opominje da se ponovo ne padne u stare greške i zahtijeva neodložno povezivanje još nepovezanih pokreta.

Iz tih razloga osnovano je Međunarodno radničko udruženje.«[8]

Pod neposrednim Marxovim i Engelsovim nadzorom priređen je službeni francuski prijevod *Statuta* bez ikakve promjene. Tiskan je u Londonu 1871. godine. U njegovom uvodnom dijelu nalazimo također izraze oslobođenje radničke klase i oslobođenje rada *(l'émancipation de la classe ouvrière* i *l'émancipation du travail).* Oni su isto tako obradili njemački službeni prijevod objavljen u listu »Der Volksstaat« i kao brošura početkom 1872. godine. U ovom prijevodu nema više izraza *oslobođenje rada.* Ostao je samo izraz oslobođenje radničke klase *(die Emanzipation der Arbeiterklasse).* Promjenu je izvršio sam Marx, bez objašnjenja. Ostala je u svim kasnijim njemačkim izdanjima *Statuta* i u prijevodima koji se drže toga teksta.[9]

Izostavljanje, odnosno zamjena izraza, u ovom se slučaju lako može objasniti. Nije riječ o promjeni Marxova stava prema sintagmi *oslobođenje rada* — koja ostaje u engleskom originalu i francuskom prijevodu — već o nečem sasvim drugom, o taktičkom potezu prema određenom radničkom pokretu i pogrešnim idejama koje mu se nameću. Kao i u francuskom slučaju, kada se odrednica oslobođenje radničke klase zamijenila iz praktičnih razloga sintagmom oslobođenje radnika, ovdje je u pitanju jednostavno prilagođavanje teksta njemačkim prilikama i Marxovim

[8] K. Marx, *Opći statut Međunarodnog radničkog udruženja,* GRME, Zagreb, 1978, str. 803. — U drugom izdanju ovog djela, tiskanom 1979. godine, zamijenjena je mojom greškom sintagma oslobođenje rada izrazom oslobođenje radničke klase. Poveo sam se za prijevodom u MED, sv. 28, Beograd, 1977, str. 360, koji je rađen prema njemačkom izdanju iz 1871, a u njemu je ova zamjena izvršena službeno iz određenog razloga.

[9] Sva tri službena teksta *Statuta* — na engleskom, francuskom i njemačkom — objavljena su u: Marx — Engels, *Gesamtausgabe,* (nadalje MEGA), Dietz Verlag, Berlin, 1978, tom 22/I, str. 365—415. Navedeni izrazi na sva tri jezika nalaze se na str. 365, 383. i 401.

Nismo provjeravali da li je Marx i prije, u nekom ranijem tekstu, izvršio ovu promjenu — što bi se, inače, dosta teško dalo u nas učiniti. Marx je preveo na njemački *Privremeni statut* i taj prijevod je tiskan u listu »Sozial-Demokrat« od 21. i 23. prosinca 1864. U njemačkom prijevodu ovog *Statuta,* objavljenom u Marx — Engels, *Werke,* tom 16/1962, str. 14, nema izraza oslobođenje rada, nego samo oslobođenje radničke klase. Ne znamo da li je i koliko korišten gornji Marxov prijevod, jer se na kraju u opasci kaže da je to prijevod s engleskog, s originala objavljenog u Londonu 1864. godine.

Digitized by Google

nastojanjima da promjenom izraza pridonese revolucionarnosti radničkih organizacija. Razlika je jedino u tome što je francuski tekst izmijenio na molbu tamošnjih vođa ujedinjenog proletarijata, a ovdje zamjenu vrši sâm, i to protiv volje i ideologije značajnog dijela radničkih rukovodstava. Bili su to mahom lasalovci i njihovi sljedbenici.

Njemački se radnički pokret nalazio u to vrijeme pod silnim utjecajem Ferdinanda Lassallea i napose njegova stajališta da će radnička klasa uvođenjem općeg i neposrednog izvornog prava doći na vlast i uvesti socijalizam. Nije joj stoga potreban program koji upućuje na to da se političkim pokretom stigne do oslobođenja radničke klase. To će se jednostavno postići izbornim pravom, pa je zato proletarijatu potreban program koji ga usmjerava na oslobođenje rada. U tom cilju se predlaže stvaranje široke mreže proizvodnih radničkih zadruga uz pomoć države — sada već, nakon uzimanja vlasti, vanklasne organizacije, odnosno slobodne narodne države. Lassalle je na ovoj platformi razradio program koji je na kongresu 1863. prihvatilo Opće njemačko radničko udruženje.[10]

Marxu nije smetao zanos rješavanja problema širenjem proizvođačkog zadrugarstva. Silno je bio potresen tolikom iluzijom o tako jednostavnom preuzimanju vlasti. Nemilo ga se dojmilo to da je s takvom lakoćom odustao od klasne borbe radnički pokret kojem je i sam pripadao i u kojeg je polagao najveće nade. Očekivao je da će njegove ideje upravo u toj sredini biti najprije prihvaćene i najdosljednije provođene. Nadao se da će njemački radnički pokret preuzeti zastavu i imati avangardnu ulogu u svjetskim akcijama ujedinjenog proletarijata. Zato je svim silama nastojao da njegov politički pokret *podredi* velikom cilju oslobođenja radničke klase. U tom kontekstu treba tumačiti njegovo izostavljanje sintagme oslobođenje rada, a isto tako i svu onu gorčinu s kojom se nešto kasnije, u privatnom pismu, zbog istog razloga oštro obara na sastavljače *Gotskog programa.*

Da Marx nije odustajao od vizije *oslobađanja rada* kao velikog zadatka u dugotrajnim procesima čovjekova razotuđenja, vidi se i iz njegova poznatog stava u znamenitoj ocjeni kratkotrajne Pariške komune. I ovdje se govori o oslobođenju radničke klase i oslobođenju rada, a oba izraza se zadržavaju u svim izdanjima spisa do kraja Marxova života. Imamo na umu čuveni *Građanski rat u Francuskoj*, djelo na kojem je Marx pedantno radio i svojom poznatom strogošću vagao svaku riječ i pogotovu odrednicu koja ustaničkom proletarijatu na razgovjetan način daje uputu šta u tekućoj akciji postiže i kuda treba krenuti dalje. Za taj spis je radio tri skice i sve tri su se sačuvale. Ono što nas ovdje interesira nalazimo podjednako izraženo u prvoj i trećoj skici, koju je objelodanio i iza nje uvijek stajao.

[10] Lassalle se zalaže za *oslobođenje rada* u govoru berlinskim radnicima i u polemici s liberalnim ekonomistom i teoretičarem zadrugarstva F. H. Schulze-Delitzschom, *(Gesammelte Reden und Schriften,* Berlin, 1919, tom IV, str. 51. i tom V, str. 77).

Digitized by Google

Prva i druga skica *Građanskog rata u Francuskoj* nisu objavljene za života Marxa i Engelsa. Pojedini odlomci su tiskani u moskovskom listu »Pravda« u ožujku 1933, a potpun tekst tih dviju skica izišao je u Sovjetskom Savezu na jeziku originala (na engleskom) i u ruskom prijevodu u zborniku *Arhiv Marxa i Engelsa* (sv. III/VIII). Na našem jeziku smo ih dobili 1971. godine. Za nas je ovdje važna prva skica jer se u njoj nalazi formulacija *ekonomskog oslobođenja rada*, koja je u nešto dotjeranijem obliku ušla u konačno redigirani i objavljeni treći rukopis. I ta okolnost potvrđuje da sintagma oslobođenje rada nije tek tako usputno ili slučajno upotrijebljena, već je preuzeta iz *Statuta* Međunarodnog udruženja radnika i istaknuta kao primarni i najvažniji borbeni zadatak proletarijata koji je postigao svoje klasno oslobođenje — *oslobođenje radničke klase.*

»To je, dakle, *komuna — politički oblik društvene emancipacije*, oslobođenja rada od uzurpatorske vlasti (robovlasničke vlasti) monopolista sredstava za rad, koja su stvorili sami radnici ili ih je darovala priroda. Kao što državna mašinerija i parlamentarizam ne sačinjavaju stvarni život vladajućih klasa, već samo organizovane opšte organe njihove dominacije, politička jamstva, oblike i izraze starog poretka stvari, tako i komuna nije socijalni pokret radničke klase i, prema tome, nije pokret za opšti preporod čovečanstva, nego predstavlja njeno organizovano sredstvo akcije. Komuna ne otklanja klasnu borbu, pomoću koje radnička klasa teži ukidanju svih klasa i, prema tome, svake klasne vladavine (jer ona ne predstavlja ničije posebne interese; ona predstavlja oslobođenje 'rada', tj. osnovnog i prirodnog uslova individualnog i društvenog života, koji samo uzurpacijom, prevarom i umešnim lukavstvom manjina može prebaciti na većinu), ali komuna stvara racionalne okolnosti u kojima ta klasna borba može prolaziti kroz svoje različite faze najracionalnijim i najhumanijim putem. Komuna bi mogla povući za sobom nasilne reakcije i isto tako izazvati nasilne revolucije. Komuna započinje *oslobođenje rada* — koje je njen veliki cilj — s jedne strane, time što eliminiše neproduktivni i štetni rad državnih parazita, što uklanja uzroke koji prinose na žrtvu ogroman deo nacionalnog produkta da bi se nasitilo čudovište-država, i, s druge strane, što obavlja stvarni rad upravljanja, mesnog i nacionalnog, za radničku platu. Ona, prema tome, počinje najvećom mogućom štednjom, privrednom reformom i političkim preobražajem.«[11]

Vidimo da se u navedenom pasusu na *tri* mjesta nalazi izraz oslobođenje rada. U originalnom rukopisu sintagma se dvojako izražava; na početku pasusa nalazimo riječi »the liberation of labour« i na kraju »the emancipation of labour«, a u istom značenju. Objavljeni treći rukopis ne zadržava prvi izraz. U pasusu koji ćemo navesti nalazimo izraze *the economical emancipation of Labour* i *Emancipation of Labour* — »ekonomsko oslobođenje rada«

[11] K. Marx, *Prva skica za Građanski rat u Francuskoj*, MED, tom 28, Beograd, 1977, str. 447.

Digitized by Google

i »oslobođenje rada«. Tako se najprije upozorava da je u pitanju *ekonomsko* oslobađanje — oslobađanje nastavkom revolucije, i zatim se sintagma upotrebljava i bez tog dodatka.

»Raznovrsnost tumačenja koje je Komuna izazvala i raznovrsnost interesa koji su u njoj našli svoj izraz pokazuju da je ona bila krajnje elastičan politički oblik, dok su svi prethodni oblici vlade bili izrazito ugnjetački. Njena prava tajna bila je ovo: ona je po suštini svojoj bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke klase protiv prisvajačke klase, ona je bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Bez ovog posljednjeg uvjeta komunalno uređenje bilo bi nemogućnost i obmana. Politička vladavina proizvođačâ ne može postojati uporedo s ovjekovječenjem njihovog socijalnog robovanja. Stoga je Komuna imala poslužiti kao poluga za rušenje ekonomskih temelja na kojima se osniva postojanje klasa, a time i postojanje klasne vladavine. Kad se rad jednom oslobodi, onda će svaki čovjek postati radnik i proizvodni rad će prestati da bude klasna osobina. Postoji jedna čudnovata činjenica: usprkos svim lijepim pričama i ogromnoj literaturi posljednjih šezdeset godina o oslobođenju rada, čim radnici ma gdje odlučno uzmu stvari u svoje ruke, odmah odjeknu sve one apologetske fraze pobornikâ današnjeg društva s njegovim dvjema krajnostima — kapitalom i najamnim ropstvom (zemljoposjednik je sada još samo trajni ortak kapitaliste), kao da kapitalističko društvo još živi u stadiju najčistije djevičanske nevinosti, kao da su sve njegove suprotnosti još nerazvijene, sve njegove obmane neotkrivene, sva njegova prostituirana stvarnost još nerazgolićena!«[12]

U akciji ajzenahovaca i lasalovaca sa spajanje dviju partija u dva izraza: *die ökonomische Befreiung der Arbeit* i *Emanzipation der Arbeit*. Djelo se u tom prijevodu za Marxova života pojavilo dva puta, 1871. i 1876. godine, i u oba se slučaja sintagma oslobođenje rada zadržala u nepromijenjenim izrazima. U spomenutom francuskom prijevodu, koji je redigirao Marx, nalazimo u ovom pasusu izraz *l'émancipation du travail*. Unatoč svemu tome, revizionističko okomljavanje na sintagmu oslobođenje rada, gotovo u pravilu, gradi svoju poziciju na uvjerenju da se taj izraz tek jednom slučajno Marxu omaknuo i zatim ga je on prvom prilikom napustio i čak napao. Stav se potkrepljuje jednim poznatim mjestom iz njegove *Kritike Gotskog programa*.

U akciji ajzenahovaca i lasalovaca za spajanje dviju partija u ujedinjenu socijaldemokratsku radničku partiju Njemačke Marxa su ozlojedili ustupci njegovih pristalica lasalovcima. Pogotovu kada ih je našao u nacrtu programa buduće jedinstvene stranke,

[12] K. Marx, *The Civil War in France*, London, 1871, pretiskano u MEGA, tom 22/I, Berlin, 1978, str. 142. — Ovdje se nalazi i prva skica na engleskom. Pasus iz te skice, kojeg smo gore citirali, nalazi se na str. 58—59. Da odmah spomenemo njemački i francuski prijevod koji se u ovom svesku također nalaze. Prvog je sačinio Engels, a drugi je napravljen pod Marxovom redakcijom. Pasus kojeg smo citirali iz engleskog izdanja nalazi se na str. 204—205. i 501.

Digitized by Google

što su ga 7. ožujka 1875. objavili listovi »Der Volksstaat« i »Neuer Sozial-Demokrat«. Početkom svibnja šalje čuveno pismo Wilhelmu Brackeu s primjedbama na taj program, koje su nakon djelomičnog objavljivanja 1891. i zatim cjelovitog 1893. godine stekle naziv *Kritika Gotskog programa.* Marx te primjedbe nikada nije namjeravao objelodaniti, pa čak ni kada je nacrt s neznatnim izmjenama prihvaćen u gradu Goti krajem svibnja 1871, i po tome je nazvan Gotski program. Molio je samo Brackea da ga nakon čitanja pošalje s istom svrhom određenim osobama iz vodstva njemačkog radničkog pokreta.

Za nas je u tim primjedbama relevantna kritika četvrtog paragrafa Gotskog programa, koji glasi: »Oslobođenje rada mora biti djelo radničke klase, nasuprot kojoj su sve ostale klase samo jedna reakcionarna masa.« Marx je u ovome vidio najveći ustupak lasalovcima i srdito ga je prokomentirao: »Prva strofa uzeta je iz uvodnih riječi Internacionale, ali je 'popravljena'. Tamo se kaže: 'Oslobođenje radničke klase mora biti djelo samih radnika'; ovdje, naprotiv, 'radnička klasa' ima da oslobodi — šta? 'rad'. Neka razumije tko može. Ali je zato, kao naknada, došla antistrofa, najčistiji citat iz Lassallea: 'nasuprot kojoj (radničkoj klasi) sve ostale klase sačinjavaju *samo jednu reakcionarnu masu*'.«[13]

Nema potrebe da ponavljamo rečeno o Lassalleu i njegovu gledanju na probleme radnikove klasne i proizvođačke emancipacije. Već smo vidjeli da je Marx zbog njegovih zabluda jednom (u njemačkom prijevodu *Statuta* Međunarodnog udruženja radnika) zamijenio sintagmu oslobođenje rada izrazom oslobođenje radničke klase, a da u svim drugim slučajevima nije odustao od nje. Dapače, u ocjeni Pariške komune, kada je već dobrim dijelom izvršeno ekonomsko oslobođenje klase, svu pozornost skreće na *ekonomsko oslobođenje rada,* kao temeljni zadatak pobjedničkog proletarijata. Situacija kojoj je namijenjen Gotski program sasvim je različita. Vlast tako sigurno pripada buržoaziji da joj je ni za sto godina demokratskim metodama nitko neće preoteti. Treba ići u veliku bitku protiv te buržoazije i tom zadatku mora biti podređen politički program radničkog pokreta. Reći proletarijatu, koji se priprema za jurišanje na barikade, da se tako bori za »oslobođenje rada« najveća je budalaština koja se mogla smisliti. Marx ne odbacuje sintagmu oslobođenje rada niti je napada u gornjem pismu. Napada one koji je stavljaju gdje joj nije mjesto. Izrugava se njenoj neprikladnoj upotrebi. A to je nešto sasvim drugo.

Možda će nam jedan primjer omogućiti da to lakše shvatimo. Zamislimo čovjeka koji nekom namjerniku, kad ga u kasnim popodnevnim satima pozdravlja riječima *dobro jutro,* s ljutitom grimasom podrugljivo odgovara: Tamo u ranim prijepodnevnim satima se kaže dobro jutro, a ti mene tako pozdravljaš na izmaku dana. Šta mi ima sada da bude dobro — »jutro«? Neka razumije tko može.

[13] *Kritika Gotskog programa,* MED, tom 30, Beograd, 1979, str. 19.

Digitized by Google

E pa *na što* se sada odnosi prigovor pozdravljenog. Zacijelo ne na sintagmu dobro jutro. Pogrešno je upotrijebljena kao i u gornjem slučaju sintagma oslobođenje rada. To što će pozdravljeni očitati lekciju namjerniku koji se na taj način s njim šali ili izrugava neće sintagmi dobro jutro ništa štetiti. Kako god strašan napad bio, ona ostaje nedirnuta i u upotrebi je i nadalje na svakom koraku gdje je umjesna i dobrodošla. Nije naprosto za vjerovati kako učeni ljudi mogu posve suprotan zaključak izvesti i na njemu do kraja života ostati. Još jedan dokaz kako zablude u znanstvenoj brzopletosti pružaju žilav otpor i u slučaju kada očigledno postaje besmisleno njihovo zagovaranje. Tko je u našoj filozofiji, sociologiji i politikologiji jednom zagrizao bačenu meku da je Marx u pismu Brackeu zauvijek *osudio* i *odbacio* sintagmu oslobođenje rada, taj se nikakvim uvjeravanjima nije više dao vratiti na pravu marksističku poziciju.

Marx je rekao da oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase, ali nikada nije ustvrdio da je oslobođenje rada samo njena briga. A šta će ostali raditi — sastančiti i filozofirati? Oslobađanje rada nije zadatak koji se ispunjava bajunetima i topovima, nego samo razvojem i revolucioniranjem materijalnih proizvodnih snaga. A to je djelo svih pripadnika društva, pa čak i svrgnutih eksploatatora. U akciji za svoje oslobođenje od kapitalističke eksploatacije klasa postaje predvodnik i ni na kraj pameti joj nije u tom času nekakav razvitak proizvodnih snaga. Dapače, gdje joj ustreba, ona ih u toj akciji nemilice razara i uništava. Zato je ova zamjena programske odrednice *oslobođenje radničke klase* sintagmom *oslobođenje rada* ne samo pogrešna i besmislena, nego i u punom smislu *reakcionarna.*

Sve zavisi, razumije se, od prilika i vremena u kojem se poziva društvene snage na određene akcije. Zamislimo da se Komunistička partija Jugoslavije pojavila 1941. s proglasom koji bi bio naslovljen parolom — *Borimo se za oslobođenje rada.* Što bi se desilo? Praktički ništa. Pozvani bi je uputili u vražju ili božju mater, svi bez razlike: radnici i seljaci, činovnici i intelektualci, narodi i narodnosti. S punim pravom. Sve dolazi u svoje vrijeme. Trebalo je u to doba najprije osloboditi radničku klasu: preuzimanjem i izgrađivanjem nove vlasti i sredstava za proizvodnju. Tek zatim dolazi oslobođenje rada, proces koji je u nas *Ustavom* uglavljen početkom šezdesetih godina.

Ništa se drugo ne nalazi ni iza Marxova napada na sastavljače Gotskog programa. Osuđujući ih zbog zamjene, nije odbacio sintagmu oslobođenje rada. Ona egzistira u svim dokumentima i njegovim raspravama i nadalje, do kraja njegova života. Već smo spomenuli da se 1876. godine — dakle, godinu dana kasnije — objavljuje novo njemačko izdanje *Građanskog rata,* a pripreme za to nisu mogle mimoići Marxa. Da je nešto imao protiv sintagme, bio bi je ovom prilikom izbacio. Nije to učinio ni Engels kao prevodilac, iako je u pismu Bebelu 12. listopada 1875, isto tako kao i Marx, napao sastavljače Gotskog programa zbog gluposti, protu-

Digitized by Google

rječnosti, ekonomskih gafova i strahovito smiješnih formulacija — kao što je »pričanje o 'oslobođenju rada', umjesto radničke klase, dok je rad danas upravo *i odviše slobodan*«.[14]

To su godine u kojima se zaredom pojavljuju nova izdanja djela u kojima Marx inzistira na oslobođenju radničke klase i oslobođenju rada, sve u svoje vrijeme, i nijednom se ne događa da se zaobilazi ili ispušta neka od tih odrednica.

Ipak se u godinama koje dolaze zbila jedna promjena u Marxovom stavu prema ovim oblicima čovjekove emancipacije, ali ne na štetu, nego u korist *oslobođenja rada.* Nije ovdje mjesto da istražujemo potanje pozadinu iz koje proizlazi stanoviti zaokret. Dovoljno je za našu svrhu samo istaći neke događaje. Ponajprije, Marxovo inzistiranje na programskoj odrednici *oslobođenje radničke klase* prožimala je i duboka uvjerenost da se do socijalizma može stići samo zajedničkom političkom akcijom najnaprednijih naroda. Zato mu je trebala, kao neizostavna pretpostavka, internacionalna suradnja radničke klase tih zemalja. Internacionala je išla za tim i stoga je svim njenim članicama solidarnost nalagala jedinstvo akcije protiv zajedničkog neprijatelja — klase kapitalista. U borbi protiv nje postiže se oslobođenje ujedinjene radničke klase i zato od te emancipacije ne može i ne smije nitko odustati.

Internacionala se raspala, a Pariška komuna je nakon kratka trijumfalnog uspona začas kapitulirala. Nije stigla pomoć ni s jedne strane. Marx se pomalo i sam priklanja ideji da bi se u nekim slučajevima moglo stići do socijalizma *mirnim* putem. Ne vjeruje da se to može očekivati u Njemačkoj, ali dopušta mogućnost da tim putem krenu zemlje s bogatijom demokratskom tradicijom: Sjedinjene Države, Engleska i, možda, Holandija. Razabire se to iz njegova intervjua nakon pada Komune listu »The World«, iz nastupanja na Londonskom kongresu Prve internacionale i mnogih privatnih razgovora. Najpoznatiji mu je u tom pogledu govor održan poslije Haškog kongresa Internacionale, 15. rujna 1872. godine.

»Radnici će neizbježno jednog prekrasnog dana morati uzeti političku vlast u svoje ruke radi toga da bi ukinuli staru politiku koja štiti zastarjele institucije, ako ne žele, slično prvim kršćanima, koji su se s nemarnošću odnosili prema takvom zadatku, da se odreknu svoga carstva na ovome svijetu. Ali mi nikada nismo tvrdili da će se neizostavno jednakim sredstvima postići ovaj cilj. Mi znamo da treba uzeti u obzir ustanove, karaktere i tradicije pojedinih zemalja, i mi ne odričemo da postoje zemlje, kao Amerika, Engleska — i kada bih znao bolje vaše uvjete, možda bih ovima dodao i Holandiju — u kojima radnici mogu postići svoje ciljeve mirnim sredstvima. Ali, ako je tako, onda moramo također priznati da kao poluga naše revolucije u većini zemalja na konti-

[14] Engels ovdje ima u vidu »slobodu« o kojoj piše Marx u *Kapitalu* kada govori o tome kako je radnik u kapitalističkom načinu proizvodnje dvojako slobodan — od sredstava za proizvodnju i od sredstava za život.

Digitized by Google

nentu mora poslužiti nasilje; upravo je nasilje za to, čemu mi u određenom momentu moramo pribjeći, da bismo konačno uspostavili gospodstvo rada.«

Dva su druga momenta možda još više na Marxa utjecala. To je, na jednoj strani, oduševljenje novim proizvodnim snagama i uvjerenje da prevrat s njima neminovno dolazi. U svojim uspomenama na susrete sa Marxom W. Liebknecht spominje njegova upozorenja kako *prirodne nauke* pripremaju novu revoluciju. Vladavinu kraljice vodene pare, koja je u osamnaestom stoljeću revolucionirala svijet, zamjenjuje još veći revolucionar: *električna iskra.* Marx mu je sa zanosom pričao o modelu električne mašine što vuče željezničku kompoziciju, koji je vidio u jednom izlogu. »Sad je problem riješen — govorio je on — i posljedice su nesagledive. Ekonomskoj revoluciji nužno mora slijediti politička revolucija, jer druga je samo izraz prve.«[15]

Drugi moment na koji treba upozoriti vezan je uz okolnost da je Marx objelodanio samo prvi svezak *Kapitala.* Druga dva sveska nije puštao u tisak, premda je živio još 16 godina, a imao ih je u rukopisu prilikom izlaska prve knjige. Iz pisama se vidi da ih je dotjerivao za štampu — kao što majka dotjeruje dijete prije nego što će ga pustiti na ulicu. Ne može se bolešću objasniti što oni nisu izišli u obliku u kojem su posthumno ugledali svjetlo dana zahvaljujući Engelsu. Nešto dublje i dalekosežnije mora biti posrijedi. Iz trećeg sveska *Kapitala* se vidi da su se Marxa silno dojmila *dionička društva,* s promjenama koje ozbiljno dovode u pitanje kapitalističke odnose proizvodnje. Rastavljanje funkcija upravljanja i rukovođenja od vlasništva na kapitalu prvi je divovski korak u ozbiljenju proročanstava s kojima je Marx završio izlaganje prvog sveska svog životnog djela — *eksproprijacije eksproprijatora.* To je već »ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje« — »točka prijelaza u jedan nov oblik proizvodnje«.[16]

Bolest je, vjerojatno, učinila svoje na taj način što Marx više nije smogao snage da počne tako reći iz početka, to jest da stavi u središte pažnje taj *početak kraja* klasnog društva i *praktični prijelaz* u novi način proizvodnje. Osjetio je dobro da njegovo izlaganje odnosâ unutar kapitalističke klase pada u vrijeme u kojem prikaz već ne odgovara sasvim zbilji. Potreban je drugi pristup toj stvarnosti, koji će pokazati kako se u njenim okvirima nova društvena formacija — sa već uočljivim socijalističkim obilježjima. Nove proizvodne snage i magnatsko podruštvljavanje vlasništva, posjeda, rada i upravljanja upućuju na to da se težište u najrazvijenijim sredinama pomalo približava povijesnom zadatku *oslobođenja rada.*

Marxa je krajem 1878. godine posjetio dopisnik američkog lista »The Chicago Tribune« i ishodio od njega intervju, koji je

[15] Sjećanja na Marxa i Engelsa, *Memoari, članci, zapisi njihovih suvremenika,* Zagreb, 1978, str. 29.

[16] *Kapital,* tom III, Zagreb, 1948, str. 394.

Digitized by Google

objavljen u broju od 5. siječnja 1879. U odgovorima na postavljena pitanja Marx ističe kako će prenošenje sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo »biti pitanje vremena, odgoja i izgradnje viših društvenih oblika«. S antagonizmom klasa ide i industrijski razvitak, koji je sada takav da, »gledajući sa socijalističkog stanovišta, već postoje sredstva da se sadašnja historijska faza revolucionarno izmijeni«. Intervju je za nas napose važan po tome što u njemu Marx posljednji put govori o *oslobođenju rada* kao bitnom sadržaju socijalističkog društvenog zaokreta. Dok on razvija misao da politički pokreti i programi trebaju biti različiti kako bi se prilagodili prilikama i potrebama svojih sredina, a »jedina« im »sličnost« mora biti »u zajedničkom cilju« — sugovornik mu upada u riječ da bi pogodio koji je to zajednički cilj, i to u obliku pitanja: »A to je vladavina radnika?«, na što mu Marx odmah odgovara ispravkom: »To je oslobođenje rada.«[17]

Upozorili smo već ranije da je Marx jednom prilikom, kao redaktor, dozvolio iz određenog razloga prevodiocu da u francuskom tekstu zamijeni odrednicu oslobođenje radničke klase sintagmom *oslobođenje radnika*. Nikada se za njegova života nije tako izmijenila odrednica oslobođenje rada. Kasnije su to iz nekih razloga učinili najbolji poznavaoci i tumači njegove misli — Friedrich Engels i Vladimir Iljič Lenjin.

Prevodeći Marxov *Građanski rat u Francuskoj* na njemački jezik, Engels je u citiranom pasusu upotrijebio dva izraza: »die ökonomische Befreiung der Arbeit« i »Emanzipation der Arbeit« — ekonomsko oslobođenje rada i oslobođenje rada. To se zadržalo u prvom i drugom izdanju (1871. i 1876). U trećem izdanju, nakon Marxove smrti, a u povodu tridesetogodišnjice Komune 1891. godine, Engels zadržava prvi izraz, ali mijenja drugi te, umjesto zadnje riječi »Arbeit«, piše »Arbeiter« — umjesto *rad*, kaže *radnik*. Tako nalazimo ovdje uz odrednicu ekonomsko oslobođenje rada i sintagmu *oslobođenje radnika* (Emanzipation der Arbeiter). Od tada sva izdanja koja se na toj redakciji njemačkog prijevoda temelje zadržavaju, tako, različite izraze, što se može vidjeti i u našem prijevodu koji je rađen prema tom tekstu.[18]

Promijenjeni izraz oslobođenje radnika nalazi se i u ruskom izdanju *Građanskog rata* iz 1905, kojem je redaktor bio Lenjin. Govoreći jednom prilikom u doba revolucije o zadacima proletarijata, Lenjin citira Marxov stav da je »Komuna bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«, ali, ne navodeći izvor iz kojeg to uzima, on mijenja posljednju riječ i, umjesto »rada«, kaže »radnika« — dakle, ne piše »osvoboždenie truda«, nego *osvoboždenie trudjahčihsja*.[19]

---

[17] *Intervju sa osnivačem savremenog socijalizma*, MED, tom 41, Beograd, 1979, str. 458—459.

[18] *Građanski rat u Francuskoj*, MED, tom 28, Beograd, 1977, str. 273—274.

[19] *Zadači proletariata v našej revol'ucii*, Moskva, 1949, str. 425. Naš prijevod *Izabrana dela*, Beograd, 1960, tom 10, str. 452.

Digitized by Google

Kod Lenjina bi se još moglo uzeti da je u brzini, citirajući prema sjećanju, omaškom zamijenio izraz oslobođenje rada sintagmom oslobođenje radnika. Ali, kako to kod Engelsa protumačiti? Mijenja uhodanu terminologiju bez objašnjenja. Ne dolazi u obzir pomisao da je to učinio u namjeri da izmijeni gledišta znanstvenog socijalizma na zadatke i ciljeve radničkog pokreta i socijalističkog društva. On zadržava odrednicu ekonomsko oslobođenje rada i nakon toga mijenja isti taj izraz u oslobođenje radnika. Možemo samo nagađati šta ga je na to navelo. Oslobođenje rada na prvi pogled, i pogotovu običnim radnicima, izgleda kao nekakva utopija ili, u najmanju ruku, vizija budućnosti koja se nikada neće ostvariti. Za one koji teško rade samo je dokolica alternativa zamornom proizvodnom djelovanju. A to je privilegija bogomdanih i odabranih. Zato je običnom čovjeku pristupačnija i izglednija odrednica oslobođenje radnika.

Još je u njemačkom radničkom pokretu bio utjecajan lasalizam, pa je njegovoj koncepciji oslobođenja rada najjednostavnije bilo suprotstaviti zahtjev za oslobođenjem radnika, koji se, uostalom, dâ tumačiti dvojako: kao oslobođenje radničke klase od kapitalističke eksploatacije i kao oslobođenje proizvođačâ od teškog i neprijatnog rada. Možda se Engelsu činilo da se u tom momentu lako može prijeći preko razlika i udovoljiti svim očekivanjima novom sintagmom — oslobođenje radnika. Nije bilo vrijeme za teorijska raščišćavanja, a oslobođenje rada je bilo nesagledliva perspektiva. Nešto drugačija formulacija smirivala je duhove i odgovarala ipak u svoj svojoj neodređenosti aktualnoj političkoj klimi.

Nije isključeno da se ista ta nastojanja nalaze skrivena i u Lenjinovoj upotrebi novog termina. Socijaldemokratska grupa *Oslobođenje rada* ostavila je u naslijeđe, s dosta jakim utjecajem, proizvoljno upotrebljavanje izraza oslobođenje radničke klase i oslobođenje rada kao sinonima. U prvom nacrtu svog programa iz 1883. godine ističe kao cilj borbe — ekonomsko oslobođenje radničke klase, koje će se postići prelaskom sredstava i proizvoda rada u vlasništvo trudbenika i organizacijom rada u skladu s društvenim potrebama. U drugom nacrtu 1887. godine to isto naziva oslobođenjem rada.[20] Možda se i Lenjinu činilo da je u revoluciji koja je tek počela bolje izbjeći terminološka sporenja i upotrijebiti izraz koji potrebno pokriva i prihvatljiv je neukima. To je, svakako, samo naša pretpostavka.

[20] Isp. ove nacrte u knjizi K. Marx i F. Engels, *Kritika Gotskog i Erfurtskog programa*, Beograd, 1972, str. 139. i 145.

Digitized by Google

Pavle B. Jovanović

Država i reprodukcija

(Neki izvodi)

1. Država, naravno, ne proizlazi iz opštih uslova proizvodnje, nego iz raspada prvotne[1] neposredne povezanosti ljudi u jednoj ograničenoj i nediferenciranoj proizvodnji, u krajnjoj liniji, kao i »sve« iz podele rada kao jedan od momenata što posreduju u novim oblicima društvenosti. U ovom smislu država *tout court*, kao i pravo, obaveza, sankcija, represija itd. U ovom smislu i aparati koji su zasnovani na manje ili više racionalnom obavljanju odgovarajućih funkcija (sud, dželat, poreznik itd.). Međutim, kao što nema »opšte« proizvodnje, nema ni opštih uslova (opšte) proizvodnje, pa ni države u tom smislu: ona se *mora* apstrahovati da ne bi pravila pometnju, i to je azbuka. To važi i za Engelsov izvod: država, zato da se klase ne bi međusobno ... kao i za prohibiciju ubistva, ili krađe.[2]

Moderna država, početno (idealno), kao dovršenje jednog nikad dovršenog razvitka, proizlazi iz savršene privatizacije. Kao

[1] To nije istorijska, nego teorijska pretpostavka.

[2] Previđanje ovoga pretvara problem odnosa prinuda — ubeđivanje u glavni problem komunizma. Pa ipak je Lenjin to dobro rešio rekavši: poštovanje elementarnih pravila života u zajednici.

Digitized by Google

izvod proste robne proizvodnje, ona je liberalna država, samo jedan *Nachtwachter*. Ako bismo zamislili da se cela zajednica sastoji iz prostih robnih proizvođača, ta se država svodi, dosledno, na njihov međusobni odnos, mora biti u pravom smislu reči samoupravna uz minimalni aparat s minimalnim funkcijama[3], u skladu s idejom zajednice očišćene od svakog sadržaja: *liberté, égalité, fraternité*. Ona nema nikakve ekonomske funkcije. Prost robni proizvođač sam radi na svojim sredstvima za proizvodnju — sam utvrđuje svoje radno vreme, kontroliše i organizuje proizvodnju — ako ti izrazi ovde uopšte imaju smisla — sam prisvaja proizvod svoga rada, sam raspodeljuje taj proizvod, a porez koji sleduje državi naknada je policajcu, učitelju, popu, konačno s puno smisla svojstvenog takvim ljudima odmerena protivvrednost za uslugu koja se daje *Nachtwachteru* kao i bilo kom drugom, koja se i formom približava opštem obliku razmene. Problem reprodukcije se, zapravo, i ne postavlja kod proste robne proizvodnje koja se, *per definitionem*, ne može trajno reprodukovati u smislu (dominantnog) načina proizvodnje. Otuda je i liberalna država, kao puki *Nachtwachter*, samo (ideološka) konstrukcija, koja je izvedena na elementima stvarnih odnosa i marginalnih tendencija, a u isto vreme čisti oblik (moderne) države, kakvog nikada nigde nije bilo.[4]

Opšti uslovi kapitalističke robne proizvodnje neizbežno uvlače državu u proces reprodukcije koji je dinamičan, čiji se konkretni uslovi stalno menjaju. Ovde se, naime, u samom procesu pojavljuju protivrečnosti u kojima država mora da interveniše — prema modelu obezbeđivanja *opštih* uslova proizvodnje — fiksirajući, a u tom smislu i menjanjući, termine u kojima se reprodukcija ostvaruje. Dok u prostoj robnoj proizvodnji ekvivalentna razmena povezuje kupca i prodavca na jednostavan i neprotivrečan način, ostavljajući ih da nakon sprovedene razmene uživaju svoje stečene upotrebne vrednosti, i država tu zaista nema šta da traži sem u slučajevima podvale, krađe i sličnih nepodopština koje se pojavljuju kao narušavanje imanentnih pravila same razmene, pravila koja država niti ustanovljuje niti na bilo koji način menja — dotle u kapitalističkoj robnoj proizvodnji država mora intervenisati već prilikom same kupoprodaje radne snage, koja je u središtu celoga načina proizvodnje, jer se ovde sukobljava *pravo* s *pravom*.

Klasičan slučaj navodi Marks u VIII glavi 1. knjige *Kapitala:* »Kapitalista brani svoje pravo kao kupac kad pokušava da radni dan učini što je moguće dužim i da od *jednog* dana, ako samo može, napravi dva. S druge strane, specifična priroda robe ograničava kupcu njenu potrošnju, a radnik nastoji na svome

[3] *Etat-pilote* (upor.: H. Lefebvre, *De l'Etat*, I, Paris, 1976, str. 44) ove vrste je, naravno, Švajcarska + švajcarska samouprava + švajcarska vojska itd.

[4] Anarhizam je, u stvari, pledoaje za ovakvu državu. A onda, on se ne razlikuje od »komunizma« samo svojom nerazumnošću: ukinuti državu „od danas do sutra".

Digitized by Google

pravu kao prodavac kad hoće da radni dan ograniči na određenu normalnu veličinu. Ovde imamo, dakle, *antinomiju,* pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri. Između jednakih prava odlučuje *sila.* I tako se u istoriji kapitalističke proizvodnje *normiranje radnog dana* predstavlja kao *borba za granice radnog dana* — borba između ukupnog kapitaliste i ukupnog radnika, tj. između *kapitalističke klase* i *radničke klase.*«[5]

Iako je očito da sila koju pominje Marks ne može biti država, pogotovu ne državni aparat[6], jasno je da država, pa i državni aparat, igraju ovde određenu ulogu, makar i posredstvom sankcionisanja jednog odnosa klasa. Konačno, reč je o *normiranju* (obično zakonom) radnog dana. Zakonom ograničeni radni dan menja uslove reprodukcije, to jest neposredno smanjuje profit. Naime, s gledišta preduzimača, on poskupljuje radnu snagu, to jest menja odnos plaćenog i neplaćenog rada (u načelu se cena »robe radne snage« ne smanjuje skraćivanjem radnog dana), kao što to čine i druge »socijalne mere« države, kao što to čini, uostalom, svaki viši »životni standard« u odnosu na »niži«, budući da se cena radne snage ne određuje prosto prema uslovima biološke reprodukcije, nego upravo prema istorijski razvijenom »životnom standardu«[7], pa tako ne samo prema »navikama«, nego i prema odnosu klasnih snaga i uslovima klasne borbe.

Da bi taj način proizvodnje mogao funkcionisati, država mora osigurati uslove za nesmetanu reprodukciju kapitala u onoj meri u kojoj to ne može ni jedan kapitalist sam za sebe, pa ni svi ukupno, jer prema datim uslovima nije moguće *neposredno* konstituisanje »ukupnog kapitalista«[8]. Međutim, ograničavajući radni dan, prema navedenom primeru, država ne može dovesti u pitanje profit, jer to nije veličina koja se može proizvoljno menjati. Otuda svojom aktivnošću, ako to pojedini kapitalisti sami ne mogu učiniti, ona mora kompenzirati ovakav gubitak dobicima na drugoj strani. Prema tome, (1) država ne može ukinuti pretpostavke date reprodukcije, i to je ujedno (2) jedino »struktur-

[5] K. Marks, *Kapital,* I, Beograd, 1947, str. 176 (*kurziv* — P.B.J.).

[6] O prirodi ove »sile« upor. poznati tekst Müllera i Neusüssa, *Sozialstaatillusion...* (»Sozialistische Politik«, br. 6—7/1970) koji je u „Marksizmu i svetu" (br. 4/1977) preveden (sa engleskog) pod čudnim naslovom: *Iluzija državnog socijalizma...* Ova dvojica autora pod onom „silom" misle čas državu (koja je nemoćna), čas klasu (koja je vladajuća) i padaju u najgrđi ekonomizam koji se još može negde pročitati. Na kraju krajeva tvrde da uloga države u sukobu najamni rad — kapital sve više slabi!

[7] Upor. Marksov članak *Nadnica, cena i profit,* u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* I, Beograd, 1949.

[8] Naravno da se to menja sa procesom monopolizacije, kad za isti sto mogu sesti, na primer, Ford, GM, Excon, First national, Siticorp ili slični industrijski i finansijski vuci koji, mada malobrojni, kontrolišu dobar deo privrede. Ali, dok ostaju pretpostavke kapitalizma, sve su ovo, uprkos veličini i moći, samo posebni interesi i za tim stolom se ne može pojaviti onaj „idealni kapitalist". Tako, pored Ruzveltâ i Kenedijâ, postoji i Nikson ili Karter.

Digitized by Google

no« ograničenje aktivnosti na (3) planu osiguranja opštih uslova reprodukcije (kapitala), bez čega toga načina proizvodnje, pa ni odnosa na kojima on počiva, neće biti, to jest država neće izvršiti svoj osnovni zadatak.[9] Odavde, teorijski, kapitalistička država, ali ne i pravci i oblici njene aktivnosti — ne znamo da li će, prema navedenom primeru, ukinuti ili uvesti zaštitne carine[10], ratovati za kolonije[11], ne znamo kako će i na koga prevaliti povećane troškove radne snage, održavajući odgovarajuću profitnu stopu koja je, kao opšti uslov reprodukcije (kapitala), neprikosnovena.[12]

2. Na prvi pogled pravci i oblici delatnosti države u ovom smislu dati su (izvan konjunkture koju ovde apstrahujemo) u istorijskom razvitku reprodukcije kapitala kao nužnom razvitku. (Ograničavanje radnog vremena, uostalom, ne dešava se bilo kad i pod bilo kakvim okolnostima.) Poznato je da ovde postoji ireverzibilni razvitak koji vodi, posredstvom koncentracije kapitala, od takozvanog liberalnog ka monopolnom i državno-monopolnom kapitalizmu i koji utemeljuje odgovarajuću ulogu kapitalističke države, pravce i oblike njene aktivnosti. To je (jedna od) osnova niza sukcesivnih konceptualizacija kapitalističke države na tlu marksizma.

One su raznovrsne i kreću se od jedne u osnovi *liberalne* države, preko raznih vrsta intervencionističke države, ka *državno*-monopolnom kapitalizmu, državnom kapitalizmu, i, čak, etatističkom načinu proizvodnje.[13]

Kada je reč o *liberalnoj* državi, treba istaći da ona u tom obliku nije poznata u marksizmu, ali u isto vreme upravo klasični tekstovi kao da je, posredno, imaju na umu. Činjenica je da Marks nije, polazeći od termina *Kapitala*, analizirao oblike i

---

[9] U tom smislu treba se setiti Lenjinovih reči o „osnovnom zadatku jedne klase" u kontroverzi o sindikatima.

[10] Neka se čitalac seti „žitnih zakona" u Engleskoj.

[11] Neka čitalac, ako ga to zanima, čita u ovoj svetlosti Sesila Rodsa.

[12] Nemojmo, međutim, kao toliki drugi, pasti u grešku. Odavde kapitalistička država, ali u *nužnom* obliku nekapitalističke države, to jest države privatnih vlasnika. Ona može biti kapitalistička država samo kao država privatnih vlasnika (ako se hoće, kao »demokratija«), jer to je ona zelena grana na kojoj ona sedi. To su znali i Marks, i Engels i Kaucki, samo što su, osobito ovaj poslednji, verovali da se ta grana, pre ili kasnije, mora osušiti. To jeste »ideologija«, ali ne u »marksističkom« smislu, kao svesna ili nesvesna »obmana« nasuprot »nauci«. Manipulisati se može ljudima, ali ne i »socijalnim subjektima«. Ta »ideologija« naprosto postoji.

[13] Tačno je ovako: kapitalističko društvo = kapitalizam kao automatizam + država (samo kao »nacija«) koja, na dugi rok bez uspeha, uteruje „radničku klasu u poredak". Otuda let zatvorene misli na drugu stranu svoje krletke: državno-monopolski kapitalizam, to jest država + kapitalizam (magnati), izvan kojega ostaje ni manje ni više nego ceo narod. Poslednju varijantu imamo u Lefevrovom etatističkom načinu proizvodnje (MPE) — H. Lefebvre, *De l'Etat*, III, Paris, 1977 — što je, u najboljem slučaju, uspela metafora. U stvari, svaki način proizvodnje koji poznajemo u izvesnom smislu je „državni" način proizvodnje.

Digitized by Google

pravce delatnosti kapitalističke države, iako je to nameravao.[14] Epizoda sa ograničavanjem radnog dana ipak je sporedna i ni u kom slučaju ne dovodi u pitanje to da je Marks u *Kapitalu* analizirao pretpostavke i momente reprodukcije kapitala polazeći, nužno, od »teorijskog modela« koji apstrahuje sve okolnosti izvan imanentnih zakona samoga procesa (»logike kapitala«), to jest *in vitro*. Da bi se razumela prvobitna konceptualizacija »liberalne države« na tlu marksizma, treba tome dodati još dve okolnosti. S jedne strane, nespornu činjenicu da je uloga države u procesu reprodukcije bila u to vreme, posebno u Engleskoj, zaista ograničena, te, s druge, niz Marksovih usputnih (to jest teorijski neizvedenih) izjava o državi kao o »parazitskoj tvorevini« i slično, kao o jednom epifenomenu koji nije konstitutivno (ni konstruktivno) prisutan u procesu reprodukcije.[15] Otuda se lako javlja ekonomizam, u smislu reprodukcije koja se potpuno autonomno (to jest heteronomno) ostvaruje, na bazi svojih »gvozdenih zakona«, što logično vodi državi koja nije klasno strukturirana, to jest koja se može osvojiti od bilo koga i upotrebiti za bilo šta (dakako, uvek u skladu sa autonomno-heteronomno proizvedenim ekonomskim pretpostavkama), no ipak je u tom smislu »liberalna«. Jednostavno, ova država nije nužno povezana s reprodukcijom kapitala — pa tako ni s eksploatacijom i dominacijom kapitalističke klase — nego, u najgorem slučaju, s opštim pretpostavkama neke date *materijalne* proizvodnje (proizvodnje dobara).

Ako danas verujemo da je to »pogrešno«, jer je demantovano istorijskim iskustvom, ipak se pogreška (u celini) ne može pripisati Marksovu *Kapitalu*, pogotovu kad imamo na umu logički status njegovih izvođenja. Liberalna država, naime, nužno izvire iz generalizovane (proste) robne proizvodnje — koja je istorijski nemoguća, baš kao i liberalna država *stricto sensu* — ali ne i iz procesa koje Marks analizira u *Kapitalu*. To je jasno već i iz navedenog primera: protivrečnost koja izvire iz kupoprodaje radne snage po nuždi samoga procesa rešava sila, a ne zakon toga procesa — država koja ograničava radni dan *per definitionem*, više nije liberalna država. Na stranu taj ograničeni primer — lako je i bez njega uvideti da »gvozdeni zakoni«, koje otkriva Marks, razvijaju protivrečnosti koje su imanentne procesu, a koje se *po osnovu toga procesa ne mogu* ni otkloniti ni ublažiti — bilo u obliku tendencija koje na dugi rok potkopavaju proces akumulacije kapitala (tendencijski pad profitne stope) bilo u obliku povremenih eksplozivnih zastoja celoga sistema (krize). To što se Marksov optimizam pokazao neopravdanim u pogledu revolucionarnih potencijala kriza koje su dolazile, ali i prolazile, ne dovodi u pitanje ono što je, mislim, jasno: to nije samo prostor na kojem

[14] Postoji odgovarajuća Marksova skica, od koje je on dovršio samo I tom *Kritike političke ekonomije*. U toj skici pominju se država koja „obuhvata" društvo, porezi, javni dug, svetsko tržište itd. Posle na tome niko nije radio, bar ne ozbiljno, jer se „marksizam" pravio kao da je sve probleme ovoga sveta rešio.

[15] To je obeležilo ceo marksizam između Marksa i Lenjina.

Digitized by Google

kulminira klasna borba, nego (i zato) prostor u kojem je zasnovana principijelno važna odgovarajuća uloga kapitalističke države, upravo kao kapitalističke. Načelno posmatrano, ništa jednostavnije nego odrediti funkcije ove države u ovom smislu kao delovanje koje treba da kompenzira negativne efekte imanentnih zakona samog procesa, odnosno njegove samoubilačke sklonosti — bilo da predupredi krizu, bilo da je ublaži i transformiše, bilo da, operišući u krizi, iznova podstakne i razvije proces. Ali ništa teže od dobijanja odgovora na pitanje kako država to ostvaruje, koje su granice njenog uspeha (granice, u izvesnom smislu, jedne volje) i da li to načelno menja pretpostavke na kojima je zasnovana Marksova teorija, a u tom smislu i ishode — jer to je, konačno, i pravo pitanje.

Ja se sad ne mogu, jer i ne umem, upustiti u mučne teorijske probleme akumulacije kapitala prema Marksu, još manje prema kontroverznoj diskusiji nakon Marksa koja uzima u obzir i promenjene uslove reprodukcije (monopoli), pa ni u one, često uzbudljive, analize koje, osobito u svetlosti savremenog iskustva — koje, u najmanju ruku, potvrđuje možda i neočekivani uspeh na ovom planu — otkrivaju složene puteve kojima država, nizom posredovanja, uspeva da »upravlja krizom«. Ostavljajući ta zadovoljstva drugoj prilici ili drugom piscu, prosto konstatujem da su to *per definitionem* konceptualizacije *intervencionističke* države. Neka ovo ilustruje jedna novija analiza funkcija države u ovom smislu.

Za J. Hirša[16] vodeća linija analize funkcija države — otklanjanje smetnji procesu akumulacije kapitala — u prvom je redu suprotstavljanje tendenciji pada profitne stope. Kao ni ova tendencija, tako ni odgovarajuće protivtendencije nisu izolovani faktori, nego izraz kompleksnih uslova proizvodnje, pa u tom smislu mobilizacija protivtendencija, kao delo države, faktički znači reorganizaciju istorijskog kompleksa opštih društvenih uslova proizvodnje i eksploatacije u procesu koji je uvek krizan.[17] Konkretizujući ovu reorganizaciju uslovâ proizvodnje, Hirš navodi, pored ostalog, promene oblika kapitala (monopoli[18], akcionarska društva itd.), širenje tržišta (svetsko tržište), razvitak nauke i tehnike, ali insistira na protivrečnostima koje se razvijaju na toj istoj, novoj osnovi. Na primer, jednom proizvedena nauka svakom je dostupna jer nema karakter robe — otuda kapital teži da što manje »proizvodi« nauku o svom trošku; uvođenje novih tehno-

[16] J. Hirsch, *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals*, Frankfurt/M, 1974. Upor. i neke vrste uvod u ovu studiju, koji je objavljen u izboru tekstova Marx — Engels, *Staatstheorie*, Frankfurt/M — Berlin — Wien, 1974. Hiršov postupak nije nov, dobro je poznat i kritikovan. Kritikuje ga s pravom, ali nedovoljno ubedljivo, i N. Pulancas u: *l'Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, Paris, 1978.

[17] *Staatsapparat*... cit. izd., str. 39.

[18] U vezi s »oblikom kapitala« uporedi kritiku Hirša od strane H. Schüttea u: *Das Argument*, str. 104. Kritika mi ne izgleda ozbiljnom.

Digitized by Google

logija dovodi do razaranja prirodnih pretpostavki proizvodnje (polucija i slično), koje kapital sam ne obnavlja; porast produktivnosti nije nikada proporcionalan porastu mase relativnog viška vrednosti[19] itd.

Tri su osnovna momenta razvitka državnih funkcia na ovom planu. Prvo, jačanje radničke klase zasniva socijalnu intervenciju države, za koju se radnička klasa, dakle, mora izboriti, iako je ona u »objektivnom interesu« kapitala.[20] U krajnjoj liniji, i ove delatnosti države određene su akumulacijom kapitala čiji tok određuje relativnu meru represije koja stoji buržoaziji na raspolaganju. Drugi moment čini poboljšanje spoljnih uslova akumulacije odgovarajućim garantijama. Ovde se državni aparat pojavljuje kao instrument monopolističke konkurentske borbe na svetskom tržištu, razvija se odgovarajući finansijski i kreditni aparat, funkcije upravljanja i regulacije ciklusa proizvodnje (reprodukcije), politika dohodaka i državne potrošnje itd. Najzad, treći moment čini izgradnja »infrastrukture«, to jest opštih (materijalnih) uslova proizvodnje koje pojedini kapitali ne mogu osigurati, ili se uopšte ne mogu obezbediti prema pretpostavkama reprodukcije kapitala (jednostavno govoreći, nisu rentabilni, odnosno profitonosni).[21]

U okviru ovog trećeg momenta poseban značaj, osobito u novije vreme, ima razvitak nauke i tehnologije, koji Hirš, na primeru Bundesrepublike, potanko analizira. Inače, osnovni pravci delovanja države su ovde: »infrastruktura«, to jest organizovanje i finansiranje fundamentalnih naučnih istraživanja, regulisanje odnosa između pojedinih naučnih disciplina, a naročito između fundamentalnih i primenjenih istraživanja, subvencionisanje velikih tehnoloških projekata, podsticanje primene nove tehnologije[22] itd. Sve to predstavlja sastavni deo državnih aktivnosti u prilog osiguranja osnovnog procesa oplodnje kapitala, koje, uprkos eventualnim uspesima, ne menjaju uslove kapitalističke reprodukcije: njih omogućavaju parcijalne i trenutne situacije u kojima država pokušava da kompenzira negativne efekte, proizvodeći druge nevolje (zaostajanje u određenim oblastima, delovanje vojno-indu-

[19] Hirš govori o „protivrečnostima", i ta reč, koju moramo upotrebljavati, ne znači više ništa izvan nekog opšteg smisla. Hirš govori o poluciji, a Marks je pre sto godina govorio o protivrečnosti najamnog rada i kapitala u vezi s ograničavanjem radnog dana, kada nije uništavan pejzaž, nego živi ljudi, žene i deca. Poluciju može rešiti svaka ozbiljna država u svakom ozbiljnom kapitalizmu. O čemu je uopšte reč? Možda o protivrečnosti industrijskog kapitala (ili čak same industrije) i ekologista i zelenih stranaka, ili možda o protivrečnosti grada i prirode, čistog vazduha i zelene šume. Ruso je bio bar nov i nije pretendovao da je „marksista".

[20] Paradoksalna formulacija koja, naravno, nije ništa drugo nego znak teorijske nemoći iza koje je, bar ovde, politička nemoć. Inače se može reći da je u interesu »kapitala« da ljudi budu zadovoljni. U ovom smislu poučan je pomenuti članak Müllera i Neusüssa.

[21] *Staatsapparat*..., cit. izd., str. 53—70.

[22] Isto, str. 198—204.

Digitized by Google

strijskog kompleksa i sl.)[23] ne uspevajući nikada da stvarno kontroliše proces »inoviranja«[24].

Analizirajući puteve i oblike uspostavljanja i sprovođenja interesa kapitala kroz strukturu i funkcionisanje »političkog sistema«, Hirš konačno stiže do sledećeg provizornog[25] zaključka: po svojoj prirodi, kapitalistička država nije regulator procesa društvenog razvitka — njeno delovanje je bitno reaktivno. Širenje intervencije države posledica je protivrečnosti kapital-odnosa, a prema teoriji vrednosti može se shvatiti kao posledica delovanja zakona o tendencijskom padu prosečne profitne stope. Na taj način Hirš, istina dokumentovano, samo potvrđuje početni stav cele svoje analize, koji glasi:

»Buržoasko društvo je u svojim temeljnim strukturama i zakonitostima razvitka politički »neupravljivo«. *Svesno regulisanje društvenih odnosa* pretpostavlja uklanjanje kapital-odnosa.«[26]

3. Razume se, navedene »funkcije« mogu biti i drukčije katalogizirane i drukčije analizirane, ali to ovde ne treba da nas zanima dokle god smo načisto sa vezom koja je uspostavljena između reprodukcije i respektivne uloge države. No daleko od toga da smo načisto.

Naime, dovde Hirš, kao i svi analitičari koji polaze od procesa reprodukcije kapitala što se razvija prema logici kapitala, to jest prema svojim »neupravljivim« zakonima, izvodi jasno i bez velikih teškoća ekonomske *funkcije* države. Međutim, on dobro zna, uostalom i posredstvom »empirijske analize« kojoj se posvećuje, da su ove funkcije prosto logički izvod (neistorijske) ekstrapolacije tendencija koje se nužno pojavljuju u reprodukciji kapitala, samo to i ništa više. Zadržimo li se na tome, ostajemo u vlasti ekonomističke redukcije, jer je država, konačno, svedena na nešto reaktivno i automatsko, što se pojavljuje prosto kao integralni moment »neupravljive« reprodukcije. Svestan ove opasnosti, a ne želeći da upadne u klopku kibernetskog »političkog sistema«, Hirš stalno ističe da se mora uzeti u obzir presudni moment klasa i klasne borbe. Iz gomile ovih upozorenja navešću karakteristična.

Hirš tako odlučno zastupa tezu da se teorija buržoaske države mora izvesti iz osnovne strukture kapitalističke formacije u njenom *totalitetu*[27] i da je, pri tome, državni aparat izraz spe-

[23] Isto, str. 204. i sledeće.

[24] Vidi napomenu 26.

[25] Hirš ističe da je cela ova analiza nedovoljno utemeljena, jer nedostaje odgovarajuća teorija formacije. Isto, str. 370.

[26] Isto, str. 209. — U vezi s „inoviranjem" naglasio sam i „svesno regulisanje društvenih odnosa". Kad bih mogao, rado bih upitao Hirša šta on podrazumeva pod „svesnim regulisanjem društvenih odnosa" i kako se to „proces inoviranja" može kontrolisati?

[27] Taj termin je danas isto tako moćno prazan kao i one „protivrečnosti".

Digitized by Google

cifične istorijske forme klasne vladavine[28], a ne neposredno nosilac određenih funkcija. Pokušaj da se iz Marksove analize kapitala u *Kapitalu* izvedu nužne funkcije države u reprodukciji nesumnjivo čini deo materijalističke teorije države. Ali tako se može pokazati samo objektivna nužnost države, ne i sama država i njen način funkcionisanja: kao suviše apstraktna, izvođenja u *Kapitalu* ne mogu biti osnova razvitka »neposrednog« pojma države, to jest delujuće države. Ova, boreći se protiv svake »protivsistemske« tendencije, nužno se sudara ne samo s interesima radničke klase, nego i s interesima pojedinih (skupina) kapitalista i, uopšte, svoju osamostaljenost gubi i stiče u kontekstu strukturno uslovljenih interesa, u procesima koji su kontingentni i ne uvek teorijski izvodljivi.[29] Stoga Hirš hoće na svaki način da predupredi ekonomističko tumačenje zakona o tendencijskom padu prosečne profitne stope na sledeći način:

»Zakon o tendencijskom padu profitne stope ne može, uzet sam za sebe, osvetliti empirijski razvitak kapitalističkog društva. To je formulacija njegovih (toga društva — P.B.J.) protivrečnih pokretačkih momenata koji u klasnim borbama, strategijama kapitala i kriznim procesima — koje uvek modifikuju empirijske okolnosti i istorijske posebnosti — dolaze do izražaja.«[30]

Otuda:

»pokušaj sistematizovanja konkretnih državnih funkcija ne može proizaći iz prividno objektivne logike ekonomskih struktura ili toka razvitka, nego mora biti *usredsređen na razvitak klasnih odnosa i klasnih borbi — koji je posredovan promenama u ekonomskoj bazi — i na uslove osiguranja političke vlasti buržoazije koji otuda izviru.*«[31]

U ovom smislu, naravno:

»Politika države u oblasti tehnologije ne može se jednostavno interpretirati kao reakcija na objektivne potrebe (nužnosti) reprodukcije; ona je oblikovana na naročiti način kroz konflikte između parcijalnih monopolskih interesa i opštih uslova reprodukcije ukupnog kapitala.«[32]

Sve u svemu: klasne i političke borbe određuju konkretne državne delatnosti i oblike. Jedino se s osnove konkretnog toka kapitalističkog razvitka može odgovoriti na odlučujuće pitanje o domašaju i kapacitetu navedenih državnih funkcija. To, nadalje, znači da su aktivnosti državnog aparata važne kao uslovi reprodukcije kapitala, ali je one ne mogu odrediti jer reproduktivna sposobnost kapitala ne zavisi konačno od tehničke efikasnosti državnog aparata, nego od konkretnih klasnih odnosa i borbi. U

[28] Uporedi shvatanja Pulancasa u navedenoj ili u nekoj starijoj knjizi (na primer, u *Pouvoir politique et classes sociales*, Paris, 1968, naše izdanje — Beograd, 1978).

[29] *Staatsapparat*..., cit. izd., str. 23—26.

[30] Isto, str. 41.

[31] Isto, str. 51 (*kurziv* — P. B. J.).

[32] Isto, str. 70—71.

Digitized by Google

tom smislu, nedovoljna aktivnost ovoga aparata može se nadoknaditi pojačanom eksploatacijom (i u izvesnom smislu *vice versa*), a hoće li se u tome uspeti, zavisi od snage radničke klase i slično. Prema tome, kao što se ne mogu ekonomski odrediti ni kvantifikovati granice reproduktivne sposobnosti kapitala, ne može se unapred govoriti ni o kapacitetu upravljanja jednog državnog aparata.[33] Konačno:

»Sam državni aparat samo je specifični moment kretanja kapitala i borbe klasa.«[34]

Time je Hirš naprosto relativizirao smisao prethodno pominjanih izvođenja. Ovaj niz principijelnih upozorenja onemogućuje nas da onu prvu analizu prihvatimo »zdravo za gotovo«, to jest to su naznake nekih konkretnih momenata u čijoj se svetlosti ima tumačiti sve prethodno. Hirš je svestan teškoće i govori sa žaljenjem o nedostajanju izgrađene teorije o respektivnoj društveno-ekonomskoj formaciji, posebno o teorijskim deficitima u oblasti analize aparata, funkcija i odnosa prema pojedinim klasama, da bi zaključio na karakterističan način:

»Klasni karakter države mora se istorijski konkretno izvesti (herausgearbeitet).«[35]

Time ovaj pisac i ne prikriva nemogućnost da jedinstveno misli proces reprodukcije kapitala i klasne borbe — odnose, pa se, štaviše, čini da razliku struktura — konjunktura shvata kao razliku »neupravljivog« ekonomskog procesa i nepredvidive borbe klasa, a time cela njegova antiekonomistička strategija pada na nivo skupa fraza u poznatom smislu: to ne treba shvatiti bukvalno, to jest može biti, ali i ne mora. U stvari, prema pretpostavkama kojih se Hirš dosledno drži, drukčije ne može ni biti. Insistirajući na »neupravljivosti« osnovnog procesa reprodukcije i na bitno *spoljnom* karakteru državne intervencije, on klasnoj borbi prepušta sve ostalo — od stvarne delatnosti države i njenih oblika do ishoda cele stvari, pri čemu sve veze država — klase i reprodukcija — klase nisu teorijski konceptualizovane, nego prepuštene konkretno-istorijskom izvođenju, to jest tumačenju.[36]

---

[33] Isto, str. 370—374.

[34] Isto, str. 372. — U nekom teorijskom kontekstu ovaj stav nije glupost, ali je onda taj teorijski kontekst glup, jer prezire istoriju. Ovo se, u daleko ozbiljnijem i vrednijem obliku, može sresti kod Pulancasa (navedeno delo).

[35] *Staatsapparat* ..., str. 386.

[36] Već sam Hiršu poklonio dosta dragocenog prostora, koji on zaslužuje ponajviše zbog svoje konkretne analize od koje su ovde, opet, samo tragovi. Pa ipak, on je jedan od retkih koji se ovim problemom ozbiljno pozabavio sa stanovišta nekog savremenog iskustva. Ali je zato njegova teorija stvarno prepotopska. Na primer, on je u pravu kada upozorava na klasnu borbu i tvrdi da se iz procesa reprodukcije kapitala, prema *Kapitalu*, ne može izvesti delujuća država. Na žalost, on uopšte ne uvažava činjenicu da ne samo da kapital ne postoji neposredno, nego ni novčani kapital ne postoji neposredno, jer i deca razlikuju novac od hartije. Drugim rečima, kapitalistička država kao kapitalistička ne postoji neposredno. Sve u svemu, Hirš je tipičan zastupnik „marksizma", to jest ekonomizma koji se od dru-

Digitized by Google

Međutim, bez obzira na to što se ni propast kapitalizma ni Dom lordova ne mogu logički izvesti po jednoj višoj nužnosti koja u potpunosti zanemaruje ljudske namere i preduzeća, treba videti u kojoj se meri još može suziti taj ionako skučeni prostor istorijskog tumačenja — daljim teorijskim izvođenjima.

4. S obzirom na sasvim umesna Hiršova upozorenja, očito je da se »funkcije« države izvedene prema ranije utvrđenoj formuli — osiguranja opštih uslova datog načina proizvodnje, odnosno reprodukcije — nipošto ne smeju svesti na ekonomske funkcije u užem smislu, iz prostog razloga što način proizvodnje nije jednostavno način proizvodnje materijalnih dobara u smislu neke tehnologije (žrvanj — parni mlin, abakus — kompjuter), nego, i pre svega, skup odgovarajućih društvenih (proizvodnih) odnosa. To znači da je način reprodukovanja materijalnih pretpostavki *respective* načina proizvodnje uvek i način reprodukovanja odgovarajućih *društvenih* odnosa.[37] Dakako, starajući se da reorganizuje uslove proizvodnje kako bi poboljšala mogućnosti akumulacije kapitala, država podstiče proces koji generira ne samo odgovarajući materijalni output, nego i odgovarajuće društvene odnose, koji jeste reprodukcija kapitala kao kapital-odnosa. No baš zato što se ova delatnost ne može shvatiti kao posve »objektivno« i »spontano«[38] determinisana, nego, naprotiv, zavisi od odnosa klasa i slično, ne mogu se ni funkcije države — i dalje u smislu osiguranja opštih uslova date reprodukcije — svesti na izgradnju »infrastrukture« ili »tehnološku politiku«, to jest na delatnosti koje neposredovano izviru iz zakonitih tendencija reprodukcije kapitala (pad profitne stope, recesije itd.), nego obuhvataju i onaj niz delatnosti koje nisu ekonomske u užem smislu i koje, načelno posmatrano, treba da osiguraju reprodukciju onog odnosa klasa, one ideologije, one svesti itd. koja je postala neophodan (opšti i spoljni) uslov datog procesa proizvodnje.

U celini uzev, naravno, reprodukovanje odgovarajućih društvenih odnosa, kao ni sami ti odnosi, nije delo države. Međutim, i sa ovoga stanovišta, prema formuli koju stalno navodim, država uvek ima neke određene *funkcije*. Ako se na trenutak ponovo vratimo *Nachtwachteru*, to jest liberalnoj državi, uočićemo upravo jednu funkciju uredovanja, koja, dakako, nije ekonomska i koju inače od početka zanemarujem, jer je svojstvena državi *tout court*. Liberalna država kao savršena država uopšte, zapravo, drugih funkcija ne može ni imati. Prema pretpostavkama proste robne proizvodnje, društveni odnosi proizvođača se svode na ekvivalentnu razmenu proizvoda njihovih privatnih radova, i

---

gih razlikuje vrlo odlučnom tvrdnjom da ekonomizam ne treba uzeti ozbiljno, tvrdnjom s kojom se moram složiti.

[37] Nema onoga ko se drži „Marksa" a koji na to ne upozorava. Ali, šta to znači?

[38] Stavljeni su znaci navoda jer ovde nedostaje *cela* jedna teorija »proizvodnje« ljudi. Sve što sledi treba uzeti u smislu ove rezerve.

Digitized by Google

reprodukcija ovih odnosa — gola teorijska pretpostavka — zahteva samo poštovanje jednostavnih pravila razmene i nešto složenijih, ali opet elementarnih, pravila života u zajednici, u oba slučaja pravila čija se nužda ne može osporiti, u oba slučaja pravila koja država ne stvara, koja nisu ni izraz nekog društvenog (tačnije: klasnog) odnosa snaga. U tom smislu, sve se zaista svodi na uredovanje, jer ove pretpostavke mogu biti ugrožene načelno samo *pojedinačnim* ispadima nesocijalizovanih ili inače neprilagodljivih *pojedinaca,* to jest devijantnim ponašanjem.

Ako je svojstvena liberalnoj, onda je funkcija uredovanja u ovom smislu svojstvena svakoj državi i može se mirne duše uvek zanemariti, što stalno i činim. No zakoni reprodukcije kapitala i pretpostavke te reprodukcije vode onim sukobima koji se u celini ne mogu regulisati nikakvim uredovanjem, jer se, kako je Taljeran mudro primetio, s bajonetima može učiniti sve, samo se na njima ne može sedeti, što, naravno, uopšte ne isključuje upotrebu masovne represije (tačnije: represije protiv gomile pojedinaca), ali samo povremeno[39], to jest samo kada je drugim putevima pripremljeno tle za njenu uspešnu primenu. U ovome smislu moderna kapitalistička (naravno, ne samo kapitalistička) država nužno razvija niz delatnosti koje, istina, u krajnjoj liniji, imaju za cilj osiguranje nesmetane reprodukcije (kapitala), ali koje treba da reprodukuju ili olakšaju reprodukciju onih uslova reprodukcije koje je teško nazvati samo ekonomskim, a mnogo prirodnije i ideološkim, kulturnim, obrazovnim itd.

Sve ove raznovrsne delatnosti načelno je moguće, pa i nužno, teorijski izvoditi iz uslova reprodukcije (kapitala). No, budući da u te uslove sada mora biti uključen i određeni (povoljni) klasni odnos snaga, jasno je da se to ne može uspešno obaviti, posebno imamo li u vidu raznovrsnost ovih delatnosti, opštu i konkretnu, bez daljih teorijskih konceptualizacija koje ovde jedva da mogu biti naznačene.

U svakom slučaju, ako zaboravimo na *Nachtwachtera* i uredovanje, nakon ekonomskih, principijelno se mogu izdvojiti *ideološke* funkcije države. Naime, u onoj meri u kojoj određena *ideologija,* shvaćena u širokom i običnom smislu reči, spada — prema prilikama, a u prvom redu prema odnosu klasnih snaga — u opšte uslove date reprodukcije, država se na svaki način mora pobrinuti za njenu vladavinu. Da li će to biti »protestantska etika«, ili mit o neograničenoj vertikalnoj mobilnosti po kojoj svako može postati Rokfeler, samo ako je prema svojim ličnim svojstvima već jedan »još-ne-Rokfeler«, to jest mit »jednakih šansi«, ili jedna vera u prednosti »slobodnog sveta« — ili sve to, odnosno nešto drugo, na to pitanje se unapred ne može odgovoriti. U nekim prilikama dovoljno je razumno i efikasno propo-

[39] U ovom smislu teror koji senzibilni pojedinac oseća u *svakodnevnom* životu i pod svakim podnebljem tako je malo teror države, a još manje teror policije — koja je vazda žrtveni jarac — nego je teror društvenih odnosa, ili, ako se hoće, „društva".

Digitized by Google

vedanje ideologije »oslobođenja«, odnosno privatizacije, u drugima će tek agresivni antikomunizam s elementima prikrivene represije (à la makartizam), u trećima će sve to uz otvorenu represiju i ekskomunikaciju (à la Berufsverbot) postići slične efekte, u ovom slučaju otežati novačenje pristalica revolucionarnih alternativa.

O ovoj neizvesnosti koju, u krajnjoj liniji, diferenciraju ipak samo »konkretne prilike«, mora se još nešto reći. Prvo, razvitak ovih ideoloških funkcija može se, bez daljeg, dovesti u vezu s opštim uslovima reprodukcije koje diktira odgovarajući odnos klasnih snaga. U tom smislu načelno postoji ovde, kao i u slučaju ekonomskih funkcija moderne države, ireverzibilni razvitak koji svedoči o neizbežnosti širenja ovih funkcija moderne države. To, naravno, nipošto ne znači da država proizvodi ideologiju i da vladavina određene ideologije nastaje tek s respektivnom delatnošću države. Međutim, sve dok se određena ideologija reprodukuje u »građanskom društvu«, i u tom smislu »*spontano*«, država je oslobođena jedne brige, ili, sve dok određena ideologija *ne* predstavlja opšti uslov date reprodukcije, država opet može biti spokojna. U ovom smislu liberalna država je *per definitionem* oslobođena ove brige, jer, dosledno mišljeno, »ideologija« njenih građana nije ništa drugo nego skup raznih *ličnih uverenja* i, eventualno, jedno *javno mnenje*. Kao lično uverenje ili kao javno mnenje, ova »ideologija« nije — već i prema ostalim pretpostavkama proste robne proizvodnje — uslov reprodukcije, no liberalna država doista i može biti liberalna, to jest prepustiti svojim građanima da misle šta hoće i da veruju u šta hoće, jer to se nje *stvarno* ne tiče, što s modernom kapitalističkom državom — prema verodostojnim svedočanstvima — nije slučaj. Isto tako, pod određenim uslovima koji su, više-manje, na izmaku[40], vladavina odgovarajuće ideologije može biti osigurana mimo države i bez države, recimo, snagom religije i crkve, porodice i slično.[41] Prema tome, država mora nastupiti — ako će kršiti svoj zadatak — kada je ova vladavina ugrožena i u onoj meri u kojoj je ova vladavina uslov reprodukcije, što uopšte ne znači da ljudi pre toga ne mogu biti zatucani, kao što ne znači da posle toga nužno moraju biti zatucani.

Drugo, načelna (ne konkretna) jednostavnost opšte osnove ovih funkcija države vodi, opet načelno, jednostavnosti osnovnih pravaca ove aktivnosti. Principijelno posmatrano, to je u prvom redu učvršćenje zajednice, a zatim diferencirano delovanje u smislu ujedinjavanje — izolacija. Ideološko učvršćivanje zajednice, kao formulacija — prema prilikama — opštih uslova opstanka (nacija, »slobodni svet«, zapadna civilizacija, hrišćanstvo, islam,

[40] Vidi o tome interesantne, ali nedovoljno utemeljene, teze J. Habermasa u *Legitimationsprobleme des Spätkapitalismus*, Frankfurt a. M., 1974. Isto tako i korisnu knjigu B. Guggenbergera, *Wem nützt der Staat?*, Stuttgart, 1974, koja sadrži inteligentan prikaz novijih (uglavnom marksističkih) diskusija o ovoj temi.

[41] Slučaj liberalne kapitalističke države deluje kao mešavina jednog i drugog.

Digitized by Google

naravno i socijalizam itd.) povezano je uvek s različitim modalitetima ekskomunikacije, s više ili manje represije, koji se, dakako, orijentišu prema formulaciji zajednice (na primer, anacionalni, protivislamski itd. elementi) i ujedno predstavljaju *opštu matricu legitimiranja* države, specijalno moderne, naravno, ne samo kapitalističke, koja je jedino racionalno opravdanje za represiju.[42] Po sebi se razume da pozitivni sadržaji ideologije moraju odgovarati opštim pretpostavkama zajednice — to nikada ne može biti legitimiranje neke dominacije *u* zajednici, nego je uvek svojevrsna *civiltà, бит, civic culture* — po pravilu (u slučaju kapitalističke države), ideologija »oslobađanja«, odnosno *respective* nacionalna ideologija. Što se izolacije — ujedinjavanja tiče, ovde samo ovo: snaga i efikasnost moderne države izvire iz izolacije »građana«, i ona se mora postarati da je očuva[43] među podvlašćenim slojevima i klasama, kao što je, do izvesne mere, mora kompenzirati među vladajućima, a to je u prvom redu »ideološko« dostignuće.

Ideološke »efekte« moderna država postiže obavljajući — posredstvom svojih aparata — niz delatnosti koje su, manje ili više, racionalno utemeljene u razvitku uslova reprodukcije datog načina proizvodnje, organizujući, na primer, školstvo, informativni sistem, podstičući »lepe« umetnosti i arheologiju, baveći se urbanizmom itd., pa, naravno, i onim delatnostima koje su već označene kao ekonomske ili se nazivaju socijalnima. Tako, dok se liberalna kapitalistička država mora pobrinuti za opštu pismenost, organizujući opšte osnovno obrazovanje koje predstavlja — i kad predstavlja — uslov nesmetane reprodukcije, moderna država u istom smislu danas nužno organizuje ogromni i složeni »obrazovni sistem« u kojem je asimiliranje pozitivnih znanja i veština uvek posredovano odgovarajućom ideologijom, pored toga što taj »obrazovni sistem« nužno reprodukuje odgovarajuću podelu rada koja predstavlja izraz datog sistema društvenih odnosa. O informativnom sistemu, masmedijima, prostoru itd. ovde nema smisla raspravljati — sve je to, u osnovi, dobro poznato i predstavlja predmet nebrojenih vrednih istraživanja.

Kolosalna aktivnost aparata moderne države osnova je konceptualizacije državnog kapitalizma-socijalizma ili, čak, državnog načina proizvodnje. Nije teško dokučiti smisao ovih metafora, ali ja se neću ovde upustiti u odgovarajuću diskusiju, jer ovde je nešto drugo važnije.

5. To je problem državnog aparata, odnosno državnih aparata. Novije analize su otkrile Ameriku za koju tako dugo »niko« nije znao: teško je govoriti o državnom aparatu kao o nečemu stvarno

[42] Habermas (navedeno delo) operiše interesantnom tautologijom kada se zalaže za neometani diskurs (u tome se oslanja na Apela), na osnovu kojega se može uspostaviti Verallgemeinerungsfähig interes (uglavnom opšti interes).

[43] Efekat „izolovanja" staleža kao delo birokratije naznačio je još Marks u kritici Hegelove filozofije prava.

Digitized by Google

jedinstvenom i relativno jednostavnom, to jest neprotivrečnom i centralizovanom (podređenom jednoj volji). I sad, najednom, nema ozbiljnijeg marksističkog istraživača države koji ne bi upozorio da je, bar u savremenoj kapitalističkoj državi, državni aparat, zapravo, složeni i protivrečni konglomerat aparata, organa i organizacija.[44]

Na ovaj pravac razmišljanja uticala je, nesumnjivo, i jedna Altiserova konceptualizacija državnih ideoloških aparata[45], koja se pojavila pre nekoliko godina. Ona je izričito zasnovana na dvema teško osporivim postavkama: (1) država nije samo represivni aparat i (2) reprodukcija (proizvodnih) odnosa ne ostvaruje se samo na nivou elementarnog kapital-odnosa, nego u celom socijalnom prostoru, to jest uz učešće struktura koje neposredno nisu ni ekonomske ni političke. U skladu s tim, Altiser celu stvar postavlja otprilike ovako.

Reprodukcija radne snage (kao bitan element reprodukcije proizvodnih odnosa) nije samo biološki, nego i istorijski data. Ali dvostruko: s jedne strane, posredi je reprodukovanje radne snage prema istorijski i klasnom borbom dostignutom »standardu« života, a, s druge, — njeno kvalifikovanje i obnavljanje u skladu sa datim tipom proizvodnih snaga. Ovo drugo osigurava (i) obrazovni sistem, to jest škola, ali je usvajanje tehničkih znanja čvrsto povezano sa usvajanjem odgovarajućih ideoloških obrazaca (u najširem smislu). Na taj način se škola, dosledno, pojavljuje kao *ideološki aparat države*. Dakle, pored represivnog aparata države, postoje i njeni ideološki aparati, koji nisu manje značajni — naime, Altiser ističe da ni jedna klasa ne može očuvati svoju vlast ukoliko ovim aparatima trajno ne dominira.[46] Primera radi, on navodi crkvu, školu, porodicu, delom pravo (drugim delom ono je sastavni deo represivnog aparata), politički sistem i partije, aparat masovnog informisanja, kulture itd. Dok represivni aparat, kao što mu i samo ime kaže, funkcioniše prvenstveno prinudom, dotle su ideološki aparati zasnovani na ideološkim sredstvima u najširem smislu (mada i u njima određenu ulogu igraju elementi represije). Dok prve ujedinjuje centralizam i hijerarhija, dotle druge sâmo funkcionisanje u meri u kojoj je ideologija kojom pune ljudsku »svest i podsvest« jedinstvena i vladajuća.[47] U školi, tačnije, paru škola—porodica, Altiser otkriva središnji ideološki aparat države u kapitalizmu, koji je zamenio srednjovekovni par crkva-porodica. Tako država posredstvom ideologije i ideoloških aparata stiče bitno mesto u reprodukciji proizvodnih odnosa.[48]

---

[44] To u isto vreme tvrde tako različiti pisci kao što su Lefevr (navedeno delo — država izvedena iz prometa), Pulancas (navedeno delo — strukturalistički uklon) ili Hirš (navedeno delo — ekonomistička „logika kapitala").

[45] AIE (Apareils idéologique de l'Etat).

[46] Uporedi šta o tome misli Lefevr, *De l'Etat*, IV, Paris, 1978, str. 340. i sledeće.

[47] Otuda mogućnost da se shvati klasna borba u ovim aparatima.

[48] L. Althusser, *Positions*, Paris, 1976, str. 81—97.

Digitized by Google

Ovu Altiserovu novost ne mogu kritikovati, jer je tek naznačena u okviru njegova pokušaja da iznova konceptualizuje samu *ideologiju*, u kojem bi mogla steći neki teorijski smisao. No, kao *ideja*, ili neki sirovi pojam, postala je popularna, pa je onda i kritikovana. Evo osnovnih mesta te kritike. Prvo, primetni su refleksi uprošćenog instrumentalnog shvatanja države, pri čemu se pojam države — posredstvom ovih aparata — enormno širi i gubi svoju jasnoću.[49] Drugo, teško je staviti u isti red »politički sistem«, partije i porodicu; bez obzira na to što i »politički sistem«, i porodica i partije imaju ideološke efekte, to su ipak elementi različitih »struktura« koji se teško mogu razumevati posredstvom ovakve »funkcije«. Osim toga, izgleda jednostrano naglašavanje ovakvih funkcija, ukoliko istovremeno ne uspemo pokazati kako se i u kom smislu (ne u smislu »malo manje«, »malo više«, »s jedne« ili »s druge strane«) one ostvaruju u protivrečnim uslovima, to jest u borbi. Posebno se može zameriti preterano naglašavanje ideoloških momenata *u* ovim aparatima, pa, najzad, i ukočena dihotomija ideologija—represija, koja je neprihvatljiva čak i ako je reč o modalitetima obavljanja određenih funkcija, a ne o samim funkcijama.

Sve su to, međutim, sitnice koje bi se mogle popraviti izdvajanjem... *ekonomskih* aparata[50], ako ne i sportskih, kad već postoje ministarstva *sporta*. Verujem, naime, da je ovaj pravac razmišljanja u osnovi pogrešan i da vodi u sociološku raspravu o državnim funkcijama koja se, na kraju, završava diskusijom o klasifikaciji, gde je jedino pouzdano merilo državni shematizam, to jest *suverena volja* onih koji ga uspostavljaju i menjaju.

To je, dakako, pokušaj rešenja određenih *problema*, i pre nego što izložim kako mislim da bi se ti problemi načelno mogli bolje rešiti, trebalo bi valjda da bude jasno koji su to problemi. Svi oni, naravno, potiču iz nekog iskustva koje kod marksista izaziva neprijatno *osećanje* da je nasleđena teorija siromašna ili gruba, što, uostalom, ne treba osporavati. Tako je to u prvom redu problem represivne redukcije države, koja je umela da se okruni takvim besmislicama, kao što je: *država* primenjuje *prinudu* protiv potčinjene *klase*.[51] Kada se država izjednači s *policijom* (to jest monopolom legalnog nasilja), gotovo je sa svakom marksističkom teorijom države, kao što je i sa političkom ekonomijom gotovo kada proizvodnju odredi samo kao proizvodnju za zadovoljenje ljudskih potreba: ona je izvod *moderne* države prema njenom opštem pojmu, kao što sam već napomenuo. No, ako je neka ranija država i mogla biti svedena na policiju, savremena ne može biti tako likvidirana već i zbog same očiglednosti. Drugo: moderna država ima posla preko glave i ljudi preko mere, a većina tih ljudi nema nikakve veze s policijom. Pri tome,

[49] Uporedi, na primer, R. Miliband, *Marxism and Politics*, Oxford, 1977, str. 54—57.

[50] Uporedi: Poulantzas, *l'Etat*..., cit. izd.

[51] To može biti tačno u jednoj praksi i prema njoj (politički) sročenom govoru, ali je teorijski prosto nepodnošljivo.

Digitized by Google

njena masivna *intervencija u društvu*[52] zasniva organizaciju i delatnost raznih aparata (na primer, NASA ili Gosplan)[53], koji (1) već i organizaciono-pravno uživaju znatno veću autonomiju nego represivni aparati à la policija ili vojska i (2) — što je možda važnije — predstavljaju jedan od kanala kojima se »partizanstvo« uvlači u savet proslavljenog *civil servicea*, a zapravo politička ili, ako se hoće, klasna borba u funkcionisanje aparatâ i njihove međusobne odnose.[54] Na taj način negdašnje pravom posredovano jedinstvo državnog aparata otkriva se kao fikcija koju, na kraju krajeva, ni samo pravo nije više u stanju da »pokrije«. Treće, delatnost nekih državnih aparata (na primer, masmedija) i sociološka svedočanstva o »manipulaciji« doprinose, a posredstvom onoga razmišljanja olakšavaju napuštanje shvatanja ideologije kao *čisto* idejnog iz sistema, da ne kažem »borba ideja«, koja se vodi po svim pravilima te plemenite veštine.[55] Najzad, i to je ono što je glavno, marksizam bi na ovaj jeftini način da pobegne od svoje tradicionalne redukcije države na državni aparat. Naime, uvlačenje klasne borbe u državni aparat izgleda kao dobar način da se »prevaziđe« instrumentalna varijanta, koju više niko ozbiljan neće. Ali cena, zapravo, i nije tako mala: moramo se odreći same *države*.

Koren nevolje vrlo je dubok i nalazi se već kod samoga Marksa. Ne umem ga još izložiti u opštim terminima i strogo, pa ću ga radije prećutati. Ovde se, međutim, ispoljava kao konfuzija države i državnog aparata. Porodica, na primer, ni u kom slučaju ne može, ni s ubedljivim razlozima, biti shvaćena kao državni aparat, iako ona ima važne veze s državom, ali ni parlament ni partije nisu državni aparati, nego oblici konstituisanja države i samo po cenu grdnih zabluda mogu biti izjednačeni sa, na primer, Komisijom za atomsku energiju, policijom ili vojskom, koje jesu državni aparati. Državni aparati svakako imaju da obavljaju neke poslove koji izviru iz nekih pretpostavki.[56] Ovi poslovi se prema svom sadržaju, efektima itd. mogu označiti ili klasifikovati ovako ili onako, najčešće kao represivni, ekonomski, ideološki i slično. Međutim, već i ta, pogrešna i popularna, klasifikacija navodi na pomisao da se odatle mogu izvesti odgovarajući državni aparati (ili odgovarajuće »funkcije« državnog aparata); štaviše, na toj osnovi se može govoriti i o njihovu obliku i načinu funkcionisanja, kao što to čini Altiser. No, zar, na primer, jedna ekonomska politika ne uključuje i jedno, i drugo i treće: zar ne mora biti legitimna, zar ne mora biti pravom posredovana i u tom

[52] Formulacija koja je sa stanovišta koje se ovde zastupa prosto besmislena, ali je veoma uobičajena u naučničkoj i laičkoj javnosti.

[53] Neki od ovih aparata nastali su „spontano", to jest ne državnom voljom, ali ih je vremenom država uzela pod svoje. To je slučaj sa školama ili nekim masmedijima.

[54] To se onda misli kao „Legitimationsdefizit" — (Uporedi: Habermas, *Guggenberger* ili K. Offe, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt/M, 1977).

[55] Uporedi Habermasov termin „slobodni (neometani) diskurs".

[56] Vidi niže.

Digitized by Google

smislu prema ljudima prinudom osigurana, zar mora biti vođena po shvatanjima ministarstva privrede ili finansija, a ne može po shvatanjima Gosplana ili Komiteta za energiju?

6. Dosledno, postoji samo jedan osnov države, koji razvitak odgovarajućeg načina proizvodnje i prema njemu zasnovane »zajedničnosti« diferencira (nužno i kontingentno) u modalitete obavljanja izvesnih delatnosti državnog aparata, ili državnih organa. Drugim rečima, država kao takva nema nikakvih »funkcija«, nego je prosto moment zajedničnosti koji je principijelno strukturiran načinom proizvodnje, a taj nema neposredne veze sa »tehnologijom«: o funkciji ili o funkcijama države možemo govoriti samo u onoj meri u kojoj govorimo o funkcijama privatnosti. To treba precizno razumeti. Naime, reprodukcija opštih pretpostavki načina proizvodnje, prema njegovom pojmu, ujedno je i reprodukcija države koja odgovara tom načinu proizvodnje, prema njenom pojmu. U ovom smislu moderna država, strogo uzev, ne mora imati aparat koji čini profesionalno činovništvo i može biti vrsta »samouprave«. Međutim, *i* u tom svojstvu, sam moment koji zasniva državu (privatnost-zajedničnost) mora utemeljiti i sva tri njena bitna oblika: zakon (fiksiranje države u vremenu i prostoru, odnosno jedan njen poseban izraz), sud (prema odnosu čovek—zajednica) te izvršitelja (delujuća država prema živom čoveku). Naime, samouprava može biti utemeljena samo na razlici građanin (državljanin) — čovek, ako se država već konstituiše kao država, i otuda parlament ili nešto slično, a ta razlika, gola pretpostavka posredovane zajednice, svodi svaki državni aparat na represiju, kao što svaka konkretna odredba zajednice (države) priziva popa (ideološki moment), bio on *državni čovek* sa odgovarajućim mestom u shematizmu[57], ili plaćen od »vernikâ«. Drugim rečima, u meri u kojoj je svaki način proizvodnje ujedno i način na koji ljudi žive, svaka je država teokratska, ako to ne shvatimo u doslovnom smislu. Razume se da svako humanizovanje, to jest birokratizovanje države zahteva neka sredstva — pridružuje nam se sad i poreznik.

Između ovih elementarnih izvoda i stvarnosti postoji provalija koja, međutim, ne bi smela ugroziti njihovu principijelnu vrednost. Ako je tačno da država deluje jedino kao državni aparat — a to nije bezuslovno tačno — onda je ipak razlika između države i državnog aparata sačuvana u razlici koju će svako napraviti između politike i administracije[58], političara i činovnika,

[57] Setimo se bar crkvenog poreza. On, na primer, postoji u savremenoj Bundesrepublici.

[58] Ovu razliku dobro poznaju svi državnopravni teoretičari, u svakom slučaju bolje nego sociolozi. No, kako je objašnjavaju? R. Lukić u svojoj *Političkoj teoriji države* daje objašnjenje pomoću primera izgradnje železničke pruge između dva mesta. Nju je moguće izgraditi, veli pisac, tako da ide najkraćim i tehnički najpogodnijim pravcem, a moguće je sprovesti je tako da uz put prođe i kroz neka druga mesta, te odstupi od najpovoljnijeg pravca.

Digitized by Google

ministra odbrane i armijskog generala, sve i kad je to jedna te ista *osoba*, ili, pod izvesnim drukčijim uslovima, između partije i države. Ovde treba primetiti još i ovo: aparat koji proizlazi iz reprodukcije države kao države, to jest iz opštih uslova datog načina proizvodnje (pop-sudija-dželat-poreznik), nužno je, kao što sam rekao, represivni aparat, ali u tom svojstvu ujedno i »ideološki«. Elementarna podela rada koja se takođe pojmovno može dovesti u vezu s državom ponavlja se, iz očitih razloga nužno i u okviru državnog aparata; tako su organi represije, odnosno ideologije, »humanizovani« različitim osobama. Prema tome, ako je nekome do toga stalo, može slobodno reći da su pop i dželat elementarne manifestacije — ne državnosti, nego *društvenosti*, da su to takozvane »opštedruštvene« funkcije države, te da se pop i dželat mogu presvlačiti i menjati oblike, ali nestati ne mogu. U ovom smislu je Altiserova ideja nesumnjivo tačna, ali je nova samo u mutnoj i mrtvoj svojoj sredini. U isto vreme, na ovoj osnovi njegovo neodređeno vezivanje represije i ideologije moglo bi biti teorijski vrlo precizno izvedeno. Ovde za to nema mesta,

---

„Interes šire zajednice je nesumnjivo da pruga ide tehnički najpovoljnijim pravcem (ovde se misli da je ovaj pravac ne samo najpovoljniji s čisto tehničkog gledišta, tj. s gledišta koštanja izgradnje i eksploatacije pruge, nego i s ekonomskog i svakog drugog objektivnog gledišta). Međutim, koliko god ima različitih varijanti odstupanja od ovog pravca radi prolaska kroz izvesna mesta, postojaće toliko različitih interesa mesta kroz koje pruga može proći da ona prođe tim odstupajućim pravcem. Ostvarenje ovih različitih interesa predstavlja odgovarajuće političke svrhe odnosnih različitih političkih subjekata, koji će se boriti među sobom za ostvarenje ovih svrha" (str. 126—127).

Pre nego što ovo prokomentarišem, molim čitaoca da ima u vidu da je reč, pre svega, o stanovištu, a ne o konkretnom piscu.

Ako je reč o pruzi, prvo bismo morali upitati kako se pruga uopšte gradi. Privatni kapitalist se brine o pruzi kao o lanjskom snegu: njega interesuje samo profit, pa je *zato* napravio prugu. Ako oseti da bi pruga mogla doneti više ako svaka dva kilometra skreće za 180°, ili ako ide gore-dole, kao tobogan u Tivoliju, on će naterati sve nosioce „zdravog razuma", počev od inženjera pa do sociologa, da mu, uprkos svojoj nauci, naprave takvu prugu, jer, konačno, da stvari zavise od ovih nosilaca »zdravog razuma«, ne bi bilo ni železnice i uopšte bi to bilo jedno vrlo jadno čovečanstvo.

Uzmimo da prugu pravi država, što zaista nije samo moderna stvar. Naša nauka sad lepo opisuje kako to stvarno *izgleda*. Interes je »šire zajednice«, veli, da pruga ide najpovoljnijim pravcem. Ali, ko će reći koji je pravac najpovoljniji? Nauka. Koja nauka? Tehnika? Građevinska ili saobraćajna? Ekonomija? Koja ekonomija — preduzeća, regije, zemlje? A šta ćemo s *objektivnom* lepotom jednog mosta (na pruzi) ili rekordom koji on u svojoj vrsti treba da postavi? Koliko nauka, toliko i »objektivnosti« — te nauke su objektivne jedino samima sebi i jednoj logici, ovde logici zdravog razuma, ili tehničkoj logici.

Ali, na sreću, one nisu počele da prave železničke pruge. Prugu i dalje pravi država. Šta je »objektivitet« države? Opšti interes i ništa drugo, što ova nauka ne ume da kaže, jer šta će onda sa klasama i njihovom borbom, kad treba da bude još i »marksistička«. Bez obzira na njeno ćutanje, do opšteg interesa mora se doći ovako ili onako,

Digitized by Google

ali dodaću: kao što države ne može biti bez zakona i osobe koja ga krši, tako ni dželata ne može biti bez popa. To je, uostalom, razlika između dželata koji *izvršava* i kriminalca koji (nikad na isti način) ubija.

Ako bismo želeli da razumemo neku određenu državu, tačnije, svaku koja nije liberalna u opisanom smislu, tada ovaj aparat, upravo u njegovoj elementarnosti, moramo apstrahovati kao *aparat*, jer, strogo uzev, to nije nikakav aparat, nego *delatna* formulacija države, opšti oblik koji, konačno, ima svaki (konkretni) državni aparat. U toj svetlosti dželat i pop nisu ništa drugo nego pravo koje važi, to jest oblik koji mora uzeti delatnost svakog državnog aparata u onoj meri u kojoj je državni. Samo ako apstrahujemo ovaj »aparat«, to jest oblik koji on nužno poprima, možemo shvatiti da između države i njenih (delujućih i diferenciranih) aparata postoji *spoljna* veza, koja i omogućuje da ovi aparati budu instrumentalizovani. U tom smislu bi moralo biti jasno da ovi aparati sami po sebi nisu ni represivni ni ideološki, nego naprosto organizacije koje se kristalizuju oko određene delatnosti, koja od svoga »smisla« prema opštim uslovima reprodukcije može biti daleko kao nebo od zemlje, kao što je akumulacija kapitala daleko od nekog ministarstva sporta: ali upravo kao što je nebo uvek nebo jedne zemlje, tako je i ministarstvo sporta — ministarstvo jedne *države*, i tek tako je ono državni *aparat*. Naprosto, to znači i ovo: represija je država, to jest onaj

---

»borbom interesâ« ili suverenom odlukom nosioca opšteg interesa, koji će tresnuti šakom o sto ili povući lenjirom preko geografske karte. Ali, onda je ona »neracionalna« — veli naša nauka. Tome nasuprot: ona je racionalna sa stanovišta onoga *koji je pravi*, a sve druge racionalnosti postoje samo u knjigama, a u stvari samo su obeščašćene sluškinje jedne ili druge racionalnosti, jer treću još nismo videli na delu: naime, da pruga bude »rentabilna« (stanovište profita, dobiti), ili da bude sigurnija, čistija, lepša (stanovište opšteg interesa koje postoji i kada država ne pravi prugu — u onoj meri u kojoj se bez države ništa ne može).

Zar to nije ekonomsko stanovište naspram političkog? Bezuslovno jeste. Samo ne ekonomske *nauke*, nego ekonomskog računa. Šta je s političkom naukom? Zaista je teško reći šta će s njom biti ako, kao u ovom slučaju, svoj predmet svodi na borbu nekih sebičnih interesa, kad ne vidi kako tvrdi da nam celu državu sa njenim krvavim i manje krvavim borbama (Lenjin: država = zbir praktičnih borbi čovečanstva), s njenim partijama i milionima činovnika može zameniti knjižicom »naučnih« mudrosti i nepatvorene »objektivnosti«. (Što je od svega najlepše, sve te mudrosti već su poznate, sva njihova objašnjenja već su izložena: dovoljno je otvoriti oči, osloboditi se emocija — iskaz mora biti intersubjektivno proveriv — i prepisati ono što se vidi.)

Time nisam rekao da je ova nauka nemoguća, niti sam osporio njenu legitimnost. Samo, ona je nužno bleda kopija svojih sestara: politika je stanovište opšteg i nije podložna nikakvoj struci, to jest kako bi ova nauka možda rekla: politikom vladaju strasti i iracionalni interesi. Dobro je dok je tako i dok politikom ne vlada ono što vlada ovom naukom.

Digitized by Google

oblik društvenosti koji je nužno država, ili na drugoj instanci porodica, a ne policija koja je u izvesnom smislu puka tehnička služba. Drugim rečima, ni škola, ni BBC, ni NASA, ni USIS ili Gosplan itd. — ne vrše ni ideološke, ni represivne, ni ekonomske ni bilo kakve druge »funkcije« *države*, nego se bave određenom, više ili manje racionalizovanom delatnošću koja je formulisana prema nekom parcijalnom cilju (odbrana, planiranje, propaganda i slično), koja je u tom smislu više ili manje racionalno organizovana prema merljivim efektima u ostvarivanju toga cilja, kako god on, inače, bio određen, samom sebi ili drugim ciljevima protivrečan. Dakle, sami po sebi, ovi aparati imaju svoju unutrašnju logiku, svoj oblik i način funkcionisanja koji ne mora imati nikakve veze sa njihovom stvarnom službom u *datom* sistemu, jer ta logika ne izvire iz sistema, nego iz delatnosti koju vrše, o čemu svedoči, pored ostalog (pored, na primer, sličnosti vojne organizacije u najrazličitijim savremenim državama), i međunarodni uspeh određenih organizacionih (ili menadžerskih) disciplina koje ne znaju ni za kakve sistemske granice. Moglo bi se sad primetiti da se ni Gosplan ni NASA ne mogu pojaviti u svakom »sistemu«, no da imaju veze sa državom i određenom klasnom dominacijom. To se ne može osporiti, ali ja to i ne sporim. Međutim, tvrdim upravo sledeće: ni Gosplan, ni NASA, ni bilo koji državni aparat ovoga tipa nije »instrument u rukama vladajuće klase« ni bilo koje klase, niti se u njima *principijelno* vodi bilo kakva klasna i uopšte politička borba, nego je instrument *države*, koja, sa svoje strane, *nije instrumentalizovana*, niti to ikako može biti, jer i nije nikakav aparat. U reprodukciji države, to jest u reprodukciji jednog načina proizvodnje u svim njegovim momentima, onaj ili bilo koji aparat pojavljuje se kao neophodan ili nužan, ali on je *racionalan*, to jest promišljen i u odgovarajućoj meri kontrolisan odgovor na jednu nuždu koja sama po sebi nije racionalna, kao što to nije ni sama država. Ovde se može napraviti jedna paralela, koja i nije prosto paralela: svaka je proizvodna tehnologija racionalna u onome smislu u kojem to njene pretpostavke nikada ne mogu biti. Njen je cilj, na primer, u kapitalizmu, načelno uvek isti i fiksiran: prema prilikama maksimalni ili bar *reasonable* profit. »Prilike« su, naravno, određene i klasnom borbom. Ali, uprkos vezi koja se može naslutiti, koju tek treba formulisati, ne može se reći da je neka tehnologija instrument neke klase, jer bismo onda morali reći da je povećanje produktivnosti instrument buržoaske dominacije — što ono u izvesnom smislu (ali kojem?), naravno, jeste — a još manje možemo reći da su one prilike, kao prilike, instrument neke klase, kad ih već određuje klasna borba.

Nasuprot tome, parlament, partije i drugi oblici konstituisanja i izražavanja države, čija priroda izvire iz njene opšte (i protivrečne) formulacije, samo pod uslovom pogubne konfuzije države i njenih aparata, mogu biti ubrojani u ideološke aparate države, koliko god da je jasno da, u maloprе opisanom smislu, omogućuju (konkretnu) ideološku i političku formulaciju države.

Digitized by Google

7. Podsetimo se još jednom Marksova primera. Ograničenje radnog dana stvarno je dato i bez klasne borbe, ali se ne može formulisati mimo klasne borbe, mimo klasnog odnosa koji konačno određuje konkretne termine ograničavanja radnog dana i slično. Dakle, ovaj objektivno zasnovani sukob, kao sukob *klasa* čiji ishod zavisi od odnosa snaga koji nikada nije sasvim objektiviran, iz prostog razloga što se klase bore ili ne bore samo kao ljudi koji se bore ili ne bore — a to je, a ne država, sila koju pominje Marks — vodi ishodu koji predstavlja *novi* termin reprodukcije, postepeno i novi termin zajednice, postepeno i novi termin jedne *civiltà* (uostalom, ograničeni radni dan, baš kao i izvestan stepen socijalne sigurnosti, pravo na godišnji odmor, lečenje itd., smatraju se danas tekovinama »civilizacije«). U ovom smislu lako je uvideti da se država (posredstvom odgovarajuće formulacije zajednice) pojavljuje, na primer, i kao kondenzovani i u respektivnim institucijama kristalizovani odnos klasa.[59] Ova država, blizu je pameti, ne može biti instrument ničije volje i ne može se osvojiti. Još manje je »intervencija« sa nekakve »spoljne« strane u nekakvu »spontanost«, o čemu, posle tolikih drugih, imamo praznu priču Hirša.

U ovome smislu se država može samo »raspasti« — »uspostaviti«. Dok ne proizvede stanovište ili mogućnost druge države, klasna borba kulminira u jednom *dealu*, koji je termin ove zajednice. Ona tada neminovno splašnjava u skladu sa gubitkom energija i nekim polovičnim (ne)zadovoljstvima. Ali troše energiju, gube i čuvaju je samo ljudi, ne i klase. One iznova guraju — ali, dakako, ne mogu naterati — stare ili nove ljude u stare ili nove borbe: radni dan se tako stalno skraćuje, a državni aparati, makar i s »radničkom« vladom, muku muče da pronađu nove izvore života onoga kralja profita, jer bez njega cela je *ta* zajednica, i svi *ljudi* u njoj, osuđena na propast.

Dužina radnog dana je kristalizovala odnos klasa, a ne osoba. O njoj se ne mogu praviti privatne pogodbe. Ona je zakon. Iz države, kao odnosa klasa, izvire potreba njenog održavanja u oba smisla: s jedne strane, to je represija prema prekršiocima, s druge, to je strategija ili politika koja ima da se nosi s budućim naporima i teškoćama, što je posao odgovarajućih državnih aparata. Ovaj opšti odnos klasa, kao država, konstitutivni je moment ne samo političkih i ideoloških, nego, dakako, i ekonomskih odnosa, kao termin njihove reprodukcije u datom trenutku. Ovaj odnos se materijalizuje vođenjem politike, donošenjem zakonâ itd., pri čemu njegova očita kontingentnost udara u tvrdi zid opšteg odnosa onih klasa (radni dan se ne može beskrajno skraćivati, niti se može skraćivati u istoj meri u dominantnim i dominiranim zemljama), a koji se preko opštih uslova reprodukcije datog načina proizvodnje izražavaju u *obliku* države, a ne u delatnosti njenih aparata. Ovde treba tražiti materijalni smisao ustava, zakonitog pratioca moderne države, a onde zakona,

[59] Uporedi Pulancasove stavove, navedeno delo.

Digitized by Google

koji se inače mogu razlikovati, i za potrebe svakodnevnog života u jednoj državi dobro se razlikuju samo formalnopravno (to jest prema »pravnoj« snazi).

Ovi aparati deluju, kao što sam rekao, u pravcu ostvarenja nekog parcijalnog cilja, kao agenti države u naznačenom smislu, a doista su instrumentalizovani načelno neograničeno u okviru prostora koji je omeđen opštim pretpostavkama reprodukcije. Ovi aparati mogu intervenisati u date *ljudske* odnose, razume se, isključivo *spolja*, a ovi se odnosi tim aparatima moraju uvek činiti kao jedno čudo neviđeno, upravo kao »slepa spontanost«, jer oni intervnišu u odnose iz kojih su načelno izdvojeni.

Time još ništa nisam rekao o delovanju »interesnih grupa«, korupciji i ostalim nepodopštinama: sve to nema nikakve veze ni s državom, ni s njenim aparatima, ni s njenim »funkcijama«, nego je plod beskrajno proste činjenice — da se ljudi iz ova dva sveta na svoj ljudski način povezuju, da se povezuju kao vlasnici, na primer, novca, retkog šarma ili retkog morala. Stvar nije u »birokratizaciji«, nego, da tako kažem, u »humanizaciji«. Birokrat je tako malo čovek, ali ni radnik nije ceo čovek.

Digitized by Google

Svetislav Taboroši

Društvena svojina i samoupravno sporazumevanje

I

Društvena svojina je institut socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje koji je u naučnim interpretacijama dobio najviše različitih oblika i otvorio velik broj dilema, koje su često imale i povratni uticaj na razvoj društvene prakse. Samo do sredine šezdesetih godina bilo je više od petnaest koncepcija o društvenoj svojini[1], a poslednjih godina se javio i niz novih. Međutim, kao što je to čest slučaj u naučnoj literaturi, uprkos brojnim tekstovima posvećenim društvenoj svojini, ipak se nameće ocena da naša društvena misao još nije dala zadovoljavajuća rešenja. To jasno ilustruje i činjenica da je u ovom trenutku savremena jugoslovenska teorija daleko od konsenzusa.

1. Moguća polazišta za istraživanje društvene svojine su prividno oštro polarizovana: modelski pristup, zasnovan na Marksovoj kritičkoj analizi kapitalizma, polazi od niza stavova o svojini kao rodnom pojmu koji obuhvata i društvenu svojinu; s druge strane, moguć je i induktivni pristup koji, uopštavanjem društvene prakse, definiše društvenu svojinu kao neku vrstu pro-

[1] M. Toroman na simpozijumu SANU o društvenoj svojini, Beograd, 1965.

Digitized by Google

sečnog stanja u razvoju proizvodnih odnosa. Ovaj induktivni pristup ima još jedan oblik: umesto analize neposredne privredne aktivnosti, vrši se analiza normativne stvarnosti, to jest normativnog sistema samoupravnog društva. Ove poslednje interpretacije su najčešće pravne, ali se i ekonomske često ne fundiraju na stvarnom, nego na normativnom aspektu privrednog života, pa normativna rešenja tretiraju kao datost ukupne privredne prakse.

Tekstovi koji društvenoj svojini prilaze kao nekoj teorijskoj dimenziji socijalističkog društva analizu zasnivaju na Marksovim predviđanjima o prirodi svojine u socijalizmu; društvenu praksu izgradnje socijalističkog samoupravnog društva posmatraju samo kao potvrdu ovakvih predviđanja. Kao jedna od ozbiljnih teškoća za konceptualizaciju društvene svojine u socijalizmu navodi se činjenica da i sâm Marks svojinu definiše na više načina. Pri tome se često koristi i različitim pojmovima, usled čega je autentično Marksovo poimanje svojine, a naročito društvene, podobno za samostalna istraživanja. Uobičajeno je, međutim, da se kod Marksa identifikuju četiri različita značenja svojine[2]:

a) svojina kao proizvodni odnos

»Na izvesnom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale.«[3]

b) svojina kao ukupnost društvenih odnosa

»Svojina, najzad, sačinjava poslednju kategoriju u sistemu gospodina Prudona. U realnom svetu, naprotiv, podela rada i ostale kategorije gospodina Prudona su društveni odnosi koji u svojoj celokupnosti čine ono što se danas naziva svojinom.«[4]

c) svojina kao prisvajanje

(»Kapitalistički način prisvajanja, koji proizilazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalističke privatne svojine.«)[5]

d) svojina kao pravni odnos

(»kapitalistički ... odnosi proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, odnos svojine ...«)[6]

Kod Marksa bi se moglo naći još nekoliko stavova koji se razlikuju od navedenih, ali nam se čini da je insistiranje na razlikama u Marksovom poimanju svojine samo pokušaj da se nađe polazište za prihvatanje stanja o pluralizmu shvatanja o društ-

[2] A. Frimerman, *Društvena svojina i samoupravljanje u udruženom radu*, »Privredna štampa«, Beograd, 1979, str. 20—22.

[3] K. Marks, *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1949, *Izabrana dela*, str. 338.

[4] K. Marks, *Pismo Anenkovu*, isto, str. 436.

[5] K. Marks, *Kapital*, I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 672.

[6] K. Marks, *Predgovor...*, str. 338.

Digitized by Google

venoj svojini kod nas. Marks je, u suštini, svojinu shvatao vrlo konzistentno i dosledno. Tako se, na primer, stavovi (a) i (d) uopšte ne razlikuju. Formulacije »izraz« i »pravni izraz« nisu protivrečne, jer jednostavno pripadaju različitim nivoima uopštavanja. Stav da je svojina ukupnost društvenih odnosa zaslužuje, međutim, pažljivije ispitivanje. Polemišući direktno sa Prudonom u *Bedi filozofije* i izričući velik broj negativnih ocena o njegovom metodu analize, ocena koje se mogu primeniti i na neke savremene tekstove o društvenoj svojini, on izričito kaže: »Prudon... živi u iluzijama spekulativne filozofije, jer umjesto da ekonomske kategorije shvati kao teorijske izraze historijskih odnosa u proizvodnji, koji odgovaraju nekom određenom stupnju razvitka materijalne proizvodnje, on trabunja o njima kao o vječnim idejama...«[7] U navedenom tekstu, koji se ističe u prilog tobožnjem Marksovom određenju svojine kao ukupnosti društvenih odnosa, Marks jasno ukazuje na istorijski karakter ekonomskih kategorija, koji se mora posmatrati paralelno sa njihovim mestom u logičkom nizu ideja. Takva ocena smisla rečenice iz pisma Anenkovu je, dakle, moguća na osnovu celine Marksove kritike Prudona, kojem je baš buržoaska svojina temeljna (dodali bismo i početna) kategorija procesa socijalističkog preobražaja, ali svojina koja nije shvaćena kao objektivna dimenzija kapitalističkog društva, nego kao njegova »sophistication«[8]. Zato Marks ističe da privatna kapitalistička svojina leži u svakom društvenom odnosu i izražava ih u celini. On to čini ne sa ciljem da svojim budućim čitaocima ponudi još jedan »pojam svojine«, nego da jasno pokaže Prudonovu grešku, grešku koja se svodi na tretiranje svojine kao samostalne kategorije, funkcionalno povezane bilo sa proizvodnim odnosima bilo sa celinom svih društvenih odnosa. Ovu celinu je, posebno u kapitalizmu, nemoguće apstrahovati od konkretnih društvenih odnosa koji su, više no ikada u istoriji, svedeni na svojinske dimenzije.

Četvrti stav, da je svojina identična prisvajanju, dosta je čest kod Marksa, a usvojila ga je i velika grupa naših teoretičara. Formulisan je u različitim vidovima, ali uvek tako da se može zaključiti da je »način prisvajanja« uslovljen »načinom proizvodnje«, odakle sledi da bi svojina, ukoliko bi se izjednačila sa prisvajanjem, neposredno izražavala odnose prisvajanja, a posredno odnose proizvodnje. Pošto se izraz »prisvajanje« kod Marksa najčešće koristi kao sinonim za raspodelu[9], naime, za odnose koji nastaju povodom raspodele činilaca proizvodnje i rezultata proizvodnih procesa, to ovo shvatanje ima smisla samo ukoliko se svojina identifikuje sa ukupnošću privrednih odnosa, to jest sa shvatanjem navedenim pod (b). Marksa ne treba činiti odgovornim za

[7] K. Marks, *Bijeda filozofije*, »Naučna biblioteka«, Zagreb, 1933, str. 162.

[8] Isto, str. 161.

[9] M. Korać, *Pojam odnosa proizvodnje*, »Nolit«, Beograd, 1957.

Digitized by Google

interpretacije njegovog učenja: različitim formulacijama svojine Marks ne obezbeđuje ravnopravnost, što bi omogućavalo čitaocima da sami izaberu shvatanje koje im najviše odgovara. Najčešće srećemo definicije koje su »poseban slučaj«, opredeljene zahtevom analize koja je u toku i zbog koje se svojina posmatra samo sa određenog aspekta koji proističe iz konteksta. Naučni sistem doveden do takvog nivoa konzistentnosti da zadovoljava i najviše logičke zahteve jednostavno nije mogao ostaviti pojam svojine neodređenim zbog svoje sopstvene strukture. Izvesne dileme oko neodređenosti pojmova kod Marksa postoje, i ukazivanje literature na njih smatramo opravdanim ukoliko su ti pojmovi vezani za eksterna određenja modela — poput potreba, na primer. Privatna svojina je osnov za analizu društvenog preobražaja, i nju Marks nije ostavio neodređenom. Ona je skup institucija društvene nadgradnje koje izražavaju odnose proizvodnje, to jest ukupnost privrednih odnosa određenih odnosima proizvodnje, i koji su zato pretpostavka i rezultat privrednog života na određenom stupnju razvoja.

2. Zbog relativne autonomnosti institucionalne nadgradnje, u kojoj se nalaze i društvene norme koje nazivamo svojinom, često se zanemaruje priroda veze između pojave i suštine, pa se prividna uzročna veza proglašava suštinskom. Društveni status proizvodnih faktora se smatra kreacijom svojine (po klasičnom Prudonovom shvatanju) ili se svojina definiše kao pretpostavka određenog tipa proizvodnih odnosa. Ovakva shvatanja su i danas česta: »U zavisnosti od svojine, kao osnovnog proizvodnog odnosa, u datim istorijskim i društvenim uslovima, društvo se raslojavalo, a klase su se polarizovale prema stvarno postojećim odnosima svojine.«[10] Sličan stav se javlja i prilikom definisanja društvene svojine: »Iako samoupravljanje počiva na radu kao jedinom legitimnom osnovu prisvajanja i upravljanja, društveno vlasništvo se ne može izvesti iz samoupravljanja, već obratno, samoupravljanje iz ekonomskog bića društvene svojine.«[11] Da li ovo treba shvatiti tako da se iz ekonomskog bića društvene svojine može razviti i drugi tip socijalističkih proizvodnih odnosa, jednako zakonit kao i samoupravni? U svakom slučaju, za definisanje socijalističkog privrednog sistema dovoljan je element sama društvena svojina; samoupravljanje za ovu svrhu nije neophodna ni istorijska ni logička premisa! Čitaoce treba podsetiti da je još Staljin, zahvaljujući sličnom metodološkom *quid pro quo*, socijalističkim odnosima proizvodnje proglašavao sve one koji nastaju na bazi državne svojine.

U razvoju učenja o društvenoj svojini u našoj literaturi se u pogledu sadržine ovog pojma mogu uočiti jasne razlike između stavova koji su dominirali do početka sedamdesetih godina i na-

[10] A. Frimerman, navedeno delo, str. 29.

[11] M. Labus, *Samoupravljanje i društvena svojina*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1974, str. 73.

Digitized by Google

kon toga. Dok su do privredne reforme 1965. i u vezi sa njenim efektima razvijane koncepcije o društvenoj svojini koje u njoj vide samo jednorodne sadržaje, poput pravnog, političkog ili sličnog (monističke koncepcije), u drugom periodu su prevagu dobile pluralističke, po kojima društvena svojina obuhvata mnoštvo različitih izraza ili društvenih odnosa koji nastaju na osnovu samoupravnog proizvodnog odnosa. Najkarakterističnije monističke koncepcije su pravne: prema nekima od njih društvena svojina je građansko-pravna kategorija, razvijena na klasičnom (rimskom) poimanju svojine: ovlašćenja su podeljena na različite subjekte, a najvažnije — pravo korišćenja — ima preduzeće. Slične su i one javno-pravne, jer se, prema njihovim autorima, društvena svojina malo razlikuje od državne. Politikologija je takođe razvila shvatanja svojine u kojima naglasak nije bio na pravnim ovlašćenjima pojedinih subjekata privrednog života, već na društvenim procesima socijalističke demokratije. No, najuticajnije koncepcije iz ovog perioda su, bez sumnje, pravne. One počivaju na definisanju svojine kao najvišeg prava na stvari, na pravu određenog subjekta da po svojoj želji i u sopstvenom interesu onemogući bilo kog drugog subjekta da koristi ili raspolaže sredstvima u privatnoj svojini. Svojina je u tom smislu slična suverenitetu: mada je njena stvarna priroda potvrda klasnog monopola kojim se obezbeđuje eksploatacija, svojina je formalizovana u apstraktno pravo koje ima najviši rang u sistemu isto takvih apstrakcija. U pravnim koncepcijama svojine realni proizvodni odnos nema nikakav značaj. Svojina pretpostavlja metafizičku ravnopravnost subjekata, ima samostalnu egzistenciju i ne poznaje razvojnost. Promet svojine nije razvoj, već promena subjekata u nepromenjenim krugovima ovlašćenja.

Kada je zbog podruštvljavanja proizvodnih procesa, i nemogućnosti da privatno-svojinska motivacija subjekata odlučivanja i dalje ostane društveni okvir delovanja zakona ekonomije rada, opstojanje privatne svojine kao najvišeg prava postalo ograničavajuće za privredni život, u pravu se pojavila teorija zloupotrebe subjektivnog prava. To je, u suštini, prodor sociološkog elementa u pojam svojine. Marksistička teorija prava je posebno insistirala na kauzalnoj opredeljenosti svojine proizvodnim odnosima, pa se postepeno i u ekonomskoj teoriji javlja samostalno izučavanje svojine, čime ona postaje i njena kategorija.

3. Usložnjavanjem društvenih odnosa, do kojeg je došlo nakon revolucionarnih promena, ukidanja privatne svojine i uvođenja društvene, različite naučne discipline počinju da istražuju određene aspekte društvene svojine, pa se gubi tradicionalno shvatanje o svojini kao isključivo pravnoj kategoriji. Danas svojinu, a naročito društvenu, proučavaju, pored prava, sociologija, politikologija, ekonomija i druge društvene nauke. To je rezultat razvoja kako same društvene svojine, koja se rasprostire na sve šire oblasti u društvenoj strukturi, što je praćeno defetišizacijom odnosâ upravljanja društvom, tako i naukâ, koje teže da u svom

Digitized by Google

totalitetu obuhvate celinu socijalističkog samoupravnog društva. U ovom trenutku je važno primetiti da je obogaćivanje društvenih odnosa koji se izražavaju kroz društvenu svojinu objektivni proces čije je tokove pratilo i odražavalo paralelno interesovanje različitih naučnih disciplina. To što se društvena svojina danas ispituje sa stanovišta više društvenih nauka i zadire u njihove doktrinarne predmete ne znači, međutim, da imamo onoliko aspekata društvene svojine koliko je disciplina koje se njome bave: određena društvena pojava izaziva mnoštvo različitih manifestacija koje imaju određen uticaj na predmete pojedinih disciplina. Ova činjenica ne opravdava nastojanje više nauka da razviju učenje o sopstvenom aspektu društvene svojine, jer ona može doživeti svoju naučnu interpretaciju samo u totalitetu različitih nauka. Društvena svojina se ne sastoji iz pojedinih »aspekata« čijim bismo sabiranjem stekli predstavu o celini društvene svojine. »Aspekti« su proistekli iz logike razvoja našeg saznanja o pojavi, a ne iz njene suštine. Ukoliko je određeni disciplinarni pristup u većoj meri uslovljavan svojom sopstvenom doktrinarnom tradicijom, utoliko je njegova težnja za definisanjem sopstvenog »aspekta« društvene svojine izraženija. Mada je nesporno da razvoj jedne nauke određuje i njeno mesto u sistemu društvenih nauka, kao i metode ispitivanja izvesne pojave, ne sme se svaka nova pojava istraživati tradicionalnim načinom ispitivanja. Ukoliko se to, pak, čini, neminovno nastaju pojedini »aspekti«, jer su oni u izboru metoda već anticipirani rezultati istraživanja.

Ovakvu situaciju srećemo u većini društvenih nauka, pa ni ekonomija u tom pogledu nije izuzetak. Stoga, umesto da pojedine discipline istražuju zakone razvoja sopstvenog predmeta u uslovima postojanja društvene svojine, mnogi pisci se trude da »aspekt« definišu kao posebni sadržaj društvene svojine i da ga u okviru svog naučnog sistema izlože paralelno sa tradicionalnim sadržajem. Na ovaj način disciplina prividno udvostručuje svoj sadržaj, jer se određena problematika društvenih odnosa interpretira u dve ravni — opštoj teorijskoj, koja se koncipira nezavisno od ukupnog istorijskog iskustva socijalističkog samoupravnog društva, ili u empirijskoj, deskriptivnoj ravni.

Potreba za teorijskim fundiranjem analize, kao pretpostavke za praćenje i ocenjivanje tekućih tendencija u razvoju društvene svojine, ne zadovoljava se stoga ispitivanjem stvarnih razvojnih tendencija samoupravnih proizvodnih odnosa, već ovaj svoj suštinski zadatak nauke izražavaju kao funkciju interpretacije i kritičkog ocenjivanja pojedinih ranijih stavova sopstvene ili neke druge discipline. Stiče se utisak da se implicitno smatra da je osnov društvene svojine u predviđanjima nekog genijalnog mislioca, a ne u razvoju materijalno-proizvodne i ekonomske strukture društva.

Opasnost po dalji razvoj društvenih nauka, koja proističe iz ovakvog udvajanja opšteg i društveno-svojinskog nivoa analize, leži u činjenici da se kao moguće alternative za dalji razvoj sa-

Digitized by Google

moupravnog društva ističu »opšta« rešenja, i samoupravno društvo ne ocenjuje na osnovu sopstvenih, autentičnih kriterijuma, nego pomenutim »opštim«, koji su, u suštini, takođe posebni oblici saznanja discipline, prilagođeni ispitivanjima nekog drugog klasnog tipa proizvodnih odnosa. Prilikom utvrđivanja alternativa razvoja nude se i one koje, uprkos svojoj eventualnoj kratkoročnoj efikasnosti, ne proističu iz suštine samoupravnog sistema; takve alternative najčešće ne mogu da zadovolje zahteve horizontalnog usklađivanja elemenata teorije socijalističkog samoupravnog društva, predstavljaju mehanički zbir društveno heterogenih mehanizama. Najkarakterističniji primer ovakvog pristupa imamo prilikom diskusija o karakteru proizvodnih činilaca, naročito radne snage. Mnogi autori se zalažu za rešenja kojima bi se njen sekundarni, ali još postojeći robni karakter afirmisao, ne uviđajući da je takvo rešenje nespojivo sa ostalim elementima samoupravne društvene organizacije rada. U krajnjoj liniji, sva slična shvatanja se svode na zajednički činilac — uverenje da je nemoguće stvoriti autentičnu socijalističku društvenu teoriju, jer samoupravljanje nije zakonita pojava, već istorijski precedens, fenomen *sui generis*.

Disciplinarno poimanje društvene svojine kao zbira pojedinih aspekata iz domena odgovarajućih nauka je još izraženije u shvatanjima po kojima se društvena svojina sastoji iz više »bića«. Dok se terminom »aspekt« pretpostavlja jedinstvo predmeta, terminom »biće« ono se negira. Najčešće se kao takva bića identifikuju pravno, ekonomsko i političko. Primera radi, navodi se da u biće svojine ulaze: »(1) predmet svojine; (2) odnosi svojine; (3) subjekti svojine; (4) pravni režim svojine«.[12]

Pravno biće društvene svojine bi predstavljalo skup svih pozitivno-pravnih normi koje se odnose na ove elemente. Ma koliko ove norme o pravnom režimu sredstava u društvenoj svojini bile uzajamno povezane i konzistentne, one nikako ne čine »biće«, već samo pristup društvenoj svojini. Kada bi svaka disciplina samostalno formulisala »biće«, društvena svojina bi imala više suština, a možda čak i neusaglašenih shvatanja o svojoj prirodi.

4. Ekonomska teorija definiše »pojam« ili »biće« društvene svojine sa stanovišta značaja koji ono ima za ekonomsku nauku i privrednu praksu. Sadržaj koji se na ovaj način dobija treba da predstavlja sintetičko izlaganje o svim ekonomskim kategorijama na koje društvena svojina direktno utiče i modifikuje njihov relativni značaj u odnosu na »opšte«.

Ekonomski pojam društvene svojine se najčešće izjednačava sa kategorijom koju Marks koristi da pokaže različitost između svojine kao monopola i njegovog pravnog oblika. U tom kontekstu[13] Marks ukazuje na objektivnost, istorijsku neminovnost izraza kojim se u konkretnom obliku (pravo, moral, druge auto-

[12] A. Frimerman, navedeno delo, str. 23.
[13] K. Marks, *Kapital*, I, str. 672.

Digitized by Google

nomne norme) ispoljavaju odnosi proizvodnje i koji predstavlja jedan od društvenih uslova reprodukcije. Njime se stabilizuje klasna vladavina u okviru datog proizvodnog odnosa. U tom smislu, svojina predstavlja celokupnost uslova reprodukcije društvenih klasa, uslova koji su u najvećoj meri sadržani u pravnom izrazu, ali se nalaze i van njega. Ovo Marksovo stanovište se najčešće koristi kao osnov za utvrđivanje posebnog ekonomskog pojma svojine i definiše se kao prisvajanje. Mada većina ekonomista usvaja ovakvo identifikovanje, o značaju pojma prisvajanja ne postoji jednoobrazno mišljenje.[14]

Karakteristično je shvatanje da se pod prisvajanjem podrazumevaju neposredno odnosi potrošnje, i to potrošnje shvaćene u njenom tehničkom, a ne u društvenom aspektu. Po ovom shvatanju, neko dobro prisvaja uvek onaj subjekt koji ga neposredno koristi, bez obzira na to da li to čini u sopstvenom ili tuđem interesu. Ma koliko jednostrano, polazište je logično i stoji u vezi sa jednim Marksovim mišljenjem o potrošnji kao faktičkom odnosu. Mada je u savremenoj literaturi ovaj Marksov stav, na osnovu analize celokupne njegove zaostavštine, a posebno niza mesta na kojima potrošnju izričito definiše kao društveni odnos, uglavnom napušten, i prihvaćeno je suprotno stanovište o sadržini odnosâ potrošnje, komplementarno gledište gorenavedenom zastupa A. Dragičević.[15]

Pojedini autori pod prisvajanjem ne podrazumevaju raspodelu, ili celokupnost društvenih odnosa privređivanja, pa ni potrošnju kao faktički odnos, već potrošnju u celini.[16] Ukoliko se naglasak stavlja na tehno-ekonomski odnos, proizlazi da je i sama svojina tehno-ekonomska kategorija, uslovljena direktno, mehanički, razvojem proizvodnih snaga. Ovakvo definisanje prisvajanja je samo prividno istorijsko, a u suštini vanekonomsko i nadistorijsko, jer se kao istorija ne shvata realni razvoj proizvodnih odnosa i njihovo revolucionarno prevazilaženje i ukidanje. Stoga je i društvena priroda svojine dubiozna: društveni odnosi, doduše, prethode tako shvaćenom prisvajanju, ali su kriterijumi za definisanje pojedinih oblika svojine izvedeni isključivo na osnovu tehničkih atributa pojedinih načina proizvodnje. Tako se, na primer, navodi da radnik uvek faktički prisvaja sredstva za proizvodnju čim njima radi.[17]

Drugo shvatanje prisvajanja ističe njegovu društvenu prirodu, jer ga, u krajnjoj liniji, identifikuje sa društvenim odnosima u raspodeli pretpostavki i materijalnih rezultata proizvodnih procesa. Mada je kod Marksa pojam prisvajanja manje određen od izvornog pojma svojine, uobičajeno je shvatanje da je Marks pod prisvajanjem, u stvari, imao u vidu raspodelu. Razlike me-

[14] A. Bajt, više članaka; vidi »Gledišta«, br. 4/1968, »Socijalizam«, br. 3/1977.

[15] A. Dragičević, *Predmet političke ekonomije*, »Kulturni radnik«, 1972, str. 15.

[16] A. Frimerman, navedeno delo, str. 30.

[17] A. Bajt — vidi fusnotu 14.

Digitized by Google

đu pojedinim gledištima u našoj literaturi proističu otuda što jedni smatraju da je društvenu svojinu moguće istražiti i otkriti zakone njenog razvoja na osnovu analize tokova raspodele, a drugi to ne smatraju dovoljnim.

Naročito ističemo jedan obimniji rad posvećen u celini društvenoj svojini, u kojem se ona analizira kao skup odnosa raspodele. To je studija I. Maksimovića: *Teorijske osnove društvene svojine.*[18] Za ovaj pristup je karakteristično sledeće: pozitivne crte koncepcije proističu iz empiričke zasnovanosti rezultatâ istraživanja, konzekventno razvijenog modela proizvodnih odnosa koji počiva na faktorskom pristupu i bogatoj kritičkoj interpretaciji literature. Postoji, međutim, više mogućih alternativnih rešenja, ali mislimo da je osnovno ono da nije moguće poimanje društvene svojine samo na osnovu obeležja odnosâ raspodele, ma koliko se baš kroz ove odnose reljefno ispoljavale specifičnosti celine društvene organizacije rada. Najvažnija određenja društvene svojine proizlaze iz odnosâ proizvodnje, a odnosima raspodele se ova dalje konkretizuju i operacionalizuju. Ova određenja su vezana za položaj radnikâ u proizvodnom procesu, za upravljanje, korišćenje, raspolaganje sredstvima za proizvodnju i obezbeđivanje pretpostavki društvene reprodukcije u celini, odlučivanjem o upotrebi društvenog proizvoda. To je prava specifična sadržina društvene svojine; raspodela je relativno samostalna, ali to ne znači da je ona funkcionalno povezana sa proizvodnjom. Da ova veza nije funkcionalna, naročito jasno se ispoljava u analizi dugoročnih odnosa raspodele u socijalizmu.

S obzirom na vremensku dimenziju analize, jednom usvojen kriterijum socijalističke raspodele (rad) sukcesivno se adaptira novim odnosima proizvodnje, te se, uprkos kontinuitetu osnovnog principa, u stvarnosti raspodela različito organizuje i ostvaruje. Objašnjenje ovih pojava ne daje analiza raspodele, jer ona može samo da ih opiše, već upravo osnovnih proizvodnih odnosa koji su baza različitih formi raspodele. Zato je prilikom definisanja društvene svojine potrebno diferencirati pojedina njena obeležja, i to u dvostrukom smislu: (a) ukazati na ona obeležja raspodele koja su rezultat autonomnosti odnosâ raspodele naspram odnosâ proizvodnje, i (b) pokazati različite vremenske dimenzije pojedinih obeležja raspodele u socijalizmu i pretpostaviti da su ona trajnija istovremeno i suštastvenija. Pri istraživanju tendencija raspodele nije u pitanju samo to da li su neka obeležja genetički ili teleološki uslovljena, već i da li ona proističu iz društvenih opredeljenja u pogledu pravca i dinamike menjanja položaja radnika u proizvodnom odnosu. Mada I. Maksimović primećuje da se fundamentalne kategorije društveno-ekonomskog sistema ne mogu definisati u zavisnosti od tekućih, kratkoročnih rešenja, sa čim se treba složiti, ne sme se izgubiti iz vida da je samoupravljanje, a ne samoupravno prisvajanje, os-

[18] I. Maksimović, *Teorijske osnove društvene svojine*, »Savremena administracija«, Beograd, 1975.

Digitized by Google

novni proizvodni odnos i da su različita kratkoročna rešenja karakteristična baš za nivo ekonomske politike, odnosno prisvajanja. Prihvatajući prisvajanje kao sadržinu društvene svojine, svi predstavnici ove koncepcije sebi nužno šire zadatak, pa u kontekstu teorijske analize društvene svojine vrše neprestano ispitivanje adekvatnosti konkretnih privrednih manifestacija koje čine predmet proučavanja ekonomske politike.

Za ispitivanje društveno-svojinskih odnosa ne mogu se koristiti kriterijumi tradicionalne faktorske analize radi popunjavanja praznine koja nastaje u ekonomskom modelu kada se društvena svojina definiše na osnovu raspodele. Naime, ono što predstavlja elemente mikroekonomskog pristupa u procesu privrednog odlučivanja u osnovnim privrednim subjektima (cena sredstava za proizvodnju i njihova retkost) daje autorima osnov da ih posmatraju kao modifikovane klasične preduzetnike, odakle je samo jedan korak do definisanja svojinskih subjektiviteta. Poznato je, međutim, da samoupravljači nemaju drugog partnera, monopolista, koji bi im dopuštao pristup materijalnim pretpostavkama reprodukcije, već se povezuju sa drugim pripadnicima sopstvene klase. Umesto da neke pojave takvih subjekata, nametnutih partnera, identifikuje kao nedruštveno-svojinske manifestacije, ovo shvatanje ih koristi kao dokaz sopstvene opravdanosti. No, s druge strane, treba istaći nesumnjiv doprinos koji je ta koncepcija dala razvoju samoupravnog privrednog sistema svojim upornim zahtevima za identifikacijom ne-radnih dohodaka.

Osnovni nedostatak celog pristupa je u tome što se princip raspodele prema radu vezuje samo za sferu materijalne proizvodnje. Naime, pošto u istorijskim horizontima robne proizvodnje, u kojima se nalazimo, rad nema neposredno društveni karakter, »rad« i »rezultati rada« se ne mogu neposredno identifikovati. Prisvajanje različitih masa novostvorene vrednosti često ima kao osnov i izvesnu rentu — ne samo tehnološku, nego i druge. Takvo prisvajanje zaista odstupa od normativnih opredeljenja socijalističkog razvoja, ali zadržavanje pažnje na ne-radnim dohocima u sferi proizvodnje ostavlja otvorenim kompleks preraspodele, pojave koje imaju kvalitativno teža obeležja, jer omogućuju prisvajanje delova viška rada nezavisno od postojanja radnog doprinosa ili njegovog kvaliteta. Stoga pravi osnov za istraživanje društvene svojine mora da bude proizvodnja, prava radnika samoupravljača u celini procesa društvene reprodukcije. Istraživanje prisvajanja je, da tako kažemo, samo uvodna faza istraživanja samoupravnih proizvodnih odnosa, koje društvena svojina institucionalizuje i izražava.

Shvatanje koje pokušava da odredi specifičnu ekonomsku prirodu svojine, odnosno društvene svojine, govori o »korišćenju sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini od strane radnika u udruženom radu«. Ovo shvatanje se nije izgubilo uprkos terminološkoj sličnosti sa davno napuštenim pojmom »pravo korišćenja«, koje je do šezdesetih godina bilo definisano kao priva-

Digitized by Google

tno-pravno ovlašćenje preduzeća u kompleksu podeljenih prava obuhvaćenih društvenom svojinom.

Za razliku od prethodnog stava, koji naglasak stavlja na društveno-svojinski karakter materijalnih pretpostavki rada, danas je sve uticajnije ono shvatanje koje insistira na očuvanju društveno-svojinskog karaktera rezultata privrednih aktivnosti. Naime, za sadašnju fazu razvoja samoupravnog proizvodnog odnosa je upravo najkarakterističniji detalj onaj kojim se ukazuje na potpuno ovladavanje dohotkom od strane organizacija udruženog rada, koje ga ostvaruju i raspoređuju u skladu sa svojim ličnim, zajedničkim i društvenim potrebama. Pošto je ovaj dohodak logička i vrednosna pretpostavka reprodukcije materijalnih činilaca, to se sadržaj društvene svojine može izraziti i kao samoupravno raspolaganje sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini.[19] Ovakav pristup se ne može braniti eksplicitnim navodima kod klasika marksizma, kao što je to bilo moguće zastupnicima shvatanja da je prisvajanje sadržina društvene svojine, ali on ima, po našem mišljenju, izvesnih prednosti. Dok je termin »prisvajanje« pretpostavljao uopštavanje odnosâ raspodele, a implicirao indiferentan stav prema odnosima u kojima je došlo do stvaranja materijalnih dobara, terminom »samoupravno raspolaganje sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini«, uprkos pleonazmu (čim je raspolaganje samoupravno, sredstva moraju da budu u društvenoj svojini, jer je ona njegova institucionalna pretpostavka), problem društvene svojine se vezuje za proizvodnju. Najvažniji doprinos koncepcije prisvajanja kao sadržine društvene svojine, koji se izražava u zahtevu za normiranjem ekonomske rentabilnosti upotrebe društvenih sredstava, u koncepciji raspolaganja dobija drugi društveno-ekonomski kontekst, ali se ne gubi iz sadržaja pojma.

Koncepcija samoupravnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini počiva na opštoj metodološkoj pretpostavci o nesvojinskoj prirodi društvene svojine.[20] Zato nastaje svojevrstan paradoks, koji se ogleda u tome što koncepcija prisvajanja, uprkos svojim različitim formulacijama, težeći da uopšti postojeće odnose raspodele u samoupravnom društvu, u stvari se udaljava od njih ka prediskustveno koncipiranim odnosima proizvodnje; koncepcija samoupravnog raspolaganja, ne definišući eksplicitno kao cilj uopštavanje društvene prakse u raspodeli, dolazi do rezultata koji odgovaraju prirodi socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, Drugim rečima, dok Marksov pojam »prisvajanje« izražava opštu ekonomsku prirodu raspodele, samoupravno raspolaganje, koje korespondira sa socijalističkim samoupravnim odnosima proizvodnje, u stanju je da na određen način izvrši valorizaciju razvojnih tendencija raspodele i stoga razvoj društveno-svojinskih odnosa izrazi kao aspekt ra-

[19] D. Dragišić, *Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju*, Marksistički centar CK SKS, 1978, str. 49.

[20] Isto, str. 47

Digitized by Google

zvoja konzistentnog modela privrednog života, jer polazi od one kategorije u društvenoj strukturi koja je fundamentalnija u odnosu na raspodelu.

Pojam »prisvajanje« pretpostavlja subjekta — ako ne svojine, ono bar subjekta koji stoji u društvenom odnosu povodom sredstava za proizvodnju. No, bez obzira na istorijski tip društva, jedan od subjekata je uvek isti — klasa radnika, proizvođača. Tip prisvajanja je, dakle, određen odnosom između ove grupe i one druge koja poseduje, monopolizuje sredstva. Zato se pristupom preko opšteg pojma prisvajanja negira svaki drugi osnov subjektiviteta pri prisvajanju koji se ne izvodi iz neke vrste monopola, čak ni monopola nad radnom snagom. Pošto u realnoj samoupravnoj privredi nema ove druge vrste subjekata (bar legitimno), svojina ne može opstati kao osnov prisvajanja, već ostaje rad kao rezidualan kriterijum. Pošto je on najbitniji kvalifikativ raspodele, odnosno prisvajanja, i društvena svojina se definiše s obzirom na to da njenu suštinu čini raspodela prema radu, a ne proces slobodnog, samoupravnog udruživanja rada.

Već je definisanje sadržaja društvene svojine kao samoupravnog raspolaganja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini (ponekad se, s pravom, »raspolaganju« dodaje i »korišćenje«) ukazivalo na bitnu uslovljenost društvene svojine samoupravljanjem. Samoupravljanje, po svojoj suštini, pretpostavlja negiranje svojinskih osnova upravljanja i raspolaganja opredmećenim radom i, njegovim posredstvom, subordiniranja živog rada minulom (ova pretpostavka ima istorijski, a ne logički karakter). Zato je njegov najvažniji izvedeni aspekt princip raspodele prema radu, u njegovom objektivno mogućem vidu — kao raspodele prema rezultatima rada. Ukoliko bismo društvenu svojinu izvodili iz principa raspodele prema radu, analiza bi dobila neistorijski i spekulativni karakter. Može se, međutim, uočiti da tekstovi kojima se negira nužnost specifično socijalističkog karaktera robne privrede kod nas (kako oni koji negiraju svaki robni karakter tako i oni koji insistiraju na njenoj apstraktno-robnoj prirodi) imaju takvu suštinu.

5. Sve savremene koncepcije o društvenoj svojini kod nas prihvataju kao polazište ideju da saznanja o njoj imaju interdisciplinarni karakter. Mi bismo ovome dodali da je njena priroda, u suštini, metadisciplinarna, jer nije određena postojećom tradicijom, uslovljenim međama naučnih disciplina. Ovaj pristup društvenoj svojini usvajaju kako predstavnici koncepcija po kojima društvenu svojinu čini više »bića« tako i onih koje u njoj ne vide zbir saznanja posebnih disciplina. Od početka sedamdesetih godina, a naročito od objavljivanja Kardeljeve knjige 1973, pod sadržajem društvene svojine se podrazumeva mnoštvo različitih društvenih odnosa.[21] Pošto iz opšte teorije društva

[21] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina*, BIGZ, Beograd, 1973.

Digitized by Google

proističe učenje o prioritetnom značaju odnosâ proizvodnje, sadržaj društvene svojine možemo definisati i kao složenu strukturu socijalističkih društvenih odnosa određenu samoupravnim odnosima proizvodnje, što bi odgovaralo i Marksovom određenju privatne kapitalističke svojine. Činjenica što pod sadržajem društvene svojine podrazumevamo i različite odnose celine društvene reprodukcije, i to ne samo odnose društvene osnove, nego i nadgradnje, ne sme zamagliti osnovnu determinisanost celine njenim suštinskim delom — proizvodnim odnosom slobodnog udruživanja rada i spajanja sa društvenim sredstvima za proizvodnju. Zato društvena svojina ne izražava samo odnose povodom rada (pravilnije bi bilo reći: povodom proizvodnog rada) kao kriterijuma prisvajanja novostvorene vrednosti, već celinu odnosa koji određuju položaj radnika u proizvodnji, raspodeli i potrošnji — u celini društvene reprodukcije. Društvena svojina predstavlja izraz takvih odnosa, a mera njenog pravnog, ili drugog institucionalnog normiranja je u funkciji potrebe zaštite datog proizvodnog odnosa od erozije. Zato je društvena svojina i pretpostavka i rezultat samoupravnog proizvodnog odnosa.

Tretiranje društvene svojine kao izraza proizvodnih odnosa ima svoj osnov u Marksovom delu, ali i u nekim negativnim iskustvima iz bogate prakse socijalističkog razvoja. Naime, upravo je nerazlikovanje društvene (državne) svojine i socijalističkih proizvodnih odnosa u SSSR-u, do kojega je došlo u sklopu Staljinove koncepcije da je državna svojina bitna komponenta socijalističkih proizvodnih odnosa, poslužilo kao jedan od najvažnijih teorijskih osnova petrifikacije državnog upravljanja privrednim životom u SSSR-u, kao i za dogmatsku reviziju marksističke teorije društva. Iz državno-svojinske koncepcije proističe i promena u sistemu ekonomskih ciljeva socijalističkog društva: nastaje fetišizam akumulacije i visoke stope rasta, koja se definiše nezavisno od endogenih okolnosti, a zavisno od razvijenosti političkog protivnika u globalnim razmerama.[22] Mada analogija ne ide do kraja, postoji niz sličnosti između koncepcija koje društvenoj svojini daju određeni, samostalni ekonomski sadržaj, koji nije uključen u pojam osnovnog proizvodnog odnosa, i ove Staljinove, jer daju osnova za formalno-klasno i formalno-socijalističko rešenje u društvenom organizovanju rada.

Iako u našoj literaturi nije u ovako eksplicitnoj formi izraženo shvatanje da društvena svojina predstavlja deo samoupravnog proizvodnog odnosa, nije na odmet sagledati metodološke postavke na kojima počiva Staljinovo razmatranje državne svojine; ako se, naime, ne sreću sadržinski identične ideje, shvatanja po kojima društvena svojina prethodi ili je u bilo kojem smislu nezavisna od samoupravljanja, ili obrnuto, ona imaju istu metodološku osnovu. »U socijalističkom društvu, koje za sada nije nigde ostvareno do u SSSR-u, državna svojina nad sredst-

[22] A. Vacić, *Socijalistički privredni razvoj u svetlu istorijskog iskustva*, »Naučni pregled«, br. 8/1980, str. 25—35.

Digitized by Google

vima za proizvodnju čini osnovu proizvodnih odnosa.«[23] U izloženom stavu se pravni sistem ne smatra samo osnovom privrednog (a ne sredstvom njegovog legalizovanja), već se svojina eksplicitno shvata kao element društvene osnove. Svojina se nalazi u istoj ravni u kojoj je i fundamentalna marksistička kategorija — odnos proizvodnje. Vraćamo se na već rečenu Prudonovu grešku počinjenu pri definisanju svojine: ona je ovde akt subjektivnog, kreacija svesnog (političkog) delovanja ljudi, pa je stoga i njen sadržaj rezultat odnosa snaga, a ne objektivnog, determinisanog.

Neke slične elemente srećemo u osnovi svih učenja o društvenoj svojini koja, motivisana težnjom da analizu samoupravnog privrednog sistema oslobode normativnog i često ideološko-programskog sadržaja, društvenu svojinu lociraju u krug izvornih kategorija socijalističkog privrednog sistema (a ne njegovog izraza, najbitnijeg obeležja), čime joj pripisuju sadržaj koji je nezavisan od realnog sadržaja proizvodnih odnosa. Tako shvaćena društvena svojina predstavlja nadistorijsku kategoriju.

Ma koliko to bilo čudno, i nadistorijski pristup svojini se formalno zasniva na Marksovom tekstu, ali ne i na celini njegovog metoda. Pri analizi zakonitosti razvoja društvene svojine polazi se od takozvanog rodnog pojma svojine, kojem se dodaju specifične karakteristike društvene svojine i ova definiše u duhu scijentističke tradicije. *Differentia specifica* postupno postaje logički sinonim za izuzetne karakteristike društvene svojine, koje se u njen pojam ugrađuju samo ukoliko o njima postoje izričito pravne ili političke ocene i opredeljenja, najčešće sadržana u ustavnom tekstu. U njihovom odsustvu se alternative u razvoju društvene svojine sagledavaju kroz prizmu klasične pravno-svojinske kategorije, jer sve ono što nije izuzetno predstavlja rodnu prirodu svojine. Društvenu svojinu ne karakteriše samo obim *differentiae specificae*, jer je ona rodonačelnik novog pojma svojine. Kao što samoupravni proizvodni odnos nije »specifičan« naspram bilo kojeg tipa eksploatatorskih proizvodnih odnosa, jer ih sve u njihovoj ukupnosti negira, tako i društvena svojina predstavlja negaciju svih svojinskih (monopolskih) tipova.

Uprkos svemu, i socijalistički samoupravni proizvodni odnosi imaju izvesne elemente koje je već proučavala klasična ekonomija; oni proističu, uglavnom, iz robnog karaktera socijalističke privrede. Na ovom osnovu i društvena svojina, i pored nesvojinskog karaktera koji postepeno prevladava u strukturi njenih obeležja, zadržava pojedine aspekte »opšteg pojma svojine«. No ovaj opšti pojam se ne pretpostavlja, već se njegovi elementi, kao aspekti klasnih proizvodnih odnosa, zadržavaju u društvenoj svojini kao izuzetni, reliktni atributi. Takvi su izrazi u društvenoj svojini sistem njene zaštite, princip da radni kolektiv prisvaja i raspolaže celokupnim dohotkom koji je tržišno priznat rezultat njegovog rada i

[23] *Kratak kurs istorije SKP(b)*, Moskva, 1938, citirano u vezi i prema: B. Chavance, *Le Capitale socialiste*, »Le Sycomore«, Paris, 1980.

Digitized by Google

slično. Upravo te nasleđene karakteristike proizvodnih odnosa čine da je društvena svojina samo prelazni oblik ka potpunoj, komunističkoj nesvojini.

Za analizu razvojnih tendencija društvene svojine i za formulisanje alternativa društveno-ekonomskog razvoja, što je i autentična društvena funkcija ekonomske nauke, manje su bitni konsenzusi oko toga da li je rad »subjekt« društvene svojine ili ona uopšte nema subjekta, kao i slične dileme na granici spekulativnog. Za ispunjenje funkcije nauke mnogo je važnije predviđanje promena u karakteru i dinamici razvoja proizvodnih odnosa, do kojih će doći ukoliko se usvoji određeno organizaciono ili neko drugo rešenje, s obzirom na međuzavisnosti koje postoje u okviru samoupravnog privrednog sistema. Nedovoljna orijentisanost literature o društvenoj svojini na istraživanje njene determinisanosti samoupravnim proizvodnim odnosima je osnov ocene da literatura, uprkos svom obimu, još nije dala one rezultate koji bi bili jedinstveno prihvaćeni.

II

Dileme o razvoju društvene svojine proističu iz različitih stavova o razvoju samoupravljanja, iz različitih ocena o dostignutom nivou njegovog razvoja. Danas se u domaćoj literaturi sve ređe sreće stav da je društvena svojina, uz samoupravljanje i robnu proizvodnju, jedan od osnova našeg privrednog sistema, ali se zato, kao što smo videli, još pretpostavlja funkcionalni karakter njihove veze. Shvatanje o funkcionalnom karakteru veze između društvene svojine i samoupravljanja je imalo veliki uticaj na razvoj obe kategorije. Veći deo literature društvenu svojinu negativno određuje — kao nesvojinu, kao odsustvo monopola, odnosno kao oblik svojine koji nastaje zajedno sa samoupravljanjem, sa kojim se uzajamno uslovljava. Samoupravljanje se pri tome locira u sferu upravljanja i odlučivanja, a problematika društvene svojine u raspodelu.

1. Funkcionalističko poimanje veze društvene svojine i samoupravljanja je teorijska manifestacija jedne tendencije u razvoju našeg privrednog sistema koja je bila vrlo snažno izražena tokom druge polovine šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Naime, u ovom periodu je počeo da dominira jedan od više konkurentnih interesa, ispoljenih u strukturi samoupravnog društva — grupni interes preduzeća. On se najpre nametnuo ostalima, a zatim se u okviru ovog izdvojilo zadovoljavanje ličnih interesa onih subjekata koji su presudno uticali na formulisanje zajedničkog. Ceo ekonomski horizont samoupravljanja je u ovakvim uslovima bitno sužen, ograničen eksternim, čisto tržišnim vezama sa drugim subjektima. Njihovo uzajamno koordiniranje se ostvaruje pomoću liberalnog tržišta, ali se zadržava državna kontrola cena osnovnih reprodukcionih materijala i energije, na

Digitized by Google

bazi svetskih cena. U takvim uslovima se preduzeća u svom odlučivanju rukovode principima klasične mikroekonomije i usvajaju faktorski pristup troškovima kao jedino moguć. Ako evidentne tendencije devalvacije radne snage u odnosu na robu, usled kojih jača svojinski karakter društvene svojine, ostavimo po strani, objektivni položaj samostalnih i nekoordiniranih centara odlučivanja iziskuje da se »zajednička materijalna osnova rada«, društvena sredstva za proizvodnju, podvrgnu, u pogledu upotrebe, principu jednakog pristupa. Ovaj, u krajnjoj liniji, znači da naspram društvenih sredstava stoji niz konkurentnih grupnih interesa koji se uzajamno često isključuju, a koji su ipak ravnopravni sa stanovišta društvene zajednice i teže ostvarivanju kontrole nad što većim fondom društvenih sredstava.

S obzirom na to da su sredstva u odnosu na potrebe retka, predlaže se da kriterijum raspodele bude cena upotrebe sredstava, to jest kamata. Zajmodavac, korisnik kamate, u ovom odnosu je pravi vlasnik (kapital-svojina), a korisnik sredstava plaćanjem kamate potvrđuje da je izgubio svaku ekonomsku vezu sa celinom sredstava društvene reprodukcije. Plaćanjem kamate preduzeće izvršava sve obaveze prema društvenoj zajednici i ceo dohodak, koji preostaje nakon podmirivanja materijalnih troškova, amortizacije i (ovde postoje nijanse)ličnih dohodaka, ostaje kao preduzetnička dobit i pripada preduzeću. Pošto takav dohodak nije nastao saradnjom ravnopravnih subjekata koji udružuju svoje radove u zajednički proces rada, već je rezultat borbe za retke društveno-svojinske resurse, dobit se samo prividno pretvara akumulacijom u društveno-svojinski fond, jer i na ta sredstva preduzeće plaća kamatu na poslovni fond, ili neki investicioni doprnios, što samo terminološki menja postojeće odnose državnog vlasništva. U ovom okviru svako pretvaranje novčane akumulacije jednog subjekta u realnu akumulaciju drugog preduzeća, što je, inače, normalna pojava, omogućuje da preduzeće — proizvođač akumulacije zahteva od korisnika da i njemu plaća kamatu, nezavisno od obaveza prema društvenoj zajednici. Tako se uspostavljaju klasični odnosi eksploatacije, jer preduzeće koje je prvobitno došlo do društvenih sredstava ima manje obaveza prema društvu nego preduzeće koje nije moglo da svoja sredstva za proizvodnju dobije u celini od društva, već se oslonilo na akumulaciju drugih preduzeća. Razlika između sopstvenih obaveza prema zajednici i obaveza partnerâ prema preduzeću je pravi predmet maksimizacije i u uslovima nedovoljne zaposlenosti i relativne nerazvijenosti zemlje direktno dovodi do stratifikacije unutar radničke klase, negiranja samoupravnih prava onim subjektima kojima nedostaje dohodak koji bi prisvojili nakon podmirivanja svih obaveza (zakonskih i ugovornih), i izaziva odgovarajuće razvojne privredno-sistemske i političke deformacije.

Prelivanje kamate uz njeno multiplikovanje je često prikriveno: davalac sredstava nameće korisniku niže prodajne cene ili

Digitized by Google

druge oblike neekvivalentne razmene; često se ugovara obaveza vraćanja kredita u devizama, čime se kamata takođe multiplikuje. U društvenoj praksi su se takve veze uspostavljale naročito između prometnih i proizvodnih organizacija, a najčistije oblike su dobijale u odnosima banaka i proizvodnih organizacija. Sistemom preraspodele viška rada društvena je svojina pretvorena u neko pravo suverena (društva) nad celokupnim poslovnim fondom, koje se ogleda u plaćanju cene upotrebe društvenih sredstava u fiksnom iznosu i kojim se obezbeđuje legalitet poslovanja. U njegovim okvirima su odnosi eksploatacije i prisvajanja tuđeg viška rada i mogući i zakoniti.

Funkcionalizam ovog pristupa, koji je, kao što smo videli, imao i direktne manifestacije u društvenoj praksi, ogleda se naročito u činjenici da se samoupravljanje i dalje smatra temeljnim proizvodnim odnosom. Ono se čak i »usavršava«, jer se na bazi Ustavnog amandmana XV ono čini »efikasnijim«. U suštini se ovim promenama neposredni proizvođači lišavaju mogućnosti da utiču na niz konkretnih privrednih odluka, pa čak i na one koje imaju dugoročni značaj — na primer, odluke o investicijama. Samoupravljanje se definiše kao svojevrsni proces odlučivanja, a osnovne dileme su one o kompetenciji pojedinih organa oko njihove prevlasti. Umesto da se tretira kao proizvodni odnos u kojem upravljanje, po tendenciji, prestaje da bude samostalna radna funkcija specijalizovanih subjekata, samoupravljanje se razvija u pravcu da postane pravo grupnog preduzetnika, varijanta kapital-funkcije. Umesto mehanizma usklađivanja radova u procesu proizvodnje i drugim odnosima koji su sa njom povezani, samoupravljanje razvija one forme u kojima se najefikasnije donose odluke o povezivanju kapitala, ukupnih privrednih resursa preduzeća koja se međusobno odnose kao privatni vlasnici. Sve su glasniji zahtevi da se faktički postojeće tržište kapitala i legalizuje, jer je za to već pripremljena osnova u promenjenom karakteru samoupravljanja. Kao što je društvena svojina u ovom periodu prestala da bude dimenzija materijalne osnove povezivanja različitih grupnih radova (na osnovu društvene podele rada), tako se i samoupravljanje orijentiše ka unutrašnjosti preduzeća; menja svoju klasnu prirodu i, umesto da počiva na solidarnosti, dobija karakteristike klasičnog menadžerskog odlučivanja. Mada ova dva procesa teku simultano, izvesno je da upravo promena u osnovnoj proizvodnoj jedinici omogućuje promenu njihovih uzajamnih odnosa, a time i pretvaranje društvene svojine u grupno-svojinsku.

Analiza ovog perioda u razvoju našeg privrednog sistema treba jasno da razluči nivo pozitivne analize kretanja u društveno-ekonomskim odnosima i shvatanja koja se javljaju u literaturi. Iz istraživanja društvene svojine proističe da je objektivno, naročito nakon ukidanja kamate na poslovni fond, ali ne i zbog toga, jačala samostalnost preduzeća u upravljanju i raspolaganju društvenim sredstvima, koja su sve više postajala osnov diferenci-

Digitized by Google

jacije i raslojavanja radničke klase. Pošto je njihova upotreba u datim okvirima ponašanja dozvoljavala odnose eksploatacije, došlo je do krupnih promena u raspodeli nacionalnog dohotka među pojedinim delatnostima, kao i unutar njih.

U naučnoj literaturi (pre svega, političkoj i ekonomskoj) jasno je ukazivano na grupno-svojinsku deformaciju društvene svojine i gubitak onih obeležja koja su društvenu svojinu zaista činila neprivatnom i nesvojinom. Varijante zahteva da korisnici društvenih sredstava plaćaju cenu njihove upotrebe isticale su upravo ukidanje kamate na poslovni fond kao dokaz ove činjenice. Shvatanja se postepeno polarizuju u dva kruga: to su ona prema kojima je društveno-svojinski karakter uslovljen postojanjem formalne obaveze preduzeća da priznaju društveni »suverenitet« povodom sredstava za proizvodnju kao proizvodnih faktora, nezavisno od efekata njihove upotrebe, i zatim ona čiji su nosioci smatrali da se društvena kontrola nad materijalnim pretpostavkama društvene reprodukcije može ostvariti otklanjanjem unutrašnjih uzroka grupno-svojinskih ponašanja u preduzećima. Kao takvi uzroci se često navode promene koje su nastajale u funkciji rasta preduzeća, potrebe što efikasnijeg i bržeg odlučivanja, kao posledica liberalno-tržišnog povezivanja i slično. Drugim rečima, dok se jedna grupa autora zalagala za dalju izgradnju i definisanje društveno-svojinskih ovlašćenja kako bi se raspodelom (prisvajanjem) učinio nespornim princip da su sredstva za proizvodnju zajednička osnova reprodukcije i da zato u prisvajanju ostvarenog dohotka treba da učestvuju različite društvene grupe u meri koja bi zagarantovala proizvođačima da prisvoje samo onaj deo dohotka koji su stvarno proizveli sopstvenim (živim) radom, predstavnici alternativnog pristupa su formulisali princip da razvoj društvene svojine zavisi od razvoja samoupravnih odnosa proizvodnje i ovladavanja udruženih radnika celokupnom novostvorenom vrednošću. Učešće neproizvođačkih grupa u novostvorenoj vrednosti nema stvarno-pravni, svojinski osnov, već je određeno društveno dogovorenim kriterijumima vrednovanja rezultata i doprinosa rada neproizvodnih i neprivrednih subjekata.

Pojave grupno-svojinske modifikacije društvene svojine, ali i neki stavovi teorije koja je, u želji da obezbedi društveno negiranje suprematije uskog grupnog interesa nad zajedničkim, insistirala na vraćanju onim mehanizmima koji su ranije pokazali veliku efikasnost (a koji su recipirani iz instrumentarijuma sistema državne svojine), predstavljaju unutrašnja ograničenja teorije i prakse društvene svojine. Kasnije će se ovim osnovima pridružiti i decentralizovani etatizam lokalnih političkih struktura, čije će se delovanje na društveno-svojinske odnose odraziti u sužavanju okvira društvene reprodukcije na pojedine društveno-političke zajednice. Svi ovi oblici predstavljaju moguće razvojne pravce koji nastaju neujednačenim razvojem elemenata koji postoje u strukturi samoupravnog odnosa. U alternativama se jed-

Digitized by Google

nostrano razvija samo jedan od segmenata ovih odnosa na račun drugih, i potiskuje ih, menjajući karakter celine. Rezultat takvog procesa je negacija društvene svojine, uprkos zadržavanju njenih formalnih obeležja. Zadatak je teorije da ovakve tendencije blagovremeno uoči i ukaže na moguće rezultate određenog pravca razvoja, ali i da društvu ponudi izbor mera reagovanja koje su konzistentne sa celinom privrednog sistema, sa njegovim dugoročnim opredeljenjima i kvalitativnim obeležjima. Zato teorija treba da teži rešenjima kojima se dalje ne narušava poremećena ravnoteža uzajamno konkurentnih interesa. Zahtevi za ponovnim uvođenjem kamate na poslovni fond, investicionog doprinosa i za sličnim rešenjima, uprkos svojoj mogućoj kratkoročnoj efikasnosti, u suštini predstavljaju vraćanje društvene svojine njenim istorijskim, pravno-svojinskim prethodnicima.

2. Nesporno je da deformacije društvene svojine mogu takođe proisteći i iz jačanja relativnog značaja drugih subjekata povezanih društveno-svojinskim odnosima, koji, u određenim okolnostima, utiču na raspolaganje sredstvima u društvenoj svojini nezavisno od sopstvenog radnog doprinosa. Ukazali bismo posebno na pomenutu tendenciju u razvoju našeg privrednog sistema tokom poslednjih godina, kojom se jedinstveni privredni prostor razgrađuje na posebna republička i uža tržišta. Ograničenje kretanja roba i usluga je samo manifestacija odgovarajućih ograničenja u kretanju akumulacije, ali i pretpostavka za drukčiju raspodelu ukupne mase novostvorene vrednosti u zemlji, pa u tom smislu i za buduća kretanja akumulacije. Već na prvi pogled takva ograničenja, koja sprečavaju upotrebu društvenih sredstava za proizvodnju na područjima i delatnostima gde bi to, sa stanovišta opšteg interesa, bilo potrebnije, pokazuju da su nad njima stvoreni monopoli koji otežavaju pristup društvenim sredstvima pod jednakim uslovima. Organizacije udruženog rada iz različitih društveno-političkih zajednica, čak i u uslovima uske tehnološke povezanosti, teže ostvaruju zajedničke razvojne programe nego one u okviru istih zajednica. Stoga svaka zajednica nastoji da kompletira sopstvenu materijalno-proizvodnu strukturu. Na ograničenja društvene svojine nisu vezana samo za poznate dileme u pogledu pokretljivosti akumulacije. Zatvaranjem tržišta štiti se, u suštini, manje efikasna proizvodnja u svojoj zajednici od privrednih subjekata domiciliranih u drugima, što znači da se na taj način institucionalnim okvirima poslovanja dozvoljava i opravdava stanje u kojem organizacije udruženog rada na određenoj teritoriji ostvaruju dohodak viši od onog koji bi ostvarile u uslovima slobodnog kretanja roba i usluga. Ova razlika proističe iz svojevrsnog veštački stvorenog monopola i situacije u kojoj se otežava ulazak drugih na sopstveno tržište, ili, pak, u poslednje vreme, izlazak sopstvenih roba na jugoslovensko tržište. U oba slučaja se društvena sredstva ne koriste kao zajednička materijalna pretpostavka udruženog rada, već kao posebna materijalna pretpostavka rada određene društveno-politi-

Digitized by Google

čke zajednice. Ovde je u pitanju specifičan vid prodora državno-svojinskog elementa u društvenu svojinu koji već izaziva teškoće u funkcionisanju privrednog života zemlje, a može izazvati dalje deformacije samoupravnih proizvodnih odnosa ukoliko se, umesto zajedništva udruženog rada koje tek stvaramo, zajedništvo posreduje decentralizovanim etatizmom.

3. Za dalji razvoj društvene svojine u našim uslovima značajna su i njena ekonomska ograničenja. Pod njima podrazumevamo dodirne tačke samoupravnog privrednog sistema sa elementima njegovog okruženja. Ovi uticaji ne mogu kvalitativno izmeniti tendencije razvoja društvene svojine, ali imaju implikacije na dinamiku rasta društveno-svojinskog sektora u celini. Zato je zahtev za definisanjem njihovih međusobnih veza, u suštini, zahtev za dinamičnim i uravnoteženim razvojem samoupravnog privrednog sistema. Navodimo, primera radi, neka od njih:

a) Ograničenja koja proističu iz pritiska na fond sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini od strane onih koji nisu zaposleni. Usled njihovog broja i društvene potrebe za novim radnim mestima investiciona potrošnja raste iznad nivoa akumulacije. Određene posledice nastaju i po gransku strukturu investicione potrošnje, pošto se brže razvijaju prerađivački kapaciteti, a materijalno-proizvodna osnova disproporcionalno strukturira.

b) Bitno eksterno ograničenje predstavlja inostrani sektor. Njegovi uticaji na domaći privredni sistem su utoliko intenzivniji ukoliko je domaća privreda više integrisana u svetsku. Stvarna integracija mora, međutim, počivati na nekom vidu podele rada, a ne na prostoj zavisnosti od inostranstva. Poseban aspekt ove veze nastaje u situaciji kada domaće preduzeće osnuje privrednu jedinicu u inostranstvu. Ona ima dvojnu svojinsku prirodu: za naše je preduzeće njen društveno-svojinski karakter nesporan, a za domaće — ista organizacija ima privatno-svojinsku prirodu. Slični su problemi i prilikom izvođenja različitih radova u inostranstvu i kod stranih sredstava uloženih u našu privredu po osnovu ugovora o saradnji.

c) Lična svojina se tradicionalno smatra jednim od ograničenja socijalističke privrede. Određene tendencije u raspodeli i materijalnoj strukturi proizvodnje utiču u pravcu stimulisanja neproizvodne upotrebe jednog dela novostvorene vrednosti i u tom smislu mogu da deluju usporavajuće na stopu rasta.

d) Ne-socijalistički sektor u poljoprivredi i zanatstvu nema za društvenu privredu samo onaj značaj koji se može izraziti njegovim dohotkom, jer je on veći. Naime, kontinuirano funkcionisanje niza procesa u društveno-svojinskom sektoru zavisi od obezbeđivanja tehnoloških pretpostavki u navedenim sektorima. Stoga se na ove odnose mora gledati dvojako: oni su ne samo ostatak pretkapitalističkih, sitnorobnih odnosa koji će postepeno izgubiti svoj identitet, već u njima nastaju samostalni, privatno-svojinski interesi koje treba društveno afirmisati kroz odnose ek-

Digitized by Google

vivalentne razmene, ali prema kojima društvo nije ravnodušno. Kao i kod ostalih ograničenja, društveno-svojinski sektor mora i u tom pogledu jasno autonomno definisati svoje odnose, kako bi se istovremeno omogućila dva procesa: pretvaranje ovog sektora u društveno-svojinski (zemljoradničke zadruge i ugovorne organizacije udruženog rada) i funkcionalno povezivanje i kooperacija dvaju sektora (Zakon o udruženom radu, članovi 275—319).

III

U kontekstu stava da je društvena svojina fenomen društvene nadgradnje koji nema nikakvu samostalnu ekonomsku, političku ili drugu sadržinu koja već nije zastupljena u pojmu proizvodnih odnosa ili njihovih agregata i institucija, sagledaćemo i odnos društvene svojine i samoupravnog sporazumevanja. Ova veza se, po našem mišljenju, može posmatrati sa tri aspekta: (a) da li se u teoriji ovo određenje društvene svojine uopšte javlja, i, ukoliko se pominje, kakav značaj mu autori pridaju; (b) koje objektivne ekonomske činjenice zahtevaju da se u pojam društvene svojine ugradi dimenzija samoupravnog sporazumevanja; (c) zašto je dalji razvoj samoupravljanja i društvene svojine uslovljen izgradnjom mehanizma samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, pomoću kojih se postepeno prevladavaju spontani tržišni odnosi.

Uprkos širokoj interpretaciji društvene svojine u literaturi, i to ne samo kad je reč o shvatanjima koja, usvajajući deduktivni pristup, polazište nalaze u Marksovim delima i ne odmiču daleko od zahteva za što doslednijom primenom principa raspodele prema radu, nego i o shvatanjima koja društvenu svojinu opisuju takvom kakva jeste, stavljajući naglasak na njen normativni aspekt ili na pozitivne tokove, — samoupravno sporazumevanje nije našlo odgovarajuće mesto. Razloge, verovatno, treba tražiti u činjenici što su se nosioci prvih shvatanja pretežno bavili pitanjem subjekta prisvajanja, pa samoupravno sporazumevanje, koje se javlja kao pretpostavka, kao prethodna faza i obeležje proizvodnih odnosa, uopšte nisu tretirali kao logičku pretpostavku uspostavljanja konzistentnog modela. Što se tiče onih tekstova koji pretežno deskriptivno ukazuju na nastanak i razvoj društvene svojine, njih je nedovoljna društvena praksa oslobodila potrebe da sporazumevanju posvete više pažnje. Stoga možemo istaći da se samoupravnim sporazumevanjem bave samo oni autori koji ne istražuju neku posebnu sadržinu društvene svojine, već je neposredno identifikuju sa razvojem samoupravnih odnosa proizvodnje. Pored ovih opštih razloga, na uključivanje samoupravnih sporazuma u analizu društvene svojine utiče i karakter metoda koji se u takvoj analizi koriste: metodi kojima se ponašanje samoupravnhi privrednih subjekata prilagođava »firmi« — teorija preduzeća — nisu primereni specifičnim odno-

Digitized by Google

sima socijalističke robne proizvodnje, te se samoupravno sporazumevanje, ukoliko se uopšte pominje, shvata samo kao specifični zahtev, institucionalni uslov poslovanja, a ne kao specifična nadgradnja nad tim poslovanjem.

Među malobrojnim tekstovima koji u sklopu ispitivanja društvene svojine istražuju i uticaj samoupravnog sporazumevanja ukazujemo na studiju D. Dragišića: *Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju.* Ovde se jasno ističe činjenica da raspodela postojećih proizvodnih činilaca počiva na principu da radni ljudi u OOUR raspolažu sredstvima za proizvodnju u svom zajedničkom i opštem interesu, principu po kojem se samostalnost i autonomnost osnovnih subjekata ostvaruje na bazi zajedništva i u okviru zajednički dogovorenih programa i normi ponašanja.[24] Sve koncepcije koje počivaju na ideji da je socijalistička robna proizvodnja zakoniti oblik društvenog organizovanja rada u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje imaju zajednički sadržaj u tom smislu da se za osnovnu privrednu jedinicu vezuje niz ovlašćenja kojima se ostvaruje njena funkcionalna samostalnost. Privatna svojina je upravo izražavala takvu društvenu ekskluzivnost privredne jedinice, počivala je na mogućnosti fizičkog i društvenog monopolisanja određenog fonda sredstava za proizvodnju. Odnosi između privrednih subjekata su odnosi konkurencije, uzajamnog privrednog negiranja. Zato pristupi društvenoj svojini koji polaze od preduzeća kao osnovnog privrednog subjekta robne proizvodnje nužno dobijaju elemente klasične faktorske analize. Sve to dovodi do shvatanja da su subjekti socijalističke robne proizvodnje (najčešće se definiše prosto kao »robna proizvodnja u socijalizmu«) klasični robni proizvođači koji su suočeni samo sa nekim novim ograničenjima, kao što su kamata na poslovni fond, investicioni doprinos, neke norme i slično. Takvo gledanje na društvenu svojinu ima svoj koren u čuvenom Lange-Tejlorovom modelu socijalizma.[25] Sva ova ograničenja, bez obzira na stepen insistiranja na njima, ne obezbeđuju dovoljno argumenata za pojmovno određenje socijalističke robne proizvodnje kao novog istorijskog oblika robne proizvodnje, i zato se uvek vraćaju na opšte pretpostavke kapitalističke robne proizvodnje, kao njenog najrazvijenijeg istorijskog oblika. To se ogleda naročito u neizbežnom zahtevu za određivanjem cene proizvodnih faktora, uključujući i zahteve za ponovnim uspostavljanjem robne prirode radne snage, ili bar utvrđivanjem objektivnih troškova njene reprodukcije. Bez analize osnovnog proizvodnog odnosa, odnosa socijalističkog samoupravljanja u OOUR i na različitim nivoima njihovog povezivanja, ovaj pristup društvenoj svojini dobija usklađenu i konzistentnu strukturu, usklađenu sa opštim principima robne proizvodnje, ali neadekvatnu celini koncepcije socijalističke

[24] D. Dragišić, navedeno delo, str. 84.

[25] O. Lange — F. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, Minessotta, University Press, 1952.

Digitized by Google

robne proizvodnje. Pod ovim ne treba podrazumevati normativnu, gotovo ideološku konstrukciju (kao što to smatraju pojedini pisci), već realnost našeg privrednog sistema i njegove dugoročne razvojne karakteristike.

Treba primetiti da se osnovni subjekti socijalističke robne proizvodnje — OOUR-i, većinom još ponašaju kao klasična preduzeća, odnosno posluju rukovođeni težnjom za maksimizacijom sopstvenog dohotka. U takvoj realnosti insistiranje teorije na razvoju zajedništva zaista izgleda kao da je lišeno ozbiljnije empiričke osnove. Treba, međutim, imati na umu da podruštvljavanje privrednih procesa, koje je, u suštini, i dovelo do negiranja privatno-svojinskog monopola nad sredstvima za proizvodnju, u socijalističkoj robnoj proizvodnji ne može dovesti do onih oblika podruštvljenog upravljanja koji su nastali u monopolskom kapitalizmu, do negiranja individualne privatne svojine od strane grupne, odnosno akcionarske i državne. Stoga je potrebno stvoriti državnu organizaciju koja će obezbeđivati usklađivanje osnovnih subjekata bez negiranja njihove samosvojnosti, osiguravati koordinaciju posredstvom zajedništva, a ne zagovarati društvenu i ekonomsku subordinaciju slabijih partnera. Novo organizovanje treba da obezbedi ovakvo usklađivanje neposredno na osnovu rada, a ne pravno-svojinskom monopolizacijom, te stoga svest o zajedničkom interesu mora počivati na radu, na postojanju određenog zajedništva.

Učvršćivanje materijalne i proizvodne osnove naše privrede i stabilizacija osnovnih privrednih tokova dovodi do takvog kompleksnog povezivanja OOUR-a u kojem se bez srednjoročnog ili čak dugoročnog prilagođavanja razvoja ugrožava opstanak OOUR-a koje svoju samostalnost ne shvataju kao funkciju zajedništva. Društvena svojina mora izraziti ovu zakonitu tendenciju i već u samom svom pojmu sadržavati elemente podruštvljavanja korišćenja i raspolaganja sredstvima za proizvodnju i raspolaganja dohotkom, jer se u OOUR u isto vreme ostvaruju zajednički, lični i opšti interesi.

Tekstovi o samoupravljanju često ukazuju na nedostatke u dosadašnjem razvoju osnovnog proizvodnog odnosa, koji proističu iz njegove horizontalnosti, nedograđenosti takozvane vertikalne dimenzije. Poslednjih godina su takvi prigovori ređi, jer su izgrađeni kanali za izlazak samoupravljanja iz OOUR-a. Teorije društvene svojine ovu pojavu nisu registrovale upravo zbog dilema oko osnovnih metodoloških pretpostavki. Stoga se zajedništvo OOUR-a u društvenoj reprodukciji samo izuzetno dovodi u vezu sa prirodom društvene svojine. U okviru onog aspekta istraživanja koji je predmet ovog rada jedan od najizrazitijih nedostataka literature o društvenoj svojini proističe iz zanemarivanja činjenice da rad kao osnova za pristupanje društvenim sredstvima, mada fizički raspodeljen na pojedine OOUR-e, nema ekonomski značaj proporcionalan fizičkim dimenzijama. Stvarni ekonomski značaj sredstava zavisi od podruštvljenosti njihove upotrebe, pa

Digitized by Google

je za poimanje rada kao osnove pristupanja društvenim sredstvima presudno da li je on pripremljen i sposoban i za sekundarno udruživanje, preko granica sopstvene OOUR.

Nužnost podruštvljavanja procesa odlučivanja usled tehničko-tehnološkog razvoja nije, međutim, karakteristična isključivo za sadašnju fazu našeg razvoja. U prethodnim periodima se u više prilika, a naročito u situacijama kada je privreda suočena sa stagnacijom ili opadanjem društvene proizvodnosti rada, odnosno porastom kapitalnog koeficijenta, težilo ka pronalaženju pogodnijih organizacionih formi povezivanja osnovnih privrednih subjekata. Pri tome se insistiralo na uspostavljanju integracionih oblika koji su, zadovoljavajući određene tehno-ekonomske zahteve, često sputavali razvoj samoupravnih odnosa. Stoga su takve formalne promene u strukturi preduzeća u osnovi irelevantne sa stanovišta društvene svojine, shvaćene kao prisvajanje, jer promena u subjektima prisvajanja nema. Ni u shvatanjima društvene svojine zasnovanim na tradicionalnom pravno-svojinskom pojmu svojine, ovakve promene nisu registrovane, pošto se ni jedno od pravno-svojinskih ovlašćenja (uprkos okvirnom definisanju društvene svojine kao odsustva monopola) nije promenilo, jer su se promenili samo subjekti identičnih ovlašćenja. Jedino je u shvatanju o društvenoj svojini kao obliku ispoljavanja samoupravnog proizvodnog odnosa ukazano na činjenicu da integracije nisu dovele samo do pomeranja centra odlučivanja, u smislu njegove koncentracije, već i do uzajamnog udaljavanja subjekata rada i upravljanja. Tako je osnovni princip na kojem počiva društvena svojina — postulat o procesu reintegracije rada — praktično obezvređen. Literatura, sve do najnovijih tekstova, nije registrovala pozitivna saznanja o prirodi društvene svojine, stečena u periodu takozvane grupno-svojinske deformacije. Ta saznanja jasno pokazuju da privredno povezivanje nema klasno neutralni sadržaj, to jest da različiti tipovi proizvodnih odnosa u osnovnoj jedinici iziskuju sebi primerene forme povezivanja. Zbog toga se paralelno sa promenom osnovnog privrednog subjekta, procesom razgrađivanja preduzetne strukture na OOUR-e, nužno morao definisati i novi metod društvenog povezivanja.

Koncepcije koje počivaju na postavci o mogućnosti odvajanja »ekonomskog bića« društvene svojine od njenih drugih »bića« i koje u prisvajanju, odnosno učešću u raspodeli, vide takvu ekonomsku sadržinu, zadovoljavaju se samo konstatacijom da nastaje novi subjekt prisvajanja, OOUR, umesto preduzeća, da je njegova suština, doduše, drukčija, ali da njegov položaj u celini sistema društvene reprodukcije nije različit od ranijeg, budući da OOUR takođe stiču dohodak prodajom proizvoda ili usluga na tržištu (ZUR, član 60, stav 1, članovi 61—63). Novi osnovi sticanja dohotka (učešćem u zajednički ostvarenom dohotku, slobodnom razmenom rada i po drugim osnovima) imaju dopunski karakter i ZUR ih navodi nakon onog osnovnog. Smatramo da se redosled navođenja osnova sticanja dohotka, osim četvrtog (ZUR, član

Digitized by Google

99), ne poklapa sa njihovim kvalitativnim značajem u sistemu raspodele, jer on samo izražava genetičku prirodu OOUR koja je nastala iz preduzeća. OOUR se često čak organizaciono poklapaju sa ranijim preduzećima, što je slučaj sa radnim organizacijama koje u svom sastavu nemaju osnovne (ZUR, član 347, stav 2). No ovo je izraz postojećeg stanja na koje bitno utiče nasleđena struktura, a ne izražava razvojne tendencije.

Teorija društvene svojine, i ekonomska i pravna, treba da izrazi ovu novu prirodu procesa udruživanja rada, procesa u kojem se radnici povezuju isključivo povodom i posredstvom svog rada i po ovom osnovu koriste i raspolažu društvenim sredstvima kao materijalnom pretpostavkom proizvodnje. Literatura o društvenoj svojini se mahom zadovoljava proučavanjem organizacionih formi kojima se ostvaruje povezivanje radnika u udruženom radu, a nedovoljno ističe one karakteristike društvene svojine koje se ne mogu podvesti pod institucionalna ovlašćenja što ih poznaje pravna teorija. Tako se, na primer, često pominje obaveza akumuliranja i očuvanja supstance, ali to nije slučaj sa principom da je pristup društvenoj svojini uslovljen mogućnošću spajanja rada i društvenih sredstava u cilju uključivanja u celinu društvene reprodukcije na osnovu samoupravnog planiranja. Ovaj uslov — da OOUR ne egzistira u okviru privrednog sistema kao puki robni proizvođač, nego kao stvarna ćelija udruženog rada koja ostvaruje svoj deo zajednički planiranih aktivnosti, predstavlja, za sada, pretežno normativan zahtev, budući da privredna stvarnost ne daje dovoljno osnova da se ovo obeležje definiše induktivnim postupkom. To naročito važi za najkarakterističniji vid samoupravnog povezivanja, koji se izražava kao zajedničko sticanje dohotka ili prihoda. No društvenu praksu moramo shvatiti šire: pored privrednog, ona obuhvata i pravni režim, politička i druga opredeljenja subjektivnog faktora, kao delovanje saznanja o stvarnim tendencijama društvenog razvoja. Na osnovu ovih elemenata se već može govoriti o istorijski novom tipu privrednog ponašanja, odnosno samoupravnom privrednom sistemu i njemu odgovarajućim oblicima društvene svesti, u koje uključujemo i društvenu svojinu.

Neposredno uključivanje OOUR-a u celinu tokova društvene reprodukcije nije moguće, jer je domašaj društvene podele rada toliki da svaki grupni rad još nije i neposredno društven. Međutim, dostignuti stepen razvijenosti mehanizama usmeravanja i kontrole društvene podele rada omogućuje da se znatno proširi oblast »individualnog« (zajedničkog) rada i smanji jaz između nje i »društvenog«. Uspostavljanje samoupravnih veza u krugu reprodukcijom povezanih subjekata onemogućuje jačanje grupno-svojinskog elementa u njima i sprečava pretvaranje OOUR u novo preduzeće, do čega bi ponovo dovela neorganizovana robna privreda. Takvo povezivanje je autentično samo ako proističe iz sagledavanja sopstvenih (ličnih i zajedničkih) interesa radnika udruženih u OOUR-e i uvažavanja društvenih interesa. U krugu prvih se pose-

Digitized by Google

bno ističe interes za dohotkom, i to shvaćen kao dugoročan, a među drugima interes za kontinuitet društvene reprodukcije i makro-ekonomsku proporcionalnost u strukturi društvene privrede. Nestabilnost naše privrede i hronično visoka stopa inflacije nepovoljno utiču na saznavanje dugoročnog interesa i vode apsolutnom davanju prednosti kratkoročnima, usled čega procesi povezivanja teku sporije nego što bismo to na osnovu modelskog pristupa mogli očekivati.

S obzirom na ovakve pretpostavke privrednog ponašanja, prevazilaženje klasičnog pojma subjektiviteta u različitim oblicima udruživanja rada mora se izraziti u novoj dimenziji dohotka. Zajednička privredna aktivnost iziskuje da se i društveni karakter povezanih radova više OOUR-a ne priznaje na nivou svake privredne jedinice, već na nivou proizvoda koji je namenjen finalnoj potrošnji. Mada je moguće zamisliti teorijski model privrednog života u kojem uopšte nema razmene reprodukcionih materijala, pa ga čak i istorijski verifikovati u sovjetskoj praksi do 1956, on je nespojiv sa ostalim društveno-ekonomskim karakteristikama našeg privrednog sistema. Zato su robni odnosi unutar reprodukcionog kompleksa bitan uslov samoupravnog odlučivanja u okvirima OOUR, ali ovi odnosi, po tendenciji, treba da budu izraženi sistemom internih, dogovorenih i usklađenih cena, novčanim iznosima koji se privremeno knjiže na računima pojedinih osnovnih subjekata, sve do konačnog obračuna koji je uslovljen definitivnom realizacijom. Stoga se ostvarivanje dohotka OOUR po osnovu zajedničkog dohotka (ZUR, članovi 64—91) pojavljuje, uprkos činjenici što za sada obuhvata manje od 1/6 ukupnog dohotka udruženog rada, kao najkarakterističniji aspekt samoupravnih proizvodnih odnosa na ovom nivou njihovog razvoja. Posmatran sa stanovišta društvene svojine, ovaj proces iziskuje da se raspolaganje i korišćenje društvenih sredstava ostvaruje u okviru OOUR, ali na osnovu društvenih i tehnoloških pretpostavki koje definiše zajednica OOUR-a povezanih reprodukcionim interesom ili na drugi način. Takvo zajedništvo ne predstavlja samo rezultat (zajednički dohodak, na primer), nego i zajedničko korišćenje društvenih sredstava. Ovakav uslov, doduše, nije pravni element društvene svojine u tom smislu da se dohodak može ostvariti jedino na osnovu zajedničkog privređivanja više OOUR-a, ali treba primetiti da se u izvesnim delatnostima — prometu, na primer — ovaj ekonomski princip realizuje i kao pravni uslov poslovanja.[26] U drugima, naročito u proizvodnji, jednostrana i deklarativna obaveza ne bi stvarno promenila postojeću situaciju, već bi se broj OOUR-a povećao iznad onog koji odgovara realnim potrebama udruženog rada. Zato u zajedničkom dohotku treba videti kate-

[26] Zakon o obaveznom udruživanju rada i sredstava organizacija udruženog rada koje se bave prometom roba i usluga sa proizvodnim organizacijama udruženog rada (»Službeni list SFRJ«, br. 66/80), a takođe i zakoni iz oblasti bankarskog i spoljnotrgovinskog poslovanja.

Digitized by Google

goriju koja još nije dominantna, ali je ekspanzivna i u razvojnom smislu zakonita. Ne smatramo stoga prihvatljivima prigovore da je zajednički dohodak element »normativne prakse« ili »normativne ekonomije«.

Ako sadašnja faza u razvoju samoupravnih odnosa pokazuje da se oni, na osnovu opštih zakonitosti robne proizvodnje i specifičnih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje, razvijaju i izmedu OOUR-a, kao i da ovaj proces ima svoj institucionalni izraz — samoupravno sporazumevanje — neprihvatljiv je stav da teorija društvene svojine prenebregava svoj konkretni istorijski sadržaj. Nakon postizanja konsenzusa o tome da društvena svojina ne predstavlja »pravo prisvajanja«, da ona nije »monopolsko pravo«, da je režim upotrebe sredstava takav da »radnici udružuju svoj rad i sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini ... u različite oblike udruživanja i međusobne saradnje« i slično, literatura o društvenoj svojini mora definisati svoj aktuelni sadržaj. U tekstovima se, primera radi, široko analizira geneza fonda sredstava u društvenoj svojini, naglašava obaveza očuvanja i proširivanja ovog fonda i slično. Uprkos činjenici što je u pojedinim momentima našeg dosadašnjeg privrednog razvoja gotovo jedna četvrtina svih organizacija poslovala sa gubitkom (uoči privredne reforme 1965. godine), niko nije dovodio u pitanje ovu ili druge obaveze koje se lako mogu uklopiti u tradicionalni sistem svojinsko-pravnih ovlašćenja. Kao da se i dalje implicitno pretpostavlja da u svemu onome gde ne postoje izričiti društveno-svojinski (nesvojinski) kvaliteti društvena svojina predstavlja samo novi oblik u nizu dosadašnjih tipova svojine. Novi sadržaji koji proističu iz udruživanja rada teže dobijaju svoju naučnu interpretaciju.

Njima se često pripisuje »normativnost« i ističe da se u skladu sa takvim principima još ne ponaša većina privrednih subjekata. To posebno važi za samoupravno sporazumevanje: neshvatljivo je da, uprkos postojanju više od milion različitih samoupravnih sporazuma kojima se usklađuju međusobni odnosi u društvenoj reprodukciji, a naročito stiče i raspoređuje dohodak i utvrđuju oblici saradnje i planiranja razvoja, literatura o društvenoj svojini ovu tendenciju jednostavno previđa.

O nekim razlozima opreznosti teorije već je bilo reči. Svako istraživanje koje sebi postavlja zadatak da pozitivno-pravno rešenje brani čak i prećutkivanjem mnogih njegovih nedostataka predstavlja puku apologetiku. Samoupravni sporazumi su, za sada, opterećeni brojnim nedostacima i često se njima prikriva stvarno nesamoupravna sadržina. Verovatno je opreznost teorije da one vrste samoupravnih sporazuma kojima se uređuju odnosi u reprodukcionim celinama i u sticanju zajedničkog dohotka, a kojima se suštinski usaglašava režim korišćenja i formiranja sredstava u društvenoj svojini, definiše kao samostalnu fazu u procesu teorijskog uobličavanja društvene svojine, proistekla zbog nedostataka procesa samoupravnog sporazumevanja. Takvim

Digitized by Google

prećutkivanjem teorija, međutim, dovodi u pitanje osnovnu pretpostavku sopstvene društvene funkcije.

Drugi mogući razlog odsustva problematike samoupravnog sporazumevanja u literaturi o društvenoj svojini proističe iz relativno kratkog postojanja ovog instituta. Praktično je tek posle 1978. on stvarno afirmisan u našem privrednom sistemu. No argumenti neizgrađenosti ne pružaju opravdanje za literaturu da samoupravni privredni sistem definiše na osnovu onih kriterijuma koji su razvijeni u prethodnima i njima prilagođeni. Kao što se »socijalistički privredni sistemi« mogu definisati bez samoupravljanja, tako se, prema ovom pristupu, i društvena svojina može definisati bez samoupravnog sporazumevanja, na osnovu definisanja subjekta, objekta i sadržine. No tako ne definišemo društvenu svojinu, već samo zajednički sadržalac društvene svojine i njenih pravno-svojinskih prethodnika.

Treći, sa ovim povezan razlog odsustvovanja nove sadržine u raspolaganju društvenim sredstvima je u prilagođavanju samoupravnih sporazuma obligaciono-pravnim odnosima, u kojima se ostvaruje promet svojinskih prava, ali se ona sama ne određuju. Takvo shvatanje, u suštini, znači da društvenu svojinu pojedini pravni teoretičari i dalje smatraju stvarnim pravom bliskim pravno-svojinskim oblicima.

Pomenimo, na kraju, da su nedostaci u definisanju sadržaja društvene svojine, koji su najizrazitiji baš u pogledu samoupravnog sporazumevanja, rezultat dilema koje postoje u odnosu na samu prirodu svojine, kao i dilema o društvenoj svojini. Neki od metodoloških pristupa onemogućuju da se nove tendencije u sadržini društvene svojine, koje predstavljaju specifičnost socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa, registruju ili institucionalizuju. Shvatljivo je stoga što i zaključci dobijeni na osnovu takvih premisa imaju malu saznajnu vrednost za samoupravni privredni sistem.

S obzirom na sve izneto, možemo zaključiti da pred teorijom društvene svojine stoje i dalje brojni i složeni zahtevi koje ona može da zadovolji samo ukoliko u središte svog istraživanja stavi konkretnu samoupravnu praksu i dugoročna opredeljenja jugoslovenskog društva i, na toj osnovi, definiše zakonitosti njegovog razvoja.

Digitized by Google

Predrag Matvejević

O jugoslavenstvu danas*

Značenje jugoslavenstva mijenjalo se u našoj povijesti: od nacionalne ideje do državne ideologije; od utopije do političke prakse; od pretpostavke narodnog jedinstva do predmeta međunacionalnih sporova.

Cijeli su se naraštaji u prošlosti opijali *jugoslavenskom idejom*. Trijeznjenja nisu uvijek bila najugodnija. Utopije i ideali nisu, vjerojatno nigdje i nikada, ostvarili sva očekivanja i težnje: na tom se polju rijetko događaju čuda. Ali jugoslavenstvo nije bilo samo utopija i jedino ideal.

Dugo se o jugoslavenstvu nije javno raspravljalo. Ono se prepuštalo nadležnosti jednog uopćenog i neodređenog govora čiji su zaključci obično unaprijed poznati. Nakon što su objavljeni rezultati popisa stanovništva 1981. godine (u kojem se relativno velik broj građana opredijelio kao Jugoslaven), počelo se ponovo raspravljati o jugoslavenskom opredjeljenju svih nas zajedno i onih koji sebe smatraju samo Jugoslavenima.

Pojava sigurno zaslužuje da se o njoj govori drukčije nego što se to činilo u prošlosti. Valja, međutim, najprije objasniti zašto se šutjelo.

---

* Ovaj tekst je odlomak iz veće cjeline. Autor je svjestan toga da bez konteksta te cjeline pojedini dijelovi ostaju nedorečeni, pogotovo kad je riječ o tako složenoj temi.

Digitized by Google

Svaka je sredina imala svoje posebne razloge da ne otvara raspravu o tome. U Hrvatskoj (dopustimo sebi slobodu da uopćimo stavove pojedinih sredina, svjesni granice takvog uopćavanja) na to je navodio poseban odnos prema unitarizmu, vlastitom i zajedničkom, prema tradicionalnim hrvatskim konfrontacijama s unitarističkim jugoslavenstvom i odgovarajućim nacionalnim osjetljivostima. I na srpskoj strani to se pitanje najradije zaobilazilo, da njegovo postavljanje ne bude protumačeno, po običaju, kao obrana unitarizma, kojem je velikosrpski nacionalizam davao državotvorni pečat. I u Sloveniji nije izgledalo korisno izazivati vlastite tradicionalizme raspravljajući ponovno o tome. Ostali narodi (narodnosti) imaju svojih razloga da tu temu ostave po strani, među kojima je, vjerojatno, na prvom mjestu bojazan od onog jugoslavenstva koje je poricalo ili nije dovoljno poštivalo nacionalne posebnosti.

Svemu tome treba dodati i ponašanje dijela birokracije, s vlastitim interesima i shvaćanjima vlasti, koja se pokazala u raznim prilikama saveznikom »ekonomskih nacionalizama«, pokroviteljem svojevrsnih »autarhija«, zaštitnikom »samobitnosti« sumnjiva ukusa. Ne zaboravljam, naravno, ni dio inteligencije formirane u tradicionalnom duhu, s bremenima različitih uspomena u svijesti, posebno one predstavnike kulture koji u razdijeljenim manjim prostorima dobivaju prividno veće značenje i unosniji položaj.

Zbog svega toga, i raznih drugih stvari, o jugoslavenstvu se šutjelo na način koji nije uvijek bio ni nužan ni koristan. Pokušat ću najprije odijeliti neke pojmove nedovoljno određene, koji se međusobno zamjenjuju ili miješaju, ponekad i namjerno.

Unitarizam jest preživjeli oblik jugoslavenstva, ali svako jugoslavenstvo nije unitarizam. Ne može se poistovjetiti jugoslavenstvo koje je osporavalo imena i posebnosti pojedinih jugoslavenskih nacija (narodnosti) i ono koje je priznalo svim nacionalnostima u Jugoslaviji pravo i na ime i na posebnost. Nije isto jugoslavenstvo na unitarnom ili plemenskom načelu i ono na federativnoj i višenacionalnoj osnovi. Jedno je jugoslavenstvo kao nacionalizam, drugo ono koje se suprotstavlja nacionalizmima, uključujući i onaj jugoslavenski. Postoje, neosporno, težnje i pokušaji da se pod jugoslavenstvom prikrije centralizam, ali također i jugoslavenski stavovi koji nisu i ne žele biti centralistički.

Znam da iznosim očevidnosti, ali takve koje mnogi ne vide.

Jugoslavenstvo kao ideologija (na primjer, u prvim desetljećima našeg stoljeća, nalik ostalim nacionalnim i nacionalističkim ideologijama) i jugoslavenstvo kao zajedništvo ili srodnost razlikuju se — mogu se razlikovati — jedno od drugog. Tu nije presudna sama etnička srodnost, nego potreba narodâ koji su se okupili i združili da osiguraju vlastito postojanje i društveni poredak, prevladaju terete povijesti i traume svijesti. Danas je, očito, zastarjelo ono jugoslavenstvo kojem je bila jedina i osnovna odrednica slavenstvo ili, pak, njegov romantični mit (premda bi bilo nepravedno zanemariti sve one pozitivne težnje

Digitized by Google

koje su poticale na oslobođenje podjarmljenog slavenstva, posebice slavenskog Juga). Albanci, Mađari, Rumunji, Romi, Turci, Talijani i svi ostali koji ovdje žive mogu biti jednakopravno Jugoslaveni, kao i sami Južni Slaveni. Onaj tko imalo poznaje prilike u višenacionalnim zemljama svijeta — i Istoka, i Zapada i takozvanog trećeg svijeta — zna kako je teško provesti u praksi projekte te vrste, čak i tamo gdje je historija bila lakša, a demokratske tradicije veće i osjetnije. Na tom se polju, ponovimo to, ne događaju čuda.

I danas, kao i jučer, postoje razni oblici jugoslavenstva i različiti razlozi da se bude Jugoslavenom, ostajući pri tom, manje ili više, Srbinom ili Hrvatom, Muslimanom, Makedoncem, Romom ili Turčinom, pa, tko želi, i samo Jugoslavenom. Navest ću neke od njih koji mi u ovom času izgledaju najuvjerljiviji:

jugoslavenstvo koje nastoji sačuvati, usprkos svim vanjskim i unutrašnjim iskušenjima, jugoslavensku zajednicu i dostojanstvo života u njoj, individualnog, nacionalnog, socijalnog;

jugoslavenstvo koje nije samo proširena i neizmijenjena pripadnost nacionalnosti od koje potječemo (srpstva, hrvatstva, muslimanstva itd.);

jugoslavenstvo kojem je stran ne samo državni ili savezni centralizam, nego i onaj republičko-pokrajinski, ili, pak, nacionalni;

jugoslavenstvo oslobođeno od lokalizma koji ne uspijeva nadići svoju lokalističku ograničenost, od regionalizma koji ne može postati pozitivnim nacionalnim opredjeljenjem;

jugoslavenstvo koje se suprotstavlja jugoslavenskom nacionalizmu na isti način kao i ostalim partikularnim nacionalizmima;

jugoslavenstvo koje odbija neovlašteni govor u ime nacije, odbacuje nacionalne mitove poštujući prava nacionalnosti;

jugoslavenstvo (ovdje je riječ o etičkoj, a možda i estetičkoj kategoriji) bez onog dvoličnog govora koji se mijenja ovisno o tome jesmo li okruženi *svojima* ili *drugima;*

jugoslavenstvo kao poseban internacionalistički stav, koji u našim prilikama ne traži za sebe ni prevlast ni prvenstvo;

jugoslavenstvo onih među nama koji vode porijeklo od raznih (jugoslavenskih) naroda i koji to svoje porijeklo ne mogu u sebi trgati i dijeliti;

ne zaboravljam, napokon, ni jugoslavenstvo kao svojevrstan manjinski status, pa ni jugoslavenski izbor kao strast duhova koji vole biti u manjini.

Poznate su manje i veće teškoće ili nepogodnosti na koje nailazi svako od tih opredjeljenja. *Jugoslavenski duh, jugoslavenska orijentacija, jugoslavensko opredjeljenje,* pojmovi su koje valja na nov način i s više određenosti definirati. Njih je u raznim upotrebama krivotvorila i kompromitirala ideologija ili politika, u daljoj i bližoj prošlosti. Oni nisu konstante i pravo je čudo kako ih se s različitim namjerama uspijevalo predstaviti ili tretirati kao da to jesu, kao da su isključivo ostatak prošlosti.

Zaostalost i primitivizam skloni su, po svojoj prirodi, pojednostavnjenjima: stoga teško u sebi pomiruju dvojnost nacional-

Digitized by Google

nog i jugoslavenskog pripadništva, obično na štetu ovog drugog. Vrijeme u kojem živimo i način života koji nam se nameće mijenjaju u današnjem svijetu razna tradicionalna znamenja nacije i naroda, čak i neka od onih koja smo smatrali bitnima. Uočljive su posvuda, u manjoj ili većoj mjeri, karakteristične preobrazbe svojstava i posebnosti. Tome se, naravno, treba na odgovarajući način odupirati. Pogrešno je, međutim, u našim prilikama optuživati za to samu jugoslavensku zajednicu.

S obzirom na sve ono što ga je pratilo u prošlosti, jugoslavenstvo danas ne smije dopustiti ni da ga prisvajaju unitarizmi niti da ga obeshrabre nacionalizmi. Između jugoslavenstva i unitarizma može se uspostaviti isti odnos kao između nacionalnog osjećaja i nacionalizma. Jugoslavenstvo se ponekad mora pravdati da nije unitarizam, na isti način na koji se legitimni nacionalni osjećaj opravdava da nije nacionalizam. Proglašavati unitarizmom svaki kritički stav koji se poziva na jugoslavenstvo jednako je neosnovano kao i svaku kritiku koja polazi s posebnog nacionalnog stajališta — vidjeli smo takav odnos prema pozitivnim kritikama i centralizma i unitarizma — poistovjećivati s nacionalizmom. (Poznat nam je govor koji u optužbama nacionalizma nalazi opravdanja za unitarizam ili, pak, u kritici unitarizma alibi za nacionalizam: zatvoreni krug te vrste govora.)

U naroda kao što su naši, s historijom kakvu smo imali, gotovo je prirodno i možda neizbježno da se, na odgovarajućem stupnju građanskih sloboda, pojave uza sve ostalo i nacionalizmi. Od te nesretne boljke stradaju ponekad najosjetljiviji među nama, noseći je trajno u sebi, umirući s njom. Svatko se od nas našao u prilici — i u našim međusobnim odnosima i u odnosima s drugima — da podijeli sudbinu pripadnika ranjive nacije. Netrpeljivosti na ovom tlu, čim se izraze, postaju sredstva, okreću se ne samo jedne protiv drugih, nego i protiv svih zajedno.

Postoje i takvi zastupnici jugoslavenstva koji gledaju na hrvatstvo, crnogorstvo, muslimanstvo itd., pa čak i na srpstvo, s istom podozrivošću s kojom na njih gleda hrvatski, muslimanski, crnogorski, srpski ili neki drugi nacionalizam; pri tom sami sebe ne vide ni kao unitarizam niti kao nacionalističku isključivost. Svi smo mi skloni da sebe gledamo onako kako nam odgovara, da manje ili više osporavamo ono što drugi vide u našem stavu.

Nije li jugoslavensko zajedništvo isto što i jugoslavenstvo? — tako često glasi i pitanje i odgovor. Zajedništvo može biti i manje i više od toga. Jugoslavenstvo pretpostavlja zajednička opredjeljenja, ali ne bilo koje vrste. Uvjerenje da je dovoljno biti *dobar* Srbin ili Hrvat, Slovenac ili Makedonac itd., pa da smo već samim tim *dobri* Jugoslaveni, uvriježilo se u naša gledanja na sebe. (Začuđuje koliko je takvo uvjerenje prošireno i kako ga se lako prihvaća.) Bez svijesti koja je kadra nadići isključivu pripadnost vlastitoj naciji i ograničenja same vlastitosti — ta se svijest ne nasljeđuje, nego stječe — ne može se utemeljiti zajedništvo s razlikama, potvrditi se u stvarnom zajedničkom životu.

Digitized by Google

U evropskoj tradiciji poznato je prosvjetiteljsko shvaćanje odnosa prema svojoj naciji i svijetu na koje ovdje vrijedi podsjetiti. Montesquicu ga je izrazio u formuli koja se često navodi: »Ako bih znao da je nešto korisno mojoj domovini, a da to šteti Evropi, ili, pak, da je korisno Evropi, a da šteti ljudskom rodu, ja bih na to gledao kao na zločin... Ja sam nužno čovjek, Francuz sam slučajno.«[1]

Naše predodžbe o tome kako je tko nacionalno ispravan valjalo bi suočiti i s takvom humanističkom provjerom: ono što ide u korist svojoj sredini ili regiji, vlastitoj naciji ili republici, koristi li cijeloj zemlji i zajednici? Po raznim pokazateljima u politici, ekonomici, kulturi, u samoj svakodnevici, znamo kako stvari stoje: postoje ukorijenjeni regionalizmi koji ne dosižu ni do nacionalne razine, zadrti partikularizmi koji se teško izdižu do one »socijalističke jugoslavenske svijesti koja nije nikakva suprotnost demokratskoj nacionalnoj svijesti«[2] (Kardelj). I zbog toga je potrebno povremeno raspravljati o jugoslavenstvu.

Nekadašnji pokušaji velikih nadnacionalnih sinteza, kao što su germanstvo, sveslavenstvo, latinski ili romanski duh, panarabizam i slično pokazali su se neostvarivima, štetnima, ponegdje i tragičnima. Jugoslavenstvo ne spada u kategorije te vrste (mi smo, uostalom, suviše ograničeni za to). Ono — podrazumijevam, naravno, jugoslavenstvo bez unitarizma — ne podvodi dijelove koji ga tvore jedne pod druge i ne umanjuje im značenje, nego ih, naprotiv, potvrđuje u cjelini: sama cjelina tako može postati značajnija od zbira svojih sastavnica. (Naši prijatelji u svijetu tako su povremeno gledali na nas, na dio naše najnovije historije.)

U većini slučajeva jugoslavensko opredjeljenje je osjećaj zajedništva, a ne nacionalni osjećaj u uobičajenom smislu riječi. U njega se, dakako, uključuju i posebni nacionalni osjećaji, kao i ono u njih: jugoslavenska je komponenta izražena, u manjoj ili većoj mjeri, u oblikovanju nacionalne svijesti svakog naroda Jugoslavije.

Jugoslavenstvo može imati i elemenata koji se navode kao odrednice nacionalnog opredjeljenja ili su srodni s njima: dio zajedničke prošlosti, sjećanja na prošlost (uspomena, slika, mitovi), zajedničke historije, društvenih i kulturnih tekovina, teritorija, donekle i jezika. Tu se postavlja pitanje primarnosti ili sekundarnosti pojedinih osobina, njihove konzistencije, oblika u kojima se manifestiraju. Jugoslavenstvo može stoga biti jedan od identiteta za koje se naši sunarodnjaci opredjeljuju.

Podrobnija sociološka ispitivanja mogla bi potvrditi eventualne razlike između slijedećih kategorija ili stupnjeva opredjeljenja:

---

[1] Montesquieu, *Mes Pensées*, u: *Encyclopédie de la Pléiade*, »Histoire des littératures«, sv. III, »Gallimard«, str. 709.

[2] Edvard Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, predgovor: »Povodom drugog izdanja«, »Komunist«, Beograd, 1973, str. 47.

Digitized by Google

oni koji se nacionalno osjećaju prije svega Hrvatima, Makedoncima, Slovencima, Srbima itd., i istodobno Jugoslavenima (što je najčešće slučaj);

oni koji su najprije Jugoslaveni, pa zatim Srbi, Slovenci, Makedonci ili Hrvati; isticanje prednosti nacionalnog ili jugoslavenskog stava može ovisiti i o okolnostima i samoj stvari za koju se u danom slučaju opredjeljujemo;

oni koji se osjećaju samo Jugoslavenima (taj se dio pučanstva osjetno povećao u popisu 1981; neki od tako upisanih spadaju i u prethodnu kategoriju);

svakodnevica (a i povijest) pokazala nam je da među nama nije mali broj onih koji su *samo* Srbi (Srbi-Srbi), *samo* Hrvati (Hrvati-Hrvati), *samo* Albanci (Albanci-Albanci) itd.

Mnogi praktičko-politički razlozi ne ohrabruju istraživanja koja bi potvrdila, porekla ili precizirala takva hipotetička razvrstavanja. Odnose između nacionalnog i jugoslavenskog opredjeljenja ne treba predočavati kao alternative koje se isključuju. Poznata su nam negativna iskustva iz prošlosti, kakva bi valjalo izbjeći u budućnosti. Svatko je najprije ono što jest. Često nas prilike navode da budemo isto toliko Jugoslaveni koliko i pripadnici pojedinačnih jugoslavenskih nacija, ponekad najprije Jugoslaveni, pa tek onda ono što smo po nacionalnosti (u obrani zemlje, samostalnosti i ravnopravnosti u njoj u određivanju zajedničkog federativnog i samoupravnog poretka, u odnosima Jugoslavije prema svijetu). Čim pređemo državnu granicu, najčešće postajemo, čak i za najbliže susjede, htjeli to ili ne, samo Jugoslaveni. Ne možemo ne voditi računa o načinu na koji svijet gleda na nas, makar taj pogled bio suviše uopćen ili nedovoljno određen, kao što je, uostalom, i naš kad gledamo na druge zemlje i kulture, ponekad i na cijele kontinente. Unatoč tome, vrijedi predočavati stvarne posebnosti naših nacija i nacionalnih kultura: ako ih pri tom suviše odvajamo jedne od drugih, teško ćemo izbjeći podozrenje ili čak optužbu za partikularizam.

Jugoslavenstvo onih koji sebe smatraju samo Jugoslavenima, bez drugih nacionalnih obilježja, posebno je pitanje. To opredjeljenje (koje je, vjerojatno, potaknuto i odbojnošću prema isključivostima i banalnosti nacionalizma) može biti identitet a da ne bude nacionalnost u tradicionalnom smislu; ne može se, naravno, dopustiti da ono postane nad-nacionalnost; u današnjim okolnostima ono i nema mogućnosti za to: jedva je steklo pravo da ga se prizna kao jedan od izbora. Što je veći broj takvih prava društvo je u načelu tolerantnije i slobodnije. To vrijedi i za jugoslavensko društvo.

U svakoj situaciji i svakom pojedinom primjeru presudne su same razlike između unitarističkog svođenja na jedno, uz pomoć prisile ili ideologije, i individualnog izbora identiteta ili, pak, koegzistencije više identiteta: to ima posebno značenje u vremenu koje će u svoju neveliku humanističku bilancu uknjižiti, možda

Digitized by Google

na prvome mjestu, pravo na razliku i, na kraju ovoga stoljeća deziluzija, brigu o ljudskim pravima uopće.

Nisu rijetki naši sugrađani koji žive i rade uz nas osjećajući se na neki način prikraćeni ili nepriznati kao Jugoslaveni, ustručavajući se da izraze taj svoj osjećaj: pribojavajući se drugih Jugoslavena, Slovenaca, Hrvata, Muslimana, Srba, Albanaca, svih onih pojedinaca ili grupa koji su među nama isključivi. Začudo, upravo oni koji su najosjetljiviji na sve što se tiče identiteta vlastite nacionalnosti najteže prihvaćaju i priznaju jugoslavensko opredjeljenje kao jedan od mogućih identiteta. Tolika je bojazan od unitarizma, centralizma, hegemonije, takva su sjećanja na prošlost. Ali možda nije jedino to posrijedi: i tradicionalni nacionalni osjećaj umije ponekad sam po sebi biti isključiv; tko god stvarno drži do njega morao bi nastojati da mu se povrati dostojanstvo.

Pogrešno je, uprkos svemu, svoditi pitanje jugoslavenstva — kao što danas obično činimo — na pitanje može li netko biti samo Jugoslaven i je li dobro da to bude. Tek kad su priznata sva prava moguće je suditi o vrijednosti svakog pojedinog izbora. Ljudske se vrijednosti ne ostvaruju samo kao nacionalne vrijednosti niti, pak, u našim prilikama, jedino kao jugoslavenske. Za sve treba naći mjesta.

O jugoslavenstvu danas može se razmišljati izvan uobičajenih predodžbi o preimućstvu i partikularnostima, o prevlasti cjeline nad dijelovima i pojedinih dijelova nad cjelinom. Ne smijemo pri tom zanemariti pitanje kulture federalizma i naše spremnosti da je prihvatimo i razvijemo.

Odnos prema svemu onom što je u prošlosti kompromitiralo jugoslavenstvo ostaje, reklo bi se, i dan-danas takav da se svaki pokušaj rasprave o tome, pa možda i ovaj, može osumnjičiti za ciljeve koji su mu strani. Taj smo rizik prihvatili na samom početku.

U novijoj jugoslavenskoj povijesti bilo je mnogo većih i težih rizika.

Digitized by Google

Marijan Pavčnik

Izvršna funkcija i uredba kao podzakonski akt

1. Pojam uredbe kao izvršnog propisa

Kao i pojam ustava i zakona[1], i definicija uredbe je pitanje o kojem se stanovišta u teoriji razilaze. Po nekim teorijama, prihvatljiva je samo formalna definicija uredbe, a druge, opet, nastoje da uredbu definišu i u materijalnom smislu. Pored toga, jedne teorije o sadržajnim karakteristikama uredbe ne uočavaju materijalne razlike između uredbe i zakona, a druge smatraju uredbu pravnim aktom posebne vrste.

Pre nego što se suočimo s tim teorijama hteo bih da naglasim da pravni oblik uvek daje sadržini nov kvalitet. Da li pravo obuhvata određene društvene odnose i kako ih obuhvata, to zavisi od sadržine i njene prirode. Tako pravni oblik ima svoj određeni smisao samo onda i onoliko kada i koliko ga društveni odnosi iziskuju. Sa stanovišta formalnih izvora prava to znači da njihova raznolikost mora biti u skladu s razlikama koje su svojstvene predmetu pravnog regulisanja. Ustav, zakon, uredba itd. su, dakle, opšti pravni akti koji odgovaraju samo određenim društvenim odnosima. I obrnuto: samo neki društveni odnosi imaju takva svojstva koja iziskuju da ih obuhvate upravo određeni opšti pravni akti (na primer, uredba).

[1] Vidi: Marijan Pavčnik, *Ustava in zakon kot vira prava*, Zbornik znanstvenih razprav, XLII/1982 (u štampi).

Digitized by Google

Ako stvari posmatramo sa tog stanovišta, ne možemo se saglasiti s teorijom koja uredbu izjednačava sa zakonom u materijalnom smislu: po toj teoriji, i zakon i uredba stvaraju opšta pravna pravila. Prema tome, uredba, kao i zakon, označava promenu u objektivnom pravu i sadrži pravila koja su imperativna i sankcionisana. To znači da je akt koji je u skladu s njom pravno zaštićen, dok je akt koji je krši obesnažen kao akt koji je u suprotnosti sa zakonom.[2]

Ta teorija je tačna u onome što tvrdi, a njen nedostatak je u tome što sadržajno ne osmišljava razlike u pravnoj snazi zakona i uredbe. Ako te razlike zanemarimo i tražimo samo zajedničke karakteristike, moglo bi se reći da su izjednačeni ne samo zakon i uredba, već uopšte svi pravni akti koji stvaraju opšta i apstraktna pravna pravila. U tom smislu se zaista može govoriti o tome da su uredba i zakon materijalno istovetni, jer su oboje opšti pravni akti.[3]

Zbog toga se treba posebno zadržati na nemačkoj teoriji koja ne polazi od karakteristika pravnih normi, već od sadržine koju zakoni i uredbe regulišu. U zakonodavčevom domenu je određivanje prava i dužnosti pravnih subjekata.[4] Uredbodavac na to područje ne treba da poseže, već da donosi propise koji se odnose samo na organizaciju i delovanje uprave. Zato izvršna vlast može izdavati materijalne zakonske propise samo kada za to ima posebno ustavno ili zakonsko ovlašćenje.[5]

Iz toga proističe i podela uredaba na pravne (Rechtsverordnungen) i administrativne (Verwaltungsverordnungen).[6] Prve su po formi akti uredbodavca, a po sadržini važe kao zakoni u materijalnom smislu. Te uredbe sadrže pravne propise i zato se njima stvara i menja pravo. Nasuprot pravnim uredbama, za administrativne (upravne) uredbe je karakteristično da ne posežu u pravni položaj pojedinaca, već se odnose samo na upravni aparat i njegovo delovanje. Njima se uređuju pravna organizacija, delovanje upravnih službi i profesionalna delatnost službenika. Od pravnih uredaba administrativne se razlikuju i po tome što za njih nije potrebno imati posebno zakonsko ili ustavno ovlašćenje, pošto se smatra da su one već po prirodi stvari u domenu izvršne vlasti.

Ta teorija pomera težište problema onamo gde se otvaraju ključna pitanja. Njena suština je u tome što tek od sadržinskih

---

[2] Léon Duguit, *Traité de droit constitutionnel*, II, Paris, 1923, str. 182. i sledeće.

[3] Vidi: Pavle Nikolić, *Skupštinski sistem*, Beograd, 1973, str. 138: »Sa materijalnog stanovišta posmatrano, uredba je isto što i zakon — opšti, normativni akt«.

[4] Vidi, na primer: Georg Jellinek, *Gesetz und Verordnung*, Berlin, 1900, str. 241.

[5] U posleratnoj jugoslovenskoj teoriji to shvatanje pregledno obrađuje Mustafa Kamarić, *Problemi uredbe s naročitim obzirom na široka ovlašćenja*, Sarajevo, 1957, str. 46. i sledeće i str. 55.

[6] G. Jellinek, navedeno delo, str. 384. i sledeće i Paul Laband, *Das Staatsrecht des Deutschen Reiches*, II, Tübingen, 1911, str. 87.

Digitized by Google

razloga zavisi kakvim pravnim aktom treba da budu uređeni pojedini društveni odnosi. Tu poruku sadrži nemačka, a s njom delimično i francuska doktrina (na primer, Hauriou), uprkos tome što se u praksi materijalni i formalni pojam zakona, odnosno uredbe, ne podudaraju. Ako bi to razlikovanje bilo dosledno sprovedeno, uredbodavac bi donosio samo administrativne (upravne) uredbe, a pravne bi bile u nadležnosti zakonodavca. Čini se, međutim, da bi preterano insistiranje na takvoj ili drugačijoj podeli, koja bi potom bila detaljno sprovedena, značilo da teorija nema sluha za realnost i njene prave probleme. Normativna moć stvarnosti očigledno nameće to da opšta pravna pravila oblikuje i izvršna vlast. Teorija mora tu činjenicu osmisliti i oceniti. Ako postupi drugačije, njeni »zaključci« će neizbežno ostati da vise u vazduhu, kao što se, na primer, desilo s podelom uredaba na pravne i administrativne (upravne).

Ta podela je manjkava ne samo zbog toga što teorija mora priznati da i uredbodavac donosi zakone u materijalnom smislu (u obliku pravnih uredaba), već je njen nedostatak, isto tako i naročito, u tome što osiromašuje pojam prava.[7] Prema toj teoriji, administrativne uredbe ne sadrže pravne propise, niti se odnose na pravni položaj pojedinaca. Očito je da ni prva ni druga konstatacija ne mogu izdržati temeljitiju kritiku. Prva se može opovrgnuti već time što je država i pravna organizacija u kojoj pravno moraju biti određene kako vrste državnih organa tako i odnosi među njima i njihova nadležnost, a druga time što delovanje državnih organa, bar posredno — često i neposredno — tangira pravnu sferu pojedinaca i poseže u nju.

Uprkos tim slabim mestima, nemačkoj teoriji treba ipak priznati da je upozorila na povezanost materijalnog i formalnog shvatanja zakona, odnosno uredbe. U određenom smislu na tu vezu opominje i uvođenje pravnih uredaba, koje su zbog svoga sadržinskog značaja u nadležnosti uredbodavca samo kad je on za njihovo donošenje posebno ovlašćen.[8] Naravno, pri tom se otvara načelno pitanje da li se i u kom opsegu uopšte može unapred predvideti i odrediti šta treba da bude u domenu uredbodavca.

Taj problem se ne bi javljao kad bi već zakonodavac mogao oblikovati sva opšta i apstraktna pravila koja su određenom društvu potrebna. Tom zahtevu zakonodavac ne može udovoljiti iz više razloga. Pre svega, treba istaći da zakonodavac ne može predvideti sve one društvene odnose koji moraju biti pravno regulisani, i to kako u pogledu vrste društvenih odnosa tako i u smislu detalja do kojih pojedini odnosi treba da budu uređeni.

Na taj osnovni razlog nadovezuje se i niz drugih. Tako se ne može izbeći da zakonodavnom postupku izmiču manje zna-

[7] Leonid Pitamic, *Država*, Celje, 1927, str. 248, i Kamarić, navedeno delo, str. 48.

[8] Vidi, na primer: P. Laband, navedeno delo, str. 97.

Digitized by Google

čajni društveni odnosi, kao i oni koji se brzo menjaju. U takvim slučajevima zakonska »intervencija« nije prikladna zbog toga što su dugotrajnost i složenost zakonodavnog postupka u nesrazmeri s težinom svojstvenom predmetu pravnog regulisanja, kao i zbog toga što zakon nije podesan za one društvene odnose koji iziskuju često i datom trenutku adekvatno preduzimanje pravnih mera.

Međutim, kao posebnu skupinu razloga treba razmotriti i one koji su stručno-tehničkog karaktera. Tako je u pravnoj teoriji prilično često stanovište da zakonodavac nema odgovarajućeg stručno-tehničkog znanja i da stoga izvršnim organima treba da prepusti uređivanje onih poslova koji takvo znanje iziskuju. S tim stanovištem se možemo složiti samo u onim slučajevima kad se stručno-tehnički poslovi ne poklapaju s osnovnim i ishodišnim pravnim uređivanjem. U suprotnom slučaju bi došlo do toga da uredbodavac odlučuje i o ključnim pitanjima. Ako su ona stručno-tehničkog karaktera, zakonodavac ima na raspolaganju dve mogućnosti: prva je da sam uredi materiju samo načelno, a da njeno podrobnije raščlanjavanje prepusti uredbodavcu; druga je, pak, u tome da u zakon uključi i stručnu razradu, koju na osnovu njegovih smernica treba da pripreme odgovarajući upravno-izvršni organi. Čini se da je ovo drugo rešenje prikladnije, jer omogućava celovitost uz istovremenu stručnost koju zakonodavcu obezbeđuju odgovorni organi.

Iz svega rečenog se vidi ne samo to da je uz zakon potrebno i uredbodavno regulisanje društvenih odnosa, već i da predmet uredbe ne može biti precizno određen. Uzroka za to ima više. Prvi je veza s ustavom i zakonom, s kojima uredba mora biti u skladu. To znači da uredbodavac ne može zadirati u ono područje koje je oblikovano tim dvoma pravnim aktima. Drugi upozorava da uredbodavac ne može uređivati one poslove koje su ustav i zakon zadržali za druge formalne izvore prava. Tu spadaju, na primer, »rezervati« koje ustav dodeljuje zakonu, kao i »rezervati« koje ustav i zakon namenjuju samoupravnim opštim aktima. Treći je u tome što se uredba zasniva na ustavnom i (ili) zakonskom ovlašćenju koje joj određuje smernice i okvir u kojem se mora kretati. A četvrti uzrok razotkriva da je nadležnost uredbodavca neodređena i zbog toga što zakon uvek može izmeniti uređenje onog područja koje je ranije određivala uredba.

S obzirom na to, razumljivo je da materijalnoj definiciji uredbe stoji na putu niz smetnji. Prva teškoća je već u tome što je i predmet prava neodređen, jer gotovo da nema takvog područja života koje bi unapred i u celini bilo imuno od posezanja prava. Druga teškoća je u tome što uredbodavac nije i ne može biti pravno suveren, već može uređivati samo ona područja društvenog života koja mu prepuštaju ustav i zakon. A kad je tako, onda i za predmet uredbe mora važiti to da se može odrediti samo s obzirom na neka svojstva i karakteristike koje imaju sadržinski raznovrsni društveni odnosi.

Digitized by Google

Razume se, materijalna definicija uredbe nije pravna sama po sebi: to svojstvo joj pripada tek od onog trenutka kad određeni društveni odnos uredba reguliše u formalnom smislu, to jest uredba kao akt koji donosi nadležni državni organ. Sa tog stanovišta mogućan je samo formalni pojam uredbe[9]: tako shvaćena, uredba pokazuje da je u domenu uredbodavca samo ono što, s obzirom na konkretne društvene potrebe i u granicama ustavnih i (ili) zakonskih ovlašćenja, određuje nadležni uredbodavac. Iz razloga koje smo već naveli ustavno-zakonske granice uredbe su ovlaš obeležene, a zavisne su i od uredbodavca koji u svakom konkretnom slučaju prosuđuje o tome kako izvršni propisi treba da budu oblikovani.

Uprkos tome, ne možemo se saglasiti s teorijama koje sa materijalne strane izjednačavaju uredbu sa zakonom. Između ta dva akta postoje razlike, bez obzira na to što je granica koja ih odvaja pokretna i zavisi od ustavodavčeve i zakonodavčeve odluke u datom trenutku. Iza te odluke uvek stoji svest o tome da je materija uredbe manje značajna od materije zakona. Zato je pravna snaga koju ima zakon veća od snage što je ima uredba. U određenom smislu zakon je značajniji od uredbe i kad izvršni organ može donositi uredbe sa zakonskom snagom. U tim izuzetnim slučajevima važenje uredbe zavisi od ograničavajućeg uslova koji se sastoji u tome da zakonodavac mora potvrditi uredbu na prvom zasedanju koje se održava posle njenog donošenja.

Mada ćemo se u toku daljeg izlaganja i zadržavati samo na tipičnim uredbama, to jest na uredbama koje nemaju zakonsku snagu, moramo istaći da je uredba *izvršni* propis. Deo teorije zastupa shvatanje da je uredba kao takva imanentna izvršnoj funkciji. To bi značilo da se ona može donositi bez obzira na to da li za nju postoji izričito ustavno ili zakonsko ovlašćenje. Međutim, ono uvek treba da je dato bar prećutno, jer se vlada može starati o izvršavanju propisa samo ako i sama izdaje opšta i apstraktna pravna pravila.[10] Ta teorija nije i ne može biti u skladu s prirodom izvršne funkcije. Propis može biti izvršan samo kad se zasniva i oslanja na akt koji sprovodi. Ako toga temelja nema ni u ustavu ni u zakonu, nema ni pravnog razloga koji bi izvršne organe ovlašćivao da donose uredbe. Takvo objašnjenje mora važiti naročito za one društvene sisteme u kojima su izvršni organi tesno vezani za zakonodavne i podređeni politici koju ti organi kreiraju i utvrđuju.

---

[9] Vidi: L. Pitamic, navedeno delo, str. 265—266; Danilo Danić, *O uredbama*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 1/1928. i br. 3/1928, str. 211; Ivo Krbek, *Sudska kontrola naredbe*, Zagreb, 1939, str. 6. i Kamarić, navedeno delo, str. 50.

[10] U jugoslovenskoj teoriji to stanovište zastupa Jovan Stefanović, *Ustavno pravo Jugoslavije i komparativno*, I, Zagreb, 1965, str. 168. Drukčije je stanovište Nikole Filipovića, *Normativna nadležnost savezne egzekutive*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XIV/1964, str. 92.

Digitized by Google

Ovlašćenje za izvršavanje uredaba sadržano je u ustavu i (ili) zakonu. Ustav može uredbodavcu da daje opšte ovlašćenje za izvršavanje zakonâ i drugih propisa koje zakonodavac donosi. Ako je ovlašćenje opšte, od procene uredbodavca će zavisiti da li će i kada izdati uredbu. Opšte ustavno ovlašćenje može biti propraćeno i posebnom klauzulom o izvršenju, kojom zakonodavac nalaže uredbodavcu da donese uredbu i ujedno mu naznačava u kojem smeru treba da bude postavljena. Druga mogućnost je da ustav dopušta da se uredba donosi samo kad uredbodavac ima posebno zakonsko ovlašćenje. Ta mogućnost dolazi u obzir naročito u skupštinskom sistemu, to jest u sistemu u kojem je samo zakonodavni organ samostalan nosilac i kreator (pravodavne) politike. Ako, pak, ustav ne određuje da li izvršni organi (na primer, izvršno veće, vlada) mogu donositi uredbe, rešenje u celini zavisi od zakona. Zakonodavcu su, opet, na raspolaganju mogućnosti: on uredbodavcu može dati opšte ovlašćenje za donošenje izvršnih propisa ili, pak, samo specijalno ovlašćenje koje od slučaja do slučaja određuje kada i kako uredba treba da se donese.

Takva i njima slična ustavno-zakonska ovlašćenja ponovo potvrđuju da je uredba izvršni propis koji je sadržinski podređen ustavu i zakonu. Iako se ne može načelno odrediti šta je predmet uredbodavčevog regulisanja društvenih odnosa, iz toga ipak pouzdano sledi da je uredba hijerarhijski podređena ustavu i zakonu iz razloga koji su sadržinske prirode. Demokratski usmerena doktrina se pri tom zalaže za to da uredba nikad ne određuje prava i dužnosti pravnih subjekata. To treba da bude samo u domenu ustava, zakonâ i samoupravnih opštih akata.

Naravno, tu se nameće pitanje: šta znači izvršavati zakon? Ako taj pojam nije koliko-toliko jasno određen, može se desiti da izvršilac bude u tolikoj meri »kreator« da način vršenja prava i dužnosti sadržinski posegne i u sam opstanak prava i dužnosti: bilo tako što će onemogućiti i otežavati vršenje prava bilo tako što će povećavati dužnosti, ili čak tako što će u ime »vršenja« uvoditi nove obaveze i suspendovati ostvarivanje prava koja su uveli ustav i zakon.

Na to pitanje moraju u konačnoj instanci odgovoriti uredbodavac i one društvene snage u čijim je rukama pravodavni mehanizam. Teorija tu može biti stvaralačka samo toliko što će upozoriti na pravno-tehnička rešenja koja treba da osiguraju ustavno i zakonski određena prava i dužnosti i da istovremeno spreče sadržinsko osamostaljenje uredbodavca u odnosu na ustav i zakon.

Iz tih razloga se ograđujemo od metafore po kojoj je uredba slika koja dovršava skicu koju je nabacio zakon.[11] U takvom slučaju preti opasnost da »izvršavanje« zakona bude u tolikoj meri stvaralačko da potpuno zakrili osnovu iz koje proističe. O izvršavanju zakona možemo govoriti samo kad uredba ostaje u granicama predmeta koji se oblikuje zakonom. Ako uredba tretira društveni odnos koji joj zakon prepušta, a on ga sam bar

[11] P. Laband, navedeno delo, str. 88.

Digitized by Google

načelno ne reguliše, onda nije posredi izvršni propis. U takvom slučaju možemo govoriti o izvršavanju samo u smislu primene prava, jer niža norma (uredba) mora se zasnivati na višoj (na primer, na zakonu), bar tako da zakon odredi ko treba da bude uredbodavac.

Za izvršni propis je karakteristično da uređuje podrobnosti (detalje) koje se tako brzo menjaju da uredbodavac ne stiže da ih blagovremeno uredi. Ako se podrobnosti odnose na relativno trajnije društvene odnose, biće na mestu da se one uključe u zakon i kad njihov društveni značaj nije u skladu s pravnom snagom koja pripada zakonu. Takvom rešenju govori u prilog okolnost da previše razuđeno pravno regulisanje negativno utiče na upoznatost s pravom i na njegovu efikasnost.

Uredba treba da određuje podrobnosti tako što će polaziti i od načela i od prava i dužnosti što ih sadrži zakon. Preporučljivo je da se već zakonu daju uputstva kako da ga uredba dopunjuje i konkretizuje. Takvo postupanje sprečava širenje uredbodavčevog domena i ujedno omogućava da uredba bude odista samo izvršni propis. Ako na problem gledamo načelno, taj cilj je lakše postići kad se uredba mora, nasuprot opštem ovlašćenju, zasnivati na posebnom zakonskom ovlašćenju (klauzuli o izvršenju). Za zakonodavca to znači da već prilikom donošenja zakona mora predvideti koja će se pitanja regulisati uredbom, a uredbodavcu je rad olakšan time što je njegova dužnost da se stara o izvršavanju zakona i drugih propisa jasno određena i usmerena.

2. Uredbodavno regulisanje društvenih odnosa

Pre nego što razmotrimo kakvo je uredbodavno regulisanje društvenih odnosa prema sadašnjem ustavnom uređenju, upozorili bismo na preobražaje koje je doživljavala uredba od prihvatanja saveznog Ustava iz 1946. godine do danas. Na njenom razvoju zadržaćemo se samo koliko je potrebno za razumevanje značaja koji uredba danas ima. Pri tom ćemo se ograničiti isključivo na savezno ustavno uređenje, kako zbog toga što republički ustavi nisu otvarali nova teorijska pitanja tako i stoga što je sve do donošenja ustavnih amandmana iz 1971. godine težište odlučivanja bilo na saveznom pravodavcu.

Ako ostavimo po strani uredbe koje je savezna vlada mogla donositi već na osnovu samog Ustava i njima regulisala neka pitanja (na primer, pitanje unutrašnjeg uređenja ministarstava), koja ranije nisu bila određena zakonom[12], za Ustav iz 1946. godine bilo je karakteristično da je poznavao dve vrste uredaba. S jedne strane, bile su to »uredbe za primenu zakona«, a, s druge, »uredbe po zakonskom ovlašćenju«[13]. Uredbe za primenu zakona

[12] Vidi član 80. Ustava FNRJ iz 1946. godine i J. Stefanović, navedeno delo, str. 170. i 171.

[13] Član 78/2.

Digitized by Google

vlada je donosila po svom nahođenju (to su takozvane spontane uredbe), jer je ovlašćenje za njihovo donošenje bilo generalno, tako da nije bila potrebna još i posebna zakonska klauzula o izvršenju, koja podrobnije kazuje šta »primena zakona« treba da znači. Mada su te uredbe tipične za vladu kao nosioca izvršne funkcije, treba istaći da su one u prvom poratnom periodu davale pečat pravodavnoj delatnosti, naročito »uredbe po zakonskom ovlašćenju«.

Uredbe po zakonskom ovlašćenju su bile shvaćene kao uredbe sa zakonskom snagom. Njima se mogla uređivati materija koja još nije bila pravno definisana, ali i pitanja koja su, bar u određenom obimu, već obuhvaćena zakonima. U ovom poslednjem slučaju uredba je mogla derogirati zakone koji bi joj sadržinski protivrečili.[14] Međutim, takvo dejstvo uredba nije mogla imati u odnosu na one zakonske propise koji bi bili doneseni u vreme kad je ovlašćenje za donošenje uredbe bilo na snazi. Tada je trebalo polaziti od toga da je zakon sadržinski ograničio odgovarajuće ovlašćenje.[15]

Uredbe po zakonskom ovlašćenju su u praksi često korišćene. U periodu do uvođenja radničkog samoupravljanja poznato je naročito ovlašćenje koje je vladi davao Zakon o ovlašćenju vladi FNRJ za donošenje uredaba na području narodne privrede.[16] Prema tom zakonu, vlada je smela donositi uredbe za oblast privrede i javnih finansija.[17] To je značilo da je mogla regulisati sva pitanja koja su se odnosila na privredni život u najširem smislu te reči.[18] Pri tom je zakon određivao da je vlada ovlašćena da donese uredbu kad god su joj bile potrebne »neizbežne i nužne mere za obnovu i izgradnju narodne privrede«[19].

Te uredbe vlada je morala podnositi na potvrdu Narodnoj skupštini na prvom zasedanju po donošenju uredbe.[20] Vlada je tu dužnost redovno izvršavala, a, s druge strane, i Skupština je uredbe dosledno potvrđivala.[21] Podaci pokazuju da je Skupština u radnom periodu od 1946. do 1950. potvrdila ni manje ni više nego 345 uredaba, donesenih po zakonskom ovlašćenju[22], a sama je donela samo 106 zakona i još 42 zakona o izmenama i dopunama važećih zakona.[23]

---

[14] Ratko Marković, *Izvršna vlast*, Beograd, 1980, str. 91.

[15] Maks Snuderl, *Vprašanje delegirane zakonodaje in pravni značaj ukaza*, Ljubljana, 1951, str. 11.

[16] »Službeni list FNRJ«, br. 12/46.

[17] Član 1/1.

[18] M. Kamarić, navedeno delo, str. 130.

[19] Član 1/1.

[20] Vidi član 2.

[21] M. Kamarić, navedeno delo, str. 131.

[22] Ivo Krbek, *Osnovi upravnog prava FNRJ*, Zagreb, 1950, str. 171.

[23] P. Nikolić, navedeno delo, str. 60, napomena 9.

Digitized by Google

Uredbodavna delatnost je bila intenzivna i posle 1950. godine.[24] Od 26. marta 1950. do skupštinskih ferija vlada je donela 104 uredbe sa zakonskom snagom, a skupština u približno istom vremenskom intervalu — 56 zakona, 26 odluka i 4 rezolucije.[25] Taj period se od prethodnog ipak razlikuje po tome što je predmet uredbodavnog regulisanja društvenih odnosa bio u većoj meri ograničen i određen. Ako uporedimo zakon o ovlašćenjima iz godine 1946.[26] s odgovarajućim zakonom iz 1952[27], videćemo da su se, prema novom zakonu, uredbe po zakonskom ovlašćenju odnosile na područje privrede u užem smislu, a ne i na oblast finansija, kako je to bilo moguće po zakonu iz 1946. godine. Uredbe su, dalje, mogle samo usklađivati organizaciju privrede i delovanje privrednih organizacija s novim privrednim sistemom, što ga je uveo zakon o planskom vođenju privrede[28] i dopunjavao još niz drugih zakona. Manevarski prostor uredbodavca bio je, dakle, ograničen i podređen ciljevima koji su bili zakonski određeni i već raščlanjeni.[29]

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti iz 1953. godine unosi u shvatanje uredbe više novina. Najvažnija novina je u tome što više ne pominje uredbe po zakonskom ovlašćenju, a zadržava »uredbe za izvršavanje zakona«[30]. Za donošenje tih uredaba Savezno izvršno veće je imalo generalno ovlašćenje, koje je bilo ograničeno samo u pogledu opštih zakona. A kad je reč o tim zakonima, Savezno izvršno veće je smelo donositi izvršne propise samo ako je takvim zakonom bilo za to posebno ovlašćeno.[31]

Ustavni zakon je zadržao i samostalne ustavne uredbe (na primer, Uredbu o organizaciji i pravima Saveta za narodnu odbranu i Uredbu o organizaciji i radu Saveznog izvršnog veća)[32], a ponovo je uveo uredbe u vanrednom stanju: to su uredbe sa zakonskom snagom, kojima Savezno izvršno veće donosi hitne mere u pripravnom, mobilnom ili ratnom stanju.[33] Te vrste uredaba Ustav iz 1946. godine nije poznavao, već ih je predvideo tek

---

[24] Vidi naročito: Zakon o ovlašćenju vlade FNRJ za uvođenje novog platnog sistema i drugih privrednih mera za pripremu novog planskog i finansijskog sistema, »Službeni list FNRJ«, br. 44/51; Zakon o planskom vođenju narodne privrede, »Službeni list FNRJ«, br. 58/51 i Zakon o ovlašćenju vlade FNRJ za donošenje uredaba kojima se privredno uređenje dovodi u sklad s novim privrednim sistemom, »Službeni list FNRJ«, br. 19/52.

[25] P. Nikolić, navedeno delo, str. 60, napomena 10.

[26] To je Zakon o ovlašćenju vlade FNRJ za donošenje uredaba na području narodne privrede.

[27] To je Zakon o ovlašćenju vlade FNRJ za donošenje uredaba kojima se privredno uređenje dovodi u sklad s novim privrednim sistemom.

[28] Vidi član 1. toga zakona.

[29] M. Kamarić, navedeno delo, str. 133—134.

[30] Član 81/1.

[31] Član 81/2.

[32] Članovi 73/6 i 81/3.

[33] Član 79/1—4.

Digitized by Google

Zakon o Prezidijumu, koji je donesen 1951. godine, u okviru postupka za izmenu Ustava.[34]

Ustavni zakon je utvrđivao skupštinski sistem i zato je nastojao da posebno ojača pravodavnu nadležnost skupštine. O skupštinskom sistemu možemo govoriti samo u slučaju kad o svim pravnim pitanjima odlučuje skupština, a drugi organi su tim odlukama određeni i dužni su da sprovode njenu politiku. Takvoj usmerenosti odgovaraju samo uredbe za izvršenje zakona, a ne i uredbe po zakonskom ovlašćenju, jer tu postoji opasnost da uredbodavac više ili manje izvorno oblikuje određena područja društvenog života.

Ustavni zakon je tu zamisao potvrdio samo na načelnom ustavnom nivou, dok je u praksi već Zakon o sprovođenju Ustavnog zakona[35] dopustio da se od nje odstupi. Tim zakonom je bilo predviđeno da Savezno izvršno veće može »do početka rada Savezne narodne skupštine rešavati pojedina pitanja iz nadležnosti federacije ako to zahteva sprovođenje novog ustavnog uređenja i privrednog sistema«, dok je u hitnim slučajevima moglo sa Ustavnim zakonom usklađivati i one savezne zakone koji su tada bili na snazi.[36] Tako je Saveznom izvršnom veću dato ovlašćenje da donosi uredbe sa zakonskom snagom o svim pitanjima koja su bila u domenu saveznog zakonodavstva. Te uredbe je Savezno izvršno veće moralo podneti Saveznoj narodnoj skupštini na ratifikaciju i ujedno je izvestiti o tome kako je primenjivalo ovlašćenje u pogledu uređivanja poslova iz savezne nadležnosti.[37]

Time je Savezno izvršno veće dobilo vremenski vrlo ograničeno, ali sadržinski veoma široko ovlašćenje. Podaci potvrđuju da ga je ono izdašno koristilo, jer je u kratkom vremenskom periodu donelo više od 80 uredaba te vrste.[38] Tu praksu je Savezno izvršno veće nastavilo i posle konstituisanja Savezne narodne skupštine. Pravni osnov mu je davala odluka o potvrđivanju uredaba Saveznog izvršnog veća i o daljem pripremanju zakona o privrednom sistemu.[39] To ovlašćenje je bilo vremenski ograničeno do onog trenutka kad Savezna narodna skupština donese zakone o novom privrednom sistemu[40], a sadržinski se odnosilo na to da je Savezno izvršno veće moglo menjati i dopunjavati pojedine odredbe u uredbama sa zakonskom snagom koje su bile donesene na osnovu Zakona o sprovođenju Ustavnog zakona i odnosile se na područje privrede.[41] Tako je Savezno izvršno veće bilo i dalje aktivno kad je reč o uredbama sa zakonskom snagom. Godine 1954. ono je donelo više od 40 uredaba te vrste, a sledećih godina

[34] Vidi član 6, tačka 6. Zakona o Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ, »Službeni list FNRJ«, br. 14/51.
[35] »Službeni list FNRJ«, br. 3/53.
[36] Član 20, tačka 1. i 2.
[37] Vidi na istom mestu.
[38] P. Nikolić, navedeno delo, str. 64.
[39] »Službeni list FNRJ«, br. 8/54.
[40] Vidi odeljak II te odluke.
[41] Vidi na istom mestu.

Digitized by Google

po 20, pa i više. Taj broj unekoliko je opao tek u godinama na isteku tog ustavnog perioda.[42]

Takva praksa je bila u određenoj meri ustaljena, naročito u periodu od konstituisanja Savezne narodne skupštine po Ustavnom zakonu, a ona je, pravno gledano, bila u suprotnosti sa skupštinskim sistemom kako ga je određivao Ustavni zakon.[43] U tom zakonu nema odredbe koja bi dopuštala da Izvršno veće donosi uredbe sa zakonskom snagom (uredbe po zakonskom ovlašćenju). U prilog tom stanovištu govori ne samo teleološko tumačenje koje polazi od načela skupštinskog sistema, već ga potvrđuje i istorijsko objašnjenje. Ovo objašnjenje nam pokazuje da je Ustav iz 1946. godine izričito dozvoljavao uredbe te vrste, dok je Ustavni zakon odredbu o uredbama po zakonskom ovlašćenju izostavio i time ih se u celini odrekao. Kad je reč o tim objašnjenjima, treba imati na umu i to da običan zakon može uvoditi samo uredbe za izvršavanje zakona i drugih propisa koji su u domenu zakonodavca, jer te su uredbe zakonu podređene i moraju biti s njim u skladu. Drukčije stvari stoje s uredbama koje imaju snagu zakona. Te uredbe su po pravnoj snazi zakonu primerene i zato je razumljivo što ih može predvideti (dopuštati) samo ustav, kao akt koji određuje zakonodavne organe i njihovu nadležnost.

U posleratnom ustavnom razvoju uredbodavna nadležnost doživljava najosobenije uređenje u Ustavu iz 1963. godine. Taj ustav ne samo što ne dopušta uredbe po zakonskom ovlašćenju, već ukida čak i generalno ovlašćenje koje je uredbodavac imao ranije za donošenje uredaba o izvršavanju. Tu vrstu uredaba Ustav onemogućava tako što ih vezuje za klauzulu izvršenja: Savezno izvršno veće može sada donositi uredbe za izvršavanje saveznih zakona i drugih opštih akata Savezne narodne skupštine samo »ako je za to zakonom ili tim aktima *ovlašćeno*« *(kurziv* — M.P.).[44] Kao Ustavni zakon, i Ustav iz 1963. godine poznaje uredbe u vanrednom stanju: to su uredbe sa zakonskom snagom, koje je za vreme rata, ili u slučaju neposredne ratne opasnosti, mogao donositi predsednik Republike, na predlog Saveznog izvršnog veća.[45]

U praksi je ova ustavna zamisao, za razliku od one iz Ustavnog zakona, bila koliko-toliko dosledno ostvarivana. Vrlo je pozitivno što je Skupština bila dominantni regulator društvenih odnosa. Iz podataka koji se odnose na razdoblje od aprila 1963. do decembra 1968. proizlazi da je Skupština donela 694 zakona, a Savezno izvršno veće samo 124 uredbe.[46]

Do odstupanja od ustavne zamisli došlo je prilikom isteka važenja ustavnih odredaba o uredbi. Krajem 1970. godine Skupština je donela Zakon o ovlašćenju Saveznog izvršnog veća za

[42] P. Nikolić, navedeno delo, str. 64, napomena 19.
[43] Vidi: M. Kamarić, navedeno delo, str. 136.
[44] Član 228, tačka 4.
[45] Vidi član 217/2, 3.
[46] P. Nikolić, navedeno delo, str. 81, napomena 56.

Digitized by Google

određene mere radi sprovođenja privredne stabilizacije[47], i njime ovlastila Savezno izvršno veće da reguliše i ona pitanja koja Ustav inače uvršćuje u zakonsku materiju.[48] Ta ovlašćenja je Savezno izvršno veće dobilo stoga da bi moglo donositi hitne mere koje je nametala politika privredne stabilizacije. Na toj osnovi je potom Savezno izvršno veće donelo više uredaba koje su podsećale na uredbe sa zakonskom snagom iz perioda važenja Ustavnog zakona.[49]

Isti razlozi su očigledno diktirali da se, umesto specijalnog ovlašćenja za izvršavanje uredbe, ponovo uvede generalno ovlašćenje za njihovo donošenje. To je već sprovedeno ustavnim amandmanima iz 1971. godine[50], a njihove odredbe je preuzeo i sadašnji Ustav SFRJ. Prema Ustavu, Savezno izvršno veće može da »donosi uredbe ... za izvršavanje saveznih zakona i drugih propisa i opštih akata Skupštine SFRJ«, a da za to ne mora biti posebno ovlašćeno.[51] Takvu zamisao prihvata u načelu i Ustav SR Slovenije[52]: on se od saveznog razlikuje samo po tome što se uredbe ne mogu donositi za izvršavanje onih zakona koji određuju samo osnovna načela (opšti zakoni)[53], jer bi inače uredbodavac pokrivao i ona područja koja su u domenu samoupravnog prava i samoupravnih subjekata. Najzad, oba ustava zadržavaju i uredbe koje se donose u vanrednim uslovima (uredbe sa zakonskom snagom): na saveznom nivou ih za vreme rata ili u slučaju neposredne ratne opasnosti donosi Predsedništvo SFRJ, po svojoj inicijativi ili na predlog Saveznog izvršnog veća[54], dok ih na republičkom nivou pod istim uslovima donosi Predsedništvo Republike u proširenom sastavu.[55]

Ako se najpre zadržimo na problematici uredaba za izvršavanje saveznih zakona i drugih propisa Skupštine SFRJ, razabraćemo da uvođenje »generalnog ovlašćenja« nije uticalo na povećanje uredbodavne aktivnosti. Ova tvrdnja se oslanja na podatak da je Savezno izvršno veće u vremenu od donošenja novog Ustava do 1. aprila 1980. donelo 134 uredbe[56], što niukoliko ne odstupa od prosečnog godišnjeg broja uredaba iz perioda kada je bio na snazi Ustav iz 1963. Podrobnija analiza čak pokazuje da je Savezno izvršno veće od 134 uredbe donelo samo deset onih kojima je jedini pravni osnov bilo već navedeno ustavno ovlašćenje. U

[47] »Službeni list SFRJ«, br. 60/70.
[48] P. Nikolić, navedeno delo, str. 80.
[49] Ciril Ribičič, *Razvoj skupščinskega sistema v Jugoslaviji*, Ljubljana, 1978, str. 145.
[50] Vidi: Amandman XXXVIII, tačka 4, na Ustav SFRJ iz 1963. godine.
[51] Član 347, tačka 5. Ustava SFRJ iz 1974. godine.
[52] Član 396, alineja 2. Ustava SR Slovenije iz 1974. godine.
[53] Vidi na istom mestu.
[54] Vidi član 317. Ustava SFRJ.
[55] Vidi član 381, tačka 1. Ustava SR Slovenije.
[56] *Informacija o nekim pitanjima zakonodavne politike u federaciji*, Beograd, april 1980 (umnoženo kao materijal Saveznog izvršnog veća), str. 15.

Digitized by Google

drugih osam slučajeva uredbe su se oslanjale na zakonsku klauzulu o izvršavanju.[57] Iz toga sledi da su se 124 uredbe zasnivale samo na odgovarajućim zakonskim odredbama. Tako usmerena uredbodavna aktivnost nije bila ni u kakvoj nesrazmeri sa brojem zakona koje je donela Skupština SFRJ: u 1975. godini ih je donela 77, a zatim 100 u 1976, 74 u 1977, 68 u 1978, 53 u 1979. i 57 u 1980. godini.[58]

Tu nam se nameće pitanje: zašto je bilo potrebno da ustavni amandmani iz 1971, a posle njih i Ustav iz 1974. godine, uopšte odstupe od uredbe o izvršavanju, koje se mora zasnivati na specijalnom zakonskom ovlašćenju, kako je određivao Ustav iz 1963. godine.

Posleratni razvoj jasno pokazuje da je u zaoštrenim društvenim uslovima trebalo vladi, odnosno Izvršnom veću, pružiti mogućnost da što brže preduzima mere. Ta potreba je posebno uočljiva na području privrede, u najširem smislu te reči.[59] Iz istorijskog pregleda se vidi da su te težnje uvek dobijale i odgovarajući normativan izraz.

U vezi s tom normativnom snagom, kako je pokazuje stvarnost, pravno je neprihvatljivo da Ustav uvodi rešenja koja se ne mogu ostvariti. Uredbe sa zakonskom snagom, kakve su donošene u vremenu posle Ustavnog zakona iz 1953, dokazuju to dovoljno ubedljivo i jasno. Ustav, kao i pravo uopšte, može samo konstatovati i učvršćivati objektivne razvojne težnje. U tome je njegova prava kreativnost. A na društveni razvoj Ustav može pospešujući uticati samo onoliko koliko pravilno uočava nastajanje novih društvenih odnosa.

Ako zamisao uredbe ocenjujemo sa toga stanovišta, možemo reći da sada važeći ustav ima, u poređenju sa prethodnima, mnogo realniji pristup. Ustav iz 1946. godine imao je težište na uredbama po zakonskom ovlašćenju, i time je rešenje problema preneo na zakonodavca, koji je široko otvorio vrata donošenju uredaba sa zakonskom snagom. Privredne teškoće i zaoštreni politički odnosi su takvo rešenje, doduše, opravdavali, ali pravilnije bi bilo da ga je određenije dao sam ustav i tako izvršne organe onemogućio da preuzimaju i primarne zakonodavne funkcije.[60] Ustavni zakon iz 1953. je prenebregao normativnu moć stvarnosti, odrekao se uredaba po zakonskom ovlašćenju i time »uveo« praksu koja je bila u očiglednoj suprotnosti s ustavnom zamisli. Ustav iz 1963. stupio je na snagu u onom razdoblju naše socijalističke demokratije koje je već relativno stabilno i stoga pokušava da okonča s praksom koja je prelazila okvire izvršnog karaktera

[57] Isto, str. 16.

[58] Podaci za 1981. godinu pokazuju da je savezni uredbodavac doneo 30 uredaba, a Skupština SFRJ 61 zakon. Ti brojčani podaci su uzeti iz godišnjih pregleda sadržaja »Službenog lista SFRJ«.

[59] Vidi, na primer: Radomir Lukić, *Opšti akti uprave*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 3—4/1963, str. 312.

[60] Vidi: C. Ribičič, navedeno delo, str. 272.

Digitized by Google

uredbe. Mogućnost da uredbodavac donosi uredbe samo po zakonskom ovlašćenju načelno se učvrstila, ali pokazalo se da, naročito u kriznim privrednim periodima, Izvršno veće mora ipak imati ovlašćenje da donosi i spontane izvršne uredbe.

Ustavni amandmani iz 1971. i Ustav iz 1974. godine uzimali su u obzir taj razvojni tok, pa su zato i predviđali da Savezno izvršno veće može donositi uredbe za izvršavanje zakona i drugih propisa Skupštine već na osnovu generalnog ustavnog ovlašćenja. Time Savezno izvršno veće dobija pravo da donosi uredbe i po sopstvenoj proceni, ako to proizlazi iz zadataka koje je dužno da izvršava. Ako Izvršno veće tu mogućnost nema, pitanje je da li može uspešno da se »stara o sprovođenju politike i izvršavanju zakona, drugih propisa i opštih akata Skupštine SFRJ«[61]. Stabilizacijske uredbe, koje je Savezno izvršno veće donelo početkom 1971. godine[62], potvrđuju da je ta bojazan opravdana.

Na drugoj strani, spontano donošenje izvršnih uredaba je izuzetak od pravila, jer se uredbe u praksi oslanjaju, po pravilu, na odgovarajuće zakonske odredbe. Tu praksu treba da sledi i Ustav i da tako generalno ovlašćenje za donošenje uredaba unekoliko ograniči. To znači da bi Ustav načelno dopuštao izvršne uredbe po zakonskom ovlašćenju, a na osnovu generalnog ovlašćenja samo u slučaju kad Izvršno veće posebno oceni da inače ne bi moglo izvršiti zadatke koji su u njegovoj nadležnosti.[63] O toj svojoj oceni i donošenju uredbe Izvršno veće bi moralo obavestiti Skupštinu na prvoj sednici posle izdavanja uredbe.

To rešenje je, u poređenju sa sadašnjim, jasnije utoliko što snažnije naglašava izvršni karakter uredbe i time učvršćuje položaj skupštine kao nosioca zakonodavne politike. Tako bi skupština već prilikom donošenja odgovarajućeg propisa (na primer, zakona) procenila u kolikom opsegu treba da ga normativno konkretizuju i drugi izvori prava — od samoupravnih do izvršnih, i obrnuto. Time bi bilo postignuto celovitije i međusobno usklađenije pravodavno delovanje, a izvršnim organima bi bilo onemogućeno da posežu u domen drugih organa (na primer, samoupravnog prava), što se sada u praksi događa, bar u određenom obi-

---

[61] Član 347, tačka 6. Ustava SFRJ.

[62] Te uredbe su donesene na osnovu Zakona o ovlašćenju Saveznog izvršnog veća za određene mere na sprovođenju privredne stabilizacije. Vidi: P. Nikolić, navedeno delo, str. 80, napomena 54.

[63] Uporedi: Mustafa Kamarić, *Klauzula izvršenja zakona*, zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XV/1965, koji kaže: »Uostalom, usko shvaćen pojam izvršenja zakona ističe problem realne mogućnosti da Skupština uvijek sagleda sve potrebe vezane za izvršenje svojih propisa i da svojim klauzulama izvršenja zakona na vrijeme avizira Saveznom izvršnom vijeću potrebu preciziranja detalja. Izgleda nam prirodno i očevidno da Skupština nema takve mogućnosti, što bi imalo za posljedicu češće dopunjavanje zakona klauzulama izvršenja, samo da bi se mogli donijeti odgovarajući propisi za izvršenje« (str. 63). — Drukčije Pavle Nikolić, *Nacrt ustava SFRJ i neki problemi društveno-političkog sistema*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 3—4/1973, koji smatra da je generalno ovlašćenje za donošenje uredaba u suprotnosti sa skupštinskim sistemom (str. 43).

Digitized by Google

mu.[64] A to rešenje, opet, ne bi predstavljalo smetnju da Savezno izvršno veće deluje spontano kad je potrebno bez odlaganja reagovati na akutne privredne i druge probleme koji su takve prirode da ih zakon nije mogao unapred predvideti.

U ovom poslednjem slučaju uredbodavac je, isto tako, podređen zakonu kao i u prvom. Razlika između spontane i nespontane uredbe za izvršavanje zakona i drugih opštih akata Skupštine bila bi, znači, u tome da li i zakonodavac (nespontane uredbe) mora ili ne mora predvideti donošenje uredbe. Druga razlika je u tome što su nespontane uredbe u načelu sadržinski čvršće vezane za zakon nego spontane. Pri spontanim uredbama zakon ne postavlja načela kako uredbodavac treba da ga tumači i sprovodi. Stoga uredbodavac polazi samo od opštih načela tumačenja i od samog zakona.

Od toga s kolikim intenzitetom i s kolikom podrobnošću zakon uređuje društvene odnose zavise takođe širina i dubina uredbe. Pri tom je uredbodavac dužan da dosledno samo izvršava zakon: to znači da ne sme preuređivati društvene odnose, već mora dosledno ostajati u granicama predmeta koji obuhvata zakon. Pri nespontanim uredbama to ograničenje je, po pravilu, još uočljivije zbog toga što klauzula o izvršavanju podrobnije određuje koji deo zakona i kako uredbodavac treba normativno da razradi i konkretizuje.

Te teorijske konstatacije važe u celini i za uredbe na nivou republika i obeju autonomnih pokrajina. Ako pobliže (konkretno) pogledamo samo SR Sloveniju, videćemo da u praksi ipak postoji bitna razlika između Federacije i SR Slovenije: razlika je u tome što, u poređenju sa saveznim uredbodavcem, republički uredbodavac donosi vrlo malo uredaba. U periodu od 1974. do 1981. godine Izvršno veće SR Slovenije je donelo samo 19 uredaba, a Skupština nešto više od 500 zakona.[65] Međutim, ova uredbodavna neaktivnost ne pobuđuje pažnju samo u poređenju sa zakonodavnom delatnošću, već i u vezi s opštom konstatacijom da je Skupština preopterećena gomilom poslova kojima nisu obuhvaćeni uređenje osnovnih društvenih odnosa i prava radnih ljudi.[66] Među tim poslovima ima i takvih koji bi se »morali regulisati izvršnim propisima političko-izvršnih, odnosno upravnih organa«[67].

Uredbodavnu neaktivnost unekoliko ublažava podatak da Izvršno veće donosi godišnje oko 35 odluka, kao opštih pravnih akata.[68] Da li te odluke regulišu i pitanja koja su načelno u nadležno-

[64] Vidi *Informaciju o nekim pitanjima zakonodavne politike u federaciji*, str. 16.

[65] Zbir se zasniva na godišnjim pregledima sadržajâ »Uradnega lista SR Slovenije«.

[66] C. Ribičič, navedeno delo, str. 217.

[67] *Poročilo predsedstva SR Slovenije o temeljnih političnih vprašanjih družbenega življenja in razvoja SR Slovenije*, »Poročevalec Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFRJ«, br. 7/1977, str. 6.

[68] Podatak se zasniva na godišnjim pregledima sadržajâ »Uradnega lista SR Slovenije« od 1974. do 1980. godine.

Digitized by Google

sti uredbe, pokazaće tek podrobnija analiza. Ako je ta pretpostavka tačna, takva praksa je nepravilna i u suprotnosti s ustavno-zakonskom definicijom izvršnih propisa. Među njima je uredba prvi i glavni podzakonski pravni akt, koji »podrobnije reguliše i raščlanjuje« zakon i druge opšte akte Skupštine SR Slovenije, a odluka uređuje »samo *pojedinačno (kurziv* — M.P.) pitanja ili propisuje mere koje imaju opšti značaj i donosi druge odluke za koje je tako određeno zakonom ili *uredbom« (kurziv* — M.P.).[69]

Ipak, u svakom slučaju je očigledno da je republičko zakonodavstvo razgranato i da je daleko od toga da se ograničava samo na zakonsku materiju. U praksi se pokazalo da su se društveni odnosi načelno regulisali naročitim zakonima, dok su se izvršni i upravni propisi primenjivali u »vrlo uskim okvirima«. S obzirom na to, razumljivo je što su zakoni često kazuistični i toliko podrobni da ometaju samoupravnu normativnu delatnost. Tako usmereno zakonodavstvo određuje društvene odnose prilično podrobno i reguliše i ona pitanja koja su stručno-tehničkog karaktera.[70]

Ti nedostaci se mogu izbeći ako je pravno regulisanje društvenih odnosa propraćeno saznanjem o tome da formalni izvori prava moraju biti usklađeni s predmetom pravnog regulisanja i s njegovom prirodom. I ne samo to: pri oblikovanju hijerarhijski viših i predmetno širih izvora prava treba predvideti šta će da uređuju niži i uži izvori prava, tako da viši (širi) obezbeđuju celovitost, a niži (uži) odgovarajuću normativnu konkretizaciju, gde god se opšte i apstraktne pravne norme ne mogu odmah konkretizovati individualnim pravnim aktima ili, pak, materijalnim činom.[71] Što se tiče uredbe kao izvora prava, iz toga bi trebalo da sledi da zakon, po pravilu, ne uređuje stručna, tehnička, organizaciona i podrobnija procesna pitanja.[72] To znači da te poslove zakon treba da prepusti uredbi, a sam da ih uređuje jedino koliko to diktira celovitost pravnog regulisanja i opstanak prava i dužnosti pravnih subjekata.[73] Ako zakonodavac tako postupa, izbeći će stalno menjanje i dopunjavanje zakona, a drugim formalnim izvorima prava obezbediće manevarski prostor tamo gde su ti izvori prava po prirodi stvari efikasniji od zakona.

---

[69] Član 271/2, 3. Zakona o sistemu državne uprave in o izvršnem svetu SR Slovenije ter o republiških upravnih organih, »Uradni list SR Slovenije«, br. 24/79.

[70] Vidi: *Resolucija o temeljih zakonodajne politike republike,* »Uradni list SR Slovenije«, br. 16/77. i *Stališča in sklepi o uresničevanju resolucije o temeljih zakonodajne politike republike,* »Uradni list SR Slovenije«, br. 4/80.

[71] Uporedi: *Stališča in sklepi o uresničevanju resolucije o temeljih zakonodajne politike republike,* odeljak II, tačka 1.

[72] Na istom mestu.

[73] Pri tom treba uzeti u obzir i načelna ishodišta na koja upozorava prvi odeljak toga člana.

Digitized by Google

Janko Maksimović

Osnovni elementi metodologiie strategiie tehnološkog razvoja

Poznate su mnoge definicije pojma tehnologije. Međutim, za razmatranje pitanja definisanja metodologije strategije tehnološkog razvoja najpogodnija je, čini nam se, ona koja pod pojmom tehnologije podrazumeva usmeravanje svih raspoloživih resursa — proizvodnih, kadrovskih, finansijskih, naučnih, organizacionih i drugih — ka zadovoljenju unapred utvrđenih društvenih potreba, za razliku od prilaza tehnologiji kao realizaciji isključivo proizvodnih zadataka. Jer danas su tehnološka znanja proširena na sve vidove zadovoljavanja društvenih potreba, pa se u tom smislu, stoga, govori i o tehnologiji obrazovanja, tehnologiji u zdravstvu i u drugim oblastima.

Prilikom definisanja metodologije, a i strategije tehnološkog razvoja proizvodnih sistema, kao i organizacija udruženog rada u njima, mora se polaziti od toga da tržišni privredni sistem zahteva efikasnu proizvodnju, poslovanje i razvoj i od svakog proizvodnog sistema traži da posluje u skladu sa zahtevima i potrebama domaćeg i inostranog tržišta. To praktično znači da proizvodni sistem mora biti programiran tako da obavlja sve svoje funkcije uz optimalno korišćenje kadrovskih, tehno-tehnoloških, organizacionih, ekonomskih i drugih kvalitativnih faktora privređivanja.

Stoga, da bi proizvodnja, poslovanje i razvoj, to jest ukupno privređivanje bilo u skladu sa tehno-ekonomskim mogućnostima, kao i sa uslovima poslovanja i mogućnostima prodaje u svakom

Digitized by Google

proizvodnom sistemu, neophodno je programirati i koordinirati raspoložive resurse tako da se uvek zna šta će se i u kojim količinama, u toku jedne ili više godina, proizvoditi od roba koje se mogu prodati na domaćem ili inostranom tržištu. Pri tome se uvek mora znati kolike su neophodne investicije u znanje, opremu, kadrove ili druge resurse, to jest imati definisanu strategiju razvoja, kao i faktore koji uslovljavaju njenu realizaciju.

Stoga je jedno od osnovnih pitanja koje je nužno vezano za ukupni razvoj, to jest za strategiju tog razvoja, pitanje tehnološkog razvoja, kao i pitanje razvoja njegove strategije.

Okosnicu tehnološkog, pa i opšteg razvoja čine nove tehnologije. Pod pojmom nove tehnologije podrazumevamo nova znanja i umenja koja se u određenim uslovima mogu koristiti, na odgovarajući način, za stvaranje materijalnih dobara. Pri tom treba istaći da nove tehnologije čine osnovu tehnološkog razvoja, pa je, stoga, njihovo izučavanje sa stanovišta nastajanja, kao i uvođenja, jedan od najznačajnijih zadataka.

Nove tehnologije imaju sledeće osnovne karakteristike:

— nastaju kao rezultat dugoročnih programa istraživanja i razvoja;
— njihova rešenja dobijaju se u uslovima stalnog rasta cena, sirovine, energije, radne snage i novca;
— broj novih tehnologija eksponencijalno raste, i sve više obuhvata integralne prostore delovanja (stepen difuzije je visok). Ova karakteristika se odnosi na nivo i obim razvijenosti privrede, nauke, obrazovanja, informacione baze i drugih činilaca koji u tome direktno ili indirektno učestvuju.

Za strategiju tehnološkog razvoja zemlje od posebnog su značaja upravo one tehnologije sa širokim difuzionim svojstvima koje mogu prodirati u više proizvodnih i vanprivrednih grana i proizvodnih sistema: prerada metala, hemijsko inženjerstvo, telekomunikacije i drugo.

Stoga su prilikom definisanja strategije tehnološkog razvoja u prednosti one nove tehnologije koje, u pravom trenutku, omogućavaju uvođenje potrebnih inovativnih rešenja, kojima se postiže povećanje produktivnosti, kvalitativno poboljšanje proizvoda i njegovih funkcija, jeftinija proizvodnja; zatim, vrlo je značajna i mogućnost transfera takvih tehnologija.

U analizi ovog problema najpre bismo pokušali da damo što bližu odrednicu pojma strategije tehnološkog razvoja, i to pre svega sa stanovišta metodologije identifikacije kvalitativnih tehno-tehnoloških faktora koji čine njenu okosnicu.

Naravno, time se ne gubi iz vida da se strategija tehnološkog razvoja mora dovoditi u vezu, međuzavisnost i uslovljenost i sa ekonomskim, sociološkim i drugim činiocima. Svi oni, svako zavisno od svog uticaja, u razradi strategije tehnološkog razvoja moraju biti precizno identifikovani, a zatim koordinirani prilikom tehnološkog programiranja i planiranja proizvodnje za određeni period.

Digitized by Google

Zato se pod pojmom strategije tehnološkog razvoja, uz opštu definiciju o strategiji, može podrazumevati predviđanje, uočavanje i definisanje mogućih pravaca razvoja novih tehnologija, to jest njihovo programiranje za određeni vremenski period i određivanje odgovarajuće tehnike za takve nove tehnologije.

Dakle, uprošćeno rečeno, suštinu strategije tehnološkog razvoja proizvodnog sistema predstavlja, na određen način, predviđanje i programiranje proizvodnje, poslovanja i razvoja, to jest programiranje, uvođenjem novih tehnologija, takvog razvoja koji će omogućiti optimalnu proizvodnju za date uslove privređivanja koji se mogu očekivati u određenom vremenskom periodu. Sigurno je da su ovakve aktivnosti, u uslovima poslovanja kakvi su danas, vrlo delikatne: međutim, njihov značaj u budućnosti će sve više rasti. Prema tome, osnovu strategije tehnološkog razvoja, u tehnološkom smislu, predstavljaju nove tehnologije koje nastaju kao rezultat dugoročnih programa istraživanja i razvoja.

Ovom prilikom moramo istaći da do danas nemamo izgrađenu strategiju tehnološkog razvoja zemlje u tom smislu, strategiju koja bi nudila rešenja o tome koje ćemo nove tehnologije razvijati i kada ćemo na osnovu njihove primene postati industrijski visoko razvijena zemlja, zatim, koje ćemo tehnologije izvoziti, na primer, u zemlje u razvoju.

U strategiji tehnološkog razvoja, koja je za organizaciju udruženog rada planska odluka, na osnovu koje se određuju mogućnosti i načini rasta i razvoja, načini razvoja i uvođenje novih tehnologija, moraju biti precizno utvrđeni, to jest moraju biti određeni svi društveno-ekonomski i tehno-tehnološki faktori koji uslovljavaju takav razvoj. Ovakav prilaz omogućava kvalitativno planiranje proizvodnje, a ne samo planiranje količina.

Osnove programiranja i planiranja tehno-tehnološkog razvoja kao sastavni deo samoupravnog planiranja opšteg razvoja

Upravljanje proizvodnjom je proces kojim se pokreće i usmerava aktivnost u organizacijama udruženog rada na efikasno korišćenje svih raspoloživih resursa radi optimalnog ostvarivanja društveno-ekonomskih ciljeva. Upravljanje je kontinuiran proces koji se analitički može podeliti na planiranje, organizovanje i kontrolu.

Planiranje je faza procesa upravljanja u kojoj se donose odluke o ciljevima, politici, strategiji, programima i planovima. Organizovanje je proces stvaranja samoupravne organizacione celine, a kontrola je faza procesa upravljanja u kojoj se utvrđuje ostvarivanje planskih odluka i efikasnost organizacije u preduzimanju potrebne korektivne akcije.

Planiranje, kao faza procesa upravljanja, odnosno samoupravljanja, omogućava uticanje radnih ljudi na celinu društvene repro-

Digitized by Google

dukcije. Planiranje predstavlja organizovanu aktivnost na osnovu koje se društveni razvoj usmerava na najpogodniji način.

Sa stanovišta strategije tehnološkog razvoja, posebno ćemo istaći značaj i ulogu faze predviđanja.

Ona se najopštije može definisati kao stav prema neizvesnom događaju. Do ovog stava dolazi se na osnovu naučnih metoda kojima se istražuju i proučavaju bitne komponente očekivanog događaja. Na temelju njihove analize zaključuje se o stepenu verovatnoće da će se on zbiti na način i u vreme kako se to predviđanjem očekuje. Prema tome, predviđanje tehnološkog razvoja, koje u najužem smislu podrazumeva predviđanje razvoja tehnologija i proizvodnih tehnika, integralni je deo, to jest faza procesa planiranja proizvodnje i razvoja ili obavljanja usluga.

Predviđanje se, dakle, koristi kao ulazna komponenta pri definisanju strategije tehnološkog razvoja, a preko nje i za definisanje srednjoročnih i dugoročnih planova proizvodnje OUR. Vrednost predviđanja meri se, u stvari, njegovom pouzdanošću i korisnošću u procesu planiranja uopšte, odnosno pri programiranju strategije tehnološkog razvoja.

U tom smislu uloga predviđanja uglavnom je sledeća:

— da se izvrši identifikacija okvira razvojnih mogućnosti OUR u tom trenutku;

— da se predlože alternativna rešenja na osnovu kojih bi se izvršio izbor za OUR najpogodnijeg.

Na taj način, predviđanjem se dolazi do specifičnih informacija koje su neophodne za donošenje odluke, iako predviđanje, samo po sebi, ne forsira i samu odluku. Treba istaći i to da prilikom donošenja odluke treba voditi računa o uslovima u kojima je vršeno predviđanje i da ono ne umanjuje stepen odlučivanja, već ga čini pouzdanijim. Stoga je osnovni cilj predviđanja da se poboljša kvalitet odluke.

Kada je reč o programiranju razvoja organizacija udruženog rada, imaju se u vidu dva procesa — programiranje razvoja proizvoda i programiranje razvoja organizacija udruženog rada u celini. Naime, i u jednom i u drugom slučaju razvoj ne može biti u skladu sa potrebama ukoliko se on, na odgovarajući način, ne predvidi, a zatim programira.

Stoga je, u svim situacijama, neophodno programirati razvoj proizvodnje i poslovanja za određeni vremenski period kako bi se došlo do osnove koja se, prema ukazanoj potrebi, može korigovati.

Dakle, tehnološki razvoj i strategija tog razvoja su deo procesa upravljanja proizvodnjom, poslovanjem i razvojem, to jest predstavljaju plansku aktivnost.

Planiranje tehnološkog razvoja na osnovama usvojene strategije tehnološkog razvoja je vrlo složen proces, s obzirom na to da strategiju tehnološkog razvoja čini interdisciplinarni kompleks tehnoloških i društveno-ekonomskih faktora čije je usaglašavanje

Digitized by Google

i koordinacija, u svakom konkretnom slučaju, vrlo delikatan i studiozan posao. Stoga je za programiranje tehnološkog razvoja, to jest za izradu programa, pa i planova tehnološkog razvoja, pored predviđanja razvoja novih proizvodnih tehnologija i odgovarajućih proizvodnih tehnika, vrlo bitno da se što preciznije predvide uslovi proizvodnje i poslovanja koji se očekuju u vreme realizacije predviđenog plana razvoja.

Programirani plan razvoja mora sadržati, pored ostalog, uslove i načine njegove realizacije. U tom pogledu je za donošenje odluke o konkretnom planu razvoja veoma važno precizirati mogućnosti njegove realizacije. U prvom redu, mora se istaći da li će se razvoj ostvarivati sopstvenim snagama, to jest sopstvenim razvojem, uvozom znanja i opreme, ili, pak, kooperacijom.

Programiranje razvoja organizacija udruženog rada. Razvojna politika organizacije udruženog rada

Predviđanje razvoja proizvodne tehnologije i odgovarajuće tehnike čini osnovnu pretpostavku za utvrđivanje razvojne politike organizacije udruženog rada. Naime, razvoj nove tehnologije i proizvodne tehnike je polazni uslov programiranja, a zatim i planiranja razvoja proizvoda sa takvim osobinama i karakteristikama koje će ga činiti konkurentnim na domaćem i inostranom tržištu.

Poznato je da planirani društveno-ekonomski razvoj zemlje, ili određenog regiona, svoj operativni oblik dobija na nivou organizacije udruženog rada, što u svim dimenzijama ističe ulogu i značaj kompatibilnosti razvojne politike OUR sa usvojenim programom opštedruštvenog razvoja.

Razvojna politika organizacije udruženog rada obuhvata njeno trajno prilagođavanje okruženju, to jest društvenoj i ekonomskoj okolini, uvođenjem nove proizvodne tehnologije i odgovarajuće tehnike. Na toj osnovi stvorili bi se uslovi za trajne promene u strukturi proizvodnje, za trajno poslovno povezivanje i udruživanje, koje bi se izražavalo i u komplementarnosti proizvodnih kapaciteta i drugo.

Ovako shvaćena dugoročna politika razvoja OUR mora imati obeležje kontinuiranog procesa, jer je njen cilj, u suštini, da obezbedi reprodukciju društvenih sredstava za rad i predmeta rada. Stoga su osnovne karakteristike dugoročne razvojne politike ostvarivanje kvantitativnog rasta i kvalitativnog razvoja OUR. To praktično znači da u procesu razvoja OUR fizički raste — povećava proizvodne kapacitete, obim proizvodnje, broj zaposlenih, pri čemu se ostvaruju i kvalitativne promene — bolja organizacija rada, kvalitet proizvoda, uslovi rada i drugo.

Koji osnovni elementi čine razvojnu politiku OUR?

Uprošćeno rečeno, konstitutivni elementi razvojne politike obuhvataju: pravac, vreme, intenzitet, način i mesto razvoja.

Digitized by Google

Pravac razvoja treba da pruži odgovor na pitanje: šta proizvoditi? Njime valja utvrditi specifikaciju proizvoda i usluga. Vreme razvoja podrazumeva izbor najpogodnijeg trenutka u kojem će se programirana proizvodnja realizovati. Intenzitet razvoja obuhvata opseg proizvodnje, a način razvoja izbor proizvodne tehnologije i odgovarajuće proizvodne tehnike. Na kraju, mesto proizvodnje traži odgovor na pitanje gde će se proizvoditi.

Kao podloga za dobijanje odgovora na ova pitanja, u suštini, treba da služi analiza nove tehnologije, tržišta i analiza lokalizacije koja obuhvata i raspoložive resurse.

Na osnovu definisane razvojne politike programira se i sâm razvoj. Programiranje razvoja organizacija udruženog rada je vrlo značajna faza planiranja, jer se na temelju predviđanja utvrđuju mogući pravci razvoja novih tehnologija, kao i dalji razvoj postojećih, što, u suštini, čini preduslov programiranja razvoja proizvodnje.

Tehno-tehnološko programiranje razvoja OUR, ili proizvodnog sistema, predstavlja komponentu programiranja njenog privređivanja za pretpostavljene uslove proizvodnje i poslovanja. Programiranje razvoja proizvoda, po pravilu, nameće potrebu programiranja razvoja proizvodne tehnologije, kao i razvoja proizvodne tehnike.

Dakle, programiranje razvoja proizvoda, pa i razvoja OUR, u celini teba da bude zasnovano na realnim mogućnostima i definisanim potrebama. To znači da se zadovoljenje potreba za određenim proizvodima mora uvek dovoditi u sklad sa vitalnim funkcijama razvoja i svojstvima koja određuju njegovu konkurentnu i drugu sposobnost na tržištu.

Složenost predviđanja i programiranja razvoja proističe i iz toga što su i zadovoljenje potreba društva materijalnim dobrima — proizvodima (suma promenljivih faktora), kao i korišćenje raspoloživih resursa (takođe suma promenljivih faktora), na kojima se zasniva predviđanje razvoja, dinamičke funkcije.

One se pojavljuju kao složene funkcije što ih čini suma promenljivih faktora koji se međusobno uslovljavaju i koji se za određene uslove privređivanja moraju kvalitativno i kvantitativno definisati. Pored toga, svaki od navedenih faktora i sâm se menja sa promenom vremena. Ta okolnost čini proces predviđanja razvoja proizvoda, to jest razvoja proizvodne tehnologije, kao i proizvodne tehnike, još složenijim.

Uz navedena dva osnovna dinamička faktora istakli bismo posebno i faktor ekonomskog i tehničkog veka trajanja proizvoda, koji je, iz poznatih razloga, sve kraći. Stoga je, sa stanovišta razvoja proizvoda, i on vrlo značajan dinamički faktor, sa određenom specifičnom težinom, o kojem se mora voditi računa u ostvarivanju strategije tehnološkog razvoja, to jest pri programiranju proizvodnje.

Uzimajući u obzir samo navedene dinamičke funkcije, ostvarivanje planiranih ciljeva i zadataka tehnološkog i opšteg razvoja direktno zavisi i od uspostavljanja vremenske usaglašenosti akcele-

Digitized by Google

racija, to jest od brzina promena svake funkcije posebno. Naime, brzine promena navedenih dinamičkih funkcija mogu biti vrlo različite, pa je njihova koordinacija u takvim uslovima značajno otežana, što, po pravilu, zahteva obaveznu korekciju programiranih proizvodnih aktivnosti.

Kada se razvoj programira uvođenjem novih tehnologija, iz navedenih razloga prvenstveno se mora voditi računa o uticaju dinamičkih faktora, kako bi se izabrala ona nova tehnologija koja ima sposobnost da ostvari potreban ritam inovacija koji bi odgovarao razvoju proizvoda. Jer brzina mogućih promena, i sa njom u vezi mogućnost uvođenja inovacija, fundamentalan je faktor koji izražava stepen rentabiliteta ulaganja u nove tehnologije. Zaostajanje u tom pogledu u fazi eksploatacije nove tehnologije, to jest neblagovremeno poboljšanje njenih eksploatacionih karakteristika u pravcu širenja prostora primene dovodi, gotovo po pravilu, do značajnog sužavanja plasmana proizvoda, a time i do smanjenja dohotka. Stoga je osnova za vrednovanje svake tehnologije stepen pouzdanosti njene radne sposobnosti i stepen njene efikasnosti.

U čemu je suština predviđanja i programiranja tehnološkog razvoja za određeni vremenski period?

Najpre u utvrđivanju mogućih pravaca razvoja novih proizvodnih tehnologija, koje bi se u određenom vremenu i pod određenim uslovima mogle primenjivati. Pri tome bi se morali predvideti i očekivani uslovi privređivanja, kao i potrebni resursi. Sastavni deo ovakve analize je, svakako, i izbor i definisanje odgovarajuće proizvodne tehnike. Ovakve studije — dakle, pretprojekti — trebalo bi da ukažu na moguća kvalitativna svojstva nove tehnologije i na proizvodne efekte, koji bi se njenom primenom dobili. Stoga se suština predviđanja i programiranja tehnološkog razvoja sastoji u predviđanju mogućnosti uvođenja one nove proizvodne tehnologije i proizvodne tehnike na osnovu kojih će se, uz kvalitativno i kvantitativno obezbeđivanje potrebnih resursa za date (očekivane) uslove privređivanja, postići optimalizacija proizvodnje. To znači da se, uz izabranu proizvodnu tehnologiju i odgovarajuću tehniku i uz obezbeđivanje ostalih uslova, mogu dobijati proizvodi koji bi na tržištu bili prihvaćeni na način i u obimu kako je to planirano.

Na toj osnovi bi pretprojekti služili organizacijama udruženog rada kao podloga za donošenje odgovarajućih odluka o tome u kom pravcu orijentisati razvoj, primenom kojih tehnologija i tehnika, koji su resursi za to potrebni, red veličina investicija i drugo. Naime, oni bi činili osnovu za izbor i izradu odgovarajućih projekata tehnološkog razvoja koji bi se temeljili na usvojenoj politici razvoja.

Danas su poznati mnogi kvantitativni i kvalitativni metodi i tehnike predviđanja. Međutim, i pored velikog broja metoda, teško se može tvrditi da su predviđanja uopšte, pa i predviđanja razvoja, strogo pouzdana.

Digitized by Google

Planiranje razvoja sopstvenim razvojem

Sa porastom tehnoloških kapaciteta stvaraju se i uslovi za ostvarivanje bržeg razvoja, pri čemu se dolazi i do saznanja o tome da je razvoj neophodno realizovati prvenstveno sopstvenim snagama.

Praksa industrijski razvijenih zemalja, kao i zemlja u razvoju, nedvosmisleno ukazuje na to da nema uspešne i stabilne proizvodnje sposobne da se nosi na međunarodnom tržištu bez čvrstog oslanjanja na sopstvena rešenja. Nedovoljna podrška i organizovanost sopstvenog stvaralaštva i nekontrolisani uvoz strane tehnologije dovodi, po pravilu, do nedozvoljenog stepena tehnološke zavisnosti, to jest time se stvaraju uslovi da se padne pod udar eksploatacije tehnološki razvijenih. Stoga rezervisanost i nedovoljna odlučnost u odnosu na razvoj sopstvene tehnologije ukazuje i na to da se nema dovoljno vere u svoje mogućnosti, u svoje naučne i stručne snage i, konačno, u svoje proizvodne kapacitete. Kao razlozi za takvo ponašanje navode se, naime: da je uvoz inostrane tehnologije manje rizičan put, da je sigurniji plasman i drugo; u stvari, bira se lakši put, uz manje briga, ali samo za one kojima je dužnost da razvijaju organizaciju kojom rukovode.

Borba za afirmaciju, razvoj i korišćenje rezultatâ sopstvenog razvoja treba da bude prevashodna briga svih društvenih faktora, posebno organizacija udruženog rada, škola, fakulteta i drugih. To, naravno, nikako ne znači zatvaranje isključivo u okvire svog znanja. Naprotiv, nužno je da se racionalno koriste sva dostignuća nauke i tehnološkog razvoja u svetu. Međutim, bez visokog nivoa sopstvenog znanja i razvoja, bez svog stvaralaštva, nije moguće dobro i organizovano koristiti ni strana iskustva i znanja.

Pitanje sopstvenog razvoja je u tesnoj vezi i sa izvozom, jer tuđa rešenja, to jest ona do kojih se dolazi uvozom, u većini slučajeva, nije moguće izvoziti ili se ne isplati raditi za drugog. Dakle, prava korist u razvoju na temelju sopstvenog razvoja, kao i u izvozu znanja, može se ostvariti samo uz pomoć značajnih sopstvenih znanja.

Koordinacija razvoja — sopstvenim razvojem i transferom inostranih tehnologija — iz poznatih razloga je najbolje rešenje za opšti razvoj zemlje. Nesrazmeru u tom pogledu, ukoliko do nje dođe, pa se razvoj, u velikoj meri, zasniva na uvozu inostrane tehnologije, razume se, nije moguće rešavati rigoroznim merama, na primer, maksimalnom restrikcijom i eliminisanjem uvoza, a da se najpre ne nađu odgovarajuća sopstvena rešenja, kao zamena ili dopuna. Odnos razvoja — sopstvenim znanjima i uvezenim znanjima, to jest njihovo skladno kombinovanje, korisno je i moguće sve dok se ne približi granici preko koje se dolazi u tehnološku zavisnost koja obavezno uzrokuje i ekonomsku.

Prema tome, strategija tehnološkog razvoja zemlje, ili proizvodnog sistema, mora se prvenstveno temeljiti na sopstvenim znanjima i njihovoj primeni, uz kontrolisano angažovanje i inostranih

Digitized by Google

znanja, u meri koja ne predstavlja ni tehnološku ni ekonomsku zavisnost.

Ukoliko se transferom tuđih znanja i njihovom primenom naruši skladan odnos razvoja, javlja se potreba za korekcijom u tom smislu da se transfer inostrane tehnologije svede na meru koja neće predstavljati prepreku, niti će biti ograničavajući faktor razvoja. Nagle promene i odluke u ovakvim prilikama o suzbijanju i ograničavanju uvoza inostrane tehnologije, ukoliko se dobro ne prouče sve posledice koje usled toga mogu nastati, mogu izazvati veće teškoće u razvoju od onih koje su stvorene nekontrolisanim uvozom. Stoga se, prilikom preispitivanja uticaja preterane orijentacije na transfer inostrane tehnologije i nastalih posledica, moraju preduzimati selektivne mere koje treba da budu vrlo temeljito proučene i moraju se odnositi na onaj vremenski period za koji je moguće naći odgovarajuća rešenja, kako njihovi efekti ne bi ostavljali negativne posledice po tok proizvodnje, poslovanja i razvoja organizacija udruženog rada ili proizvodnog sistema.

Danas se problem tehno-tehnološkog razvoja zemalja u razvoju upravo rešava transferom tehnologije iz industrijski razvijenih zemalja, bez obzira na to što su, po pravilu, uslovi za transfer nepovoljni. Stvaranje vlastitih znanja i obezbeđivanje uslova da se ona primene u praksi — za sve zemlje koje nemaju osposobljen kadar ili je on nedovoljno stručan, a ne raspolažu ni ostalim potrebnim resursima, predstavlja nepremostivu prepreku u orijentaciji na sopstveni razvoj. Ovome treba dodati kao otežavajuću okolnost i to da nerazvijene zemlje nemaju materijalnih mogućnosti za istraživanja u cilju stvaranja sopstvene tehnologije. Može se postaviti pitanje: koji su njihovi motivi da se, i pored nepovoljnih uslova transfera inostrane tehnologije, ipak opredeljuju za takva rešenja? Prvo, jasno je da je tehno-tehnološki razvoj osnovni faktor za postizanje bržeg opšteg razvoja; drugo, svaka zemlja traži sebi mesto u međunarodnoj podeli rada, i, treće, uvozom inostrane tehnike i tehnologije one žele postepeno da stvore odgovarajuće uslove za brži sopstveni razvoj, retransferom tehnologije.

Planiranje razvoja transferom inostranih tehnologija ili kooperacijom

Teorijski pristup identifikovanju osnovnih kvalitativnih faktora koji utiču na definisanje strategije tehnološkog razvoja

Reprodukcione celine — proizvodne sisteme čini, pre svega, skup društveno-ekonomskih i tehničko-tehnoloških činilaca.

Da bi proizvodni sistem bio u funkciji planiranih ciljeva i zadataka, neophodno je da njegovi ključni tehno-ekonomski činioci budu u skladu sa potrebama operativnih planova proizvodnje.

Digitized by Google

U tom pogledu i strategija tehnološkog razvoja predstavlja jednu od najznačajnijih ili najznačajniju fazu u planiranju razvoja, kao i planiranju ukupnih produkcionih odnosa u organizacijama udruženog rada.

Proizvodni sistem obuhvata, uglavnom, tri osnovna podsistema:

— *Tehnologiju inovacija* — problematiku pronalazaka, inovacije i difuziju;
— *Tehnološke sisteme* — problematiku transfera tehnologija, i
— *Proizvodne sisteme* — problematiku predviđanja tehnologija (u okviru proizvodnog sistema).

Za izbor odgovarajuće organizacije koja bi omogućavala optimalizaciju iskorišćavanja raspoloživih proizvodnih resursa prilikom unapređivanja razvoja novim tehnologijama, neophodno je poznavati *proces nastanka i dovođenja do pune primene određene tehnologije, to jest do difuzije dobijenih rezultata, a to znači do stvaranja proizvoda.*

Za transfer inostrane tehnologije posebno je značajan proces dovođenja do primene nove tehnologije, to jest proces stvaranja određenog proizvoda. Proces stvaranja proizvoda treba da se analizira pre donošenja konačne odluke o transferu, jer se samo na osnovu takve studije može uspešno izvršiti identifikacija svih tehno-ekonomskih i tehnoloških činilaca koji predstavljaju preduslov za operacionalizaciju transfera. Na osnovu nje se, dakle, mogu sagledati raspoloživi resursi, neophodni za difuziju do pune primene određene tehnologije. Jer se koordiniranjem kvalitativnih činilaca, koji uslovljavaju stvaranje proizvoda, mogu obezbediti predviđene tehno-tehnološke, ekonomske, upotrebne i druge karakteristike proizvoda, koje su takve da će ga činiti konkurentnim na tržištu. Nije potrebno posebno isticati da je jedan od najvažnijih kriterijuma za svaki proizvod, u krajnjem slučaju, njegova konkurentna sposobnost, to jest prognoza o tome u kojoj meri će on biti prihvaćen na domaćem i inostranom tržištu.

Dakle, na osnovu identifikacije kvalitativnih faktora, neophodnih za stvaranje proizvoda koji je nastao kao rezultanta uvođenja nove tehnologije, mogu se sa visokim stepenom sigurnosti predvideti potrebni raspoloživi resursi, koji će, svako sa stanovišta svoje funkcije, doprineti tome da se difuzija do stvaranja proizvoda izvrši na predviđen način i za planirano vreme.

Uspešan razvoj proizvodnje i poslovanja u organizacijama udruženog rada nije moguć ukoliko se na naučnoj osnovi ne pristupa permanentnom *predviđanju* pravca razvoja proizvodnih tehnologija i razvoja odgovarajućih proizvodnih tehnika. Za današnje uslove privređivanja, koji su sve složeniji, predviđanja pravaca razvoja novih tehnologija i odgovarajućih proizvodnih faktora (za bilo koji proizvodni sistem) imaju veoma značajnu funkciju.

Na osnovu dosadašnjih naučnih saznanja o nastajanju pojedinih tehnologija moguće je izdvojiti, uglavnom, tri osnovne faze: *pronalazak, inovaciju* i *difuziju.* Svaka od ovih faza ima svoje specifičnosti koje stvaraju velike teškoće prilikom predviđanja razvoja

Digitized by Google

nove tehnologije. Jer, u ovakvim prilikama nije reč samo o čisto tehničko-tehnološkim dimenzijama nove tehnologije, već i o širim, izrazito kompleksnim činiocima društvenog uticaja.

S obzirom na to da je nastanak i uvođenje novih tehnologija višedimenzionalna matrica, proces njihovog dovođenja do punog korišćenja u praksi je obično dugotrajan, jer je za stvaranje i uvođenje nove tehnologije, skoro uvek, potreban relativno dug vremenski period. Stoga je dinamika difuzije i ukupno vreme njenog trajanja prvorazredan faktor, s obzirom na to da se u slučaju prekoračenja planiranog perioda za difuziju mogu na tržištu javiti konkurentniji proizvodi i nastati druge otežavajuće okolnosti.

Transfer tehnologije

„Prevrat u načinu proizvodnje jedne industrijske sfere izaziva prevrat i u drugoj. To važi u prvom redu za takve industrijske grane koje je društvena podela rada, istina, izdvojila tako da svaka proizvodi samostalno robu, ili koje se, pak, prepliću kao faza jednog jedinog procesa. Ali je revolucija u načinu proizvodnje u industriji i poljoprivredi izazvala i revoluciju, naročito u opštim uslovima društvenog procesa proizvodnje" (K. Marks).

Danas se u svetu vode obimne rasprave o „tehnološkom jazu" između razvijenog i nerazvijenog dela sveta, kao i pojedinih regiona. Istražuju se uzroci nastanka ovog jaza, kao i mogući pravci razvoja koji bi uticali na njegovo smanjenje, što bi obezbedilo harmoničan razvoj svetske privrede. Za prevazilaženje ovog tehnološkog jaza pribegavalo se, kao čarobnom štapiću, „transferu tehnologija".

Transfer tehnologija trebalo bi, u principu, da predstavlja prevođenje tehnologija iz niže u više faze, što čini integralni tehnološki proces, koji se deli na dve grupe nivoa, i to:

— razvojni nivo i
— impakt nivo.

Svaka od ovih grupa nivoa sadrži četiri nivoa.

U grupu *razvojnih nivoa* spadaju:

— nivo naučnih izvora,
— nivo tehnoloških izvora,
— nivo elementarnih tehnologija i
— nivo izvedenih tehnoloških sistema.

Grupa *impakt nivoa* obuhvata:

— nivo primene tehnologije,
— nivo sredine u kojoj se uvodi i primenjuje tehnologija,
— nivo društvenog sistema za koji se uvodi i primenjuje tehnologija i

Digitized by Google

— nivo društva koji određuje potrebu za tehnološkim transferom.

Osnovna karakteristika tehnološkog transfera je u tome da on može započeti na svakom od navedenih nivoa i prelaziti sa nižeg na viši.

Merenja naučne i tehnološke mogućnosti zemlje za transfer novih tehnologija

Za tehnološki transfer iz jedne zemlje u drugu ili unutar jedne zemlje od posebnog značaja je, pre svega, utvrđivanje njene *naučne i tehnološke sposobnosti za ovaj proces.* Istraživanja usmerena na otkrivanje uticaja najbitnijih, to jest kvalitativnih faktora razvoja na dinamiku transfera, pomogla su da se utvrdi način merenja naučne i tehnološke mogućnosti zemlje. Kao mera naučne i tehnološke mogućnosti zemlje za tehnološki transfer izdvajaju se tri osnovna pokazatelja:

— količina naučne i tehnološke literature,
— broj naučnika i tehnologija i
— politika zemlje prema nauci i tehnologiji.

Navedeni osnovni pokazatelji značajni su kao mere naučne i tehnološke mogućnosti transfera, iako se oni odnose kako na fazu nastanka tehnologije tako i na fazu njenog dovođenja do pune primene, to jest do stvaranja proizvoda. Transferom tehnologije, u procesu stvaranja nove tehnologije, preskače se samo faza njenog nastanka, pa se time ne rešava i sledeća faza difuzija. Stoga, da bi se dostigao planirani nivo proizvoda, naučna istraživanja i u ovakvim prilikama moraju biti u funkciji potreba programiranja odgovarajućeg proizvodnog sistema, kao i u funkciji potreba stalnog razvoja tehnologije, kako bi se u određenom trenutku prešlo sa nižeg na viši nivo.

Ovom prilikom nisu direktno uzeti u obzir postojeći industrijski i istraživački kapaciteti, već su izdvojene samo glavne ulazno-izlazne veličine koje pokazuju stepen razvoja dinamičkog mehanizma za transfer inovacija i tehnologija.

Potrebni uslovi za tehnološki transfer

Zbog složenosti ovog problema nemoguće je u praksi izgraditi odgovarajuću organizaciju tehnološkog transfera koja bi imala opštu primenu.

Polazna osnova za tehnološki transfer jedne zemlje je njen *tehnološki nivo i politika njenog opšteg razvoja.* S obzirom na to da su posredi primenjene tehnologije, postavlja se kao prvo pitanje utvrđivanje nivoa proizvoda. Drugo pitanje vezano je za troškove i druge investicije u koje se mora ući pri realizaciji planiranog tehnološkog transfera. Jer tehnološki transfer mora biti

Digitized by Google

sadržajno i normativno potpuno regulisan, što pretpostavlja da bude u skladu sa realnim kadrovskim, materijalnim, vremenskim i drugim dimenzijama, koje su neophodne za uspešno rešavanje ove problematike.

Za svaku tehnologiju analiza tehnološkog transfera koji treba da se izvede deli se na dva dela.

Prvi deo se odnosi na analizu *opštih društveno-ekonomskih uslova*, dok drugi obuhvata *tehno-tehnološke uslove transfera.*

Da bi tehnološki transfer potpuno uspeo, pre svega se pretpostavlja:

— sposobnost zemlje da učestvuje u transferu. To znači da ima u potrebnoj meri razvijen sistem *istraživanja, obrazovanja, obuke i organizacije korišćenja difuzije rezultatâ.* Ovo omogućava *selekciju, adaptaciju, asimilaciju i korišćenje naučnih i tehnoloških prednosti kao i drugih znanja.* To znači da se sposobnost zemlje, u tom pogledu, ogleda u mogućnosti sopstvenog razvoja ili u odabiranju inostranih tehnologija, njihovom prilagođavanju specifičnim potrebama, difuziji dobijenih rezultata, kao i u daljem razvoju tehnologije;

— potrebnu društvenu „klimu" za tehnološki transfer. Osnovni pokazatelj o postojanju društvene „klime" za transfer i realizaciju transfera je da sâmo društvo traži tehnološki napredak, a ne da se on ostvaruje pritiskom. To praktično znači da društvo ulaže potrebne napore u pravcu obezbeđivanja materijalnih, kadrovskih, organizacionih i drugih uslova koji su neophodni za sve faze transfera do potpune primene;

— poznavanje ekonomskih, društvenih, tehničkih i kulturnih uslova i mogućnosti zemlje u koju treba da se izvrši transfer.

To znači da su glavni pravci tehnološke strategije vezani za sledeća područja: *obrazovni sistem, rukovođenje* i *upravljanje, difuziju tehnoloških inovacija, uslove privređivanja, glavno tržište* i *uslove tržišta.*

Pod tehnološkim transferom podrazumeva se, u stvari, proces vezan za užu ekonomsku ili tehnološku celinu, što ukazuje na potrebu analize i posebnih tehno-tehnoloških uslova transfera, koji proističu iz specifičnosti date tehnološke celine.

Stoga je za tehnološki transfer, pored analize opštih uslova transfera, neophodno izvršiti i analizu posebnih uslova. Dakle, za donošenje odluke o tehnološkom transferu neophodno je izvršiti analizu kako potrebnih kadrova i mogućnosti njihovog trajnog obezbeđivanja tako i stanja i mogućnosti permanentnog i pravovremenog obezbeđivanja i drugih ključnih proizvodnih resursa. U tom pogledu vrlo bitan činilac je izbor lokacije, kao i analiza svih faktora koji su vezani za nju. Veoma je važna i informacija o redu veličina materijalnih ulaganja — investicija, o rentabilitetu, stepenu akumulativnosti, vremenu za koje se realno može

Digitized by Google

očekivati vraćanje uloženih sredstava i drugo. Kompleksna analiza za konkretan slučaj i uslove transfera tehnologije mora biti zasnovana na precizno definisanim opštim i posebnim tehno-tehnološkim faktorima odgovarajućeg proizvodnog sistema. To znači da je za svaku oblast industrije potrebno, pored opštih uslova, istražiti i odgovarajuće posebne tehno-tehnološke i druge uslove za transfer koji su njena specifičnost.

U oblasti numeričkog upravljanja — NU-tehnologije, na primer, izdvajaju se sledeće grupe uslova za transfer:

— NU-tehnologija, kada obuhvata hardware i software;

— NU-tehnologija, kada je povezana sa kompjuterskom tehnologijom;

— određivanje nivoa (period u kojem se nalazi sama tehnologija);

— NU-tehnologija koja je uslovljena proizvodnim programom industrije.

Navedeni posebni uslovi spadaju delom u *razvojne*, a delom u *impakt* nivoe transfera tehnologije.

Polazeći od podele veka jednog proizvoda ili tehnologije na četiri perioda: *istraživanje, inkubacija, komercijalni razvoj* i *komercijalni rast* (difuzija), može se konstatovati da se numeričko upravljanje nalazi u kulminaciji. To posebno ukazuje na potrebu stvaranja uslovâ za tehnološki transfer i u sredinama gde ova tehnologija nije korišćena. Razlog za ovakvo zaključivanje zasniva se na smanjenom riziku primenom ove tehnologije, kako u pogledu pouzdanosti rada proizvodnog sistema tako i u pogledu rezultatâ primene u različitim proizvodnim uslovima.

Kao sledeća grupa posebnih uslova za tehnološki transfer uzima se proizvodni program industrije koja treba da primenjuje NUMA-sistem. Tu se misli, pre svega, na vrste industrije, asortiman proizvoda, povišenu tačnost, pouzdanost, specijalne vrste obrade itd.

Blagovremenim sagledavanjem opštih i posebnih uslova, bitnih za transfer tehnologije u određenoj industriji, obezbeđuje se mogućnost da se minimizira rizik svake vrste, dok se, u znatnoj meri, povećava stepen verovatnoće uspeha realizacije planiranog transfera.

Iz navedenog kompleksa područja koje predstavlja ključne karike za uspešno funkcionisanje svakog proizvodnog sistema, u industrijski razvijenim zemljama, kada je reč o transferu tehnologija, prave se stručne studije — pretprojekti, u kojima se, na naučnoj osnovi, definišu tehno-tehnološke pogodnosti i uslovljenosti glavnih faktora proizvodnog sistema.

Digitized by Google

Retransfer tehnologija

Uvoz tehnologije bez potpunog obezbeđenja difuzije naučnih dostignuća — znanja i umenja i bez obezbeđivanja retransfera tehnologije mogao bi predstavljati ne samo kočnicu tehnološkog razvoja, već bi takvo stanje u još većoj meri moglo delovati na izolaciju zemlje od savremenih tokova eksternog tržišta. Naravno, programiranje proizvodnje, poslovanja i razvoja organizacija udruženog rada, u svim uslovima privređivanja, mora, na odgovarajući način, predočiti alternativna rešenja i puteve za prevazilaženje ovakvih prepreka, kako bi se u tom pogledu blagovremeno izvršile potrebne organizacione i druge pripreme.

Sistem tehno-tehnoloških informacija kao podloga za tehnološki razvoj

Postojeći sistem društvenog informisanja u našoj zemlji obezbeđuje određene informacije prvenstveno za potrebe organa i organizacija regiona, republika ili pokrajina, ili za potrebe federacije, a nedovoljno za potrebe proizvodnih sistema, kao i organizacija udruženog rada u njima. Sistem društvenog informisanja kod nas čine informacioni podsistemi — Služba društvenog knjigovodstva, zavodi za statistiku i Narodna banka. Informacioni podsistemi, kao i sistem društvenog informisanja u celini, u ovom trenutku ne obezbeđuju prikupljanje, obradu i komunikaciju onih tehno-tehnoloških informacija koje su neophodne za programiranje i planiranje razvoja proizvodnih sistema, kao i organizacija udruženog rada u njima. U tom pogledu je, svakako, najveći nedostatak postojećeg informacionog sistema društvenog informisanja nepostojanje informacija o ugrađenim kapacitetima sredstava za rad, o njihovom nivou automatizacije, stepenu iskorišćenja, pravcima razvoja proizvodnih tehnika i proizvodnih tehnologija, o pravcima mogućeg razvoja proizvoda i drugom.

Ako ovakve informacije ne postoje, teško je očekivati proizvodno i poslovno povezivanje organizacija udruženog rada. Očigledno je da ovi procesi do sada nisu tekli predviđenom dinamikom, pa se može pretpostaviti da zastoj nastaje prvenstveno zbog nedovoljne, nepravovremene, nepotpune međusobne obaveštenosti, to jest zbog nedovoljne razvijenosti samoupravnih tokova komuniciranja odgovarajućih informacija.

Očigledno je, dakle, da jedinstven sistem proizvodno-poslovnih i razvojnih informacija predstavlja nužnost. U njega bi trebalo da budu ugrađene informacije sa proizvodno-tehnološkim, ekonomskim, funkcionalnim i drugim karakteristikama proizvoda što su predmet aktivnosti OOUR-a, kao startni pokazatelj. Naravno da

Digitized by Google

je ovo složen i težak posao, jer do sada, u tom pogledu, uopšte ne postoje pouzdani izvori informacija koji bi se koristili za navedene aktivnosti. Udruženi rad ima potrebe i interes da određene informacije komuniciraju u potrebnim pravcima, kao startni pokazatelji koji bi im služili za:

— preduzimanje potrebnih aktivnosti u pravcu poboljšanja proizvodnih programa (tekuća proizvodnja);

— programiranje razvoja usvajanjem i osvajanjem novih proizvodnih tehnologija i proizvodnih tehnika;

— proučavanje i ispitivanje propusne moći domaćeg i inostranog tržišta kad je u pitanju određeni proizvod i drugo.

Imajući u vidu ovakav interes udruženog rada, saradnja sa njim na ovom poslu jedini je i pravi put da se izvorno dobiju potrebne informacije, koje bi prema interesu i potrebi mogle da koriste sve organizacije udruženog rada. Stoga je udruženi rad, u ovoj aktivnosti, isključivi partner i jedini izvor informacija do kojih bi se dolazilo prema unapred usvojenoj metodologiji i postupku.

Informacioni sistem o kome je reč predstavlja osnovu za donošenje odluke u organizacijama udruženog rada o pravcima mogućeg tehnološkog razvoja, o poslovnoj politici i drugom. Stoga on ne može biti statičan, već mora registrovati sve promene onih proizvodno-poslovnih i razvojnih parametara koji su za odlučivanje značajni. To znači da se informacije moraju prikupljati i obrađivati u vreme i na način koji će obezbeđivati i ovakvu njihovu kvalitativnu komponentu.

Zbog nepostojanja ovakvog informacionog sistema otežani su uslovi za programiranje razvoja i onih organizacija udruženog rada koje proučavaju i prate razvoj nauke i tehnologije u svetu i kod nas, ali one ne raspolažu (stručnim) informacijama o tome šta ko u zemlji radi i kakve planove, u tom pogledu, za budućnost ima.

Danas se u industrijski razvijenim zemljama pitanju tehno-tehnoloških informacija i informisanju uopšte, posebno onom koje se odnosi na potrebe razvoja, pridaje veliki značaj. Ide se dotle da se područje informisanja stavlja u kategoriju prioritetnih.

Kada je reč o informacionom sistemu kao podlozi za stvaranje strategije tehnološkog razvoja, to jest podlozi za programiranje i planiranje razvoja, tada se najpre mora izvršiti identifikacija onih tehno-tehnoloških informacija koje čine osnovu za ovakve aktivnosti, zatim treba prići konstrukciji takvog informacionog sistema pomoću kojega će se obezbediti jedinstveno prikupljanje, obrada i komuniciranje informacija prilagođenih donošenju određenih odluka.

Digitized by Google

Centri za razvoj novih tehnologija kao mogući organizacioni oblici nauke

Za opšti društveni razvoj svake zemlje od izuzetnog je značaja tehnološki razvoj. Danas se tehnološki razvoj predviđa i programira na visokoorganizovan način. Stoga definisanje ukupnog tehnološkog razvoja zemlje ili, pak, tehnološkog razvoja pojedinih segmenata, na primer, industrije, zahteva vrlo složene i kompleksne projekte i zahvate. Osnovni elementi tehnološkog, pa i opšteg razvoja zemlje predstavljaju nove tehnologije, čije su najvažnije karakteristike izložene na početku. Tom prilikom istakli smo uslove u kojima one nastaju, kao i ostale njihove specifičnosti koje upućuju na svu složenost tehnološkog razvoja, razvojem i uvođenjem novih tehnologija.

Za obezbeđivanje programa tehnološkog razvoja potrebno je definisati programske sadržaje i metodologiju organizovanja realizacije usvojenih programa.

Jedan od modela za organizovanje i obavljanje navedenih poslova u oblasti tehnološkog razvoja je i formiranje specijalizovanih centara za razvoj novih tehnologija.

Usmeravanje naučnih jedinica iz postojećih instituta, fakulteta ili iz organizacija udruženog rada u centre za razvoj novih tehnologija, koji bi permanentno pratili i proučavali problematiku tehnološkog razvoja, čini preduslov uspešnog pripremanja studije o stvaranju, uvođenju i razvoju novih tehnologija. Ovakve naučne jedinice mogle bi postati osnovni punkt za programiranje razvoja organizacija udruženog rada u okviru pojedinih proizvodnih sistema, pa i šire. Pored zajedničkog definisanja sadržaja rada, to jest ciljeva i zadataka, međusobna prava i obaveze korisnikâ — organizacija udruženog rada i davalaca usluga — centara za nove tehnologije trebalo bi regulisati dugoročno na principu udruživanja rada i sredstava, naime, samoupravnim sporazumima i dogovorima.

Društveno i stručno vrednovanje nameravanog tehnološkog razvoja organizacija udruženog rada

Danas se može istaći da su proizvodne tehnologije i proizvodne tehnike kojima raspolaže udruženi rad uglavnom savremene. To znači da su organizacije udruženog rada za svoj dosadašnji razvoj programirale proizvodne tehnike i tehnologije koje su na odgovarajućem tehno-tehnološkom nivou.

S druge strane, i pored takve opremljenosti, u dosta slučajeva se ne postiže optimalizacija stepena iskorišćenja njihovih mogućnosti. To pitanje je veoma značajno i složeno i traži kompleksnu analizu. Međutim, ovom prilikom ukazaćemo samo na neke razloge zbog kojih se u praksi ostvaruju takvi rezultati:

Digitized by Google

— tehnološki razvoj OUR-a, gotovo po pravilu, bio je orijentisan na uvoz inostrane tehnologije i odgovarajuće tehnike. Uvoz je u najvećem broju slučajeva ostvarivan pod nepovoljnim uslovima, uz restriktivne klauzule;

— nije vršen selektivan uvoz tehnologije u tom smislu da se organizacije udruženog rada u okviru određenog proizvodnog sistema — određene grupacije, tehno-tehnološki razvijaju kao komplementarne organizacije koje će podeliti posao na bazi specijalizacije, već su one, posebno svaka za sebe, stupale u aranžmane sa velikim svetskim firmama, pa su, na toj osnovi, postale njihovo oruđe. Tako su stvarani paralelni kapaciteti za čije proizvode domaće tržište postaje preusko, a inostrano neosvojivo. Ovakva praksa dovodi i do atipizacije proizvodnje u okviru iste grupacije. Naime, nije vođeno dovoljno računa o tome da se primenom novih tehnologija pospešuje uspostavljanje jedinstvenih sistema tipizacije, standardizacije i unifikacije, to jest uspostavlja funkcionisanje jedinstvenih tehnoloških sistema u kojima bi se ostvarila kompatibilnost opreme i proizvoda;

— nisu programirani i planirani proizvodnja i poslovanje, što je dovodilo do toga da nisu programirani ni planirani potrebni resursi, pa je često izostajalo i njihovo pravovremeno kvalitativno i kvantitativno obezbeđivanje.

Jedno od najsloženijih pitanja u daljem izgrađivanju strategije tehnološkog razvoja naše zemlje je ostvarivanje komplementarnosti organizacija udruženog rada u okviru iste proizvodne grupacije. Ovo pitanje ne trpi odlaganje i zahteva odgovarajuća tehno-tehnološka i društveno-ekonomska rešenja, kojima će se sprečiti dalje reprodukovanje slabosti. Tehno-tehnološka rešenja trebalo bi da se traže u pravcu koji bi obezbeđivao tipizaciju proizvodnje, što bi stvorilo uslove za proizvodnju u velikim serijama. Kao posledica takve tehnološke strategije razvoja i njene organizovanosti stekli bi se uslovi za takve društveno-ekonomske odnose u privređivanju u kojima bi se moglo ostvariti tehno-tehnološko, a time i dohodovno povezivanje organizacija udruženog rada, u kojima bi se snizili proizvodni troškovi i osigurala veća konkurentna sposobnost proizvoda na tržištu, lakše bi se obezbedili potrebni resursi i drugo. Naime, u takvim uslovima organizacije udruženog rada određene grupacije ponašale bi se u privređivanju kao elementi istog sveta, za razliku od sadašnjeg stanja kada one, u tom pogledu, deluju kao dva sveta.

Tek na takvoj osnovi može se programirati razvoj proizvodnje i razvoj OUR-a u celini, koji će u punoj meri zadovoljavati ekonomske zakonitosti u privređivanju.

Slabosti uočene u dosadašnjem tehnološkom razvoju proističu, po našem mišljenju, ponajviše iz razloga što o tehnološkom razvoju i strategiji tog razvoja do sada nisu vođene šire društvene i stručne rasprave. Naime, svaki konkretan nameravani razvoj trebalo bi da bude podvrgnut društvenoj i stručnoj verifikaciji, prvenstveno od

Digitized by Google

strane organizacija udruženog rada iz iste grupacije, od korisnikâ, kao i od svih onih koji su za ovakve programe razvoja zainteresovani.

Stoga društvena i stručna verifikacija i vrednovanje novih tehnologija i tehnika čine jednu od najznačajnijih faza u donošenju odluka o razvojnim planovima organizacija udruženog rada.

S obzirom na složenost nastajanja i uvođenja novih tehnologija i pošto je to dugoročan proces koji zahteva ulaganje velikih finansijskih i drugih sredstava, veoma je bitno da se, u okviru proizvodnog sistema ili grane, pa i šire, najpre postigne saglasnost o onim pitanjima koja su vezana za uvođenje nove tehnologije, a od zajedničkog su interesa. Ovo ne predstavlja ograničavanje prava organizacija udruženog rada da programiraju svoj razvoj, već se na ovoj osnovi insistira, pre svega, na tome da se stvore uslovi za koordinaciju i usaglašavanje razvoja OUR-a sa okolnom sredinom. Na taj način stvorili bi se uslovi da se nove tehnologije optimalno iskoriste, postigne što veća tehno-tehnološka povezanost sa okolnom sredinom, a time bi se posredno doprinosilo i dostizanju zadovoljavajućeg stepena iskorišćavanja proizvodnih kapaciteta.

Prema tome, vrednovanje nove tehnologije, kao i tehnološkog razvoja koji bi njome bio uslovljen, sastojalo bi se, u prvom redu, u vrednovanju svrsishodnosti nove tehnologije, vrednovanju mogućnosti njenog daljeg razvoja i prelaska na više nivoe, u doziranju raspoloživih resursa (proizvodnih, kadrovskih, naučnih, organizacionih i drugih).

Na ovoj osnovi bi se na organizovan način stvorili uslovi za ispitivanje i utvrđivanje mogućnosti tehno-tehnološkog povezivanja i ostvarivanja specijalizacije proizvodnje u okviru proizvodnog sistema, pa i šire. Time bi, u suštini, bili obezbeđeni realni uslovi i za dohodovno povezivanje organizacija udruženog rada.

Stoga, vrednovanjem i verifikacijom novih tehnologija, na odgovarajući način, treba da se stvore uslovi za kritičko preispitivanje kvalitativnih faktora proizvodnje i poslovanja, kao i rezultata koji bi se dobili primenom ponuđenog razvojnog programa. U stručnu i društvenu verifikaciju programa željenog tehnološkog razvoja treba da se uključi nauka, kao i banke. To bi bila prilika da i one sagledaju mogućnost svog učešća u razradi, dopuni ili finansiranju ovakvih projekata. Na toj osnovi bi se smanjila mogućnost pojave takozvanih „promašenih investicija". Stručna i društvena verifikacija programa razvoja dobija posebnu dimenziju u slučaju da se razvoj OUR zasniva na transferu inostranih tehnologija.

Vrednovanje nameravanog tehnološkog razvoja sprovodilo bi se prema unapred utvrđenom postupku dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja između zainteresovanih organizacija udruženog rada i svih onih koji se bave pitanjem tehnološkog razvoja.

U čemu bi bila suština društvenog i stručnog vrednovanja nameravanog ostvarivanja tehnološkog razvoja organizacija udruže-

Digitized by Google

nog rada koje bi se vršilo po jedinstvenom postupku za celu zemlju?

Osnovni zadatak i cilj ovakvih rasprava bio bi da se na temelju odgovarajuće analitičko-dokumentacione građe utvrdi svrsishodnost uvođenja i razvoja određene nove tehnologije. Odmah da istaknemo da to nikako ne znači reviziju projekta tehnološkog razvoja određene organizacije udruženog rada.

Analitičko-dokumentaciona građa činila bi u ovom slučaju pretprojekt, koji bi pružao informacije o tržišnim i drugim mogućnostima i potrebama za takvom tehnologijom, o njenim tehno-eksploatacionim mogućnostima, uključujući i stepen savremenosti i automatizacije predviđene proizvodne tehnike, načinu njenog obezbeđivanja; o ritmu i mogućnosti uvođenja inovacija radi povećanja produktivnosti ili poboljšanja kvaliteta proizvoda; o materijalnim, finansijskim, kadrovskim i drugim mogućnostima OUR, to jest o načinima i uslovima za permanentno i pravovremeno obezbeđivanje potrebne energije, sirovina i drugih proizvodnih inputa, o transportu i drugom.

Ovakve informacije bile bi pripremljene na način i u takvom obliku da ne bi predstavljale poslovnu tajnu, pa se jedino njihovim korišćenjem može voditi racionalna rasprava između zainteresovanih do konačne odluke, koja ni na koji način ne može biti u suprotnosti sa interesima organizacija udruženog rada niti okolne sredine.

Digitized by Google

Branislav Sinadinovski

Struktura i uloga političkih partija i organizacija u savremenom Libanu

Opterećena različitim društveno-političkim, nacionalnim i grupnim interesima, konfesionalnim i partijsko-političkim nejednakostima, a i pod stalnim pritiscima jakih suprotnih unutrašnjih i spoljnih interesa, najnovija situacija u Libanu karakteriše se i postojanjem brojnih političkih partija i organizacija. Uopšte uzev, one su podeljene na dve osnovne grupe (desničarske i levičarske), koje se najčešće organizuju na verskoj osnovi, tako da su poglavari raznih verskih organizacija i sekti tradicionalno veoma angažovani u političkom životu zemlje. Pored maronitskog patrijarha Koreiša i muslimanskog sunitskog muftije Kaleda, sve do 1978. godine (kada je nestao) u političkom životu zemlje snažno se osećalo delovanje šiitskog imama Muse Sadra. Pošto tradicionalni lideri sve više gube uticaj među narodnim masama, levičarske organizacije i partije stekle su jaka uporišta na jugu zemlje, u Beki, i među siromašnim slojevima libanskog stanovništva.[1]

Neka osnovna obeležja desničarskih organizacija i partija

Desno orijentisane organizacije i partije čine Kataeb, Libanska nacionalna partija, Čuvari Sedra, Maronitska liga, Jermenska partija »Tašnag«, muslimanska partija »Nadžada«, »Ad Dastur« i dru-

[1] Vidi opširnije o tome kod: W. Phares, *Le Pluralisme au Liban*, »Panorama de l'actualité«, br. 3/1979.

Digitized by Google

ge. Sve njih okuplja u svojim redovima Libanski front. Usled izvesnih neslaganja sa Kataebom i Libanskom nacionalnom partijom, ovaj su front napustile Partija nacionalnog bloka Rejmonda Edea, koji sada živi i radi u Parizu, i Trupe Marada, ranijeg libanskog predsednika Sulejmana Franžijea. Lideri Kataeba i Libanske nacionalne partije, Pjer Džemail i Kamij Šamun, u više navrata su pokušavali da normalizuju odnose sa Sulejmanom Franžijeom, koji je svaki put tu mogućnost odbacivao. Time su postojeće snage u okviru Libanskog fronta ostale podeljene, a hrišćanska desnica osetno oslabljena.

Unutar Libanskog desničarskog fronta najjača je partija *Kataeb*, koju su 21. novembra 1936. godine osnovali Pjer Džemail i njegovi istomišljenici Džordž Nakaš, Šarlo Helu, Šafik Nasit i Emil Džared. U početku je ona bila zamišljena kao omladinska organizacija, ali je ubrzo prerasla u političku partiju sa oko 8.000 članova 1937. i više od 20.000 članova 1939. godine. Pjer Džemail je postao njen predsednik 27. aprila 1937. godine. Danas Kataeb ima oko 54.000 članova i simpatizera, uglavnom iz redova hrišćana-maronita i grko-katolika, a manji deo njenog članstva čine muslimani-šiiti, čiji se udeo neposredno nakon građanskog rata povećao na 8% u odnosu na oko 2% 1958. godine. Kataeb ima svoje biroe i u stranim zemljama, posebno u Severnoj i Južnoj Americi, čiji članovi pružaju značajnu finansijsku i drugu pomoć partiji.

Kataeb je veliki protivnik socijalizma i naprednih palestinsko-libanskih organizacija u Libanu. Njegova je politička orijentacija i danas izrazito konzervativna, jer je lider te partije Pjer Džemail za vreme svog školovanja u fašističkoj Italiji prihvatio ideologiju Musolinija i preneo je u Kataeb. Ova partija je uspostavila direktne kontakte sa Izraelom koji joj često pruža materijalnu i vojnu pomoć, a održava i dobre odnose sa pojedinim arapskim zemljama (pre svega sa Saudijskom Arabijom), koje hrišćanskoj maronitskoj desnici takođe dodeljuju finansijsku pomoć.

Zahvaljujući aktivnosti svojih predstavnika u političkom životu zemlje i dobro naoružanim trupama sa oko 30.000 vojnika, Kataeb ima jak uticaj u političkom i ekonomskom životu Libana. Njegovo je političko delovanje usmereno u pravcu borbe protiv progresističkih grupacija, kao i očuvanja povlašćenih pozicija maronita u libanskom društvu. Kataeb se suprotstavlja reorganizaciji Libanske armije i snaga bezbednosti na ravnopravnoj nacionalnoj osnovi.[2] Ova partija ujedno onemogućava pokušaje libanske vlade čiji je cilj nalaženje političkog rešenja za libansku krizu i odbija, nasuprot zvaničnim izjavama, da učestvuje u konsultacijama radi postizanja nacionalnog jedinstva, naglašavajući d se ove vrše pod pritiskom Sirije. Kataeb se protivi i prisustvu Palestinaca i sirijskih oružanih snaga u Libanu.

Svesna činjenice da brojčano predstavlja manjinu u odnosu na muslimane i da ne može još dugo sačuvati povlašćene pozi-

[2] Vidi opširnije o tome kod: P. Gemayel, *Lebanon and the Palestinian Resistance*, Bejrut, 1970.

Digitized by Google

cije u zemlji, maronitska desnica otvoreno radi na regionalnoj podeli zemlje, nastojeći da se što više osamostali i organizuje u obliku države. Međutim, nakon vojnog poraza u Zahleu, pod uticajem Kamija Šamuna i nekih drugih članova Libanskog fronta, u Kataebu se sve više počeo osećati otpor ekstremnoj politici Džemaila. Umereni članovi Kataeba smatraju, na primer, da se libanska kriza može rešiti jedino ostvarivanjem međunacionalnog sporazuma i postepenim povlačenjem sirijskih oružanih snaga iz Libana. Oni takođe ističu značaj nastavljanja dijaloga sa Sirijom, naglašavajući da će sprovođenje sadašnje krute politike još više oslabiti snage desnice.

Sve do sredine 1980. godine značajnu snagu u Libanskom frontu predstavljala je i *Nacionalna liberalna partija*, koju je 1961. godine osnovao raniji libanski predsednik Kamij Šamun, kada je u oružanom sukobu sa Kataebom praktično bila desetkovana. Tada se veći deo pripadnika ove partije priključio takozvanim »libanskim snagama« Bešira Džemaila, čime je ona ujedno izgubila mnoge karakteristike vojne organizacije. Njen šef i predsednik Libanskog fronta Kamij Šamun poručio je svojim članovima da svako ko to želi može napustiti partiju bez ikakvih posledica, naglašavajući da je Nacionalna liberalna partija, pre svega, politička organizacija.

Ova partija danas u svojim redovima ima oko 10—12.000 članova; to su pretežno ljudi što žive u planinskim predelima oko rodnog mesta Kamija Šamuna. Kao i Kataeb, i ova partija održava direktne kontakte sa Izraelom, od kojega je sve do vojnog obračuna sa porodicom Džemail primala vojnu i drugu finansijsku pomoć. Nastala u Šufu i šireći svoj uticaj na njegovu okolinu, partija Kamija Šamuna je ipak ostala od lokalnog značaja i nema jačeg uticaja na zemlju kao celinu.

Pored ove, desno orijentisana je i muslimanska partija »*An Nadžada*«, koja je osnovana 10. novembra 1937. godine. U svom političkom programu ona ističe da nije verska partija i da prihvata članove iz svih verskih grupacija. Pa ipak, veći deo njenog članstva (oko 10.000) čine radnici, seljaci i školska omladina sunita iz Bejruta i doline Beke. Ova partija je proistekla iz muslimanskog pokreta skauta, koji je pre prvog svetskog rata delovao u Siriji i Libanu. An Nadžada se za vreme francuskog mandata zalagala za zaštitu libanske nezavisnosti i očuvanje arapskog karaktera Libana.

Partiju »*Ad Dastur*« osnovao je 1943. godine raniji predsednik Libanske Republike Bešara El-Kuri. Ona je inicijator donošenja libanskog međunacionalnog ugovora od 1943. godine. U svojoj politici podržava konfesionalnu strukturu zemlje, nastojeći, zajedno sa ostalim desničarskim organizacijama i partijama, da sačuva povlašćene pozicije malobrojne maronitske zajednice. Za razliku od ove partije, međutim, Jermenska politička partija »*Tašnag*« jedna je od najstarijih političkih organizacija u Libaru. Osnovana je 1890. godine i najjača je i najmasovnija politička partija jermenske zajednice.

Digitized by Google

Organizacija »L'Ordre des Moines Maronit« predstavlja bratstvo maronitskog sveštenstva koje ima značajnu ulogu u političkoj mobilizaciji maronitskih masa. Na njegovom čelu se nalazi sveštenik Bulos Haaman, koji je na tom položaju nasledio Sabrela Kasisa. I pored toga što je osuđivana zbog svojih feudalno-patrijarhalnih obeležja, ova je organizacija preko univerziteta »Saint-Esprit« u Kasliku odigrala pozitivnu ulogu u smanjenju jaza između sirijskih i falangističkih snaga i u otvaranju maronita prema Zapadu. Organizacija i njen poglavar Bulos Haaman su pobornici teze da Libanski front mora učiniti koncesije libanskoj državi, ne zaboravljajući pri tom da naglase specifičnosti maronitske verske zajednice.

Čuvari Sedra su desničarska organizacija čija se ideologija zasniva na tezama o ekstremističkoj maronitskoj eliti libanskog pesnika Saida Akla. Ova je organizacija pristalica političkog pluralizma u zemlji. Ona i njen vođa Etijen Sakr protive se palestinskom prisustvu i delovanju Arapskih snaga odbijanja u Libanu, ulazeći u česte oružane sukobe sa njima. Čuvari Sedra se zalažu za teritorijalni integritet i suverenitet Libana.

Za razliku od ove partije, međutim, *Trupe Marada* ranijeg libanskog predsednika Sulejmana Franžijea imaju sva obeležja pre pokreta nego političke partije. Napustile su Libanski front nakon gnusnog ubistva sina Franžijea od strane Kataeba, sredinom 1978. godine. Nakon toga, usledio je njihov otvoreni sukob sa hrišćanskom desnicom, a s Kataebom posebno. Smatrajući da su osnovni krivci za libansku krizu Kataeb i predsednik Libana Sarkis, Franžije je podržao inicijativu sovjetskog predsednika Brežnjeva o sazivanju međunarodne konferencije o bliskoistočnoj krizi, osuđujući SAD kao osnovnog krivca arapsko-izraelskog konflikta. Inače, Trupe Marada podržavaju prisustvo Arapskih snaga odbijanja i protive se preuzimanju njihovih položaja od strane Libanske armije, koju smatraju instrumentom u rukama Kataeba.

Partija nacionalnog bloka takođe je desničarska organizacija. Nju je osnovao 1943. godine raniji predsednik Libana Emil Ede. Tokom građanskog rata bila je uključena u Libanski front zajedno sa ostalim desničarskim organizacijama. Neposredno nakon završetka pomenutog rata njen lider Rejmond Ede bio je prinuđen da napusti zemlju i emigrira u Pariz, gde se i danas nalazi. Ova se partija protivi širenju sirijskih oružanih snaga na libanskoj teritoriji, naglašavajući da bi se ideja o zaključenju sirijsko-libanskog odbrambenog ugovora mogla ostvariti tek nakon povlačenja sirijskih trupa iz Libana. Inače, Partija nacionalnog bloka je ogorčeni protivnik Libanskog fronta, odbijajući svaku saradnju sa Kataebom i Nacionalnom liberalnom partijom. zbog njihove saradnje sa Izraelom.[3] Po mišljenju Rejmonda Edea, hrišćanska maronitska desnica neposredno je odgovorna za nerede u Ašrafijeu 1978. i Zahleu 1981. godine, kada je, u oba

[3] »L'Orient le jour«, Bejrut, 24. 5. 1981, str. 12.

Digitized by Google

slučaja, nastojala da izazove izraelsku agresiju na Liban. Zbog toga on smatra da bliskoistočna turneja američkog emisara Filipa Habiba treba da omogući SAD i SSSR-u da »postignu novi ugovor o Libanu, prema kojem bi zemlja bila podeljena na američku i sovjetsku interesnu zonu, odnosno Izrael bi anektirao jug Libana, a Sirija dolinu Beke«[4].

Orijentacija i aktivnost levičarskih političkih organizacija i partija

Grupu levo orijentisanih organizacija i partija današnjeg Libana čine Progresivna socijalistička partija, Komunistička partija, Sirijska nacionalistička socijalna partija, Partija nezavisnih naserista (murabituni), Libanski prosirijski i proirački Baas, Akcija komunističke partije, Socijaldemokratska partija predsednika Parlamenta Kamala El-Asada, Jermenska partija Hansak i druge. Sve su one grupisane u okviru *Libanskog nacionalnog pokreta*, osim kojeg u Libanu postoji i *Patriotski front*. Njega sačinjavaju libanske prosirijske organizacije i partije, na čijem se čelu nalazi šef Unije radnog naroda Libana Kamal Šatila.

Stalno opterećene pritiscima drugih arapskih i nearapskih faktora u političkom životu zemlje i međusobnim ideološko-političkim sukobljavanjima i borbama za prestiž, libanske progresističke organizacije u poslednje vreme sve više gube svoju samostalnost i nezavisnost. Zahvaljujući finansijskoj pomoći nekih arapskih zemalja i društveno-političkim i ekonomskim protivrečnostima u zemlji, poslednjih godina osetno je povećan broj progresističkih organizacija i partija. Većina njih svoja međusobna neslaganja o mnogim problemima nastoje da reše gotovo isključivo snagom, što negativno utiče na inače nestabilnu političko-bezbednosnu situaciju u Libanu.

Ovakvo stanje u okviru Libanskog nacionalnog pokreta nametnulo je potrebu njegove reorganizacije, odnosno prilagođavanja novonastalim okolnostima. Kao rezultat toga, početkom 1980. godine progresističke snage izabrale su novi Centralni politički savet od 13 članova, sa vođom Progresivne socijalističke partije Validom Džumblatom na čelu, a za potpredsednike su izabrani po jedan najistaknutiji predstavnik nekih uticajnijih političkih partija. Izborom novog predsednika Libanskog nacionalnog pokreta ponovo je aktivirana funkcija lidera Nacionalnog pokreta, koju je veoma uspešno obavljao Kamal Džumblat sve do svoje smrti 1977. godine.

Ulaskom *libanske prosirijske Baas partije* i *Arapske socijalističke unije* (koje su ranije pripadale Patriotskom frontu) u sastav Nacionalnog pokreta, progresističke snage uspele su da konsoliduju i značajno ojačaju svoje redove, mada su i dalje ostala neprevaziđena politička neslaganja između nekih političkih organiza-

[4] Ibid.

Digitized by Google

cija i partija u odnosu na brojna aktuelna pitanja, a posebno na palestinsko prisustvo u Libanu, na reorganizaciju libanske armije, donošenje novog zakona o nacionalnoj odbrani i druga.

Svestan teške libanske situacije, Libanski nacionalni pokret je na sednici 14. februara 1980. godine predložio projekt od 18 tačaka o političkom rešenju libanske krize, pozivajući tim projektom libansku vladu da hitno pokrene inicijativu za ostvarivanje jedinstva u zemlji. U tom su cilju predstavnici Libanskog nacionalnog pokreta imali seriju susreta sa liderima gotovo svih političkih organizacija i partija širom zemlje, a isto tako i sa predsednikom Republike Eliasom Sarkisom, premijerom Selimom El-Hosom, predsednikom Parlamenta Kamalom Asadom, komandantom Arapskih snaga odbijanja pukovnikom Samijem Katibom i predsednikom Sirije Hafezom El-Asadom.

Pod pritiskom ovakve široke aktivnosti Libanskog nacionalnog pokreta, libanska je vlada u toku 1980. godine bila prinuđena da traženju rešenja za libansku krizu posveti nekoliko svojih sednica, a predsednik Elias Sarkis je održao niz sastanaka sa muslimanskim i hrišćanskim političkim i verskim liderima. Stavovi libanskih progresističkih snaga sadržani u ovom projektu najsnažnije su došli do izražaja na sednici Centralnog političkog saveta Libanskog nacionalnog pokreta maja 1981. godine, koja je bila posvećena ratu što je u to vreme vodio i političkoj situaciji u Libanu. Tom prilikom je osuđena »varvarska agresija« Izraela na jugu zemlje i cionistička zavera, čiji su osnovni ciljevi bili da se »unište libanske patriotske i palestinske snage na jugu Libana«, da se uspostavi ravnoteža unutrašnjih snaga nakon pretrpljenog vojnog poraza hrišćanske desnice u Zahleu i da se libanska kriza internacionalizuje.

Za sprovođenje međunacionalnog ugovora progresisti su zahtevali obezbeđivanje nekoliko uslova. Oni su insistirali, pre svega, na tome da se »likvidira falangistička parcijalna mini-država«, da kontrolu nad desničarskim položajima na sebe preuzme legalna vlast, da se prizna arapski karakter Libana, a da se Kataeb javno odrekne svoje saradnje sa Izraelom. »Ako se to ne učini, sva nastojanja libanske vlade da se otvori međunacionalni dijalog biće uzaludna.«[6] Ovi i neki drugi stavovi bili su veoma jasno formulisani u Političko-organizacionoj povelji o zajedničkoj akciji Libanskog nacionalnog pokreta, koja je usvojena 3. aprila 1981. godine. Naglašavajući da postoji duboka organska veza između situacije u Libanu i one u arapskom svetu, Libanski nacionalni pokret je smatrao da arapski Liban predstavlja integralni i nedeljivi deo arapskog sveta.[7] Osim toga, Libanski nacionalni pokret razvija

[5] Vidi opširnije o tome u: *Documents du Mouvement national libanais*, Bejrut, 1981, str. 104—111.

[6] »L'Orient le jour«, Bejrut, 21. 5. 1981, str. 2.

[7] *Documents du Mouvement national libanais*, Bejrut, 1981, str. 119—143.

Digitized by Google

svoj program za demokratske reforme libanskog političkog sistema.

Te reforme bi se zasnivale na: (1) privrženosti Libana ciljevima arapske borbe za nacionalno oslobođenje, socijalni progres, demokratiju i jedinstvo, (2) ostvarivanju arapskog jedinstva i suprotstavljanju imperijalističko-cionističkim planovima, (3) organizovanju takozvanog fronta zemalja otpora i povećanju njegove efikasnosti, uz odbacivanje svakog kapitulantskog rešenja, (4) oslobađanju okupiranih arapskih teritorija i priznavanju nacionalnih prava palestinskom narodu, uključujući i pravo na stvaranje vlastite nezavisne države, (5) pružanju svesrdne podrške palestinskoj revoluciji na način koji će omogućiti Palestinskoj oslobodilačkoj organizaciji (kao jedinstvenom legitimnom predstavniku palestinskog naroda) da učvrsti svoje sadašnje pozicije, da ojača svoje snage i nastavi oružanu i političku borbu protiv cionističkog neprijatelja, (6) pomaganju nacionalne patriotske borbe Libanskog nacionalnog pokreta, kao i svih drugih libanskih snaga koje se bore za jedinstvo Libana itd.

Najjače snage Libanskog nacionalnog pokreta sada čine Progresivna socijalistička partija, Komunistička partija, Sirijska nacionalistička socijalna partija i Partija nezavisnih naserista (murabituna). Pored njih, u poslednje vreme i libanska prosirijska i proiračka Baas partija ispoljava sve veću aktivnost i uticaj.[8] U okviru Libanskog nacionalnog pokreta najmasovniju političku grupaciju predstavlja *Progresivna socijalistička partija.* Mada je nju osnovao Kamal Džumblat još 1949. godine, ona i nakon njegovog ubistva 1977. godine okuplja u svojim redovima intelektualce, sitnu buržoaziju i seljaštvo. Zajedno sa ostalim opozicionim snagama, ova je partija 1958. godine povela borbu protiv režima tadašnjeg predsednika Kamija Šamuna, a nakon parlamentarnih izbora 1960. godine prvi put je ušla u vladu. U zemlji deluje ukupno 16 komesarijata ove partije. Pored toga, postoje i specijalizovani savetnici u neograničenom broju, koje imenuje predsednik partije.

Uz to deluju i regionalni saveti, sastavljeni od savetâ delegacija odgovarajućeg regiona. Oni su odgovorni za rukovođenje radom sekcija koje su formirane u svakom regionu (delegat koji je predsednik saveta odgovoran je posrednik između baze i vrha partije) i sekcija kao osnovnih jedinica partije, koje se osnivaju u selima, gradskim četvrtima i fabrikama. Direktori sekcija čine generalnu skupštinu partije, koja je njen osnovni savetodavni organ. Progresivna socijalistička partija ima i jedan parlamentarni organ, takozvani Front nacionalne borbe, sastavljen od osam članova Libanskog parlamenta, kojim upravlja predsednik partije. Ovaj je front predstavljen u libanskoj vladi sa dva ministra.

U okviru svog takozvanog pakta Progresivna socijalistička partija se zalaže za izgradnju stvarno demokratskog društva u kojem će »vladati socijalna sigurnost, pravda, blagostanje, mir i sloboda«,

[8] Ibid., str. 119—143.

Digitized by Google

gde će biti zagarantovana ljudska prava proklamovana u Povelji OUN i »biti istinski ostvarena ljudska prava i izgrađena najviša moguća civilizacija«.[9] U tom će cilju biti usvojene ideje i iskustva progresivnog čovečanstva u oblasti filozofije, sociologije, ekonomije i politike, uključujući i principe svetskog socijalizma, kao i neposredne akcije i ideje totalne revolucije.

Kao vođa ove partije, Valid Džumblat je u toku 1980. i 1981. godine nastojao da uspostavi što bolje odnose sa Zapadom i da još više učvrsti i razvije svoje veze sa Istokom, u kojem je cilju posetio SSSR i još neke istočnoevropske zemlje, SAD i nekoliko zapadnih zemalja. Za razliku od većeg broja progresističkih partija i organizacija, Valid Džumblat i veći deo rukovodstva Progresivne socijalističke partije smatraju da prisustvo Arapskih snaga odbijanja onemogućava normalizaciju ekonomsko-političkih prilika u zemlji. Po njihovom mišljenju, ove su se snage svojim dosadašnjim potezima, međutim, nametnule kao odlučujući faktor u Libanu, usled čega je usledilo sirijsko bombardovanje Zahlea radi sprečavanja ostvarivanja planova maronitske desnice o podeli Libana. Zbog toga Valid Džumblat održava redovne veze i kontakte sa Sirijom i partijom Baas, a u traženju mogućeg izlaza iz libanske krize on se zalaže za njeno političko rešenje i ravnopravno učešće progresističkih snaga u svim društveno-političkim strukturama Libana. Validova partija podržava stvaranje novog vladinog kabineta, ali osuđuje libansku državu što je mirno posmatrala preduzimanje vojnih, ekonomskih i drugih mera od strane Kataeba u cilju stvaranja hrišćanske maronitske mini-države.[10]

Progresivna socijalistička partija podržava nastojanja i napore nove libanske vlade Šafika Vazana za obnovu i reorganizaciju Libanske armije i snaga unutrašnje bezbednosti na ravnopravnim nacionalnim osnovama. Međutim, Valid Džumblat zamera predsedniku Sarkisu što je formiranju Libanske armije pristupio pre davanja inicijative za sklapanje nacionalnog ugovora, jer se »bez sveobuhvatnog nacionalnog ugovora ne može postići početno poverenje različitih strana u sporu«. Ova partija u punoj meri podržava nastojanja palestinskog naroda usmerena na sticanje njegovih legitimnih prava, ali naglašava da se problem na jugu Libana ne može rešiti sve dok se Palestinci nalaze u Libanu.

Komunistička partija Libana je osnovana 1923. godine, a od 1930. do 1943. bila je u sastavu Komunističke partije Sirije; posle toga se odvojila i počela samostalno delovati. Kao legalna partija, KP Libana razvija aktivnost počev od 1975. godine, okupljajući u svojim redovima oko 10.000 članova i velik broj simpatizera koji pripadaju najsiromašnijim slojevima različitih verskih zajednica u Libanu. Delujući preko svojih biroa i organizacija gotovo u svakom gradu i selu, KP Libana predstavlja moderno organizovanu partiju sa jasno utvrđenim programom i oslobođe-

[9] *Citoyen libre et peuple heureux, Le Parti progresiste socialiste*, Bejrut, 1970, str. 9.

[10] »L'Orient le jour«, Bejrut, 24. 4. 1981, str. 3.

Digitized by Google

nu despotizma i uticaja bilo koje verske zajednice, od čega se nisu emancipovale ostale političke organizacije i grupacije u zemlji.

Libanski komunisti održavaju dobre odnose sa Sovjetskim Savezom, Kubom i ostalim evropskim zemljama. Oni posebno ističu zaslugu SSSR-a za pobedu oslobodilačkih pokreta i razvoj socijalizma u svetu. Ali, i pored jakog uticaja Sovjetskog Saveza, u poslednje vreme sve više je ispoljena želja da se partija oslobodi raznih stranih političkih uticaja i mešanja. KP Libana je 1979. godine održala svoj IV kongres. Tada su izabrani i svi njeni organi. Na ovom kongresu Nikola Šavi je izabran za predsednika, a Žorž Havi za generalnog sekretara partije Kongres je usvojio i novi Politički program. Pored ostalog, on osuđuje politiku »američkog imperijalizma opasnu po svetski mir« i »surovu imperijalističko-cionističku ofanzivu u okviru Kempdejvidskih sporazuma«.[11]

Smatrajući da »izolacionističko-cionistički projekti u Libanu nameću Libanskom nacionalnom pokretu borbu na političkom, ekonomskom, ideološkom i vojnom području«, što »zahteva široko organizovanje narodnih masa oko libanskog nacionalng pitanja, najširu mobilizaciju narodne energije«, s ciljem »da narodne mase vode dugu i tešku borbu za sopstvenu odbranu i odbranu svoje zemlje«, KP Libana ističe da »najpre treba započeti sa organizacijom odbrane na područjima što ih kontroliše Nacionalni pokret i sprečavati subverzivne akte, apolitičnost i vojna osvajanja na ovim područjima, a zatim treba sve snage usredsrediti na oslobođenje juga Libana od izraelske okupacije i izdajničke države Saada Hadada« i »izolacionističke snage potisnuti u unutrašnjost Libana«.[12]

Međutim, kad je reč o sadašnjoj unutrašnjoj ekonomsko-političkoj situaciji u zemlji, KP Libana predviđa mogućnost uvođenja vojne diktature u Libanu i zato podržava produženje mandata Arapskim snagama odbijanja i proces obnove Libanske armije na ravnopravnim nacionalnim osnovama, kao jedan od osnovnih faktora stabilnosti u zemlji. KP Libana ujedno se suprotstavlja pokušajima hrišćanske desnice da iskoristi Libansku armiju radi ostvarivanja falangističkih separatističkih interesa, podržavajući pri tom nastojanja libanske vlade da uputi jedinice Libanske armije na jug zemlje, gde je trebalo da zauzmu određene strateške položaje i da deluju u sadejstvu sa mirovnim snagama OUN, u skladu sa odlukama Generalne skupštine svetske organizacije i 10. samita arapskih zemalja u Tunisu.

KP Libana održava dobre odnose sa većim brojem progresističkih organizacija i partija, nastojeći da postane posrednik u razrešavanju unutrašnjih odnosa i zalažući se za stvaranje povoljnih uslova radi sprovođenja međunacionalnog sporazuma. Ona

[11] Declaration politique adoptée au Quatrième congres du Parti communiste libanais, Bejrut, 20. jul 1979, str. 3.

[12] Ibid., str. 35.

Digitized by Google

u tom smislu insistira na: (1) osnivanju širokog nacionalnog saveza koji bi okupljao sve partije i snage u zemlji što se protive podeli Libana, ukidanju njegove nacionalne nezavisnosti i stavljanju pod izraelsku hegemoniju i nametanju libanskom narodu konfesionalno rasističko-fašističkog režima, (2) objedinjavanju svih progresivnih hrišćanskih snaga koje se zalažu za teritorijalni integritet i suverenitet Libana, (3) jačanju jedinstva u okviru Libanskog nacionalnog pokreta koji predstavlja osnovno jezgro i pokretačku snagu sila koje se bore protiv izolacionističkih planova, kao i (4) na jačanju saveza Libanskog nacionalnog pokreta i PLO.

Progresivna socijalistička partija i KP Libana su jedine organizacije sa kojima SKJ održava zvanične odnose i kontakte. Delegacije ovih partija su, na primer, prisustvovale X i XI kongresu SKJ.

Sirijska nacionalistička socijalna partija je osnovana 1932. godine. Pošto je veći deo njenog članstva sudelovao u neuspelom državnom udaru u Libanu 1962. godine, njen je rad zabranjen, a lideri partije uhapšeni. Tek je neposredno nakon njihove amnestije 1969. godine partija dobila pravo na legalnu aktivnost. Za vreme održavanja partijskog kongresa iste godine ona je učinila krupan politički zaokret ulevo, pod uticajem kritike većeg dela njenog članstva, zbog sklopljenog saveza rukovodstva partije sa reakcionarnim arapskim režimima. Na tom je kongresu usvojen politički program, u kojem je data podrška antiimperijalističkoj borbi, palestinskoj revoluciji i panarabizmu. Na kongresu je, međutim, došlo do otvorenog sukobljavanja nosilaca dveju tendencija: *leve*, sa sadašnjim predsednikom partije Inaamom Raadom i ranijim predsednikom Abdalahom Saadeaom na čelu, i *umerene*, sa Jusufom Akarom i Isamom El-Mahairijem na čelu, koja je kasnije pristupila Patriotskom frontu.

U poslednje vreme u Sirijskoj nacionalističkoj socijalnoj partiji sve više se oseća tendencija da se ona predstavi kao zastupnik hrišćana koji žive u muslimanskim četvrtima Bejruta i u drugim libanskim gradovima. To je u punoj meri došlo do izražaja u prošlogodišnjim oružanim sukobima između pripadnika ove partije i murabituna, kada su ubijena dva hrišćanska rukovodioca partije. Sirijska nacionalistička socijalna partija podržava ideju o stvaranju Velike Sirije, u čijim okvirima bi se našle teritorije Iraka, Jordana, Libana, Kipra i Sirije, suprotstavljajući se pri tom svim pokretima koji se zalažu za ujedinjenje arapskih zemalja van ovih okvira.

Libanska prosirijska Baas partija osnovana je 1941. godine kao ogranak sirijske Baas partije. U svom političkom programu ova partija i njen lider Asem Kanso se zalažu za jedinstvo arapskog naroda i stvaranje jedinstvene arapske nacije. Kao i prosirijski, i *Libanski proirački Baas* vodi poreklo od sirijskog Baasa. Nakon ulaska Arapskih snaga odbijanja u Liban, ova je partija bila sučeljena sa brojnim teškoćama. Njena se situacija još više pogoršala izbijanjem iransko-iračkog rata, usled kojeg je dolazilo

Digitized by Google

do čestih sukoba sa širitskom vojno-političkom organizacijom »Amal«, a u kojima je život izgubio velik broj njenih članova.

Plašeći se potpunog uništenja, ova se partija stavila pod zaštitu vodeće palestinske organizacije »Al Fatah«, čiji je predstavnik, nakon incidenta u vezi sa libanskim listom »Bejrut«, kada je ubijeno 49 baasista, izjavio da palestinski pokret nikada neće dozvoliti da se likvidira bilo koja libanska patriotska frakcija. Inače, ova partija raspolaže solidnom finansijskom osnovom i uživa značajnu popularnost kod stanovništva u Tripoliju i njegovoj okolini, odakle potiče i njen lider dr Abdel Madžit El-Rafai, koji živi u Bagdadu, kao član regionalne komande iračkog Baasa.

Pokret nezavisnih naserista (murabituna) stvoren je 1958. godine, za vreme libanske krize. Kao jedan od najstarijih pokreta koji se neposredno oslanjao na naserizam, on je 1971. godine pokušao da ujedini sve naserističke grupacije u Libanu, u čemu, međutim, nije uspeo zbog razlika među njima koje su se pojavile usled eliminisanja grupe Ali Sabrija u Egiptu. Tada su se pristalice M. Sadata objedinile u okviru Unije snaga radnog naroda Libana, a njihovi protivnici u Uniji naserističkih snaga. Usled ideološko-političkih razlika u ovoj Uniji, velik deo njenog članstva, sa Munirom Sajadom i Kamalom Junesom na čelu , pod pokroviteljstvom Libije, 1974. godine se integrisao sa Unijom arapske borbe, Unijom naserističke borbe i Naserističkom omladinom iz Beke, stvarajući, na taj način, novi front — Socijalističko-arapsku uniju.

Zahvaljujući aktivnom učešću u libanskom građanskom ratu, murabituni su izrasli u snažnu političku organizaciju. Tome su, pored rata, doprineli i politika vodeće palestinske organizacije »Al Fatah«, koja je nastojala da stvori, umesto starih tradicionalnih libanskih lidera koji su imali izvesne rezerve prema palestinskom pokretu, nove mlade lidere koji bi se blagonaklono odnosili prema njemu. Isti je stav imao i Kamal Džumblat, koji je u Ibrahimu Kolejlatu našao pogodnu ličnost spremnu da se suprotstavi konzervativnoj politici bejrutskog lidera Saeba Salama. Takva nastojanja potpomogla je i želja libanskih komunista da se u građanski rat uključi muslimansko sunitsko stanovništvo, u cilju održavanja tradicionalnih muslimanskih osećanja, čemu je tada težio i Libanski nacionalni pokret.

Murabituni su odigrali važnu ulogu u borbi za bejrutske hotele, dobijajući brzo sve veći značaj pod rukovodstvom mladih i borbenih aktivista, sa Ibrahimom Kolejlatom na čelu. Oni su uvek sprovodili radikalnu politiku, protiveći se svakom kompromisu sa maronitskom hrišćanskom desnicom i libanskim vlastima. Da bi istakli svoju nezavisnost, murabituni su se često ograđivali od politike Nacionalnog pokreta, nastojeći da očuvaju svoju hegemoniju u Bejrutu i drugim libanskim gradovima, koja je često bila osporavana od Sirijske nacionalističke socijalne partije sa kojom su ulazili u otvorene oružane sukobe. Okupljajući radnike i gradsku inteligenciju iz svih muslimanskih verskih zajednica, ova se organizacija u svom političkom programu zalagala za očuvanje

Digitized by Google

teritorijalnog integriteta i suvereniteta Libana, suprotstavljajući se težnjama desnice za njegovom podelom. Partija nezavisnih naserista podržava reorganizaciju Libanske armije na ravnopravnim nacionalnim osnovama i prisustvo Arapskih snaga odbijanja, smatrajući da to predstavlja garantiju da u Libanu neće biti obnovljen građanski rat.

Danas naserističke organizacije koje deluju u okviru Libanskog nacionalnog pokreta, pored murabituna, čine Arapska socijalistička unija, predvođena Abdelom Rahimom Mradom, Arapska socijalistička unija — naseristička organizacija sa Munirom Sajedom na čelu, Arapska socijalistička unija — arapski talasi predvođeni Kamilom Šehabom, Unija snaga radnog naroda — snaga Nasera sa Isamom Arabom na čelu i Narodna naseristička organizacija sa Mustafom Saademom. Pored njih, u orbiti Nacionalnog pokreta se nalaze i Naseristička revolucionarna organizacija sa Salahom Bakrijem, Revolucionarni arapski pokret sa Ali Hadžom, Pokret učesnikâ revolucije sa Mustafom Turkom, Arapska socijalistička unija — Politički biro sa Farukom Danauiom, Partija arapske socijalističke unije sa Samirom Kabritom, Avangarda narodne akcije sa Jusefom Šafaunom, Organizacija arapske omladine sa Mahmudom Sadekom, Jedinice arapskog apela sa Hasanom Abdelom Saterom, Pokret arapske revolucije sa Huseinom El-Ahmarom i Arapska socijalistička unija — Snage revolucije sa Ahmedom Hamudom na čelu.

Veći deo ovih organizacija neposredno zavisi od palestinskog pokreta i Libije.

Patriotski front libanskih progresističkih snaga, u času osnivanja, bio je zamišljen kao protivteža Nacionalnom pokretu. On je predstavljao heterogenu skupinu u okviru koje su se našli Unija snaga radnog naroda, Libanski prosirijski Baas, Sirijska nacionalistička socijalna partija — krilo Koneizeh, Kurdska partija Razkari, Avangarda progresista i šiitski pokret »Amal«. Odmah nakon osnivanja ovog fronta njegove redove je napustio pokret »Amal«, zadržavajući i dalje dobre odnose i saradnju sa njim.

Sve do 1976. godine Patriotskim frontom rukovodio je Kamal Šatila, kada je došlo do prekida odnosa između Sirije i Nacionalnog pokreta. Tom prilikom je mnogo rukovodilaca Patriotskog fronta spaslo svoje živote zahvaljujući ličnoj intervenciji Jasera Arafata.

Nakon ulaska Arapskih snaga odbijanja u Liban, Sirijska nacionalistička socijalna partija — krilo Koneizeh priključila se svojoj matičnoj organizaciji, a Kamal Šatila je bio prinuđen da privremeno napusti Liban, usled pogoršanja odnosa njegove partije sa Sirijom. Kasnije, međutim, izbijanjem sukoba između Sirije i falangista i normalizacijom odnosa između Nacionalnog pokreta i Sirije, Kamal Šatila se vratio u zemlju, čime je ponovo počela da deluje Unija radnog naroda Libana. U međuvremenu prosirijski Baas je napustio Patriotski front, priključujući se Nacionalnom pokretu, a »Amal« je učvrstio svoju autonomiju i odnose sa Siri-

Digitized by Google

jom. Ubrzo je formirana nova organizacija — Front konfrontacije, koji se brzo nametnuo na libanskoj političkoj sceni, dobivši jedno mesto i u vladi dr Selima El-Hossa.

Unija snaga radnog naroda Libana, na čijem čelu se nalazi Kamal Šatila, sve do zaključenja izraelsko-egipatskog mirovnog ugovora podržavala je Sadatovu politiku; tada se okrenula Siriji, sa kojom ranije nije imala dobre odnose. Za vreme zakonodavnih izbora 1972. godine ova je organizacija dobila jedno mesto u vladi. Nešto kasnije jedno se njeno krilo odvojilo (Snage Nasera, sa Isamom Arabom na čelu), a 1976, nakon ofanzive snaga Nacionalnog pokreta, organizacija je morala privremeno zatvoriti svoje biroe u Bejrutu. Unija snaga radnog naroda Libana nije aktivno učestvovala u libanskom građanskom ratu, a nakon ulaska Arapskih snaga odbijanja u Liban dugo se držala po strani od Nacionalnog pokreta.

Front konfrontacije su osnovali 1975. godine poslanici Talal Merhabi, lider alauitske zajednice u severnom Libanu, Ali Eid, Sami Hamade i Našib El-Katib. Njegova je politika bliska sirijskoj. Na opšte iznenađenje, priznao je da su 1981. godine njegovi aktivisti kidnapovali jordanskog otpravnika poslova u Libanu. Veoma bliska Siriji je i *Avangarda progresista,* na čijem se čelu nalazi Zakarija Itani. Patriotskom frontu pripada i *kurdska partija »Razkari«,* kojom rukovodi Fejsal Fahro. Ona se 1976. godine podelila na dva krila. Pored njih, kurdska zajednica ima takozvanu *Demokratsku kurdsku partiju,* koju je osnovao Džamal Mehio i koja je zadojena proiračkom ideologijom. Ova se partija 1977. odvojila od Privremene direkcije Demokratske kurdske partije predvođene Mohamedom Mehijom.

U Libanu značajnu ulogu ima i *šiitska vojno-politička organizacija »Amal«.* Ona nije povezana ni sa levom ni sa desnom političkom grupacijom. Ovu je partiju osnovao Musa Sadr 1970. godine. Izvukao je šiitsku zajednicu iz viševekovnog feudalnog mraka, stvorivši 1969. godine Viši islamski šiitski savez, čime je potresao temelje šiitskog feudalizma. U početku svoje aktivnosti ova je organizacija imala isključivo politički karakter. Imam Musa Sadr uspeo je da okupi velik broj intelektualaca i ranijih vojnika, izbacujući parolu »oružje je poklon čoveku«, čime je ova organizacija postepeno počela dobijati i vojne karakteristike. Za vreme građanskog rata »Amal« se naoružao, ali, osim u prvim danima oružanih sukoba, nije aktivno učestvovao u ostalim borbama. Po okončanju građanskog rata, organizacija je u svojim redovima imala oko 5.000 šiita pod oružjem i uspela je da otvori više svojih biroa u Bejrutu, Baalbeku, Saidi i većim selima na jugu Libana.

Ova organizacija se u svojoj političkoj orijentaciji zalaže za jedinstveni Liban i ostvarivanje nacionalnih prava libanskih šiita. Pri tom se suprotstavlja prisustvu Arapskih snaga odbijanja i, posebno, Palestinaca u Libanu, smatrajući da je time ugrožen opstanak libanskih šiita na ovom području. Međutim, da bi sačuvao svoju autonomiju i odbranio prava libanskih šiita, „Amal" se nu-

Digitized by Google

žno suočio sa brojnim problemima. Poslednjih nekoliko godina, na primer, usled poznatih svojih stavova prema palestinskom pokretu, pripadnici „Amala" često su dolazili u oružane sukobe sa palestinskim oružanim snagama.

Okupljajući šiitske mase i preuzimajući na sebe ulogu katalizatora njihovih zahteva, ova organizacija se eksponirala kao glavni neprijatelj levičarskih libanskih snaga koje su godinama nastojale da mobilišu šiitsku bazu. U Bejrutu i nekim drugim gradovima došlo je do oružanih sukoba između pripadnika „Amala" i KP Libana, a po izbijanju iračko-iranskog rata i nakon ubistva imama Bakra El-Sadra u Iraku, »Amal« se našao u sukobu i sa Libanskim proiračkim Baasom. Usled svih ovih sukoba, „Amal" nije uspeo da konsoliduje svoje redove, pa je i dalje ostao heterogena organizacija sa više klanova, porodica i grupa, u kojoj se sve snažnije osećalo delovanje dveju tendencija. Jedne, koja ima mnogobrojne pristalice ekstremno orijentisane, pod rukovodstvom Kazema El-Kalila, i druge, koja je umerena, pod rukovodstvom sadašnjeg lidera Nabiha Berija, koji se zalaže za pregovore sa PLO i levičarskim libanskim snagama, radi iznalaženja rešenja što obezbeđuju prava šiitskoj verskoj zajednici.

Libanski šiiti su obuhvaćeni i revolucionarnim komitetima za pomoć otporu na jugu Libana, deluju u Skupu nezavisne šiitske omladine i Nacionalnoj komisiji za raseljena lica.

Pored ovih, pod uticajem palestinskog oslobodilačkog pokreta u Libanu, krajem 1980. godine je obrazovan *Savet narodnih snaga*, u koji su ušli Armija slobodnog Libana sa Ahmedom El-Katibom, Pokret Salaedina sa Beśarom Horbalijem, Skup komiteta i narodnih društava sa Beśarom Merdžajem, Organizacija demokratskih hrišćana sa Mišelom Goraevim, Unija ulema sa šeikom Abdelom Hafezom Kasimom, Arapska socijalistička unija — Politički biro sa Farukom Danaurijem, Organizacija arapskih revolucionarnih snaga sa Hasanom Abdelom Satarom i Pokret učesnikâ revolucije sa Mustafom Turkom na čelu. Najuticajniju među njima, *Armiju slobodnog Libana*, na primer, osnovali su još za vreme građanskog rata oficiri koji su napustili Libansku armiju i za svog vođu izabrali poručnika Ahmeda El-Katiba. Dok se Katib nalazio u zatvoru u Siriji, Armija slobodnog Libana se smestila na jugu Libana, gde je delovala pod rukovodstvom palestinske vodeće organizacije »Al Fatah«. Pošto je oslobođen, Katib je preuzeo rukovođenje organizacijom, nastojeći u poslednje vreme da se postepeno oslobađa palestinskog uticaja.

Pored pomenutih političkih organizacija i partija, u političkom životu Libana prilično su uticajne i *Partija arapske revolucije* ranijeg premijera Rašida Karamea, *Partija pionira reforme* nekadašnjeg premijera Saeba Salama, *Demokratska socijalistička partija* sadašnjeg predsednika parlamenta Kamala El-Asada, kao i grupe Sabrija Hamadea u regionu Beka i Adela Osearina, ranijeg predsednika parlamenta na jugu Libana.

Digitized by Google

»Treći put« nije model, već metod

*(Razgovor sa Umbertom Čeronijem)**

Umberto Čeroni[1] je profesor političkih nauka na Rimskom univerzitetu i saradnik i član upravnog odbora centralne naučnoistraživačke ustanove Komunističke partije Italije »Instituto Gramsci« u Rimu. Razgovor s njim vođen je uglavnom o položaju u KPI posle reagovanja vođstva na decembarski udar u Poljskoj i o ulozi i zadacima s kojima se suočava najveća zapadnoevropska komunistička partija. Umberto Čeroni je još pre otpočinjanja razgovora naglasio da on, sa svoje strane, želi da u njemu učestvuje kao kritički posmatrač, a ne kao dugogodišnji i istaknuti predstavnik KPI. Takvu želju i nameru propratila je, naravno, zajednička konstatacija da je objektivnost posmatranja bilo kakvog događaja i procesa i tako već od samog početka pod znakom pitanja.

---

* Ovaj intervju je objavljen u časopisu »Teorija in praksa«, br. 6/1982.

[1] Umberto Čeroni (Umberto Cerroni) već je duže vremena saradnik ljubljanskog časopisa »Teorija in praksa« i prilično je poznat čitaocima tog časopisa. Međutim, mnogi njegovi članci su objavljivani i u drugim jugoslovenskim časopisima. Od njegovih knjiga pomena su vredne, pre svega: *Marx e il diritto moderno* (1962), *Kant e la fondazione della categoria giuridica, La libertà dei moderni, Introduzione alla scienza sociale, Teoria politica e sociale,* i najnovija: *Logica e società-pensare dopo Marx* (1982).

Digitized by Google

B. GROBOVŠEK: Rezolucijom o Poljskoj, koja sadrži vrlo jasne kritičke ocene modela takozvanog realnog socijalizma, i, pored ostalog, konstatacijom da je propulzivna moć toga modela iscrpena, okončano je vrlo značajno poglavlje u istoriji KPI. Italijanska partija je time prekinula svoju vezanost za neka ideološka ishodišta i neke premise što su karakteristični za pomenuti model. Mnogi smatraju da se KPI posle ovog koraka našla na »otvorenom moru" (in alto mare), odnosno pred zadatkom da redefiniše ideološke stavove i ishodišta na kojima od sada treba da se zasniva njeno političko delovanje.

U. ČERONI: Okolnost da se KPI našla na »otvorenom moru« ima više značenja. Što se KPI konačno distancirala od pomenutog modela i presekla pupčanu vrpcu kojom je bila vezana za njega, možemo ocenjivati samo pozitivno. Partija se time, najzad, distancirala od modela i od ideoloških ishodišta u kojima možemo tražiti uzroke društvenim lomovima u Mađarskoj 1956, u Čehoslovačkoj 1968. i u Poljskoj u poslednje dve godine. Ranijoj ideološkoj uslovljenosti (condizionamento intelletuale) sada je kraj, i misaona autonomija partije sada je veća. Inače, taj korak je — mislim na rezoluciju o Poljskoj — bio posledica dugotrajnog procesa razvijanja autonomnih stavova i misli, koji je istorijska karakteristika KP Italije, ali, na žalost, ne i mnogih drugih zapadnoevropskih komunističkih partija.

B. GROBOVŠEK: Problem tako postavljen zvuči jasno i jednostavno. Ipak, gomila starih pitanja ostaje, a pridružila su im se i nova, pre svega: kako i šta dalje? Kakvim je razmišljanjima (ripensamento) danas naknadno zaokupljena KPI, kakve su i kakve će biti reperkusije toga koraka na generacije članova koje su odrasle pod okriljem mita o Sovjetskom Savezu i shvatale „realni socijalizam" i ideološka ishodišta na kojima se on zasniva kao »na kraju krajeva,... ipak..., u priličnoj meri, naš model«? A u tom kontekstu i u okviru vaše konstatacije da je pomenuti korak bio posledica dugotrajnog procesa treba ukazati na kritiku s kojom se danas suočava vodstvo KPI — naime, da ona pokušava da ponovo piše svoju istoriju. U tom pogledu, kažu, KPI postupa po dobro poznatim klišeima sholastičkog dovijanja, karakterističnim naročito za partije koje imaju vrlo razrađenu ideologiju, dakle, upravo za komunističke partije. I baš zbog toga su, navodno, te partije često prinuđene da pri svakom praktičnom zaokretu svoje politike pišu istoriju ponovo i dokazuju da su nove političke odluke u potpunom skladu s ideološkim ishodištima i partijskom orijentacijom »oduvek«. Pri tom, naravno, trpi verodostojnost (credibilità) tih partija.

U. ČERONI: Postavili ste niz pitanja, ali valja priznati da su ona međusobno tesno povezana. Pre svega, rekao bih da KPI ne stoji danas na stanovištu: to smo tvrdili i znali od samog početka, i da dogmatizacija sopstvene prošlosti nije jedna od karakteristika

Digitized by Google

te partije. Takvu tvrdnju bismo, možda — razume se, nešto uprošćeno — mogli najbolje potkrepiti kratkim istorijskim pregledom. Počnimo s osnivanjem partije 1921. godine[2] i sa prihvatanjem znamenite 21 teze, kao uslova za prijem u Komunističku internacionalu. Među članovima KPI danas je vrlo malo onih koji bi se složili ma i s jednom jedinom od tih teza. Danas je vrlo malo članova koji bi se slagali s nekim smernicama koje je zastupao i za njih se zalagao prvi sekretar KPI Bordiga.[3] Zato treba istaći da je partija, u stvari, nastala tek s Lionskim kongresom[4], kad je kormilo preuzeo Antonio Gramši[5], ili — još tačnije — stvarni nastanak partije je u Gramšijevim *Zatvorskim sveskama*, u kojima je oštro kritikovao mnogo šta u vezi s delovanjem i stavovima KPI u prvoj deceniji njenog postojanja, kad je sam već bio izolovan od ostalih vođa partije, koji su se tada većinom nalazili u emigraciji.

Kakav bi bio zaključak tako postavljenog razmišljanja i šta želimo, u stvari, reći?

Istorija KPI nije nekakva kruta, kompaktna celina, na istoriju te partije moramo gledati »in fieri«, u nastajanju, kao na istoriju koja je podeljena u više razdoblja. Međutim, u svakom od njih nije uvek preovladavao najbolji i najpravilniji stav ili odluka. To važi i za Gramšijevo, inače kratko razdoblje, i, naravno, za razdoblje u kojem je generalni sekretar bio Palmiro Toljati.[6] Ni njihove, nazovimo ih teorijske, ocene nisu bile uvek pravilne ili savršene. Ako se osvrnem na Toljatija, dodao bih da je u nizu stavova koje je partija u njegovom razdoblju zastupala bilo mnogo dvosmislenosti (doppeizza). Što se tiče neotkrivanja istinskih odnosa što su vladali u Sovjetskom Savezu, možemo, na primer, govoriti o »pravilnosti« takvog držanja sa stanovišta pragmatičnih, trenutnih potreba, ali, istorijski posmatrano, takvo prikrivanje se, verovatno, ne može opravdati. Ipak, ma kako bilo, samokritičnost i, na toj osnovi, prilagođavanje realnosti okolnog sveta možemo smatrati za izrazite specifičnosti te partije. Nukleus kritičkog, samokritičkog pristupa, koji je tako karakterističan za Gramšija, i fleksibilnost odluka s obzirom na realnost koja se razvila u vreme Toljatijevog vođstva, partija mora sačuvati. To su zaista dve velike »odlike« KPI, o kojima svedoče ne samo izborni uspesi, već i uspešan ishod nastojanja za demokratizacijom i napret-

[2] KPI je, u stvari, nastala januara 1921, rascepom na kongresu PSI (Socijalističke partije) i odlukom predstavnikâ njenog levog krila da osnuju sopstvenu partiju.

[3] Amadeo Bordiga, prvi generalni sekretar KPI, zastupao je takozvane »leve stavove« u pitanju saradnje s drugim antifašističkim snagama i odbacivao Gramšijev zahtev za savezništvom, pre svega sa socijalistima i naprednim katolicima.

[4] Lionski ili Treći kongres KPI održan je u januaru 1926.

[5] Gramši je izabran za generalnog sekretara KPI u januaru 1926, a krajem iste godine je osuđen na dvadeset godina robije.

[6] Palmiro Toljati Erkoli (Palmiro Togliatti Ercoli) izabran je za generalnog sekretara KPI 1927. godine, to jest u vreme kad je Gramši osuđen na robiju. Toljati je ostao sekretar KPI sve do svoje smrti, 1964. godine.

Digitized by Google

kom italijanskog društva u celini, što joj priznaje i velik deo njenih političkih protivnika. Mislim da je dovoljno da pomenem samo zaokret u Salernu (svolta di Salerno)[7] i činjenicu da partija u posleratnom periodu, tako reći, nikada nije *a priori* anatemisala mnoge vidove reformizma koje su zastupali socijalisti.

A sada da pređem na reperkusije koje rezolucija o Poljskoj, navodno, ima na deo članstva i rukovodećeg partijskog tela.

Počeo bih s konstatacijom o čestom preterivanju kad se govori o prisustvu i uticaju takozvanih sovjetofilskih elemenata. Istina je da je rezolucija o Poljskoj unela veću dozu nemira i zabrinutosti u vezi s perspektivama. Međutim, takva nesigurnost i zabrinutost je logična pojava kad je u pitanju korenito oslobađanje ideoloških stega i veza s nekim referentnim polom, naročito ako su te stege i veze bile dugotrajne. Za ilustraciju — mada su ta dva istorijska položaja u velikoj meri neuporedljiva — ipak bih pomenuo položaj u KPJ 1948. godine prilikom spora s Kominformom. Međutim, u vezi s položajem u KPI danas čini mi se da je jedino pravilno i logično da stavove iz pomenute rezolucije još produbimo i doradimo. Svima onima koji u partiji upozoravaju da bi to moglo značiti gubitak dela članstva odgovorio bih da to u najgorem slučaju može značiti gubitak samo vrlo malog dela članstva i, pre svega, da takvo razmišljanje nije argumentovano. O svemu moramo porazgovarati sasvim otvoreno i iscrpno, jer u pitanju je budućnost partije. Pa i uopšte, stišavanje rasprave o akutnim i otvorenim pitanjima ne vodi ničemu; setimo se samo da su zvanični stav KPI prema događajima u Mađarskoj[8] i tadašnje odbijanje diskusije o toj problematici doveli do toga da je 500.000 članova i aktivnih pristalica istupilo iz partije ili se pasiviziralo.

B. GROBOVŠEK: Pominjanjem nesigurnosti u vezi s perspektivama dotakli ste se prvog dela ranije postavljenog kompleksa pitanja o tome kako i šta dalje. A misao da stavove rezolucije treba produbiti i doraditi i da je nužno o svemu iscrpno i otvoreno porazgovarati sadrži — čini mi se — izvesnu kritičku notu.

U ČERONI: Mada je rezolucija o Poljskoj bila posledica dugotrajnih misaonih pomeranja i misaone evolucije, KPI se tada našla u specifičnom položaju. Pošto je raskinula ideološke spone s određenim društveno-ekonomskim i političkim modelom, čini mi se da je iz toga proistekla nužnost za suočavanjem, pre svega, sa svojom realnom, neposrednom širom sredinom, to jest sa stanjem i promenama do kojih je u toku poslednjih decenija došlo,

[7] Zaokret u Salernu (svolta di Salerno) — u prenosnom smislu odluka vođstva KPI, s Toljatijem na čelu, prilikom povratka iz Moskve u oslobođeni deo Italije o potčinjavanju KPI privremenoj vladi maršala Badolja. Odluku je vođstvo KPI obrazložilo primarnošću borbe protiv fašizma i nacionalnim jedinstvom.

[8] KPI 1956. godine nije osudila intervenciju sovjetskih trupa u Mađarskoj i nije podržala narodni otpor postojećem režimu.

Digitized by Google

i dolazi, u razvijenim zapadnim društvima, među koje spada i italijansko. Iz toga proizlaze tri, rekao bih, hitna i kratkoročna zadatka: produbljivanje demokratičnosti i demokratije u politici, uvođenje laicizma u partiju i vrlo podrobna analiza razvijenog kapitalističkog društva.

Pomenuta tri zadatka se, naravno, među sobom tesno prepliću i, ujedno, čine celinu. Uprkos tome, ipak bih počeo s pitanjem laičnosti i laicizma partije. Naime, krajnje je vreme da se analiza pojava i procesa unutar razvijenih kapitalističkih društava ne oslanja više na nekada važeći ideološki instrumentarijum, a još manje na apriorističke anateme »privatnog kapitala«. Mi moramo jednom zauvek »internalizirati« to da je u tim društvima došlo do korenitih promena. Pri tom, naravno, nije reč o tvrdnji da klasa i klasnih konflikata više nema. Pa ipak se klasna struktura tih društava bitno izmenila i danas više ne možemo govoriti o osnovnoj suprotnosti između — uprošćeno — vlasnikâ na sredstvima za proizvodnju i industrijskog proletarijata. A ako o osnovnoj suprotnosti već govorimo, onda je ona između onih koji upravljaju i svih onih koji su u zavisnom, najamnom odnosu. Ovi poslednji čine danas u Italiji većinu, celih 70% sveg aktivnog stanovništva, a u drugim kapitalističkim društvima još i više. Proizvodni proces se u tim društvima u poslednjim decenijama bitno izmenio i apsurdno bi bilo i dalje tvrditi da je radnik samo onaj koji je — neka mi bude dozvoljeno da se izrazim slikovito — obučen u plavi radnički kombinezon. Savremeni radni proces je kompleksan, tehnizovan, prožet naukom i njegov središnji član nije više klasični industrijski proletarijat.

B. GROBOVŠEK: Dakle, »Zbogom proletarijat«, da se poslužimo udarnim naslovom knjige Andre Gorca, u kojoj nalazimo razmišljanja i analize u tom pravcu — a možemo ih naći i kod mnogih drugih autora — pa ipak ga ne možemo optužiti da inače zastupa stavove konzervativnih političkih partija ili grupa.

U. ČERONI: Da, »zbogom proletarijatu«, ako je reč o saznanju da klasični proletarijat nije više mančesterski tip proletarijata. Ali zbog tih promena nameću nam se i neka razmišljanja o tome šta je danas uopšte proletarijat i šta su uopšte njegovi zadaci. Istina je i to da konstatacije te vrste nisu velika revolucionarna novost i da takva saznanja već podugo nisu više strana Komunističkoj partiji Italije. Zbog toga mi u partijskim dokumentima ne nalazimo više termin proletarijat ili radnička klasa (classe lavoratrice, classe operaia), već termin classi lavoratrici (radni ljudi). Možda ovaj poslednji nije baš potpuno adekvatan, ali u svakom slučaju potpunije izražava kompleksnost i fluidnost postojeće društvene i ekonomske stvarnosti. To nas vodi i sledećem imperativu: da internalizujemo činjenicu da tehničar, naučni radnik, intelektualac i druge najšire kategorije onih u najamnom, zavisnom odnosu nisu nikakvi »saveznici« ili saputnici »radničke klase«, već deo, po-

Digitized by Google

javni oblik i izraz te klase. Jasno shvatanje toga je izuzetno značajno za trezvenu i kompleksnu analizu socijalnih fenomena, na čemu se, naravno, zasniva i politička akcija. I pored već učinjenog koraka napred u saznavanju promena i postojeće realnosti, još ima ljudi koji se uporno drže starih predstava, odnosno samo prividno priznaju nastale promene.

B. GROBOVŠEK: Ako dobro razumem, laicizam, to jest konačno napuštanje nekih, nekada ipak važećih, a danas prevaziđenih stavova, i podrobna, kompleksna analiza karakteristika razvijenog kapitalističkog društva, treba da čine temelj i ishodište za određenje novih ili dodatnih ideološko-političkih ishodišta...? Naime, čime partija u svojoj ideološko-programskoj sferi da kompenzira »gubitak« poslednjih veza s modelom realnog socijalizma, to je jedno od centralnih spornih pitanja s kojima se KPI sreće kako unutar svojih redova tako i izvan njih, to jest u odnosima s drugim partijama. Naročito socijalisti tvrde da bi KPI i sada, posle rezolucije o Poljskoj, rado zadržala svoj raniji način prikazivanja sopstvene slike, to jest da je KPI ipak bitno »drugačija« od svih drugih partija. Pri tom bi »biti drugačiji« trebalo da znači — »biti bolji«.

U. ČERONI: To je ključno pitanje za razumevanje položaja u kojem se KPI danas našla, odraz misaone evolucije KPI u poslednjim decenijama, i ujedno bitno pitanje za razumevanje njene buduće orijentacije.

Počnimo sa zamerkom onih unutar partije — mada njih nema mnogo— koji tvrde da napuštanje nekog modela znači »odricanje od svega«, to jest sopstvene istorije, dostignuća partije itd. Takvo razmišlanje je odraz straha pred sadašnjošću i budućnošću i ukazuje na »opsesiju modelima«. Ako već budemo hteli, mi ćemo novi »model« društva izgraditi, ali samo na osnovu zaista kompleksnih saznanja realnosti. Inače, novi »model« mi i ne pomišljamo da sanktifikujemo, jer sakrosanktnih modela nema. I uopšte — kako sam već rekao, pa ipak ponavljam — ideologija u značenju »modela« mora biti odraz realnih potreba i problema društva, kao i odraz volje onih koji čine to društvo, a naročito radnih ljudi. Ali ne i obratno! Društva i nacije ipak nisu eksperimentalni zamorčići! A kakvi su rezultati primene krutih ideoloških postavki i modela u socijalnoj i političkoj praksi, to nam vrlo jasno pokazuje položaj u društvima takozvanog realnog socijalizma, a danas posebno stanje u Poljskoj.

Sličan odgovor — mada iz drugog vidnog ugla — možemo dati svim onim političkim protivnicima koji su nam decenijama prebacivali da zagovaramo savršenost nekog modela, a danas na sve strane ističu da je KPI partija bez modela i programa, odnosno da imamo nekakav negativan model, drugim rečima, da odbacujemo model realnog socijalizma i socijaldemokratski reformistički model, a ni za jedan ni za drugi KPI, navodno, nema alternative.

Digitized by Google

Takva argumentacija je demagoška, kao što je u velikoj meri demagoška i kritika da KPI prikazuje sebe kao »bolju«, odnosno »najbolju« partiju. Pa to čini svaka partija! S druge strane gledano, zamerka je u izvesnoj meri opravdana i razumljiva. Naime, gotovo da bih se mogao složiti s kritikom da je KPI naglašavala svoju superiornost (l'essere migliore) češće nego druge partije i da se ona u prošlosti često i rado samozadovoljno ogledala (si specchiava)...

B. GROBOVŠEK:...što je opet u vezi s laicizmom partija.

U. ČERONI: Da. Kao greške i »krivice« (colpe) KPI u prošlosti smatram i preterano moralizovanje i postavljanje na etičke temelje svake pojedine političke odluke. Razume se, ne tvrdim da moralne vrednosti i konkretna politika ne idu zajedno. Ipak, predstavljanje svakog političkog poteza visokim moralnim tonovima često samo po sebi ne uspeva, pa otuda logičke zamerke. Politika je, inače, u najvećem broju slučajeva kompromis, pa stoga preterano moralizovanje u vezi s njenim odlukama nije na mestu... To naročito ne bi smelo da se događa u otadžbini Makijavelija.

B. GROBOVŠEK: Ostaje, dakle, još treći od onih zadataka koji su pomenuti u početku i s kojima partija treba da se suoči, to jest produbljivanje demokratičnosti i političke demokratije. Pošto je naš razgovor — intervju — krenuo putem raščlanjivanja kritičkih primedaba, ja bih u tom kontekstu pomenuo dve od njih: da su bitne odluke do sada gotovo isključivo poticale »odozgo«, odnosno da do sada nije bilo dovoljno konsultacija s bazom, i da demokratski centralizam ne dopušta da do izražaja dođu različita mišljenja o specifičnim i opštim pitanjima. O tome se u poslednje vreme mnogo govori, pre svega u vezi s različitim strujama koje bi i dalje postojale unutar partije i u vezi s alternativama koje bi ova ili ona struja isticala. Sasvim konkretno, tvrdi se da se deo vođstva zalaže za veće otvaranje prema Socijalističkoj partiji, dok drugi deo vođstva i šireg članstva ima u tom pogledu vrlo velike rezerve.

U ČERONI: Struje, u smislu diferencijacije mišljenja u vezi sa specifičnim problemima i odlukama, postoje. To je danas sasvim jasno i očigledno. To niko i ne poriče, istina je samo da te struje još nisu numerički određene.

Čini mi se sasvim logičnim što u nekim pitanjima postoje jako divergentni stavovi, utoliko pre ako imamo na umu da je KPI partija koja obuhvata 30% italijanskog izbornog tela. Isto tako smatram da je izražavanje različitih mišljenja vrlo pozitivno i da partija, radi unapređenja demokratičnosti odlučivanja, treba da osavremenjava proces odlučivanja i organizacionu strukturu. Razume se, iz toga proističe i potreba za osavremenjavanjem i prilagođavanjem demokratskog centralizma novim odnosima, rada — kao što

Digitized by Google

je poznato — u KPI demokratski centralizam već odavno nije više »demokratski centralizam« za kakav se znalo pre trideset godina.

A kakvo treba da bude to osavremenjavanje, to je, naravno, zamršeno pitanje. Lično nisam baš oduševljen institucionalizovanjem struja. Takvo rešenje nije ni u drugim partijama dalo naročito dobre rezultate. Prihvatljivije mi se čini rešenje sa nekakvim »strujanjem« od jednog relevantnog pitanja do drugog, posredstvom kojeg bi se svaki put ispoljavali i utvrđivali većinski i manjinski odnosi snaga, bez zatvaranja pojedinih grupa u struje. To uključuje i uvođenje tajnog glasanja na više nivoa, što bi, pored ostalog, trebalo da spreči negativne reperkusije, recimo, na političke karijere i političku budućnost pojedinaca koji bi glasali za ovakav ili onakav predlog. Isto tako bi bilo potrebno uvesti mehanizme za povećanje horizontalne i vertikalne mobilnosti na svim nivoima i mehanizme za lakšu i bržu filtraciju kritike odozdo naviše.

O tome se danas u KPI mnogo diskutuje i sasvim je mogućno da će na sledećem kongresu, to jest približno za godinu dana, doći do uvođenja tajnog glasanja i određivanja većina — manjina. Međutim, možemo očekivati i neke drugačije organizacione promene. Iako ja lično mislim da do toga neće doći, ne isključujem mogućnost nastanka nekakvih institucionalizovanih struja. Naravno, to samo u slučaju očitog razilaženja među pojedinim grupama ili ako bi svaka od tih grupa nastupila sa svojom programskom platformom. U stvari, ipak ne verujem u takvu mogućnost.

Inače je pitanje demokratičnosti i demokratije posebno poglavlje širokih dimenzija, i stoga se ne može razmatrati samo u okviru mogućnih organizacionih promena unutar KPI...

B. GROBOVŠEK: ...čime, zapravo, ulazimo u sledeći kompleks pitanja i zadiremo u poglavlje koje izlazi iz okvira kratkoročnih zadataka s kojima treba da se suoči KPI. Zbog njegove aktuelnosti, to pitanje bismo nazvali uprošćeno — »treći put«. Iz dokumenata i tekstova koji objašnjavaju, ili, bolje, pominju »treći put«, može se razabrati da je to način za postizanje strateških, dugoročnih ciljeva. Pri tom je, ipak, teško oteti se utisku da je reč o prilično neuhvatljivim i apstraktnim predstavama. Inače, je li taj put reformistički ili revolucionaran? Ili sasvim prozaično: kuda vodi »treći put«?

U. ČERONI: Ako govorimo o dugoročnim ciljevima, postavio bih stvar u Gramšijevom stilu: dugoročni cilj je ukidanje svih antitetičkih odnosa, to jest prevazilaženje i ukidanje odnosa upravljači — upravljani (dirigenti — diretti), vladajući — oni kojima se vlada (governanti — governati), eksploatatori — eksploatisani, intelektualci — neintelektualci (intelettuali — semplici) itd.

Razume se, time nije mnogo rečeno i treba definisati »kako« — okvirne karakteristike »trećeg puta«, jer »treći put« — to je,

Digitized by Google

naravno, samo figurativni izraz — nije model, već metod. A takav metod ne može biti samo reformistički: izrada i nuđenje nekakvih korekcija postojećeg uz istovremeno fetišiziranje kapitalizma i njegove neprikosnovenosti! Kapitalizam — postojeći sistem društveno-ekonomskih odnosa i vrednosti — očigledno je u krizi i u okviru postojeće KPI treba da postane organizacioni kanal kojim treba da poteče fundirana kritika svih pojava i protivrečnosti, ali isto tako i organizacioni kanal kojim bi se razvijali kompleksni projekti u pravcu dubokih, radikalnih promena (del cambio). A u pravcu tih promena KPI ne može delovati u ime »formula« i »istina«, a pogotovo ne uz nepoštovanje suverenosti naroda, prava na slobodu i volje svih radnih ljudi (classi lavoratrici). Treći put, kao metod, ne može biti nešto srednje između sistema koji se zasniva na diktaturi jedne partije i sistema u kojem postoje organizaciono-sistemski zagarantovani temelji za afirmaciju suverenosti naroda i za poštovanje sloboda. Treći put, kao metod, u razvijenim društvima Zapada može se unapređivati samo u okviru sistema u kojem postoje pomenuti organizaciono-sistemski temelji — i to je njegov prevashodno karakterističan element i specifikum. Čak bih rekao da su ti temelji preduslov, a rezultati i stanje u društvima takozvanog realnog socijalizma su očigledno opomena da to mora biti preduslov. U tome je i bitna razlika između tipa totalizirajuće (totalizzante) i ideologizirajuće (ideologizzante) partije, na jednoj, i KPI, na drugoj strani. Naime, KPI je partija koja, doduše, ostaje pri globalno kritičkom stavu i odnosu prema postojećem, ali se u isto vreme zalaže za načela demokratije i demokratičnosti...

B. GROBOVŠEK: ...pri čemu je KPI, naravno, još politički subjekt koji deluje u kontekstu vrlo realnih socijalnih, političkih i ekonomskih protivrečnosti. A uloga političkih subjekata ne može biti samo kritički-savetodavna.

U ČERONI: Partija kao politički subjekt suočava se, i suočaće se, s protivrečnostima i problemima na svim mogućim nivoima. Što se tiče, na primer, kratkoročnih problema, KPI stoji, svakako, na stanovištu odbrane interesa prvenstveno onih u zavisno-najamnim odnosima (classi lavoratrici), emarginiranih slojeva i, naravno, interesa onih koji uopšte nemaju mogućnosti da se uključe u radni proces. Zaštitu njihovih interesa partija ni u kom slučaju ne može žrtvovati trenutnom pragmatizmu, a isto tako mi se — na primer, u ekonomskoj sferi — čine neprihvatljivima nekakva neoliberalna rešenja traženja izlaza iz privrednih teškoća u smanjivanju javnih rashoda (spese pubbliche), pogotovu u oblasti socijale. U okviru takve problematike KPI je, kao nacionalni politički subjekt, subjekt s odgovornostima na nacionalnom nivou, suočljena s mnogobrojnim delikatnim pitanjima. Tako je već duže vreme u prvom planu kontroverza u vezi sa sindikalnim zahtevima za

Digitized by Google

povećanjem nadnica i sa sistemom pokretne skale (scala mobile)[9], u čemu privatni, pa i javni, sektor vide glavni uzrok slabe konkurentnosti italijanske privrede u poređenju s drugim zapadnim privredama, kao i niske akumulativne sposobnosti italijanske ekonomije.

Primer sa sindikalnim zahtevima i pokretnom skalom, po meni, veoma jasno ilustruje delikatnost položaja u kojem se KPI nalazi kao nacionalna snaga, a u isto vreme on je vrlo pogodan za prikaz sledećih dvaju elemenata ili karakteristika »trećeg puta« kao metoda. Reč je, naime, o naglašavanju uloge nauke i kulture u našem društvu, i u tom pogledu KPI već dugo zauzima avangardnu poziciju. Razume se, nauku i kulturu moramo posmatrati u korelaciji, a za početak bih uprošćeno ocrtao značaj i sadržinu naglašavanja uloge nauke. Naučno-intelektualni potencijal u našem društvu je, naime, izuzetno velik, i naš najveći kapital. Uprkos tome se privatni i javni sektor i većina ustanova koje za to treba da budu odgovorne odnose prema tom potencijalu prepotopski, kao da svet nije na pragu nove naučno-tehničke revolucije. Plansko, sistematsko i svrsishodno korišćenje postojećih naučno-intelektualnih kapaciteta pri modernizovanju, programiranju i automatizovanju procesa proizvodnje može sobom doneti pozitivne ekonomske trendove i porast materijalnog blagostanja...

B. GROBOVŠEK: ...što ipak, u najvećoj meri, ostaje materijalno-kvantitativni aspekt privrednog rasta. A danas je kejnzijanski model »wellfare state« i socijalnog kapitalizma, uopšte, u krizi, i nekada čuvena gesla, na primer, o rastu i razvoju uz punu zaposlenost, ne zvuče više ubedljivo kao nekad.

U. ČERONI: Svakako, ali isto tako stoji da je glavni naglasak u tim modelima bio na kvantitativnosti. Ipak su procesi s kojima se suočavamo danas izuzetno dinamični, i nova naučno-tehnička revolucija otvara dosad neviđene mogućnosti. Time smo došli na problem komplementarnosti nauke i kulture, što, opet na određen način, možemo izjednačiti s kvantitetom i kvalitetom života. Naime, kao centralne probleme zapadnih razvijenih društava treba smatrati njihovu kulturno-civilizacijsku pauperizaciju i dehumanizaciju, upravo zbog uske ekonomističko-materijalne usmerenosti tih modela. A naglašavanje »kulture« znači najširi prilaz postepenoj reviziji vrednosti i, na kraju, postupnom ukidanju antitetičkih odnosa. Kratko rečeno, nije u pitanju fetišizacija rasta kao takvog, a fetišizacija nauke može imati pozitivan predznak samo ako ostvareni naučno-tehnološki napredak uporedo prati i revizija vrednosti. Promena i rast intelektualnih vrednosti je zato već danas primaran zadatak, jer period kad kulturno-civilizacijska kriza na

[9] Pokretna skala (scala mobile) — godine 1975. italijanski sindikati su se konačno izborili za automatski porast nadnica usled povećanja troškova života.

Digitized by Google

razvijenom Zapadu može dostići svoj vrhunac nipošto nije daleko, a revizija vrednosti s kojom će početi da se suočavaju ta društva je već konkretna utopija. Odraz toga su najrazličitiji alternativni pokreti i evrolevica kao konvergentni pol svih naprednih političkih snaga koje se zalažu za prevazilaženje postojećega, kako na nivou pojedinih društava tako i na nivou podele sveta po formuli Istok—Zapad ili Sever—Jug. Čini mi se da je uloga predstavnika evropskih naprednih snaga (forze della cultura dell-Europa) u tom okviru nadasve odlučujuća, jer je Evropa posle drugog svetskog rata doživela fragmentaciju onoga što bismo mogli nazvati evropskom humanističkom kulturom i evropskim humanističkim vrednostima, na osnovu ideološko-vojnih linija podele. Možda takva razmišljanja zvuče utopijski, ali meni se, uprkos tome, čini da je konvergencija naprednih evropskih kulturnih tokova — što danas, na žalost, lakše ostvarljivo u Zapadnoj Evropi — značajna poluga za političku akciju koja bi iz toga proisticala. Napredni kulturni tokovi mogu već danas biti značajan posrednički pol između Zapadne Evrope i, naročito, onih delova sveta gde je kriza vrednosti mnogo akutnija, za što u velikoj meri odgovornost snosi Evropa sa svojim kolonijalnim zahvatima u prošlosti.

U okviru poglavlja kultura i KPI, želeo bih da naglasim da je u redovima partije u toku poslednjih nekoliko godina mnogo učinjeno za drukčije shvatanje vrednosti i za opšte povećanje političke kulture kao preduslova za laičku i promišljenu odluku pojedinca kad se suoči sa konkretnim situacijama. U vezi s prvim pomenuli bismo, pre svega, težnju za suzbijanjem uskog ekonomističko-sindikalističkog razmišljanja. Predlozi za proširenje i uvođenje ekonomske demokratije od strane zaposlenih u nekim preduzećima odraz su nastojanja u tom pravcu, mada se — to je kritička nota — levica u Italiji, kao i drugde, još uporno drži preteranog ekonomizma revandikacijskog tipa, odnosno često mu podređuje sve ostalo.

U vezi s podizanjem opšteg nivoa političke kulture kao načina kompleksnog razumevanja političkih i socijalnih procesa naglasio bih i ulogu partijskih kadrova u većim industrijskim preduzećima u vreme kad su pripadnici levo orijentisanih terorističkih grupa pokušavali da pridobiju što više industrijskih radnika. Nebrojenim sastancima, opštim skupovima i improvizovanim seminarima KPI je u velikoj meri osujetila takve namere. Jedan je od primarnih zadataka u okviru proširivanja i produbljivanja politike kulture na svim nivoima — i kompleksno prikazivanje problematike Sever—Jug i mnogih drugih problema. Uspesi u tom pogledu postignuti su u Italiji pre svega u onim oblastima gde je na pokrajinskom ili opštinskom nivou na vlasti KPI. Razume se, time ne želim negirati slična pozitivna nastojanja i nekih drugih, pre svega manjih političkih stranaka i grupacija.

B. GROBOVŠEK: Kao argumente i dokaze za visok nivo političke odgovornosti (responsabilità politica) i za to da KPI nije više

Digitized by Google

samo »Kampfpartei«, već, u izvesnom smislu, i »Staatspartei«, zvanična KPI često navodi svoje pobude za sprovođenje politike širokih sporazuma (larghe interesse)[10] *i nacionalne solidarnosti (solidarietà nacionale) u drugoj polovini sedamdesetih godina. Doktrinarni temelji, odnosno oznaka i zajednički imenitelj za te političke odluke bio je istorijski kompromis (compromesso storico).*[11] *Ova konstatacija mi se čini relevantnom, prvo zbog toga što je kultura kao vrednost u okviru doktrine istorijskog kompromisa vrlo značajan element, a zatim i stoga što popuštanje KPI u tom periodu, uz pokušaje približavanja Demohrišćanskoj partiji, nije donelo konkretnih rezultata u pogledu uključivanja KPI u vladu. Mnogi smatraju da je KPI postala žrtva političkog manevrisanja demohrišćana i da je zbog popuštanja, naročito u sindikalnoj sferi, na poslednjim parlamentarnim izborima izgubila deo svog izbornog tela.*[12] *Nezavisno od metoda »trećeg puta«, uspeh KPI u sadašnjosti i budućnosti ipak zavisi od vrlo konkretnih kratkoročnih i srednjoročnih odluka i opredeljenja.*

U. ČERONI: Prelazak sa teoretiziranja na praksu u razgovorima ovakve vrste ne možemo izbeći, a time, naravno, prelazimo na kompleksnost odnosa u Italiji. Pođimo, dakle, od istorijskog kompromisa, strategije čija je osnovna karakteristika konvergencija svih naprednih snaga i najširih masa radnih ljudi (classi lavoratrici), što, s obzirom na specifične italijanske istorijske kulturno-civilizacijske prilike, uključuje i katoličke mase (masse cattoliche). Tome bih dodao da sve što je objektivno levo i napredno nije uvek stvar predznaka pojedinih partija i političkih grupacija. Ako KPI

[10] U vremenu od 1975. do 1979, u takozvanom periodu istorijskog kompromisa, KPI je na opštinskom i na pokrajinskom nivou pokušala da u pokrajinske vlade i u opštinska veća uključi i predstavnike KPI, mada bi poslanička i većnička mesta KPI, PSI (Socijalističke partije) i drugih laičkih partija bila dovoljna za većinu bez demohrišćana. Na nivou vlade je KPI tada zastupala stav: »ni u vladi ni u opoziciji« i u stvari podržavala jednobojnu vladu Demohrišćanske partije, to jest vladu nacionalnog jedinstva, a odbijala ponudu socijalista za stvaranje levog saveza. Orijentacija KPI se izmenila posle januarskog pada poslednje vlade »nacionalnog jedinstva«, kad je postalo jasno da većina vođstva Demohrišćanske partije odbija ulazak KPI u vladu. KPI je tada počela da zastupa »demokratsko jedinstvo«, to jest levu alternativu, ali je naišla na nespremnost socijalista. Aprila 1980. su socijalisti već učestvovali u takozvanoj drugoj Kosiginoj vladi, kad je obnovljena vladina formula levog centra. U toj vladi je, pored demohrišćana i socijalista, učestvovala i Republikanska partija.

[11] Umberto Čeroni smatran je jednim od najznačajnijih teoretičara istorijskog kompromisa. Vidi, pored ostalog: Umberto Cerroni, *O strategiji KP Italije*, »Teorija in praksa«, br 7—8/1978.

[12] Posle izvanrednog porasta glasova na parlamentarnim izborima 1976. godine (34,4% glasova), KPI je na parlamentarnim izborima juna 1979. dobila 30,4% glasova, dok je Demohrišćanska partija 1976. dobila 38,3%, a u junu 1979. gotovo isto toliko (38,4%).

Digitized by Google

nastupa kao avangardna snaga svih radnih ljudi, automatsko izdvajanje katoličkih masa označavalo bi sektaštvo. Na žalost, istorijski kompromis je u izvesnom trenutku i periodu postao stvar svakodnevne politike, i KPI se odviše uzdala u mogućnost neposrednog povezivanja sa Demohrišćanskom partijom. Uprkos mišljenju nekih da je popuštanje KPI u tom periodu bilo cena koju je partija morala platiti da bi prestala diskriminacija prema njoj, istorijski kompromis kao politička formula i formula vlade nije doneo veći uspeh. Ipak, to ni izdaleka ne oduzima važnost dugoročnosti i strateškom značaju istorijskog kompromisa, jer istinska i trajna rešenja za postojeće probleme ne možemo tražiti u alhemiji najrazličitijih političkih formula i u sporazumevanju među vrhovima partija.

B. GROBOVŠEK: Po vama, znači, ta ocena važi i za sadašnji položaj, kad KPI treba da se suoči s levom alternativom zajedničkog nastupanja, pre svega sa socijalistima, ili, pak, s opasnošću da ostane izolovana? Italijanski politički položaj, za koji je karakteristična bipolarnost KPI — Demohrišćanska partija sa međuprostorom koji ispunjavaju znatno manje partije nego što su Demohrišćanska partija i KPI, u velikoj meri je okovan u pomenute odnose snaga.

U. ČERONI: Ne slažem se s ocenama i tvrdnjama o imobilizmu i okovanosti (situazione bloccata) italijanskog političkog položaja. U Italiji je u poslednjim decenijama došlo do dubokih i velikih promena kako u društveno-ekonomskoj tako i u političkoj sferi. Što se tiče političke sfere, pomenuo bih opšti porast uticaja i moći laičkih partija (partiti laici)[18], i ako je tačno da je Demohrišćanska partija još i danas najmoćnija politička partija, tačno je i to da njena moć i njen uticaj u poslednje vreme stalno opadaju. Dokaz za to su sadašnji predsednik Republike i predsednik vlade — obojica pripadnici laičkih partija. S druge strane, čini mi se da je »opsesija vlašću« u značenju ulaska u vladu preterivanje: biti u vladi ili ne, nije ključno pitanje, jer partije imaju svoju ulogu i funkciju i u opoziciji.

Ako hoćemo da budemo sasvim konkretni, ne možemo mimoići konstataciju da je opozicija u celom posleratnom periodu bila među centralnim pokretačkim snagama i polugama u okviru dubokih socijalnih i političkih pomeranja i promena. Ključni značaj ima priroda odnosa među pojedinim partijama, a za demohrišćane je skoro sve vreme bio karakterističan aprioristično-diskriminacioni odnos prema KPI i stav da KPI nikako ne može u vladu, prosto zato što je ona KPI. A to je bila, delimično je i danas, jedna od osnovnih anomalija italijanskog političkog položaja, koja u naj-

[18] U italijanskoj političkoj terminologiji laičke partije su gotovo sve osim Demohrišćanske partije.

Digitized by Google

gorem slučaju može dovesti KPI do sektaškog zatvaranja. Lično sam u tom pogledu sklon optimizmu i smatram da je kod značajnijih italijanskih političkih snaga i faktora preovladalo saznanje o tome da do većih promena u Italiji ne može doći bez saradnje i učešća KPI — bilo u opoziciji ili u vladi. Naravno, to podrazumeva drukčiji i nediskriminacijski dijalog. Da su do toga saznanja došli i demohrišćani, može se videti iz toka kongresa njihove partije[14], jer izbor Ćirijaka de Mite znači[15] da je nadvladala struja koja se zalaže za veću otvorenost prema KPI.

Inače, bilo kakva druga predviđanja nisu ništa drugo do puko nagađanje...

[14] Razgovor je vođen po završetku Petnaestog kongresa Demohrišćanske partije, koji je održan od 2. do 6. maja 1982.

[15] Dok je na Četrnaestom kongresu Demohrišćanske partije u februaru 1980. nadvladala struja koja je zastupala apriorno zatvaranje dijaloga sa KPI, čime se dotadašnja takozvana leva struja sekretara Demohrišćanske partije Beninja Cakanjinija našla u manjini, Petnaesti kongres je u maju ove godine doneo rascep u dotadašnjoj većinskoj struji. Ćirijako de Mita, novoizabrani sekretar partije, smatra se pristalicom orijentacije Alda Mora, a time i otvaranja dijaloga sa KPI.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Na talasu osrednjosti

(Povodom 29. festivala Jugoslovenskog igranog filma)

Ovogodišnja smotra jugoslovenskog igranog filma, bar po kvantitetu realizovanih projekata, bila je među berićetnijima. Na 29. festivalu Jugoslovenskog igranog filma prijavljen je i prikazan trideset jedan film. Taj podatak kinematografiju naše zemlje svrstava među one što se nalaze negde na sredini spiska po broju snimljenih filmova. Svrstava je, naime, među one koje sa toliko ili sa približno toliko filmova uspevaju da iz tekuće produkcije daju i po nekoliko vrhunskih ostvarenja. I upravo zahvaljujući toj činjenici, odnosno vrhunskim ostvarenjima, kinematografije jedne Poljske, Mađarske ili Čehoslovačke postale su stilski i tematski prepoznatljive u planetarnoj galaksiji svetskog filma.

Prema dosadašnjem kinestetičkom iskustvu, realizovanje optimalnog broja projekata neophodan je uslov da bi neka kinematografija svojim pojedinim ostvarenjima dostigla vrednije umetničke domete. Jer svaki kadar, svaki snimljeni film, i pored najbolje namere stvaraoca, i pored iskrenih motiva — ne uzdiže se do nivoa istinske estetičke vrednosti. Između ostalog i zbog toga što umetnost u sebi uključuje eksperiment i traganje, koji ne moraju uvek biti krunisani zapaženim rezultatima. Otud izvesna doza rizika mora biti ukalkulisana prilikom nastajanja svakog umetničkog dela, uključujući i filmsko ostvarenje kao takvo.

Digitized by Google

Naša kinematografija, međutim, nije u stanju da se upušta u takav stvaralački rizik. Godišnja produkcija od tridesetak filmova može biti dovoljan uslov da se ona otisne u neizvesnost traganja. Ali je hendikepirana time što se taj kvantum dobija mehaničkim zbrajanjem proizvodnje trinaest producentskih kuća, koliko se u nas bavi pravljenjem filmova. Radeći isti posao, njih ne okuplja zajednički interes — programatsko oblikovanje totaliteta jugoslovenskog filma. Glavna preokupacija tako usitnjene produkcije jeste snimiti (bilo kakav) film da bi se sačuvala društvena legitimacija i obezbedio status filmskog radnika.

Ljudima okupljenima, bolje reći razjedinjenima, oko toliko producenata ne treba osporavati dobre namere i iskrene želje da naprave valjana dela. U oskudnoj proizvodnji od jednog do dva filma godišnje, u situaciji kada na sredstva ograničene »materijalno-finansijske baze« producentskih kuća računa toliko projekata, kada se dobija šansa sad i ko zna kad, jer je film najskuplja umetnička igra — pred stvaraoce se postavlja zahtev: uspeti po svaku cenu, stvarati film izuzetnih vrednosti. Uhvaćeni u zamku takve nekreativne situacije, oni »svom« projektu pristupaju u grču. Moraju praviti film bez rizika. Time, pak, igra kao bitno određenje estetskog čina i procesa umetničkog stvaranja biva sputana, proizvod imaginacije redukovan, ili uopšte nedokučen.

Na ovogodišnjem pulskom zborovanju jugoslovenskog filma uočili smo nekoliko inventivnih ideja, dobro zamišljenih projekata, ali ne i do kraja kinestetički operacionalizovanih. U tom smislu mogu biti indikativni filmovi: *Hoću živjeti* reditelja Miroslava Mikuljana, u prozvodnji »Jadran-filma« iz Zagreba; *Nastojanje*, u režiji Vlatka Filipovića i u proizvodnji »Sutjeska-filma« iz Sarajeva; *Nedeljni ručak*, reditelja Milana Jelića, u proizvodnji »Film-danas« iz Beograda; *Živeti kao sav normalan svet* reditelja Miloša Radivojevića, u proizvodnji RZ SFR »Film 80«, Beograd... I da ne nabrajamo dalje. Osim tih, bilo je još nekoliko drugih filmova koji su krenuli sa inventivnim idejama, u kojima je bilo zgusnuto dovoljno životne energije za estetsko oblikovanje, a koji, uprkos tome, nisu dostigli nivo autentičnog umetničkog ostvarenja. Doduše, njima se ne može osporiti dokumentarnost kad je reč o sukobu tradicionalnog načina gazdovanja i nagomilanih modernih vrednosti u seoskom domaćinstvu, gde se usled toga i usled želje za slobodom i dugačijim načinom života mladih dramatično rastapa hijerarhija tradicionalnog seoskog domaćinstva (*Hoću živjeti*), o težnji slikarâ (*Nastojanje*) da svojim delom izađu iz ukalupljenih okvira datosti (društvene i sudbinske). Slédeći glas svog bića, čije odlike u velikoj meri određuju sećanja na detinjstvo, glavni junak se trudi da stvara slike koje će nadvisiti svakidašnjicu. Takav životni stav, međutim, dovešće ga u sukob sa porodicom, a osobito sa ukorenjenom svešću i starim odnosima na akademiji (gde je profesor), koja se zalaže za osrednjost i svaku kreativnost kažnjava — odbacivanjem. Varijacije takvog odnosa između kreativne i statičke svesti, između inovacije i tradicije zapazićemo i u

Digitized by Google

filmovima *Đačko doba pronalazača Puža* i *Živeti kao sav normalan svet*. Sve su to bili filmovi koji su se oslanjali na dobre zamisli. Ali, bilo zbog grešaka u dramaturškom postupku, a najčešće usled režiserskih propusta (i pored toga što su imali bezrezervnu podršku i saradnju talentovanih glumaca), uz one scenske — dobre zamisli završavale su kao estetski neuverljiva, opšta mesta. I umesto da film bude »nadgradnja« nad življenjem, umesto da postojanju dâ novu energiju, da oplemenjuje duhovnost — u navedenim primerima on je demonstrirao puku dokumentarnu moć tog medijuma sakupivši sociološke činjenice o življenju. Nedostajao mu je upravo taj element igre i invencije, da pokretom kadrovi i duhovno ožive.

Indikativna je pri tom činjenica da su gotovo svi stvaraoci bili ubedljiviji kada su naknadno verbalno tumačili svoje ideje, dakle, kada su ih elaborirali pojmovnim jezikom (na konferencijama za štampu) nego kada su bili u prilici da se koriste filmskim sredstvima. Naime, nakon prikazivanja filma prisustvovali smo seansama na kojima smo čuli divne eseje, traktate i izvanredne dosetke o temama koje su bile predmet ekranizacije. Nekako po pravilu, što je film bio slabiji, utoliko je njegov režiser elokventnije obrazlagao svoje neostvarene zamisli.

Ulaganje velike energije (i vremena) za obezbeđivanje sredstava radi realizacije jednog projekta, neadekvatna kadrovska i tehnička opremljenost pojedinih producentskih kuća, koliko i postizanje uspeha po svaku cenu, ako može biti alibi za ono što smo nazvali nekreativnim grčem, — fijasko filmova poput *Južna pateka (staza)* »Vardar-filma«, u režiji Steva Crvenkovskog; *Daleko nebo* reditelja Stjepana Čikeša, u produkciji »Avala-filma«; *Servantes iz Malog mista* »Jadran-filma«, u režiji Danijela Marušića i *Zalazak sunca* u proizvodnji »Neoplanta-filma«, u režiji Karolja Vičeka — dakle, njihov neuspeh i kod publike i kod kritike na ovogodišnjem Pulskom festivalu moguće je objasniti neadekvatnim izborom scenarija, ali i nesposobnošću reditelja da identifikuju dramaturški zametak, a zatim da nadograđuju kinestetičkim sredstvima vrednosti literarne osnove.

Ovogodišnje zborovanje karakteriše naglašeno opadanje kvaliteta filmskog scenarija. Pri tom mahom nije reč o njegovoj tematskoj i žanrovskoj razuđenosti niti o aktuelnosti filmskog štiva, već prevashodno o književnim vrednostima dramskog predloška. Shvatanje, već dugo prisutno u svetskom (pre svega komercijalnom) filmu, o drugostepenom značaju literature u kinestetičkom oblikovanju, tendencija zanemarivanja dramaturškog segmenta, da bi se istakli vizuelna rekonstrukcija i scenski efekti — lišili su filmski scenario literarnih kvaliteta. Sledeći korak, bolje reći, zamka te redukcije, a u tu je zamku pala i naša kinematografija, jeste pojednostavljivanje tog segmenta do puke elementarnosti, kada nestaju sve razlike između njega i života i on stiže na filmsko platno stvaralački neposredovan. S jedne strane, taj intimitet sa svakidašnjicom, taj naturalizam bez duhovnog pokrića prerasta

Digitized by Google

na našem filmu u puku banalnost, i, s druge, nagriza sâmo biće filma, koji predstavlja kolektivni umetnički čin, a u koji je uložena kreativna energija više stvaralaca. »Uvidevši« da je pisanje za film »jednostavan i lak posao«, mnogi reditelji, pored svog obimnog, latili su se i tog posla. Gotovo u polovini realizovanih projekata reditelji se javljaju u ulozi scenarista ili koscenarista svojih filmova. U želji da budu totalni autori, oni su, s izuzetkom Darka Bajića i, donekle, Gorana Markovića, »nagrizali« totalitet »svojih« filmova.

Pisanje literarnih tekstova, pa i onih za film, zahteva poseban prilaz; od stvaraoca se traži drugačiji senzibilitet, koji režiser može, ali ne mora uvek da ima. Možda su toga bili svesni Janez Drozg i Antun Vrdoljak, kada je prvi prepustio Vladimiru Frantaru da sačini scenario za njegov film *Boj na Požiralniku*, prema motivima pripovetke Prežihova Voranca, a drugi, Anton Vrdoljak, sam je adaptirao roman *Kiklop* Ranka Marinkovića. Tim izborom oni su, doduše, »izgubili« u nečemu na aktuelnosti, ali, posebno u slučaju *Boja na Požiralniku*, dobili smo film velike asocijativne snage. To je apoteoza čovekovog suprotstavljanja socijalnim, prirodnim i porodičnim nedaćama. U tom ostvarenju čovek uspeva da herojski savlada sve nevolje i sile koje mu stoje na putu, ali po cenu socijalne dezintegracije. Međutim, ma koliko književnost, naša literarna baština, mogu, u odsustvu adekvatnih filmskih scenarija, poslužiti kao dobra osnova filmske priče, pribegavanje beletristici ne može biti i formula za razrešavanje krize scenarija u koju je zapao naš film. Jer, film je drugi medijum, koji ima svoje zakonitosti, svoju strukturnu zasnovanost. Dok je literatura zaseban tok stvaranja, sposoban da samostalno umetnički živi, literaran predložak u filmu, uslovno rečeno, ima instrumentalnu vrednost. On je tu da podupire, da omogućava filmsku radnju, a ne da se ona u njemu dovršava i nalazi smisao postojanja.

I pored tih očiglednih, a i drugih od kritike i teorije evidentiranih estetskih slabosti, domaći film poslednjih godina postiže do sada neviđen uspeh. Statistike pokazuju da pojedini naši filmovi nadmašuju sve dosadašnje rekorde; naime, oni su u bioskopske sale privukli više gledalaca nego i najkvalitetnija ostvarenja svetske kinematografije. Otkud sad taj paradoks? S jedne strane, opada kvalitet domaćih filmova, a, s druge, povećava se broj njegovih poklonika.

Objašnjenje da su u tome presudne domaće teme koje obuhvataju savremeni način života i osnovne preokupacije našeg čoveka »ovde i sada« može se, na prvi pogled, učiniti prihvatljivim, ali ono, čini nam se, ne osvetljava suštinu problema. Jer i ranije su snimani filmovi koji su razrađivali aktuelne sadržaje, ali ih publika ipak nije toliko svesrdno prihvatala. Međutim, reč je sada o jednom drugom problemu kojeg je naša kinematografija postala naknadno svesna. Naime, film, što je već odavno poznato, a kod nas zanemarivano, pored estetskih referenci, u kontaktu sa publikom može dobijati i ekonomska, pa čak i komercijalna svojstva.

Digitized by Google

Pored umetničkog, može imati i finansijski učinak, ali zato treba da pretrpi i izvesnu strukturnu promenu, u smislu prilagođavanja ukusu široke publike.

Ponajviše na to primorana materijalnim teškoćama, naša kinematografija ovladala je zanatom pravljenja filma koji će se finansijski »isplatiti«. Sa sigurnošću se može prognozirati da će od ovogodišnje produkcije projekti *Kraljevski voz*, u režiji Aleksandra Đorđevića, a u produkciji »Avala-filma« i »Kroacija-filma«; *Savamala* režisera Žike Mitrovića, u produkciji »Avala-filma«; *Lov u mutnom* Vlaste Radovanovića, opet u produkciji »Avala-filma« — inkasirati na blagajnama dovoljno, možda čak i više od potrebnih sredstava, da se »opravda« njihova realizacija. Međutim, epidermnim tretiranjem problemâ koji su uzeti kao predmet kinestetičke obrade, plutanjem po površinskom sloju ukusa određene publike koja odlazi u bioskop da bi »ubila (slobodno) vreme«, uveseljavanjem gledališta sa jeftinim i ishitrenim ujdurmama — takvi projekt(il)i ne mogu računati na visoko mesto u umetničkom i društvenom vrednovanju. Ostaju u njima nedirnute teškoće i protivrečnosti savremene egzistencije. Njenim lakiranjem se, u stvari, odlažu ili zamagljuju nastojanja kritički intonirane svesti za njihovim prevazilaženjem.

Taj »novi talas« u domaćoj kinematografiji uzima sve više maha i sve češće se prihvata kao model povezivanja »lepog sa korisnim«. Zasad je još uvek malo, tačnije, tek sebi probijaju put, filmova koji, pored finansijskog uspeha, predstavljaju i umetničku vrednost. Iz ovogodišnje produkcije mogu biti paradigmatični u tom smislu: *Direktan prenos* reditelja Darka Bajića, u proizvodnji Radne zajednice samostalnih filmskih radnika »Art-film«, Beograd; *Maratonci trče počasni krug* režisera Slobodana Šijana, u produkciji »Centar-filma« iz Beograda i, može biti, *Variola vera* režisera Gorana Markovića, u proizvodnji »Art-filma« iz Beograda.

Komercijalizacija domaćeg filma, i pored toga što je u »stvaralačkom« postupku bila sračunata na povlađivanje prizemnom ukusu gledateljstva, promovisala je jedno saznanje o našoj kulturnoj situaciji. Filmovi koji su inkasirali dovoljno sredstava da pokriju troškove svoje proizvodnje iskustveno su pokazali da ta delatnost u nas može da opstane i bez subvencija društvene zajednice. Tom trendu ide naruku i sve češća saradnja filma i televizije, u kojoj se ova javlja u ulozi koproducenta. Budući da je reč o različitim medijumima, takvoj koprodukciji stoje na putu izvesne tehničko-tehnološke prepreke. Međutim, »Viba-film« i TV Ljubljana filmom *Boj na Požiralniku* režisera Janeza Drozga, istupajući u koprodukciji, i praktično su demantovali taj izgovor proizvođača filmova koji svoju delatnost realizuju u okvirima tradicionalnih formi i institucija.

Ma koliko bila izražena traganja za novom društvenom organizacijom filma, koja će optimalizovati stvaralačku energiju, ovogodišnja smotra jugoslovenske kinematografije u Puli je poka-

Digitized by Google

zala da se ona reprodukuje u tradicionalnim institucijama i odnosima. Talas osrednjosti kojim su nas zapljusnuli filmski stvaraoci svedoči o tome da je i sam festival, svojim društvenim i estetskim stavom, preuzeo ulogu neutralnog posmatrača erozije kvaliteta jugoslovenskog filma. Prihvatajući celokupnu produkciju, pod izgovorom ravnopravnog tretmana svih domaćih producentskih kuća, odbacio je obavezu odgovornog učestvovanja u vrednovanju filmskih ostvarenja. Ako ne želi da bude puki servis za okupljanje filmske produkcije, dakle, ako i on hoće da postane subjekt kulturne situacije koja se stvara oko domaće kinoprodukcije, ubuduće i festival treba da prihvati odgovornost vrednovanja. Tim više što je svake godine proizvodnja filmova u nas sve veća i teže će se smeštati u pulsku arenu, i pored toga što je ona gigantskih razmera.

Digitized by Google

Dr Branko Pribićević: Socijalizam svetski proces

(»Radnička štampa«, Beograd, 1982)

Promišljati socijalizam-svjetski proces, znači sagledati široki spektar pitanja socijalističke teorije i prakse, njihov rast, tokove, protivurječja i perspektive. Upravo to je i osnovna nakana studije dr Branka Pribićevića: *Socijalizam svetski proces - Koncepti, osnovne snage, dostignuća i problemi*, koja se pojavila u izdanju beogradske »Radničke štampe«. Shodno svome dosadašnjem stvaralačkom opusu, autor je i ovog puta u središte interesovanja stavio krucijalna pitanja socijalizma, kao što su: istorijska dostignuća, određenje socijalizma-svjetskog procesa, teorija socijalističke revolucije — putevi socijalističkog preobražaja, borba za učešće radnika u upravljanju i radničko samoupravljanje, internacionalizam i odnosi između socijalističkih snaga, socijaldemokratija — nove tendencije, raskršća evrokomunizma i krizne pojave u socijalističkim zemljama. Sve ovo izloženo je u šest dijelova, koji čine koherentnu cjelinu, kojoj je jasnost, pristupnost i preglednost bitna značajka.

U pristupnim napomenama autor se ogradio, naglasivši da je ova tematika »široka i još uvijek, često nedovoljno jasno definisana«, te da će »u nekoliko kratkih poteza (...) ocrtati glavna dostignuća ...« (str. 5). Osnovni moto djela, na kojem se grade kasnije elaboracije, po našem mišljenju je misao »da je socijalizam ne samo načelno, »u principu«, *poželjan*, već i da je *moguć u praksi*« (*kurziv* je u originalu, str. 10). U slijedu ovih misli, u prvom dijelu rada (»Istorijska dostignuća«), pregnantno je prezentiran rast uticaja socijalističkih ideja i organizova-

Digitized by Google

nih socijalističkih snaga, u trijadi: ideja — pokret — praksa. Od samo dvije socijalističke zemlje, do drugog svjetskog rata (Sovjetski Savez i Mongolija), danas se socijalizam prostire na više od jedne trećine Zemljine površine, obuhvatajući više od jedne trećine svjetskog stanovništva, ali, kako se naglašava, i ekonomskih potencijala naše planete. Ovakve konstatacije omogućuju autoru da, s pravom, zaključi da je »definitivno razbijen jedinstven sistem dominacije svjetskog kapitala« (str. 10).

Socijalizam se ostvaruje u raznorodnim društvenim ambijentima, što se u studiji pokazuje vrlo argumentovano, u pogledu ekonomskog, kulturnog i društvenog razvoja, čime se stavlja do znanja, što će se kasnije detaljnije objasniti, da postoje raznovrsni putevi u socijalizam. Autor je već na početku, a i kasnije, afirmisao stanovište da socijalizam nije završeno stanje, nego proces koji traje, koji ima još dosta da ostvari, te mu nije potreban »isprazni trijumfalizam« niti pak »defetističke procjene« (str. 14). Naime, rezultata ima, i impresivnih, ali još nisu ispunjeni »često i najvažniji socijalistički postulati« (str. 12). Otud i insistiranje na tome da izraz socijalističke zemlje treba shvatiti kao sredstvo tehničkog i naučnog komuniciranja, a ne vrijednosni sud, u smislu da je »u svim tim zemljama izvršen, a još manje dovršen, potpuni socijalistički preobražaj društva« (str. 12). Ove misli su aktuelne i podsticajne za svaku zemlju koja ima socijalističke ambicije, a napose za naše društvo, koje nastoji da samoupravnim socijalističkim odnosima ozbilji nove trendove ljudske slobode. Samim tim, imajući na umu svu kompleksnost socijalističke izgradnje, autor naglašava da »marksistička politička misao mora uvijek imati u vidu ovu složenost« (str. 14).

U radu je posebna pažnja posvećena osvetljavanju centralne teorijske kategorije — socijalizam-svjetski proces, pri čemu se naročito pravi razgraničenje od određenih, neadekvatnih pristupa ovom aspektu. Prije svega, riječ je o takozvanoj užoj koncepciji socijalizma, po kojoj socijalistička ostvarenja postoje samo »u socijalističkim zemljama, tj. zemljama gde se na vlasti nalaze komunističke partije« (str. 17), a u ostalima — samo socijalističke ideje i snage. Pokazuje se puna neprimjerenost ovog shvatanja, koje je, kako i autor naglašava, na pozicijama ideološkog dogmatizma i političkog sektaštva, hegemonističkih i monopolističkih tendencija, te »još više sužava viziju daljeg socijalističkog kretanja« (str. 19). Jer socijalističkih tendencija i elemenata ima, što je obrađeno i u ovom radu, i u mnogim zemljama u razvoju, pa i u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Istovremeno, polemišući sa neadekvatnim shvatanjima razvoja socijalizma, pokazuje se da nije čak ni vrijedna pažnje ni takozvana šira koncepcija, po kojoj se »kao socijalističko mora prihvatiti sve ono što se javlja u savremenom svijetu sa takvim ideološkim predznacima« (str. 19). Samim tim, pod socijalističko se nerijetko podvodilo ono što sa tim nije imalo nikakve veze, a što je u suštini predstavljalo manipulisanje širokim masama.

U sklopu dijaloga sa prezentiranim shvatanjima, autor je izložio panoramu jugoslovenskih stavova, od kojih su u prvom planu stavovi druga Tita i oni iz Programa SKJ, pri čemu je u svim varijantama »naglasak na riječi *proces* (*kurziv* je u originalu), kojom se izražava suština tog shvatanja stvarnosti savremenog socijalizma« (str. 21).

Ovakve dosta opširne eksplikacije omogućuju da se iznese shvatanje po kojem je termin svjetski proces socijalizma sintetička kategorija, kojom se nastoji izraziti i obuhvatiti raznolikost, širina, mnoštvo i bogatstvo elemenata i tendencija socijalizma u savremenom svijetu, međusobna povezanost i unutrašnja dijalektika različitih doprinosa, samostalnost i samobitnost pojedinih (nacionalnih) doprinosa tom svjetskom kretanju — procesu.

U studiji su izneseni i elementi za operacionalizaciju pojma socijalizam-svjetski proces, koje autor, prije svega i sa punim pravom,

Digitized by Google

vidi u društvenoj organizaciji rada i proizvodnim odnosima, što sužavaju — klasnu eksploataciju i jačaju društvenu ulogu radničke klase.

Treći dio rada »Opšti idejno-politički problemi« najveći je po obimu i akcentira nekoliko značajnih pitanja, što omogućuje da se u još većoj mjeri promisli pojam — socijalizam-svjetski proces. Polemišući sa drugim stanovištima, afirmisano je marksističko poimanje socijalističke revolucije, koja se ne može, prema izvornom Marksovom poimanju, što ističe i autor, »ograničiti samo na osvajanje vlasti« (str. 35). Ona se ne može tu zaustaviti, ona je i to, ali i više od toga, kako se to pregnantno naglašava, »*cjelokupni proces dubokih promjena u strukturi društva poslije osvajanja vlasti*« (*kurziv* je u originalu; str. 35). U ovom kontekstu, afirmisan je jugoslovenski stav o osebujnim putevima u socijalizmu, koji se »*neizbježno pojavljuju u veoma različitim oblicima organizacije novog društva*« (*kurziv* je u originalu, str. 37). To uslovljava i određene razlike u svim aspektima socijalističke strukture.

U slijedu ovih misli posebno je obrađena mogućnost mirnog puta u socijalizam, pri čemu se napose polemiše sa vulgarizacijom ovog stanovišta, ističući nemogućnost postizanja pobjede samim trijumfom u parlamentu, niti pak odricanjem od svake sile. Naime, mirni put »isključuje nasilje kao svjesnu orijentaciju revolucionarnih snaga, ali nikako i silu« (str. 40). Po autoru, »takvu silu u strategiji mirnog puta predstavlja velika koncentracija organizovanih snaga, moć radničke klase i njenih saveznika« (str. 40).

Raspravljati o socijalizmu-svjetskom procesu nemoguće je a da se ne promišlja i borba za učešće radnika u upravljanju i radničko samoupravljanje, čemu vidnu pažnju posvećuje i Pribićević.

Polazeći od konstatacije da samoupravljanje osvaja sve veći prostor u svjetsko-društvenom realitetu, počev od »usamljene« Jugoslavije, danas je ono ispisano na zastavama mnogih zemalja, pa i nekih zemalja u razvoju. Na vrlo jednostavan način, autor elaborira razliku između samoupravljanja i participacije, naglasivši da »samoupravljanje podrazumijeva puno i nepodijeljenu vlast radničke klase« (str. 43), dok participacija »daje radnicima vrlo ograničeno učešće u upravljanju«, »predstavlja pokušaj *demokratizacije*« (*kurziv* je u originalu), »*plod klasnog kompromisa*« (*kurziv* je u originalu) i slično. Jednom riječju, moto je ovog dijela rada da nema pune, svestrane i istinske demokratizacije društvenih odnosa — bez samoupravljanja.

Među opštim idejno-političkim problemima ni ovoga puta nije moglo biti mimoiđeno pitanje: internacionalizam i odnosi među socijalističkim snagama. Iako na malom prostoru, akcentirano je nekoliko suštinskih odrednica internacionalizma. Pribićević ovaj aspekt posmatra kao dinamičnu kategoriju, naglašavajući da »nema niti može da bude večitih normi, koje bi regulisale sadržaj principa internacionalističke saradnje« (str. 48). Naravno, ima elemenata trajnog karaktera, pri čemu je ukazano na stavove Marksa i Engelsa. Slično je i sa oblicima u kojima se realizuje internacionalistička saradnja, koji se »vremenom neizbježno mijenjaju« (str. 50), u smislu da sve više dolaze do izražaja ravnopravni odnosi.

Kao vrsni poznavalac socijaldemokratije, iz koje oblasti ima zavidan stvaralački opus, Pribićević je i ovoga puta, veoma jezgrovito, iznio nekoliko konstatacija o novim tendencijama u domenu socijaldemokratskog organizovanja. To se ogleda, pored ostalog, u svojevrsnoj unutrašnjoj diferencijaciji, jačanju lijevih krila, ublažavanju tradicionalnog antikomunizma, prodoru prema zemljama takozvanog trećeg svijeta itd. Sve to pokazuje da je socijaldemokratija faktor na koji u ostvarivanju socijalizma treba računati.

Sedamdesetih godina je u komunističkom pokretu oblikovana nova politička strategija, nazvana evrokomunizam, kao jedan od »važnih simptoma djelovanja obnoviteljskih snaga u komunističkom pokretu« (str. 60), čemu je posvećen s pravom jedan dio studije.

Digitized by Google

Sažeto su izložene karakteristike ove orijentacije, koje se ogledaju u zalaganju za potpunu samostalnost, u odnosu na druge komunističke partije, posebno »rukovodeći centar«, insistiranju na jednoj novoj koncepciji socijalizma, opredjeljenju za mirni put, na stvaranju širokih antimonopolističkih saveza itd. Sve ovo je služilo da se »uhvati »korak« sa uslovima u kojima djeluju te partije« (str. 64). Evrokomunizam, kao osvježenje u komunističkom pokretu, imao je određenih uspjeha, ali ispoljene su i očite slabosti, pa se samim tim pokazalo da su neka očekivanja, ipak, bila pretjerana« (str. 64). Razloge za to autor, s pravom, nalazi u nemogućnosti izgradnje alternativne koncepcije, nemogućnosti da se oblikuje koncept jedne globalne alternative, u oštroj kritici svega, bez nuđenja nečeg novog, u smislu da je kod »njih uvijek bilo mnogo jasnije šta ne žele nego šta žele« (str. 65). Izlaz se nudi »u samo još dosljednijem i odlučnijem nastavljanju procesa obnove...« (str. 68).

Na kraju studije je jedan njen dio posvećen kriznim pojavama u socijalističkim zemljama. Autor konstatuje da su socijalističke zemlje u svome razvoju »postigle dosta značajne rezultate, neke od njih čak veoma krupne rezultate« (str. 69). Pri tom se navode ubrzana industrijalizacija, širenje masovnog obrazovanja i neki elementi socijalne zaštite. Međutim, dosljedan sebi, spreman da posmatra »i drugu stranu medalje«, Pribićević ističe da su »u nekim drugim oblastima rezultati bili mnogo slabiji, ponegdje čak vrlo slabi« (str. 69). To, naravno, posebno naglašava za sferu međusobnih odnosa, te za razne oblike autoritarnih pojava — nedemokratičnosti u političkom sistemu i slično.

Naravno, kriza nije mimoišla ni unutrašnji razvoj, gde su se ispoljile određene slabosti i teškoće, što je prikazano na situaciji u Poljskoj. Kriza je, isto tako, zahvatila »gotovo sve važnije oblasti« (str. 73), a pojavila se i u ekonomskoj sferi, koja je do sada, kako se i ovdje ističe, najjači adut« vladajućih snaga, a njeni elementi se ne osjećaju manje ni u ideologiji, politici, pa i u moralu. U vezi sa ovim s pravom je ukazano na to da društveni sektor sve više podbacuje, što ima nesagledivih reperkusija po ostale sfere.

Autor naglašava da sve ove pojave nisu podjednako ispoljene u svim socijalističkim zemljama, ali, isto tako, odbacuje teze građanskih teoretičara po kojima su »one imanentne socijalizmu« (str. 79). To optimističko viđenje vezano je uz neophodnost »*krupnih i radikalnih sistemskih inovacija*« (*kurziv* je u originalu; str. 79). Glavni pravci su, svakako, »demokratska obnova, otvaranje mogućnosti za slobodno ispoljavanje stvaralačke inicijative najširih slojeva naroda, prelaz od posredne i posredovane ka neposrednoj socijalističkoj demokratiji, suočavanje sa zakonitostima robne proizvodnje i sl.« (str. 79).

Na kraju, s pravom se može reći da smo u djelu dr Branka Pribićevića *Socijalizam svjetski proces — Koncepti, osnovne snage, dostignuća i problemi,* dobili vrijednu studiju, čije elaboracije mnogo znače za društvo kao što je jugoslovensko, koje svoj socijalistički put osmišljava kroz samoupravni socijalizam. Posebna vrijednost knjige je u tome što može poslužiti u procesu ideološko-političkog i marksističkog osposobljavanja (sama predstavlja autorizaciju jednog predavanja sa Političke škole), jer svojom pristupačnošću i jasnoćom u cjelini odražava intencije izdavača. Istovremeno, aktuelizovana su temeljna pitanja savremenog socijalizma, koja će autor u svome daljem radu još dublje promisliti, jer je njegov stvaralački opus iz ove oblasti već obiman. Zbog svega toga, ovaj rad trebalo bi da se nađe u rukama svakog onog koji želi da temeljitije upozna najaktuelnija pitanja današnjice i da time sagleda dalju perspektivu socijalističkog razvitka.

Bećir Macić

Digitized by Google

Milan Vojnović: Svetska dominacija krupnog kapitala

(NIRO »Export Press« i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1981, strana I + 150)

Poslednjih godina očevici smo sve izrazitijih kriznih pojava u svetu, po mnogo čemu specifičnih obeležja. Štaviše, i celina inter i intra odnosa karakteriše se brojnim nepoznanicama i protivrečnostima, kao što i praksa povesti (posle prvog i drugog svetskog rata) pokazuje da taj proces teče *grosso modo* ipak na nešto drugačiji način no što se nekad zamišljalo i još (ponegde i ponekad) zamišlja.[1] Otuda i pitanje: šta je tome uzrok? Otuda i traganje (na teorijskoj razini) za odgovorom na pitanje: šta se to »sada« dešava *unutar* sveta kapitala — ne bismo li bliže odredili prirodu zbilje, i koje revolucionarne mogućnosti ona u sebi sadrži.[2] Nekim aspektima tog problema je i posvećena studija Milana Vojnovića, o kojoj će ovde biti reči.[3]

1. Autor je sebi postavio zadatak da istraži, u svetlu teorije imperijalizma, neke glavne vidove aktuelne krize postojećeg svetskog ekonomskog poretka. Da bi uopšte mogao odrediti prirodu tog odnosa (pa i njihovu vremešnost), autor je, po meni s pravom, pošao od pretpostavke da je program novog međunarodnog ekonomskog poretka tražio »značajne i dalekosežne promene u svetskoj privredi; on nastoji da pruži rešenje za ozbiljna i složena pitanja, protivrečnosti i krize kapitalizma« (str. 67). On podrazumeva, kako kaže autor, »temeljne promene međunarodnih ekonomskih odnosa, i osobito ekonomskih odnosa između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju« (str. 141). S obzirom na to, potreban je, prema njemu, i »jedan novi pristup, jedan novi analitički okvir u razmatranju novog međunarodnog ekonomskog poretka u uslovima jačanja svetske dimenzije kapitalizma« (str. 142).

Da bi mogao odgovoriti postavljenom zadatku, a time dokazati, odnosno odbaciti polaznu hipotezu, autor je, rekao bih s pravom, pre svega, razmotrio, kroz kritičku optiku, teorijsku baštinu Buharina, Kautskog i Lenjina o problematici imperijalizma, kao što nije mogao mimoići ni teorijska razmatranja o prirodi i meri promena, usled ekspanzije korporacija u svetskim razmerama. On nije mogao prenebreći te aspekte problema, prosto zato što je, rekao bih, argumentovano situirao mesto transnacionalnih kompanija unutar logike imperijalizma. I dok je bitno određenje imperijalizma u razdoblju takozvanog klasičnog imperijalizma bilo teritorijalno osvajanje (prekomorsko ili kontinentalno), dotle je danas taj način imperijalističke ekspanzije, uglavnom, napušten, i u teoriji i u praksi. Razlog tome je (što je autor, inače, vrlo lepo i plastično izložio, prikazavši polivalentnost procesa širenja — widening kapitalizma i proces tehnološkog razvitka — deepening transnacionalnih kompanija, i vertikalno i horizontalno, pa i dijagonalno) što bi osvajanje nekih stranih teritorija »danas« bilo, po pravilu, pre smetnja ekonom-

[1] Simultanost procesa internacionalizacije proizvodnje vrednosti pod dominantnom kontrolom sprege međunarodnog bankarskog i industrijskog kapitala (naporedo sa množenjem transideoloških kompanija), sticanja političkog suvereniteta do juče kolonijalno zavisnih zemalja i jačanja socijalizma kao svetskog procesa, i unutar samih zemalja i na međunarodnom planu.

[2] Pristup nekom problemu može biti smislen *samo* ukoliko odgovara (posredno ili neposredno) na bitna pitanja današnjice, pre svega sa stanovišta sutrašnjice.

[3] M. Vojnović je, inače, autor brojnih knjiga i članaka. Da pomenemo samo neke: *Multinacionalne kompanije*, Beograd, 1974; *Transnacionalne korporacije*, Beograd, 1977; *Zemlje u razvoju i transnacionalne korporacije*, Beograd, 1979; zajedno sa B. Markovićem, T. Mitrovićem i D. Crnogorčevićem, *Kodeks ponašanja transnacionalnih kompanija*, IMPP, 1980; *Značaj periferije u strategiji monopolističkog kapitala*, »Naše teme«, br. 5/1981; *Internacionalizacija kapitala: nadeksploatacija radne snage*, »Gledišta«, br. 1/1979. i druge.

Digitized by Google

skoj eksploataciji no kapitalu primeren način racionalnog korišćenja raspoloživih resursa. Naravno, *de omnium et nullo*. Pošavši, pri tom, od Lenjinovog teorijsko-metodološkog koncepta, izloženog u radu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, autor je upravo u praksi transnacionalnih korporacija pokazao naučnu utemeljenost Lenjinovog koncepta, ali i njegovu omeđenost. Jer, »čak i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što važe za sve epohe, u samoj određenosti ove apstraktnosti (su) isto toliko proizvod istorijskih prilika i u punoj meri važe samo za te prilike i u njihovom okviru« (Marks). Međutim, kritikujući teze Buharina i Kautskog, on, istina, nije istovremeno odbacio *a limine* te stavove, već je, kroz praksu transnacionalnih korporacija, pokazao njihovu jednoznačnost, a time i nedijalektičnost pristupa problematici imperijalizma, ali je zato, rekao bih, ipak nekritički prihvatio Lenjinove stavove o imperijalizmu. No o tome će još biti reči u našem prikazu.[4]

Autor se, međutim, nije zadržao samo na razmatranju relacije, odnosno niza: transnacionalne kompanije — imperijalizam — novi međunarodni ekonomski poredak.[5] U pomenutoj studiji on je istovremeno ukazivao i na pozitivne strane transnacionalnih kompanija u procesu proizvodnje života, te na taj način izložio dvojako povesno mesto transnacionalnih kompanija (upor. K. Marks, *Budući rezultati britanske vladavine u Indiji)*, a time i njenu vremensku omeđenost usled rastvaranja njene eksploatatorske suštine i unutar nje same i usled delovanja zemalja u razvoju, odnosno (pre svega) zahvaljujući aktivnosti pokreta nesvrstavanja. Jer, »kapital prelazi preko svih nacionalnih granica... on neprestano sve revolucioniše, rušeći sve prepreke koje ometaju razvitak proizvodnih snaga... Međutim, iz toga što kapital svaku takvu granicu postavlja kao ograničenje i stoga je *idealno* prelazi, nipošto *ne* sledi da je ona *realno prevladana* (*kurziv* — D. P.), a kako svako takvo ograničenje protivreči njegovom određenju, njegova proizvodnja kreće se u protivrečnostima koje se neprestano prevladavaju, ali se isto tako neprestano postavljaju. Univerzalnost kojoj kapital nezadrživo teži nalazi u njegovoj vlastitoj prirodi one granice koje će na određenom stupnju njegovog razvitka dovesti do spoznaje da je *on sam* najveće ograničenje te tendencije i stoga ga prisiliti na samoukidanje« (K. Marks).

Najzad, autor se nije ograničio, u razmatranju problema, samo na efekte imperijalizma na zemlje u razvoju i na oblike eksploatacije tih zemalja od strane razvijenih zemalja (u radu je, inače, na to stavljeno težište), već je u studiji bilo reči i o odnosima među nacionalnim kapitalističkim klasama. Jer logika međunarodne integracije utiče, rekao bih s pravom, ne samo na jačanje zajedništva unutar određenog prostora (ili šire), već i na zaoštravanje konkurencije između nacionalnih kapitala, kao što podstiče tendencije za rehabilitacijom dominantnog položaja ove ili one zemlje, odnosno tendencije policentrizma (uključivo i pojave industrijskog rata).

Pošavši, dakle, od Lenjinovog teorijskog koncepta i njegove aktualizacije, autor se, idući tom logikom, uspešno provlačio, i teorijski i analitički, kroz brojne protivrečnosti, pa i pojavno još (možda) nedovoljno artikulisane iskaze tih tendencija na relaciji transnacionalne korporacije — novi međunarodni ekonomski poredak, da bi na kraju svog izlaganja analitički razradio tok i

[4] Rekao bih da je i H. Hadžiomerović (*Aktuelnost Lenjinovog koncepta monopolističkog kapitalizma*, »Pregled«, br. 1/1978) posmatrao kroz Lenjinovu optiku savremenu etapu u razvoju kapitalizma. Naravno, time nije rečeno da treba Lenjinove stavove o imperijalizmu odbaciti, ili ne, već da ih valja podvrći svestranoj kritičkoj analizi, ako bismo hteli doneti valjan, argumentovan sud o tome šta se danas zbiva u svetu.

[5] Po meni, međutim, terminu imperijalizam transnacionalnih kompanija bi bolje odgovarao neoimperijalizam, kao opšti termin za tu i njoj srodne pojave (i iz semantičkih i iz etimoloških razloga).

Digitized by Google

rezultate na Kodeksu ponašanja transnacionalnih korporacija.

2. Cela studija podeljena je na pet glava. Posle uvoda, autor se, u *drugoj* glavi, osvrće na teorijske koncepte Buharina, Kautskog i Lenjina, kao što daje i određene elemente teorijske prirode nekih savremenih pojava u procesu internacionalizacije proizvodnje vrednosti (internacionalizacija kapitala i podruštvljavanje proizvodnje, priroda međunarodne integracije, koncepcija »novog« imperijalizma). U *trećoj* glavi autor razmatra efekte imperijalizma transnacionalnih kompanija na zemljama u razvoju, u uobličavanju novog modela zavisnosti. *Četvrta* glava je posvećena, pre svega, preprekama koje izgrađivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka stvaraju transnacionalne korporacije, i tome šta je dosad urađeno na otklanjanju tih smetnji na međunarodnom planu (sirovine, industrijalizacija, uloga TNK i druge). U poslednjoj glavi (»Završna reč«) autor ističe kako su TNK »realnost svetske privrede«, te da one mogu, ukoliko su kontrolisane (taj problem trebalo je da se razradi bliže, potpunije), doprineti razvitku zemalja u razvoju. Sa stanovišta dugoročnije perspektive, međutim, autor smatra da težište treba staviti na neku alternativu TNK. Ne kazuje koja je to perspektiva, na žalost. Jer, i novi međunarodni ekonomski poredak je, prema autoru, »moguć samo u svetlu progresivnih socijalističkih promena«.

Ne mislim, naravno, da je uopšte potrebno pretresati svaku glavu ponaosob. Ali da nešto kažem o značaju samog rada i o njegovom kvalitetu. Pre toga treba istaći da ova studija čini celinu sa već ranije objavljenim radovima dr Milana Vojnovića. Dalje, teško bi se moglo još nešto dodati o procesu širenja transnacionalnih kompanija i efektima koje proizvodi njihova penetracija u nerazvijene zemlje pored onog što je već rečeno u studiji. Ona osvetljava, kao što je već naglašeno, mesto i ulogu tih korporacija u eksploataciji nerazvijenih zemalja, a iznosi i šta bi trebalo učiniti *hic et nunc* i na tom polju u prevladavanju procesa odnosa eksploatacije i zavisnosti. Otuda, svaki naučni rad, posvećen problemima novog međunarodnog ekonomskog poretka u *nastajanju*, može da koristi rečeno kao putokaz u praksi politike u rešavanju tog, po meni, jednog od najaktuelnijih savremenih problema. Jer je empirijska činjenica da su transnacionalne (ili multinacionalne) korporacije danas jedno od najkarakterističnijih obeležja na međunarodnom ekonomskom planu (pogotovo ako se ima u vidu i sve češća pojava takozvanih transideoloških kompanija). Polazeći od te činjenice, autor se nije ograničio samo na teorijsku zasnovanost te pojave, odnosno na efekte te pojave na zemlje u razvoju, već je istovremeno ukazivao, polazeći od rezolucija usvojenih na samitima nesvrstanih, i na moguće putove otklanjanja tih negativnih efekata. Nema sumnje, sva ta razmatranja, iako neophodna i valjano urađena, bila bi sama po sebi nepotpuna da se nisu temeljila na određenom teorijsko-metodološkom polazištu. Upravo ono je olakšalo autoru i nalaženje odgovora na brojne otvorene probleme. Valja ukazati i na to da u radu postoji ravnoteža između pojedinih delova, saglasno cilju istraživanja i polaznim hipotezama. Najzad, u studiji je korišćena i najnovija literatura, što je i te kako značajno za sam rad, a što ujedno pokazuje da autor stalno prati tu literaturu.

3. No, i pored svojih nesumnjivih kvaliteta, studija sadrži, po meni, i izvesne propuste, što bi autor, inače, mogao (uglavnom) da izbegne uz određen napor. Pre svega, rekao bih da neke stavove navedene u radu treba naučno dokazati, budući da ideologijski argumenti nisu ipak dovoljni (na primer, na stranama 3. i 4, a naročito u završnoj reči autor preterano koristi ideologijske argumente i drugo). Mislim, isto tako, da bi autor trebalo ubuduće (to jest u radovima koji predstoje) i da definiše kategorije kojima se koristi. To će samo doprineti naučnosti rada. Dalje, postavlja se pitanje — u kojoj

Digitized by Google

meri je Lenjinov koncept imperijalizma danas relevantan, i u pogledu pristupa problemu i njegove artikulacije. Možda će se time podstaći šira teorijsko-metodološka rasprava o samom problemu imperijalizma, o aktuelnosti ovih ili onih koncepata imperijalizma. No da navedemo nekoliko razloga postavljanju tog pitanja. Naravno, ni na kraj pameti nam nije da sam problem postavimo u ideologijskom obliku. Jer, ako tako postavimo pitanje, ono je praktično nerešivo, poput svih onih pitanja koja se postavljaju na taj način. Ostaje samo da verujemo ili ne verujemo. Svo dokazivanje se svodi, u tom slučaju, praktično na deduktivni postupak. No, da se vratimo na razloge postavljanja tog pitanja. Pre svega, nisam nipošto ubeđen da se Lenjinov *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma* može (pa i treba) posmatrati odvojeno od konteksta njegovih radova *Razvitak kapitalizma u Rusiji* i *Država i revolucija* (a donekle još nekih radova, kao *Šta da se radi?*, 1902; *Dve taktike*, 1905, i još nekih). Na osnovu tih analiza on je utvrdio da u Rusiji objektivno postoje revolucionarne mogućnosti, te izgradio strategiju i taktiku revolucije. Jer, ako su za Lenjina sva teorijska pitanja imala samo jedan, »instrumentalan smisao u odnosu na jedan zadatak: zadatak revolucije«, onda su i ova ili ona teorijska pitanja služila kao sredstva političke borbe. Pogotovo što je smatrao da je marksistička misao rešila sva teorijska pitanja od opšteg značaja. Treba samo ta rešenja znalački primeniti na konkretnu situaciju. S obzirom na to, rekao bih da se izdvajanjem ovog ili onog dela iz te trijade (pa i celine njegove misli) i njegovim korišćenjem ipak osiromašuje Lenjinov genij. Što se, pak, tiče marksističke teorijske baštine iz tog doba o imperijalizmu, mislim da je teorijski podjednako inspirativan i R. Hilferding *(Finansijski kapital)* i N. Buharin *(L'économie mondiale et l'impérialisme*, sa Lenjinovim predgovorom napisanim 1915. godine). Najzad, smatram da bi autor trebalo da jedan od postojećih radova o teorijskoj i empirijskoj problematici posveti odnosu između procesa internacionalizacije proizvodnje vrednosti i nacionalne države (pa i nacionalnom pitanju uopšte).

Polazeći od celovitosti studije, njenih teorijskih i analitičkih kvaliteta, mislim da je njeno objavljivanje doprinos naučnom osvetljavanju te problematike. Pogotovo što u našoj zemlji nema mnogo radova što zahvataju ovu problematiku, pa ni mnogo autora koji se samo njome bave (dr Vojinović i M. Svetličić). Smatram, isto tako, da bi autor u svom sledećem radu trebalo da uloži dodatni napor i svoje znanje — da napiše jednu strogo teorijsku studiju o procesu internacionalizacije proizvodnje vrednosti, te se tako dovine do misli o samom procesu kao takvom. Možda bi čak naše složene organizacije mogle koristiti neka iskustva intrakompanijske razmene. Naravno, to bi trebalo empirijski testirati i teorijski osmisliti.

Dušan Pirec

Živko Marković: Osobni dohodak

(»Informator«, Zagreb, 1981, strana 190)

Studija Živka Markovića, koja se u izdanju zagrebačkog »Informatora« pojavila krajem 1981. godine, razmatra jednu od najaktuelnijih tema u okviru ostvarivanja Ustava i Zakona o udruženom radu. O ličnom dohotku se u poslednje vreme dosta raspravlja, ali pretežno sa stanovišta njegove raspodele. Originalnost ovog rada je, pre svega, u tome što pokušava da kategoriju ličnog dohotka svestrano obradi, sa politekonomskog, sociološkog, politikološkog i filozofskog aspekta.

Digitized by Google

Širina pristupa naznačena je i u samom podnaslovu knjige, koji kazuje da je reč o sticanju, raspodeli i korišćenju ličnog dohotka. Obrađuju se uglavnom: svojinski karakter ličnog dohotka, način njegovog sticanja, raspodele i korišćenja, odnosi koji među ljudima nastaju u procesu njegovog stvaranja, raspodele i zadovoljavanja zajedničkih potreba, zatim odnos ličnog dohotka i produktivnosti rada, uloga ličnog dohotka u društvenoj reprodukciji i ostvarivanje principa na kojima se sticanje, raspodela i korišćenje ličnog dohotka zasnivaju.

Drugu bitnu karakteristiku studije čini spoj teorijske analize s analizom samoupravne prakse. Zaključci koji se u radu prezentiraju zasnovani su, s jedne strane, na širokom teorijskom fondu, a, s druge, na još nerazvijenom, ali dragocenom iskustvu samoupravne prakse. Za empirijsku osnovu istraživanja korišćen je dosta širok uzorak organizacija udruženog rada iz cele zemlje (za analizu raspodele sredstava za lične dohotke, na primer, korišćena je dokumentacija iz 200 organizacija). Posebno je značajan zaključak da dosadašnja praksa potvrđuje principe Ustava i Zakona o udruženom radu, čija primena unosi revolucionarne promene u proizvodnju i društvene odnose, što pojedini primeri sasvim jasno pokazuju.

Ispravnosti zaključaka posebno je doprineo dijalektički pristup istraživanju. Lični dohodak posmatra se u širem kategorijalnom kontekstu, koji omogućuje da se shvate sve njegove dimenzije. Komparacija s ostalim oblicima obezbeđivanja ljudske egzistencije omogućila je da se osvetli istorijska dimenzija ličnog dohotka, koji se javlja samo na osnovama društvene svojine. Otkrivanjem protivrečnosti u odnosima njegovog sticanja, raspodele i korišćenja ukazuje se istovremeno na puteve njegovog razvoja i prerastanja raspodele prema radu u »raspodelu« prema potrebama.

Suština ličnog dohotka određena je načinom njegovog sticanja, po čemu se on i razlikuje od ostalih oblika obezbeđivanja lične egzistencije radnika. Dok visina najamnine zavisi od vrednosti radne snage i odnosa ponude i potražnje, a visina plate od kvalifikacije, visinu ličnog dohotka određuju rezultati rada društvenim sredstvima. Iz toga autor izvodi zaključak da je lični dohodak u svojinskom pogledu lična, sopstvenim radom stečena svojina radnika, ali da je istovremeno i neposredni izraz protivrečnosti društvene svojine, koja se ogleda u tome što se dohodak stvara zajednički, a prisvaja individualno. Razrešenje protivrečnosti vidi se u tome što će se sa razvojem proizvodnje, koji se raspodelom prema radu ubrzava, individualno zadovoljavanje životnih potreba sve više zamenjivati njihovim zajedničkim zadovoljavanjem.

Jedna od osnovnih teza rada je da se suština ličnog dohotka može ostvarivati samo ako se on i stiče, a ne samo raspodeljuje prema rezultatima rada. Zato se u studiji posebno obrađuju odnosi u sticanju i raspoređivanju dohotka. Analiziraju se dosadašnja iskustva i problemi u zajedničkom ostvarivanju dohotka i slobodnoj razmeni rada, teorijski razrađuju principi dohodovnih odnosa i daju projekcije mogućih rešenja za njihovu praktičnu realizaciju. Najveću smetnju za razvoj dohodovnih odnosa autor vidi u tendenciji zadržavanja povlašćenih pozicija, koja svoj oslonac nalazi u privrednoj autarkiji i administrativnoj preraspodeli.

Da bi se raspodela vršila prema rezultatima rada, oni se moraju vrednovati, a za objektivno vrednovanje potrebno je merenje rada. Pošto je još Marks utvrdio da se rad meri društveno potrebnim vremenom, trebalo je to merilo samo primeniti u raspodeli dohotka, jer se jedino takvim merenjem i može obezbediti dosledna realizacija principa da svako dohodak stiče prema tome koliko je svojim radom doprineo njegovom stvaranju. Na tom principu u studiji se razrađuje odgovarajući model raspodele, koji je u različitim varijantama praktično već proveren, što je ilustrovano i konkretnim primerima.

Digitized by Google

Primenom projektovanog modela lični dohodak radnika dovodi se u neposrednu zavisnost kako od njegovog individualnog učinka tako i od ukupnih rezultata rada, odnosno dohotka osnovne organizacije. A individualni učinak ne utvrđuje se samo prema količini proizvoda, već i na osnovu ostvarenog kvaliteta, utroška sredstava i predmeta rada i zavisno od objektivnih uslova pod kojima je radnik radio. To ima izuzetan praktični značaj, jer se ovi činioci često zanemaruju, što dovodi do toga da se sredstva neracionalno troše, a raspodela prema radu deformiše.

Sa stanovišta raspodele prema rezultatima rada izvršena je temeljita kritika praktične primene Zakona o udruženom radu. Analizom prakse utvrđeno je da u najvećem broju organizacija odredbe Zakona nisu dosledno sprovedene, već je napravljen kompromis sa nasleđenim sistemom raspodele. Kritiku sa stanovišta ZUR ne može izdržati ni sistem normi, u kojem se još provlače najamni odnosi, a sa njima i svi problemi koji iz takvih odnosa proističu. Kritici je podvrgnut i tejlorizam, koji se često identifikuje sa raspodelom prema radu, iako joj u suštini protivreči.

U praksi poseban problem predstavlja utvrđivanje doprinosa po osnovu minulog i inventivnog rada. Učešće u raspodeli po osnovu minulog rada određuje se pretežno prema dužini radnog staža, a po osnovu inventivnog rada — prema finansijskim efektima. Rešenja, koja se u studiji predlažu, polaze od toga da se učešće po osnovu minulog rada utvrđuje prema doprinosu koji je radnik u toku proteklog radnog veka dao razvoju materijalne osnove udruženog rada, a učešće po osnovu inventivnog rada i prema uloženom radu, a ne samo prema finansijskom efektu.

Jednu od praktičnih strana studije čini i razrada samoupravne tehnologije merenja rada, koja se razlikuje od merenja rada u kapitalizmu Dok se u kapitalizmu rad meri da bi se povećala eksploatacija radnika, u samoupravnom društvu merenje se vrši da bi se omogućila raspodela prema radu. Razradom tehnologije merenja rada daje se projekcija utvrđivanja normativa rada, na osnovu kojih se samoupravnim sporazumevanjem određuju standardi živog i opredmećenog rada, kao konkretna merila za utvrđivanje radnog doprinosa.

Primenom prezentiranog modela raspodele pojednostavnjuje se način utvrđivanja i obračuna ličnih dohodaka. Evidencija se praktično svodi na praćenje ostvarenih rezultata rada, a utvrđivanje ličnih dohodaka na verifikaciju ostvarenih rezultata, čime se potpuno isključuju subjektivne procene i proizvoljnosti, koje dovode do nesporazuma i sukobljavanja. Dinamika isplaćivanja akontacija morala bi, po ovom konceptu, iz meseca u mesec pratiti dinamiku ostvarivanja poslovnih rezultata, čime bi se onemogućilo da lični dohoci rastu brže od dohotka organizacije.

Raspodelom prema rezultatima rada lični dohodak se dovodi u direktnu zavisnost od produktivnosti, čime se pretvara u osnovni motiv njenog povećanja, za koje svaki radnik postaje životno zainteresovan. Zbog toga takva raspodela izaziva revoluciju u proizvodnji. Gde god je započeto njeno sprovođenje, produktivnost raste iznad 15%, pa čak i iznad 20%. Lični dohodak, kako je u studiji pokazano, višestruko utiče na produktivnost: neposredno kroz interes za povećanje ličnog dohotka, ili posredstvom zainteresovanosti za razvijanje radnih sposobnosti, za naučno-tehnički progres i samoupravnu organizaciju rada.

Značaj prezentiranog modela raspodele je u tome što je primenljiv u svim delatnostima, od proizvodnje do državne uprave, što je pojedinim primerima i potvrđeno. U radnim zajednicama, gde je primenjen, efektivno radno vreme je udvostručeno, poboljšana je organizacija rada i povećana efikasnost u izvršavanju radnih zadataka. To je omogućilo da se otkriju značajne rezerve u nedovoljno angažovanim kapacitetima živog rada.

Digitized by Google

Dosledno sprovođenje raspodele prema radu unosi revolucionarne promene i u međuljudske odnose. Empirijsko istraživanje pokazalo je da takva raspodela utiče na interes radnika ne samo za sopstveni učinak, već i za rezultate rada ostalih radnika. Zahvaljujući tome, počinju se razvijati odnosi međusobne saradnje i uzajamnog pomaganja, na kojima se zasniva samoupravna integracija udruženog rada. Studija, na taj način, potpuno opovrgava tvrdnje da raspodela prema radu stvara nezdrave odnose među ljudima. Do toga dolazi samo u slučaju kad se lični dohoci raspodeljuju proizvoljno, na osnovu ocena izvršilaca ili subjektivnih procena doprinosa radnika. Nasuprot tome, gde god su uvedena objektivna merila raspodele, ne samo što nema sukoba, nego je znatno povećana socijalistička solidarnost među radnicima.

Protivrečnost između raspodele prema radu i solidarnosti ne može se poricati, ali upravo raspodela prema radu vodi jačanju socijalističke solidarnosti, jer, zbog zajedničkog stvaranja dohotka, svako postaje zainteresovan za bolje uslove života svih. Što proizvodnja i dohodak više rastu, sve se veći deo ličnog dohotka udružuje, na principu solidarnosti, za podmirivanje zajedničkih potreba, čime se on sve više podruštvljava, pa se na taj način razrešava protivrečnost između zajedničkog stvaranja i individualnog prisvajanja ličnog dohotka.

Jedna od osnovnih teza koje se u studiji zastupaju sastoji se u tome da će se lični dohodak sve više zajednički koristiti, jer će se individualno zadovoljavanje životnih potreba, koje karakteriše klasno društvo, u sve većoj meri zamenjivati njihovim zajedničkim zadovoljavanjem. Socijalističko zajedništvo će se sve više razvijati kao zajedništvo ukupnog života ljudi, a ne samo kao zajedništvo rada. Takav razvoj proističe iz karaktera socijalističke reprodukcije, čiji smisao sve više postaje sam čovek i njegova egzistencija.

Principi na kojima se zasniva lični dohodak ne mogu se ostvarivati spontano. Raspodela prema radu nailazi na snažne otpore, čiji su nosioci svi koji dohodak stiču na račun tuđeg rada. Zato je neophodna organizovana društvena akcija svih socijalističkih snaga, a pre svega udruženih radnika. U studiji se posebno naglašava značaj idejno-političke borbe za nove odnose, kao i uloga naučnoistraživačkog i stručnog rada u teorijskoj razradi i praktičnoj primeni principa Ustava i ZUR.

Vrednost prikazane studije sastoji se, pre svega, u tome što otvara mnoga aktuelna pitanja teorije i prakse samoupravljanja. Ona ne pretenduje da na njih daje zaokružene odgovore, već sa pozicija Ustava i ZUR podstiče na dalja razmišljanja. U tom pravcu valjalo bi nastaviti.

Ljiljana Jovičić

Dragoljub Arnautović: Faktori kohezije brodskih kolektiva JRM

(»Mornarički glasnik«, Beograd, 1981, strana 258)

»Pomorska biblioteka«, u izdanju »Mornaričkog glasnika« (časopis Jugoslovenske ratne mornarice), obogaćena je još jednom vrijednom knjigom, studijom *Faktori kohezije brodskih kolektiva Jugoslovenske ratne mornarice*, čiji je autor kapetan fregate prof. dr Dragoljub Arnautović, nastavnik Mornaričke vojne akademije u Splitu. Ova studija je prerađena i za štampu prilagođena autorova doktorska disertacija (odbranjena na Odsjeku za sociologiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, 12. septembra 1980), kojom je, u teorijsko-metodološkom smislu, zaokružen višegodišnji autorov znanstvenoistraživački rad na području socio-psihologije vojnog kolektiva. Studija se zasniva ka-

Digitized by Google

ko na najnovijim teorijskim socio-psihološkim saznanjima o grupnoj dinamici u društvenim grupama (vojnim jedinicama) tako i na komparativnoj kvantitativno-kvalitativnoj analizi rezultata, ne samo vlastitog autorovog, nego i naših i inostranih empirijskih istraživanja. Vrlo interesantan teorijsko-metodološki pristup izučavanju ovog problema, te vrlo iscrpno eksplíciranje relevantnih putanja grupne dinamike, kako brodskih tako i ostalih vojnih kolektiva JNA, obezbjeđuju da ova studija predstavlja i bude aktualno, korisno i interesantno štivo ne samo za stručnjake što se bave vojnom problematikom, nego i za sve one koji se iz bilo kojih razloga susreću sa problematikom brodskih posluga, kako ratne tako i trgovačke mornarice, kao i ostalih kolektiva u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

U razradi tri osnovne kompozicijsko-sadržajne cjeline svoje studije autor se dosljedno rukovodi marksističkim znanstvenim pristupom, prema kojemu se kompleksnije sagledavanje posve specifičnog problema, kao što su »faktori kohezije brodskih kolektiva JRM«, ne bi moglo postići bez razmatranja cjeline i šireg konteksta u kojem je ovaj problem lociran. Stoga najprije razmatra opće karakteristike ponašanja čovjeka i najbitnije faktore kohezije u grupi u našem socijalističkom samoupravnom društvu, a potom karakteristike i faktore kohezije osnovnih vojnih kolektiva u JNA, da bi na kraju sagledao faktore kohezije brodskog kolektiva JRM, kao specifičnog sastavnog dijela, kako kolektivâ u našem društvu tako i vojnih kolektiva u JNA.

Prva glava ove studije, pod naslovom »Savremeni prilaz izučavanju čoveka u grupi«, sadrži slijedeće dvije cjeline: 1. Čovek u grupi (kolektivu) i 2. Kohezija — bitna odredba kolektiva u socijalističkom društvu.

Polazeći od Marksovog poimanja totalnog čovjeka, autor na početku ove sadržajne cjeline podvrgava kritičkoj analizi dosadašnje teorijsko-empirijske spoznaje o odnosu pojedinca i društva, a posebno se zadržava na analizi odnosa u društvenim grupama i na grupnoj koheziji. Nakon toga razmatra pojmovno određenje grupe, vrste grupa, te odnos između grupe i kolektiva, a potom pristupa definiranju pojma kohezije i faktora koji pozitivno (centripetalno) ili negativno (centrifugalno) djeluju na koheziju kolektiva. Prema autoru, kohezija kolektiva, kao predmet istraživanja, vrlo je složena pojava na koju djeluje veoma velik broj, međusobno uvjetovanih i isprepletanih faktora.

»Faktori kohezije vojnih kolektiva JNA« — naslov je druge glave studije. U njoj je autor obradio: 1. pojam i karakteristike vojnih kolektiva JNA; 2. koheziju vojnih kolektiva JNA i faktore koji je opredjeljuju; 3. faktore jačanja i faktore slabljenja kohezije osnovnih vojnih kolektiva u ratnim uvjetima; te 4. dao zaključno razmatranje o ovim faktorima.

Određujući pojam i utvrđujući definiciju vojnog kolektiva, autor je učinio pokušaj sistematiziranja dosadašnjih saznanja naših autora o ovome problemu. Iako rezultati dosadašnjih istraživanja vojnog kolektiva omogućuju konzistentno-sintetičko pojmovno određenje vojnog kolektiva, autor se, sasvim neopravdano, zadovoljava deskriptivnim i afirmativnim (onim što on jeste) određenjem vojnog kolektiva. Prema autoru, najbitnije karakteristike vojnih kolektiva su: podudarnost individualnih i kolektivnih ciljeva i interesa svih pripadnika vojnog kolektiva, naglašena uloga čovjeka kao faktora oružane borbe, stroga subordinacija i jednostarješinstvo, složenost strukture ljudstva, pojačana aktivnost subjektivnih faktora, kao i neke specifičnosti vojničkog života (odvojenost od porodice, ograničeno kretanje, veliki psihički i fizički napori, apsorbiranost ličnosti u kolektivu, vidno nošenje uniforme, velika fluktuacija kadrova, prinudnost, specifičan rječnik, postojanje izvjesnih konzervativizama itd.). Snaga svakog kolektiva, pa tako i vojnog, zavisi i od karak-

Digitized by Google

tera društvenih odnosa koji u njemu vladaju, a posebno od čvrste emocionalne vezanosti njegovih članova za kolektiv. Drugim riječima, njegova snaga zavisi od kohezije. Kohezija, kao osjećanje pripadnosti i odanosti vojnom kolektivu, smatra se najbitnijom osobinom članova vojnih kolektiva. Prema autoru, upravo »kohezija vojnog kolektiva jeste ono što vojnu jedinicu čini kolektivom i što razlikuje jedan vojni kolektiv od drugog« (str. 53). Izuzetan značaj ove osobine vojnog kolektiva i potreba da se ona optimalno razvija u našim borbenim jedinicama zahtijeva da se ovaj problem svestranije sagledava, a posebno faktori koji opredjeljuju koheziju vojnih kolektiva u ratnim uvjetima. U tom cilju iskustva iz našeg NOR-a, kao i dosadašnje teorijsko-empirijske spoznaje, među kojima je i ova studija dr Arnautovića, predstavljaju vrlo solidnu i inspirativnu podlogu za buduće znanstvenoistraživački i praktični odgojno-obrazovni rad.

Razmatranje faktora kohezije osnovnih vojnih kolektiva autor je, u nastavku druge glave, usmjerio na analizu: 1. subjektivnih faktora kohezije vojnih kolektiva (starješine, osnovna organizacija SK, omladinska organizacija, javno mnijenje kolektiva, članovi kolektiva-pojedinci), 2. faktorâ koji doprinose jačanju kohezije vojnih kolektiva JNA (jedinstvo ličnih, kolektivnih, armijskih i društvenih interesa svih članova kolektiva; dobra organizacija i efikasno rukovođenje; dobri međuljudski odnosi; topla, vedra i optimistička atmosfera; povjerenje u sebe i svoje oružje i dobra obučenost; uspjesi vojnog kolektiva i svakog pojedinca u njemu; snaga slobodarskih, borbenih i revolucionarnih tradicija), 3. faktorâ koji slabe koheziju (negativne pojave, pojave straha i panike, utjecaj psihološko-propagandne aktivnosti neprijatelja), te na analizu 4. mjera za neutraliziranje ovih pojava. Pri tome dr Arnautović ne gubi iz vida da je ovakva podjela faktora kohezije više operativna nego znanstvena, »jer se ovi faktori u određenim socijalnim situacijama toliko međusobno isprepliću, da ponekad promene i svoj bitno određujući predznak« (str. 114). Zato će se problemima vojnog kolektiva, kao uostalom i većini drugih fundamentalnih problema ponašanja čovjeka u borbi, morati sve više interdisciplinarno pristupiti, što je jedino ispravan metodološki put i garancija za dolaženje do čvršćih i stabilnijih znanstvenih zaključaka. Za ovo se eksplicitno zalaže i autor na kraju druge glave u okviru zaključnih (teorijskih i operativnih) razmatranja faktora kohezije vojnih kolektiva.

»Faktori kohezije brodskih kolektiva Jugoslovenske ratne mornarice« naslov je treće, sadržajno najopsežnije glave ove studije. Na njenom samom početku, u odjeljku »Brodska posada kao specifičan vojni kolektiv JNA«, autor pojmovno određuje brodski vojni kolektiv. Iako nalazi identičnosti u općim karakteristikama između brodskih i ostalih vojnih kolektiva, ipak utvrđuje da postoje i neke posebnosti brodskih vojnih kolektiva. Specifičnost ambijenta mora i broda, te namjena i zadaci naše Ratne mornarice, a time i ratnih brodova kao njezine osnovne udarne snage, ističu brojne posebne karakteristike brodskog kolektiva u odnosu na ostale kolektive naše armije. U studiji dr Arnautovića su vrlo iscrpno obrađene slijedeće posebnosti brodskih vojnih kolektiva: 1. specifičan odnos čovjek — tehnika; 2. velika koncentracija najraznovrsnije i najsloženije tehnike na ratnom brodu; 3. unaprijed i do detalja isplanirani poslovi svakog člana kolektiva; 4. ekološki posebna životna sredina; 5. naglašena potreba za unutrašnjom čvrstinom brodskog kolektiva; 6. pojačana odgovornost i aktivnost subjektivnih faktora u izgrađivanju brodskih vojnih kolektiva u JNA; 7. opasnost po život i psihički napori na moru; 8. jače izražena potreba za dobrom obučenošću i umješnim rukovođenjem; 9. teškoće u materijalnom snabdijevanju i popuni ljudstvom

Digitized by Google

i sredstvima na moru; 10. naglašeni značaj tradicije i pomorskog ceremonijala.

U nastavku ove glave autor nas upoznaje sa značajem, bitnim odlikama i historijskim pristupima izučavanju faktora kohezije brodskih vojnih kolektiva, kao i sa njihovom društvenom, odnosno klasnom uvjetovanošću. Ovaj dio studije, sa neuobičajeno opsežnim napomenama, pruža čitaocu enciklopedijske podatke o genezi mornarice i ratnih brodova, kako u svijetu tako i na našem moru. Poseban akcenat je stavljen na ulogu mornara i mornarskih kolektiva u revolucijama i revolucionarnim pokretima (Francuska, SSSR, Boka Kotorska), kao i na ulogu mornarice NOVJ u NOB. Autor je, zaključujući ovu cjelinu, s pravom ustvrdio da je Mornarica NOVJ, »zahvaljujući motivaciji i identifikaciji brodskih posada sa ciljevima rata, bila u stanju da se suprotstavi protivniku, izvrši mnogobrojne zadatke od strategijskog značaja i iz rata izađe kao pobednik« (str. 166). To je ona mogla postići time što je nedostatnost brodske tehnike nadoknađivana kvalitetom ljudskog faktora i njegovom čvrstom kohezijom, ili, kako je više puta isticao drug Tito, »nedostatak čelika na brodovima« nadoknađivala je »čeličnim srcima mornara«.

U tom kontekstu su i istraživački napori dr Arnautovića upravo i usmjereni na empirijsko utvrđivanje najbitnijih faktora koji determiniraju ponašanje manjih brodskih posada u situacijama koje će, u eventualnom ONOR-u, biti slične ambijentu borbe i uvjetima u kojima su se nalazili brodski kolektivi Mornarice NOVJ u NOB. Da bi došao do znanstveno relevantnih podataka iz kojih bi mogle proizići preporuke za praktično postizanje maksimalne efikasnosti brodskih kolektiva JRM, autor je poduzeo i posebno empirijsko istraživanje kojim je, metodom polustandardiziranog intervjua i skalom procjene čistog ranga, obuhvatio 35 ratnih i poslijeratnih mornaričkih komandanata, te statistički reprezentativan broj poslijeratnih starješina i mornara sa raketnih, torpednih i patrolnih brodova. Analiza iskustava iz NOB, te rezultati koje je autor dobio svojim istraživanjem istakli su rang subjektivnih i objektivnih faktora kohezije na brodu u miru i ratu. Među subjektivnim kohezionim faktorima su: organizacija SK, komandant broda, Savez socijalističke omladine, kolektiv, ostale starješine na brodu i drugovi-pojedinci iz kolektiva. Objektivne kohezione faktore autor dijeli na tri grupe: opće (proizlaze iz prirode našeg društva u cjelini), posebne (zavise od karaktera vojničke djelatnosti i društvene funkcije JNA) i pojedinačne (određuje ih priroda i specifičnost RM). No svi oni istovremeno i jedinstveno djeluju, naravno, pod uvjetom da subjektivni faktori na brodu njihove mogućnosti pretvore u realnost.

Dr Arnautović ne zanemaruje ni utjecaj faktora koji slabe koheziju brodskih kolektiva, kao ni mjere za njihovo neutraliziranje. Sasvim opravdano, u pretposljednjem odjeljku treće glave utvrđuje da je broj centrifugalnih faktora u brodskim vojnim kolektivima u miru i ratu veći u odnosu na ostale vojne kolektive. Mirnodopska obuka na moru traži od brodskih kolektiva veliku budnost, odgovornost i viši stupanj dobre obučenosti. Borba sa morskom stihijom, i u cjelini mnogo veće opasnosti, izoliranost od ostalog svijeta, mali prostor, ograničena mogućnost kretanja, težak i monoton posao, nemogućnost adekvatnog odmora, buka, vibracije, morska bolest, stalan kontakt s istom osobom, nedostajanje općih informacija, posebno o rodbini i prijateljima, osujećenje bitnih ljudskih potreba i drugo, izaziva kod članova brodskih vojnih kolektiva velike fizičke, a posebno psihičke napore, a istovremeno se sve to javlja kao značajan centrifugalni faktor slabljenja kohezije. U ratnoj situaciji, kako ističe i autor, ovim faktorima se pridružuju: nejasnost situacije i iznenadna pojava

Digitized by Google

protivnika (na pučini nema linije fronta), teškoće u identifikaciji naših i protivničkih snaga, mnogobrojne opasnosti (iz zraka, sa površine mora, kopna i ispod vode) i posebno mogućnost njihovog kumulativnog utjecaja, pojačani napori, nemogućnost redovitog snabdijevanja i dobijanja pomoći sa strane itd. Empirijski rezultati do kojih je došao dr Arnautović ističu slijedeći niz faktora koji slabe koheziju brodskih vojnih kolektiva: 1. pojave koje narušavaju dobre međuljudske odnose; 2. pojave straha i panike u kolektivu; 3. morska bolest; 4. pojačani psihički i fizički napori, kao i teškoće u obezbjeđivanju odmora posade; 5. utjecaj psihološko-propagandne aktivnosti neprijatelja. Osim što daje vrlo iscrpnu analizu ovih pojava, dr Arnautović u zaključnim razmatranjima na kraju knjige, a na osnovu sistematiziranih iskustava iz NOB, najnovijih svjetskih, kao i rezultata vlastitog istraživanja, predlaže i konkretne mjere za suzbijanje ovih negativnih utjecaja, uslijed čega cjelokupna studija dobija i izrazito praktično-aplikativni karakter.

Na kraju, rezimirajući prikaz studije *Faktori kohezije brodskih kolektiva JRM*, treba istaći da je njenom pojavom naša vojna nauka, kao i nauka uopće, obogaćena jednim vrlo originalnim djelom, čija će pojava znatnije doprinijeti smjelijem teorijsko-metodološkom, a posebno empirijskom, angažiranju i »okretanju« naše psihologije, sociologije i donekle pedagogije-andragogije konkretnim problemima ponašanja čovjeka u borbi u našim uvjetima, te obuci i pripremanju kako naših ratnih jedinica tako i jedinica TO i CZ. Teorijsko-metodološki okvir, primijenjen u ovom istraživanju dr Arnautovića, uz izvjesne adaptacije, mogao bi poslužiti za poduzimanje sličnih istraživanja radi otkrivanja stabilnijih znanstvenih spoznaja o socio-psihološkim i pedagoško-andragoškim problemima ostalih vojnih kolektiva, a posebno problemima kolektiva autonomnih borbenih sredstava u ostalim rodovima naših oružanih snaga, kao i u drugim jedinicama našega sistema ONO i DSZ.

Branko Bošnjak

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S64

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
MAR 21 1983
Current Serials

10
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Šulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 10

Marksistička misao danas: situacije, kontroverze, perspektive

Elmar Altvater
Marksističke teorije krize nasuprot građanskim teorijama privrednih ciklusa 1535

Henri Lefebvre
Stanje marksizma u Francuskoj 1543

James Petras
Marksizam i svetsko-istorijske transformacije 1550

Božidar Debenjak
Prevazilaženje marksizma Druge i Treće internacionale i konstituisanje savremenog marksizma 1568

Studije i članci

Nikola Pejnović — Žarko Šotra
Vojni faktor u međunarodnim odnosima 1582

Slobodan M. Blagojević
Samoupravljanje i pravo 1608

Vlado Cvjetićanin — Vlado Puljiz
Seljaci-radnici u poljoprivredi 1624

Mladen Obradović
Koncept međuzavisnosti u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima 1632

Osvrti

Aleksandar M. Vacić
Otvorena pitanja političke ekonomije socijalizma 1649

Georgija Petkovski
Upravljanje složenim sistemima 1670

Manol Pandevski
Ogledalo razvitka makedonskog naroda tokom istorije 1679

Prikazi 1689

Digitized by Google

Содержание

Марксистская мысль сегодня: ситуации, контроверзы, перспективы

Эльмар Альтватер
Марксистские теории кризиса визави буржуазных теорий экономических циклов 1535

Анри Лефевр
Положение марксизма во Франции 1543

Джемс Петрас
Марксизм и всемирно-исторические трансформации 1550

Божидар Дебеняк
Преодоление марксизма Второго и Третьего Интернационалов и конституирование современного марксизма 1568

Научные работы и статьи

Николай Пейнович — Жарко Шотра
Военный фактор в международных отношениях 1582

Слободан М. Благоевич
Самоуправление и право 1608

Владо Цвьетичанин — Владо Пулиз
Крестьяне-рабочие в сельском хозяйстве 1624

Младен Обрадович
Концепт взаимозависимости в мировом хозяйстве и в международных экономических отношениях 1632

Обзоры

Александр М. Вацич
Открытые вопросы политической экономии социализма 1649

Георгия Петковский
Управление сложными системами 1670

Манол Пандевский
Отражение развития македонского народа на протяжении истории 1679

Рецензии 1689

Contents

Marxian Thought Today: The Situations, Controversies, Prospects

Elmar Altvater
Marxian Theory of Crisis As Distinct from the Bourgeois Theory of Economic Cycles 1535

Henri Lefebvre
The State of Marxism in France 1543

James Petras
Marxism and the World--Historical Transformations 1550

Božidar Debenjak
Transcendence of Marxism of the Second and the Third International and Constituting of Contemporary Marxism 1568

Studies and Articles

Nikola Pejnović — Žarko Šotra
The Military Factor in International Relations 1582

Slobodan M. Blagojević
Self-management and Law 1608

Vlado Cvjetićanin — Vlado Puljiz
Peasant Workers in Agriculture 1624

Mladen Obradović
The Concept of Inter--dependence in the World's Economy and International Economic Relations 1632

Surveys

Aleksandar M. Vacić
Open Questions of the Political Economy of Socialism 1649

Georgija Petkovski
Management of Complex Systems 1670

Manol Pandevski
Mirror of the Development of the Macedonian Nation Throughout History 1679

Reviews 1689

Digitized by Google

Elmar Altvater

Marksističke teorije krize nasuprot građanskim teorijama privrednih ciklusa

(Razmišljanja povodom svetske ekonomske krize iz 70-tih i 80-tih godina)

Teze

1. Sadašnja kriza kapitalističke svetske privrede je najteža od svih kriza nakon drugog svetskog rata; to se ogleda kako u fenomenologiji ekonomskih pokazatelja (stope rasta, broja nezaposlenih, inflacije, zaduženosti itd.) tako i u dubokim promenama u životu ljudi što ih je kriza sa sobom donela. Za razliku od kriza privrednih ciklusa, koje su imanentne kapitalističkom procesu akumulacije i javljaju se periodično, kriza koja je započela sredinom 70-tih godina je velika strukturalna kriza; prevazilaženje te krize treba da bude povezano sa dubokim zahvatima pres-

* Tekstovi Elmara Altvatera, Henrija Lefebvrea, Jamesa Petrasa i Božidara Debenjaka, koje objavljujemo u ovom broju, predstavljaju saopštenja podneta na Međunarodnoj tribini „Socijalizam u svetu". Ovogodišnja tema ovog naučnog skupa, koji se svake godine održava u Cavtatu, bila je „Marksistička misao: situacije, kontroverze, perspektive". Sva saopštenja i rasprave sa ovog skupa biće objavljeni u časopisu „Socijalizam u svetu" koji izdaje Izdavački centar „Komunist" u Beogradu.

Digitized by Google

trukturacije u sistemu reprodukcije kapitalizma (uključujući međunarodnu podelu rada), u odnosima ekonomije i politike (napuštanje kejnzijanizma), u tehnologiji. Osim toga, sve više pokazatelja govori u prilog tome da bi kriza iz 80-tih godina, na isti način kao i ona iz 30-tih, mogla dovesti najdalje do novčane krize.

2. Većina objašnjenja krize ostaje na površini pojavnog, slédeći pri tom sheme interpretacije koje su tradicionalno razvijene u ekonomskim teorijama: kriza kao neočekivani šok izazvan nekim spoljašnjim uticajima (na primer, povišenjem cena nafte nakon 1973. godine); kriza kao izraz novonastalih nesrazmera, posebno između proizvodnje i potrošnje, dakle, kriza kao reakcija na „prekomernu potražnju" društvenog proizvoda od strane radničke klase i države; kriza kao posledica grešaka ekonomske politike; i, najzad, kriza kao izraz gomilanja svih ovih uzroka. Ova su objašnjenja, ma kako ona dalje bila proširivana, nedovoljna, stoga što ona zanemaruju osnove svetske ekonomije, naime, kapital i protivrečnosti koje u sebi nosi akumulacija kapitala. I to važi za sva objašnjenja izuzimajući veoma inteligentno tumačenje koje nam nudi Karl Polanyi: »Prekomerna potražnja« društvenog proizvoda zasnovana je na zahtevima za dohotkom koje postavljaju društvene grupe polazeći samo od analize klasa, ali se ne razmatra i taj aspekt da se u kapitalističkim društvima za održavanje ekonomskog rasta mora akumulirati kapital, a da pri tom stopa akumulacije zavisi od profitne stope. Da bismo razumeli procese krize, prvenstveno ćemo se pozivati na Marxovu teoriju krize.

3. U svojim razmatranjima o teoriji akumulacije Marx je od Ricarda preuzeo pojam mogućnosti krize, dok je, nasuprot Sayu i Ricardu, na oblicima cirkulacije roba, novca i kapitala zasnovao mogućnost prekida cirkulacije. Kada kupovina i prodaja ne mogu biti istovetne, tada nastaje situacija u kojoj se, na jednoj strani, gomila roba, a, na drugoj, novac: hiperprodukcija; nasuprot Ricardu i Sayu, razvijeno je takvo stanovište ne samo da ova hiperprodukcija može biti opšta, dakle, ne tiče se samo nekih posebnih roba, nego se ona može javiti i kod *roba* i kod *kapitala*. Znači, pojam hiperprodukcije se odnosi na agregatne oblike kapitala u njegovom kruženju, ako se ovi mogu pojaviti samo u cirkulaciji — realizaciji.

4. Sa mogućnošću krize ustanovljena je samo njena osnova, ali ne i njeni uzroci. Oni se mogu otkriti u analizi odnosa kapitala i profita. Jer pitanje glasi: zašto kapitalisti kao kupci svoj kapital realizovan u formi novca ne menjaju za robe (sredstva za proizvodnju, radna snaga). Odgovor se može dati samo ako se ispitaju uslovi proizvodnje i realizacije profita. Do kriznih prekida cirkulacije kapitala dolazi uvek kada akumulacija kapitala više ne izgleda dovoljno profitabilna. Ovakvo stanje može se označiti kao »hiperakumulacija« kapitala.

Digitized by Google

Tipologija teorija krize

(1) Disproporcije zasnovane na anarhiji tržišta (mogućnost krize)

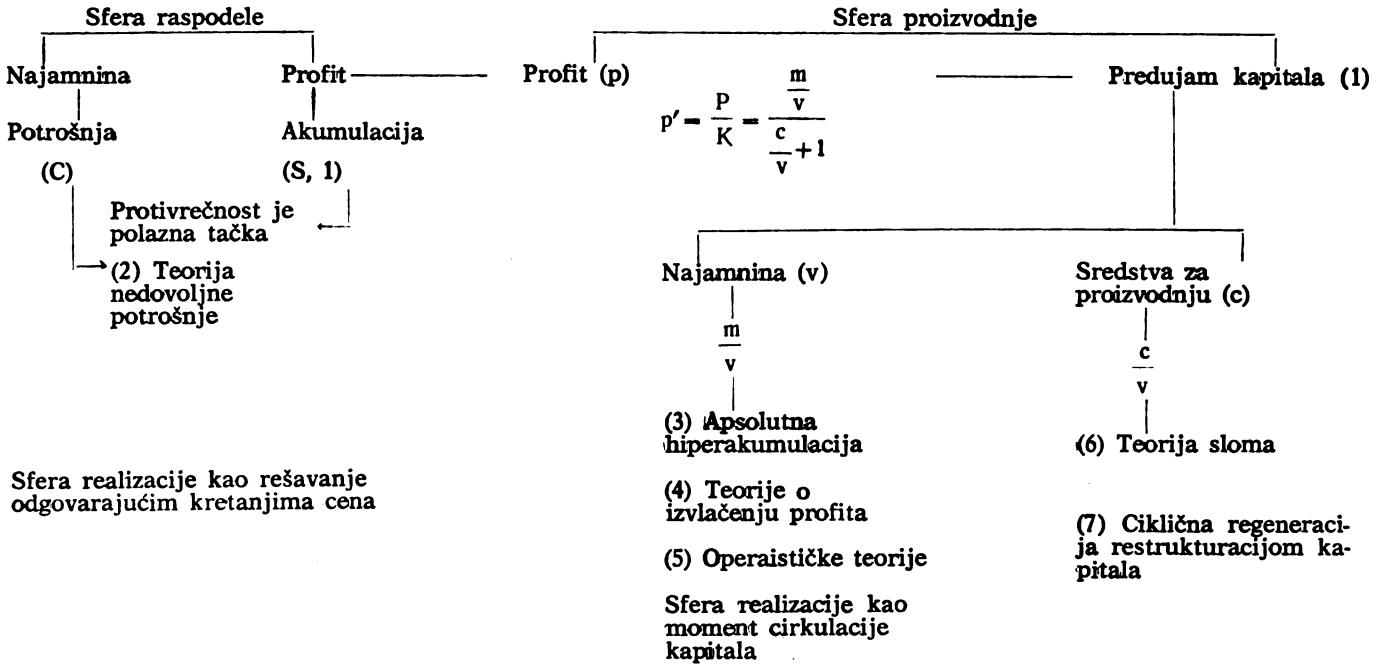

Digitized by Google

5. Ali, na koji način se može prouzrokovati jedno ovakvo stanje »hiperakumulacije«? Marxov odgovor na ovo pitanje, kako su to Shaikh i Itoh (a i drugi) primetili, nije istoznačan u celom njegovom delu. Stoga, u teorijama krize koje su razvijene posle Marxa nalazimo različite polazne tačke koje se shematski mogu sistematizovati na sledeći način (vidi str. 1537):

(1) Mogućnost krize, uzeta kao osnova, vodi formulisanju teorema o disproporcionalnosti (na primer, Tugan-Baranowsky).

(2) Analiza protivrečnosti najamnina i profita govori o potrošnji i investiciji kao o protivrečnosti u *sferi raspodele* (»lažna raspodela«) i naznačuje različite varijante teorije nedovoljne potrošnje (Lederer, Moszkovska, Hunt/Sherman).

(3) Analiza suprotnosti između najamnine i profita, kao moment cirkulacije kapitala, ukazuje na tezu o apsolutnoj »hiperakumulaciji« (na primer, japanska Uno-škola) isto kao i

(4) teorije izvlačenja profita ili

(5) operaističke tendencije (Tronti, Negri i drugi).

(6) Uloga organskog spajanja, kao moment odnosa predujma kapitala i profita, naglašena je u *teoriji sloma* (Grossmann, na primer). Ali i

(7) u teoriji o »hiperakumulaciji«, doduše, sa aspekta po kojem »*hiperakumulacija*« kapitala dovodi do procesa *obezvređivanja* i *restrukturacije*, pa time otvara i izlaz iz krize kapitala (na primer, Boccara, Mattic, Altvater/Hoffmann/Semmler).

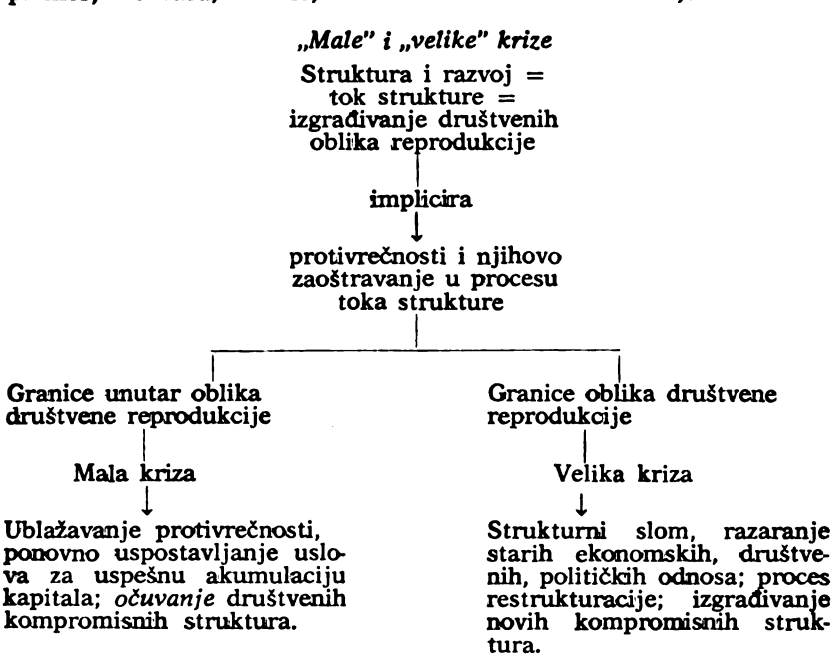

6. Kriza se, dakle, predstavlja kao *čvorna tačka* unutar dinamike hiperakumulacije i obezvređivanja ili se ona uopšte ne

Digitized by Google

opisuje kao *strukturalni slom* i ujedno kao proces restrukturacije. Prema tome, ako je u toku industrijskog ciklusa kriza »odlučujuća faza..., ona čini njegovu osnovu i određuje njegov karakter« (Oelssner, 1949—1971, str. 95). To znači da se industrijski ciklus ne može shvatiti kao sinusoidna kriva, kao što se često pokušava prikazati u formalnim modelima privrednih ciklusa. U krizi se, štaviše, način proizvodnje »regeneriše« i iznalazi se ponekad novi istorijski izlaz iz jedne situacije u kojoj su »protivrečna dejstva« krajnje zaoštrena.

7. Razmere i dramatika procesa restrukturacije izazvanih krizom ipak zavise od karaktera same krize. U tom kontekstu treba praviti razliku između »malih« i »velikih« kriza. Habermas čak misli da društvo ne bi ni moglo opstati bez malih kriza, ukoliko se žele izbeći »velike krize klasičnih razmera. To bi se moglo shvatiti na sledeći način: male krize su uvek nužni procesi prilagođavanja *unutar* oblikâ društvene proizvodnje *istorijski određenih* načinom proizvodnje. U okviru kategorija najamnina takođe se mogu formulisati različiti uslovi ravnoteže za ekspanzivan proces akumulacije. Male krize, dakle, služe za to da bi se ponovno uspostavljala stalno nesigurna ravnoteža unutar datih oblika: »ravnoteža« raspodele, »ravnoteža« između akumulacije i potrošnje, »ravnoteža« između rentabilnosti i najamnina, »ravnoteža« između društvenih zahteva nametnutih političkom sistemu i njegovih resursa i kapaciteta, u cilju smanjivanja »preopterećenosti« itd.

8. Nasuprot tome, *velike krize* predstavljaju *strukturni raskid* sa istorijski nastalim *oblicima* društvenog razvoja: raskid sa određenom »ravnotežom« tržišta i države, ekonomije i politike. U pitanju je ne samo visina društvenih izdataka, već i oblik kejnzijanske socijalne države itd. U *teorijskoj analizi stadijuma* »velika kriza« se takođe može interpretirati kao prelazni period u jednu drugu »fazu« kapitalističkog razvoja. U teorijskoj paradigmi *»dugih talasa«*, velika kriza bila bi završetak jednog »dugog talasa« i prelazna faza ka novom periodu akumulacije, dok bi se »male krize« mogle označiti kao »lažne krize«. Vreme trajanja »velike krize« je duže nego kod »male krize«, ne samo zbog toga što ova prva ima veće razmere. Štaviše, strukturalni raskid praćen je dugotrajnom *depresijom* koja implicira ekonomsku, društvenu i političku restrukturaciju sklopova društvene reprodukcije, i to često u uslovima žestokih sukoba.

9. Imajući sve to u vidu, mi smo u mogućnosti da konstruišemo veze među pojmovima krize iz različitih paradigmi kojima se služi društvena nauka: od (ekonomske) teorije o prekomernoj akumulaciji do pojma »organske klase« koji nalazimo kod Gramscija ili, pak, do razlikovanja između »ekonomicističkih i strukturalnih oblika« društvenih borbi koje nalazimo kod Franklina, ili do razlikovanja koje Bernhard Blankes pravi između kriza koje se javljaju delimično i vode promenama u sistemu društvene podele rada i kriza sistema u kojima se »mora radikalno

Digitized by Google

promeniti i oblik političkog sistema«. Najzad, ovde se nama ponovno nameću stare, neugodne debate povodom pitanja ekonomske i političke krize, odnosno pitanja da li su ekonomske krize uopšte krize (Koch/Harr; Vobruba, Castells).

10. Logika ekonomske, društvene (posredovane naročito preko tržišta rada) i političke *restrukturacije* predstavlja se kao *redukovanje* prekomernih zahteva za društvenim resursima. Ovakva predstava leži u osnovi veoma zanimljive Polanyjeve analize svetske »ekonomske krize«, zatim, sadržana je i u tezi o »preopterećenju«, a čini i osnovu konzervativnih shema objašnjenja krize (prekomerni zahtevi nametnuti društvenom proizvodu; ali javlja se i kod Luhmanna u njegovoj žalopojci nad pozitivnim pojačavanjem povratne sprege u modernoj socijalnoj državi). Ova argumentacija se uvek odnosi na ravan raspodele i samo u manjoj meri na ravan strukture kapitala. Ako se sve to ima na umu (prema shemi na str. 1541), onda je jasno da je u restrukturaciji reč o uspostavljanju istorijski adekvatnih uslova za korišćenje i akumulaciju kapitala, dakle, u pitanju je smanjenje »opterećenja«, obezvređivanje preakumuliranog kapitala. U procesu ove restrukturacije oblici društvene reprodukcije se menjaju i time se i sam sukob smiruje. Svakako, proces restrukturacije — u svojim važnim tačkama — može se zaključiti tek kada se unutar novih oblika društvene reprodukcije uspostavi i jedna nova konsenzusna ravnoteža.

11. Savremena kriza se može interpretirati i na sledeći način. Kao ekonomska kriza, ona je posledica prekomerne akumulacije kapitala, to jest profitna stopa — kako je to dokazano i u empirijskim studijama (Hill, Weiskopf, Shaikh i drugi) — pala je u svim delovima svetskog kapitalističkog prostora reprodukcije. »Velika kriza« je uvek i »opšta kriza« samim tim što je ona kriza svetskog tržišta. Sledstveno tome, i procesi restrukturacije imaju svetske razmere. Oni pogađaju sve dimenzije društvene reprodukcije: tehnologiju, organizaciju preduzeća, strukturu privrednih grana, podelu rada, tržište rada, hegemoniju na svetskom tržištu i, posebno, odnos ekonomije i politike, uključujući i oblike privredne politike u pojedinim državama.

12. U ovom sklopu treba shvatiti i napuštanje kejnzijanizma kao dominantne paradigme u privrednoj politici razvijenih kapitalističkih zemalja. Ekonomski gledano, kejnzijanizam propada, jer upravo zbog uspešne akumulacije koja je nacionalnu i transnacionalnu koncentraciju kapitala vodila ka mezoekonomskim strukturama moći on je bio kontraproduktivan za indirektne makro-ekonomske privredno-političke mere države, ograničene na sferu cirkulacije. Uz to dolazi i do podizanja koeficijenata kapitala, tako da delotvornost vezivanja uvedenih investicija tendencijski pada. I pojačana internacionalizacija odnosâ reprodukcije signalizira granicu kejnzijanske politike, to jest nacionalnu državu sa njenom »političkom logikom« i suprotstavlja je »ekonomskoj logici« svetskog kapitalizma. Takođe se može reći da

Digitized by Google

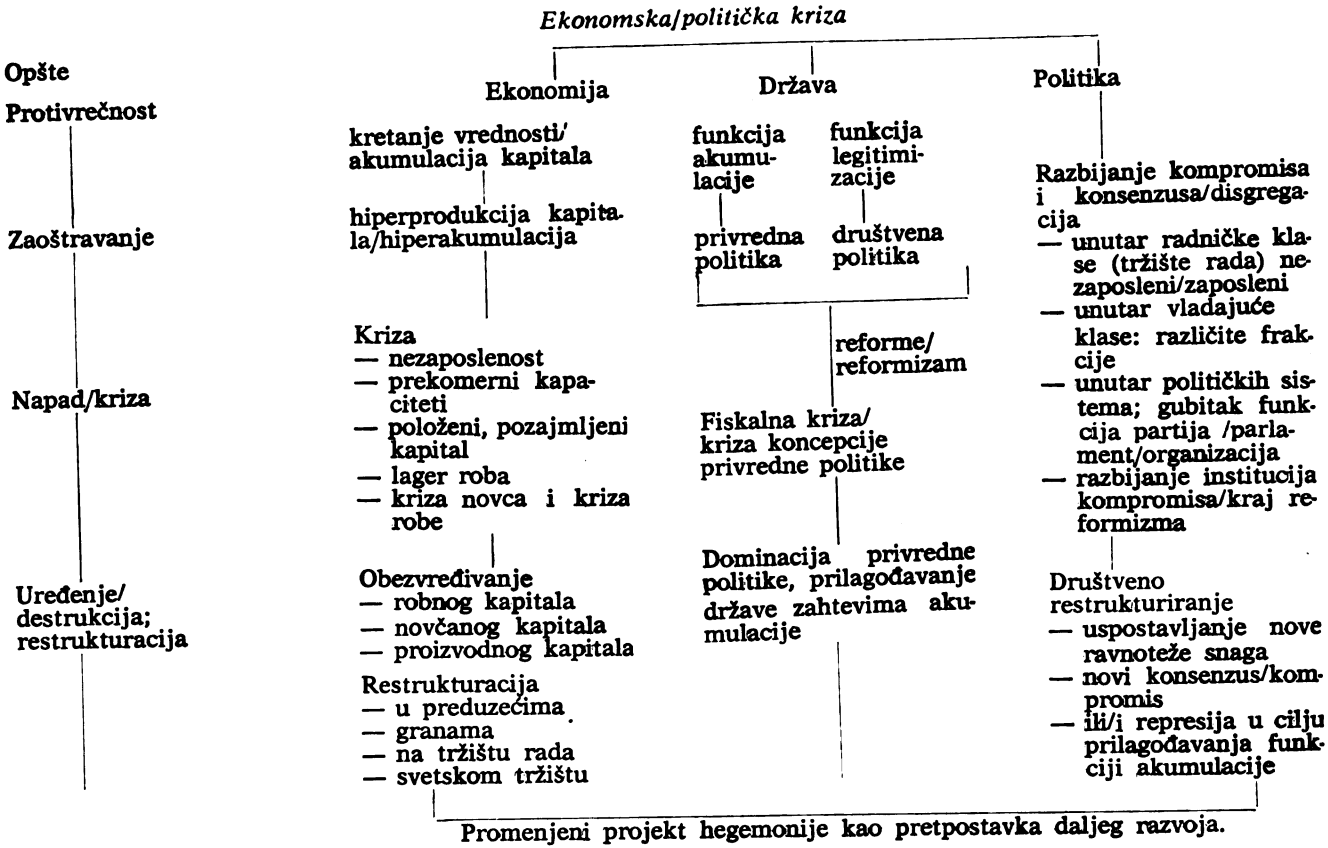

Digitized by Google

je propadanje kejnzijanizma na međunarodnom nivou istovetno porazu »prevrednovanja« vrednosti u političkim principima. Ipak, treba istaći i to da kejnzijanizam nikada nije bio samo paradigma privredne politike; on je predstavljao stub i u jednom političkom modelu koji je za sastavne delove imao: intervencionističku državu, zatim obećanje garancije punog zaposlenja, državu blagostanja koja umanjuje društveni rizik i, na kraju, jedan socijaldemokratski sistem vladavine. Ovaj model je najdoslednije primenjivan decenijama u »funkcionalnom kapitalizmu« skandinavskog kova, sve dok mu sredinom 70-tih godina nije došao kraj. Dakle, napuštanje kejnzijanizma je istovremeno napuštanje političkog modela industrijskih i društvenih odnosa u čijim je okvirima i stvoren društveni konsenzus.

13. »Neoliberalna« kontrarevolucija predstavlja pokušaj da se oblici kejnzijanske intervencionističke države i države blagostanja razreše i da se slobodnim postavljanjem snaga tržišta (ovo je samo manifestacija pokušaja rešenja političkih veza kapitalističkog procesa akumulacije u cilju povišenja realizovanja kapitala) dezorganizuje »organizovani kapitalizam«, da se ostvari podržavljenje i reprivatizacija »prodržavnog kapitalizma«, da se deregulište »regulisani kapitalizam«. Pri tom nije reč samo o tome da se preraspodeli teret sa onih koji zarađuju, a u korist kapitala, već o obezbeđivanju uslovâ za novu političku ravnotežu moći. To se postiže očuvanjem onih političkih tekovina koje je radnički pokret ostvario u proteklim decenijama. Takvo je otprilike političko stanje procesa restrukturacije u sadašnjoj krizi.

14. Naravno, pravac restrukturacije nije nepromenljiv. Postoji više mogućnosti: kriza može postati i uvod za novi model razvoja.

(S nemačkog: *Mirjana Đokić*)

Digitized by Google

Henri Lefebvre

Stanie marksizma u Francuskoj

1. U ovom veoma sažetom izlaganju pokušaću da ukažem na današnje stanje marksizma u Francuskoj. Pomenuću malo imena, navešću malo citata i izneti malo argumenata. Zadržavam pravo da ovo suviše kratko izlaganje — bude li tome mesta — razvijem u toku diskusije. Ono što ću kazati odnosi se na Francusku, ali nikome ne branim da izvede šire zaključke.

Stanje marksizma u Francuskoj nije naročito dobro, a simptomi »krize« se umnožavaju. Ova kriza je, očigledno, deo mnogo opštijeg — moglo bi se čak reći — svetskog poremećaja koji u modernim društvima ne štedi ništa ili gotovo ništa. Takva tvrdnja odmah nameće nekoliko pitanja: zašto marksistička misao ne jača uporedo sa ovom krizom, koja se generalizuje i, možda, širi u svetskim razmerama? Zašto misao potekla od Marxa nije analizovala i, čak, predvidela ovaj duboki poremećaj koji potresa društvo od dna do vrha i proteže se od struktura do vrednosti? Zašto ova misao nije u Francuskoj odlučno otvorila nove puteve i izričito ukazala na moguća rešenja? Zašto levica, koja je u Francuskoj došla na vlast, ne produbljuje marksističku misao, već, naprotiv, izgleda da hoće da je izbegne, izuzev nekolicine komunista? Pre nego što damo odgovor na ova i mnoga druga još nedovoljno precizno formulisana pitanja, obratimo se činjenicama.

Digitized by Google

2. Jedan je od najgrubljih pokazatelja teškoća na koje nailazi marksistička misao poslednjih godina u Francuskoj — brzo opadanje prodaje »proizvoda« koji nose marksističku etiketu. Marksizam je još nedavno bio bukvalno u modi, što ne znači, međutim, da je Marxova misao potpuno shvaćena i usvojena. Ljudi koji nisu imali nikakvog dubljeg razloga, nikakvog životnog podsticaja da pristupe marksizmu, prihvatali su ga gledajući u njemu jedino čvrsto i koherentno učenje našeg doba. Nalazili su u njemu sistem i, manje ili više, dogmu. No ovaj čisto intelektualan stav je gotovo sasvim iščezao, a ništa ga nije zamenilo. A danas upravo preovlađuje napuštanje teorije: vladaju pragmatizam, empirizam, delovanje korak po korak i, naročito, teza prema kojoj je svaki drugačiji oblik delovanja nadahnut teorijom osuđen na propast. Ovo napuštanje teorijske misli dovodi do njenog istinskog odbacivanja; takva se misao mnogima, a naročito intelektualcima, čini izanđalom i zastarelom. Ugrožen je ugled i same filozofije. Jedino tehnologija privlači pažnju, i posebno mladi svet za nju pokazuje povećano interesovanje. Otuda sledi istinska zavera protiv teorije koja ne štedi čak ni psihoanalizu, a ona je ipak još »u modi«. Čudno je da se na taj način — nesvesno ili nehotice — dospeva na stanovište anglosaksonskog empirizma, iako se na drugim stranama teži oslobađanju od kulturnog uticaja Sjedinjenih Američkih Država.

Bitku protiv marksističke misli vode naročito istrajno bivši marksisti, bivši članovi Komunističke partije, koji su postali njeni najljući protivnici. Ali ta se bitka podudara s jednom opštijom orijentacijom. Ne tragajući za nekom novom ideologijom ili teorijom, nekomunistička levica je zapostavila marksizam, i to bez polemike, bez prave diskusije, kao da je stvar sama po sebi jasna. Što se članova Partije tiče, oni nastoje da nadoknade dobro poznato »istorijsko zakašnjenje«, ali ostaju suviše hendikepirani. Zao glas onoga što se naziva »realnim socijalizmom« povećava teškoće.

3. Ali analizu treba proslediti dalje i dublje. Modni hirovi — u ideologiji i znanju u kritičnom razdoblju — zahtevaju da budu objašnjeni, a ipak ne objašnjavaju sve. Mislim da mogu reći da u Francuskoj marksizam nikad nije bio potpuno usvojen, baš kao ni hegelovska filozofija. U Francuskoj je dominantnu struju činio kartezijanski marksizam — baš kao što su i kantizam nekoć, a danas hajdegerizam prevedeni u termine »*cogito, ergo sum*«, to jest izraženi razmišljanjem koje je snažno obojeno psihologijom. Upotrebivši jednu pomalo naturalističku metaforu, mislim da mogu kazati da »kalemljenje« marksizma na jednu snažnu i drevnu tradiciju, u isti mah filozofsku i naučnu, nije u potpunosti uspelo. Dakako, ne može se reći da je ovo kalemljenje sasvim propalo i da misao o kojoj govorim nema velikog uticaja; ali ne može se ni tvrditi da je kalemljenjem dobijeno visoko i lepo rascvetalo stablo. Marksizam u Francuskoj nije nikad sasvim izgubio žig uvezenog proizvoda, dospelog iz Nemačke ili Rusije. On nije povredio kartezijansko jezgro, odnosno razmišljanje vezano za *Cogito*

Digitized by Google

i logiku što je u njemu sadržana. Najžešći verbalni napadi na idealizam mogli su se na »idealistički«, to jest subjektivan način prilagoditi ovom tipu razmišljanja. U Francuskoj se čak mogla utvrditi ekspanzija ovog subjektivizma, koji se malo-pomalo širio od individualnog do kolektivnog, to jest do klase i, čak, političke partije; one su funkcionisale kao »subjekti«, upravo u času kada je »klasičan« pojam subjekta pod udarom marksističke kritike uzdrman.

Još jasnije govoreći, mogu tvrditi da je u Francuskoj dijalektička misao nedovoljno shvaćena. Kartezijansko uzdizanje načela očiglednog, jasnog, njegovo insistiranje na distinktivnim, to jest jasno razdvojenim idejama, nikada nije stvarno dovedeno u sumnju. U Francuskoj protivrečnost ostaje sinonim za apsurdno, nekoherentno, što ne znači da u protivrečnosti ne zapadamo — ali ih u teoriji izbegavamo. Čak ni sama ideja o teoriji protivrečnosti, to jest o dijalektici, nije kod nas stvarno prodrla u duhove. Valja reći da je dijalektika ostajala često samo verbalna, to jest bliska retorici, sofistici, eristici (naime, umetnosti raspravljanja u kojem se protivnički argumenti okreću na vlastitu korist). Ukratko, subjektivizam, retorika i logički i psihološki formalizam ometali su u Francuskoj, a možda i sprečili, usvajanje dijalektike u našoj kulturi — izuzev nekoliko intelektualaca.

4. Filozofskom uticaju kartezijanske tradicije dodajmo politički uticaj jakobinske tradicije. Ova dva nasleđa su neodvojiva. Po svom nadahnuću centralistička, francuska revolucija, kojom su rukovodili i smer joj određivali jakobinci, uprkos žirondinskoj decentralizujućoj opoziciji, bila je racionalistička u smislu pridavanja prvenstva državnom razlogu. Ova orijentacija razvijala se neumoljivom logikom — posle 1789. godine kroz revolucionarnu vlast, a posle 1800. kroz bonapartizam i Restauraciju. Ali to nije i jedina protivrečnost francuske revolucije: daleko od toga da je unize, njene brojne protivrečnosti učinile su je velikom i plodnom. Ona je u isti mah proklamovala načela slobode pojedinca i države, prava čoveka i apsolutnu moć bezličnog zakona, vitalne težnje naroda za srećom i zahtev za žrtvovanjem domovini, kraj religije i kult boginje Razuma itd. No francuska revolucija nije nikada priznala i raspoznala svoje protivrečnosti. Veliki jakobinci, uključujući Robespierrea i Saint-Justea, bili su nošeni iz jednog u drugi poduhvat koji su racionalno opravdavali. Smrtonosna borba jakobinaca protiv žirondinaca koji su težili decentralizaciji činila se onim prvima kao bitka uma i istine protiv izdajništva i laži. U toj tradiciji francuska kultura ne poznaje i ne raspoznaje protivrečnosti i sukobe kroz koje prolazi francuska nacija: na primer, dugotrajan i bolan konflikt između demokratije u zemlji i kolonijalizma van nje. Otuda, po mom mišljenju, odbacivanje dijalektike kao teorije o protivrečnostima, kao saznanja sukobâ.

Racionalno saznanje, odbijajući dijalektiku, zapadalo je u Francuskoj u ćorsokake. Od pre nekoliko godina kod nas se sve

Digitized by Google

češće upotrebljava izraz *paradoks*. U novinarstvu, medijima, u književnosti i filozofiji — sve je paradoksalno! No ovaj izraz pokriva protivrečnosti koje se kao takve ne priznaju; on ih prikriva, a ipak označava. On natkriljuje neku vrstu istorijskog kompromisa između klasične racionalnosti i teorije o protivrečnostima. Ali u tome se krije i opasnost. Najpre, opisuje se paradoksalno; zatim, proizvode se paradoksi i paradoksalno. Na taj način se razmišljanje kreće između dve predstave koje se međusobno suprotstavljaju: između sistema i paradoksa koji upućuju jedan na drugi i uzajamno se ispravljaju. Ove tradicije, koje se račvaju u različitim pravcima, prevazilaze filozofiju i nauku i imaju uticaja na književnost, film i ostale umetnosti. Treba li ih prenebreći ili, naprotiv, pokušati da se one otklone usvajanjem? Umesto ovog poslednjeg, marksisti su odveć često na grub način napadali ove tradicije. Proglašavali su ih »klasnim ideologijama«, suprotstavljajući im navodnu radikalnu i apsolutnu novost marksizma, njegovu potpunu istinu. Ovo je odvelo suviše daleko putem dogmatskih tvrdnji i nije se nimalo slagalo s političkim projektom koji je nalagao da se demokratija očuva i razvije, da se odbrane ljudska prava itd. Marksisti u Francuskoj težili su ponekad sektaškom dogmatizmu i, u isti mah, izvesnom političkom oportunizmu. Otuda dvojnost koja nije, u krilu samog marksizma, sadržala ništa dijalektičko, dvojnost koja je opasno podvajala teoriju i praksu.

5. Razume se, kampanja koju su desnica i deo levice vodili u ime poistovećivanja marksizma i staljinizma, s jedne, i socijalizma i gulaga, s druge strane, imala je uspeha. Išli su joj na ruku istorijski razlozi: odbacivanje, odbijanje i neshvatanje. Jedan drugi, nezanemarljiv element sadašnjeg stanja proizlazi iz kritičkih preterivanja i izvesnih teorijskih neumerenosti. U periodu od, otprilike, 1965. do 1975. godine bilo je previše ideologije. Izvesni intelektualci zamorili su javnost, to jest intelektualce, u celini uzev, apstraktnim utopijama i maštarijama. U ime marksizma, bez njega ili čak marksizmu uprkos, neki od njih prešli su s kritike na hiperkritiku, a s ove na otvoreni nihilizam. Ova hiperkritička tendencija zapala je u ćorsokak koji je sama stvorila i u njemu se koprca. Došlo se do toga da se više nije moglo govoriti, da se više nije smelo pisati, jer bi svako pitanje odmah izazvalo dovođenje u sumnju samog pitanja i onoga koji pitanje postavlja: »Ko govori? Odakle, s kojeg mesta? S kojim pravom?« Rasprava se vrtila u krugu koji su tvorila pitanja o pitanjima. Ova hiperkritička i teroristička tendencija iščezla je upravo u času kada je otpočela da se vodi kritika *na delu* — kritika ekonomske, društvene i političke stvarnosti — drugačije rečeno, kada je otpočelo ono što se naziva *krizom* posle 1975. godine. Tada je ozbiljan rad na poricanju zamenio apstraktno poricanje postojećeg, koje nije bilo ozbiljno iako se takvim predstavljalo.

6. Međutim, izvesne pojave koje obeležavaju sadašnje društvo u Francuskoj, kao i karakteristike kapitalističkog načina proizvodnje, nisu iščezle. Nisu li one možda povezane s posebnom ni-

Digitized by Google

jansom francuske demokratije? Zadržaću se najpre na brkanju kulture i mode, koje je sve izrazitije. Samo pre nekoliko godina one su se međusobno suprotstavljale: ljudi od kulture bili su nepoverljivi prema modi i njenoj površnosti suprotstavljali su visoke i duboke vrednosti istinske kulture. Danas, pak, knjige, dela i sami autori, kao i njihove ideje, ne samo što se lansiraju kao najnovije marke deterdženata, već ostaju u modi jedva jednu ili dve sezone, a onda nestaju. Tako se jednog lepog dana pojaviše i »novi filozofi«, da bi i sami ubrzo iščezli sa scene. Pseudonovost se odlično prodaje, pod uslovom da ne bude zaista nova. Da li je reč samo o delovanju medija? U tom slučaju ova pojava se ne bi zapažala isključivo u Francuskoj. Kod nas kulturni i politički marketing funkcioniše punom parom, povezan s određenim snobizmom. Najpre se misli da moda stupa na čelu napretka, a zatim se drži da će ono što je u modi uvek trajati.

Oštroumni posmatrači primećuju da je ovde možda na stvari fenomen imitacije: amerikanizacija — bez kopiranja i identifikacije, ali utoliko više ulagivačka — francuske i evropske kulture. Ova pojava se protivi određenim planovima sadašnje vlade. Ne bi li ona mogla naći oslonca u obnavljanju marksističke misli u jednom novom obliku kritičkog mišljenja? Nadajmo se da će tako biti.

7. Budimo precizni. Danas je nemoguće prikriti da je u Francuskoj levica došla na vlast na ruševinama teorije, filozofije i, opštije uzev, ideologije. Bez sumnje, značaj ove činjenice može se ublažavati, ali se ona ne može sakriti. Levica više ne raspolaže nekom određenom slikom sveta, ona se više ne rukovodi čvrstim pojmovima, više ne sanja utopiju — kao, uostalom, ni desnica. Neko bi mogao primetiti da je ovo suviše stroga ocena; možda, ali ona je čvrsto motivisana. Usudio bih se čak dodati da je levica dospela na vlast na ruševinama institucionalnog, to jest zvaničnog marksizma. Možda čak — što je još gore — na ruševinama *humanizma*, koji je, dugo posle francuske revolucije, bio ideologija demokratije i prava čovekovih — demokratije koju je marksistička levica suviše dugo nazivala »buržoaskom«, ne upuštajući se u njena dublju analizu. Hteo bih sada istaći značaj ovog rušenja humanizma (kažem rušenja, a ne *prevazilaženja*), koje ukazuje na teškoće prilikom njegovog uspostavljanja. Ovo rušenje izvire iz sustizanja dveju ideoloških struja, koje se ipak, s obzirom na svoje poreklo i orijentaciju, razlikuju: jedna je levičarska, hiperkritička, druga, pak, scijentistička, gotovo pozitivistička, koja se poziva na Marxa. Navešću dva imena koja predstavljaju ove tendencije: Michel Foucault i Louis Althusser. Zajedničko im je bilo traganje za aktivnim, konačnim, jednom zasvagda utvrđenim znanjem — bar na izgled večitim — znanjem koje su nastojali da dosegnu epistemologijom. Jedna se zasnivala na istoriji, dok je druga zazirala od istorije. One su ujedinile svoje napore u borbi protiv humanizma, koji su označile kao ideologiju lišenu znanja. Nisu vodile računa o konkretnim pravima povezanim s apstraktnom ide-

Digitized by Google

jom o čoveku. Filozofi su, dakle, pod plaštom epistemologije, polemisali s izvesnom lakoćom, kompromitujući na taj način ne samo demokratske težnje u njihovoj zemlji, to jest Francuskoj, već kompromitujući i filozofiju, teoriju i mišljenje uopšte. Na tim ruševinama, koje stoje pored ruševina što su ih napravile prethodne generacije, kao, na primer, egzistencijalisti, ništa se dosad nije moglo izgraditi solidno, nikakva teorija, nikakav projekt. Odbacivanje humanizma nosi sobom — osim pesimizma i nihilizma — i neku vrstu sklonosti prema najavljivanju katastrofe, određeni apokaliptički profetizam koji u Francuskoj, pored ostalih, predstavlja Jean Baudrillard. Ništa nije zamenilo ono što je bilo odbačeno, i u Francuskoj nalazimo dobre namere pre nego projekte, predstave pre nego teorijsku misao, volju ili očekivanja pre nego ideje.

8. U ovom kratkom izlaganju nismo još dovoljno snažno naglasili da je misao potekla od Marxa u Francuskoj dosta duboko podeljena unutar sebe same. Razume se po sebi — to smo i jasno rekli — da ova misao ne može ostati po strani ostalih saznajnih struja i filozofije. Pretenzija na izuzetost, na apsolutnu superiornost, na radikalnu novost ove misli zavarala je izvesne marksiste. Valjalo im je da se, pre ili posle, usaglase s nasleđem koje su krstili imenom vladajuće ili buržoaske ideologije. Ova pojava je sasvim normalna. Više zabrinjava kada neka novija idejna struja, nastala slučajno i sticajem prilika, uspe da izvrši snažan uticaj na zastupnike marksizma. Ovde, očigledno, mislim ne samo na epistemologiju, već i na strukturalizam — a to su različite orijentacije koje se, međutim, u određenim trenucima sustiču. Pod uticajem svega ovoga u Marxovom delu nije se htelo više razlikovati ono što je živo od onoga što je mrtvo — kao što je Croce učinio u pogledu Hegela — već odvojiti čvrsto, trajno, stečeno od efemernog, naučno od ideološkog. Zar to ne znači podrediti kretanje znanja, društva i sveta kriterijumu stabilnosti, nepokretnosti, statičkog trajanja? To su vrlo dobro shvatili određeni političari ili, pak, tehnokrati kada su na »stvarnost« primenili svoje postupke. Ovaj stav dobio je paradoksalan oblik kada se odnosio na teoriju protivrečnosti ili dijalektičkog nastajanja. Naročito je u tom razdoblju mnogo pretrpela dijalektika, čiji je pojam počeo da se prazni od sadržaja i značenja. Epistemološko-strukturalistička tendencija dospela je do precenjivanja logike, do odbacivanja protivrečnosti u apsurdno. Za čiji račun? Za račun neopozitivizma, neoscijentizma, koji su se uzdigli do vladajućih ideologija — uprkos namerama marksista.

U opreci s ovom razvijala se jedna kritička struja, koja je načelno zastupala stav da kritici ne izmiče ništa, to jest da ništa ne izmiče dijalektičkom kretanju: ona je priznavala značaj *negativnog*. Pojam otuđenja bio je u ovoj orijentaciji samo polazna tačka; on se vremenom menjao i uključivao u konkretne analize. U Francuskoj je ova kritička struja omogućila analizu reprodukcije odnosâ proizvodnje u kapitalizmu, analizu koja je istakla ne samo pojam proizvodnje, već i pojam reprodukcije. Ova tendencija

Digitized by Google

podstakla je istovremeno i kritiku svakidašnjeg života, države koja se izdiže iznad društva itd. Nema ni govora o tome da se poriče činjenica da je ova kritika najzad zapala u hiperkritiku. Ali ostaje da se ona snažno suprotstavila — ali bez konačnih rezultata — vladajućem scijentizmu. Kontroverze su morale učiniti plodnijima istraživanja, ali bilo je malo diskusija: one su se, to je još jedan paradoks, svodile na nekoliko solilokvija kritičara. U taboru scijentista izricale su se tvrdnje koje su se činile da ne podležu raspravi. Izostajanje produbljenih diskusija je, zacelo, štetilo marksističkoj misli mnogo više nego sučeljavanje oprečnih struja.

9. Otuda sledi zamagljivanje — ili, ako hoćete, neosvetljavanje — osnovnih pojmova. Novi pojmovi koji su mogli biti uvedeni i razrađeni nisu, međutim, još uskrsli. Otuda slede i trajne zbrke. Evo dva ili tri slučaja za primer. Koliko je meni poznato, u Francuskoj još nisu ponuđeni jasni predlozi i »uverljiva« rešenja povodom jednog suštinskog pitanja. Kako, naime, ne podleći krutim zakonima i pritisku svetskog tržišta? Kako mu odoleti a da se nacija ne pretvori u zatvoreni sistem, a država ne izdigne iznad društva? U više navrata sam ukazivao na žalosno brkanje odnosâ proizvodnje i načinâ proizvodnje. Iz ove zbrke sledi da se kapitalizam uspostavlja u celosti čim postoje najamni radnici, to jest rad plaćen na osnovi radnog vremena. Na taj način ostaju skriveni nastanak, istorija, razvoj i realizacija kapitalističkog načina proizvodnje; otuda se i analiza svetskog tržišta, ili pak novih tehnologija i njihovog uticaja na ekonomsku i društvenu oblast, potiskuju u drugi plan. Sve to zamagljuje razumevanje savremenog sveta, kao i objektivnih tendencija koje se u njemu razvijaju prema jednom novom društvu. Razmotrimo sasvim kratko pojam totaliteta. On je korišćen nasumce: na primer, čas se primenjivao na sâmo Marxovo delo koje je smatrao sistemom, čas se odnosio na »predmet« Marxovih analiza, to jest na kapitalizam. I tako dalje. Otuda su na rđav glas izašla globalna izučavanja — a na njihovo mesto su stale analize delova, *delimičnih* područja »stvarnosti«. Po mom mišljenju, pojam totaliteta valja najpre zameniti pojmom *mondijaliteta* (»mondialité«). Osim toga, ako danas i ima totaliteta, on se rađa iz »delovanja negativnog«, to jest iz krize uzete u celini, iz krize koja okuplja, delujući na njih iznutra, sve elemente i fragmente sveta u fazi preobražaja.

Ne samo što je dijalektička misao bila slabo branjena od snažnog uticaja logike, već su je i mnogi ozbiljni ljudi odbacili. Može li se ona rehabilitovati? Može li se ona vratiti? Zar ne bi upravo na taj način valjalo rekonstruisati teoriju?

(S francuskog: *Aljoša Mimica)*

Digitized by Google

James Petras

Marksizam i svetsko-istorijske transformacije

Uvod

U poslednje vreme u trećem svetu su postala aktuelna izvesna pitanja vezana za marksističke rasprave o prelasku na socijalizam. U okviru ovog rada usredsredićemo se na četiri ovakva pitanja: (1) mogućnost da se tokom dužeg perioda koristi saradnja kapitalistâ kako bi se izbegli spoljašnji i unutrašnji poremećaji; (2) ideja da kapitalistički razvoj stvara ekonomsku osnovu za socijalistički preobražaj; (3) ideja da kapitalistička proizvodnja uprošćava proizvodne zadatke i time bitno smanjuje potrebu za stručnjacima; i (4) ideja da masovne organizacije koje učestvuju u borbi za obaranje kapitalističkog režima postaju osnova radničke i seljačke samouprave.

Marksizam i prelazak na socijalizam

Noviji događaji u Latinskoj Americi suočavaju nas s nizom slučajeva koji bacaju dosta svetlosti na pokušaje da se pri prelasku na socijalizam koristi saradnja kapitalista. U ne tako davnoj prošlosti, u Čileu (1970—1973) i na Jamajci (1972—1980), činjeni su napori da se privatni kapital navede na saradnju u cilju eko-

Digitized by Google

nomskog razvoja zemlje. U oba slučaja kapital je odgovorio time što je počeo napuštati zemlju, razarati fabrike i opremu i, u sprezi s međunarodnim kapitalom i imperijalističkom državom, destabilizovati režim i podrivati narodnu bazu demokratsko-socijalističkog režima. Posle pada socijalističkog režima kapitalističke snage su uspele da se učvrste i da politiku vlade u potpunosti podrede svojim interesima.

U poslednje vreme svedoci smo naporâ koje čini vlada u Nikaragvi da, u cilju oživljavanja privrede, stvori koaliciju javnog i privatnog kapitala. Dok su prvih meseci kapitalisti govorili o svojoj želji da doprinesu nacionalnom razvoju, produbljivanje revolucionarnog procesa, postignuto brzim jačanjem masovnih organizacija, dovelo je do toga da je buržoazija počela povlačiti investicije i uništavati proizvodnju. Neizbežna posledica povlačenja privatnih investicija bilo je jačanje državnog sektora, i tako je predskazanje kapitalistâ doprinelo sopstvenom ispunjenju: kapitalisti su stvorili tačno one uslove koje su tvrdili da žele da izbegnu. Umesto da sarađuje s revolucijom na povećanju proizvodnje i profitâ, privatni sektor se opredelio za savez s kontrarevolucijom, koju podstiče imperijalistička država, i za pokušaj obaranja režima, čak i po cenu gubitka sopstvenih preduzeća.

Iznesene činjenice jasno pokazuju da pokušaj stvaranja socijalističke strategije, koja bi uključivala saradnju s privatnim kapitalom, dovodi do vrlo nestabilne ravnoteže. Nastojanja da se kapitalistima garantuju ekonomski profiti, državni zajmovi i izvozni stimulansi ne zadovoljavaju njihove zahteve. Fundamentalno pitanje koje postavlja kapital nije ekonomsko (profiti i zajmovi), nego političko, i vezano je uz kontrolu nad državnim aparatom i tokom društvenih sukoba čiji ishod menja odnose političkih snaga u državi. U ovom kontekstu verovatnije je da će kapital, da bi dobio političku moć, pristati da izgubi novac. Ako se u ovakvom kontekstu levica opredeli za podelu političke vlasti da bi obezbedila ekonomsku saradnju, ona se izlaže opasnosti da izgubi političku kontrolu a da, pri tom, ne postigne bitno povećanje ekonomske proizvodnje.

Ponašanje privatnog sektora i njegova otvorena politička zainteresovanost ne mogu se razumeti bez analize međunarodnog političko-ekonomskog konteksta u kojem on deluje. Postojanje američke imperijalističke države obezbeđuje tom sektoru političke dotacije kojima se ublažavaju ekonomski gubici, a i alternativne mogućnosti ulaganja, kada treba preseliti njegove operacije. Spremnost privatnog sektora na unutrašnje „rizike", kojima su izloženi neprijatelji režima, time je nadoknađena svešću o spoljašnjim garantijama.

S obzirom na ovakvu međunarodnu situaciju i ponašanje domaće kapitalističke klase, strategije prelaska na socijalizam ne mogu računati sa saradnjom kapitalistâ a da istovremeno ozbiljno ne ugroze sam revolucionarni proces. Poremećaji se javljaju i na jednom i na drugom kraju spektra političkih strategija, i kada

Digitized by Google

se kapital ekspropriše i kada se kapital »uključuje«. Ideja da će se »uključivanjem« kapitala u relativno dugom prelaznom periodu izbeći prekidi u procesu proizvodnje nije u skladu s novim istorijskim iskustvima. Uspešan prelazak na socijalizam podrazumeva stvaranje političke organizacije (radnika i seljaka) koja će se suočiti s neizbežnim poremećajima — i u isti mah održati režim tokom prestrukturiranja privrede.

Marks je smatrao da će socijalizam izrasti iz protivrečnosti između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje — da će preobraziti društvene odnose i da će se osloniti na proizvodne snage koje je stvorio kapital. Nova iskustva s kapitalističkim razvojem u Vijetnamu i Nikaragvi sugerišu nam drugačiji istorijski ishod. Tačno je da su se proizvodne snage razvile i da su se pojavili klasni antagonizmi: ali, kada se klasna borba približila fazi revolucionarnog preokreta, kapitalistička klasa počela je svoj kapital prebacivati, a proizvodne snage uništavati. Problem prelaska na socijalizam u trećem svetu nije samo »nerazvijenost«, već i, što je još važnije, uništenje i pljačkanje proizvodnih snaga. Osim toga, stvaranje međunarodne podele rada i postojanje alternativnih trgovinskih mreža i srodnih proizvodnih centara znače da, posle ostvarivanja revolucija u trećem svetu, međunarodni kapitalisti mogu — nastavljajući klasnu borbu — ometati i promet i proizvodnju robe. Tako, ako neki revolucionarni režim ekspropriše rudnike, multinacionalne korporacije mogu povećati proizvodnju na drugom mestu i onemogućiti toj zemlji izlaz na tržište. Ista strategija se može primeniti protiv industrija koje prozvode za izvoz. Turizam je ranjiv na sličan način: hoteli i drugi objekti turističke privrede zavise od mreže turističkih agencija, prevoznika i izvoznika specijalizovane robe kada treba dovesti turiste. Eksproprisani turistički objekti lako mogu postati žrtvama ucene ovakvih velikih uslužnih mreža.

Nedavna istorija Vijetnama i Nikaragve pruža nam primer kako kapital, suočen s političkim porazom, masovno uništava proizvodne snage (živote i svojinu) i pljačka privredu (Somoza prebacuje hiljade miliona, ostavljajući za sobom velike dugove itd.). Ta istorija nas uči da kapitalistički razvoj ne vodi izrastanju socijalizma iz već stvorenih proizvodnih snaga, već pojačanoj klasnoj borbi u kojoj kapital uništava proizvodne snage, prepuštajući revolucionarnom režimu da ih ponovo izgradi. Bez prednosti koje pruža mogućnost podruštvljavanja postojećih proizvodnih snaga i postizanja novog i višeg životnog standarda, potreba za ponovnim podizanjem proizvodnih snaga znači da u određenom istorijskom periodu životni standard izvesnih delova radničke klase može biti niži nego što je bio kada je dostigao najvišu tačku pod prethodnim režimom. Marksov zakon kapitalističkog razvoja, ako bismo uzeli u obzir posledice klasne borbe, možemo preformulisati na sledeći način: u uslovima sve jačeg sukoba istorijska je uloga kapitala da uništava proizvodne snage. Opšte opadanje proizvodnih snaga nameće nove uslove revolucionarnom režimu koji na-

Digitized by Google

stoji da ostvari prelazak na socijalizam: on mora ponovo oživeti proizvodne snage (zaposliti nezaposlenu radnu snagu i fizički obnoviti pogone i fabrike, poljoprivrednu opremu itd.) i sačuvati lojalnost onih delova radničke klase čiji životni standard odražava uslove proizvodnje kakvi su postojali pre nego što je kapital počeo uništavati proizvodne snage. Problem je u prvom redu politički i ideološki. Oni kvalifikovani radnici koji su angažovani u proizvodnji, a čije je društveno biće i društvenu svest oblikovao prethodni stepen razvoja proizvodnih snaga, moraju shvatiti da revolucionarna borba nejednako (destruktivno) deluje na proizvodne snage: spaljene fabrike i potreba da se one ponovo podignu integralni su deo društvene stvarnosti kojom se definiše revolucionarna svest. Ta svest uključuje u sebe totalitet društvene stvarnosti — istorijsku ulogu kapitala u uništenju proizvodnih snaga, nejednako delovanje klasne borbe na razvoj proizvodnih snaga u postrevolucionarnom društvu i neodložnu potrebu da se obnovi radnička klasa obnavljanjem proizvodnih snaga.

Marks je u mnogim stvarima preuveličavao jednostavnost procesa proizvodnje, potcenjivao ideološki uticaj kapitala na kvalifikovane radnike i tehničare, a nije uzimao u obzir ni stepen u kojem su pojedinačni radnici lišeni znanja o celokupnom proizvodnom procesu. Ovi faktori imaju teže političke posledice u prelaznom periodu. Odlazak tehničkog osoblja koje ne podržava revoluciju prouzrokuje gubitke u proizvodnji, a ovi, opet, imaju reperkusije na društveno-političke organizacije: oskudica rađa autoritarizam. Uprkos bekstvu jednog dela stručnog osoblja iz Nikaragve, sandinisti su, uglavnom, uspeli da ne smanje proizvodnju i da zadrže nerevolucionarne kadrove, u isti mah postepeno podižući političku svest stanovništva — mada, bez sumnje, postoji stalna zategnutost u odnosima između revolucionara i tehničkih kadrova.

Revolucionarno rukovodstvo Nikaragve veoma je svesno koliko je važno zadržati kvalifikovane radnike u zemlji kako se proizvodnja ne bi smanjila. Međutim, ne treba zaboraviti da su menadžeri i tehničko osoblje vaspitani i obučeni pod kapitalizmom, da prihvataju njegove metode proizvodnje, njegovo shvatanje klasne strukture i njegovu ideologiju. Revolucionarne snage su ranjive zato što nemaju „crvene eksperte", pa tako svoje programe moraju prilagoditi nužnostima date situacije. Rukovodstvo se boji da bi ekstremne mere izazvale masovno bekstvo stručnog osoblja i zato su do sada veoma postupno smanjivane razlike između plata i nadnica u javnom sektoru, mada je društvena jednakost jedna od osnovnih preokupacija revolucionarnih vođa.

U Vijetnamu i Nikaragvi organi narodne vlasti su se prvo i prevashodno pojavili tokom oružane borbe protiv diktature. Za vreme vojno-političke faze sve masovne organizacije morale su se podrediti neposrednom zadatku: izvojevanju pobede u kombinovanoj gerilskoj i masovnoj borbi. Primarna funkcija masovne organizacije bila je da podržava i jača oružanu borbu; borba

Digitized by Google

protiv diktatorskog režima istovremeno je bila afirmacija prava na političko predstavljanje. Centralno obeležje narodnih organizacija u prvom postrevolucionarnom periodu i dalje je zaokupljenost vojnim i policijskim zadacima — odbranom revolucije od kontrarevolucionarnih snaga. No, isto su toliko važni ekonomska obnova i proizvodni zadaci s kojima se masovne organizacije suočavaju posle uništenja proizvodnih snaga i njime izazvane masovne nezaposlenosti. U granicama ovih ključnih uslova (proizvodnja za obnovu i odbrana od kontrarevolucije), pitanje demokratije i političkog predstavljanja naroda dobija centralni značaj. Središte političkog predstavljanja nalazi se u odbrambenim i proizvodnim jedinicama — narodnim milicijama, mesnim komitetima, na državnim imanjima i u fabrikama itd. Sudelovanje i inicijativa masa imaju važnu ulogu u mobilisanju resursa, sprovođenju planova i podržavanju režima. Ovde je od ključnog značaja odnos između države i masovne organizacije: stepen autonomije jedne u odnosu na drugu, pravac uticaja, u suštini, stepen političke slobode koju uživaju masovne organizacije u diskusiji i debati. Egalitarno-kolektivistička politika revolucionarnog režima, zasnovanog na organima masa, odražava predstavnički karakter političkog sistema.

Međutim, predstavnički sistem ne mora biti i demokratski. Radnička demokratija definiše se stepenom u kojem političke institucije počivaju na procedurama i garantijama koje radničkoj klasi i seljaštvu obezbeđuju zakonodavnu i izvršnu vlast nad proizvodnim sistemom. Ključna razlika između predstavničke narodne vlasti, na jednoj, i radničke i seljačke demokratije, na drugoj strani, vezana je za pitanje radničke i seljačke kontrole: za sposobnost radnika i seljaka da kritikuju i biraju svoje vođe posredstvom sopstvenih organizacija; za sposobnost radnika da obrazuju svoje partije i da posredstvom zakonodavnih i izvršnih organa odlučuju o putu razvoja zemlje.

U prvoj fazi revolucije, kada se svi napori usredsređuju na neodložne zadatke opstanka, zakonodavna i izvršna vlast najčešće se koncentrišu u vrhu. Masovne organizacije, preko kojih se stotine hiljada ljudi uključuju u političku, društvenu i ekonomsku aktivnost, u takvim prilikama su nužno u tesnim odnosima sa državom. Problem je kako nastaviti s ovom neophodnom saradnjom između masovnih organizacija i države, a istovremeno održati u masovnim organizacijama snažan i samostalan politički život koji će proizvođačima omogućiti da imaju nezavisnu ulogu u upravljanju društvom.

Klasna borba i ekonomska kriza

Ortodoksni marksisti posmatraju klasnu borbu kao posledicu ekonomske krize. Klasno delanje obično se opisuje kao izvedena pojava, zavisna od sloma kapitalističkog sistema. Novije istorijsko iskustvo u više zemalja pokazuje da je možda pre u pitanju obr-

Digitized by Google

nut odnos: da ekonomska kriza može biti rezultat neprekidnog, veoma zaoštrenog klasnog sukoba. Slom ekspanzivnih nacionalnih privreda može nastupiti kao posledica društvenih i političkih protivrečnosti koje su pratile dinamičan privredni rast, kao rezultat društveno-ekonomskih pomeranja, proletarizacije i društvene polarizacije.

Nedavni slučajevi zaoštrene klasne borbe u Čileu (1972—1973), Nikaragvi (1977—1979), Salvadoru (1979—1982), Gvatemali (1980—1982), Jamajci (1976—1980), Argentini (1969—1973) i Brazilu (1962—1964) pokazuju i znatno opadanje privrednog rasta, sugerišući mogućnost da postoji *obrnut odnos između klasne borbe i akumulacije kapitala:* ukoliko je klasna borba zaoštrenija, ukoliko se ona više vodi u nacionalnim okvirima i predstavlja opasnost po sistem, verovatnije je da će dovesti do smanjivanja investicija i do ekonomske krize. (Razume se, klasna borba nije jedini činilac koji može dovesti do smanjivanja akumulacije i presušivanja investicija: njih mogu prouzrokovati i smanjen izvoz, nepostojanje tržištâ, smanjena cena primarne robe, ekonomska kriza u svetu, korumpirane vlade itd.). Tamo gde imamo lokalne klasne borbe koje nisu neprekidne ili odlučujuće u nacionalnim okvirima ne izgleda da se može govoriti o nekoj značajnijoj vezi s ekonomskim razvojem. Da bismo razumeli odnos između klasne borbe i ekonomske krize, moramo adekvatno konceptualizovati sledeće elemente: (a) različite ravni borbe (lokalna, nacionalna); (b) vrste zahteva koji se postavljaju; (c) istrajnost borbe; (d) organizacionu jačinu klasnih snaga; (e) položaj snaga koje se bore u privredi; (f) stepen kapitalističkog razvoja. Ti faktori su, opet, delom oblikovani stepenom u kojem klasna borba ima istorijski centralnu ulogu u datoj društvenoj formaciji (da li klasna akcija ima svoju »tradiciju«) i stepenom u kojem odnos između vlasnika i organizovanih radnika ima centralni značaj.

Ova konceptualizacija pojma klasne borbe omogućava nam da klasifikujemo različite nivoe klasne borbe, tako da zatim možemo dobiti modele *uspešnih* i *bezuspešnih* klasnih borbi — onih koje mogu izazvati ekonomsku krizu, nasuprot onima koje na ekonomsku krizu imaju malo ili nimalo uticaja. Iz našeg ugla, *priroda* i *širina* klasne borbe važnije su od same činjenice njenog postojanja. Pitanje odnosa između klasne borbe i ekonomske krize ključno je vezano za identifikovanje onog nivoa klasne borbe koji deluje na akumulaciju kapitala.

Uopšte uzev, možemo identifikovati četiri nivoa klasne borbe:

(a) *Revolucionarna situacija:* stalna mobilizacija masa i sve veća radikalizacija, uključujući direktno suprotstavljanje nosiocima državne vlasti koje dovodi do široke oružane konfrontacije.

(b) *Mobilizacija masa:* stvaranje masovnih organizacija i sve veće uključivanje novih slojeva stanovništva u izbornu aktivnost i opozicionu aktivnost širokih razmera koje dovode do toga da se redefinišu uslovi vladavine postojećeg režima.

Digitized by Google

(c) *Inkrementalna opozicija:* sporadična aktivnost, povremeni štrajkovi i protesti koji obuhvataju ograničene slojeve stanovništva.

(d) *Stagnacija i represija:* nikakva ili gotovo nikakva aktivna opozicija, uz povremene proteste izolovanih grupa ili pojedinaca.

U ovom kontekstu, jasno je da štrajkovi mogu, ali i ne moraju imati politički i ekonomski značaj. Klasna borba će imati direktnu ulogu u izazivanju ekonomske krize samo tamo gde je već dostigla nivo mobilizacije masa ili revolucionarne situacije. U zemljama kakav je bio Peru krajem sedamdesetih godina, u kojem je bilo više *kratkotrajnih* (24 časa) i *bezuspešnih* generalnih štrajkova (završenih odbacivanjem radničkih zahteva i masovnim otpuštanjima), klasna borba niti izaziva niti produbljuje ekonomsku krizu. Nasuprot tome, u ranije pomenutim slučajevima visok nivo klasne borbe doveo je do masovne seobe kapitala, opadanja proizvodnje, do sve većeg budžetskog deficita vlade, nezaposlenosti i inflacije — jednom rečju, do velike ekonomske krize. Međutim, opadanje kapitala nije jednoobrazno. Naša je hipoteza da se u periodima sve zaoštrenijeg klasnog sukoba kapital povlači sledećim redosledom: direktne privatne investicije, privatan bankarski kapital, državni kapital. Direktne privatne investicije naročito se lako povlače, jer je verovatno da će klasna borba osetno i direktno uticati na njih na samom mestu proizvodnje. Za razliku od države, privatni investitori nemaju na raspolaganju sredstva kojima bi na duže vreme mogli pokriti značajne gubitke. Privatan bankarski kapital iz kojeg se daju zajmovi nije uvek direktno vezan za proizvodnju; sve dok je država u stanju da plaća kamate, bankarski kapital nije toliko zabrinut zbog klasne borbe na mestu proizvodnje. On počinje da se povlači tek kada se stekne utisak da vlast gubi kontrolu nad opštom situacijom — kada klasna borba već preti da dovede do promene državnog poretka. Najzad, klasna borba možda najmanje utiče na državne zajmove, budući da se oni ne daju iz želje za profitom ili kamatama, već služe strateškim političkim interesima. Uloga državnih zajmova je da preuzmu »rizik« koji je kao mogućnost odbacio privatni sektor. Dok bi privatne banke — kako se klasna borba produbljuje — verovatno prestale da daju kredite, izazivajući tako ekonomsku krizu, imperijalističke vlade bi se lako mogle opredeliti za pružanje finansijske pomoći ugroženim režimima kako bi učvrstile određene političke i vojne strukture. »Politički kapital« (iz međudržavnih transakcija) može se čak i povećati sa zaoštravanjem klasne borbe da bi se nadoknadio odliv privatnog kapitala iz zemlje.

Domaći i strani kapital mogu reagovati na različite načine na zaoštravanje klasne borbe, u zavisnosti od toga kakvo je političko rukovodstvo pokreta. Pod socijaldemokratskim rukovodstvom oba tipa kapitala nastojaće da se što pre povuku. Međutim, kada klasnu borbu vodi nacionalno rukovodstvo, verovatno će doći do masovnijeg povlačenja stranog kapitala.

Digitized by Google

Do odliva kapitala koji može izazvati ekonomsku krizu dolazi kada je nivo klasne borbe dovoljno visok. Ako je nivo klasne borbe niži, ona ne mora preći prag »društvene napetosti«, koja je sposobna da izazove »strepnju« vlasnikâ kapitala »zbog rizika«. S druge strane, treba reći da mi ne prihvatamo suprotnu tezu, po kojoj visok stepen represije sam po sebi dovodi do porasta investicija. Nepostojanje klasne borbe može biti nužan, ali ne i dovoljan uslov za promet i rast kapitala.

Mada naša teorija ekonomskih kriza pretpostavlja centralni značaj klasne borbe, ona istovremeno proklamuje da dolazi do određenog dinamičnog razvoja proizvodnih snaga, do ekonomske ekspanzije koja stvara antagonističke klasne snage. Međutim, njena osnovna teza je da logika klasne borbe svojim uplitanjem direktno i negativno utiče na »zakone kretanja kapitalističkog razvoja« i pokreće proces dezakumulacije, koji dovodi do ekonomske krize. Sam proces dinamične ekonomske ekspanzije stvara društvenu polarizaciju i klasne sukobe koji deluju na proces ekonomske akumulacije, izazivajući ekonomsku krizu; ova kriza, opet, dalje produbljuje klasni sukob, u stalnom dijalektičkom uzajamnom delovanju, sve dok se bilo kapital bilo rad ne izbori za apsolutnu prevlast.

Marksizam i transformacija trećeg sveta

Marksov pokušaj da razvoj kapitalizma izjednači s razvojem »slobodnog najamnog rada« opterećen je mnogim teškoćama, od kojih najznačajniju predstavlja činjenica da je plaćanje najamninom bilo najmanje realno rešenje u početnom periodu razvoja kapitalizma Zapada. Osim toga, prodor kapitala u treći svet naišao je na društva gde nije bilo rada »oslobođenog« od sredstava za proizvodnju i gde su postojali drugi izvori ekonomske aktivnosti. Prinuda nad radom je bila nužan uslov da se on otuđi od pretkapitalističke ekonomske aktivnosti i da se isključivo koristi unutar kapitalističkog načina proizvodnje.

Tako su kapitalistički društveni odnosi bili definisani prinudom neophodnom da bi se stvorio višak bez kojeg nije bilo moguće organizovati kapitalističku proizvodnju. Višak vrednosti je proizvodio rad pod prinudom, sličan najamnom; ideju da je ovakav »rad pod prinudom« manje »efikasan« pobija ogroman višak, stvoren, nagomilan i prebačen u druge sektore radi ponovnog ulaganja.

Ideja da je »kapitalizam« napredovao eliminišući »pretkapitalističke« prepreke proizvodnji i da je zato, uprkos svojoj užasnoj eksploatatorskoj ulozi, imao i važan civilizatorski uticaj, oslobađajući »proizvodne snage« itd., deluje protivrečno iz više razloga.

Prvo, kapitalistička ekspanzija možda je uklonila neke pretkapitalističke institucije, zakone itd. koji su ometali njeno dalje napredovanje, ali je zato zadržala druge, naročito pretkapitalističke oblike kontrole nad radom vezane za različite sisteme plaćanja, sta-

Digitized by Google

novanja i nametanja obaveza iz »prethodnog perioda«. Drugo, sloboda da se kupuje i prodaje, zapošljava i otpušta, proizvodi i troši, a da se time ne zadire u prerogative države, nije nužno dovela do nestajanja društvenih obaveza u odnosu između rada i kapitala. Treće, transfer kapitala u svetskim razmerama i reorganizacija pretkapitalističkih društava u trećem svetu najčešće nisu imali za posledicu stvaranje novih proizvodnih snaga, već samo reorganizaciju rada kako bi mogao služiti u svrhe spoljašnje akumulacije, procesa koji je doveo do otuđivanja rada od sredstava za proizvodnju i otuđivanja viška od nacije. Ovaj fenomen dvostrukog otuđenja odredio je proces eksploatacije bez razvitka proizvodnih snaga, budući da je akumulacija bila usmerena prema spolja i da je, u odsustvu »revolucionarnog« načina proizvodnje, zahtevala stalno postojanje prinudnog produkcionog odnosa. Osim toga, selektivno pojavljivanje kapitala u obliku ekstraktivnih preduzeća dovelo je do postojanja heterogene društvene formacije. Međutim, postojanje više od jednog »načina proizvodnje« nije u protivrečnosti s činjenicom da kapitalizam odmah stiče »hegemonistički« položaj i instrumentalizuje ranije oblike, pretvarajući ih u dodatne izvore izvlačenja viška vrednosti. Tako uzajamno prožimanje kapitalističke i pretkapitalističke društvene formacije uvodi više različitih produkcionih odnosa u istu sferu proizvodnje. »Neposredni« kontekst ekonomske aktivnosti i oblici vlasništva i kontrole u nekim slučajevima i dalje podsećaju na »pretkapitalističke forme«, ali zato dinamika koja ubrzava ritam proizvodnje i prisvaja višak nije ništa drugo do prvobitni izvor kapitalističke akumulacije, ovoga puta usmeren s periferije prema kapitalističkom centru.

Definišući kapitalizam, Marks se usredsredio na društvene odnose proizvodnje, a ne na njenu celokupnu organizaciju, zato što je pretpostavio da su zakoni kretanja kapitalizma isključivo spojivi sa slobodnim najamnim radom; optimalni uslovi kapitalističke ekspanzije za njega su, u suštini, bili »idealni tipovi« odnosâ između rada i kapitala, dobijeni ekstrapolacijom iz engleskog iskustva. Istorijski gledano, Marks nije bio u pravu: akumulacija, reprodukcija i ekspanzija kapitala javljale su se pod različitim uslovima, uključujući ropstvo, feudalni sistem, prinudni rad itd. U stvari, ti društveni oblici mnogo se češće javljaju od najamnog rada i donose vrlo velik deo viška u početnim, pa čak i u kasnijim fazama akumulacije kapitala. Kao oblik kapitalističkih društvenih odnosa, najamni rad je *izuzetak* i tek mnogo kasnije postaje dominantna forma plaćanja. Ali, kako plaćanje najamninom postaje dominantno, tako se i prostor »slobode« vezan za prodavanje rada sve više smanjuje, budući da se država sve više upliće diktirajući visinu i vrstu isplata radnicima. Štaviše, pojava plaćanja mimo najamnine (dodatne beneficije) i gotovo prinudno nametanje visine najamnina u modernom kapitalističkom svetu (politika dohodaka), kako u evropskim kapitalističkim demokratijama tako i u kapitalističkim diktaturama trećeg sveta, sugerišu da su »slobodni najamni odnosi« imali prilično kratak i jalov vek u kapitalističkom načinu proizvodnje. Vrlo ograničena dominacija ovog posebnog oblika dru-

Digitized by Google

štvenih odnosa unutar kapitalističkog načina proizvodnje i relativno malo područje na kojem ga nalazimo navode na zaključak da su sporovi o postojanju, odnosno nepostojanju kapitalizma, zasnovani na ovom prilično irelevantnom (i prilično površnom) skupu kriterijuma, onemogućili mnogim teoretičarima da razumeju proces društvene transformacije u dvadesetom veku. Brzina kojom su revolucije u našem veku prelazile iz »nacionalne« ili »buržoasko-demokratske« u socijalističku fazu nije samo funkcija pitanja vezanih za političku moć, već ima svoj koren i u objektivnim ekonomskim sistemima: kako su proizvodni sistemi koje zatiče revolucija već kapitalistički, njihov preobražaj može se ostvarivati jedino u pravcu novog sistema proizvodnje. Revolucionarni pokret koji pogrešno definiše društveni sistem služeći se pojmom »slobodnog najamnog rada« stavlja zatim težište na skup političkih i socijalnih kategorija (»nacionalno«, »demokratsko«) nezavisnih od načina proizvodnje, i to dovodi do neobične situacije da se klasa koja kontroliše sredstva za proizvodnju isključuje iz definicije države. Problem postaje još teži kada revolucionarni socijalni pokret zbaci kapitalistički režim, a zatim se počne oslanjati na skup formula koje govore o »antifeudalnom« ili pretkapitalističkom društvenom sistemu i postavljati političke i ekonomske zadatke u odsustvu odgovarajuće klase koja bi mogla ispuniti predviđene funkcije.

Ako je, kao što tvrdi Lenjin, Rusija bila »polufeudalno« društvo kojem je bila potrebna »demokratska diktatura radnika i seljaka« — odakle su se pojavili radnici i seljaci koji su zbacili »feudalizam« i uspostavili socijalizam? Međutim, ako uzmemo da je Rusija bila zaostala i neujednačeno razvijena kapitalistička zemlja gde se dominantan kapitalistički sektor s klasno svesnim proletarijatom kombinovao sa zaostalim sektorom kapitalističke poljoprivrede u kojem je buržoazija orijentisana na izvoz eksploatisala seljaka u »pretkapitalističkim društvenim odnosima«, lako je razumeti zašto je socijalizam odmah bio na dnevnom redu: između »feudalizma« i »socijalizma« nije »preskočena« nikakva »faza«, jer je ruska revolucija, u suštini, predstavljala kombinovanu pobunu radnika u naprednim sektorima ruskog kapitalizma i seljaka u zaostalim, poljoprivrednim sektorima. I jedni i drugi su ustali protiv eksploatacije koja ih je podjednako pogađala: proces akumulacije i reprodukcije ugrožavao je interese i jednih i drugih, mada je prebacivanje viška sa sela u gradove naročito teško opterećivalo seljake kao sitne robne proizvođače. Akumulacija izvan seoskih krajeva posebno je teško pogađala sitne robne proizvođače i zato je zahtevala izrazitije »represivne« društvene odnose. Ova *iznuđivanja* (transferi kapitala) i *prinudne odnose* koji su ih pratili — a i jedno i drugo su bili nužni elementi opšteg procesa akumulacije kapitala na selu — mnogi komentatori su pobrkali s »feudalizmom«, kako u carskoj Rusiji tako i u današnjem trećem svetu. Proces akumulacije i reprodukcije kapitala tekao je u Rusiji isto toliko intenzivno kao i na Zapadu; ovi prinudni odnosi nisu ometali ekspanziju domaće buržoazije i stranog kapitala, već su im išli na ruku. Cilj buržoazije bio je da os-

Digitized by Google

voji što više državne vlasti da bi *ubrzala postojeći proces*, služeći se, ako je mogućno, carističkom državom, ali ako bi se pokazalo neophodnim, delujući i bez nje — njen cilj nije bio da uvede »nov način proizvodnje« ili da izvede još jednu »buržoasko-demokratsku« revoluciju.

Isto tako, stvaranje i širenje snažnog komunističkog pokreta u Kini podudaraju se s ekspanzijom kapitalizma i njegovim prodorom u kinesko društvo. Brz razvoj industrije i akumulacija kapitala izvlačenjem viška (nametima i drugim sredstvima) od seljaka pripremili su teren za nagao prelazak Kine od eksploatatorske kapitalističke diktature na socijalizam (formalno se pominje i prelaza »nacionalno-demokratska« faza). Jedino koherentno objašnjenje prilično neopipljivog postojanja »nacionalno-demokratske« države je da ona nikada i nije postojala kao samostalna državna formacija ili formacija sa sopstvenom vladajućom klasom. Ona nije obeležila prelazak vlasti iz ruku feudalne zemljoposedničke klase u ruke »nacionalne buržoazije«. Pre bi se moglo reći da je obaranje kapitalizma otvorilo put relativno brzom i kontinuiranom preobražaju Kine u pravcu socijalizma, unutar iste države i sa istom hegemonističkom grupom. Ma kakvi da su oblici društvenih odnosa, supstanca proizvodnog sistema, kapitalizam, nije ostavljala nikakav drugi izbor: fikcija »nacionalno-demokratske« faze, koja je okončala s feudalizmom, održavana je više kao ideološka parola za međunarodnu potrošnju nego kao definicija društvenog procesa unutar Kine.

Nikakve »nacionalno-demokratske« klase ne postoje ni kao organizatori zasebnog načina proizvodnje ni kao trajne društvene snage na koje se oslanja poseban predsocijalistički režim. Isti akteri određuju i sprovode niz mera koje sve teže unapred zadatom cilju: podruštvljavanju sredstava za proizvodnju. Oni to čine zato što svi potiču iz iste čvrsto povezane grupe i imaju zajednička iskustva oblikovana jedinim sistemom koji je stvorio svoje grobare, kapitalističkim načinom proizvodnje.

Sklonost ka tome da se posebna »mešavina« »prinude« i »plaćanja u naturi« identifikuju s pretkapitalističkom formacijom i da se preporučuju političke formule koje predlažu »nove i moderne« oblike vlasti da bi se »razvile« ili »oslobodile« proizvodne snage, nije ništa drugo do klasičan politički reformizam: analiza i preobražaj celine zamenjuju se ublažavanjem postojećeg oblika eksploatacije. Osim toga, prelazak s »prinudnog« plaćanja na »slobodno određenu« najamninu sam po sebi neće »osloboditi« proizvodne snage. Ukoliko se ekspanzija kapitala društveno i istorijski prilagodila datom skupu prinudnih društvenih odnosa, iznenadne i nagle promene lako mogu dovesti do osetnog opadanja ukupne proizvodnje i povlačenja investicija. Dugoročna tendencija ka akumulaciji kapitala, koju je kapital imao u vidu za treći svet, podrazumevala je stabilnu, poslušnu radnu snagu od koje se višak mogao izvući i ponovo uložiti s maksimalnom slobodom. Tako je rad pod prinudom doprinosio jačanju »slobode kapitala«; akumulacija kapitala je povećana; bilo je sve više transfera kapi-

Digitized by Google

tala i otvaranja novih oblasti eksploatacije. Gubitak kontrole nad radom ili prelazak s prinudnih na slobodne oblike najamnine nisu bili funkcija kapitalističkih imperativa, već, naprotiv, rezultat borbe porobljenog proletarijata koji se nalazi u *političkom sukobu s ekonomskim potrebama buržoazije.*

Nastanak najamnih društvenih odnosa nije značio da se kapitalizam razvija boreći se protiv pretkapitalističkih društvenih formacija: on je označavao političku borbu proletarijata protiv okova buržoaske prinude. Pokušaji »samozvanih marksista« da u ovome vide »buržoasko-demokratsku« revoluciju imali su za cilj da se radnička borba pretvori u instrument kapitalističke »modernizacije« ili da se politička moć proletarijata iskoristi za stvaranje alternativnog oblika buržoaske vlasti, u kojem bi suvereno vladala domaća sitna buržoazija.

Alternativne koncepcije kapitalizma kao svetskog privrednog sistema

Koncepcija po kojoj je svetska privreda podeljena na centar, poluperiferiju i periferiju ne može adekvatno obuhvatiti dinamičan rast, specijalizaciju i višestruke punktove akumulacije, koji sve više postaju obeležje svetskog kapitalističkog razvoja. Stara trojna koncepcija ne ostavlja mesta za vrlo značajnu unutrašnju diferencijaciju unutar ovih triju kategorija. Zato nam je potreban drugačiji pojmovni okvir kojim bi se mogli objasniti sve važniji, a veoma specifični funkcionalni odnosi koji postoje i među područjima i unutar njih. Konkretno, svaki pristup danas mora uzimati u obzir akumulaciju kapitala u novonastalim regionalnim centrima i unutrašnje klasne transformacije koje su nekadašnjim »kolonizovanim«, »perifernim« izvoznicima sirovina omogućile da diverzifikuju svoje odnose, razviju proizvodne snage i prisvajaju višak kako iz imperijalističkih centara (finansijski kapital) tako i s manje razvijenih područja (sirovine). Aktivna uloga koju u regionalnoj akumulaciji imaju ove zemlje pokazuje da se ne možemo zadovoljiti idejom da su one obični posrednici između centra i periferije i da moramo ispitati njihovu ulogu konkurenata u prisvajanju viška, konkurenata koji ulaze u višestruke odnose razmene: te zemlje izvoze gotovu trajnu robu, daju zajmove i kredite manje razvijenim zemljama i prodaju im jednostavniju tehnologiju (a same uvoze složeniju tehnologiju), dok razvijenim zemljama prodaju sirovine i robu široke potrošnje i dobijaju od njih velike zajmove i investiciona sredstva. Izdvajanje ove nove grupe trgovinskih, finansijskih i industrijskih centara iz nekadašnje neizdiferencirane »periferije« zahteva da opišemo nove sisteme i nove odnose.

Svetski kapitalizam može se najbolje razumeti kao splet hijerarhijski organizovanih konkurentskih manjih sistema u kojima se režimi i zemlje »specijalizuju« za jednu ili više aktivnosti. Naša analiza će se usredsrediti na promenljive odnose među ovim sis-

Digitized by Google

temima koji povezuju države i određuju njihov položaj i funkcije u okviru međunarodne podele rada.

Istorijski posmatrano, zemlje koje su ostvarile najviši razvoj proizvodnih snaga i izgradile najsnažniji vojno-politički državni aparat uspele su da međunarodnu podelu rada prilagode svojim potrebama, organizujući »specijalizaciju« unutar podređenih područja i zemalja, stavljajući tako nastalu celinu u službu svojih ekonomskih i strateških potreba. Ovaj klasični obrazac podrazumevao je proizvodnju gotove industrijske robe u centrima-metropolama, kao i njen izvoz, a uvoz ruda i poljoprivrednih proizvoda iz kolonijalnih ili polukolonijalnih zemalja. Ovde treba posebno naglasiti dve stvari: prvo, dok su kolonije, po pravilu, morale prihvatiti monokulturnu privredu (vezanu za određenu rudu ili poljoprivrednu kulturu) u službi metropole, ekonomska premoć metropole počivala je na raznovrsnosti njene ekonomske baze i svetskim razmerama njenih mnogobrojnih ekonomskih aktivnosti, koje su uključivale industriju, bankarstvo, pomorski saobraćaj, poljoprivredu i rudarstvo, kao i na sposobnosti da kontroliše dinamične sektore kolonijalne privrede i izvlači iz njih profit. Rečju, u svetu gde je akumulacija kapitala često izjednačavana sa specijalizacijom hegemonija se, u stvari, zasnivala na optimalnoj diverzifikaciji. Drugo, čak su se i u kolonijama počeli javljati različiti tipovi specijalizacije. Na primer, iz Indije je regrutovano osoblje koje je služilo u regionalnim policijama u Južnoj i Istočnoj Aziji; sličnu pojavu predstavlja francusko korišćenje senegalskih trupa prilikom osvajanja u Africi. Stotine hiljada korejskih radnika otišle su da rade u japanskim rudnicima uglja, slično mozambičkim radnicima u južnoafričkim rudnicima. Ove pojave su ne samo odredile strukturu imperijalističkih odnosa na štetu kolonija, već su pokrenule i važne procese klasne diferencijacije.

Što je još važnije, neka područja i oblasti su, čak i u kolonijalnom periodu, služili kao bankarski, upravni i trgovački centri, akumulirajući tako kapital i stvarajući osnovu za dinamičan rast u postkolonijalnom razdoblju. Liban, Singapur i Hongkong postali su bankarski i trgovački centri, zadržavajući deo viška koji su prisvojile imperijalističke zemlje. Čak ni u kolonijalnim sistemima prisvajanje viška nije se u celini sprovodilo direktnim transferom s takozvane »periferije« u »centar«. Posle sticanja nezavisnosti, a naročito posle 1970. godine, industrijski i trgovački centri u trećem svetu stvorili su složenu mrežu odnosa među zemljama trećeg sveta i unutar njih, iz osnova promenivši sadržinu razmene među dinamičnijim područjima. Sve više industrijalizovane zemlje u trećem svetu osvojile su neka regionalna tržišta, dajući kredite i jednostavniju tehnologiju manje razvijenim područjima, a uvozeći složeniju tehnologiju iz imperijalističkih centara i dobijajući od njih zajmove. Promenljivi sistemi i višestruki, višestruko strukturirani odnosi kojima se definiše svetska privreda teško se mogu opisati ako po svaku cenu hoćemo da ih obuhvatimo sistemom trihotomne stratifikacije.

Digitized by Google

Pobeda nacionalno-oslobodilačkih pokreta u decenijama posle drugog svetskog rata omogućila je nekadašnjim kolonijalnim nacijama da u određenoj meri unutar svetske privrede biraju za koju će se ekonomsku aktivnost opredeliti. Stepen u kojem je postojala ova sloboda izbora bio je uslovljen različitim unutrašnjim faktorima, kao što su klasni sastav, priroda države, geografski položaj, prirodna bogatstva, tehnološki nivo i veličina akumulacije, ali i karakterom odnosa s regionalnim i međunarodnim strukturama moći. Tako je došlo do toga da su neke zemlje dramatično izmenile svoj položaj, postavši centri složenih regionalnih sistema, dok se situacija drugih s prelaskom na postkolonijalnu podelu rada veoma malo promenila.

I imperijalističke i nekadašnje kolonijalne zemlje »specijalizuju« se za određene oblike ekonomske aktivnosti. U slučaju metropola tako se prvenstveno stvaraju centri razvijene tehnologije (Sjedinjene Američke Države), centri teške industrije (Nemačka, Japan, Italija), finansijski centri (Švajcarska, Velika Britanija) i centri poljoprivrednih ili resursnih viškova (Sjedinjene Američke Države, Kanada, Australija, Francuska). Međutim, usled naporâ centara-metropola da se višestruko specijalizuju, ovde se javljaju prilična podudaranja; u stvari, za status »metropole« sve je neophodnije imati veći broj aktivnosti koje se realizuju u što širim razmerama.

U današnjoj svetskoj privredi mnoge ranije »periferne« zemlje koje nastoje da izmene svoj položaj u regionalnim sistemima specijalizuju se za sve raznovrsnije aktivnosti. Dok su još nedavno mnoge od tih zemalja imale monokulturne privrede, danas kod njih nalazimo ceo spektar aktivnosti čiju širinu nije teško zapaziti: trgovački centri (Singapur, Hongkong), baze industrijskog izvoza (Južna Koreja, Tajvan, Brazil, Hongkong), finansijski centri (Liban, Singapur, Panama), centri poljoprivrednog izvoza (Argentina), područja vojnih baza (Filipini, Portoriko, Panama), centri izvoza ruda (Venecuela, Saudijska Arabija, Iran, Čile, Libija, Indonezija), poligoni za izvoz radne snage (Severna Afrika, Mozambik, Meksiko, karipske zemlje) i turistički centri (karipske zemlje). Ove specijalizacije stalno se menjaju. Slika stagnacije, dominantna u velikom delu literature o zavisnosti trećeg sveta, ne uzima u obzir dinamične promene u važnim delovima nekadašnjeg kolonijalnog sveta koje prate njihovo uključivanje u kapitalistički privredni sistem. Višak dobijen iz metropola i manje razvijenih zemalja stvorio je nove dinamične oblasti i tipove odnosa u kojima regionalne strukture podređenosti i nadređenosti počinju da zamenjuju globalne obrasce zavisnosti nametnute od zemalja-metropola u ranijem periodu.

Svetski kapitalistički sistem funkcioniše posredstvom manjih sistema organizovanih i unutar pojedinih područja i za više njih. Ti manji sistemi su u odnosu uzajamnog uslovljavanja s državnom politikom, klasnom strukturom i klasnom dinamikom u svim obuhvaćenim zemljama. Konkurencija između slično specijalizovanih imperijalističkih zemalja i njihovih kompanija prenosi se u njih i vrši znatan uticaj. Na primer, kada je kapital iz industrijskih ze-

Digitized by Google

malja u konkurenciji oko prodaje tehnologije, njegove aktivnosti dopunjuju finansijski i trgovačk centri među kojima se razvija konkurencija u vezi s boljim uslovima investiranja i prometa robe. Razmenu između industrijskih i poljoprivredno-rudarskih oblasti sve više preuzimaju na sebe finansijski i trgovački centri u datom području. Funkcionalna specijalizacija delova (ekonomskih, političkih i vojnih) i čvrsta povezanost celine bitni su elementi za reprodukciju kapitala u svetskim razmerama. »Strateški interesi« hegemonističkih sila nisu vezani za dobitke i gubitke unutar jedne specijalizacije, nego za promene u celim *sistemima* i za mogućnost da regionalne sile zamene specijalizovane funkcije ranijih imperijalističkih zemalja unutar datog sistema. Slom ovakvih sistema ili njihova preorijentacija da se udalje od komplementarne uloge koju ostvaruju u nekom imperijalističkom sistemu — mogu imati značajnih negativnih posledica po hegemonistički položaj date imperijalističke sile.

Međunarodne ekonomske specijalizacije kombinuju se s političkim i vojnim strukturama koje organizuju hegemonističke sile da bi olakšale svoj pristup tržištima, prirodnim bogatstvima i radnoj snazi. Sve veći broj nezavisnih država i sve manja sposobnost SAD da vrše jednostrane vojne intervencije doveli su do pokušaja da se stvore takozvane »subimperijalističke« ili »regionalne« sile. U početku su imperijalistički centri namenjivali ovim zemljama uloga žandarma u datom području. Dodeljivanju te uloge prethodile su tesne veze između imperijalističke države i regionalne sile, u okviru kojih su osoblje specijalizovanih organa represije i veći deo državnog aparata školovani u imperijalističkoj zemlji i bili podvrgnuti njenom uticaju.

Nedavni događaji sugerišu da su se ovakve promene zbile *samo* u vrlo malom broju zemalja. Osim toga, uopšte nije sigurno da će nerazvijene zemlje koje uspeju da postanu regionalne sile biti u stanju da duže vreme igraju svoju ulogu, pre svega zbog političkih protivrečnosti izazvanih dubokim a neizbežnim unutrašnjim promenama. Iranski režim je srušen kombinovanom opozicijom islamskih i marksističkih nacionalista, i to je potkopalo same osnove američke strategije na Srednjem istoku. Južna Afrika nije uspela da spreči pobedu MPLA u Angoli, jednim delom zato što bez podrške koju bi joj pružila američka intervencija nije bila u stanju da izdrži u svojoj ofanzivi protiv kubanskih i angolskih snaga. Slom vlasti bele manjine u susednoj Rodeziji još više je izolovao južnoafrički režim i neizbežno podstakao revolucionarne crnačke snage u zemlji na aktivnost.

Nalazeći se sve više u procepu između otpora unutrašnje opozicije, smanjivanja spoljašnjih tržišta i povećavanja otplata međunarodnih dugova, Brazil doživljava sve dublju ekonomsku krizu, koju odlikuju i stagnacija i inflacija. Ubistvo Park Čung Kija u Južnoj Koreji, žestina studentskog otpora i privredne teškoće bacaju senku na dosadašnje ekonomske uspehe. Svim ovim ne želim tvrditi da je slom regionalnih sila pitanje dana. Ali sve veća nesposobnost regionalnih sila da odlučujuće utiču na političke događaje i

Digitized by Google

održe sadašnju međunarodnu podelu rada primorava Sjedinjene Američke Države da ponovo razmišljaju o mogućnosti jednostranih intervencija.

Međutim, kritična okolnost koju treba posebno naglasiti je sve veća samostalnost regionalnih sila i sve izraženije protivrečnosti između njih i razvijenih kapitalističkih centara. Među njima jača konkurencija oko trgovačkih poslova u trećem svetu, oko zajmova na međunarodnim finansijskim tržištima, oko pristupa jevtinim sirovinama. Imajući to u vidu, nije nimalo čudno što ove regionalne sile sve odlučnije odbijaju da se uključe u saveze kojima dominiraju Sjedinjene Američke Države i koji im istovremeno zatvaraju ekonomske mogućnosti. Raskid Brazila sa Sjedinjenim Američkim Državama na pitanju Angole, Srednjeg istoka i Centralne Amerike u skladu je s njegovim nastojanjem da ozbiljnije konkuriše u vezi s ekonomskim tržištima i resursima. Pojava novih industrija u zemljama jugoistočne Azije mogla bi dovesti do veće konkurencije, pa i do sukoba, između njih i Japana. Samostalne regionalne sile u sve većoj meri zamenjuju nekada dominantne kapitalističke centre i obezbeđuju osnovu za policentrična, tržišno-finansijska središta: na ovaj način one zaoštravaju konkurenciju, destabilizuju strukturu političke kontrole i stvaraju višestruke izvore sukoba, kao i heterogene ideološke koalicije koje se ne uklapaju u ranije klasifikacije.

Zaključak

Svetsko-istorijske transformacije koje su ostvarene u pretkapitalističkim i kapitalističkim društvima i proces prelaska na socijalizam postavljaju marksističkoj teoriji više važnih pitanja.

(1) Revolucionarna transformacija izvesnog broja zemalja u trećem svetu aktualizovala je diskusiju o prirodi istorijski specifičnih uslova u kojima dolazi do prodora kapitalizma. Iskustvo obrazovanja klasa i stvaranja revolucionarnih pokreta u uslovima kada kapitalistički razvoj nije istovremeno bio praćen uspostavljanjem najamnih odnosa dovodi u pitanje određene *aspekte* Marksove prvobitne koncepcije koji pretenduju na *globalno-istorijsku univerzalnost*. Marksova ideja da kapital odvaja neposredne proizvođače od prozvodnje i podređuje ih najamnom radu — u uslovima trećeg sveta mora se korigovati pošto treba uzeti u obzir ne samo logiku kapitala usmerenu na racionalizaciju proizvodnje, nego i njegovu potrebu da brani svoj klasni interes preuzimanjem i korišćenjem pretkapitalističkih odnosa kao mehanizma za kontrolu nad radom. Isto je tako važno da je nepostojanje istorijskih uslova koji su ograničili alternative u vezi s radnom snagom na najamni rad dovelo do toga da se kapital u cilju regrutovanja radne snage oslanjao na prinudu, a ne na tržište.

(2) Istorijska praksa poslednjih nekoliko decenija ukazala nam je na neke prednosti i nedostatke pokušajâ da se »revizionistički« i »ortodoksni« marksizam primene na probleme rešavanja prelaska u socijalizam. Pre svega, pokazalo se da pokušaji »revizionističkih

Digitized by Google

marksista« da uključe saradnju kapitalista u socijalistički preobražaj u uslovima današnje svetske privrede stvaraju nestabilnu ravnotežu i prouzrokuju upravo one društveno-ekonomske poremećaje koje su oni želeli izbeći. Istorijska praksa sugeriše da marksistički pojam prelaska u socijalizam mora obuhvatiti i problematiku »poremećajâ« kao nužnih (mada svakako ne i poželjnih) pratilaca ranih faza u prestrukturiranju društva. Konsolidacija vlasti i polaganje temelja novog društveno-političkog poretka onda mogu postati nova osnova za ponovno selektivno uključivanje kolektivističkog društva u svetsku kapitalističku privredu.

(3) Marksistička teorija Druge i Treće internacionale ispoljavala je izrazito mehaničko i ekonomističko shvatanje socijalističke revolucije, zasnovano na ideji optimalnog tehničkog i proizvodnog razvoja i katastrofalnog sloma. Klasna borba i klasna svest bili su shvaćeni kao pasivne, izvedene pojave. Međutim, istorijsko iskustvo u nekim zemljama trećeg sveta pokazuje da logika klasne svesti i borbe postaje u izvesnim situacijama jedan od određujućih faktora koji se »upliće« u striktno ekonomske procese i pokreće društveni preobražaj: ovaj proces, opet, privremeno preokreće proces akumulacije.

U ovom pogledu postrevolucionarni uslovi razvoja i sami postaju problematični, s obzirom na to da proces dezakumulacije suočava revolucionarno rukovodstvo s dve grupe problema: s ponovnim stvaranjem uslovâ za podruštvljavanje proizvodnje i, istovremeno, formiranjem i širenjem socijalističke svesti. Marksistička nauka koja je počivala na ideji da socijalizam izrasta iz uslovâ podruštvljene proizvodnje nastale iz reprodukcije kapitala sada se mora modifikovati: marksizam mora biti kako stvaralačka ideologija, sredstvo ponovnog stvaranja onoga što je uništilo kapital, tako i sredstvo selektivnog podruštvljavanja onoga što nastaje u kapitalističkom svetu.

Takozvana kriza marksizma javlja se u vezi s pokušajima da se stvori sistem predstavničke radničke demokratije u okolnostima neprestanog vojnog, političkog i ekonomskog rata. Tendencije birokratizacije i prihvatanja nedemokratskih oblika predstavljanja u stvari su posledice »hipertrofiranog razvoja organâ odbrane masa« na račun demokratskih organa u mestu proizvodnje.

(4) Neomarksistički pokušaji da se svetska privreda ponovo uzme za osnovnu jedinicu analize predstavljaju pozitivan korak u poređenju s ranijom marksističkom ortodoksijom, koja se čvrsto držala ideje da politička ekonomija mora usvojiti perspektivu »izgradnje socijalizma u jednoj zemlji«. Prvi napori su dali konceptualizaciju koja je dihotomno ili trihotomno delila globalni sistem. Ta paradigma je bila najprikladnija za kolonijalni i prvi postkolonijalni period. Međutim, tokom poslednjih deset godina oseća se potreba za složenijom i razrađenijom teorijskom shemom, kako zbog novih ideja o mogućnostima ekonomskog rasta u kapitalističkim zemljama trećeg sveta tako i zbog pojave novih regionalnih sila. Splet hijerarhizovanih manjih sistema, koji obuhvataju i stva-

Digitized by Google

ranje novih, autonomnijih konstelacija moći i nastavljanje starijih odnosa tipa imperijalistički centar — periferija, definiše savremenu svetsku privredu. Ova ponovna konceptualizacija svetske privrede, čija se struktura još formira, zahteva da ne zanemarimo, ali i da prevaziđemo neomarksističke i ortodoksne marksističke sheme: ona traži da opišemo nove oblike razvoja kapitalizma u svetskim okvirima, uzimajući u obzir kako nove polarizacije i podele među nekadašnjim »perifernim« zemljama tako i sve dublje klasne protivrečnosti unutar njih, protivrečnosti koje prate spoljna pomeranja u svetskoj privredi.

(S engleskog: *Cvijeta Jakšić)*

Digitized by Google

Božidar Debenjak

Prevazilaženje marksizma Druge i Treće internacionale i konstituisanje savremenog marksizma

I

Više karakteristika marksizmu pripisuju njegove pristalice i njegovi protivnici, na primer: (a) marksizam je revolucionarno učenje; (b) marksizam je teorija radničkih partija; (c) marksizam je dijalektička misao; (d) marksizam je materijalizam.

Svaka od tih odlika prividno je neproblematičan *locus communis*, čije ponavljanje u ozbiljnoj diskusiji već postaje suvišno i dosadno. Međutim, upravo zato što su *poznata*, ta su tvrđenja najviše izložena znanoj pakosti dijalektike — da budu *nespoznata* (was bekannt ist, ist noch lange nicht erkannt), jer odmah iza fasade tog opšteprihvaćenog tvrđenja — dakle, opšteg slaganja — započinje opšte neslaganje.

Šta je, zapravo, dijalektika? Ona je još i danas za mnoge učenje o razvoju prirode, društva i mišljenja, istraživanje »opštih zakona« tog razvoja. Njima ne smeta što je Marx na poznatom mestu u *Kapitalu* svoj dijalektički metod nazvao revolucionarnim i uz to smatrao da on kao takav izaziva strah i trepet kod buržoazije.

Šta je, u stvari, revolucionarna misao? Ona je još i danas za mnoge proricanje socijalnih revolucija, konstatovanje da je istorija

Digitized by Google

uvek bila i ostaje »borba starog i novog« i da će se »novo« nasiljem probiti. Njima ne smeta što je Marx društvo budućnosti video alternativno: bilo komunizam, bilo varvarstvo. Za mnoge suština Jedanaeste teze o Feuerbachu sastoji se u pozivu: ostavimo filozofsko pričanje i pređimo na dela.

Kakva je veza između marksizma i radništva? Prema mnogima, onaj deo radništva koji ne stoji iza marksistički opredeljenih revolucionarnih partija predstavlja radničku aristokratiju, ili pak lumpenproletarijat. Prema tome, marksizam bi bio teorija jednog homogenog pokreta, a njen bi se temelj sastojao u ranije spomenutim »opštim zakonima«. Marksizam bi, prema tome, bio »pogled na svet« ili »svetonazor«.

Međutim, kao što je poznato, odgovori koje misao Karla Marxa nudi na pomenuta pitanja su decidirano drugačiji od navedenih. Revolucionarnost misli sastoji se u tome što su sve njene bitne postavke utemeljene na takvoj analizi sveta koja polazi od početnog saznanja ne samo o nužnom menjanju, revolucionisanju sveta, nego i o postojanju subjekta tog nužnog menjanja: proletarijata. »Poslednja reč svake društvene nauke će, dakle, biti: »Borba ili smrt; krvavi rat ili uništavilo. Tako neumoljivo se postavlja pitanje.«« [1]

Dakle, s jedne strane, nedvosmisleni Marxovi stavovi; s druge, njima suprotna ili s njima mimoilazna tvrđenja mnogih marksista. Pred nama je dvojnost, potiskivanje Marxovih stavova, njihova nesvesna zamena drugim stavovima. Metodološki, taj je proces tekao kao komentarisanje, tumačenje, rastvaranje Marxovih stavova, većinom *per appositionem*, dodavanjem komentara kojima se, u suštini, tvrdi nešto suprotno o izvornom Marxovom stavu, apozicijama, poput »to jest, pogled na svet radničke partije«, »opšta teorija sveta« i slično. Vremenski, sve se bitno dogodilo već u vreme Druge internacionale, pa je iz teorijskog fonda Druge prešlo kasnije u teorijski fond Treće internacionale i održava se u marksističkim raspravama kao nasleđe pogrešne upotrebe pojmova tokom pozamašnog perioda radničkog pokreta.

Međutim, teorijska nedovoljnost marksizma u izdanju najpre Druge, a potom Treće internacionale bila je jedan od uzroka brojnih poraza i pogrešnih strategijskih odluka. Nedovoljnost teorijske misli Druge internacionale najjasnije se pokazala u njenom neslavnom slomu. Nedovoljnost teorijske misli Treće internacionale došla je do izraza u mnogim velikim iskušenjima radničkog pokreta u svetu: u neshvatanju i nesposobnosti za akciju u velikoj krizi 1929, u nerazumevanju odnosa socijaldemokratije i fašizma, u neshvatanju azijske revolucije i jugoslovenske revolucije, u izostajanju odgovora na sadašnju krizu kapitalizma, u pomanjkanju od-

[1] Ovim patetičnim citatom iz George Sandove Marx završava *Bedu felozofije*. No taj patos daje samo još stilistički akcenat knjizi čija je osnovna preokupacija kritika »buržoaskog socijalizma«: nasuprot prividnoj dijalektici takvog socijalizma, Marx ističe revolucionarni, proleterski karakter svoje materijalističke nauke.

Digitized by Google

govora o karakteru samih socijalističkih država i njihovih unutrašnjih konflikata i međusobnih neslaganja. Dogmatizacija partikularnih iskustava, sa svim njihovim dostignućima i ne malim nedostacima, uz njihovo pretvaranje u ideal, pomogla je da se kapitalizam lakše stabilizuje.

Izlaz iz ćorsokaka marksizma Druge i Treće internacionale postao je, dakle, zadatak koji marksizam našeg vremena nije mogao zaobići, a on nije nimalo lak. Jer teorijske stranputice, kao što je poznato, nipošto ne predstavljaju svesne prevare ili posledicu neznanja: one su, štaviše, rezultat načina življenja i delovanja, pa se zato ne mogu ni proizvoljno prihvatiti ni proizvoljno odbacivati, nego će biti napuštene koliko to omogućava sam način življenja i delovanja.

II

Početno pitanje koje istraživanje autentičnog marksizma mora sebi postaviti svodi se na odnos prema nasleđu: odnos spram Marxove misli i odnos između te misli i današnje stvarnosti. Ali ma koliko to bilo početno pitanje, ono nije van pretpostavki, ono nije početak kat'exochen. I istorijsko iskustvo današnjih generacija i pregled istorijskog razvoja marksizma u radničkom pokretu pokazuju da je početak uvek neko jednokratno »stanje duha«, neko prihvaćeno predanje i neki način zahvatanja svoje stvarnosti. Bez obzira na to koliko su misaoni počeci marksizma kod klasikâ bili genijalni i zahvatali celinu i istorijske perspektive, svaka naredna generacija, počev od pokolenja mlađih Marxovih i Engelsovih savremenika, bila je sposobna da shvati i da preuzme, pa time i da uključi u tradiciju samo ono što je odgovaralo njenim vlastitim iskustvima. Svaki od kasnijih istorijskih perioda svojom misaonom i praktično-životnom celinom predstavlja istorijski filtar u kojem se filtrira i polarizuje svetlost početka marksizma i koji toj svetlosti dodaje zrake iz svojih posebnih izvora. Predanje marksizma koje je došlo do nas sadrži, dakle, mnoštvo heterogenih i heterodoksnih elemenata.

No samo po sebi to heterodoksno iskustvo ne bi bilo problematično da možemo prihvatiti evolucionistički progresizam i u svemu tome videti »dalji razvoj« marksizma i njegovo »obogaćivanje«. Međutim, istorija proleterskih revolucija obiluje porazima. Ona kao da potvrđuje Marxove reči iz *18. brimera* da je specifičnost proleterskih revolucija da »neprekidno kritikuju same sebe« i da se »neumoljivo temeljito rugaju polovičnosti, slabosti i bednosti svojih prvih pokušaja« u procesu u kojem izgleda kao da su zbacile svog klasnog protivnika samo zato da bi se on, još jači, uzdigao nasuprot njima.[2] Trijumfi kontrarevolucije u dvadesetom veku onemogućuju ranije pomenuti banalni progresivizam. Oni neprekidno dovode u pitanje nasleđenu i postojeću teoriju i praksu, pa zato i neprekid-

[2] Upor. *MEW*, tom 8, str. 118.

Digitized by Google

no reaktualizuju pitanje »ortodoksnog marksizma«, onako kako ga je postavio György Lukács u *Istoriji i klasnoj svesti*. Kauckijansko mišljenje, ta prividna ortodoksija, ali u suštini heterodoksija, doživljava istorijski poraz u slomu Druge internacionale u prvom svetskom ratu, dok oktobarska revolucija svoje utemeljenje mora nadovezati na misao klasikâ na ortodoksan način. Kao što je poznato, Lenjin je doveo u pitanje »razumevanje Marxa« za »poslednjih 50 godina«, kad »marksisti nisu poznavali Hegela«[3]. Rosa Luxemburg je u svojim razmatranjima o slomu Druge internacionale istakla da su teorija i praksa »poslednjih 45 godina« u krizi.[4] Lenjin čak govori o »arheološkim iskopinama« autentičnog marksizma »ispod naslaga bernštajnovstva i kauckijanstva«[5]. Taj proces dovode do kraja Lukács i Korsch: prvi istraživanjem misaone sadržine ortodoksije i heterodoksije, a drugi spajanjem misaonih i životno-praktičnih korena kauckijanstva; autor *Istorije i klasne svesti* najviše se bavi pitanjem autentičnosti i neautentičnosti marksizma, dok pisac *Marksizma i filozofije* i *Materijalističkog shvatanja istorije* (Anti-Kautsky) istražuje metodiku i razloge kauckijanske kriptorevizije.

No poznata je činjenica da time ne završava proces borbe za autentičnost marksizma. Ne samo da svaki od pomenutih mislilaca ima svoju posebnu, svojim vremenom i svojim posebnim iskustvima obojenu viziju marksizma, te da postoje dokumentovana teorijska neslaganja između Lenjina i Rose Luxemburg te između Lukása i Korscha, kao i da se neki stavovi ranog Lukácsa kritikuju u Lenjinovom *Levičarstvu*[6], nego će sve te teorijske proboje u narednom periodu zadesiti slična sudbina izopačavanja i zaborava. Na Petom kongresu Kominterne, prvom nakon Lenjina, na u suštini kauckijanski način odbacuju se stavovi Lukácsa i Korscha; ubrzo zatim počinje hajka protiv »luksemburgizma«, tako da se lik Rose Luxemburg svodi na njeno mučeništvo. Kastracija Lenjinove misli vrši se tako što se navode samo oni Lenjinovi stavovi koji potiču iz perioda koji je sam Lenjin nazvao »starim boljševizmom«: 1903—1914.[7] *Filozofske sveske* ulaze u izdanja *Dela* tek nakon Dvadesetog kongresa KPSS, dok je separatno izdanje 1947. jedna od posledica slabljenja cenzure u vreme procvata antihitlerovske koalicije. Lenjinova *Dela* su u periodu nakon Dvadesetog kongresa KPSS imala analognu funkciju u odnosu na Lenjina kao pomenute refleksije Lenjina, Rose Luxemburg te Lukácsa i Korscha u odnosu na Marxa: izbaciti heterodoksne elemente iz lenjinizma; *Polnoe sobranie sočinenij* (PSS), a pre njega dopunske sveske, uz staljinski osakaćeno četvrto iz-

[3] *Filozofske sveske, PSS*, tom 29, str. 162.
[4] *Kriza socijalne demokratije* (Juniusova brošura).
[5] Upor. *Država i revolucija, PSS*, tom 33.
[6] Lenjinova »levizna«, doduše, više znači »levičarenje« i zato se na zapadne jezike to prevodi kao »levi radikalizam« (linker radikalizam).
[7] Na petrogradskoj konferenciji 1917, u oštroj kritici Staljinove ekipe *(PSS)*.

Digitized by Google

danje *Sočinenija*, trebalo je da dokumentuju vraćanje »lenjinskim normama«. Manje opterećen odnos prema Rosi Luxemburg javlja se dve decenije kasnije, kao zadocneli rezultat antikapitalističke pobune 1968. godine, izdavanjem malo širih *Dela* u Istočnom Berlinu. Odnos prema Lukácsu u njegovoj domovini još nije neopterećen, dok u drugim zemljama »realnog socijalizma« on i Korsch još i do dana današnjeg važe za »revizioniste«.

Kad je Kominterna na Petom kongresu (1924) usvojila uvodni referat Zinovjeva, ona je ujedno prihvatila i suštinsku rehabilitaciju kauckijanske varijante marksizma. Način na koji takozvana »škola dijalektičara« shvata dijalektiku je upravo »novohegelovski«: nadovezujući se na Hegela kao da on nikada nije napisao *Fenomenologiju duha*... I pored svih razlika na kojima se zasnivaju polemike protiv »mehanicista«, obe škole stoje na kauckijanskom tlu i predstavljaju samo dve varijante unutar iste temeljne pozicije; »mehanicistička« je bliža samom Kautskom; banalizaciju njene dijalektike iz *Materijalističkog shvatanja istorije* propagirali su u predratnoj Jugoslaviji topalovićevci, dok je »dijalektičarsko« kauckijanstvo oplemenjeno novohegelovskim elementima, čime dospeva na nivo materijalističko-hegelovskog organicizma, pa kao takva može i biti od koristi u formiranju misaonih modela u prirodnim naukama. Takozvana »subjektivna strana« dijalektike ostaje van domašaja ove škole, pa je zato i nerazjašnjen i odnos »filozofskih« i »naučnih« elemenata marksizma, kao i odnos »naučnog« i »revolucionarnog«. Problem kritike političke ekonomije time izmiče pažnji učesnikâ diskusije, a umesto samorefleksije društvene prakse, pred nama je poseban vid evolucionističkih »opštih zakona razvoja prirode, društva i mišljenja«. Nestankom obe »škole« početkom tridesetih godina dolazi do standardizacije, u kojoj će uticaj Plehanova biti još izrazitiji. Ni Staljinov *Kratki kurs istorije SKP(b)* tu ne donosi ništa prelomno, već samo fiksira rezultat tog razvoja i pretvara ga u dogmu. Zato ni sâmo rastvaranje te dogme nije moglo doneti dekauckijanizaciju marksizma u zemljama u kojima je ovakvo mišljenje dobilo status oficijelnog.

Razvoj socijaldemokratije nakon prvog svetskog rata bio je isto tako veoma nepogodan za marksizam. S jedne strane, kauckijanstvo postepeno gubi dah, a bernštajnovstvo sve više uzima maha; tu negativno utiče i polemika između oba krila radničkog pokreta. S druge strane, marksistička tradicija se zato sve više nastavlja kao intelektualna diskusija u intermundijima radničkog pokreta, pa tako frankfurtska škola dobija ironični nadimak »Café Marx«, dok se novi impulsi, na primer, marksističko vrednovanje psihoanalize, podvrgavaju sumnji u frakcijskim sukobima, pre svega u polemikama protiv »trockizma«. Širenje fašizma ujedno sužava prostor takvih diskusija i dovodi do polarizacije stavova povodom sudbonosnog dnevnog pitanja: opstati ili propasti u borbi s fašizmom. Rezultat toga je veliko opadanje teorijskog nivoa, svođenje pitanja na najjednostavnije pitanje klasnog sukoba, bez dubljeg opšteteorijskog razmatranja.

Digitized by Google

U takvoj atmosferi protiču i revolucije u postoktobarskom periodu. U njima su implicite sadržani kasniji teorijski proboji koje *ex post*, na osnovi kasnijih iskustava, lako možemo uočiti. Ti implicirani proboji izražavaju se kao nijanse u formulisanju stavova, kao dopunski akcenti i kao nezavisno revolucionarno delovanje. Jugoslovenska revolucija obiluje takvim implikacijama.

Tek situacija nakon drugog svetskog rata omogućava, pa i nameće, ponovno postavljanje pitanja autentičnog marksizma. Borba protiv fašizma pomera velik deo evropskog društvenog spektra ulevo (pa će duhovna obnova kapitalizma uspeti da se ostvari tek u jeku hladnog rata); protiv fašizma podigle su se socijalne grupacije raznih ideoloških opredeljenja, pa su tadašnji hrišćanski demokrati objektivno bili više na levici nego današnji centar socijaldemokratije (Ahenski program CDU iz 1947. je umnogome radikalniji nego Godesberški program SPD iz 1959). Pobeda jugoslovenske revolucije, dovođenje levice na vlast u zemljama koje je oslobodila Crvena armija, golemi uticaj levice u Francuskoj i Italiji, pa i u poraženoj Nemačkoj, sve to povećava interesovanje za marksizam, ali stvara i napetost između praktičnog zajedništva antifašističkog istorijskog bloka, dakle, praktičnog opredeljenja za socijalni preobražaj, s jedne strane, i, s druge, teorijskih osmišljavanja tog zajedništva i tog opredeljenja, za socijalni preobražaj, koje može biti osiromašeni vid marksizma Treće internacionale. Veoma je karakteristično da sabrana dela Antonija Gramscija, jednog od osnivača KP Italije i slavljene žrtve fašističkog terora, ne mogu izaći u partijskoj izdavačkoj kući (jer su isuviše »neortodoksna«), nego samo kompromisno u kući Einaudi, pa čak i tu uz neka ublažavanja teksta; tek sada, 45 godina nakon Gramscijeve smrti, izlazi na pravom mestu integralno izdanje. Napetost između prihvaćenog zajedničkog cilja i njegove ideologizovane interpretacije prilično je bolna; ali pre nego što bi moglo doći do razjašnjenja i raščišćavanja kroz krizu ideologizovanog marksizma, hladni rat deformiše frontove.

No, kad u jeku samog hladnog rata nastaje spor Jugoslavije s Informbiroom, situacija se ipak umnogome menja. Naime, uzrok sukoba leži upravo u napetosti između htenja revolucionarnog socijalno-istorijskog bloka da zasnuje svet socijalnih sloboda i pravde, s jedne strane, i manipulatorskih planova svemogućeg aparata, na čijem je vrhu bio Staljin, da razjedini taj autonomni blok i potčini ga svojim planetarnim strateškim planovima, s druge strane. Spor između CK KPJ i sovjetskog rukovodstva samo je jedna karika u lancu tog globalnog sukoba oko karaktera socijalnog preobražaja. No jedino u Jugoslaviji Staljin doživljava poraz, dok u svim zemljama istočne Evrope autentični predstavnici revolucionarnog socijalnog bloka padaju. Nakon Dvadesetog kongresa KPSS oni doživljavaju rehabilitaciju (većinom posmrtnu).

Neprekidni sukobi mišljenja na intelektualnoj levici Francuske, pa i drugih zemalja, oko pojedinih stavova marksizma (u tada dogmatiziranom vidu), rana reaktualizacija stavova Rose Luxem-

Digitized by Google

burg o ruskoj revoluciji u Nemačkoj (zaslugom P. Blachsteina), teološka diskusija o marksizmu u nemačkim protestantskim krugovima — sve su to fenomeni koji pokazuju da postoji zajedništvo klasnih snaga kao praktična mogućnost, ali da njegovo ostvarivanje nešto zastaje, između ostalog i zbog nedovoljnog teorijskog osmišljavanja tog zajedništva. Nije nimalo slučajno da prvi prodori na nove filozofske horizonte potiču iz dve subjektivističke orijentacije: od filozofâ egzistencije i od kritičkih protestantskih teologa, školovanih u dijalektičkoj teologiji. I jedni i drugi promišljaju zajedničko antifašističko iskustvo: prvi u umetničkoj i misaonoj refleksiji seciraju i pokušavaju nastaviti zajedničko iskustvo Résistance, dok se drugi zadovoljavaju čuđenjem kako je jedno »grešno materijalističko učenje« moglo oduševiti mase i pripremiti ih na patnje koje su zajedno s buntovničkim teolozima iz Bekenntniskirche proživljavali u nacističkim mučilištima i logorima. I jedni i drugi sebi i drugima otkrivaju svojim etičkim opredeljenjima veoma blisku »Marxovu antropologiju«, što, na primer, teologe pretvara u svojevrsne propagandiste Marxa.[8]

U jeku hladnog rata dolazi i do novog rascepa komunističkog pokreta: napad staljinskog hegemonizma na jedinu evropsku revoluciju koja je uspela, zahvaljujući svojoj autentičnosti, da se održi i da pobedi. Jugoslovenski sukob s Informbiroom u prvom trenutku može prividno delovati kao neopravdana kritika Informbiroa upućena jugoslovenskoj političkoj praksi; ali se brzo neminovno razotkriva sistematičnost i unutrašnja sistemska nužnost koja rađa baš takve neopravdane, hegemonističke i ponižavajuće kritike i pritiske; unutarsistemska zakonitost lomljenja kičme svakoj samostalnosti i inicijativi, a naročito revolucionarnoj. Kvalitativna razlika između ranijih cepanja komunističkog pokreta i ovog u tome je što sada ne stoji s jedne strane šačica pojedinaca, a, s druge, »radnički pokret«, nego obrnuto, s jedne strane, pobednička revolucija, prva koja nakon oktobarske završava pobedom, a, s druge, »prva zemlja socijalizma« i njeni saveznici u radničkom pokretu; odbrana revolucija od napada u ime »revolucionarnog iskustva« iziskuje da se izoštri instrumentarijum principijelne analize; ta analiza mora razotkriti ne samo to iz koje sistemske nužnosti staljinskog društva nastaju, i moraju nastajati, takvi neopravdani i nečuveni napadi i pritisci (dakle, analizirati staljinski sistem), nego mora, isto tako, i samokritički razmotriti društveni odnos, koji se, bilo da ga je napadnuta revolucija sama nasledila od svojih kasnijih napadača bilo da se rađa iz samih protivrečnosti socijalističke izgradnje društva, nalazi onda u korenu sličnih sopstvenih deformacija. Samoupravljanje kao odgovor u svojoj suštini je rehabilitacija i ponovna aktualizacija jedne već tradicionalne ideje radničkog pokreta koja je zbog još

[8] Kao što je poznato, *Marxismusstudien* donose veliko razočaranje Adenauerovom ministarstvu unutrašnjih poslova.

Digitized by Google

nesazrelih ruskih uslova nakon Oktobra odložena i u Sovjetskom Savezu zaboravljena, na Zapadu skinuta s dnevnog reda s obzirom na stabilizaciju kapitalizma u »zlatnim dvadesetim godinama«, a kao zahtev ponovo postavljena u španskom građanskom ratu i u borbama nemačke radničke klase posle poraza fašizma — da opet radnik ne plaća račune »svoje« buržoazije (u borbama čiji je kompromisni rezultat Mitbestimmung). Rehabilitacija i reaktualizacija samoupravljanja nije samo dug i mukotrpan teorijsko-praktični proces, ne sadrži samo borbu i traženja, te učešće u kontroverzama i polemikama, nego i razmatranje teorijskog nasleđa, pre svega u svim onim aspektima koji obuhvataju aktivne subjekte.

Proces destaljinizacije, naročito nakon Dvadesetog kongresa, ostvarivanje drugih autentičnih revolucija u svetu, emancipacija »trećeg« sveta, bunt omladine i zaoštravanje klasnih borbi u prelaznom periodu od dugotrajnog prosperiteta ka dugotrajnim strukturnim krizama — sve to pojačava i ubrzava procese oslobađanja od shema nasleđenih iz ranijeg razdoblja radničkog pokreta. Teorijska raznolikost iskustava u komunističkom pokretu — formiranjem »evrokomunističkih« strategija — samo je teorijski izraz stečenih praktičnih iskustava klasnih sukoba i njihovih političkih manifestacija, iskustava koja su se nagomilala počev od vremena antifašističkog otpora.[9] Sva ta iskustva dosta raznolikih društvenih subjekata — od radničke klase do intelektualnih grupacija i od učesnikâ klasnog sukoba u razvijenom svetu do oslobodilačkih pokreta u zemljama u razvoju — stvorila su materijalnu i duhovnu bazu za nastanak onoga što će biti označeno publicističkim terminom »otvoreni marksizam«, a što će dogmatici definisati kao »revizionizam«, smatrajući sebe ortodoksnim nastavljačima Marxa, Engelsa i Lenjina.

III

No u jednom paradoksalnom smislu taj je dogmatizam čak u pravu: on sam ima mnogo zajedničkih osobina s »ortodoksijom« Druge internacionale, pa je u istoj meri kao i ona sasvim »neortodoksan« u onom značenju u kojem je Lukács u svojoj polemici u *Istoriji i klasnoj svesti* definisao istinski neheterodoksni marksizam: kao vernost metodu Karla Marxa. (Na to isto se odnosi, kao što je poznato, i Korschova kvalifikacija kauckijanstva kao »kriptorevizije«.) Jer je teorija Karla Marxa uistinu veoma daleko od teorije »ortodoksije«. Ona je toliko daleka da je teško odupreti se iskušenju da načinimo tabelarni pregled razlika što ih razdvajaju. Međutim, takva tabela bi nužno bila shematizacija, koja bi isuviše uprostila stvar.

---

[9] Upor.: E. Kardelj, *Spomini*, Ljubljana, 1980, str. 48: »... je (tada, 16. ili 17. oktobra 1944) zapravo Togliatti prvi jasno i u čistim formulacijama naveo teze, koje će kasnije dobiti ime »evrokomunizam««.

Digitized by Google

Kao što je poznato, već u vreme Druge internacionale vlada zdravorazumsko uverenje (karakteristično i za njenu revizionističku i za njenu »ortodoksnu« liniju) da filozofiji Karla Marxa ne treba poklanjati preveliku pažnju, jer se ona, tobože, lako može »dopuniti«, posebno u pogledu odnosa Karla Marxa prema filozofskom nasleđu, napose Hegelovom; prema mišljenju predstavnikâ i jedne i druge linije, Marx je Hegela »prevazišao«, pa je time Hegelova filozofija interesantna još samo istoričarima filozofije ili, možda, onim popularizatorima marksizma koji bi hteli istaći da je marksizam imao mnoge prethodnike koji su naslućivali ono što će Marx kasnije pregnantno pretočiti u formule. Nije slučajno što će se Lenjin u času sloma Druge internacionale tako oštro sukobiti baš s tim zdravorazumskim nipodaštavanjem Hegela; taj će sukob zaoštriti i Lukács u *Istoriji i klasnoj svesti.*

No to zaboravljanje hegelovskog nasleđa u marksizmu nije samo neka bezazlena misaona greška. Ono se vezuje za radikalno menjanje karaktera materijalizma: umesto Marxovog *istorijskog* materijalizma, »ortodoksija« propagira uopšteni materijalizam, zasnovan, pre svega, na prirodnim naukama, a potom »proširen« na društvo i istorijski proces čovečanstva. Karl Kautsky u svom *Opusu maximumu, Die materialistische Geschichtsauffassung,* dale ko veći broj stranica posvećuje spekulacijama o prirodi i razvijenim zakonima prirode nego razmatranju svoje osnovne teme: poimanje istorijskog toka.

Kao što je poznato, feudalno doba ima teocentričnu ideološku strukturu: na teocentrizmu se zasniva i legitimacija vladajućeg poretka i legitimacija pobune protiv vladajućeg poretka. Klasne borbe na ideologijskom planu vode se u vidu teologijskih disputa i borbe verske »ortodoksije« protiv »jeretika«, odnosno, posmatrano sa suprotne strane, pobornikâ »pravog boga« protiv »krivog boga« i njegovog sveštenstva. Buržoazija menja taj sveopšti ideologijski temelj legitimacije. Umesto boga, ona uvodi prirodu kao apsolutni, nezavisni temelj, a ujedno postulira i podudarnost prirode i ljudskog uma u poznatoj jednačini prirodno=racionalno. U ime tog principa, buržoazija svrgava feudalni poredak i uspostavlja svoju vladavinu kao racionalnu, dakle, prirodnu, pa i pobunu protiv svog poretka suzbija kao protivrazumnu i protivprirodnu. Utopizam prihvata borbu na tom terenu, pa želi dokazati da je vladavina buržoazije protivrazumna i neprirodna, dok su njegovi predlozi uistinu zasnovani na prirodi i razumu. Kao što je poznato, Marx i Engels još na početku svog teorijski samostalnog puta (1843—1844) odbacuju taj stav kao nedovoljan[10] i stavljaju u središte svojih razmatranja istorijski proces čovečanstva, u čemu su ujedno i učenici Hegelovi, ali i osnivači istorij-

[10] Upor. prvu Engelsovu kritiku političke ekonomije, štampanu u februaru 1844, naročito stav o materijalizmu *(MEW,* tom 1, str. 500) i analogni Marxov stav iz *Svete porodice* o »čovekomrzačkom materijalizmu«.

Digitized by Google

skog *materijalizma*.[11] Njihov bismo stav s pravom mogli nazvati istoriocentrizmom. Novovekovna filozofija do Hegela uvek je polazila bilo od čula bilo od razuma, ili od Kantove sinteze empirizma i racionalizma. Jer Hegel je svojom *Fenomenologijom duha* trasirao put istorijskog idealizma i na idealistički način prevazišao ta dva polazišta. Marx i Engels su to učinili na materijalistički način time što su proces proizvodnje života uzeli kao primarnu povesnotvornu činjenicu i ukazali na sekundarnost i izvedenost ne samo misli i ideja u glavi, nego i »pet čula« — tog proizvoda »cele ljudske istorije«. To saznanje mladog Marxa prožima ceo *Kapital;* na analognom Engelsovom saznanju zasniva se i sarkazam njegove kritike gospodina Dühringa.[12]

Dakle, kad u Drugoj internacionali nastaje uverenje da je osnova marksizma prirodnonaučni materijalizam (pa se u tom smislu sasvim pogrešno shvataju i istrgnute rečenice iz Marxa i Engelsa), to nije samo neko »čisto teorijsko« zastranjivanje, nego ujedno i vraćanje teorije na nivo građanske misli. Zakoni prirode, a ne istorijski razvoj kroz protivrečnosti, prema uverenju »ortodoksa«, predstavljaju temelj na kojem treba graditi strategiju radničkog pokreta.

No pozivanje na prirodu kao temelj nije samo teorijska, misaona greška; ponovno uspostavljanje prirode kao apsolutne, nezavisne instance znači i vraćanje unutrašnjoj strukturi ranijeg socijalizma. Gubeći svest o tome da su i oni kao marksisti proizvod klasnih borbi radničke klase, koja je u tom proboju u svetu misli ostvarila i svoj klasni proboj i postigla klasnu autonomiju kao klasa koja može postati hegemonom sutrašnjeg društva, i svodeći marksizam na temelje legitimacije predmarksističkog socijalizma, a ujedno i buržoazije kao hegemona postojećeg društva, »ortodoksi« Druge internacionale ponovo uspostavljaju i onu teorijsko-praktičnu konsekvenciju na koju upozorava Marxova Treća teza o Feuerbachu: nosioci socijalističkog projekta izuzimaju sami sebe iz praktičnog zbivanja menjanja »prilika i vaspitanja« i postavljaju sebe »iznad društva« i »iznad klase«. U želji da pronađu »najpouzdaniji« temelj političke akcije radničke klase, oni iznalaze — nezavisnost »marksista« od radničke klase...

Da nije reč o nekom ishitrenom zaključku, mogu nas lako uveriti i stavovi Kautskog i Hilferdinga o tome da je marksizam proletarijatu samo »simpatičan«, ali da bi marksizam postojao i kad uopšte ne bi bilo proletarijata, a koje je izneo na svetlost dana već Karl Korsch, a još više analogni deo četvrte glave *Istorije SKP(b)* u kojoj radnička klasa, za Staljina, figurira, pre svega, kao ilustracija odnosa »starog i novog«, naime kao dokaz da se treba »orijentisati na novo«: »U osamdesetim godinama prošlog veka — kaže Staljin — proletarijat je u Rusiji činio neznatnu ma-

[11] Upor. *Razvitak socijalizma od utopije do nauke (MEW*, tom 19).
[12] Upor. Engelsovo pismo Marxu 25. VIII 1876 *(MEW*, tom 37, str. 27). Šire o tome videti: B. Debenjak, *Friedrich Engels — zgodovina in odtujitev*, Maribor, 1981, naročito str. 86—154.

Digitized by Google

njinu u poređenju s individualnim seljacima koji su predstavljali ogromnu većinu stanovništva. No proletarijat se kao klasa razvijao, dok su se seljaci kao klasa raspadali. I *baš zato* što se proletarijat kao klasa razvijao, *marksisti su se orijentisali* na proletarijat. I nisu pogrešili, jer se proletarijat zatim, kao što je poznato, iz neznatne snage razvio u istorijsku i političku snagu prvog reda. To znači da treba gledati unapred, a ne unazad, ako se ne želi zabuniti u politici« (*kurziv* — B. D.). Tu, dakle, prvo imamo »marksiste« koji traže pogodnog masovnog realizatora svojih projekata, pa se onda odlučuju za perspektivnijeg. Staljin u tome predstavlja samo karikaturu Karla Kautskog, koji je, isto tako, u klasu »unosio svest spolja« i smatrao marksizam teorijom koja je »simpatična« radničkoj klasi. U teorijskom smislu, i jedan i drugi u formi farse dočaravaju likove utopijskih reformatora koji su, sa »zakonicima prirode« pod miškom, davali recepte za menjanje društva.

Takva konstrukcija »nepokolebljivog temelja« u »zakonima prirode i sveta« ne znači samo ukidanje dijalektike same revolucionarne klase — jer uspostavlja u njoj šturi odnos hijerarhijskog rukovođenja odozgo i daje funkcionerima nimb gospodarâ pokreta, a ne slugu pokreta (Engels)[13] — nego ona time i uništava politički temelj samog dijalektičkog mišljenja. Dijalektiku moramo uvek »proživljavati na sebi samima«, što je dobro znao još Hegel, pa zato bez dijalektike subjekta nema ni dijalektike. Izuzimanjem subjekta iz procesa »ortodoksija« razara i dijalektiku; ma koliko se Kautsky (pa i Plehanov), a kasnije Staljin služili rečnikom dijalektike, oni mogu konstituisati jedino subjektivističku proizvoljnost »sofistike« (Lenjin)[14] kombinovanu s nadasve plitkim evolucionizmom. Uz fraze »sve je povezano« i »sve je u razvoju«, sve drugo što će se reći o »dijalektici« predstavlja samo formule koje će davati prividno objašnjenje minulog zbivanja i *ex post* opravdanje za izvršene činove.

No teorijska regresija Druge internacionale ne može izbeći ni druge konsekvencije; ona se mora, uz marksističke fraze, i na drugim, vanfilozofskim, sektorima naći na nivou predmarksističkog mišljenja: u ekonomskoj sadržini biće prihvaćena politička ekonomija kao nezavisna objektivna nauka, kao istraživanje neumitnih zakona društvenih zbivanja koje treba upoznati u njihovom nužnom toku. U fond marksizma Druge internacionale ne ulazi, dakle, *kritika* političke ekonomije, nego politička ekonomija, koja onda iznalazi isto tako »nezavisne« zakone socijalizma. Ako smo u filozofiji imali vraćanje materijalizmu 18. veka, a u konstrukciji socijalizma vraćanje utopijskim modelima »menjanja

[13] Upor. pismo K. Kautskom od 11. II 1891 (*MEW*, tom 38, str. 35—36).

[14] Uz često citirana mesta iz *Filozofskih svezaka* o sofistici i dijalektici, upor. naročito dve kritike Plehanova: *Poslednee slovo iskrovskoj taktiki* (*PSS*, tom 11, str. 368—369) i *Russkie zjudekumy* (*PSS*, tom 26, str. 119).

Digitized by Google

okolnosti i vaspitanja« (od mirnog tipa — uveravanja do revolucionarnog tipa — zavođenja »vaspitne diktature«, dakle, u spektru od Saint-Simona do Blanquija), onda je u političkoj ekonomiji došlo do vraćanja pozicijama Graya, Braya, Hodgskina i drugih.

Sve te regresije Druge internacionale dolaze na videlo u revolucionarnim zbivanjima koja se materijalizuju u pobedničkoj i mnogo poraženih revolucija na izmaku prvog svetskog rata. Plejada revolucionarnih teoretičara (uz Lenjina i Rosu Luxemburg tu moramo spomenuti bar Lukácsa, Korscha i Gramscija) ukazuje na potrebu da se misao vrati Marxu, da bi mogla na njegov način ići dalje i nastaviti njegov teorijski sukob s kapitalističkim kosmosom — koji je konsupstancijalan sa smislom borbe proletarijata i u uzajamnoj konverziji s praksom te borbe.

No ubrzo postaje jasno da je revolucionarni polet zaustavljen usled naleta na klasno društvo. Lenjin se zato zalaže za prestrojavanje revolucionarnih snaga i napuštanje ultralevih iluzija, dok u godini Lenjinove smrti Peti kongres Kominterne ponovo uspostavlja teorijski sistem Druge internacionale. Kao teorija radikalnog krila radničkog pokreta sada figuriraju prirodnjački shematizmi Buharina s njegovom mehanicističkom teorijom ravnoteže, trockistička koncepcija vaspitne diktature i, na kraju, staljinistička sinteza ideje vaspitne diktature i prirodnjačkog materijalizma.[15]

---

[15] U međunarodnom priručniku *ABC komunizma*, čiji su autori kasnije ogorčeni protivnici, Buharin i Preobraženski, formulisano je i ono izopačeno shvatanje diktature proletarijata protiv kojega je Rosa Luxemburg pisala svoju (posmrtno izdatu) filipiku, dakle, shvatanje diktature kao čiste represije, koja, prema mišljenju autora, treba da potraje »možda 20 do 30 godina« ili tokom »dve do tri generacije«. U toj knjizi iz 1919. opširno se obrazlažu i modaliteti te represije i upozorava se na iluzornost građanskih sloboda u kapitalizmu. Potpuno pod utiskom »kapitalističke anarhije«, idealizuje se, u socijalizmu, čvrsta organizacija i zbijenost redova društva, a sami autori daju teorijske konture jedne koncepcije levog tehnokratizma. Sve je podređeno »neometanom toku« državne produkcije — ona je lek za sve društvene boljke. Tako čak u revolucionarnom periodu odmah posle Oktobra najuže boljševičko rukovodstvo nema uvid u protivrečnosti sistema vlasti i u protivrečnosti društvenog vlasništva, nego preovlađuje iluzija da samo treba pronaći idealni model sveobuhvatne organizacije.

Kasniji razvoj — sa konkurencijom između Buharinovog modela postepenog razvoja (tehnokratski iskorišćene i smisaono menjane ravnoteže) i trockističkog modela brže industrijalizacije (uz hiperorganizaciju svih elemenata društva) — još više pokazuje da je jedini izlaz koji postoji iz protivrečnosti društvene svojine — naime, sama vlast radničke klase i njeno samoupravno postavljanje kao hegemona u samoj produkciji — ostao misaono i praktički zatvoren, jer je nerazvijenost materijalnih elemenata proizvodnje bar prividno govorila u prilog tezi da su zahtevi za preuzimanjem tvornica od strane radnika »preuranjeni«. Pošto je taj izlaz misaono eliminisan (a ujedno su iz rukovodstva eliminisani i njegovi pobornici), preostaje samo još izbor između tehnokratskih rešenja, a šansu za pobedu na kraju dobija ono rešenje koje će na krizu i raspadanje svetskog tržišta odgovoriti radikalnom i grubom, doslednom, autarkijom.

Digitized by Google

Revolucionarna zbivanja u jeku antifašističkih borbi ne zadiru neposredno i na teorijski način u taj obnovljeni misaoni sistem po ugledu na Drugu internacionalu. Ali ono što se u njima praktički zbiva, nastajanje istorijskih blokova, uz hegemoniju radničke klase i revolucionarno angažovanje širokih masa — teško se može uklopiti u duhovne sheme tako reduciranog marksizma, pa je time i programiran ne samo sukob Jugoslavije i Informbiroa, nego i disciplinovanje komunističkih partija Zapada i čistke u zemljama koje danas sebe nazivaju zemljama »realnog socijalizma«. Hladni rat pogoduje reakcionarnim rešenjima na obe strane fronta. Impulsi za obnovu marksizma, za oslobađanje od stega mišljenja Druge i Treće internacionale, teško se mogu probiti u atmosferi hladnog rata, no ti procesi se ipak začinju. Na više mesta ponovo se pristupa istraživanjima Marxovog nasleđa: Lukács, sa svojom (već ranije napisanom) monografijom o *mladom Hegelu*, rehabilituje klasičnu nemačku filozofiju, koju Staljin proglašava »aristokratskom reakcijom« (1948); nakon sukoba s Informbiroom, u jesen 1949, nastaju u Jugoslaviji prvi radnički saveti, koji se sledeće godine sankcionišu kao opšta praksa; Boris Kidrič ukazuje na humani karakter socijalizma, ustajući protiv »kasarnskog socijalizma« (1949), a Tito postavlja kao zahtev da generacije koje grade socijalističko društvo moraju ubirati i njegove plodove, a to je radikalna negacija staljinske transcendentne budućnosti kojoj treba žrtvovati sadašnjost (početak pedesetih godina). Filozofi egzistencije i dijalektički teolozi otkrivaju »mladog Marxa« (oko 1950). Intenzivno izučavanje Marxovih ranih radova započinje u Jugoslaviji njihovim objavljivanjem (1953). Humanistički i slobodarski karakter Marxovog učenja stiče sve šire priznanje. Kritika staljinizma dobija svetske razmere (1956). U Sovjetskom Savezu izlaze rani radovi Marxa i Engelsa, kao dopunska sveska njihovim *Delima*, ali u znatno manjem tiražu (iste godine), reč *otuđenje* počinje da se javlja (ali pod znacima navoda) u sovjetskoj literaturi. Protivrečnosti vlasti i svojine postaju predmetom marksističkih razmatranja (u Jugoslaviji, od 1952, sve intenzivnije). Počinje intenzivno proučavanje Hegela (u Francuskoj, Italiji, Jugoslaviji, a zatim Nemačkoj). Radnička klasa Poljske ističe zahtev za uvođenjem samoupravljanja (1956). Psihoanaliza ponovo ulazi u polje marksističkih analiza (1955). Počev od 1956, u SSSR-u je u toku proces rehabilitacija, zatim proces analiza staljinizma, pod nazivom »kritika kulta ličnosti«. Na Zapadu se stišava antikomunizam, nastaje talas »marksističkog komunizma«, a ujedno jača uticaj frankfurtske škole (šezdesete godine). Nastaju sinkretički spojevi marksizma i drugih filozofskih stavova (egzistencijalizma, Heideggerove misli, analitičke filozofije), ali i ozbiljni pokušaji marksističkog vrednovanja problemâ i pitanjâ postavljenih s drugih misaonih pozicija, te preispitivanje marksizma — da li je on sa svojim misaonim aparatom već osposobljen za to da pruži odgovor na ta pitanja. Marksistička teorija na nov način otvara pitanje kapitalizma, analizirajući kasnokapitalističke procese (frankfurtska škola sredinom 60-tih godina).

Digitized by Google

Završetak te faze i početak bitno nove faze predstavljaju burne godine 1967—1969: one otkrivaju ogromne potencijale nezadovoljstva (od nemira intelektualaca do štrajkova radnika na Zapadu i od zahtevâ za liberalizacijom do onih za samoupravljanjem na Istoku). To nezadovoljstvo ujedno nagoveštava krizu — dugotrajnu strukturnu krizu u kojoj se i danas nalazimo, a čiji je ishod neizvestan. U marksističkoj teoriji ta kriza reaktualizuje kritiku političke ekonomije koja je u ranijim periodima na momente bila previše u senci drugih zbivanja u marksizmu. Talas studija o kritici političke ekonomije baš zato nas danas i zapljuskuje, ponekad čak s žestinom koja preti da se zaboravi celina marksizma na račun ekonomistički shvaćene kritike političke ekonomije (što je već po sebi *contradictio in adiecto).*

Marksistička teorija morala je, dakle, u svom razvoju i emancipaciji od ideologizovanog marksizma Druge i Treće internacionale unaprediti i svoju filozofsku dimenziju i na njoj utemeljiti svoju socijalističku dimenziju i ponovo obogaćivati kritiku političke ekonomije. Danas, nakon toliko uzastopnih »preporoda« kapitalizma, u arsenal revolucionarne misli radničke klase nužno se uključuje sve ono (dovedeno, razume se, do dana današnjega) što je Hegel morao razraditi u *Fenomenologiji duha;* nedopustiv je svaki vulgarno-materijalistički shematizam, svaka uprošćena konstrukcija svesti kao »odraza«, svako pretvaranje društvenih nauka u »društvenu fiziku« i nauku manipulacije. Danas celokupna marksistička nauka mora razviti svoj predmet i metod u znaku Marxovih reči: »Društvo budućnosti će biti ili komunizam ili pak varvarstvo«. Marksizam zato, da bi bio na visini svog istorijskog zadatka, treba hitno osloboditi svih ostataka regresija Druge i Treće internacionale.

Digitized by Google

Nikola Pejnović —
Žarko Šotra

Vojni faktor u međunarodnim odnosima

Vreme u kome živimo karakterišu mnogi fenomeni upotrebe sile, od kojih neki, kao što su, na primer, hladni rat, vojni blokovi, na desetine ograničenih i lokalnih ratova i različitih vojnih intervencija, i uz sve to nezapamćena trka u naoružavanju, stvaraju na prvi pogled utisak kao da u međunarodnim odnosima ničeg drugog i nema izuzev vojne sile, odnosno da ona na neki način predstavlja osnovu svih drugih zbivanja. Mada niko ne može poreći da je veličina i uloga vojne sile, u relativnom i apsolutnom smislu, u stalnom narastanju, i da u istorijskim razmerama ništa slično nije zabeleženo, ipak se ni za trenutak ne bi smela prenebregnuti činjenica da je vojna sila još uvek samo sredstvo politike i da zauzima mesto koje joj u redu stvari odavno pripada. Savremeni svet je toliko raznolik i dinamičan da se u njemu, uporedo sa mnogim pretnjama ratom i porastom vojne sile, razvija oslobodilački pokret planetarnih razmera, i to u isto vreme sa epohalnom naučno-tehnološkom revolucijom najdubljih prodora. Mada pominjemo velik broj ratova, koji su se vodili i još se vode, ipak treba uvažiti činjenicu da do sada nismo imali niti treći svetski rat niti nuklearni rat ograničenih i svetskih razmera, kao i to da u lancu mnogobrojnih oružanih sukoba velik deo otpada na one koji su bili u službi progresa i čak nužni. Konačno, do total-

Digitized by Google

ne blokovske podele sveta ipak nije došlo, bez obzira na vojne i druge pritiske i nadmetanje dveju supersila.

Relacija između takvih veličina kao što su politička i vojna sila nije pretrpela principijelne izmene ni u decenijama čiji smo savremenici. Vojska je ostala i zadržala ulogu sredstva politike u primeni fizičke sile za ostvarivanje određenih ciljeva. Istina, pod uticajem revolucionarnih naučnih dostignuća i ništa manje revolucionarnih društvenih procesa nacionalnog i socijalnog osvešćivanja širokih narodnih masa, došlo je ipak do određenih korekcija u međusobnom odnosu pomenutih fenomena, od kojih su dve, čini se, najznačajnije: sve veća militarizacija politike i sve izrazitija politizacija vojnog faktora. Politika je, na primer, stavila ruku na korišćenje nuklearnih sredstava, što je dijametralno suprotno nekadašnjoj praksi kada se vojnoj strategiji prepuštalo da odluči o mestu, načinu, količini i nameni upotrebe vojnih sredstava.

Na drugoj strani, široka politizacija masa u svim zemljama i pojava velikog broja narodnih, revolucionarnih i oslobodilačkih ratova sa odlučujućom ulogom narodnih masa u njihovom vođenju dovele su do toga da je vojni faktor, i pored otvorenih tendencija tehnokratizma i birokratizma, počeo znatno više nego nekada uvažavati faktor morala, pre svega svest o ciljevima rata koji se priprema ili vodi. Otuda se ideološkoj, političkoj i psihološkoj pripremi vlastitih snaga poklanja do sada nezapamćena pažnja, a tim istim činiocima protivnika prilazi se kao primarnom elementu snage.

Dakle, fundamentalni odnosi, prema kojima je vojna sila sredstvo politike, a vojna politika nerazdvojni deo opšte politike zemlje, pokreta ili partije, ostaju aksiomi i u novim, izmenjenim svetskim i unutrašnjim uslovima. Svakako, to ne znači da ne postoje i povratna dejstva — od vojnog faktora ka politici, odnosno da vojna sila određenim stepenom moći ne utiče, ograničavajuće ili podsticajno, na političke trendove i određivanje političkih ciljeva u svakom vremenu i na svakom mestu.

Ovih nekoliko kategorijalnih i pojmovnih napomena ne treba shvatiti kao dokazne tvrdnje, već više kao hipoteze koje imaju za cilj da pobude pažnju i olakšaju razumevanje teksta koji sledi. Problemu uloge vojne sile u međunarodnim odnosima moguće je, naime, prići ili konkretno-istorijski ili na teorijsko-filozofski način, što uvek zavisi od namene i cilja koji se želi postići.

U našem slučaju, konkretan istorijski pristup ne znači ni opisivanje vojnih zbivanja tokom istorije ni sliku sadašnjeg stanja i situacionu procenu vojnih odnosa, već, pre svega, globalni presek jednog reprezentativnog istorijskog perioda, koji obezbeđuje problemsko posmatranje pojava i put do takvih iskustvenih spoznaja koje za daljnji razvoj sveta kao celine imaju najveći značaj. Tačnije, prednost se daje sintezi i uopštavanju iskustava, makar i u najmanjem stepenu, pred opštim teorijskim istinama, koje bi se samo sveže ilustrovane aktuelnim procesima.

Digitized by Google

Nuklearizacija vojnog faktora

Američkim atomskim napadom na japanske gradove Hirošimu i Nagasaki potkraj drugog svetskog rata otpočela je nova era ne samo u ratovodstvu i organizaciji vojne sile, već na neki način i u istoriji sveta uopšte. Razbijanjem atomskog jezgra procesom fisije i fuzije oslobođena je nova nesavladiva energija, koja je promenila samu prirodu sile za vođenje rata. Umesto baruta, klasičnih eksploziva i motora sa unutrašnjim sagorevanjem, prodrlo se u unutarnje tajne prirode i oslobođena je do tada nepoznata, jedva merljiva i teško kontrolisana skrivena sila.

Iznose se tvrdnje da su Amerikanci novo oružje upotrebili ne zato da bi savladali Japan, koji je ionako bio blizu poraza, već, pre svega, zbog rivala koji se na horizontu pojavljivao, kao i radi ostvarivanja svojih svetskih pretenzija. Bilo kako bilo, američko rukovodstvo tog doba računalo je da će na bazi novog epohalnog pronalaska i njegovim vojnim korišćenjem, kao i na podlozi svoje gigantske ekonomske moći, zadržati na neograničeno vreme poziciju svetskog arbitra. To je bio jedan od osnovnih uzroka i uslova koji je Sjedinjenim Američkim Državama omogućio da široko izađu u svet, pre svega vojnom silom, i da se usidre na takvim strategijskim pozicijama koje su im ubrzo postale oslonci za široku političku i ekonomsku ekspanziju.

Na SSSR se gledalo kao na silu koja je iscrpljena naporima u drugom svetskom ratu, bez mogućnosti da se u dogledno vreme pojavi kao takmac Americi na svetskoj pozornici. Vladi SSSR-a ponuđen je čak isti tretman kao i Zapadnoj Evropi u pogledu pomoći u okvirima takozvanog Maršalovog plana. U vojno-političkim doktrinama SAD računalo se sa pretpostavkom da će se »komunizam« najlakše obuzdavati i potiskivati ekonomskim sredstvima, visokim životnim standardom i američkim načinom života. Takve iluzije su uskoro došle u sukob sa stvarnošću, posebno one koje su predviđale da SSSR u dogledno vreme ne može doći u posed nuklearnog oružja. Detonacije prve sovjetske atomske bombe, krajem 1949. godine, i prve termonuklearne bombe, avgusta 1953. godine, i to u vazduhu, što je značilo da su bliže operativnoj upotrebi, počele su da otrežnjavaju američke političare i strategе, i to u vereme kada se hladni rat na širokom frontu rasplamsao.

Pobedom kineske revolucije, krizama oko Turske, Grčke, Berlina, Staljinovim pretnjama Jugoslaviji i, konačno, izbijanjem korejskog rata — otpočela je dramatična trka u razvoju nuklearnog i drugog naoružanja. Ona sve do naših dana predstavlja jednu od glavnih arena u borbi za primat u svetu i jedan od glavnih indikatora međunarodnih političkih, vojnih, ekonomskih i drugih odnosa. Od stepena atomske, a zatim raketno-nuklearne moći zavisile su ne samo vojnostrategijske koncepcije sukobljenih strana, već i međunarodna klima uopšte i utvrđivanja najkrupnijih političkih ciljeva dve supersile i dva bloka. U ovom pogledu se reljefno može pratiti kako je od količine vojne sile

Digitized by Google

zavisila politička misao i definisanje praktičnih političkih ciljeva, a ovi opet od naučnih i ekonomskih potencijala i uspeha. Istina, ovde se može izraziti i sumnja klasične prirode, naime, da je politika uvek izgrađivala svoja sredstva shodno ciljevima koje je nameravala da ostvari, odnosno da sredstva nikada nisu bitnije uticala na karakter i veličinu političkih ciljeva. To bi se i moglo uvažiti kao argument da istovremeno nije tekla i naučno-tehnološka revolucija u kojoj se unapred nije moglo računati sa sigurnim rezultatima i čvrstim rokovima njihove primene. Dakle, iako ovde nije reč o zameni ciljeva i sredstava, ipak ćemo ostati pri tvrdnji da su pojavom raketno-nuklearnog oružja i trkom u naoružavanju i jačanju vojnih efektiva sredstva ratne tehnike više nego ikada u istoriji počela uticati na prirodu politike i njene smerove i praktične mogućnosti.

U osnovi svih posleratnih spoljnopolitičkih planova SAD bila je vojna nuklearna sila; od nje se, kao primarnog faktora, polazilo i težilo maksimalnom korišćenju onih prednosti koje je ona sobom donosila. Slično je bilo i na drugoj strani.

Strategijski koncept »masovne odmazde« zasnivao se, u početku, na monopolu, a kasnije na višestrukoj premoći u nuklearnim sredstvima i njihovim prenosnicima. Suštinski je on značio: »udariti protivnika ukupnom nuklearnom i drugom snagom ukoliko budu ugroženi vitalni interesi SAD«. Ovom konceptu odgovarala je spoljna politika »paktomanije« i histerična antikomunistička kampanja, koja je Ameriku videla u ulozi svetskog žandarma. Koncepcijski međustepen, poznat pod imenom »strategija gradiranog zastrašivanja«, predstavljao je odgovor na početne uspehe SSSR-a u operacionalizaciji nuklearnih sredstava, a u suštini je značio: udariti nuklearnim sredstvima; ali ne ukupnom snagom, već »dozirano prema stepenu protivnikovog poteza«. Na spoljnopolitičkoj skali ovaj stepen strategijskog podešavanja je doveo do nebitnih korekcija, između ostalog i zbog činjenice što SSSR još nije mogao ozbiljnije ugroziti američko kopno.

Drugi strategijski koncept činila je »Strategija elastičnog odgovora«, definisana u programu »New Frontier« za vreme Kenedijeve administracije. Ovaj koncept je bio reakcija na naraslu raketnu i nuklearnu moć SSSR-a, koja je u tim godinama — mada još inferiorna — mogla direktno ugroziti velike američke aglomeracije, na što su Amerikanci bili izuzetno osetljivi. Mada je bila reč tek o prvim, neusavršenim sovjetskim raketama ograničenog broja, odgovor je usledio vrlo brzo. Suštinu novog strategijskog koncepta, koji je, uz neke modifikacije, i sada na snazi, čini procena da rat može otpočeti konvencionalnim sredstvima, da konvencionalna oružana sila mora biti u stanju da amortizuje prvi udar protivnika, a potom — ukoliko se ofanziva protivnika ne slomi — treba razmotriti selektivan i ograničen način upotrebe najpre taktičkog nuklearnog oružja, zatim onog za stepen jačeg, sve do tačke kada se SAD konačno i sigurno uvere da se protivnik odlučio na kontinentalni ili opšti rat. U tom slučaju

Digitized by Google

je glavni udar namenjen protivničkim gradovima, koji se drže za taoce u slučaju odmazde. Sadašnji američki i NATO-potkoncept predstavlja, u stvari, još više smekšanu i elastičnu varijantu strategije elastičnog odgovora, koja figurira pod nazivom »realističko odvraćanje«.

Sovjetska vojna i politička misao i doktrina ne iskazuju na sličan način iznete stepene elastičnosti. Svoj odnos prema odvraćanju i poglede na opšti nuklearni rat definišu drugačije. Zapadni vojni stručnjaci nisu uspeli da dešifruju i logički razjasne o čemu je reč i šta je u pozadini takvih stavova. Prvo, u sovjetskim zvaničnim dokumentima i teorijskim radovima se ne upotrebljavaju kategorije odvraćanja i zastrašivanja, niti se operiše približno sličnim veličinama. U sažetoj formi, njihovo stanovište glasi: ukoliko budemo napadnuti, odgovorićemo našom ukupnom moći — nuklearnom i konvencionalnom, kako u strategijskim tako i operativno-taktičkim razmerama; od prvog časa prelazimo u kontraofanzivu na svim svetskim ratištima; svim vidovima oružanih snaga vodimo široke napadne strategijske operacije uz korišćenje raketno-nuklearnih udara kao glavnih nosilaca vatrene moći na svim dometima — sve do poraza protivnika i izvojevanja pobede, koja se identifikuje kao pobeda socijalizma. U početku strategijska kontraofanziva nije uslovljavana opsegom napada neprijatelja, niti vrstom sredstava koja se u njemu koriste: sada se dopušta i niži nivo sudara. I konačno, sve češće se naglašava da protivnika treba upozoriti na posledice i na taj način ga odvratiti od pogrešnog koraka i nerealnih proračuna. Verovatno se u tvrdom podtekstu sovjetske strategije nalazi i ideja odvraćanja, a možda je reč i o načinu zastrašivanja, koji ne računa samo na *status quo*, već i na određene političke ustupke, zavisno od promenljivih svetskih uslova i određenog odnosa snaga. Nije isključena ni mogućnost izvesnog kaprica, mada u svakom slučaju stvar nije lišena principijelnog i bitnog smisla. S tim u vezi je i poznata sovjetska teza da će to biti rat između socijalizma i imperijalizma, dakle, ideološki rat, u kojem će pobedu izvojevati socijalizam kao pravedniji i progresivniji društveni sistem. Sovjeti su u ovo geslo, bez obzira na sve što se dogodilo (Kina, evrokomunizam i slično), u istoj meri ubeđeni koliko i Amerikanci u svoju antikomunističku fiks-ideju spasavanja zapadne civilizacije.

U ovom smislu su na praktičnom planu indikativne mere i stavovi koji mogu potvrditi pretpostavke o tome da sovjetska strategija računa na mogućnost vođenja nuklearnog rata i na vlastitu pobedu u njemu. U svojim teškim interkontinentalnim raketama sa megatonskim nuklearnim glavama i savršenom tačnošću gađanja sovjetski stručnjaci vide sredstvo ne samo za udare po gradovima, već izgleda, pre svega, za uništavanje i neutralisanje američkog interkontinentalnog sistema, približno po principu artiljerijskog kontrabatiranja. U ovom času je američka strategijska misao, po svemu sudeći, dovedena pred zadatak da

Digitized by Google

na drugi način rešava zaštitu svojih interkontinentalnih raketa, a verovatno i da uvećanom snagom i preciznošću svojih raketnih sistema dovede u istu situaciju odgovarajuće raketne potencijale protivnika. Pojava sovjetskih pokretnih raketa srednjeg dometa potvrdila je, pored ostalog, navedenu pretpostavku, s tim što se ovom kategorijom raketno-nuklearnih sredstava mogu tući ne samo taktička nuklearna sredstva NATO-a, već i konvencionalni vojni objekti i snage protivnika u Evropi. Naglašavamo, ovo nije identično sa svojevremeno lansiranom američkom tezom o strategiji vojnih ciljeva (Šlezinger), pošto je njen smisao bio u tome da se prvi nuklearni udari ne nanose gradovima (jer je na to teško odlučiti se), već vojnim ciljevima da bi se protivnik tako upozorio na ozbiljnost situacije i odlučnost da mu se suprotstavi. Razume se, to nije isto što i pogledi o uništenju protivnikove nuklearne i druge vojne moći, kao preduslovu pobede u nuklearnom ratu. Zapadni analitičari navode još izgradnju širokog sistema protivatomskih skloništa i civilne zaštite, a pozivaju se i na sovjetsku tenkovsku doktrinu, što se sve uklapa u koncept vođenja nuklearnog rata. Sledeći korak predstavljaju uspesi u takozvanom hladnom lansiranju velikih raketa, čime se stvaraju mogućnosti da se iz silosa lansira više raketa.

Ako u celini pratimo panoramu američkih i sovjetskih strategijskih koncepata, uz malo shematizma se moglo još i mnogo ranije predvideti da predstoji okončanje hladnog rata, i to u početnoj fazi realizacije strategije elastičnog odgovora i isturene odbrane u Evropi, na isti način kao što su i novi uspesi na nuklearnom i vojnom planu mogli doprineti narušavanju detanta. Radi drastičnijeg praćenja vojnog faktora, ovde namerno ne razmatramo ulogu politike nesvrstavanja, jer detant nije rezultat samo dostignute ravnoteže u strategijskim sistemima supersila. Sada su SAD postale ona strana koja se mora podešavati, čak u nečemu dostizati i prestizati, mada raskorak nije velik ni bitan, što sve, u krajnjem, povećava opasnost od pribegavanja nuklearnom ratu — ograničenom ili opštem.

Sovjetski Savez je, nakon kubanskih događaja i smene Hruščova, odlučno uzeo kurs ka planetarnoj strategiji, u velikoj meri po ugledu na SAD. Taj koncept je već realizovan i dalje će se sprovoditi ne samo interkontinentalnim raketama, već svim vidovima oružanih snaga. Za razliku od stanja pre dvadesetak godina, SSSR je sada prisutan na svim morima i okeanima, svim elementima pomorske strukture: ratnim, trgovačkim, ribarskim i brodovima s naučnim ekspedicijama. Istina, vazdušno-pomorska moć još nije ravna glavnom protivniku, ali je i u tom pogledu najavljen kurs na izgradnju nosačâ avionâ i helikopterâ. Od ne manjeg uticaja i značaja je i strategijska komponenta ratnog vazduhoplovstva sa impresivnim bombarderskim i transportnim kapacitetima. Kopnena vojska je takođe doživela revolucionarne promene i predstavlja instrument teško dostižnog dometa. Njenu okosnicu čine moderni tenkovi i raznovrsne rakete, čija će se moć

Digitized by Google

ubuduće još više osećati na evropskom i azijskom tlu, a možda i šire.

Raspravu o uticaju nuklearnog faktora možemo zaključiti sledećim konstatacijama:

1. Ukupna uništavajuća moć ove vrste vojne sile je u stalnom narastanju, sve do iracionalnih granica međusobnog i svetskog uništenja.[1] Zašto je to tako? Zašto se sa manjom merom pretnje protivnici ne bi mogli međusobno plašiti i odvraćati a da ne bude dovedena u pitanje biološka sudbina čovečanstva? Koliko god ovo pitanje zvučalo akademski, pa i nestvarno, na njega se mora odgovoriti u svakoj temeljitijoj analizi problematike nuklearnog i drugog razoružanja. Američka strategija je postavila šezdesetih godina oko 2.200 nuklearnih interkontinentalnih lansera sa proračunom da mogu uništiti oko 40% stanovništva i 70% industrijskih kapaciteta SSSR-a (Maknamara). U narednoj deceniji moć ovog sistema je uvećana ne porastom broja lansera, već broja nuklearnih glava na svakom od njih do ukupno oko 10.000. U istoj srazmeri je porasla i njihova ukupna moć uništenja. Verujemo da ni tvorcima ove strategije i sistema ne bi bilo lako da odgovore na pitanje — zašto im je potreban toliko stravičan nivo nuklearne strategijske moći, da o drugom i ne govorimo. U mnoštvu pretpostavki verovatne namere su:

— fascinirati protivnika nivoom sopstvene nuklearne moći i odvratiti ga od pokušaja da je dostigne;

— na velikoj vojnoj moći graditi politički prestiž u svetu i protivnika držati ispod razine vlastitih mogućnosti;

— raspolagati višestrukom strukturom snaga kao garancijom da protivnik ne može jednim udarom uništiti sistem u celini. Garantija uzvratnog udara, koji ima i karakter odmazde, jesu podmornice, zajedno sa bombarderima ili bez njih. Kopneni silosi su u ovom času ugroženi i u nuklearnoj trijadi nemaju više onu ulogu koja im je ranije bila namenjena;

— visokim plafonom nuklearne strategijske moći prisiliti protivnika, u slučaju pregovora, na redukciju one vrste vojne sile u kojoj ima premoć, odnosno ekonomski ga iscrpljivati.

U ovom času su supersile stigle do stanja balansa i gotovo simetričnog odnosa u strategijskoj nuklearnoj snazi. Otpočela je nova spirala trke u naoružavanju, koja obuhvata i kvalitativno i kvantitativno uvećanje te ogromne ubojne i rušilačke efikasnosti, i koja će još sigurnije zapretiti ne samo njima, već i svetu u celini. Pomenutim razlozima moći ćemo ubuduće dodati i nove —

[1] Bivši predsednik SAD Dž. Karter pred svoje povlačenje ostavio je oporuku Americi i svetu: »U slučaju svetskog nuklearnog rata svake *sekunde* bila bi oslobođena snaga ravna onoj koja je upotrebljena u drugom svetskom ratu. To bi trajalo celo popodne, koliko treba da se ispale sve rakete i bombe. U toku nekoliko časova bilo bi više ubijenih ljudi nego u svim ratovima u istoriji zajedno. Preživeli, ako bi ih uopšte bilo, živeli bi u beznađu usred ruševina civilizacije koja je izvršila samoubistvo« (Tanjug, 20. XII 1980).

Digitized by Google

strah, želju za prestižom i odmazdom, što znači još više neizvesnosti i iracionalnosti.

2. Mada je, posle Hirošime i Nagasakija, vođen niz ograničenih — lokalnih i regionalnih ratova, u kojima su učestvovale i zemlje koje poseduju nuklearno oružje, ova sredstva nisu upotrebljena. S druge strane, u krugu posednika ovog oružja neprekidno se nalazi pet velikih sila — stalnih članova Saveta bezbednosti. I njih je moguće razvrstati u kategorije: dve su »super«, sa gotovo podjednakom snagom i planetarno-kosmičkom moći, koja dostiže nekoliko desetina hiljada nuklearnih projektila; za njima su Francuska i Velika Britanija, a zatim NR Kina sa još ograničenim kapacitetima.

Smatra se da su nuklearna sredstva, zbog svoje prirode, do sada doprinela sprečavanju vlastite upotrebe, odnosno onemogućavanju izbijanja svetskog nuklearnog rata. Iznose se, doduše, i tvrdnje prema kojima nuklearno oružje nije do sada upotrebljavano zato što je bilo u posedu samo velikih sila, a one su, navodno, samim tim što su velike istovremeno i više odgovorne, te po toj logici i razumnije. Ispada kao da su one iz humanih i altruističkih razloga stvorile takve arsenale kojima se svet može nekoliko puta uništiti. Došlo je, u stvari, do vertikalnog skoka, do dramatične koncentracije nuklearne moći u rukama dve supersile, koje sada mogu vršiti teror nad čovečanstvom, odnosno da pod izgovorom o zabrani širenja nuklearnog oružja sprečavaju mirnodopsku upotrebu nuklearne energije ili joj nameću svoju kontrolu.

To je, očigledno, jedan od krupnih problema savremenih međunarodnih odnosa. Koncentracija ogromne materijalne moći i potencijala u dva svetska pola dovela je gotovo do iste takve koncentracije vojne moći i do politike blokova na relaciji Istok — Zapad, ali istovremeno i Sever — Jug. Izlazak iz tog začaranog kruga nije ni jednostavan ni kratkoročan, a najmanje je moguć vojnim metodima. Oni koji misle da će vojničkim cokulama usrećiti svet i proširiti socijalizam isto su toliko nazadni koliko i oni koji se nadaju da će obuzdavanjem svog glavnog rivala istovremeno sprečiti društvene procese ljudske i nacionalne emancipacije i oslobođenja.

Tvrdnje i realno zasnovane ocene da je nuklearno oružje sprečilo do sada izbijanje nuklearnog rata svih vrsta i dimenzija nameću na teorijsko-filozofskom i političkom planu pitanja na koja društvena misao mora naći odgovore. Posredi su još važeći aksiomi o uzrocima ratova koji se gotovo isključivo traže u ekonomskoj sferi i u domenu još uže pojmljenih klasnih interesa, bez dovoljnog uvažavanja nacionalnih, etičkih, psiholoških i drugih elemenata ljudskog i društvenog bića. Ako se ratovi mogu sprečiti postavljanjem racionalnih, etičkih i psiholoških barijera, to bi, po logici stvari, značilo da se oni nalaze i među suštinskim uzrocima njihovog izbijanja. Ako se, na primer, nuklearnim sredstvima može sprečiti čak i mali nuklearni rat — zašto onda ne prodire brže i smelije spoznaja (*ratio*) o apsurdnosti i onih ratova

Digitized by Google

koji se vode manje rušilačkim, ali dovoljno opasnim klasičnim sredstvima? Da li je to razlog da sve zemlje krenu na put nuklearnog naoružanja ne bi li pretnjom upravo ovim oružjem osigurale svoju bezbednost i egzistenciju? Ta i slična pitanja dobijaju sve više i svoju praktičnu dimenziju, naročito kada se pređe na teren celokupnog kompleksa razoružanja i vertikalnog širenja nuklearnih potencijala. Drugim rečima, ona su značajna ne samo u borbi za mir i razvoj međunarodnih odnosa uopšte, već i za unutarnje revolucionarne preobražaje.

Međutim, sva pomenuta filozofska promišljanja ne bi smela biti nikakva smetnja da pred očima stalno držimo grube i opasne probleme kontroverznog sveta u kojem živimo i da neprekidno ukazujemo na sve one tendencije koje mogu ugroziti čovečanstvo posredstvom nuklearnog rata. Politički, materijalni i naučno-tehnološki aspekt razvoja savremenog sveta, a naročito razvoj supersila i blokova, kako pokazuju neki indikatori, mogu nas u skoroj budućnosti približiti rizičnim rešenjima. Bez namere da šire elaboriramo ove tendencije, zadovoljićemo se samo njihovom naznakom:

a) Obe svetske velesile su dostigle takav i toliki stepen razvoja vojne moći koji im omogućava da nanesu međusobne uništavajuće udare i katastrofalne gubitke celom ljudskom rodu. Njihovi vojni potencijali su gotovo izjednačeni ne samo u globalnom smislu, već gotovo u svim elementima oružanih snaga. Stvorena je, prema tome, vojnostrategijska situacija u kojoj će se veliki sukobljavati ne samo oko evropskog i azijskog kontinenta, već i na svim morima, u Africi, Australiji i zapadnoj hemisferi. Razume se, pored opasnosti od kondominijuma, to sadrži i rizike od češćeg vojnog sukobljavanja.

b) U naučno-tehnološkom pogledu orijentacija je već duže vreme usmerena u dva pravca: minijaturizacija nuklearnog oružja taktičkih dimenzija i konstruisanje nuklearnih projektila takvih svojstava (doze zračenja, snage i drugo) koji bi se mogli upotrebljavati samo na bojištu protiv vojnih ciljeva. Za svim ovim ne zaostaje mnogo ni tehnologija vođenja i povećanja preciznosti gađanja artiljerijsko-raketnog oružja, kao i povećavanje pokretljivosti i manevarskih sposobnosti svih, a u prvom redu taktičkih oružja.

c) Uvođenje raketa srednjeg dometa, takozvanih raketa ratišta, nije poremetilo samo trenutnu vojnu ravnotežu u Evropi, već je nametnulo i dugoročnije implikacije političkog i strategijskog značaja. Kao što je poznato, to je sredstvo koje je namenjeno, u prvom redu, za udar po vojnim ciljevima, a ima veliku preciznost i manevarske mogućnosti. Prvi put se pojavila strategijska raketa na kopnu, koja nije stacionarna i ukopana, a čiji će cilj napada biti uništenje i neutralisanje nuklearnih taktičkih sredstava protivnika pre nego što budu upotrebljena. A kako je upravo na njima zasnovana američka nuklearna garantija saveznicima u Evropi, odnosno NATO — nameće se logičan zaključak:

Digitized by Google

pod udar raketa srednjeg dometa VU stavljeni su sami temelji zapadnog vojnog saveza. Odatle put dalje vodi ka „finlandizaciji", kako to figurativno, opravdano ili ne, ističu zapadnoevropski stratezi i političari.

Međutim, reč je i o takozvanoj „decouplage"-strategiji, koja znači da se ovim sredstvima stvara dodatna prepreka interkontinentalnom nuklearnom ratu, ali se uporedo s tim povećavaju mogućnosti vođenja ograničenog nuklearnog rata. Ako dođe do sudara dva bloka, sada postoji još jedan „prag" pre nego što bi se upotrebila strategijska sredstva najveće moći. Stvara se mogućnost vođenja kontinentalnog nuklearnog rata na svetskom ratištu između dva bloka, koji ne mora obavezno dovesti do međusobnog uništenja, odnosno angažovanja svih snaga i potencijala. Ovaj drugi aspekt je nepovoljniji za SSSR zbog njegovog geostrategijskog položaja, budući da sredstva evropskog i azijskog ratišta uvek zahvataju njegovu teritoriju, a to nije i obrnut slučaj. To bi mogao biti još jedan od razloga zbog kojeg bi on korigovao svoje strategijske koncepte prema Evropi. Povratak američkih raketa srednjeg dometa (ranije „Jupiter" i „Tohr") još ne znači da će se i sovjetske rakete pojaviti na kontinentalnom delu zapadne hemisfere kao eventualni kontrapotez, mada će se u nadmetanju možda i na to računati. Što se, pak, tiče SAD, ozbiljan hendikep njihovog geostrategijskog položaja biće uvek kopnene baze, budući da će članice NATO, zavisno od zemlje, uvek držati na dnevnom redu problem baza i vršiti stalan pritisak na američko prisustvo.

d) U ovom kontekstu treba pomenuti i opasnost od horizontalnog širenja nuklearnih borbenih sredstava u svetu, budući da neki indikatori o tome već postoje (Izrael, Južnoafrička Republika, Indija, Pakistan, a njima se mogu priključiti i drugi). Pri tome treba imati na umu više činjenica:

— Eventualna proliferacija, proizvodnja i upotreba ovih nuklearnih borbenih sredstava teško da može odigrati ulogu detonatora strategijskih nuklearnih sredstava i direktno izazvati svetski nuklearni rat, jer su ona, uglavnom, taktičkog nivoa.

— Ako ova pojava uopšte može imati pozitivne impulse, jedan od najvažnijih sastojao bi se u tome što bi, verovatno, delovao protiv neograničenog vertikalnog širenja nuklearne opasnosti, monopola i aspiracija velikih sila i dva vojno-politička bloka. Problem je kako razbiti hegemoniju i monopol velikih, u prvom redu najmoćnijih.

— Horizontalno širenje nuklearnog oružja imalo bi nepovoljnih posledica po međunarodne odnose: veći broj posednika nuklearnog oružja objektivno omogućava i veću verovatnoću njegove upotrebe; porasla bi mogućnost pretnje i primene sile, što bi povećalo stepen nepoverenja i napetosti u međunarodnim odnosima; intenzivirala bi se trka u naoružavanju, što bi još više usporilo ekonomski razvoj nerazvijenih zemalja.

Digitized by Google

3. Opšte karakteristike srednjoročnih programa vojne modernizacije obe strane već su poznate. Dosadašnji razvoj je doveo do približnog izjednačenja ukupnih mogućnosti i u znatnoj meri do simetrične slike glavnih vojnih sistema. Zbog razlika u geostrategijskom položaju i stepenu materijalne i naučno-tehničke moći supersile i blokovi su vodili diverzifikovanu politiku, čija su osnovna obeležja: a) suficitom u jednom vidu oružane sile kompenzirati inferiornost u drugim vidovima; b) svi elementi u strukturi vojne moći ne moraju se linijski izjednačavati. Nekada je, na primer, SSSR uspešnim rešenjima u domenu interkontinentalnih raketnih lansera izbegao da se izjednači sa ostalim elementima, naročito onima koje bi pravolinijskim „gonjenjem" teško stigao. Nadmoćnošću svoje kopnene sile kompenzirao je deficit u nuklearnoj, vazdušnoj i pomorskoj komponenti. Izgradnjom snažne podmorničke flote opredelio se, najpre, za defanzivne zadatke neutralisanja protivnika na moru i okeanima, ali time nije isključivana i ofanzivna strategijska akcija. Nekada je sovjetska vojna teorija tretirala nosače aviona kao prevaziđene; danas se SSSR napreže da postepeno dostigne protivnika i u tom elementu pomorsko-vazdušne moći, mada uz dozu opreza (izgleda da više favorizuje nosače helikoptera, što u sebi sadrži i defanzivnu notu). U bombarderskoj floti još postoji asimetrija na štetu SSSR-a.

Budući trendovi razvoja vojno-nuklearne moći velesila, pored marginalnih razlika, predstavljaće uravnoteženo jačanje svih komponenata. Koncept interkontinentalne moći zasnivaće se i dalje na trijadi: kopnenim interkontinentalnim raketnim sistemima, udarno-raketnim podmornicama i bombarderskoj floti. Na pomolu su krstareće rakete koje, u neku ruku, predstavljaju univerzalno sredstvo, jer će se lansirati iz svih ambijenata.

a) Razvojni programi navedenih sistema već sada uključuju grčevitu i veoma skupu trku, koja će se voditi za poboljšanje *preciznosti* svih projektila i povećanje *nosivosti* bojnih glava. Time se postiže veća racionalizacija (jedna raketa — više bojnih glava, manje silosa, veća frekvencija udara po jedinici vremena), uz mere *zaštite* — skrivanje, ukopavanje i pokretljivost.

Za sada se ne operacionalizuju sistemi antibalističke odbrane; smatra se da bi to bio Sizifov posao, bez dovoljno naučnih i materijalnih osnova. Prodor u ovom smislu je za sada samo hipotetičan i imao bi za posledicu narušavanje ravnoteže. Ako se stvari posmatraju iz tog ugla, onda je delikatna i pojava krstarećih raketa, s obzirom na to da i one kao strategijsko sredstvo mogu ugroziti dva stuba trijade (interkontinentalne projektile i bombardere), a da se prethodno ne otkrije njihovo lansiranje i približavanje. Zbog toga i u ovoj sferi treba očekivati trku na dve staze: ona strana koja nema ovo oružje nastojaće da ga se domogne, da ga usavršava i dostigne protivnika, a obe — da pronalaze sredstva identifikacije i odbrane.

b) Bombarderi će se, verovatno, dalje razvijati u pravcu podešavanja kao vazduhoplovnih raketnih platformi, koje će sa

Digitized by Google

dovoljno zaštićenih udaljenosti moći da nanose nuklearne udare. Ne sme se potpuno isključiti ni obaveza bombardera da sami pronalaze pokretne ciljeve, uz prethodno rešenje skrivanja od udara. Pošto je SSSR u pogledu korišćenja bombarderske flote u nepovoljnijem položaju od SAD, treba očekivati njegove nove napore u pravcu povećavanja doleta ove avijacije sa ili bez usputnog snabdevanja gorivom, a dok to ne postigne — jačaće strategijska sredstva drugih vrsta.

c) Nuklearne podmornice su još najzaštićenije sredstvo strategijske trijade. Njihova uloga je sračunata i na to da budu oružje sigurne odmazde ukoliko bi protivnik izvršio iznenadni preventivni udar. Preciznost raketnih sredstava sa podmornica za sada obezbeđuje udare na krupne prostorne ciljeve — gradove i velike objekte infrastrukture. U toku su napori da se podmornički raketonosci uspešno otkrivaju, stalno prate i da se za njihovu neutralizaciju i uništenje pronađe više efikasnih sredstava, uključujući i paralelne udare sa mora, kopna i iz vazduha.

Pored ekonomske moći, političkih ciljeva, naučno-tehnološkog stepena razvoja i drugih faktora, na ponašanje supersila znatno utiču i njihova geostrategijska pozicija i veličina prostora, što će i ubuduće činiti parametre u proceni njihove praktične politike. U ovom smislu je do određene mere i razumljivo zašto SSSR nije pristajao da snizi nivo strategijskog naoružanja, pre svega balističkih projektila na kopnu. Pored toga, sovjetska strategija mora „pokriti" ciljeve ostalih nuklearnih sila, osim SAD. U tome je, između ostalog, jedan od glavnih razloga što su Sovjeti išli na konstruisanje i instaliranje takozvanih raketa srednjeg dometa. Njihova namena je, očigledno, dvostruka: zadržavaju na sadašnjem stepenu interkontinentalna strategijska sredstva, a ona su sračunata samo na ciljeve u SAD, i drugo, — u domet sredstava nižeg strategijskog ranga stavljaju brojne ciljeve na prostoru evropskog, azijskog, a delom i afričkog kontinenta. Ukoliko bi raketni sistem SS-20 dodavanjem još jednog stepena mogao postati interkontinentalan, to bi mu osetno „podiglo cenu" i pružilo pregovaračke i vojnostrategijske šanse. Pretpostavka da Zapadna Evropa neće dozvoliti postavljanje odgovarajućih američkih projektila na svom tlu za sada se samo delimično ostvarila. Ako se to ipak dogodi, suprotna strana će biti u nepovoljnom položaju, jer bi se pod udarom evroraketa NATO-a mogli naći strategijski ciljevi u SSSR-u.

d) Vojna strategija SAD je spremna da napravi novi skok u jačanju vojnih potencijala i ponovo utvrdi plafon svojim strategijskim sistemima. Dosadašnja trka za primat u vojnoj moći pokazala je da strana koja sustiže poseduje ne samo minuse, već ima i određena preimućstva, jer se u kasnijoj fazi razvoja može pojaviti sa modernijim sredstvima no što ih ima rival. Sadašnji odnos elemenata moći, na primer, svedoči o tome da SAD raspolažu sa više nuklearnih sredstava, ali da je zato SSSR napravio snažniji prodor snagom i preciznošću interkontinentalnih raketa,

Digitized by Google

da je time doveo u opasnost sistem „Minutmen" da raspolaže delom i modernijom pomorskom flotom, i da je prvi došao u posed i postigao operativnu upotrebu srednjostrategijskih raketa. Svemu tome treba dodati i poznate prednosti u kopnenoj vojsci, protivvazdušnoj odbrani i drugo. Svi ovi vojni elementi imaju veliku specifičnu težinu u međunarodnim odnosima.

e) Opasna tendencija krije se u idejama o promeni suštine strategije odvraćanja i zastrašivanja (udari na gradove) i pribegavanju strategiji uništenja nuklearnih sistema protivnika na svim ratištima i vojištima. To povećava opasnost preventivnih udara, a time još više ugrožava mir i opstanak čovečanstva. Strana koja svoju strategiju zasniva na ideji da uništi interkontinentalne udarne sisteme protivnika mora istovremeno planirati iznenadne i preventivne udare, jer, ukoliko to ne realizuje, dovodi se u pitanje opravdanost takvog strategijskog koncepta, budući da nema nikakvog rezona udariti na silose iz kojih su već ispaljene dalekometne šarže na gradove ili vojne sisteme.

Ograničeni — lokalni i regionalni ratovi i vojne intervencije

Drugi kolosek svetskih zbivanja u kojima je vojna sila dolazila do direktnog izražaja i uticala na međunarodne odnose čine razne vrste ratova, oružanih sukoba i vojnih intervencija. Samo na azijski i afrički kontinent otpada više od 90% svih oružanih konflikata. U ovom prostoru centralno mesto po angažovanim snagama, dužini trajanja i istorijskim posledicama, zauzima šest ratnih žarišta: pobedonosni završetak kineske revolucije, korejski rat, indokineski ratovi, ratovi na Bliskom i Srednjem istoku, alžirski rat i granični ratovi na Indijskom potkontinentu. Bez obzira na njihov opseg i mesto u svetskoj istoriji, ne bi se smeli gubiti iz vida ni oslobodilački i revolucionarni pokret u Africi, Aziji i Južnoj Americi, koji su se slili u gigantski pokret „velikog buđenja naroda" i koji su doveli do stvaranja desetina novih i nezavisnih država. Vojna sila je i tamo odigrala značajnu ulogu sredstva u rukama antikolonijalnih i revolucionarnih političkih pokreta. Što se, pak, tiče Evrope, treba istaći da je „stari kontinent", koji je u istoriji bio poznat kao izazivač ratova, sve ovo vreme, ako izuzmemo nekoliko vojnih intervencija unutarblokovskog karaktera, ostao pošteđen od njih. To je, očigledno, posledica činjenice što je Evropa još ranije završila oslobodilačke procese nacionalnog i državnog oformljenja, i drugo — što su se na njenom prostoru blokovske sile najdublje ukopale i oštro razgraničile, zadržavajući izbalansirane vojne snage koje ni jednoj ni drugoj strani ne nude prave vojne šanse. Uz sve to, Evropa je predstavljala, a verovatno još uvek predstavlja, dovoljan razlog da se zbog nje obostrano pribegne ograničenom nuklearnom ratu, pa možda i ratu svetskih razmera.

Digitized by Google

Posmatrani sa stanovišta društveno-političkog karaktera i ciljeva koji su se želeli postići, ratovi vođeni tokom poslednjih decenija mogu se razvrstati na oslobodilačke (antikolonijalne), revolucionarne, odbrambene i granično-teritorijalne, odnosno osvajačke i kontrarevolucionarne. U praksi najčešće nema čistih pojava; oslobodilački ratovi su se, po pravilu, preklapali i spajali sa revolucionarnima, što je našoj epohi dalo jedan od glavnih istorijskih belega.

Sa stanovišta vojno-geografskih dimenzija pomenuti ratovi se mogu svrstati u regionalne i lokalne. Posebnu kategoriju ratova čine vojne intervencije, u kojima se upotreba vojne sile reflektuje na specifičan način. Ovde ne ubrajamo takozvane specijalne (subverzivne) ratove, koji nisu čisto vojna kategorija i fenomen. S obzirom na obim angažovanih snaga, vreme trajanja i prostor na kojem su se vodili, među regionalne ratove uslovno možemo svrstati korejski, indokineski, bliskoistočni, indijsko-kineski i indijsko-pakistanski. U kategoriju lokalnih ratova ušli bi svi ostali, čiju glavninu čine oslobodilačke borbe i sukobi u Africi, a među tipične primere vojnih intervencija svrstavamo one u Dominikanskoj Republici, Gvatemali, Libanu, Kipru, Zairu, Čehoslovačkoj, Avganistanu i još neke druge. Svi ratovi o kojima je do sada bilo govora, po načinu vođenja, odnosno prema kriterijumu strategijske upotrebe oružanih snaga, pripadaju frontalnom ili partizanskom tipu, odnosno kombinaciji tih tipova. Oslobodilačko-revolucionarni karakter mnogih ratova presecao se sa partizanskim oblikom njihovog vođenja, što, drugima rečima, znači da su partizanski ratovi u savremenoj epohi postali istovremeno revolucionarni i progresivni instrument naprednih društvenih snaga na svim meridijanima gde su se vodile oslobodilačke i revolucionarne borbe uz primenu oružanog nasilja.

Oblik partizanskog rata nije samo usko vojna kategorija. Gotovo u svakom partizanskom ratu reč je istovremeno i o dubokom društvenom fenomenu, čije je osnovno obeležje masovno, svesno i dugotrajno učešće narodnih masa u njegovom vođenju i borba za ostvarivanje progresivnih društvenih ciljeva.

Vojna intervencija je rat po tome što je uperena protiv naroda, države, zemlje ili pokreta koji se bore za slobodu, nezavisnost i druga prava (u tome je njen društveno-politički smisao), a oblik primene sile mogu biti frontalna ili kombinovana dejstva, uz saradnju sa petokolonaškim snagama, sa ciljevima vojnog posedanja ili direktne okupacije.

Deo analize koji se odnosi na aktuelna saznanja o ograničenim ratovima govori o tome da u savremenoj epohi ratni fenomen nije prevashodno ni prostorna ni istorijska kategorija. Bez pretenzija da u ovom smislu iscrpimo svu problematiku i zaokružimo sve aspekte, što je očigledno nemoguće, zadržaćemo se samo na nekim činjenicama.

1. Koliko god ovi ratovi nosili epitet i teorijsku oznaku »ograničenih« i »lokalnih«, oni su to samo u relativnom smislu. Svaki

Digitized by Google

od njih posebno i svi zajedno imaju istovremeno i veoma širok međunarodni politički značaj. Opšti društveni razvoj i naučno-tehnološka revolucija, pored svih drugih rezultata, razvili su kod narodâ i državâ i osećaj povezanosti, uzajamne zavisnosti i solidarnosti. Brzina informacija sa lica mesta i autentičnost audio-vizuelne tehnike doprineli su tome da se svaki događaj u svetu doživljava kao stvar bliskog susedstva, čime je svet i neposredno tangiran. Kao što su se velike sile na ovaj ili onaj način uvek mešale u pomenute ratove, ukoliko ih već nisu inspirisale, tako se i većina drugih zemalja i pokreta opredeljivala za onu stranu u sukobu koja je vodila oslobodilački, revolucionarni ili odbrambeni rat. Podrška međunarodne zajednice, naročito nesvrstanih zemalja, bila je, po pravilu, lišena egoističkih interesa i sračunata u prvom redu na to da se progresivni i opravdani ciljevi što doslednije ostvare. Skala pomoći obuhvatala je javnu i moralnu podršku, sve do vojne materijalne, humanitarne i druge pomoći. U pojedinim slučajevima je čak teško oceniti koji je element oružane borbe presudniji — domaće narodne snage, jačina agresora ili sveukupna pomoć svetske zajednice.

Svojevrsnu osobenost svih ratova, naročito regionalnih, čini okolnost da u njima nije došlo do direktnog sudara oružanih snaga dve supersile, mada je često utvrđeno njihovo jednostrano ili obostrano angažovanje u formi materijalne, tehničke, instruktorske i druge pomoći. Pored ostalih razloga, to je i dovelo do pojave takozvanih posredničkih ratova, kojima su velike sile pokušavale postići određene ciljeve angažovanjem oružanih snaga svojih saveznika, pre svega manjih i onih izvan bloka. Takva praksa, doduše, nije nova; primenjivale su je nekada evropske kolonijalne metropole, uključujući u svoje oružane snage takozvane kolonijalne trupe, kao oblik regionalne adaptacije i političkog taktiziranja.

Ponašanje velikih sila prema ovoj vrsti ratova i prema oslobodilačkim pokretima predstavlja školski primer kako njihovi politički stavovi i držanje mogu presudno zavisiti od stepena vojno-tehničke moći u određenom periodu i na određenom prostoru. Do jačanja uticaja SSSR-a u pojedinim zemljama Azije, Afrike i na ostalim područjima došlo je, na primer, tek kada je on dostigao planetarni stepen svoje vojne moći, odnosno u času kada je druga supersila bila hendikepirana neuspehom u Vijetnamu i unutrašnjom krizom, a kada treća sila — NR Kina nije imala potrebnu vojnu snagu da se u kritičnom času pojavi na »licu mesta«. Koliko nisu u pitanju ideološki rezoni, najbolje pokazuje primer Somalije i Etiopije, jer su se u međusobnom ratu tukle istim, sovjetskim, oružjem kada je supersila-patron preko noći promenila svoju politiku prema njima.

Sve u svemu, politička i vojna dinamika pokazuju da su ciljevi angažovanih strana u svim ovim ratovima bili višestruko ukršteni. Elementi podrške u borbi za oslobođenje, odnosno za odbranu, često su bili isprepletani sa rivalskim nadmetanjem za

Digitized by Google

politički i drugi uticaj i svetski prestiž, odnosno sa naporima svetske zajednice da se izbori za progres i slobodu svih naroda.

2. Partizanski oblik oružane borbe, naročito u nekima od ovih ratova, široko je potvrdio praksu i iskustva našeg NOR-a i kineskog oslobodilačkog rata. Opštenarodni i dugotrajni partizanski rat u određenim istorijskim, geografskim i društvenim uslovima je jedina ili čak najpodesnija forma za pokretanje masa u borbu za oslobodilačke ciljeve veće društvene vrednosti. To je optimalan vojni oblik organizacije oružane borbe protiv tehnički nadmoćnijeg agresora na privremeno zaposednutoj teritoriji. Ova vrsta rata došla je do izražaja na mnogim ratištima i u većini slučajeva je presudno uticala na krajnji ishod.

Oslobodilački ratovi (naročito u Indokini do 1975, u Alžiru i drugde), vođeni primenom partizanske strategije i taktike, a u kojima je narod pokazao snažno političko jedinstvo u pogledu postavljenih društveno-političkih i vojnih ciljeva, doneli su vojnostrategijska iskustva koja ne mogu više prenebregavati ni supersile. Ukazujemo samo na dva najznačajnija: (a) u dugotrajnom i po prostoru, načinu i oblicima oružane borbe i otpora neograničenom partizanskom narodnom ratu nadmoć spoljne sile — agresora u borbenoj tehnici, oružju, ekonomskim potencijalima i drugome ne daje željene rezultate u ukupnom vođenju rata; (b) ukoliko želi da izbegne brz vojni poraz, agresor je prisiljen da neprekidno, ali po krajnji ishod rata potpuno uzaludno, nagomilava oružanu silu, veže je za prostor sukoba, iscrpljuje se na sporednom ratištu, čime sebe dovodi u nepovoljan vojni i politički položaj u svetu.

Otuda u strategiji nekih velikih sila povećana opreznost i strah da se svojim snagama upuste u iscrpljujući rat protiv zemalja i naroda koji su politički jedinstveni i vojno organizovani za svenarodni otpor. Otuda i povećano zastrašivanje silom, izgradnja vojnih baza, stvaranje vojnih saveza, naoružavanje pojedinih zemalja na prostorima trećeg sveta, formiranje ekspedicionih snaga, stvaranje nuklearnog oružja male snage, uključujući i takozvano neutronsko i drugih oružja za masovno uništavanje. Najzad, otuda tendencija takozvanih posredničkih ratova i vojnih intervencija.

Iskustvo je potvrdilo da se partizanski rat ne može voditi ubacivanjem odgovarajuće vrste vojnih jedinica na tuđu teritoriju i u pozadinu iza linija neprijatelja, kakvih je iluzija bilo (Amerikanci, Korejci, delom Vijetnamci). To je takav politički i vojni fenomen koji mora biti isključivo autohton, što znači organizovan u zemlji, uz najtešnju vezu i svestranu podršku sopstvenog naroda, razvijan na sopstvenoj teritoriji za progresivne društvene ciljeve, bez bilo kakvog podređivanja težnjama stranih sila. Partizanska oružana borba mora se zasnivati i stalno počivati na samosvesti širokih narodnih masa, na njihovom permanentnom pokretanju i stalnoj političkoj i svakoj drugoj aktivnosti, uz primenu oružane i svih drugih oblika borbe i otpora.

Digitized by Google

Pokretanje, razvoj i rezultati partizanskog rata zavise od stepena uključivanja seljačkih masa u borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ova zakonitost je dokazana gotovo s naučnom egzaktnošću. Nema partizanskog rata bez seljaka, i nema ga bez organskog jedinstva nacionalne i socijalne komponente. Razume se, to ne znači da za partizanski rat nisu značajni i drugi društveni slojevi, naročito radnici, niti da borba za socijalne ciljeve mora istovremeno imati obeležja socijalističke revolucije evropskog tipa. Međutim, kako je partizanski rat obavezno i teritorijalni rat, da bi se on vodio, potrebni su određeni politički i društveni motivi. Insistiramo na ovim, opštepoznatim istinama, da bismo istakli negativno iskustvo sa takozvanom gradskom gerilom, koja je u latinskoameričkim uslovima trebalo da nadomesti partizanski rat teritorijalno-manevarskog tipa. Epilog ovih pokušaja je poznat; njegov eho odzvanja, na svoj način i bez direktne veze, u terorističkim aktima »crvenih brigada« u zapadnoevropskim gradovima.

3. Frontalni sudari savremeno naoružanih armija u lokalnim sukobima, koje podržavaju i naoružavaju dve supersile, upravo zbog žestine borbe, brzog iscrpljivanja snaga i sredstava, naglih obrta i iznenađenja, mogu i najveću silu da stave pred veoma složene probleme u pogledu njenog angažovanja, materijalno-tehničke podrške i slično. Zbog jačeg delovanja lokalnih činilaca u sukobu, pokazalo se da tok događaja može iskliznuti ispod kontrole supersila i nepredviđeno ih voditi ka direktnom sudaru. Bliskoistočni rat 1973. godine pokazao je, na primer, kakve bi neizvesnosti mogao doneti rat ograničenih razmera ako bi se upotrebilo taktičko nuklearno oružje. Nije zato slučajno što supersile oprezno nastupaju u odnosu na lokalne sukobe, čak i kada podržavaju protivničke strane.[2]

Međutim, lokalni ratovi frontalnog tipa korisno služe velikim silama kao poligon za proveru vrednosti novog naoružanja i utvrđivanje pojedinih elemenata upotrebe oružane sile.

4. Frontalni sudari pokazali su ogromnu rušilačku i uništavajuću moć konvencionalne tehnike. Savremena ratna tehnika, svojim brzim i automatskim dejstvom, masovnom vatrom i udarom, visokim stepenom preciznosti i drugim svojstvima skraćuje do neslućenih razmera potrebno vreme za vođenje bojeva i operacija. Pothranjivanje moderne ratne tehnike municijom, gorivom, mazivom, rezervnim delovima, osetljivim instrumentima i agregatima postaje mogućnost samo za velike i razvijene zemlje, koje su u stanju da organizuju njihovu masovnu proizvodnju i stvore krupne arsenale.

Iznenadni udari borbene nadzvučne avijacije po najosetljivijim delovima borbenog poretka i infrastrukture primenjivani su i do sada kao jedan od osnovnih metoda otpočinjanja rata; bez

[2] SAD se, na primer, nisu angažovale u Angoli i na rogu Afrike; obe supersile se uzdržavaju od javne političke i vojne podrške stranama u iransko-iračkom ratu i slično.

Digitized by Google

podrške iz vazduha postalo je gotovo nemogućno uspešno korišćenje masovne tehnike kopnene vojske i pomorskih snaga. Prevoz i snabdevanje vazduhom, naročito u kriznim časovima na vojištu, postali su gotovo normalna pojava i svojstvo ovih dejstava. Taktički i operativni vazdušni desanti sve više poprimaju obeležja uobičajenog oblika borbenog manevra, rasprostranjenog gotovo isto onoliko koliko su ranije bili obuhvat i obilazak. Manevar »trećom dimenzijom«, zbog brzine i znatno većih tehničkih mogućnosti, potisnuo je mnoge principe ratne veštine i uprostio maštu i planove operativaca.

Naporedo s tim došlo je do revolucionarnog jačanja protivvazdušne odbrane modernim raketnim i elektronskim sistemima. Kao što je u kopnenoj vojsci došlo do ravnoteže između sredstava oklopne borbe i odgovarajućih protivoklopnih sistema, tako je i u vazduhu nemogućno koristiti borbenu avijaciju pre nego se reše barijere branilaca u protivvazdušnim sredstvima. Snage ratne mornarice, naročito na nekim pomorskim vojištima (Koreja, Vijetnam), odigrale su takođe krupnu strategijsku ulogu u izvođenju pomorskih desanata i pružanju podrške sa mora, posebnc vazdušne podrške sa nosačâ avionâ, kao i u dopremanju trupa i materijala.

U ratnim dejstvima novijeg datuma upotrebljavana je i vasionska izviđačka, foto i televizijska tehnika, čak i za potrebe taktičkih dejstava. To je pred ratnu veštinu u celini, a naročito pred princip iznenađenja, postavilo nove i delikatne probleme, koji istovremeno zahtevaju i korekciju ostalih principa u organizaciji i izvođenju oružane borbe. Ako je američki vasionski satelit vodio izraelskog generala Šarona u poznati protivnapad na Sinaju i pri tom mu pokazao gde je Suecki kanal neposednut i gde se na desnom boku nalaze najbliže protivničke rezerve — lako je shvatiti koliko se uloga trupnih komandanata modifikuje zahvaljujući napretku u razvoju izviđačkih tehničkih sredstava.

U političkom i strategijskom smislu svi lokalni i regionalni ratovi su pokazali da i jedna i druga supersila, mada su na ovaj ili onaj način učestvovale u ovim ratovima, a najčešće ih i inicirale, očevidno strahuje od mogućnosti da bude uvučena u međusobnu vojnu konfrontaciju. Otuda i njihovi protivrečni stavovi o tome da se jednoj od strana u sukobu pomogne, ali da se dejstva mogu uvek kontrolisati, po potrebi ograničavati, pa čak i obustaviti. Sa tim ciljem su sklopljeni i formalni sporazumi u Moskvi 1972. i Vašingtonu 1973. godine, uz oprezno ispitivanje granica do kojih se mogu jačati sopstvene pozicije u prostoru izvan blokova, a da se time ne dovedu u pitanje bilateralni odnosi. Najnoviji događaji su pokazali da je takva igra prouzrokovala opasno pogoršanje odnosa, pa i ukupnog međunarodnog razvoja.

5. Upotreba oružane sile u formi vojnih intervencija postaje sve više metod politike sa pozicija sile i način spoljnog mešanja u unutarnje odnose savremenih država. Čak se otvoreno dovelo u pitanje osveštalo načelo državnog i narodnog suvereniteta pod

Digitized by Google

izgovorom pragmatski podešene teorije o takozvanom socijalističkom internacionalizmu ili „odbrani zapadne demokratije". Ideologizacija ovog načela direktno vodi izvozu revolucija, odnosno kontrarevolucija u službi velikih hegemonističkih i porobljivačkih sila. Širiti ideje svog društvenog poretka, uz pomoć ogromno narasle vojne sile, u našim uslovima postaje opasnije i reakcionarnije nego nekadašnje parole kolonizatora o civilizaciji i prosvećivanju urođenika i kolonijalnih naroda. Što se tiče vojnostrategijskog načina realizacije ove vrste vojnih poduhvata, dosadanja praksa je istakla neka iskustva koja se mogu brižljivo izučavati i dalje pratiti.

a) Za međunarodnu i domaću javnost potrebno je, na različite načine, obezbediti pravno-politički legitimitet intervencije. Pri tome se najčešće koriste ovi argumenti: poziv predstavnikâ legalne vlasti; zaštita života vlastitih državljana i imovine; spasavanje socijalizma i njegovih tekovina i slično.

b) Vojni scenario, brižljivo i na vreme pripremljen u više varijanata, počinje iznenadnim udarom vazdušnih i vazdušno-desantnih snaga, u najtešnjem sadejstvu sa oklopnim i mehanizovanim snagama ili odgovarajućim pomorskim snagama. Siloviti naleti imaju za cilj da obeshrabre pokolebanog branioca, da impresioniraju narod i da munjevito okončaju poduhvat. Zauzimanje aerodroma, vazdušno-desantnih prostorija, saobraćajnih čvorišta, važnih upravnih centara, kao što su sedišta vlade, generalštaba, radio i TV-stanica, uz odsecanje veze sa ostalim svetom — smatra se kosturom svakog operativnog poduhvata ove vrste.

c) Sila koja interveniše uvek nastoji da stvori petu kolonu i snage kolaboracije u zemlji žrtvi vojne intervencije i da te snage iskoristi u izvođenju operacije. Istovremeno sprovodi i druge specifične i usavršene metode i snage specijalnog rata.

d) Velike sile su razvile i dalje usavršavaju posebne snage za brze intervencije (vazdušno-desantne, vazdušno-prenosne, mornaričko-desantne i druge), koje uz podršku ostalih vidova oružanih snaga, a i vojnih baza na tuđim teritorijama, mogu brzo da se upotrebe, prvenstveno protiv malih zemalja.

U uslovima savremenog sveta, kada mnoge zemlje drže već gotove značajne vojne ešelone, upotreba oružanih snaga za vojne intervencije postaje lakše izvodljiva i sve češća pojava. Autoritarni totalitarni sistemi, u kojima vojne ličnosti imaju veći uticaj, u principu lakše posežu za upotrebom vojne sile radi spoljnih intervencija. S druge strane, iskustva upućuju na pouzdan zaključak da se male, nezavisne, vanblokovske i nerazvijene zemlje mogu zaštititi od agresivnih poduhvata nadmoćnijeg protivnika jedino doktrinom širokog oslonca na narod i orijentacijom na vođenje opštenarodnih ratova, uz celishodnu upotrebu svih raspoloživih sredstava, primenjujući široki partizanski i kombinovani oblik oružane borbe. To predstavlja glavno vojno i političko naravoučenije svih zbivanja ove vrste u svetu.

Digitized by Google

Neki problemi bezbednosti i odbrane zemlje

Kriza međunarodnih odnosa i porast uloge vojnog faktora u ukupnoj politici Atlantskog pakta i Varšavskog ugovora, posebno njihovih vodećih sila u borbi za uticaj u svetu, prvenstveno pogađa položaj i razvoj nesvrstanih zemalja i ugrožava njihovu nezavisnost. Nesvrstane zemlje su najdirektnije na udaru politike mešanja, pritisaka, vojnih intervencija i agresija. Kao i uvek kada se njihovo nadmetanje povećava, velike sile vrše pritisak na nesvrstane zemlje da se svrstaju iza njih, pri čemu, u raznim oblicima, primenjuju silu i nastoje da parališu politiku nesvrstanosti, razjedine pokret i podrede akcije nesvrstanih zemalja svojim interesima, ciljevima i ideološkim konceptima.

Proširivanje konfrontacije i trke u naoružavanju supersila za nesvrstane zemlje znači ne samo dalje pogoršavanje ekonomskog položaja i izlaganje povećanom pritisku i vojnom prisustvu stranih sila, nego i umnožavanje ratnih sukoba, čime se najopasnije ugrožavaju njihov mirni razvitak i bezbednost. Pored postojećih ratnih žarišta — agresije Izraela protiv arapskih naroda na Bliskom istoku i agresije Južnoafričke Republike (i Južne Rodezije do 1979. godine) protiv nesvrstanih zemalja i oslobodilačkih pokreta juga Afrike — u poslednjih pet godina se pojavilo još 15 novih ratnih žarišta i oružanih sukoba. Pominjući pri tome samo najvažnije, navodimo vojnu intervenciju SSSR-a u nesvrstanom Avganistanu, pet vojnih intervencija protiv nesvrstanih zemalja od strane sila koje teže regionalnoj hegemoniji (Vijetnam protiv Kampućije, NR Kina protiv Vijetnama, Francuska u Čadu, Zairu i Centralnoafričkoj Republici), šest oružanih sukoba među nesvrstanim zemljama (Somalija — Etiopija, Južni Jemen — Severni Jemen, Egipat — Libija, Tanzanija — Uganda, Iran — Irak) i zapadnosaharski rat u kojem je, u stvari, došlo do sukoba Maroka (i do 1980. godine Mauritanije) sa Alžirom, zatim sukob Argentine i Velike Britanije oko Foklanda (Malvina) i dva nova oslobodilačka revolucionarna rata — u Nikaragvi i Salvadoru.

U ovom periodu je u oružanim sukobima učestvovalo ili ratom bilo zahvaćeno 26 nesvrstanih zemalja[3], a 14 nesvrstanih zemalja je bilo izloženo neposrednim vojnim intervencijama i agresivnim napadima. Ako se izuzme nekoliko slučajeva (sukob Iran — Irak i Tanzanija — Uganda), karakteristično je da je učešće nesvrstanih zemalja u oružanim sukobima neposredno ili posredno povezano sa konfrontacijom supersila i blokova oko podele uticaja i ostvarivanja hegemonije u svetu. Osamnaest nesvrstanih zemalja je ušlo u međusobne sukobe ili se delovima oružanih snaga angažovalo u njima.[4]

[3] Kampućija, Vijetnam, Avganistan, Iran, Irak, Južni Jemen, Severni Jemen, Sirija, Liban, Egipat, Libija, Čad, Etiopija, Somalija, Tanzanija, Uganda, Mozambik, Zambija, Bocvana, Angola, Zair, Centralnoafrička Republika, Mauritanija, Maroko, Argentina i Kuba.

[4] Računajući tu i Kubu, koja je pomagala Etiopiju u ratu sa Somalijom, i Libiju, koja je bila uputila odred snaga u Čad i ubrzo ga povukla.

Digitized by Google

Pored prisustva stranog faktora, u ovim sukobima se kao neposredni uzrok najčešće javljaju teritorijalni sporovi, kao deo nasleđa kolonijalne vladavine, i duboke unutrašnje protivrečnosti mladih društava u razvoju.

Treba uočiti da je za proteklih pet godina osam socijalističkih zemalja ili zemalja socijalističke društvene orijentacije ušlo u međusobne sukobe ili se delovima oružanih snaga angažovalo u njima.[5]

U istom ovom periodu oružanu borbu značajnijih razmera vodili su nacionalnooslobodilački i socijalno-revolucionarni pokreti naroda Palestine, Zimbabvea, Namibije, Zapadne Sahare, Kampućije, Avganistana, Nikaragve, Salvadora, Eritreje i oslobodilački pokret Kurda.

Ispostavlja se da u savremenim društvenim, pa i u međunarodnim odnosima, mnogostruko deluju složene i raznorodne protivrečnosti, čiji oštro antagonizovani polovi rešenja traže posredstvom sile. Protivrečnosti su svojstvene ne samo blokovskim grupacijama, regionalnim silama i novim centrima moći, nego ih se ne mogu osloboditi, verovatno još dugo, ni mnoga društva koja su krenula putem socijalizma i društva nerazvijenih i nesvrstanih zemalja nastala u procesu velike antiimperijalističke revolucije naroda. Treba, međutim, odmah reći da krizna žarišta i otvoreni sukobi na prostorima trećeg sveta pogoduju supersilama i blokovima u širenju i jačanju svog prisustva u ovim regijama i vezivanju pojedinih zemalja za svoju politiku. Problemima i međusobnim sukobima nesvrstanih zemalja[6], kao i teškom unutrašnjom ekonomskom i političkom situacijom u nekima od ovih zemalja, koriste se velike sile da bi vojnom i drugim vrstama „pomoći", ucenama i pritiscima, uključujući i direktnu primenu sile, iznudile ustupke, izgradile ili održale vojne baze, dobile olakšice, isporučile naoružanje, poslale svoje vojne instruktore i slično. O tome govori velik broj bilateralnih ugovora o vojnoj saradnji, ustupcima, uslugama i slično, koje su supersile i druge zemlje sklopile sa pojedinim nesvrstanim državama. Sjedinjene Američke Države imaju takve ugovore sa 20 zemalja koje pripadaju pokretu nesvrstanosti[7]; Sovjetski Savez je u poslednjih

---

[5] Tu imamo na umu SSSR, NR Kinu, Vijetnam, Kampućiju, Avganistan, Etiopiju, Kubu i Somaliju.

[6] Somalija — Etiopija, Vijetnam — Kampućija, Indija — Pakistan, Pakistan — Avganistan, Iran — Irak, Južni Jemen — Severni Jemen, Saudijska Arabija — Jemen, Južni Jemen — Oman, Egipat — Libija, Alžir — Maroko itd.

[7] Ugovore koji sadrže različite vojne klauzule potpisale su sa Sjedinjenim Američkim Državama ove zemlje: Egipat, Jordan, Kuvajt, Liban, Maroko, Saudijska Arabija, Tunis, Oman, Bahrein, Somalija, Kenija, Mali, Niger, Gana, Liberija, Senegal, Zair, Pakistan, Indonezija i Malezija; sa Sovjetskim Savezom ovakve ugovore potpisali su Indija, Irak, Sirija, Južni Jemen, Angola, Mozambik, Etiopija, DR Kongo, Avganistan i DR Vijetnam; sa Francuskom — Benin, Kamerun, Centralnoafrička Republika, Čad, Gabon, Džibuti, Togo, Gornja Volta, Zair, Obala Slonovače, Mali, Mauritanija, Niger i Senegal; sa Velikom

Digitized by Google

10 godina sklopio ugovore o prijateljstvu i saradnji sa 10 nesvrstanih zemalja, Francuska sa 14, Velika Britanija sa 4, a NR Kina sa 7 nesvrstanih zemalja.

Ovakvi ugovori najčešće predstavljaju jedan od metoda kojim se legalizuju uticaji i mešanje stranih faktora u unutrašnje prilike nesvrstanih zemalja i njihovo vojno prisustvo. U vezi s tim mora se imati stalno na umu da na ozbiljnost problema bezbednosti i odbrane nesvrstanih zemalja utiču mnogi činioci: jačanje konfrontacije supersila, uz sve naglašeniju ulogu vojnog faktora; održavanje postojećih i otvaranje novih ratnih žarišta i sukoba; ekonomsko zaostajanje većine nesvrstanih za razvijenim zemljama; borba neokolonijalizma, imperijalizma i hegemonizma za učvršćivanje pozicija, uključujući i bilateralna vezivanja i drugo. U takvoj situaciji, nesvrstavanje se kao svetski pokret i politika ogromnog broja zemalja pokazuje kao nezavisan činilac u međunarodnim odnosima i jedini put i način suprotstavljanja blokovskoj podeli sveta, politici sile i potčinjavanju naroda. Upravo u vremenu kada se faktoru vojne sile nastoji dati sve veća uloga u međunarodnim odnosima politika nesvrstanosti i njeni osnovni principi i ciljevi, i pored svih teškoća i problema, potvrđuju svoju vrednost i objektivno se nameću svetu kao jedina mogućnost.

Socijalistička i samoupravna Jugoslavija zasniva svoju bezbednost, pre svega, na vlastitim snagama, organizovanim u sistemu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Ona osiguranje svoje nezavisnosti vidi u prevazilaženju pomenutih tendencija u razvoju međunarodnih odnosa i u ostvarivanju politike i ciljeva pokreta nesvrstavanja. Suprotstavljanje politici sa pozicija sile i upotrebi sile u međunarodnim odnosima i učvršćenje svoje nezavisnosti nesvrstane zemlje mogu postići, između ostalog, i ovakvim akcijama: stvaranjem uslova za postepeno, ali svrsishodno i pravilno rešavanje svih regionalnih i lokalnih kriza i sukoba na bazi nemešanja; povlačenjem stranih trupa sa tuđih teritorija; osiguranjem prava svim narodima na samostalan razvoj; širokom političkom i drugom aktivnošću usmerenom na obustavljanje trke u naoružavanju i otvaranjem procesa stvarnog razoružanja; menjanjem neravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa i postepenim stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog poretka; angažovanjem na sprovođenju rezolucije UN i konferencija nesvrstanih zemalja.

Perspektivu svoje nezavisnosti nesvrstane zemlje ne mogu videti u prihvatanju trke u naoružavanju, iako su često prisiljene da ulažu značajna sredstva za svoju odbranu. Najuspešnije rešenje problema odbrane svoje nezavisnosti svaka nesvrstana zemlja može naći upravo u oslanjanju na sopstvene snage, jer samo tako može računati da neće podleći zamkama velikih sila, posebno u slučajevima kada bude prisiljena da se nekoj od njih obrati za vojnu

---

Britanijom — Bahrein, Katar, Ujedinjeni Arapski Emirati i Kenija; sa NR Kinom — DR Kampučija, Burma, Severni Jemen, Ekvatorijalna Gvineja, Gvineja, Mali i Kamerun.

Digitized by Google

pomoć. Od ogromnog značaja je i maksimalno ispoljavanje solidarnosti i uzajamna podrška nesvrstanih zemalja radi učvršćivanja mira i vlastite bezbednosti. U slučaju direktne ugroženosti od oružane agresije prirodno je da nesvrstane zemlje traže rešenja i u uzajamnoj vojnoj pomoći, kao i u oslonou na zemlje koje su spremne da pomognu u sprečavanju agresije. Međutim, izuzetan značaj za nesvrstane zemlje predstavljaju napori za miroljubivo rešavanje međusobnih sporova i sukoba na regionalnoj osnovi, usvajanje i ostvarivanje deklaracije UN o nemešanju i neintervenciji, stvaranje zona mira i borba za univerzalni detant. Drugim rečima, nesvrstane zemlje, samim tim i Jugoslavija, ne mogu tražiti rešenja za svoju bezbednost i jačanje nezavisnosti uključivanjem u opštu konfrontaciju sa jednom ili drugom velikom silom niti uključivanjem u igru jedne blokovske strane protiv druge, nego u suprotstavljanju svim negativnim aspektima politike velikih sila i blokova, prvenstveno politici sa pozicija sile, u zalaganju za sužavanje prostora blokovskog uticaja, nadmetanja i podele sveta.

Polazeći od politike nesvrstavanja i koncepcije opštenarodne odbrane, normalno je da socijalistička samoupravna Jugoslavija povezuje svoju bezbednost sa vojno-političkim razvojem u Evropi i Sredozemlju. Situacija u centralnoj Evropi smatrana je i do sada stabilnom, bez obzira na to što Varšavski ugovor ima prednost u kopnenim snagama i povoljniji strategijski položaj (veća dubina vojišnog prostora, olakšan manevar rezervama i materijalnim sredstvima). Mada izgleda da zbog osetljivosti ovog prostora i mogućih reperkusija na politiku i vojnu strategiju u svetskim razmerama vodeće sile, uglavnom, prihvataju postojeće stanje, primetno je da one poslednjih godina nastoje da ga u nekim modalitetima izmene u sopstvenu korist: uvođenje raketa SS-20, »peršing-2« i krstarećih; modernizacija i povećavanje stokova konvencionalnog naoružanja; češće velike demonstracije vojne sile na vojnim manevrima; kriza u Poljskoj; zastoj u pregovorima o smanjenju oružanih snaga i naoružanja. Sve ovo znači da svaka regionalna stabilnost, uključujući i evropsku i centralnoevropsku, zavisi, pre svega, od opšteg odnosa snaga i celine svetskih odnosa, budući da svaka od sila teži ka tome da nadmoć iskoristi na onim tačkama gde joj to u političkom smislu najviše odgovara.

U Sredozemlju i na jugu Evrope oba bloka nastoje da dalje ojačaju svoje vojno-političke pozicije — podrška vojnom puču u Turskoj, pritisak na Grčku da učvrsti poziciju u NATO-u, uvlačenje Španije u NATO, jačanje pomorskih snaga i vojnog prisustva u pribrežnim zemljama i drugo. Sa ovim prostorom su u najtešnjoj vezi Bliski i Srednji istok i zapadni Indijski okean, gde obe supersile pojačavaju vojne snage i pozicije. Krize na azijskom i afričkom prostoru, a posebno ratna žarišta na Bliskom i Srednjem istoku, svedoče o tome da se u narednom periodu mogu očekivati događaji koji će još snažnije ugroziti mir i bezbednost u ovim područjima, pa i na jugoistoku Evrope. Sve se ovo neposredno

Digitized by Google

odražava na bezbednost naše zemlje i na njenu odbranu. Ne ulazeći podrobnije u ovu problematiku, podsećamo samo na neke činjenice i mogući razvoj:

1. U slučaju proširenja ili izbijanja novih oružanih sukoba u Sredozemlju, na Bliskom i Srednjem istoku i u Africi, u kojima bi dve supersile i blokovi uzeli direktno učešće ili bi se u njima jače angažovali — geostrategijski položaj i prostor SFRJ mogu da dobiju povećan značaj, naročito za SSSR i istočni blok. To bi moglo dovesti do pritiska na Jugoslaviju, pre svega u pogledu iznuđivanja ustupaka — koridori u vazdušnom prostoru, pomorski i vazduhoplovni oslonci, razne olakšice i slično. Drugim rečima, oba bloka bi pokušala da na neki način angažuju i vežu Jugoslaviju za sopstvene potrebe i interese.

2. Vojno-politički razvoj u Evropi ne isključuje mogućnost izbijanja oštrih kriza. Najnoviji razvoj na vojnom planu nagoveštava mogućnost otvorenije konfrontacije, uz upotrebu konvencionalnih snaga i povećanu verovatnoću šireg regionalnog rata, čak sa ograničenom upotrebom nuklearnih sredstava. Rakete srednjeg dometa, odgovarajuća vazduhoplovna sredstva, tešnje povezivanje Srednjeg istoka i Zapadne Evrope, kao i unutrašnje krize u blokovima i pojedinim zemljama — mogu ubuduće učiniti i od Evrope neuralgično područje. Takav pravac razvoja može se izbeći samo jačanjem procesa popuštanja zategnutosti, saradnje, bezbednosti i poverenja u svetu, smanjenjem vojne napetosti, oružanih snaga i oružja na kontinentu i u Sredozemlju — uz učešće svih zemalja. U tom pogledu saradnja sa nesvrstanim i neutralnim zemljama, odnosi na principima nezavisnosti i nesvrstavanja sa velikim silama i zemljama u vojnim blokovima i stalno poboljšavanje odnosa sa susednim zemljama — za nas zadržavaju prvorazredan strategijski značaj.

3. Šira kriza na Balkanu može poslužiti velikim silama kao povod za mešanje u pojedinim zemljama i nadmetanje u stvaranju ili proširivanju sfera uticaja i za promenu odnosa snaga u Evropi i na Sredozemlju. Kao izgovor za ostvarivanje tih ciljeva mogu se iskoristiti stvarni ili inscenirani događaji: grčko-turski spor, velikobugarsko negiranje makedonske nacije i odlukâ AVNOJ-a, velikoalbanske aspiracije i podrška kontrarevolucionarnim demonstracijama na Kosovu, aktiviranje raznih snaga profašističke i informbirovske emigracije i drugo.

Krupni problemi ekonomskog razvoja, praćeni visokom stopom inflacije, porastom cena, teškoćama u zapošljavanju, pojavama i tendencijama zatvaranja tržišta, usporavanja razvoja socijalističkog samoupravnog sistema, jačanja republičkog, pokrajinskog i drugog etatizma i privrednog partikularizma, pokušaji razbijanja jedinstva i slične pojave koje su se ranije, a i sada se manifestuju — mogli bi se na dva načina nepovoljno odraziti na bezbednost i odbranu zemlje: prvo, sve to ugrožava bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, koje u Titovoj strategiji odbrane uvek zauzima mesto ispred moći same armije. Koliko god je jasno

Digitized by Google

da bez unutarnjeg jedinstva ne može biti efikasne opštenarodne odbrane, toliko je sigurno da i svest o spoljnoj opasnosti i razvoju ONO mora doprinositi unutarnjoj koheziji. Drugo, preterano finansijsko zaduživanje, pretežno na jednoj strani, i neuravnotežena robna razmena moraju imati svoju granicu, kako zbog očuvanja nezavisne politike tako i radi stvaranja mogućnosti za diverzifikovanu nabavku vrhunske opreme i naoružanja, a i izbegavanja situacije u kojoj bi nas bilo koja strana mogla ucenjivati ili dovesti u nepovoljan položaj.

4. Tendencije sve bržeg podizanja ukupnog nivoa oružja u svetu, posebno u Evropi i Sredozemlju, kao i programi povećavanja troškova radi usavršavanja i nabavki novog naoružanja, bez presedana u istoriji i gotovo bez reči protesta u zakonodavnim telima najmoćnijih sila i blokovskih zemalja, imaju višestruke implikacije na odbranu naše zemlje. Ilustracije radi, ukazujemo samo na neke:

a) Predviđeno postavljanje takozvanih krstarećih raketa srednjeg dometa na teritoriji susedne Italije i, verovatno, sličnih sredstava na teritorijama istočnih suseda — neposredno ugrožava bezbednost našeg prostora, čak i pod uslovom da to oružje nije neposredno usmereno na ciljeve na našoj teritoriji. Mada je domet ovakvih raketa projektovan do 2.500 km, njihova vrlo niska putanja i predviđeni pravci leta direktno povređuju našu teritoriju, suverenitet i ugrožavaju bezbednost, tim pre što je borba protiv takvih letelica za sada skopčana sa vrlo velikim teškoćama, a često je i nemoguća. Postavlja se pitanje: postoje li opravdani razlozi da se pokrene međunarodna akcija protiv instaliranja raketa ove vrste, uz angažovanje što većeg broja zemalja u naporima da se zaštiti suverenitet zemalja izvan blokova.

b) Uz već postojeće probleme borbe protiv velikog broja oklopnih vozila, pojavljuju se i novi: razvojem i uvođenjem u naoružanje nove generacije tenkova sa specijalnim i višeslojnim oklopom, koji sa čela ne može probiti gotovo ni jedno postojeće protivoklopno oružje. To je nametnulo nove teškoće u protivoklopnoj borbi, naročito u nedovoljno razvijenim zemljama.

c) Razvoj i uvođenje u naoružanje blokovskih armija velikih količina oružja za masovno uništavanje — taktičkih nuklearnih bojevih glava različite jačine i namene, verovatno i sa povećanim zračenjem, hemijskih borbenih sredstava, novih vrsta eksploziva i drugog — nametnuli su oštre probleme u pogledu zaštite ljudstva i borbene tehnike, iznalaženja optimalnih rešenja u domenu taktike i strategije oružane borbe i organizacije civilne odbrane, posebno zaštite stanovništva i dobara u gradovima.

d) Održavanje ogromnih borbeno spremnih vojnih efektiva u armijama obe blokovske strane, čija se brzina aktiviranja ne meri više danima, nego časovima i minutima, omogućuje otpočinjanje agresije bez vidljivih i dužih priprema. To upućuje na zaključak da treba računati sa mogućnošću agresije upotrebom već postojećih strategijskih ešelona, što posebno ugrožava vanblo-

Digitized by Google

kovske zemlje. Ako se tome doda i bogati arsenal »strategijskih doktrina« — od munjevitog rata, strategije svršenog čina, specijalnih dejstava i državnog terorizma do različitih modaliteta vojnih intervencija, lokalnih, ograničenih ili proširenih ratova — onda se uočavaju, grubo uzev, sledeći problemi i nameću sledeći zaključci za dalji razvoj naše odbrane: prvo, nužno je stalno održavanje, a u nekim elementima i podizanje nivoa borbene sposobnosti i spremnosti oružanih snaga; drugo, neophodno je stalno povećavanje napora na vojnotehničkom, naučnoistraživačkom i razvojnom planu za popunu oružanih snaga odgovarajućim savremenim borbenim sredstvima; treće, u narednom periodu je nužna odgovarajuća dogradnja i usavršavanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, u skladu s postojećim opasnostima i materijalnim i društvenim razvojem zemlje.

Prilog: Osnovni elementi vojne moći velikih sila i blokova*

		SAD (NATO)	SSSR (VU)
1. Strategijske nuklearne snage:			
a) Interkontinentalni balistički projektili	1962	300	50
	1980	1.054	1.498
b) Podmornice sa balističkim projektilima	1970	41/656	40/229
	1980	41/656	87/1.003
c) Strategijski bombarderi	1965	680	110
	1980	348	156
d) Nuklearne glave i snaga u Mt	1965	1.650/1.400	248/600
	1980	10.000/3—4.000	7.000/6—8.000
2. Rakete srednjeg dometa	1980	—	620
	1985	572	400
3. Taktička artiljerijska i raketna lansirna sredstva**	1980	462/2.283/	1.312/1.660/
4. Oruž. snage (u hiljadama)	1968	3.500	3.470
	1981	2.050/5.275/	3.673/4.788/
5. Borbeni avioni	1980	7.028/10.500/	8.915/11.154/
6. Tenkovi	1981	11.560/25.453/	55.000/68.300/
7. Ratni brodovi — veliki površinski	1970	267	212
	1980	223/610	268/328/
8. Vojni budžeti (mlrd dolara)	1965	107.192	65.9
	1980	180	81—185***
9. Izvoz naoružanja (mlrd dolara)	1971	1,5	3,3
	1981	17,0	15,0

* Izvor: *The Military Balance 1981—1982*, IISS, London: SIPRI Yearbook, Stokholm, 1972. i 1980; Publikacija OUN A/35/391, Njujork, 1981. Snage i naoružanje blokova dati su u zagradama.

** Računa se da SAD raspolažu sa 16.000—22.000 nuklearnih glava ekvivalenta 1.000—4.000 Mt, a SSSR sa 5.000—8.000 glava ekvivalenta 2.000—3.000 Mt.

*** Prema sovjetskim podacima vojni budžet SSSR-a iznosi 17,1 milijardi rubalja ili 26,02 milijardi dolara.

Digitized by Google

Slobodan M. Blagojević

Samoupravljanje i pravo

I

Odnos društvo — pravo predmet je ljudske misli od kada se počela baviti pravom kao fenomenom ljudskog društvenog života. Ostavljajući po strani idealistička shvatanja prava, koja njegovo porijeklo i karakter traže i nalaze u faktorima vanistorijske, vanvremenske, vanempirijske prirode, materijalistička gledišta vide relaciju društvo — pravo u različitim vidovima, aspektima, dimenzijama, na različite načine, u različitim oblicima, sa različitim sadržinama. Ta se relacija posmatra ili kroz globalni odnos društvo — pravo, izvodeći odgovarajuće zaključke, pružajući za njih odgovarajuće dokaze, ili se taj odnos posmatra i interpretira sa gledišta pojedinih elemenata, aspekata, djelova društva, nalazeći u njima objašnjenja za pravo, za njegovu pojavu, prirodu, karakter i funkciju. Dajući prednost jednom ili drugom elementu, gledišta o pravu u svojoj društveno-materijalističkoj usmjerenosti davala su, također, različita tumačenja prava, njegove prirode i funkcije. Tako su filozofsko-teorijska dimenzija prava, njegovo misaono poimanje i shvatanje, sa gledišta društva, sticali odgovarajući karakter i smisao bez obzira na njihovu naučno-teorijsku prihvatljivost i održivost.

Digitized by Google

Društveno shvatanje i tumačenje prava, u svojoj suštini, odraz je društvenog kretanja i promjena, koji su objektivno donosili nova stanja odnosa u društvu. Bez obzira na to da li se i kako ovakve konzekvence društvenog razvoja priznaju, one su uvijek determinanta socijalne interpretacije prava.

Pretpostavka da se utvrdi odnos, njegova priroda i karakter, između dva realiteta (u našem slučaju društva i prava) jeste spoznaja prirode i karaktera samih tih realiteta (društva i prava). Od toga kako se shvataju realiteti bitno zavisi razumevanje njihovog međusobnog odnosa. Ta činjenica otežava napor da se interpretira relacija, što smo sebi i postavili za cilj. Izneti prethodno potpunije shvatanje društva i prava, da bi se izvršila interpretacija odnosa između njih, doista je, za rad ovakvog obima i namjene, nemoguće. Ipak, što je nužno i moguće, paralelno sa interpretacijom odnosa društvo — pravo, naime, samoupravljanje — pravo, daće se i odgovarajuće poimanje jednog i drugog.

U našem slučaju, *nolens volens*, razmatrajući samoupravljanje i pravo, zapravo raspravljamo o jugoslovenskom samoupravnom društvu i pravu iako je samoupravljanje jedna od njegovih dimenzija, strana, sfera. Ukupna transformacija jugoslovenskog društva dovela je, i dovodi, do samoupravljanja, pa se svako raspravljanje na relaciji samoupravljanja i druge pojave u društvu, kao što je i pravo, svodi na analizu globalnog društva, njegove prirode i karaktera, njegovog razvoja i pojava u njemu. Zato pitanje samoupravljanja i njegovog odnosa prema pravu jeste i pitanje socijalističkog samoupravnog društva i njegovog odnosa prema pravu.

Šta je samoupravljanje i šta je pravo kao realiteti, pitanja su na koja dati odgovor znači stvoriti pretpostavku za uspješnu interpretaciju odnosa između njih. U okviru globalnog odnosa samoupravljanja i prava javlja se niz pojedinačnih, konkretnih pitanja iz pojedinih oblasti, kao i niz konkretnih rješenja, koja, sa svoje strane, zahtijevaju teorijsku obradu, objašnjenje. Pomenimo neka. Pođimo od onog najopštijeg — zašto nastaje pravo u socijalizmu, zašto mu je potrebno? Kako i koliko pravo može uspješno regulisati odnos u socijalističkom samoupravnom društvu i, u tom smislu, kakva je i kolika funkcija prava u njemu.

Istorijski posmatrano, pravo je uvijek imalo svoj odgovarajući autentičan društveni prostor. A autentični društveni prostor jugoslovenskog prava je samoupravljanje. U tom pogledu naše pravo, pravo socijalističkog samoupravnog društva, karakterišu dvije institucije — negiranje privatne svojine (društvena svojina) i učešće radnika i radnih ljudi u upravljanju društvenim poslovima. Ne ulazeći ovom prilikom u sve aspekte, dimenzije samoupravljanja, u shvatanja njega kao društvene pojave, naglasimo da je samoupravljanje, kao realitet, stanje društvenih odnosa u kojima čovjek upravlja društvenim poslovima. To ne može a da nema neposrednog uticaja na pravo kao oblik društvene normativnosti, društvene regulacije, koja, ne malo, zahvata sferu uprav-

Digitized by Google

ljanja društvenim poslovima, kao što zahvata i društveno-ekonomsku osnovu toga upravljanja. To su, tako da kažemo, realni empirijski »susreti« samoupravljanja i prava, to je njihovo prožimanje. Tu se oni, sa gledišta svoje društvene vrijednosti i efikasnosti, ispoljavaju, pokazuju i interpoliraju. Istraživanja koja su usmjerena na otkrivanje njihove »ontološke dubine« treba da se sprovode u tim mikrototalitetima, u kojima se oni i ispoljavaju.

Ipak, pored svih empirijskih veza samoupravljanja i prava, ostaju i neka opšta teorijska pitanja vezana za njih, za njihove međusobne odnose, za prirodu, karakter tih odnosa. U tom pogledu treba konstatovati da je pravo i idealitet i realitet. Pravo kao normativni pravni idealitet, nasuprot socijalno-ekonomskim realnostima, uvijek je »trebanje«, predviđanje, postavljanje zahtjeva za određenim odnosima, za odgovarajućom sadržinom tih odnosa. A pravo kao realitet je ostvarena norma, realan odnos koji nastaje povodom prava i u odnosu na pravo. Pravo se, tako, javlja u svijetu kauzalno determinisane stvarnosti. Vrijednost (idealitet prava) i realnost prava (odnosi) su u dijalektičkom jedinstvu forme i sadržine, između kojih istorijski materijalizam briše granice. To je odnos fenomenalne forme realnosti i njenog skrivenog supstrata. Posmatrane u toj ravni, između njih postoje realne i logičke razlike i suprotnosti. Ipak, posmatrano u svjetlosti Marksove monističke teorije, za kojega postoji jedinstvo i totalitet pojave, to jest sveukupno bogatstvo pojave, sveukupnost sastavnih djelova, jedinstvo apstraktnog i konkretnog, bitnog i pojavnog; nema mjesta zaključku o suprotnosti pravnog normativnog idealiteta (pravnih normi) i pravnog realiteta (odnosa), jer nema suprotnosti (dvojnosti) između bitka i trebanja, realnosti i ideje, činjenica i vrijednosti. Oni su u dijalektičkom jedinstvu totaliteta, i makrototaliteta i mikrototaliteta. Ontološki dualizam prava postoji u Kantovom dualističkom shvatanju svijeta, kao i u njegovoj neokantovskoj interpretaciji.

Pri razmatranju odnosa samoupravljanje — pravo mora se uzeti u obzir i pravo kao duhovni i pravo kao sociološki realitet, jer ova dva realiteta, u Marksovom relativnom smislu, postoje i kod samoupravljanja. Postoji nešto što je fenomenologija prava, što je njegova pojavnost, ali i nešto što je njegova suština, bitnost. Pravo kao duhovni realitet je misao, ideja, »svijest«, kulturna, duhovna, psihička tvorevina, pa se kao takvo izražava u pravnim normama. Kao sociološki realitet pravo je odnos, vrsta empirijsko-faktičke pojave. Pravo je, tako, situirano i u normativnoj i u sociološkoj ravni. U dijagnosticiranju pojava u prostoru, koji čini relacija samoupravljanje — pravo, mora se uzimati u obzir »dvojnost« izražavanja prava.

Polazeći od toga da je socijalističko društvo »rodno mjesto« samoupravljanja, te da današnja realnost socijalizma, ukupno uzev, ne poznaje samoupravljanje u smislu jugoslovenske društvene prakse, legitimno se, naučno-teorijski, postavlja pitanje u čemu je kauzalna determinacija takvog stanja. Najnačelnije rečeno, u pitanju su dvije polarno suprotne koncepcije izgradnje

Digitized by Google

socijalizma. Jedna daje prioritet državi, vlasti, politici. Druga (jugoslovenska) daje prednost društvu, samoupravljanju, čovjeku. Prva koncepcija ima svoju društveno-ekonomsku osnovu u državnoj svojini sredstava za proizvodnju i državnoj raspodjeli, u državno-svojinskom obliku produkcionog odnosa. A druga koncepcija ima svoju determinantu u društvenoj svojini i društvenoj raspodjeli, u društveno-svojinskom obliku produkcionog odnosa. Polazeći od ovih realnosti društveno-ekonomskog i političkog uređenja socijalističkih zemalja danas, treba pronalaziti korijene odgovarajućih pojava u njima.

Pravna reglementacija, stvaranje prava (zakonodavstvo), to jest davanje pravnog oblika društvenoj stvarnosti, jeste aktivitet, djelatnost prenošenja socijalno-klasnog u pravno. Pravna forma ima svoj pravno-klasni sadržaj. Pravni odnosi su forma ispoljavanja proizvodnih odnosa. Šta to znači u uslovima samoupravljanja? Da li i socijalističko samoupravno društvo u stvaranju svoje forme prava polazi od socijalno-ekonomskih pretpostavki postojanja i egzistencije klase ili od nekih drugih pretpostavki i realnosti? Prema tome, polazeći i od normativnog i od sociološkog pola pravnog fenomena, socijalističko samoupravno društvo ima potrebu da u njemu izrazi svoja stanja, odnose, dostignuća, potrebe i ciljeve. Jesu li to samo i isključivo klasni ciljevi i potrebe, ili socijalistički samoupravni proces materijalnog i duhovnog razvoja traži od forme prava da izražava i druge potrebe, interese i ciljeve, a ne samo klasne, odnosno interese vladajuće (radničke) klase? Kada se sve to posmatra u ravni samoupravljanja, onda se problem još usložnjava (za razliku od socijalističkih zemalja koje nemaju samoupravljanje, u smislu jugoslovenske društvene prakse). Ako je samoupravljanje mogućnost i moć da se upravlja društvenim poslovima u individualnom i kolektivnom obliku, šta u tome i takvom procesu treba da radi pravo, koje i kakve interese, potrebe i ciljeve treba da izražava i na koji način? Evo nekih pitanja koja samoupravljanje postavlja pred formu prava.

Prvo, socijalistički samoupravni razvoj nameće nauci, teoriji, zadatak da utvrdi da li je pravo socijalističkog samoupravnog društva neko novo istorijsko pravo, koje se suštinski razlikuje od ranijih klasičnih klasnih prava (robovlasničkog, feudalnog, buržoaskog). Drugim riječima, da li postoji socijalističko pravo (kao i socijalistička država), ili pravo u socijalizmu znači neku vrstu buržoaskog, nasleđenog prava, bez buržoazije? Ako postoji jedno novo, socijalističko pravo, što bi trebalo da bude odraz novih društveno-ekonomskih proizvodnih odnosa, njihove nove prirode i funkcije, onda se postavlja pitanje da li je to uopšte »pravo«, to jest forma socijalnog života klasnog društva kakvu je Marks i analizirao. Klasni položaj u društvu izražen je i dat kao određeni strukturalni odnos, pa se legitimno postavlja pitanje — kako i na koji način se taj odnos izražava i ostvaruje u socijalističkom pravu, posebno u pravu socijalističkog samoupravnog društva?

Digitized by Google

Postoji, rekli bismo, u tom pogledu naučno i teorijsko nezadovoljstvo u odnosu na naučnu misao socijalističkog društva.

Socijalističkom društvu je potrebna meritorna naučna konstatacija o njegovoj formi prava. Promišljanje prava u ravni samoupravljanja, to jest u ravni prenošenja socijalno-klasnog u pravno u socijalističkom samoupravnom društvu, postavlja niz pitanja na koja nauka mora odgovoriti. Pravo kao norma, kao ideja, kao ideologija, i pravo kao realna, empirijsko-faktička situacija, moraju biti objekti objektivne naučne analize, čija empirijska indukcija treba da zadovoljava potrebe socijalističkog društva na putu njegovog društvenog organizovanja i razvoja.

Ne možemo uspješno sagledati dubinu savremenih pojava i događaja ako prethodno ne sagledamo svu dubinu istorije. Raniji razvoj pojave mora se poznavati da bi se ona danas razumjela, i ako je »anatomija čovjeka ključ za razumijevanje anatomije majmuna« (Marks). Kretanje je oblik egzistencije realnosti (materije). Pošto je kretanje apsolutno, spoznaja je uvijek i samo relativna. Istina je u procesu spoznaje i spoznaji procesa. To su neke metodološke pretpostavke izučavanja i prava u socijalističkom samoupravnom društvu.

Pravo je instrument nametanja određenog stanja, odnosa, interesa, najčešće državnom silom. Pri uspostavljanju nekog novog stanja njegova je funkcija da eliminiše, suzbije, pomiri ili ublaži sukobe koji u društvu postoje. Pravo se uvijek izdiže, pojavljuje tamo gdje postoje sukobi interesa, koji svojim intenzitetom prijete da razore društvo, odnosno njegov osnovni proces — proces proizvodnje. Socijalističko društvo, odnosno socijalističko samoupravno društvo, ima pravo, i to dosta obimno. To znači da u sebi sadrži i sukobe. Romantičarsko-utopijski uzleti misli socijalističkog društva o njegovoj klasnoj pomirljivosti, nekonfliktnosti, pripadaju prošlosti. Niko ozbiljno to ne može više tvrditi. U socijalizmu, pa i u socijalističkom samoupravnom društvu, postoji sukob interesa, i to ne malog intenziteta. Sukob kojih i čijih interesa — to je pitanje, a odgovor na to pitanje, mora se priznati, prilično je težak i osjetljiv. Tu se teorija socijalističkog društva dosta oprezno i bojažljivo kreće.

Postojanje sukoba interesa u socijalističkom društvu je njegova stvarnost, realnost. To nije više dilema, nego je dilema kako i na koji način ih razrješavati. Klasična društva, posebno buržoasko, poznaju stare, tradicionalne mehanizme društvene regulacije i koordinacije interesa. To su država, pravo, politika, tržište. Socijalističko samoupravno društvo pokušava da uvede nove, svojim odnosima, potrebama i interesima primjerene, mehanizme društvene regulacije i koordinacije. U toj funkciji javlja se samoupravno pravo, posebno osnovni njegovi izvori — društveni dogovori i samoupravni sporazumi. Njihov je cilj da niko nikome ne nameće svoje interese državnom političkom silom, nego da se sami subjekti tih interesa sporazumeju i dogovore o načinu njihovog usklađivanja i razrješavanja, vodeći računa o obez-

Digitized by Google

bjeđivanju i zaštiti opštih i zajedničkih interesa. To je nov način usklađivanja i razrješavanja interesa u društvu. Niko se u društvu ne bori za ostvarivanje ideja kao takvih, nego za zadovoljavanje realnih interesa, koji se nalaze iza tih ideja. Jugoslovensko samoupravno društvo je multigrupno društvo tržišnog konkurentskog oblika, pa zato u njemu i postoji različitost interesa, koji su često u međusobnom sukobu.

Osnova na kojoj izrastaju sukobi interesa je objektivna podjela rada u društvu, iz koje proizlaze roba, novac, tržište. Na postojećim društveno-ekonomskim tokovima vrši se društvena stratifikacija, strukturira se društvo, čiji su djelovi, elementi, skupine, slojevi — objektivni nosioci različitih interesa. U svakom društvu, pa i u socijalističkom, postoje dvije vrste sukoba interesa: klasni i neklasni sukobi. I jedni i drugi, klasni posebno i odlučujuće, izazivaju nastajanje i postojanje države i prava. Njihov intenzitet sukobljenosti je različit, kao što je i mogućnost njihovog eliminisanja različita. Istorija poznaje dvije vrste dominacije: sferu svojinske dominacije i sferu političkog upravljanja. I jedna i druga označavale su, i označavaju, poprišta intenzivne socijalne konfliktnosti, koja direktno vuče korijene iz klasne strukture društva. Na takva stanja djejstvuje cio sklop socijalnih determinacija. Zato se u traženju društvene uslovljenosti sociološke osnove i političke usmjerenosti pojave različitih interesa i njihove sukobljenosti u socijalističkom društvu, posebno u samoupravnom društvu, mora polaziti od objektivne analize društveno-ekonomske strukture toga društva, od realne prirode i karaktera njegovih društveno-ekonomskih odnosa, posebno produkcionih.

II

Opšti osvrt na problem odnosa socijalističkog društva i prava, u tom okviru samoupravljanja i prava, kako smo to učinili u prethodnom djelu ovog rada, pruža mogućnost potpunijeg i uspješnijeg razmatranja navedenog pitanja u konkretnoj socijalističkoj državi. Nesumjivo je da ostvarivanje samoupravljanja, kao realnog društvenog procesa, u konkretnom socijalističkom društvu, u uslovima permanentnog davanja pravnog oblika tome društvu, omogućava donošenje sigurnijih zaključaka o njihovom odnosu. Predmet naše pažnje je razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji i njegov uticaj na pravo, i obrnuto. Istorijski tok razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji, vremenski posmatrano, relativno je kratak za zaključivanje o njegovoj relaciji sa pravom. Ipak, društvena praksa pojavljivanja, razvijanja i ostvarivanja samoupravljanja pruža ne mali empirijski materijal za istraživanja u raznim pravcima, pa i u pravcu interakcijske povezanosti i djelovanja samoupravljanja i prava. Sve to treba upoređivati sa spoznajama koje se, do razvoja samoupravljanja, imaju o pravu i o njegovom odnosu sa drugim društvenim pojavama, naročito u odnosu na one sa kojima je pra-

Digitized by Google

vo u neposrednom dodiru i uzajamnom uticaju. Kao da stalno lebdi pitanje — da li razvoj savremenog društva, posebno socijalističkog, u tom okviru samoupravnog društva, donosi nešto novo sferi prava, sferi pravnog života, pravne stvarnosti. Pojava socijalističkog samoupravnog društva to pitanje potencira i osnovano se traži od teorije toga društva da daje odgovore. Međutim, to nije nimalo lako, jer je odnos između samoupravljanja i prava veoma složen. To ipak nije razlog, niti treba da bude, da se ne ukazuje na problem, bar na neke njegove aspekte, osvjetljavajući delimično neka od pitanja koja se javljaju u složenom interakcijskom odnosu samoupravljanja i prava.

Samoupravljanje je autentičan socijalistički odnos, sa izvanrednom strukturalnom složenošću, na što upućuje jugoslovenska samoupravna praksa. Da bi se shvatilo i ocijenilo pravo u odnosu na samoupravni društveni preobražaj, kao i uticaji koje otuda prima, i obrnuto, treba podsjetiti na to šta je samoupravljanje u Jugoslaviji kao realan proces i šta u realnom društvenom životu predstavlja, šta donosi, prvenstveno sa gledišta prava. Samoupravljanje predstavlja uključivanje[1] svih u ostvarivanje sopstvenih interesa, što, sa gledišta samoupravnog prava, znači da se pomoću monopola državne prinude ne nameću interesi neke grupe, skupine, manjine, nego se »nameću« interesi cjeline, radničke klase. Istorijski posmatrano, to je novost, nov kvalitet u uspostavljanju odnosâ u društvu u pogledu izražavanja, utvrđivanja i ostvarivanja interesa. U pitanju je proces koji je suprotan istorijski poznatom procesu isključivanja u društvu. Nametanje interesa na osnovi prava, to jest isključivanjem interesa drugih (pripadnikâ potlačene klase koji su u istoriji uvijek predstavljali većinu), prema kriterijumu vladajućih, vladajuće grupe, vladajuće klase — karakteristika je klasičnog državno-pravnog poretka.

Jugoslovensko pravo postiže »uključivanje« u dosta složenim društvenim i materijalnim uslovima. Pre svega, ono to ostvaruje u uslovima sukoba interesa, klasne i neklasne prirode. Pravo ne proizlazi iz svijesti, nego iz društvenih odnosa, bolje rečeno, iz njihove prirode i karaktera. Pravo je nužno okrenuto prema najvećim i najvažnijim sukobima u društvu. Otuda i konkretno-istorijski karakter prava. Sukobi potiču iz društvene strukture koja se stvara u uslovima društvene podjele rada i iz koje proizlaze tržište, roba i novac. Jugoslovensku društvenu strukturu, koja se takođe formira pod tim uticajima, karakteriše sukob interesa. Njeni djelovi, elementi, klasno se slojevski ispoljavaju. Pored društvenih slojeva, uočava se i relacija klasnog sukobljavanja između radničke klase i tehnobirokratije, koja se uporno afirmiše kao kontraklasa radničkoj klasi. Osnova na kojoj nastaje pravo nijesu samo i isključivo klasni sukobi. Društvo potresaju i sukobi interesa

[1] Eugen Pusić, *Samoupravljanje i pravo*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, u: *Samoupravljanje — okvirni problemi — Samoupravljanje i pravo*, Zagreb, 1982, str. 75.

Digitized by Google

koji nemaju klasni, pa ni ekonomski karakter. Postojanje prava uslovljeno je i jednom i drugom vrstom sukoba, iako su klasni sukobi odlučujući za takvo njegovo postojanje. I jugoslovenskom samoupravnom društvu nužan je mehanizam razrješavanja sukoba u vidu prava, pravnog poretka.

Forma prava ne nalazi se izvan i iznad područja uticaja raznih svrha, ideja, ciljeva, interesa, pa ni prava jugoslovenskog samoupravnog društva. Pitanje je kako i na koji način da se pravo uspostavlja u složenoj strukturi različitosti, koja karakteriše samoupravno društvo. U jugoslovenskim samoupravnim odnosima, što je novina forme prava, pravni instituti ne proizlaze samo iz normativne produkcije, pravostvaralaštva, državne političke vlasti, nego i iz samoupravne normativne aktivnosti, samoupravnog normativnog stvaralaštva, stvaralaštva čija je karakteristika da norme donose subjekti čiji se odnosi njima regulišu. Tako se može istaći: pravo prestaje biti isključivo aparat spoljašnjeg, prinudnog, autoritativnog socijalnog regulisanja. Transformacija prava se tako, na putu njegovog odumiranja, kao posledica razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa u Jugoslaviji, ostvaruje u pravcu njegovog pretvaranja u oblik unutrašnjeg autonomnog samoizražavanja i samousmjeravanja. Pored svega toga, ne prestaju divergentne tendencije u jugoslovenskom pravu, jer je u pitanju još uvijek kulturno i interesno, heterogeno društvo. Zbog toga se samoupravljanje u Jugoslaviji ne realizuje u uslovima u kojima su iščezle protivrečnosti, pa ni one klasne. Ali ipak, pravo, kao posledica razvoja samoupravnih odnosa, koji uključuju čovjeka u procese upravljanja društvenim poslovima, doživljava početne preobražaje, transformacije. Na to treba ukazivati, kao i na prirodu toga novog.

Polazeći od društvenog sadržaja i istorijskog smisla samoupravljanja i istorijskog mijenjanja sadržine pravnog poretka, samoupravno društvo, u skladu sa tim i opštim materijalnim društvenim razvojem, treba da izražava potrebu promjena na području društvene, odnosno pravne regulacije, i da te promjene prati. U tom pogledu je od odlučujućeg značaja na kojim osnovama, u sistemu samoupravljanja, treba da budu postavljeni produkcioni odnosi, čija su nadgradnja politički i pravni odnosi, a u skladu sa tim i osnovni instituti prava, pravnog poretka. Prema našem viđenju, to su odnosi u radu, čiji je osnovni institut pravo rada društvenim sredstvima, a ne odnosi vlasništva, svojine, pa ni društvenog vlasništva, odnosno društvene svojine. Socijalističko samoupravno društvo u suzbijanju korijena nejednakosti, eksploatacije, tutorstva, otuđenosti, dominacije mora sve više afirmisati odnose u prisvajanju po osnovu rada i rezultata rada i, sledstveno tome, da eliminiše odnose prisvajanja po osnovu svojine i kapitala. Osnovi dominacije u društvu jesu svojina i vlast. Te osnove se mogu prevazilaziti samo putem koji vodi suverenitetu rada. Zato se u socijalističkom samoupravnom društvu produkcioni odnosi moraju zasnivati na odnosima u radu, u kojima pravo rada društvenim sred-

Digitized by Google

stvima treba da odlučujuće djeluje na sve društvene i pravne institucije.

Samoupravljanje, po svojoj prirodi, funkciji i cilju predstavlja, zahtijeva i traži, radi sebe i radi društva, socijalnu integraciju, što će reći ravnopravno usklađivanje interesa i razrješavanje konflikata, a da se pri tome odnosi ne zasnivaju na jednostranom određivanju, već na saradnji, zajedničkom nastojanju i međusobnoj pomoći. Odmah treba istaći da je ostvarivanje ovakve funkcije kroz samoupravljanje izuzetno delikatan posao, jer su interesi nepregledno isprepletani u okviru globalnog društva, kao i njegovih pojedinih djelova, elemenata, segmenata. Za izgradnju novih odnosa potrebna je i nova društvena svijest, a ona se, kao što je poznato, uvijek zasniva na postojećim društveno-ekonomskim odnosima. U socijalističkom samoupravnom društvu ekonomski interes ne može niti treba da bude jedini motiv i činilac koji određuje ponašanje samoupravnog subjekta. Moraju djelovati i drugi činioci i od strane samoupravnog subjekta i društva kao cjeline. Samoupravno društvo ne može se isključivo zasnivati na borbi interesa. Pored materijalnih, ekonomskih interesa, u njegovom socijalnom biću moraju biti zastupljeni i politički, moralni i humani interesi. Prethodna društva, očito, govore o tome koliko je besperspektivno zasnivanje isključivo na borbi interesa. Zato su socijalističkom samoupravnom društvu neophodni novi mehanizmi društvene regulacije i koordinacije, kao i novi osnovi utemeljivanja tih mehanizama. Isticanje i filtriranje interesa od strane predstavničkog samoupravnog organa, odnosno tijela koje donosi odluku, mora imati širu vaninteresnu osnovu. Ako to izostane, samoupravljanje će početi da se guši i gubiće potrebno društveno zdravlje. Izgleda da je zaslepljujuća moć ekonomskog interesa toliko snažna da najprije porobljava svoga nosioca. Nema razvoja ni napretka djelova bez cjeline, kao ni cjeline bez djelova. Konkretni momentani interes nije uvijek perspektiva i uslov razvoja njegovog nosioca. Tek u dodiru i sporazumu sa drugim subjektima, jedan interes postaje organski dio sistema ukupnih interesa u društvu, pa tek u takvoj cjelini i njenom funkcionisanju ogleda se životvornost, značaj i perspektivnost pojedinačnog interesa. Sukobi interesa su patološka društvena stanja, pa je njihovo razrješavanje uslov za dalja progresivna kretanja, nekada putem saglasnosti, sporazuma, kompromisa, a nekada i nametanjem odgovarajućeg rješenja. Očito da socijalizam, pa ni samoupravni, ne mimoilaze, objektivno, nepregledno isprepletani i sukobljeni interesi.

Pravo socijalističkog samoupravnog društva, posebno samoupravno pravo, jedan je od mehanizama društvene regulacije i koordinacije interesa. Težište te regulacije je na samoobavezivanju i samoregulisanju, samoodlučivanju, to jest dovođenju samoupravnog subjekta u situaciju, u mogućnost, da dogovaranjem i sporazumijevanjem sa drugim društvenim samoupravnim subjektima usaglašava svoje stavove u pogledu isticanja i filtriranja in-

Digitized by Google

teresa i, na kraju, konačnog odlučivanja o njima. Samoupravno pravo, kao dio prava socijalističkog samoupravnog društva, pored državnog prava, sve je manje heteronomna norma koja se zasniva na spoljašnjem ustanovljavanju i autoritetu. Nastaje unutrašnje ustanovljavanje normi i njen unutrašnji autoritet. Tako postepeno, u manjem ili većem obimu, pozitivno pravo postaje nezavisno od državne političke vlasti.

Sa nastankom i afirmacijom vandržavnih središta, centara normativne produkcije, pravostvaralaštva stvara se pravni pluralizam, odnosno zakonodavni policentrizam, koji objektivno predstavlja usložnjavanje pravnog poretka socijalističkog samoupravnog društva, sa gledišta njegove i vertikalne i horizontalne međuzavisnosti i povezanosti. Tako normativno-pravna konkretizacija društvenih i klasnih interesa postaje bogatija i raznovrsnija, što je posledica i izraz razvoja i djejstva samoupravljanja. Ali to otvara i odgovarajuće probleme. Promjene na području društvene, odnosno pravne, regulacije nameću potrebu usklađivanja u postupku stvaranja i ostvarivanja prava, što će reći u cjelini pravnog procesa, da bi pravo bilo efikasno, što je uslov za ostvarivanje njegove društvene funkcije, što će reći njega kao prava, kao instrumenta regulacije i koordinacije interesa. U tom pogledu samoupravno društvo stalno i na organizovan način mora voditi računa o odnosu između normi svoga prava (državnog i samoupravnog) i činjenica realnog života, datih društvenih odnosa, objektivnog realnog društvenog stanja. Ustanovljavajući nesklad između prava i činjenica realnog društvenog života, mora se utvrđivati i kauzalitet toga nesklada, eliminišući uzroke i odstranjujući korijene da bi pravo bilo realno i životno.

Dometi i moći prava u regulisanju društvenih odnosa, u usmjeravanju društva, njegovih tokova, u određenom pravcu ograničeni su. To treba znati i uvažavati. Ne postoji svemoć prava, niti je ikada postojala. Zato ga ne treba precjenjivati, ali ga ni potcjenjivati. Apstrahujući slučajeve zloupotrebe pravnog oblika, to jest pojavu da se pravom regulišu odnosi koje ne treba regulisati, kao i odgovarajuće nedostatke u samom pravu, tehničke, jezičko-semantičke, logičke i druge prirode, treba istaći da u jugoslovenskom društvenom, odnosno pravnom prostoru imamo pojavu nemoći prava, to jest njegove nedovoljne moći. Ta se pojava izražava prvenstveno u nepoštovanju prava, odnosno u prekršajima, koji su sve češći i obimniji. Ako je pravo oblik društvene, naime, klasne kontrole društvenih odnosa, a ono to jeste, onda se opravdano postavlja pitanje: otkuda toliko otpora njegovoj primjeni, njegovom ostvarivanju. Drugim riječima, osnovano se postavlja pitanje društveno-klasne sadržine otpora primjeni prava. Koji i čiji interesi predstavljaju motive za takav odnos prema primjeni prava, prema poštovanju zakonitosti. To je jedno od krupnih pitanja samoupravnog društva, odnosno njegovog prava. Realna stanja u tom pogledu direktno vode u socijalnu anomiju, koja je teška društvena bolest. Pravo bez praktičnog dejstva mora da zabrine društvo, posebno njegove organizovane subjektivne snage.

Digitized by Google

Očito je da se odnosi snaga i raspodjela moći u društvu realno uspostavljaju na štetu prava, odnosno njegove primjene. Treba poznavati mogućnosti prava u ostvarivanju određenih društvenih ciljeva, jer od toga dosta zavisi koliko će pravo vladati stvarnošću. Pa ipak, donijeto pravo se mora poštovati, jer i poštovanje lošeg prava bolje je nego biti bez prava. Zajednički život ljudi (društveni život) još se ne može zamisliti bez prava. Od te istine mora se polaziti.

Opravdano se ističe da pravo ne može djelovati samo. Pored drugih uslova, potreban mu je i uticaj činilaca društvene svijesti — političke i moralne.[2] Društvena svijest, odnosno politička i moralna svijest su jake poluge u ostvarivanju i primjeni prava. Kod nas je politička svijest u odnosu na pravo jedino razvijena u pogledu njegovog stvaranja. To nije dovoljno. Isto tako, ako ne i više, potreban je uticaj političke svijesti i na ostvarivanje prava, jer pravo je ono što se realno ostvarilo, sve je ostalo idealitet i papir.

U pogledu moralne svijesti i njenog uticaja na pravo, posebno na njegovo ostvarivanje, situacija je još teža. Stvaranje socijalističkog samoupravnog morala je, izgleda, duži proces nego što se to pretpostavljalo. Kršenje prava, posebno samoupravnog, to je i moralno pitanje i moralni problem. Ipak, ova vrsta društvene regulacije, društvene normativnosti pokazuje svoju neefikasnost. Nastaju teškoće u razvoju i afirmaciji socijalističkog morala. Ako se politička i moralna svijest, u krajnjoj liniji, zasnivaju na postojećim društveno-ekonomskim odnosima, osnovano je zaključiti da se nedostaci društvene svijesti mogu jedino objašnjavati nedostacima socijalne realnosti. Zato se u socijalističkom samoupravnom društvu stvaranju i ostvarivanju prava mora neprekidno kritički pristupati sa gledišta postojeće strukture društva i različitosti interesa njenih segmenata, odnosno ispoljavanja tih interesa.

O jugoslovenskom pravu, pozitivnom pravnom poretku, u našoj teoriji postoje različita mišljenja. Ona se kreću od shvatanja da je riječ o istovjetnim i jedinstvenim pravnim normama do shvatanja da se naše pravo bipolarno izražava u vidu državnog i samoupravnog prava. Šta sve obuhvataju pravo i pravne norme, zavisi od shvatanja prava. U tome svjetlu posmatrano, postoji gledište koje državnu sankciju uzima kao kriterijum za tretiranje društvene norme kao pravne norme, pa u skladu sa tim, po njemu, u nas postoje tri vrste normi koje se izražavaju kao: državno pravo (norme koje donosi i sankcioniše država); samoupravno pravo (norme koje donose samoupravni subjekti, a država sankcioniše); samoupravne norme (norme koje donose i sankcionišu samoupravni subjekti).[3] Prve dvije grupe normi, u skladu sa navede-

[2] Radomir Lukić, *Samoupravljanje i pravo*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1982, str. 69.

[3] Dr Radomir Lukić, *Samoupravno pravo i pravo*, »Samoupravno pravo«, Institut društvenih nauka, Beograd, mart — jun 1975, br. 2.

Digitized by Google

nim kriterijumima, ulaze u pravo, čine pravo, jesu pravo. Suprotno navedenom gledištu, postoji mišljenje da nema osnova za deobu jugoslovenskog prava na državno i samoupravno pravo, jer je riječ o jedinstvenim društveno-ekonomskim odnosima, pa, prema tome, i o jedinstvenom pravu. O ovom pitanju iznijećemo, nešto podrobnije, naše gledište, koje je direktno u funkciji razmatranja uticaja samoupravljanja, samoupravnog društvenog preobražaja u Jugoslaviji na pravo.

Kada se raspravlja o jugoslovenskom pravu, kao pravu socijalističkog samoupravnog društva, ne može se izbeći da ta rasprava ne započne ontološkim pitanjem: da li, ili ne, u jugoslovenskoj pravnoj stvarnosti, u jugoslovenskom pravnom iskustvu, u jugoslovenskom pravu postoji novina koju možemo i koju treba nazvati »samoupravno pravo«, čime se, u odnosu na dosadašnje pravo, označava nov kvalitet, nova pojava u pravu, nova pojava prava, što je uslovljena kvalitativno novom dimenzijom istorijskog i socijalnog razvoja socijalističkog društva. Ako takve novine nema, onda se pravo jugoslovenskog samoupravnog društva pojavljuje, razvija i izražava na nivoima i u okvirima već poznatih obeležja prava.

Odgovor na postavljeno pitanje može se jedino dati na osnovi empirijske analize, u smislu — da li ukupni socijalno-ekonomski i politički razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji donosi neke promjene u pravu, u formi prava. Ako su takve promjene uslijedile, onda se postavlja i pitanje koje su i kakve te promjene, koje nove kvalitete i oblike te promjene sobom nose. Društveno-istorijski i ekonomsko-politički tokovi, koji su zahvatili jugoslovensko društvo, dovode do postepene dominacije rada u odnosu na kapital, do uspostavljanja nevlasničke, radničke vlasti, vlasti rada, na uštrb vlasničke vlasti, vlasti vlasnika, vlasti svojine i kapitala. U takvim odnosima, u kojima se društveni suverenitet kapitala zamjenjuje društvenim suverenitetom rada, spajanjem funkcije rada sa funkcijama prisvajanja i upravljanja u korist radničke klase, objektivno se stvara nova forma prava, što će reći da novi produkcioni odnosi nužno izazivaju promjene u pravnoj stvarnosti, u pravnom iskustvu, u pravu.

Socijalističko samoupravno društvo je objektivno izloženo tendenciji stvaranja nove forme prava, i tu novu tendenciju ili nov kvalitet u pravu socijalističkog samoupravnog društva imamo u samoupravnom pravu. Otuda smatramo da nema osnova gledište da u jugoslovenskom pravu nema ničega što bi trebalo nazvati »samoupravnim pravom«, naročito da ono nema svoju egzistencijalnu posebnost. Činjenica je da je istorijska i empirijska pojavnost samoupravnog prava nešto što realno prožima normativno-pravni život našeg društva, iako je u embrionalnom vidu, u sasvim početnim svojim pojavnim oblicima. Potvrda nove pojave u jugoslovenskom pravu je i sama angažovanost jugoslovenske teorijske pravne misli u poslednje vrijeme, naročito od stupanja na snagu Ustava i Zakona o udruženom radu. Presjek

Digitized by Google

gledišta, što su izražena u jugoslovenskoj pravnoj teoriji o samoupravnom pravu, ostavlja snažan utisak, s obzirom na razradu ove teme, što nije slučajno. U jugoslovenskom pravnom stvaralaštvu, u normativnoj literaturi, država gubi u zakonodavstvu monopolističku i centralističku ulogu. Pravna normativna literatura i uopšte pravno stvaralaštvo obogaćeno je mnogim centrima normiranja. Normativno-pravni policentrizam je karakteristika samoupravnog jugoslovenskog društva sa pluralizmom interesa, jednog multigrupnog društva tržišnog konkurentskog oblika, sa samoupravnim položajem njegovih djelova. Ti i takvi odnosi objektivno nameću formu prava, sa specifičnošću da se ti odnosi pojavljuju, zasnivaju i ostvaruju i u posebnoj strukturi našeg društva — u udruženom radu.

Normativna autonomija je izraz društveno-ekonomske autonomije samoupravnih subjekata u našem društvu. Naša pravna misao to različito tumači. Shvatanje prava i pojedinih njegovih kategorija ostavlja pečat na shvatanju samoupravnog prava i pojedinih njegovih kategorija, a to znači da postoji divergentnost tih shvatanja. Zavisno od toga šta se pod pravom podrazumijeva, to se prenosi i na poimanje samoupravnog prava, tako da se gledišta kreću od negiranja njegovog postojanja, izjednačavajući ga, kao kvalitet, sa kvalitetom »drvenog gvožđa«, do tvrdnje da pored državnog prava postoji samoupravno pravo, pa čak i mimo državnog i njemu nasuprot. U okviru takvih, polarnih gledišta, mišljenja se diferenciraju, zavisno od toga da li se primjenjuje formalan ili sadržinski kriterijum.

Primjenom odgovarajućih kriterijuma dolazi se do odgovarajućih rezultata. Tako se primjenom formalnog kriterijuma dolazi do shvatanja samoupravnog prava kao skupa samoupravnih normi koje donose organizacije udruženog rada i samoupravne interesne zajednice i druge samoupravne organizacije i zajednice (samoupravni subjekti). Prema sadržinskom kriterijumu, samoupravno pravo je ono koje, bez obzira na to ko ga donosi, reguliše pitanja društvene svojine i samoupravljanja; znači, to je ono pravo koje izražava pravne implikacije društvene svojine i samoupravljanja.

Smatramo da je samoupravno pravo normativni oblik jedinstvenog prava jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, pored državnog prava, od kojeg se ono razlikuje. Samoupravno pravo se ne suprotstavlja državnom pravu, ali se od njega razlikuje. Ne suprotstavlja mu se idejno-politički i klasno, iako je samoupravno pravo neposredno pravo radničke klase, a državno ipak izražava cjelokupnu strukturu društva i njegovih različitih interesa. Gledište koje identifikuje državno i samoupravno pravo, *ipso facto*, izjednačava državu i udruženi rad, njihove funkcije i njihove realne (faktičke) i objektivne istorijske tendencije. Država i udruženi rad nemaju istu strukturu, iste ciljeve, niti ih objektivno mogu imati. I socijalistička država je ipak država, takvu njenu poziciju objektivno nameće istorijski razvitak druš-

Digitized by Google

tva prelaznog perioda. Svjesni smo činjenice da se na današnjem stepenu razvoja jugoslovenskog društva objektivno jedan dio društvenih i klasnih interesa i potreba ostvaruje posredstvom države, državne organizacije, »državnom voljom«, a drugi dio tih interesa i potreba u udruženom radu »društveno-samoupravnom voljom«, pa u tome vidimo ne samo neke formalne pokazatelje, nego i različite strukture i funkcije, čiji su produkti također različiti.

Samoupravno pravo ima nekoliko svojih konstitutivnih elemenata, na koje ukazuje dosadašnje pravno iskustvo vezano za ovaj normativni oblik prava. Oni čine njegov pojam, biće. Prvo, za razliku od klasičnog prava, koje je uvijek bilo pravo jednostranog obavezivanja, samoupravno pravo je pravo samoobavezivanja, samoregulisanja, samonormiranja od strane samoupravno organizovanih radnika, koji su tvorci ovog prava i subjekti na koje se ono primjenjuje. Drugo, samoupravno pravo nije pravo heteronomije, što je klasično državno pravo, nego pravo autonomije, nije heteronomno, nego autonomno pravo, pa kao takvo obavezuje svojom, a ne tuđom voljom. Treće, samoupravno pravo nije pravo subordinacije, nego koordinacije, što će reći da ne nameće nečije interese i potrebe silom jačega, nego da omogućuje da se slobodno i demokratski izraze interesi i da se dogovaranjem i sporazumijevanjem odluči o međusobnim društveno-ekonomskim odnosima, u kojima se ostvaruju oni interesi i potrebe o kojima su se na takav način radnici dogovorili. Znači, samoupravno pravo je pravo dogovaranja i sporazumijevanja, a ne hijerarhiziranje odnosa. Četvrto, samoupravno pravo je forma prava radnikâ kroz koju oni ostvaruju svoje društveno i istorijsko pravo na regulisanje društvenih odnosa i, kao takvo, ono je emanacija samoupravljanja i jedan od oblika njegovog ostvarivanja u odnosu na sredstva rada, rezultate i uslove rada. Peto, kroz samoupravno pravo ostvaruje se svijest radničke klase, koja je sve više svjesna sebe i svoje svrhe.

Državno pravo ne posjeduje, objektivno, navedene elemente, pa ni pod pretpostavkom idealnog funkcionisanja delegatskog sistema. Ono izrasta na ukupnoj klasno-slojevnoj strukturi jugoslovenskog društva, ne samo na strukturi udruženog rada; znači, na jednoj širokoj strukturi pluralizma interesa koji se izražavaju i usklađuju i u okviru državnog prava. Samoupravno pravo je, pak, u takvoj strukturi pluralizma interesa oblik kroz koji se počinje, na realan način, uspostavljati nov odnos snaga u društvu, nov odnos u raspodjeli društvenog bogatstva, društvene moći i tereta u društvu, u korist radnikâ i radničke klase. Osnovni izvori samoupravnog prava — društveni dogovori i samoupravni sporazumi, odnosno društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje — u funkciji samoupravnog prava postaju novi istorijski oblici društvene koordinacije, zamjenjujući klasične, tradicionalne mehanizme.

Nesumnjivo je da pojava samoupravnog prava ukazuje na suštinske razlike između socijalističkog prava (prava drugih socija-

Digitized by Google

lističkih zemalja) i prava socijalističkog samoupravnog društva (jugoslovenskog prava). Pravo socijalističkog samoupravnog društva izraz je društveno-svojinskog oblika produkcionog odnosa i uslovâ socijalističkog samoupravljanja, dok socijalističko pravo izrasta na državno-svojinskom obliku produkcionog odnosa i njemu nije svojstveno samoupravljanje. Pravo socijalističkog samoupravnog društva, koje karakterišu društvena svojina i samoupravljanje, rađa samoupravno pravo kao nov normativni oblik prava, koji predstavlja odumiranje državnog prava i prava uopšte. Samoupravno pravo, odnosno njegova pojava, svedoči o tome da se pravo ne može isključivo vezivati za državnu političku vlast, iako je to njegovo važno društveno-istorijsko obeležje. Pravo se veže i šire, za društvenu vlast i moć, koju izaziva i stvara samoupravljanje. To otvara nove mogućnosti za potpunije shvatanje prava, za otkrivanje njegovih novih, društveno-istorijski uslovljenih, karakteristika, svojstava, crta. Tako se pravo jedino može shvatiti i objasniti kao konkretno-istorijska pojava, sa svojim posebnim karakteristikama. Jugoslovensko pravo za to pruža šansu i mogućnost.

Novi oblik pravne normativnosti je realna karakteristika jugoslovenskog pravnog iskustva, njegova istorijska i empirijska pojavnost je činjenica jugoslovenske pravne stvarnosti. Bavljenje samoupravnim pravom vodi ka utvrđivanju njegovih društvenih izvora, što će reći njegove društvene, odnosno klasne prirode. Zalazeći u društvo, u njegovu strukturu, dolazimo do determinanti ove nove normativne pojave, odnosno nove forme prava. Dublja analiza i tumačenje nastanka, izvora, funkcije i sastava samoupravnog prava, samoupravnih pravnih normi, ukazuje na društvene i klasne elemente u njemu, što doprinosi saznavanju ove pojave, ali ne samo nje kao takve, kao normativno-pravne pojave, nego dopunjava i saznanje o pravu uopšte, posebno o pravu socijalističkog samoupravnog društva, čije je samoupravno pravo pojavni oblik i karakteristika. Drugim riječima, pravo socijalističkog samoupravnog društva u razvoju, kao posljedica novog karaktera društveno-ekonomskih odnosa, čiji je izraz i regulator ovo pravo, došlo je u fazu u kojoj se objektivno izražava i u samoupravnoj pravnoj formi, napuštajući tako isključivu formu državnog prava.

Svako je pravo oblik društvene, odnosno klasne discipline i kontrole, društvenog, odnosno klasnog disciplinovanja i kontrolisanja društvenih odnosa, pa je to i samoupravno pravo, kao pravo, kao pravna normativnost. Zato je osnovano istaći da samoupravno pravo nije neklasno pravo, jer bi takva priroda uslovila njegov nepravni karakter, karakter neprava, nepravne normativnosti, a to samoupavno pravo nije, niti može biti. Nema prava koje nije klasno, ono je uvijek pretežno klasno opredijeljeno i usmjereno. To ne znači da pravo samo i jedino proizlazi iz klasne strukture, klasnih odnosa, klasne borbe, posebno ne samoupravno pravo. U osnovi prava nalaze se i drugi interesni odnosi i in-

Digitized by Google

teresni sukobi, koji nemaju klasni karakter, ali su u njegovoj osnovi pretežno klasni odnosi i klasni sukobi. Razvoj socijalističkog samoupravnog društva, njegova pravna praksa ukazuju na to da se proširuje društvena osnova prava, koja se sve više razlikuje od klasne, i to po nizu elemenata. Te nove prostore ispunjavaju demokratske tendencije autonomnog prava.

Samoupravno pravo je klasno pravo zato što je pravo, što je forma prava, što je pravna normativnost koja je izraz sukobljenosti u društveno-ekonomskim odnosima, koju na takav način treba regulisati i kontrolisati. Iako je klasno pravo, ono se ipak razlikuje od do sada poznatih klasnih prava, jer ga neposredno stvara radnička klasa, prevazilazeći tradicionalne okvire i ciljeve klasnog prava, koje je uvijek označavalo ovjekovječene klasne strukture društva i klasne vladavine. A samoupravno pravo nema cilj da održava i reprodukuje klasnu strukturu, nego da je prevazilazi, tako da se uključuje u procese klasne transformacije koja treba da dovede do besklasnosti ljudskog društva.

Tražeći društveno-ekonomsku i istorijsku zasnovanost samoupravnog prava, njegove društvene izvore i funkcije, njegov pojam (biće), sadržinu, prirodu i karakter, kao i njegove relacije sa drugim oblicima prava i formama samoupravljanja, treba konstatovati da su mnogi zaključci neminovno hipotetični, zato što su praksa i iskustvo još uvijek neznatni i nedovoljni za izricanje čvrstih sudova i iznošenje kompletnih saznanja. Biće potrebno još dosta vremena za takve zaključke. Ipak, pravo postoji i treba činiti društveno organizovane naučnoistraživačke poduhvate da se ta pojava, sa gledišta današnjeg stepena njenog razvoja, objašnjava i s pojavne i suštinske strane, uz pokušaj da se ukaže na prirodu ove pojave, posebno sa stanovišta samoupravnog procesa u društvu. Samoupravno pravo nije samo dato, nego i zadato. Tako mu treba i prilaziti, kontinuirano, dosledno i odgovorno. To je put da se o njemu zna više danas nego juče, a manje nego sjutra. Marksističko sociološko poimanje i tumačenje prava, pravne pojave — jedini je put da se dođe do spoznaje prava socijalističkog samoupravnog društva. Na početku smo, pa i to treba uvažavati kada se uzimaju u obzir rezultati, različitosti, pa i nestrpljivost da se dođe do većih saznanja.

Digitized by Google

Vlado Cvjetićanin —
Vlado Puljiz

Seljaci-radnici u poljoprivredi

(Značaj i perspektive)

Tokom kapitalističkog razvoja, a u mnogim zemljama tek u razdoblju nakon pobjede socijalizma, kao što je slučaj i sa našom zemljom, pod utjecajem procesa industrijalizacije i urbanizacije dolazi do velikih i veoma intenzivnih društveno-ekonomskih promjena u poljoprivredi i na selu. Poljoprivreda se kao grana privređivanja modernizira, prije svega, uvođenjem industrijskih metoda rada, u čemu doprinos nauke njenom razvoju postaje sve značajniji. Paralelno s tim teku procesi deagrarizacije, odnosno smanjivanja udjela poljoprivrednog stanovništva, i preobrazbe patrijarhalnih uvjeta seoskog života, kao i proces socijalne diferencijacije seoskog stanovništva i seoskih domaćinstava. Ove društveno-ekonomske promjene na selu i poljoprivredi su u pojedinim zemljama, kao, uostalom, i u našoj, enormne, jer se ostvaruju u relativno kratkim vremenskim intervalima, tokom svega nekoliko decenija, a njihove posljedice dosežu neslućene razmjere.[1]

[1] U vremenu od 1945. do 1980. godine u Jugoslaviji se udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu smanjio sa 73% na ispod 30%. U Švedskoj je trebalo devedeset godina da se taj udio smanji sa 71% na 32% (1840—1930); slično je i u SAD (1820

Digitized by Google

Narastanje sloja seljaka-radnika i njihovih gospodarstava, odnosno domaćinstava, spada u najmarkantnije od tih promjena, odnosno posljedica. Danas je u našoj zemlji relativno značajan udio seljaka-radnika u socijalnoj strukturi zaposlenih, kao i relativno velika rasprostranjenost njihovih gospodarstava, odnosno domaćinstava, u poljoprivredi. Slično je i u gotovo svim zemljama i regionima svijeta.[2]

Ova pojava još nije dovoljno istražena i valorizirana u okviru ukupnih strukturnih promjena u poljoprivredi i na selu. Ali pojačano znanstveno zanimanje dolazi sve više do izražaja, prije svega, u sve većem broju neposrednih istraživanja o seljacima-radnicima i njihovim gospodarstvima, odnosno domaćinstvima, i u našoj zemlji i u inozemstvu. Ona su bila povod i za održavanje većeg broja naučnih skupova, kako na nacionalnom tako i na međunarodnom nivou. Neke nacionalne i međunarodne organizacije izdaju posebne publikacije u kojima se iznose različiti statistički podaci o ovoj kategoriji zaposlenih i njihovim gospodarstvima, odnosno domaćinstvima.

Geneza seljaka-radnika u početku je vezana za razvoj kapitalističkog načina proizvodnje i, na toj osnovi, raslojavanje seljaštva, što je započelo zapravo još krajem 16. i početkom 17. stoljeća i traje nesmanjenim intenzitetom sve do danas.[3] Stalno reproduciranje ovog sloja pokazuje da je riječ o normalnoj, pratećoj pojavi ukupnog privrednog razvoja, ali i o veoma vitalnoj i po svojim pojavnim oblicima nadasve specifičnoj socijalnoj kategoriji zaposlenih. Izvjesne nejasnoće i dileme nastaju uslijed historijske transformacije pojavnih oblaki ovog socijalnog sloja. Poluproleteri ili poluseljaci, kao prijelazni privremeni sloj, iz prve faze kapitalističke industrijalizacije, pretvaraju se kasnije u takozvane perzistentne seljake-radnike, koji, unatoč svim izazovima novog zanimanja, održavaju svoja poljoprivredna gospodarstva (sada često nazivani klasičnim seljacima-radnicima), a po-

—72%, a u 1910 — 32%), Japanu (1887 — 78%, a 1960 — 33%) i Francuskoj (1866 — 63%, u 1951 — 23%). Danskoj je bilo potrebno 130 godina za takvo smanjenje poljoprivrednog stanovništva (1801 — 67%, a u 1930 — 29%).

Vidjeti: V. Stipetić, *Poljoprivreda i ekonomska nestabilnost u Jugoslaviji*, „Opredjeljenja", br. 1/1982, Marksistički studijski centar CK SKBiH „V. Vlahović", Sarajevo, str. 15.

[2] Navodimo kao ilustraciju neke podatke iz publikacija OECD „Part-time Farming" — separati za pojedine zemlje, Pariz, 1977—1979. Postotak mješovitih domaćinstava iznosi u SR Njemačkoj — 55% (1974), Italiji — 54,5% (1970), Austriji — 54% (1973), Poljskoj — 62,3% (1978), SAD — 54,3% (1969) i Japanu — 87,5% od ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava (1974).

[3] Tako F. Engels u svom djelu *Položaj radničke klase u Engleskoj* („Kultura", Zagreb, 1952, str. 14) kaže: „Prije uvođenja strojeva, predenje i tkanje vršilo se u kući samog radnika. Žene i kćeri su prele pređu koju je muž tkao, ili koju su one same prodavale, ako je sam starješina nije prodavao. Pošto su takve tkalačke porodice većinom živjele na selu, one su se, pored tkanja i predenja, bavile i zemljoradnjom."

Digitized by Google

tom u razvijenom industrijskom društvu se preobražavaju u takozvane djelomične poljoprivrednike (part-time farmers) samo sa dijelom radnog vremena utrošenog u poljoprivredi; oni nisu siromašan, nego relativno imućan sloj stanovništva. Sadašnji djelomični poljoprivrednici se, uz zadržavanje zemljišnog posjeda i stalno bavljenje nekim nepoljoprivrednim poslom, ne rukovode, kao nekada, samo egzistencijalnim, nego i drugim razlozima. Zato je aktuelno i nadasve interesantno pokušati odgovoriti na pitanje o budućnosti, to jest perspektivi ovog socijalnog sloja, odnosno gospodarstava koja pripadaju seljacima-radnicima (u nas obično nazvana mješovita gospodarstva).[4] Pitanje je relevantno i za našu agrarnu politiku, koju upravo u okviru dugoročne politike ekonomske stabilizacije preispitujemo sa stanovišta novih okolnosti i uvjeta (društvenih, ekonomskih, tehnoloških, socijalnih, demografskih i drugih) u kojima se nalaze naša individualna poljoprivreda i selo. Nova okolnost je, bez sumnje, sve veći udio seljaka-radnika i njihovih gospodarstava u poljoprivredi. Kakvu agrarnu politiku voditi u uvjetima dominacije mješovitih gospodarstava, jedno je od kjlučnih pitanja daljeg razvoja individualnog sektora poljoprivrede. Međutim, odgovor je veoma složen, jer dublje zadire u vlasničke odnose. U svakom slučaju, važno je sagledati budućnost ovih gospodarstava, o čemu u daljem tekstu, na osnovi vlastitih istraživanja, iznosimo svoje poglede.

Osnovni razlozi koji generiraju mješovita domaćinstva-gospodarstva u našoj poljoprivredi

Treba očekivati da će se u narednom razdoblju mješovita gospodarstva u našoj zemlji ne samo održati, nego i umnožiti. Pri tome polazimo od šireg poimanja mješovitog domaćinstva-gospodarstva, u smislu postojanja određenog kontinuuma dvojne aktivnosti članova domaćinstava, odnosno dvojnog dohotka domaćinstava. Taj kontinuum izražava sve stupnjeve „mješovitosti". Granični slučaj čini domaćinstvo-gospodarstvo koje se isključivo bavi poljoprivredom radi priskrbljivanja sredstava za egzistenciju. U krajnjem vidu može se za uvjete razvoja naše individualne poljoprivrede (postojanje zemljišnog maksimuma) postaviti hipo-

[4] Termin je adekvatniji za domaćinstvo, jer indicira različitost (mješovitost) zanimanja članova domaćinstva ili različitost (mješovitost) izvora dohotka domaćinstva. Termin je manje adekvatan za gospodarstvo, jer više indicira različitost (mješovitost) proizvodnje, nasuprot gospodarstvima sa specijaliziranom (često monokulturnom) proizvodnjom. Više bi bio primjeren termin: gospodarstvo seljaka-radnika ili gospodarstvo osoba sa alternativnim (ili dvojnim) zaposlenjem ili, pak, gospodarstvo s djelomičnim vremenom (usporedi Part-time farm). No zbog odomaćenosti termina „mješovito gospodarstvo" — pod kojim većina u nas kada ga upotrebljava misli na gospodarstvo čiji članovi domaćinstva rade dijelom na vlastitom gospodarstvu, a dijelom izvan njega u nekoj nepoljoprivrednoj djelatnosti i tako stječu dohodak dijelom iz poljoprivrede, a dijelom izvan nje — koristimo ga u ovom članku u naprijed navedenom značenju.

Digitized by Google

teza da će u dogledno vrijeme sva naša individualna gospodarstva postati mješovita. Tome u prilog govori više razloga, od kojih ćemo ovdje spomenuti najvažnije.

Prvo, naš relativno mali individualni posjed ne omogućava primjeren standard seoskoj obitelji, pa je ona prisiljena da ostvaruje dodatne prihode izvan njega.

Drugo, razvijanje nepoljoprivrednih djelatnosti u seoskim područjima omogućava poljoprivrednicima da zaradu izvan posjeda ostvaruju u blizini svojih domova, pa stoga ne moraju napuštati posjed niti rad na njemu.

Treće, urbanizacija se u novijem razdoblju javlja više kao „eksplozija", a manje kao „implozija" (u terminologiji L. Mumforda), što znači da urbane tekovine dopiru i do najudaljenijih sela, pa tako otpadaju razlozi za odlazak u grad.

Četvrto, kriza gradskog načina života (buka, zagađenost, otuđenost) dovela je do revalorizacije nekih elemenata života u selu kao što su: život u kontaktu s prirodom, mir, svježi zrak, fizička aktivnost i slično. To je povećalo samosvijest seoskih stanovnika u pogledu vrijednosti njihovog načina života.

Peto, uslijed svega toga javile su se, pored ekonomskih, i razne druge motivacije zadržavanja zemljišnog posjeda od strane nepoljoprivrednika kao što su: čuvanje očevine, povremeno rekreativno pribježište, mjesto provođenja mirovine itd.

Sve to izvanredno komplicira sliku mješovitih gospodarstava u našoj zemlji, jer se unutar njih dešavaju raznovrsne simbioze aktivnosti, dohotka, načina života.

U prilog ovakvim našim razmišljanjima o budućnosti mješovitih domaćinstava-gospodarstava u Jugoslaviji iznijećemo osnovnu argumentaciju u vidu nekoliko teza.[5]

Teza prva: „Gotovo sva naša individualna gospodarstva, u jednom širem značenju, tendiraju da postanu mješovita."

U potvrdu ove teze mogu se iznijeti slijedeći argumenti:

1) Prema popisu poljoprivrede 1969. godine, u našoj je poljoprivredi bilo 43,8% mješovitih od svih individualnih gospodarstava, a prema našem istraživanju, provedenom 1976. godine na uzorku od 4.339 individualnih gospodarstava, uz nešto proširenu definiciju mješovitosti (zaposlenost u inozemstvu, stalna sezonska zarada — turizam i slično), bilo je 59,1% mješovitih i 40,9% poljoprivrednih gospodarstava.

2) Elementi mješovitosti zapažaju se i u mnogim našim poljoprivrednim gospodarstvima: naime, naše čisto poljoprivredno domaćinstvo 28% svojih prihoda ostvaruje izvan posjeda.

[5] Podaci koji se dalje iznose u ovom radu zasnivaju se na istraživanju mješovitih gospodarstava provedenom 1976, a kojim su rukovodili autori i Edhem Dilić. Vidjeti opširnije u objavljenoj ediciji o rezultatima ovog istraživanja: *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, IDI Sveučilišta u Zagrebu, 1980, te u saopćenju autora na Međunarodnom seminaru o problemima mješovitih gospodarstava, SAN, JAZU, Ljubljana, 1981.

Digitized by Google

3) Prema podacima o socijalnoj reprodukciji anketiranih individualnih gospodarstava u kojima je kućedomaćin star 50 godina i više, samo na 29,6% takvih gospodarstava živi potencijalni nasljednik poljoprivrednik (pored njega može biti i nepoljoprivrednik), dok su u svim ostalim slučajevima potencijalni nasljednici nepoljoprivrednici, izdržavani članovi, uglavnom na školovanju, ili je, pak, nasljednik odstutan ili ga uopće nema. To znači da će ta gospodarstva uglavnom dospjeti u ruke nepoljoprivrednika, bilo onih koji žive na posjedu ili izvan njega.

Osnovni uzroci koji su uvjetovali ovakvu ekspanziju „mješovitosti" su slijedeći:

1) *Nedostatnosti seljačkog posjeda,* od kojih su relevantne naročito ove:

— Naš mali posjed ne omogućava primjeren standard seoskoj obitelji. Tako su u našoj anketi ispitanici istakli da bi prosječni naš posjed, koji bi seoskoj obitelji omogućio primjeren standard, trebao iznositi 8 ha, a on stvarno dostiže oko 3 h.

— Stalno se na posjedu smanjuje prostor za oplodnju seljačkog rada. S jedne strane, naime, raste udio troškova u poljoprivrednoj proizvodnji koji se izvan nje formiraju, a, s druge, trgovina, prerađivačka industrija i drugo, sve više individualnim poljoprivrednicima oduzimaju neke njihove nekadašnje poslove. U tom je pogledu simptomatičan podatak da su naši ispitanici među problemima individualnog gospodarstva na prvom mjestu spominjali cijene repromaterijala.

— Zapošljavanje izvan gospodarstva i stjecanje nepoljoprivrednih dohodaka najpogodniji je pravac za ekonomsku ekspanziju seoskog domaćinstva u odnosu na druge solucije prevladavanja slabosti malog posjeda, kao što su povećanje posjeda ili intenzifikacija proizvodnje, koji su rizičniji i nepouzdaniji, a i ne donose sve prednosti vanjskog stalnog zapošljavanja.

2) *Disperzija nepoljoprivrednih djelatnosti u selu,* koja se izražava u više vidova, od kojih su najznačajnija dva:

— Disperzija privrednih objekata u manje centre izvan velikih gradova i velikih industrijskih aglomeracija, što je doprinijelo tome da mnogi poljoprivrednici zapošljavanje nalaze nadomak svojih domova i sela. Tako, prema podacima iz naše ankete, samo 16,1% seljaka-radnika odlazi na posao dalje od 20 kilometara, dok su svi ostali zaposleni na manjim distancama. Ako znamo da moderna sredstva saobraćaja znatno smanjuju distance (po vremenskom mjeritelju), možemo konstatirati da su mnoga naša seoska područja pokrivena društvenim privrednim objektima.

— U samim selima, uslijed podjele rada, raste mogućnost nepoljoprivrednog zapošljavanja i nepoljoprivredne zarade.

3) *Urbanizacija sela i kriza gradskog načina života.* U vezi sa ovim uzrokom važno je istaći dva momenta:

— Urbanizacija se sve više ogleda u disperziji urbanih tekovina u seoska područja. To se lijepo može vidjeti u širenju urbanih infrastrukturnih sistema u sela kao što su: elektrifikacija,

Digitized by Google

izgradnja moderne putne mreže, izgradnja vodovoda (grupnih i pojedinačnih) i drugo. Ipak, jedan od faktora koncentracije u gradove još uvijek igra veliku ulogu: to su institucije za zadovoljavanje obrazovnih, kulturnih i zdravstvenih potreba stanovništva.

— Do održanja mješovitih gospodarstava u novije je vrijeme dovela i revalorizacija nekih elemenata seoskog načina života, a što je u vezi s krizom grada (buka, zagađenost, otuđenost). Uslijed toga kod seoskih stanovnika jača samosvijest u pogledu prednosti života u selu. Usporedbe podataka iz ankete seoske omladine u 1965. i 1975. jasno pokazuju ovaj obrat u raspoloženju.[6]

Teza druga: „Unutar naših mješovitih gospodarstava sve više raste ponder nepoljoprivrednih djelatnosti i prihoda, a smanjuje se značenje zemljišnog posjeda i poljoprivredne aktivnosti."

U potvrdu ove teze mogu se iznijeti ovi argumenti:

1) Prema podacima ankete SZS za 1974. godinu, od ukupnih prihoda mješovitih gospodarstava 64% činili su prihodi izvan gospodarstva.

2) Naša je anketa pokazala da 75,1% ispitanika iz mješovitih gospodarstava smatra važnijim prihod izvan gospodarstva, 16,7% smatra važnijim prihod sa gospodarstava, a 8,2% podjednako važnim oba izvora prihoda.

3) Naše je istraživanje pokazalo slijedeće: u slučaju nužde, kada bi se morali opredijeliti za jednu od djelatnosti — 90,8% seljaka-radnika bi napustilo poljoprivredu, a samo 9,2% nepoljoprivrednu djelatnost.

Osnovni uzroci ovakvom porastu značaja nepoljoprivrednih dohodaka su slijedeći:

1) Mali posjed se ekonomski sve više marginalizira, utoliko više što „ugrađeni" troškovi proizvodnje smanjuju mogućnost poljoprivredne zarade (input faktora proizvodnje).

2) Nepoljoprivredni dohodak ima mnoge prednosti nad poljoprivrednim — stalan je, stabilan, novčan, pritječe u jednakim razmacima.

3) Uz nepoljoprivredno zaposlenje su vezane neke druge prednosti — mirovinsko osiguranje, potpuna zdravstvena zaštita, mogućnost dobijanja kredita, bolji socijalno-politički status. Tako je u našoj anketi 34,9% ispitanika svoje zapošljavanje izvan poljoprivrede obrazlagalo općim prednostima nepoljoprivrednog zanimanja, 28,3% nedostacima zanimanja poljoprivrednika, a 29,9% problemima vlastitog individualnog posjeda;

4) Na mješovitim gospodarstvima je među seljacima-radnicima sve više onih koji su se školovali za nepoljoprivredno zanimanje, pa, dakle, imaju više profesionalni status od klasičnih selja-

[6] Naime, godine 1965. većina anketiranih se opredjeljivala za grad kao mjesto življenja, naročito za regionalne i republičke centre, dok je 1975. godine većina ispitanika izrazila želju da živi u manjim naseljima.

Digitized by Google

ka-radnika; prema podacima iz naše ankete, prethodno je nepoljoprivredno zanimanje, pa je, dakle, „ušlo" u status seljaka-radnika, imalo 30,3% anketiranih, dok ih je 69,7% „došlo" iz statusa poljoprivrednika.

Teza treća: „Mješovita domaćinstva aktivnosti i proizvodnju na posjedu prilagođavaju svojoj nepoljoprivrednoj aktivnosti. Pored proizvodnog, za njih zemljišni posjed dobiva druge, pa tako i socijalno-psihološke namjene."

U potvrdu ove teze mogu se navesti slijedeći argumenti:

1) U nas postoji stagnacija poljoprivredne proizvodnje na individualnim gospodarstvima, koja je u vezi sa širenjem mješovite poljoprivrede; naročito je zapaženo opadanje stočnog fonda u individualnom vlasništvu.

2) Podaci iz naše ankete pokazuju da su seljaci-radnici više skloni prodaji zemljišta, njegovom davanju u zakup, udruživanju.

3) Po svemu sudeći, mješovita su domaćinstva više zainteresirana za autokonzumnu okućnicu (vrt, voćnjak, vinograd, ekonomsko dvorište), a opada im interes za intenzivnu robnu proizvodnju.

4) Podaci iz naše ankete pokazuju da nisu samo ekonomski razlozi doveli do zadržavanja zemljišnog posjeda: jedni hoće zadržati očevinu, drugi žele imati rezervu za slučaj nezaposlenosti, treći žele vlastite proizvode, četvrti zabavljanje poslije redovnog posla itd.

Među osnovne uzroke ovakvih tendencija u poljoprivrednoj proizvodnji mješovitih gospodarstava treba ubrojiti slijedeće:

1) Sve se više članova mješovitih domaćinstava zapošljava izvan posjeda, pa je sve manje rada koji se može angažirati na posjedu.

2) Zaposleni izvan posjeda prihvaćaju se onih poslova koje mogu kombinirati sa svojim nepoljoprivrednim zanimanjem.

3) Oni slabije obrađuju ili, pak, napuštaju udaljenije zemljište, koje im ostaje izvan okućničkog interesa.

Teza četvrta: „Suvremeni tehničko-tehnološki razvoj „oslobađa" dio radnog vremena zaposlenih u poljoprivredi i u nepoljoprivrednim djelatnostima i tako otvara nove mogućnosti za razvoj mješovitih domaćinstava."

U prilog ovoj tezi mogu se iznijeti slijedeći argumenti:

1) Obavljanje mnogih poljoprivrednih poslova je fizički znatno olakšano i vremenski skraćeno u odnosu na nekadašnji način rada. To je rezultat, prije svega, kontinuiranog unapređivanja i usavršavanja tehničko-tehnoloških postupaka u poljoprivrednoj proizvodnji, novih, sve savršenijih sredstava rada, novih sistema proizvodnje čija je karakteristika da se mogu vremenski čvrsto planirati i egzaktno kontrolirati (na primjer, proizvodnja brojlera), redukcije pojedinih funkcija u procesu poljoprivredne pro-

Digitized by Google

izvodnje, koje za račun poljoprivrede sada u sve većoj mjeri obavljaju različite vanjske institucije, specijalizacije na jednu ili dvije vrste proizvodnje, koje unaprijed „naručuju" prerađivači hrane itd. Takvi novi uvjeti proizvodnje „oslobađaju" dio radnog vremena aktivnih osoba u poljoprivrednim domaćinstvima i omogućuju im da, uz poljoprivredne, povremeno ili stalno, obavljaju razne nepoljoprivredne poslove, bilo kod kuće (kućna radinost, rad na „sitz" i slično) bilo u radnoj organizaciji.

2) U okviru nepoljoprivrednog sektora sve se više razvijaju razne neindustrijske djelatnosti, prije svega uslužne. Niču i razvijaju se i potpuno nove, do sada nepoznate grane. Na taj način širi se i povećava broj različitih nepoljoprivrednih zanimanja, vrši njihova diversifikacija i proširuju mogućnosti i oblici stjecanja dohotka mimo rada na vlastitom gospodarstvu.

3) Paralelno sa tim stalno raste produktivnost rada u okviru nepoljoprivrednog sektora i skraćuje se radno vrijeme zaposlenih. Osim toga, uvode se novi sistemi radnog vremena, u kojima obavljanje radnih zadataka nije vezano uz fiksno radno vrijeme i obaveznu prisutnost na radnom mjestu. To utječe na širenje dopunskog rada u poljoprivredi, ali i u drugim djelatnostima, što će u budućnosti još više dolaziti do izražaja.

Ovime se mogućnosti dvojne aktivnosti, kakvu predstavlja poljoprivredno-nepoljoprivredna djelatnost, znatno proširuju i njeno obavljanje znatno olakšava, jer je sve više nepoljoprivrednih zanimanja i sve je više poljoprivrednih proizvodnji koje se mogu kombinirano obavljati.

*

Zaključno možemo ustvrditi da suvremeni uvjeti ekonomskog razvoja u još jačoj mjeri nego ranije pogoduju nastajanju mješovitih gospodarstava i porastu broja osoba sa dvojnim poljoprivredno-nepoljoprivrednim zanimanjem. Javljaju se, zapravo, novi oblici ove pojave, koji još nisu dovoljno istraženi niti valorizirani sa stanovišta dosadašnjeg koncepta „mješovitosti" u poljoprivredi.

Digitized by Google

Mladen Obradović

Koncept međuzavisnosti u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima

1. Nastanak i razvoj koncepta međuzavisnosti

U međunarodnim ekonomskim odnosima i u svetskoj privredi veoma dugo je bio važeći koncept jednostrane, jednosmerne zavisnosti jednih zemalja — nerazvijenih — od drugih — razvijenih. Na neki način, ovaj koncept bio je i suštinski povezan sa kolonizacijom siromašnih od strane jakih i bogatih zemalja. U istoriji dekolonizacije koncept međuzavisnosti uvek je zamišljan kao prepreka i kočnica sticanju nezavisnosti kolonija, ili se potvrđivao kao koncept što najavljuje tu nezavisnost.[1]

Celokupna politika i praksa tih odnosa zasnivala se na — bar je tako izgledalo — nepomerljivom i bogomdanom odnosu zavisnosti siromašnih od bogatih nacija.

Danas, međutim, ta i tako razvijena svetska privreda došla je u svoju najgoru i najtežu krizu u poslednjih pedeset godina, odnosno nezapamćenu još od vremena velike krize 1929. Ta kriza izražava se danas ne samo u već poznatom teškom stanju privreda nerazvijenih zemalja, u njihovoj sve većoj spoljnoj zaduženosti

[1] Mahdi Elmandjra, *Rapport de la Commission Brandt sur les problèmes du développement*, »futuribles«, br. 34, jun 1980, str. 71.

Digitized by Google

i daljem proširenju jaza u razvoju u odnosu na razvijene industrijske zemlje, već i u ozbiljnim potresima privrede samih razvijenih zemalja, koji se ogledaju u stalnim pritiscima inflacije, sve većoj nezaposlenosti i uopšte slabom privrednom rastu.

I pored ove teške opšte situacije, ekonomska katastrofa preti ipak, pre svega, najsiromašnijim zemljama u svetu, u kojima prosečan godišnjih prihod zaposlenih iznosi jedva koliko dvonedeljna naknada nezaposlenih u najrazvijenijim zapadnoevropskim zemljama. U međuvremenu sami izdaci u vojne svrhe Istoka i Zapada već prelaze zastrašujuću cifru od 500 milijardi dolara godišnje. Razvijeni deo sveta troši više za stvaranje oružja za uništenje nego što 2,5 milijarde ljudi u zemljama u razvoju (dalje: ZUR) ima na raspolaganju za goli opstanak.

Tokom sedamdesetih godina učinjeni su izvesni napori na međunarodnom planu s ciljem da se pregovorima postignu takve promene koje bi bar donekle smanjile ekonomsku neravnopravnost nacija savremenog sveta. S obzirom na to da se opšta ekonomska kriza i dalje produbljuje, postalo je jasno da su takve promene neophodne ne samo da bi se pomoglo najsiromašnijim zemljama, već i onima najbogatijima. Na žalost, pokazalo se da je mnogo lakše sporazumeti se oko rastuće globalne međuzavisnosti svetske privrede nego suočiti se sa njenim implikacijama. Drugim rečima, bez mnogo oklevanja, priznato je da je nastalo stanje opšte svetske recesije, ali se pružaju snažni otpori prihvatanju svetskih rešenja za prevazilaženje ovakvog stanja.

Ukratko, koncept međuzavisnosti u međunarodnim ekonomskim odnosima podrazumeva i uslovljava bitne strukturne promene u tim odnosima i u svetskoj privredi, i to kako u zemljama u razvoju tako i u razvijenima. Neophodne globalne promene u strukturi svetske privrede zahtevaju, naime, i odgovarajuće promene u nacionalnim ekonomijama obeju grupa zemalja. Neki teoretičari međunarodne ekonomije ovde vide kao glavni problem — usklađivanje ekonomske međuzavisnosti sa nacionalnom autonomijom (u političkom i ekonomskom smislu)[2], pa tu dilemu svode na izbor mogućih nacionalnih instrumenata rešavanja: između internog prilagođavanja (fiskalnom i monetarnom politikom) i spoljnog prilagođavanja (na primer, promenom politike deviznog kursa) platnobilansnih neravnoteža, kao i između prilagođavanja i finansiranja (obezbeđenjem dovoljne međunarodne likvidnosti).

Pri tom do strukturnih promena u privredama zemalja u razvoju dolazi pod uticajem industrijalizacije, koja zatim omogućava povećano učešće tih zemalja u međunarodnim ekonomskim odnosima, donoseći i izazivajući istovremeno javljanje i određenih problema u odnosima ZUR sa razvijenim zemljama, pre svega onih što su vezani za komparativne prednosti u pojedinim

[2] Richard N. Cooper, *The Economics of Interdependence*, Columbia University Press, New York, 1980.

Digitized by Google

sektorima nacionalnih ekonomija. Razvojem koncepta međuzavisnosti povećava se značaj strukturnih promena u privredama ZUR za dalji razvoj i funkcionisanje ukupne svetske privrede.

S druge strane, raste broj razvijenih zemalja koje, sprovodeći i same neophodne strukturne promene u svojim privredama, dolaze do saznanja o tome da će upravo proširivanjem međunarodnih ekonomskih odnosa, na bazi većeg i ravnopravnijeg učešća ZUR u njima[3], sebi stvoriti mogućnosti za sopstvenu nacionalnu proširenu reprodukciju i razvoj, a koje su počele da se gube u današnjoj krizi svetske privrede i u okviru bezuspešnog daljeg primenjivanja klasičnih metoda ekonomske ekspanzije.

Usled nastalih strukturnih promena u privredama ZUR, povećava se i njihov ukupan značaj za razvoj svetske privrede u celini. Međutim, započete i dalje razvijane strukturne promene u ZUR ne mogu biti nastavljene u dosadašnjem obliku njihovog strukturnog razvoja, to jest razvoja ZUR kao proizvođača sirovina i primarnih proizvoda, odnosno izvoznika gotovo isključivo tih proizvoda. Da bi mogle postati sve važnija tržišta za izvoz industrijskih proizvoda iz razvijenih zemalja, same ZUR moraju imati razvijeniju industrijsku proizvodnju, značajnije izvozne prihode i time i veće mogućnosti za povećana ulaganja kapitala u sopstveni razvoj. Neophodnim promenama u strukturi svojih nacionalnih ekonomija ZUR mogu same da stvore osnovu svog budućeg privrednog razvoja, kao i da postignu viši stepen integrisanosti u tokove svetske privrede. Međutim, taj i takav njihov razvoj, pa i same strukturne promene, nisu mogući ukoliko istovremeno u razvijenim zemljama ne dolazi do odgovarajućih i neophodnih strukturnih promena, odnosno kasnije do promena u okviru ukupne međunarodne podele rada. Jasno je da je težište napora koje treba učiniti, u cilju bržih strukturnih promena u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima, u samim ZUR, ali se istovremeno povećava i uticaj kretanja u svetskoj privredi zbog sve većeg uključivanja ZUR u njene tokove. Drugim rečima, povećava se značaj međudelovanja promena u nacionalnoj ekonomiji i promena u strukturi ukupne svetske privrede. Karakteristike strukturnih promena u ZUR zavise u velikoj meri od razvoja i oblika međunarodnih ekonomskih odnosa. Ti oblici su, pre svega, razne vrste međunarodnog finansiranja razvoja privreda ZUR, zatim forme i efekti procesa transfera tehnologije iz razvijenih zemalja u ZUR i slično. Ipak, na prvom mestu među ovim faktorima nalazi se povećanje izvoza iz ZUR, i to, pre svega, proizvoda višeg stepena obrade, u koje je ugrađena značajna komponenta nacionalne dodatne vrednosti.

Kako je to istaknuto i na više značajnih skupova nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju[4], »koncept svetske međuzavisnosti i

[3] Résolution sur les perspectives du dialogue Nord-Sud, suite à la rencontre de Cancun, »Journal Officiel des Communautés Européennes«, br. C 11/1982, str. 71.

[4] Ekonomski deo Deklaracije konferencije ministara inostranih poslova nesvrstanih zemalja, Beograd, 25—30. jul 1978.

Digitized by Google

značajne saradnje između razvijenih i zemalja u razvoju može se ostvariti ako razvijene zemlje obezbede slobodan pristup tržištu, kako bi se stvorio prostor za proizvode iz zemalja u razvoju, kao i usklađivanjem njihovih programa i planova razvoja. Intenzivna industrijalizacija nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju mora se dopuniti jačanjem kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage, usklađivanjem strategije i politike, pojačanom obukom industrijske radne snage i transferom tehnologije«.

Odnose između razvijenih zemalja i ZUR, posebno u toku sedamdesetih godina, karakterisalo je sledeće: prvo, dramatično je povećan značaj ZUR za ekonomske interese ostalog dela sveta i za funkcionisanje međunarodnog ekonomskog sistema; drugo, nastale su značajne razlike u pogledu stavova o neophodnim strukturnim promenama i pravilima ponašanja u svetskoj privredi. Dok su ZUR insistirale na hitnim i suštinskim promenama, razvijene zemlje su ispoljavale težnju za postepenim promenama, koje bi odgovarale njihovoj sposobnosti prilagođavanja novonastaloj situaciji u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima. Obe strane su ipak prihvatile kao činjenicu da će se tokom osamdesetih godina povećavati uključivanje ZUR u tokove svetske privrede i trgovine, ali i potreba poboljšanja globalnih odnosa između Severa i Juga.

Teškoće u privredama razvijenih zemalja poslednjih godina ogledaju se u očigledno neukrotivom zaoštravanju ekonomskih problema — u usporenom rastu proizvodnje, padu produktivnosti, strukturnoj nezaposlenosti i u stopama inflacije koje obezvređuju sve postignute rezultate u privredi i izazivaju nevericu u budućnost.

Zemlje u razvoju, s druge strane, suočavaju se već duže vreme sa velikim ekonomskim teškoćama, pa im poslednja globalna kriza, na izvestan način, i lakše pada, iako im i njihovo suočavanje sa izgledima u budućnosti ne dopušta nimalo optimizma. Ove zemlje su neposredno pogođene slabom konjunkturom i rastom na tržištu razvijenih zemalja, dok inflacija istovremeno povećava njihovu zaduženost, što se ogleda u većem deficitu u trgovinskom bilansu (skuplji im je uvoz iz razvijenih zemalja). Njihov ukupan spoljni dug već se približava zastrašujućoj sumi od 500 milijardi dolara, dok se razvijene zemlje sve više pravdaju da nisu u mogućnosti da dalje povećavaju svoju javnu pomoć za razvoj ZUR, koja je već do kraja sedamdesetih godina trebalo da dostigne u proseku 0,7% bruto nacionalnog proizvoda razvijenih zemalja. Primena radi, SAD izdvajaju manje od 0,2%, Francuska oko 0,3% i slično.

Konceptu međuzavisnosti počela se davati prednost u odnosu na raniji koncept jednosmerne zavisnosti (ZUR od razvijenih) tek poslednjih 7—8 godina, odnosno posle izbijanja svetske energetske krize, 1973—74. godine. Energetska kriza u svetu je pokazala da i na izgled izuzetno snažne i nepovredive privrede razvijenih zemalja imaju brojne slabosti, odnosno da počivaju na

Digitized by Google

labilnim temeljima, koji se oslanjaju, pre svega, na snabdevanje jevtinim sirovinama iz zemalja u razvoju. Upravo u vreme energetske krize kod ZUR je konačno sazrela svest o njihovoj stvarnoj ulozi i značaju za privrede razvijenih zemalja. Tako je i nastao novi pojam, novi koncept: koncept međuzavisnosti, odnosno priznavanje zavisnosti i industrijski razvijenih zemalja od ZUR, a ne samo obrnuto, kao što je dotle bio slučaj.

Institucionalizacija koncepta međuzavisnosti praktično je potvrđena 1974. godine, na Šestom specijalnom zasedanju UN, na kojem je usvojena Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka. U toj deklaraciji se, između ostalog, ističe da NMEP treba da bude zasnovan na principu punog, efikasnog i ravnopravnog učešća svih zemalja u rešavanju svetskih ekonomskih problema od zajedničkog interesa.

2. Odnosi EEZ—ZUR: najbolji primer međuzavisnosti

Odnosi između Evropske ekonomske zajednice i zemalja u razvoju predstavljaju najbolji primer međuzavisnosti razvijenih zemalja i ZUR, posmatrao u svetskim razmerama. Za razliku od dveju supersila, privrede zapadnoevropskih zemalja oduvek pokazuju visok stepen zavisnosti od svetskih kretanja i promena u strukturi svetske privrede i u međunarodnoj podeli rada. Ova zavisnost razvijenih zemalja-članica EEZ od privreda ZUR je dvosmernog karaktera: s jedne strane, reč je o snabdevanju sirovinama i energijom iz ZUR, a, s druge, o izvozu industrijskih proizvoda na tržišta ZUR. Najočigledniji i najaktuelniji primer je nafta. EEZ uvozom nafte zadovoljava 90% svojih potreba, dok je ta zavisnost od uvoza u slučaju SAD daleko manja (svega oko 40%), a SSSR je čak izvoznik nafte. Kada se uzmu sve ostale sirovine zajedno, EEZ njihovim uvozom zadovoljava 75% svojih potreba, SAD oko 15%, a SSSR svega oko 7%. Izvoz EEZ u ZUR učestvuje sa oko 12% od ukupnog bruto-nacionalnog proizvoda zemalja-članica, dok je taj udeo SAD svega 5—7%.[5] Zbog svoje velike otvorenosti i vezanosti za svetsku privredu i trgovinu, zapadnoevropske ekonomije su istovremeno i izuzetno osetljive na promene u svetskoj privredi. Stoga je EEZ i više od drugih razvijenih zemalja zainteresovana za stabilizaciju odnosa Sever—Jug i uspostavljanje razvijene i trajne saradnje sa zemljama u razvoju. ZUR su u 1977. godini apsorbovale 38% ukupnog izvoza EEZ, odnosno gotovo dvostruko više nego SAD (12,5%) i zemlje SEV (8%) zajedno. Da zemlje u razvoju nisu u toku poslednje recesije u svetu pronalazile načine i metode, ponekad veoma rizične, za saniranje i finansiranje svojih platnobilansnih deficita, posebno zaduživanjem unapred, kriza u zemljama zapadne Evrope bila bi još snažnija. Prema nekim istraživanjima eksperata Svetske banke, došlo se do zaključka da su ZUR

[5] *L'interdépendence de l'Europe et du Tiers Monde*, »Le Courrier des pays de ACP«, br. 52, novembar—decembar 1978.

Digitized by Google

koje uvoze naftu u 1974. i 1975. godini smanjile svoj ukupan uvoz u cilju kompenziranja porasta cena nafte, što bi dovelo do pada ukupne svetske trgovine u tolikoj meri da bi u zemljama zapadne Evrope došlo do porasta broja nezaposlenih za cela tri miliona lica.

Na sastanku na vrhu predstavnika sedam najrazvijenijih industrijskih zemalja, održanom u Londonu 1977. godine, rečeno je da se svetska privreda ne može stabilno razvijati ukoliko u tom razvoju ne učestvuju i ZUR. Od tada je, najzad, i u razvijenim zemljama prihvaćeno gledište da svaki novi zamah privreda razvijenih zemalja neposredno zavisi od razvoja ZUR. To posebno važi za privredu EEZ. Više od 40% izvoza EEZ u ZUR čini oprema (mašine i transportna sredstva), odnosno proizvodi koji služe direktno razvoju ZUR. O značaju ZUR za izvoz zemalja EEZ najbolje svedoči podatak da su u 1976. godini u ukupnom izvozu opreme iz EEZ te zemlje učestvovale sa 43%, odnosno gotovo koliko i sve ostale razvijene zemlje zajedno.

Da bi mogle kupovati opremu i neophodne usluge u razvijenim zemljama, ZUR moraju pribaviti određena devizna sredstva. Finansijske potrebe ZUR, međutim, u najvećem broju slučajeva prevazilaze njihove mogućnosti finansiranja. Otuda i potreba da se pojača njihova kupovna moć, između ostalog, i transferom finansijskih sredstava iz razvijenih zemalja. Zemlje u razvoju izvoznice nafte rešile su ovaj problem tako što su podigle cene nafte (na realniji nivo). Ali za ostale ZUR ostaje jedina mogućnost da dobiju dopunska sredstva (finansijska), u obliku zajmova, subvencija i povećanih investicija poreklom iz razvijenih zemalja. No povećanje finansijskog priliva u ZUR samo po sebi ne predstavlja i povoljno rešenje. ZUR moraju biti u stanju da ubrzano povećavaju sopstvena sredstva za finansiranje svog razvoja. Ta mogućnost podrazumeva:

a) da one razviju svoju proizvodnju, kako sirovina tako i prerađenih proizvoda (uključujući one industrijske proizvode koji istovremeno znače i supstituciju uvoza);

b) da njihovi izvozni prihodi ne budu pogođeni čestim i nepodnošljivim promenama deviznih kurseva;

c) da njihova proizvodnja ima obezbeđen plasman na stranim tržištima.

Kao što je istaknuto u izveštaju Komisije EEZ o strukturnim aspektima privrednog rasta[6], »u interesu Zajednice je da dve trećine čovečanstva koje žive bez dovoljno sredstava za egzistenciju postanu sposobne da povećaju svoje učešće u svetskoj industrijskoj proizvodnji, pridružujući se time industrijskoj revoluciji, koja je započela još pre dva stoleća, stvarajući istovremeno i nova tržišta, koja će krajem dvadesetog veka biti glavni izvori ukupnog ekonomskog rasta na našoj planeti«.

[6] Izveštaj Komisije EEZ: Document COM(78)255, str. 1.

Digitized by Google

Zavisnost razvijenih zemalja, pre svega zapadnoevropskih, posebno je izražena u energetici, naročito nafti. Već su na relativnom izmaku postojeće rezerve nafte, od kojih se dve trećine nalaze u zemljama u razvoju. Prema procenama, do 2000. godine svetske potrebe u energiji će se, verovatno, udvostručiti. Potrebe samih ZUR u energiji biće četiri puta veće. Moguće je već zamisliti i prave sukobe krajem ovog stoleća, upravo zbog nedostajanja energije. Usled svega toga, razvijene zemlje i ZUR imaju jedan viši i zajednički interes, a to je unapređenje saradnje na planu energetike, a to podrazumeva, pre svega, istraživanje mogućnosti korišćenja dopunskih i/ili alternativnih izvora energije, kao i njihovog racionalnog korišćenja.

3. Uticaj transnacionalnih korporacija na proces ostvarivanja međuzavisnosti

Nezavisno od objektivnih potreba ZUR i obostrano prihvatljivog koncepta međuzavisnosti razvijenih zemalja i ZUR, transnacionalne korporacije, logikom i praksom svojih neumoljivih težnji za stalnim povećavanjem profita, na specifičan način utiču na ostvarivanje međuzavisnosti u svetskim razmerama. Ovo složeno i mnogostruko dejstvo ogleda se ne samo u procesu dezintegracije nacionalnih ekonomskih prostora razvijenih zemalja, nego i u stvaranju određenog tipa centrifugalnog razvoja, čija je važna karakteristika snažnije reprodukciono povezivanje proizvodnih subjekata iz ZUR sa funkcionalnim sistemom ovih korporacija. Ovde je, dakle, reč o novom fenomenu zavisnosti i privreda ZUR od transnacionalnih korporacija. »Transnacionalna preduzeća teritorijalno dislocirane jedinice funkcionalno zaokružuju u sistem kojim strategijski upravlja zapravo centrala transnacionalnog preduzeća, preko funkcionalnog sistema potčinjavanja podsistemskih jedinica. Radi se, dakle, o disperziji proizvodnje u svetu, uporedo sa kontinuiranom centralizacijom upravljanja i kontrole, odnosno o piramidnoj specijalizaciji, na čijem vrhu su koncentrisane najpropulzivnije grane (složeni rad) i transnacionalna preduzeća, a zemljama u razvoju preostaju jednostavne, najviše radno intenzivne aktivnosti (prosti rad). Logika profita, koja je pokretačka snaga delovanja transnacionalnih korporacija, iako je površinski različitih oblika, vodi u vertikalnu strukturu međunarodne podele rada, koja jedan deo međunarodne zajednice pretvara u industrijsku pokretačku snagu rasta u funkciji reprodukcije kapitala, s »kapital«-sistemom ciljeva i vrednosti, a drugi deo pretvara ili konzervira kao privesak razvijenog dela. Strukturne promene u samim razvijenim zemljama, kao i u međunarodnim ekonomskim odnosima, počele su ometati automatsko i neposredno prisvajanje profita.«[7]

[7] Dr Marjan Svetličić, *Neki elementi nove strategije razvijenih zemalja prema zemljama u razvoju*, »Problemi spoljne trgovine i konjunkture«, br. 3—4/1981, Institut za spoljnu trgovinu, Beograd.

Digitized by Google

U ovakvom kontekstu i okviru delatnosti transnacionalnih korporacija zemlje u razvoju imaju sasvim sporednu ulogu, odnosno koriste se praktično kao poligon u rešavanju razvojnih problema razvijenih zemalja, ovog puta posredstvom transnacionalnih korporacija. Na taj način, u stvarnosti dolazi do povećanja zavisnosti zemalja u razvoju od konjunkturnih procesa i promena u strukturi privreda razvijenih zemalja, ali bez volje samih ZUR i njihovog aktivnog učešća u tim procesima, bez delovanja ZUR na osnovi sagledavanja svojih interesa u odnosu na takav vid »saradnje« sa razvijenim zemljama. U okviru ovakvih tendencija javljaju se novi oblici međunarodne podele rada; zemljama u razvoju je praktično prepušteno ostvarivanje izvesnih razvojnih ambicija i aktivnosti gotovo isključivo u radno intenzivnim sektorima nacionalnih i međunarodne ekonomije, dok se sve aktivnosti razvojno-istraživačkih i propulzivnih grana koncentrišu u razvijenim zemljama. Ovakav koncept međuzavisnosti potpuno je suprotan pravim interesima i željama ZUR, pa je dopunski zadatak i cilj ZUR da ga odbace u okviru svoje ukupne strategije i taktike odnosa sa razvijenim zemljama.

Iz ovih razloga su i utoliko opasnije neke savremene zapadne socijaldemokratske koncepcije, po kojima transnacionalne korporacije znače »mehanizam koji predstavlja manifestaciju i polugu međuzavisnosti sveta, pa i onaj mehanizam koji vodi razrešavanju svetskih problema. One u osnovi polaze od kontradiktorne kombinacije postojećeg sistema i filozofije slobodne trgovine i globalnog kejnzijanstva, u funkciji ekspandirajućeg produbljivanja postojećeg sistema transnacionalnog kapitalizma, zasnovanog na individualnim kriterijumima kapitala. Korporacijska internacionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa, kao oblik integracije sveta i čovečanstva, međutim, samo produbljuje strukturne suprotnosti međunarodnih ekonomskih odnosa. Za realizaciju takve funkcije potrebno je, tvrde autori tih koncepcija, npr. Brantov izveštaj (o međunarodnoj ekonomskoj saradnji), samo obezbediti odgovarajuće pogodnu klimu, te moralističkim ubeđivanjem promeniti ponašanje transnacionalnih korporacija i ublažiti neke negativne aspekte njihove aktivnosti, dok se smatra da nije potrebno menjati stvari i u materijalnoj sferi i odnosima koji iz nje proizlaze. Jasno je, međutim, da samo strukturne promene, dakle novi međunarodni ekonomski poredak, omogućuju takve promene«[8].

4. Protekcionizam, strukturne promene i koncept međuzavisnosti

U svetu koji karakterišu savremeni međunarodni ekonomski odnosi očigledno se iskristalisala potreba za suštinskim, strukturnim promenama u svetskoj privredi i međunarodnoj podeli rada.

[8] Dr Marjan Svetličić, isto, str. 18.

Digitized by Google

Ta potreba našla se istovremeno i u središtu aktivnosti i zahtevâ ZUR u okviru težnji za uspostavljanjem novog međunarodnog ekonomskog poretka. Međutim, veoma dobro je poznato koliko razvijene zemlje uporno odlažu i odugovlače pregovore o tim promenama i o uvođenju novih, pravednijih, ekonomskih odnosa.

U međunarodnoj trgovini i široj ekonomskoj saradnji javlja se u poslednje vreme tendencija jačanja protekcionizma, odnosno zatvaranja nacionalnih tržišta od uticaja spolja, to jest od konkurencije drugih zemalja. Primena protekcionističkih mera u jednoj zemlji, uopšte uzev, pokazuje nemogućnost te zemlje da pristupi neophodnim strukturnim prilagođavanjima u okviru svoje nacionalne ekonomije. Takva zemlja može, na primer, štititi jednu industrijsku granu ili sektor, u cilju garantovanja određenog nivoa proizvodnje i zaposlenosti, u okviru opet određenog stepena samodovoljnosti. Tipičan primer za takvu vrstu zaštite je poljoprivreda. Zaštita se često daje i mladoj industriji, koja je u početku svog razvoja, po pravilu, nekonkurentna na svetskom tržištu, da bi, tek posle izvesnog perioda svog »sazrevanja«, postala konkurentna. Drugi značajan faktor i razlog uvođenju trgovinskih restrikcija (pre svega uvoznih) jeste pretnja rasta nezaposlenosti, posebno u oblastima zemlje koje su inače slabije razvijene i time više ugrožene. Protekcionističkim merama pribegavaju ne samo zemlje, odnosno njihove vlade, nego često i pojedina privatna preduzeća, ukoliko su u poziciji da takve mere donesu. U stvari, najčešći je slučaj da vlada uvodi mere ograničenja u odnosu na strane konkurente upravo pod pritiskom javnosti, odnosno poslovnih ljudi i samih preduzeća.

Postoji veoma širok spektar mogućih mera zatvaranja domaćeg tržišta (protekcionizma). To su, pre svega, razne vrste takozvanih necarinskih prepreka (za razliku od direktnih carina), koje se primenjuju direktno na uvoz. One obuhvataju takve mere kao što su tehnički, sanitarni i drugi standardi, kvantitativne restrikcije (globalne kvote, carinski kontingenti i slično), kao i sistem takozvanih minimalnih uvoznih cena i drugi postupci. Ove mere tradicionalno su primenjivane na uvoz poljoprivrednih proizvoda, ali su u poslednje vreme proširene i na druge proizvode, kao što su materijali od čelika, elektronika za široku potrošnju itd. Tehničke barijere postavljene trgovini uključuju razne mere koje su neopravdano restriktivne (kao što su, na primer, zahtevi u pogledu obeležavanja i pakovanja robe, minimalni standardi, zdravstveni i sanitarni zahtevi itd.). Kvantitativne restrikcije javljaju se u obliku bilateralnih (prema jednoj određenoj zemlji) ili globalnih kvota (prema svim zemljama), i već dugo se koriste u praksi međunarodne razmene, posebno za takozvane »osetljive« proizvode (pre svega, poljoprivredne). U poslednje vreme javlja se i jedan novi vid ograničenja, takozvano »samoograničenje izvoza«, koje se uvodi obično pod pritiskom jednog ili više partnera, pod pretnjom uvođenja sa njihove strane novih kvantitativnih ograničenja ili povećanja carina na uvoz iz određene zemlje.

Digitized by Google

Ovakva ograničenja uvode se bilateralno ili multilateralno. Restriktivna poslovna praksa takođe se javlja kao sredstvo protekcionizma. Pored toga, razne druge mere u okviru industrijske politike sve više se koriste kao sredstvo zaštite domaćih proizvođača od spoljne konkurencije.

Liste proizvoda koji podležu restrikcijama veoma su duge i raznovrsne. Sa aspekta interesa zemalja u razvoju, od posebnog su značaja restrikcije koje uvode razvijene zemlje na uvoz industrijskih proizvoda poreklom iz ZUR. Reč je o nizu proizvoda, kao što su tepisi, odeća, obuća, proizvodi od kože, prediva, tkanine, posuđe, putni pribor, spoljne i unutrašnje gume, proizvodi lake mašinogradnje, električni aparati i uređaji, proizvodi od gvožđa i čelika, TV-prijemnici, šper-ploče itd.

Protekcionizam je već zahvatio cele grane industrije, kao što su industrija čelika, brodogradnja, industrija tekstila, odeće i obuće, elektronika za široku potrošnju i slično. U pojedinim, ili čak svim tim proizvodnim granama, SAD, EEZ i druge razvijene zemlje koriste odranije ili sada uvode razne mere ograničenja uvoza.

Međutim, razvojne potrebe zemalja u razvoju bezuslovno nalažu da se izvozom tih i drugih industrijskih proizvoda na tržišta razvijenih zemalja ostvaruju toliko značajni devizni prihodi. Zato i ovakva ograničenja u razvijenim zemljama smanjuju sposobnost ZUR da uvoze opremu i druge proizvode neophodne za njihov privredni razvoj, a time imaju i negativno dejstvo na ukupnu svetsku trgovinu.

U toku poslednjih nekoliko godina većina vlada i poslovnih krugova u svetu ukazuje na sve veću opasnost od protekcionizma u svetskim razmerama. Sve više sazreva saznanje o tome da svaki protekcionizam, kada se negde pojavi, predstavlja, u stvari, generator za pojavu novog protekcionizma na drugoj strani, iz razloga što on stalno podstiče opstanak ekonomski neefikasnih preduzeća, pa i celih grana industrije, a to se u sve široj formi sve teže može sprečiti. Ukoliko ne budu uvedene odgovarajuće mere u okviru politike strukturnih promena (pre svega, u razvijenim zemljama), teško je u međunarodnim razmerama izbeći rizik primene raširene trgovinske prakse pod parolom »osiromaši svog suseda«.

Ipak ima znakova da vlade mnogih razvijenih zemalja postaju svesne dugoročnih posledica svoje politike odlaganja preduzimanja koraka u pravcu ostvarivanja strukturnih promena u njihovim nacionalnim ekonomijama. Još u 1978. Savet ministara OECD došao je do zajedničkog zaključka da »odustajanje od defanzivnog držanja... treba da bude integralni deo ukupnog programa usaglašene akcije u cilju postizanja trajnijeg rasta«.[9]

Sve dosadašnje akcije razvijenih zemalja uglavnom su se završavale usvajanjem deklaracija i »izražavanjem dobrih namera«, što nije donosilo delotvorne rezultate. To je bio slučaj i sa za-

[9] UNCTAD, »Monthly Bulletin«, br. 171, mart 1981.

Digitized by Google

vršnim kominikeom Sedmog sastanka na vrhu sedam najrazvijenijih zapadnih zemalja, održanog u Otavi (Kanada) 20—21. jula 1981. godine. I tu je naglasak šefova država i vlada SAD, Kanade, Japana, Francuske, SR Nemačke, Italije i Velike Britanije bio na priznavanju koncepta međuzavisnosti razvijenih zemalja i ZUR i na potrebi za promenama (strukturnim — prim. M.O.). Između ostalog, razvijeni prihvataju »potrebu saradnje sa ZUR u duhu uzajamne koristi, poštovanja i obostranih interesa, priznajući time i realnost naše međuzavisnosti« (tačka 9. kominikea).[10] Oni takođe izražavaju rešenost da podržavaju sistem slobodne trgovine u svetu, odnosno multilateralni trgovinski sistem na osnovama GATT-a (tačka 21) i zatim obećavaju da će »raditi zajednički na jačanju tog sistema, podrazumevajući pri tom da će to uključiti i strukturna prilagođavanja promenama u svetskoj privredi«. Lideri najrazvijenijih zemalja, najzad, ističu rešenost da se suprotstavljaju protekcionističkim pritiscima u svojim i svim drugim zemljama.

U okviru ovog dela razmatranja problema međuzavisnosti može se izvući sledeći zaključak: protekcionizam u međunarodnim ekonomskim odnosima deluje protiv priznavanja i ostvarivanja koncepta međuzavisnosti; s druge strane, strukturne promene u svetskoj privredi idu u prilog ostvarivanju tog koncepta.

5. Međunarodni napori i pregovori između Severa i Juga

Za međunarodni ekonomski sistem karakteristične su sve veća složenost i međuzavisnost, ali se pri tom zajednička briga o međuzavisnosti i složenosti u okviru tog sistema suočava sa velikim teškoćama. Političke i ideološke barijere koje postoje među narodima, pa i celim grupama zemalja, sprečavaju primenu zajedničkog pristupa rešavanju globalnih ekonomskih problema.

Posleratni period dao je snažan podsticaj pokretima za nacionalno oslobođenje velikog broja dotle zavisnih zemalja, dok su u isto vreme na međunarodnom planu formirane tehničke institucije, čiji je zadatak bio da pruže pomoć u obnovi ratom uništenih nacionalnih privreda i da time spreče ponovno izbijanje događaja iz doba velike depresije tridesetih godina. Dok su Ujedinjene nacije olakšale proces sticanja teritorijalne nezavisnosti velikom broju zemalja Azije i Afrike, tehničke agencije bavile su se, uglavnom, rešavanjem socijalno-ekonomskih problema. To je, međutim, stvorio jaz: nije, naime, postojao međunarodni forum na kojem bi se mogli razmatrati ekonomski problemi razvoja u kontekstu izmenjenih političkih odnosa postkolonijalnog doba. Ogromna razlika u bogatstvu između razvijenih i nerazvijenih zemalja značila je da ove poslednje, da bi se mogle, pod jednakim uslovima, uključiti u međunarodni ekonomski sistem, moraju

[10] »Financial Times«, London, 22. jul 1981, str. 4.

Digitized by Google

imati ujedinjeni front, čvrsto organizovan. Tako je i potekla ideja od dr Raula Prebiša o mobilizaciji i organizovanju novih nezavisnih zemalja Azije i Afrike u okviru UN. Zemlje u razvoju su tada dobile podršku i od socijalističkih zemalja, koje su imale kritički stav prema međunarodnom trgovinskom sistemu. Ovi napori doveli su do osnivanja Konferencije UN o trgovini i razvoju (UNCTAD) u 1964, čije je prvo zasedanje održano iste godine u Ženevi. To je bio prvi u seriji međunarodnih globalnih pregovora što su u toku sledećih 15 godina vođeni o ekonomskim odnosima između bogatih i siromašnih zemalja. Prvo zasedanje se koncentrisalo na predloge za ukidanje trgovinskih barijera, za veću dostupnost industrijskih proizvoda ZUR na tržištima razvijenih zemalja (između ostalog, i Opštim sistemom carinskih preferencijala — GSP), kao i za izgrađivanje mehanizma koji će omogućiti stabilizaciju cena sirovina i primarnih proizvoda značajnih za ZUR.

U vremenskom razdoblju između I i V zasedanja UNCTAD-a (1964—1979) svetska privreda i međunarodni ekonomski odnosi doživeli su značajne promene, a UNCTAD je nastojao da te promene sagleda i razmatra u kontekstu ekonomskog dijaloga između glavnih grupa zemalja. Možda je najveća promena bila upravo u tome što je, kako u okviru grupe razvijenih zemalja (Sever) tako i zemalja u razvoju (Jug), u međuvremenu došlo do relativno značajnih polarizacija nacionalnih i regionalnih interesa u odnosu na opšte interese dveju grupa zemalja. S jedne strane, kod najrazvijenijih zapadnih zemalja — SAD, Japana i zapadnoevropskih zemalja-članica EEZ — ispoljile su se značajne razlike u stavovima prema ZUR, što je opet bilo posledica različitih interesa i stepena zavisnosti privreda razvijenih od razmene sa ZUR. Već smo naglasili da su u tom pogledu SAD bile daleko manje zavisne, dok je Japan bio velikim delom razvojno oslonjen na uvoz sirovina iz ZUR, tako da je, na neki način, imao i više sluha za zahteve i potrebe nerazvijenih, što je bio slučaj i sa EEZ. Ostale zapadnoevropske razvijene zemlje, pre svega, skandinavske i Holandija, imale su, opet, drugačiji prilaz rešavanju odnosa sa ZUR i više bile sklone ustupcima i neophodnim promenama. Kao posledica svega toga, ni Sever više nije bio u Manili 1979. godine (na V zasedanju UNCTAD-a) toliko jedinstven i solidaran kao 1977. na Pariskoj konferenciji o međunarodnoj ekonomskoj saradnji.

S druge strane, ni ZUR nisu bile sasvim jednodušne u zajedničkom pristupu pregovorima sa razvijenima. Opet su posredi bili različiti interesi pojedinih grupa ZUR, koji su odgovarali stepenu njihovog ekonomskog razvoja i političkoj orijentaciji. Tako su još početkom sedamdesetih godina formirana dva regionalna bloka ZUR, jedan u Latinskoj Americi (takozvana Andska grupa) i drugi u Jugoistočnoj Aziji (ASEAN). Te zemlje ne samo da su se ekonomski približile i povezale, nego su ostvarile i dotad nezapamćenu stopu privrednog rasta za ZUR. Isto tako, zemlje izvoznice nafte u regionu Bliskog istoka i Severne Afrike dostigle su takav stepen prosperiteta koji se u velikoj meri razlikovao od njihove ra-

Digitized by Google

nije ekonomske razvijenosti, kao i od prosečnog ukupnog tempa rasta ZUR. Najzad, ZUR na području Afrike južno od Sahare i južne Azije sve više su zaostajale po stepenu relativne razvijenosti za ostalim ZUR, tako da su formirale grupu najugroženijih zemalja, koja je, najzad, takav status dobila i u sistemu UN i prioritet u svim vrstama pomoći koju pružaju međunarodne organizacije i specijalizovane agencije. Zemlje u razvoju su ipak bile spremne da žive sa ovim razlikama i da te razlike čak iskoriste za sazrevanje pokreta nesvrstanih, i time ih istovremeno i opravdaju. Pored svega toga, i u okviru ZUR, ali i razvijenih zemalja sazrevala je obostrano prihvatljiva teza da u dijalog Sever—Jug treba uključiti i istočnoevropske socijalističke zemlje. Te zemlje nisu učestvovale na Pariskoj konferenciji, a na drugim međunarodnim skupovima u okviru sistema UN uglavnom nisu ispoljavale zapaženiju aktivnost. Međutim, tekući problemi i tokovi svetske trgovine, posebno njenog dela koji obuhvata žitarice i goriva, gde SSSR ima sve veću ulogu, najozbiljnije ukazuju na činjenicu da bez punog, ravnopravnog i aktivnog sudelovanja socijalističkih zemalja teško mogu biti realizovani i uspešni pregovori između Severa i Juga i zatim uspostavljen novi međunarodni ekonomski poredak.

Problem odnosa između razvijenih i ZUR bio je predmet duge serije ponekad konstruktivnih, ali češće zajedljivih diskusija i pregovora između dveju grupa zemalja. Na sam koncept međuzavisnosti bila je usredsređena šira međunarodna pažnja i aktivnost, uporedo sa inicijativama ZUR za vođenje dijaloga Sever—Jug i uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP), čije su osnovne premise i zahtevi bili sadržani u Rezoluciji Sedmog specijalnog zasedanja UN 1975. Takvom akcijom ZUR počinje period plodnijih međunarodnih skupova i dijaloga o odnosima Sever—Jug. Poslednjih nekoliko godina dijalog je usredsređen na razmatranje raznih aspekata zahtevâ ZUR za uspostavljanjem NMEP, koji predstavlja kompleksan skup mera ekonomskog i političkog karaktera. Političke premise morale su biti ugrađene u osnovne zahteve ZUR usled njihove duboke razočaranosti i nezadovoljstva stanjem postojeće raspodele međunarodnog bogatstva i moći između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Prvobitno su te razlike pripisivane kolonijalizmu, ali se pokazalo da su one ostale i posle sticanja nezavisnosti većine nerazvijenih zemalja. Postalo je jasno da treba menjati samu osnovu celokupnog međunarodnog ekonomskog sistema da bi se obezbedila veća pravičnost u socijalno-ekonomskim odnosima savremenog sveta.

Iako V zasedanje UNCTAD-a u Manili nije ispunilo sva očekivanja ZUR, prvi put je sazrela zajednička svest o međuzavisnosti Severa i Juga. Takođe je značajnu podršku celom konceptu međuzavisnosti pružio nedavni samit Sever—Jug, održan 22—23. oktobra 1981. u Kankunu (Meksiko), uz učešće šefova država i vlada 8 najrazvijenijih i 14 zemalja u razvoju, koji su praktično zastupali ceo današnji svet, izuzev socijalističkih zemalja istočne Evrope. Najviši politički predstavnici razvijenih zemalja i ZUR zajednički su konsenzusom postigli sporazum o hitnoj potrebi otpo-

Digitized by Google

činjanja globalnih pregovora o međunarodnoj ekonomskoj saradnji u okviru UN. Pokazalo se ispravnim tvrđenje Brantove komisije za međunarodnu ekonomsku saradnju da se globalni pregovori mogu nastaviti jedino na osnovi prethodno izražene političke volje ograničenog broja lidera današnjeg sveta.

6. Perspektive politike i prakse međuzavisnosti

Očigledno je da razvijene zemlje više ne mogu rešavati svoje probleme inflacije, stagnacije, nezaposlenosti i druge samo međusobnim dogovorima i akcijama. One to moraju činiti u saradnji sa socijalističkim zemljama i sa ZUR. Upravo period od naredne dve decenije, do kraja ovog veka, biće odlučujući za rešavanje sadašnjih gorućih problema svetske privrede, energetike, zaštite ljudske životne sredine i drugih. »Bogate zemlje morale bi iskoristiti ovaj prelazni period i izvršiti stvarne promene u međunarodnim ekonomskim odnosima, radeći zajedno sa drugim zemljama na ravnopravnoj osnovi. Od bitnog su značaja, pri tome, upravo strukturne promene u samim razvijenim zemljama Zapada i promene u donošenju odluka sa ekonomsko-političkog područja. U situaciji kada promenjeni međunarodni uslovi zahtevaju novu međunarodnu energetsku politiku, novu međunarodnu politiku zapošljavanja, novu trgovinsku politiku, odnosno NMEP, koji je i u interesu tih razvijenih zemalja, morale bi uslediti odgovarajuće i značajne promene u samim zapadnim zemljama. U trenutku kada ovaj proces promena bude negde na sredini svog toka postaće jasno i narodima razvijenih zemalja da, u stvari, nije u njihovom interesu da zadrže *status quo*, već da suštinski izmene svoja društva. Začetke ovog procesa saznavanja pravih interesa možete već danas sagledati u protestnim pokretima mladih, u pokretu za zaštitu životne sredine, antinuklearnom pokretu, pokretu za oslobođenje žena u zapadnim zemljama, u rasnim sukobima, u raznim filozofijama o odnosu između zaposlenosti i slobodnog vremena, u različitim pogledima na značaj procesa demokratske decentralizacije i procesa donošenja odluka. U nekim zemljama do promena će doći brže nego u drugima. Ali to postaju, bez sumnje, glavni problemi i ideje za koje se ljudi bore. Političari će morati da se suoče sa tim problemima, jer će njihova politička karijera zavisiti od sposobnosti da shvate i odgovore na zahteve za rešavanjem tih problema. Kao zaključak, nameće se misao da nećemo moći da rešavamo ove globalne svetske probleme ukoliko ne uspemo da povežemo međunarodne promene sa promenama na nacionalnom planu, kako u razvijenim tako i u zemljama u razvoju.«[11]

Da li će sledeća decenija (1980—1990) biti bolja ili gora od prethodne za celokupnu svetsku privredu i buduće ekonomske od-

[11] Iz intervjua Jana Pronka, zamenika generalnog sekretara UNCTAD-a i člana Brantove komisije, časopisu »Third World Quarterly«, april 1981, sv. 3, br. 2.

Digitized by Google

nose, zavisi od toga u kojoj će meri bogate i siromašne zemlje uspeti da prilagode svoje ekonomije uslovima većih izdataka za energiju, a još više to zavisi od političke volje i spremnosti razvijenih zemalja (Severa) da se odupru protekcionističkim pritiscima u svojim sredinama i pomognu siromašnim zemljama (Juga) u razrešavanju njihovih nagomilanih problema. Ukoliko se u tome uspe, industrijski razvijene zemlje mogle bi ostvariti godišnji rast dohotka po stanovniku od 3,1%, u odnosu na ostvareni rast od 2,5% u sedamdesetim godinama. Ali, ukoliko razvijene zemlje budu imale manje uspeha u suzbijanju inflacije, u podizanju produktivnosti i izbegavanju primene protekcionizma nego što je to predviđeno projekcijama vezanim za spomenute prognoze, ceo svet će osetiti posledice tog neuspeha, pre svega, u smislu manjeg ukupnog privrednog rasta od onog dostignutog u periodu 1970—1980. Kada se, zatim, posmatraju zemlje u razvoju, dolazi se do projekcije rasta dohotka po stanovniku u razvijenijim ZUR (sem zemalja izvoznica nafte) od svega 2,1% (u slučaju da razvijene zemlje ne ostvare pomenute ciljeve), u odnosu na ostvareni rast od 3,1% u periodu 1970—1980. Najsiromašnije ZUR tada bi prosečno godišnje ostvarile rast od samo 0,7%. Najugroženije zemlje današnjeg sveta, ZUR južno od Sahare, imale bi u tom slučaju čak pad dohotka od 0,4% godišnje, u toku devete decenije ovog veka.[12] Eto još jednog drastičnog primera očigledne međuzavisnosti i dileme: kao uopšte dalje razvijati koncept međuzavisnosti ako se povećavaju, a ne smanjuju, razlike između bogatih i siromašnih zemalja?

Značaj ZUR za razvijene zemlje kao izvoznih tržišta za njihove proizvode i kao izvora snabdevanja naftom, sirovinama i potrošnom robom sigurno će nastaviti da raste i u bliskoj budućnosti. U stvari, razmišljanje o perspektivama politike i prakse međuzavisnosti treba usredsrediti na činjenice da *razvoj ZUR predstavlja novu granicu rasta celokupne svetske privrede.* Tu posebno valja imati na umu mogućnosti još veoma nerazvijenog odnosa rad—kapital, jevtinu i brojnu radnu snagu, mogućnosti podizanja nivoa stručnog i opšteg obrazovanja radne snage, mogućnosti primene tehnologije koja je do sada, uglavnom, korišćena u bogatijim zemljama, osnovu bogatih prirodnih izvora i praktično neograničenu — iako još neefikasnu — tražnju za industrijskim proizvodima, investicijama i tehnologijom, koji svi zajedno mogu i treba da zadovolje potrebe razvoja i blagostanja zemalja u razvoju.

Opšta orijentacija politike međuzavisnosti u toku osamdesetih godina može se svesti na nekoliko specifičnih pravaca akcija, koje zahtevaju i određene kratkoročne troškove. Tako, na primer, industrijske zemlje moraju povećati investicije u ključnim sektorima svetske privrede, kao što su proizvodnja hrane, energije i sirovina, kako u sopstvenim tako i u privredama ZUR. Ovo, pre

[12] »The Times«, London, 10. avgust 1981.

Digitized by Google

svega, radi ublažavanja inflacije i otklanjanja uskih grla u proizvodnji roba bitnih za svetsku privredu, odnosno u cilju obezbeđenja odgovarajuće dugoročne ponude tih proizvoda u celom svetu. Tokom 1980-tih godina ZUR će takođe morati da povedu računa o stvorenim razlikama u stepenu i tempu razvoja u okviru njih samih, odnosno da usklađuju vitalne interese i potrebe razvoja tih, sada već različito razvijenih zemalja, s jedne, i razvijenih industrijskih zemalja, s druge strane. Jasno je takođe da razvijene zemlje neće lako preuzeti obaveze u pogledu pružanja pomoći razvoju ZUR ukoliko u tome i same ne nađu interes i izvore za sopstveni dalji razvoj. Upravo u tim kompleksnim i veoma osetljivim odnosima i u ostvarivanju saradnje teći će i proces međuzavisnosti, a od volje jednih i drugih zemalja zavisiće i uspeh u razvoju celokupne svetske privrede i društva.

U okviru ovih nastojanja dolazi do izražaja i poznati koncept oslanjanja na sopstvene snage u samoj grupi ZUR, ali on može doneti uspeh samo kao inicijalni podsticaj i dopuna razvoju koncepta globalne međuzavisnosti. Međusobna ekonomska saradnja ZUR svakako je neophodna, pre svega, u cilju proširenja njihove ukupne spoljnoekonomske saradnje sa svetom, a i kao osnova za obezbeđivanje jače pregovaračke pozicije prema razvijenim zemljama. Zemlje u razvoju takođe moraju prethodno da uporedo s tim preduzimaju i složene ekonomske mere na unutrašnjem planu, sa ciljem zadovoljavanja osnovnih potreba najsiromašnijih slojeva stanovništva. To je svakako veoma bolan zahvat kada se ne raspolaže dovoljnim nacionalnim bogatstvom da bi se mogla postići veća socijalna pravda i jednakost ljudi. »Oslanjanje na sopstvene snage ZUR, kao deo strategije razvoja u savremenim uslovima, obuhvata kako optimalno korišćenje sopstvenih faktora proizvodnje tih zemalja, posmatranih pojedinačno, tako i na subregionalnom, regionalnom i svetskom, odnosno globalnom nivou. Jačanjem kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage sigurno je da se, bar u doglednom razdoblju, neće moći otkloniti visok stepen zavisnosti ZUR, ali se može smanjiti asimetričnost zavisnosti i, što je još značajnije, struktura i kvalitet zavisnosti« (od razvijenih).[13]

Najzad, razvijene zemlje i ZUR moraju tražiti zajednički nove metode pomoću kojih bi ostvarile obostrano korisne promene u postojećem međunarodnom ekonomskom sistemu. Zajedničkim naporima moraju se naći oblasti od zajedničkog interesa, u kojima je moguća saradnja i progres. Postizanje sporazuma o tako važnim problemima kao što su snabdevanje energijom i sirovinama, razmena industrijskih proizvoda, međunarodno investiranje, finansije, zaduženost i pravila koja regulišu pristup i eksploataciju globalnih prirodnih resursa, zahtevaće duboke reforme postojećih međunarodnih institucija i samog procesa globalnog pre-

[13] Dr Ljubiša Adamović, *Proces od istorijskog značaja*, »Privredni pregled«, 30. april, 1, 2, 3. i 4. maj 1982.

Digitized by Google

govaranja. Sa tekućim multilateralnim pregovorima uglavnom teško ide i oni se završavaju neuspehom, bilo zbog dominacije bogatih u nekim telima i institucijama (na primer, u Međunarodnom monetarnom fondu i Svetskoj banci) bilo zbog paralisanja njihovog rada, ukoliko većinu čine nerazvijeni (kao u UNCTAD-u), a razvijeni sprečavaju konsenzus, dok su u Generalnoj skupštini UN ozbiljni pregovori skoro redovno osuđeni na neuspeh već i zbog ogromnog broja učesnika. Pažnja bi se morala pokloniti i menjanju pravila o članstvu u nekim drugim ustanovama, čime bi se omogućilo veće učešće ZUR. Pozitivan primer u tom smislu predstavlja Međunarodni fond za razvoj poljoprivrede, u kojem su glasovi ravnopravni i raspodeljeni između davalaca (razvijenih) i primalaca pomoći (ZUR).

Ukratko, razvijene zemlje, a posebno SAD, treba da se oslobode svoje vrlo izražene averzije prema inovacijama u pravilima i institucijama koji regulišu ekonomske odnose između razvijenih i zemalja u razvoju. Sa svoje strane, zemlje u razvoju bi, kao celina, morale da istupaju jedinstveno pri isticanju zahtevâ za menjanjem odnosa, uvek imajući u vidu svoj osnovni cilj, a to je, pored postizanja ravnopravnih odnosa, efikasno funkcionisanje svetske privrede. Napredak u odnosima između Severa i Juga nikako neće biti lako ostvariti. Nije lako opredeliti se za pojedina rešenja i svakako će biti nužno odreći se nekih pojedinačnih i kratkoročnih ciljeva kako bi se postigao mnogo značajniji, dugoročan cilj: zdravija svetska privreda i pravičniji međunarodni ekonomski poredak.

Digitized by Google

Aleksandar M. Vacić

Otvorena pitanja političke ekonomije socijalizma

(Povodom srpskohrvatskog izdanja drugog toma sovjetskog udžbenika političke ekonomije u redakciji A. M. Rumjanceva i M. I. Volkova)

Već skoro tri decenije jugoslovensku ekonomsku misao karakteriše široka otvorenost prema različitim pravcima ekonomske teorije i prakse drugih zemalja. I letimičan pregled udžbenika, monografskih radova, kao i članaka u časopisima, potvrđuje da jugoslovenski ekonomisti prate dosta širok krug svetske ekonomske literature, u prvom redu one koja se publikuje na takozvanim svetskim jezicima. Uprkos toj otvorenosti, u radovima jugoslovenskih ekonomista može se zapaziti, tokom niza godina, sve manje interesovanje za razvoj ekonomske teorije i privredne prakse drugih socijalističkih zemalja. Iako ova pojava ima i izvesne objektivno uslovljene razloge — u čijoj osnovi leži orijentacija Jugoslavije na izgradnju otvorene, socijalističke samoupravne privrede — njeno održavanje nema racionalnu podlogu, ne samo zato što između privrednih sistema i privrednog razvoja tih zemalja i privrednog sistema i privrednog razvoja Jugoslavije postoje izvesne zajedničke tačke, već i, pre svega, stoga što privredni sistem i privredni razvoj tih zemalja nisu statični, već se značajno menjaju, naročito poslednjih godina. S tim u vezi, kritičko praćenje

Digitized by Google

teorije i prakse drugih socijalističkih zemalja za Jugoslaviju može biti višestruko privlačno — u najmanju ruku iz dva razloga. Prvo, zato što se u mnogim raspravama i realnim promenama može naći dosta potvrda, zakasnelih ali još važnih, ispravnosti sopstvenih opredeljenja, zbog kojih je svojevremeno ekskomunicirana iz kruga socijalističkih zemalja. Drugo, zato što se — osim ako se prema sopstvenoj teoriji i privrednoj praksi odnosi sasvim nekritički — praćenjem razvoja teorije i prakse drugih socijalističkih zemalja može doći do šire teorijske i empirijske osnove za razvoj svoje ekonomske nauke i privredne prakse, iako ne u jednakoj meri u svim domenima.

Imajući u vidu navedene okolnosti, autor ovog priloga je u jesen 1980. godine Centru za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba predložio da se, u okviru šire liste drugih sličnih izdanja, objavi i drugi tom poznatog sovjetskog udžbenika političke ekonomije *(Socijalizam — prva faza komunističkog načina proizvodnje)*, koji je napisao kolektiv autora čiji je rukovodilac akademik A. M. Rumjancev, a redaktor tekstova M. I. Volkov. Taj predlog je prihvaćen i navedeni udžbenik se nedavno pojavio u svom srpskohrvatskom izdanju. Imajući u vidu da su time jugoslovenski ekonomisti stekli mogućnost da se sa njim upoznaju integralno, u ovom osvrtu zadržaćemo se samo na izvesnim najširim, u osnovi metodološkim problemima političke ekonomije socijalizma, ne samo zato što se tako ovaj udžbenik najlakše može dovesti u vezu s drugim, sličnim delima, već i, pre svega, stoga što su ta pitanja, na duži rok posmatrano, najznačajnija.

I

1. Prvo i, verovatno, najznačajnije pitanje koje se povodom ovog udžbenika političke ekonomije može pokrenuti jeste pitanje sadržine ili, još šire, koncepcije političke ekonomije uopšte i, u okviru toga, političke ekonomije socijalizma. O tome, kao što je poznato, postoje dosta različita mišljenja, ne samo u raznim (socijalističkim) zemljama, već i u okviru svake od njih. Razlike u poimanju političke ekonomije, pri tome, ne nastaju samo između različitih pravaca koji danas postoje u okviru marksističke, s jedne, i nemarksističke ekonomske misli, s druge strane, već i u okviru pravaca koji se, bar prema uverenju onih koji ih zastupaju, nalaze u sklopu marksističke misli. Iako je, stoga, vrlo teško dati bilo kakvo određenje političke ekonomije koje bi se moglo kvalifikovati kao opšte (ili bar većinom) usvojeno, izvesno stanovište o tome mora se utvrditi, pošto bez njega i svako posmatranje dela koje je pred nama mora ostati lišeno celovite platforme.

Ne pretendujući da se stanovište koje izlažemo može smatrati opšteusvojenim, i polazeći od pretpostavke da je nesporno da objekt političke ekonomije čine u prvom redu odnosi proizvodnje, a preko njih i celokupna društvena stvarnost, uključujući i

Digitized by Google

društvene predstave o odnosima proizvodnje, tako da je svaka istinska politička ekonomija istovremeno i kritika političke ekonomije, čini se da suštinu političke ekonomije određuju tri bitna obeležja.

a) Politička ekonomija je, pre svega, *kritička analiza društvene stvarnosti*, koja postojeće odnose proizvodnje, kao i sve što na njima sazdano, ne uzima kao jednom zauvek dato, dakle, kao kraj istorije, već kao rezultat prethodnog razvoja i sekvencu u opštem, daljem razvoju. Definisana na takav način, politička ekonomija isključuje pozitivizam (shvaćen kao nekritičko prihvatanje postojećeg ili njegova prosta deskripcija, a još više racionalizacija ili apologija postojećeg), kao i svako svođenje na neutralno određenu nauku. Iako podložna svim rigoroznim zahtevima naučnog istraživanja, i u tom smislu i sama nauka, politička ekonomija, nije samo nauka, već i mnogo više od toga, jer podrazumeva određen filozofski i društveni stav.

b) Kritički odnos prema stvarnosti i zahtev za njenim menjanjem koji odatle proističu nisu dovoljni za identifikaciju političke ekonomije, jer postoje i doktrine i politički stavovi koji ispunjavaju ta dva zahteva, ali se ne mogu kvalifikovati kao političko-ekonomski. Naime, kao njeno drugo obeležje, političku ekonomiju bitno karakteriše neprestano *traganje za unutrašnjim zakonitostima razvoja* sadržanim u stvarnosti koju ona kritički analizira. I ova karakteristika političke ekonomije, iako je istaknuta još u prvom tomu *Kapitala*, štaviše, u Predgovoru njegovom prvom izdanju, („A krajnji cilj ovoga dela i jeste da razotkrije zakon ekonomskog kretanja modernog društva..."), često izmiče pažnji naših savremenika, tako da se ne retko veruje da politička ekonomija ne pretpostavlja nikakvo istraživanje stvarnosti, već samo logičko deduciranje iz već poznatih istina, kao što danas ne samo van socijalističkih zemalja, već i u njima samima mnogi ekonomisti političku ekonomiju smatraju manje naučnom nego i jednu drugu ekonomsku disciplinu, što je indikacija nad kojom se treba zamisliti.

c) Treću osnovnu komponentu političke ekonomije, u skladu s prethodnim dvema, čini *utvrđivanje pravca društvenog delovanja neophodnog da bi se društvo moglo kretati putanjom svojih unutrašnjih zakonitosti*. Stvarno značenje ove komponente, o kojoj su stavovi bitno podeljeni, može se saznati iz rečenice u koju je Marks umetnuo onu koju smo već naveli: „Čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja... ne može ono niti preskočiti, niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka, ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži." Tom sažetom rečenicom određen je ne samo smer, već i stepen u kojem se politička ekonomija bavi određivanjem buduće društvene organizacije, kojom se postojeća prevladava: politička ekonomija ne propisuje niti opisuje bilo kakve sheme društvene organizacije privrednog života, već na osnovu opštih zakonitosti razvoja određuje smer društvenog delovanja, prepuštajući

Digitized by Google

stepen toga delovanja i način konkretne organizacije društva specifičnim uslovima svake zemlje. Kritička analiza društvene stvarnosti, u tom smislu, zadržava svoje značenje i svoju važnost i kada se opšte zakonitosti razvoja u određenoj meri poznaju, jer primena opštih zakonitosti, između ostalog, pretpostavlja jasnu svest o stvarnom stepenu razvoja i bitnim karakteristikama svake konkretne društvene zajednice, bez obzira na apsolutni nivo njene razvijenosti.

Sažimajući ono što je ukratko izloženo, mogli bismo reći: *suštinu političke ekonomije čini dinamička ravnoteža između kritičke analize postojećeg, utvrđivanja opštih zakonitosti društveno-ekonomskog razvoja i određivanja pravca u kojem društvo treba da deluje da bi obezbedilo svoj razvoj u skladu sa tim zakonitostima, u krajnjoj liniji u smeru koji omogućuje razvoj društvenih proizvodnih snaga i slobodniji, ljudskiji život svih članova društva, u prvom redu proizvođačâ kao njegovog osnovnog dela.*

Iako se ovakvo poimanje političke ekonomije vezuje u prvom redu za odnos prema kapitalističkom načinu proizvodnje, i mada se u radovima izvesnih autora odricala (ponegde i danas odriče) i sama mogućnost konstituisanja političke ekonomije socijalizma, celokupno dosadašnje istorijsko iskustvo, bar prema našem uverenju, potvrđuje da se ono mora primeniti i na socijalističko društvo. Periodi u kojima se odricala mogućnost i potreba konstituisanja takve političke ekonomije bili su u svim socijalističkim zemljama bez izuzetka periodi u kojima je dolazilo do najveće ekonomske proizvoljnosti, čije posledice mnoge među njima i danas osećaju. Zato nije neobično što se o stvarnom značenju niza institucija, ekonomskih kategorija i mera ekonomske politike istina može saznati tek kada se te institucije, kategorije ili mere napuštaju: tek tada, da bi se stvorio prostor za afirmaciju novih, po prvi put se javno saopštavaju činjenice i ocene koje su se i inače mogle naslutiti, ali ne i izreći. Upravo zato i smatramo da je dinamičko jedinstvo opisane tri osnovne komponente ne samo uslov opstanka političke ekonomije, već i neophodna pretpostavka harmoničnog ekonomskog i društvenog razvoja socijalističkih zemalja, ne izričući, razumljivo, sud da je takvo njeno poimanje jedino ili jedino moguće.

2. *Politička ekonomija socijalizma*, koja je povod ovog priloga, ne sadrži eksplicitan odgovor na pitanje odnosa ove tri komponente, ali se on, na osnovu uvoda, kao i na temelju strukture i pristupa, može pretpostaviti s dosta velikom sigurnošću. Polazeći od odnosâ proizvodnje kao opšteg objekta političke ekonomije socijalizma, autori ovog udžbenika već u uvodu utvrđuju platformu koja daje sliku drugačijeg poimanja političke ekonomije. Za to poimanje, pri tome, značajna su naročito četiri stava, koja ćemo integralno navesti:

„Politička ekonomija objašnjava sadržaj i formulira zakone koji upravljaju društvenom proizvodnjom — bitne, stabilne uzročno-posljedične veze unutar proizvodnih odnosa. To su zakoni

Digitized by Google

zajedništva, odnosi proizvođača u kojima nema eksploatacije i suprotnih interesa. Oni se bitno razlikuju od zakona kapitalističkog načina proizvodnje, koji su zakoni eksploatacije najamnih radnika od strane buržoazije" (str. 18).

„Politička ekonomija proučava znanstvene osnove upravljanja proizvodnjom na osnovi znanstvenog predviđanja. Ona istražuje povezanost proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga kao društvenu formu proizvodnih snaga, otkriva načine društvene organizacije proizvodnih odnosa svojstvene socijalističkom društvu, a u isto vrijeme i ekonomske uvjete znanstveno-tehničkog progresa i razvoja cjelokupne proizvodnje" (str. 19).

„Zajedno sa sadržajima ekonomskih zakona, politička ekonomija socijalizma izučava i mehanizme njihovih djelovanja. Najvažniji element mehanizma osnovnog ekonomskog zakona jest međusobni odnos porasta društvene proizvodnje, potreba i potrošnje članova društva; zakona planskog, proporcionalnog razvoja nacionalne ekonomije — uzajaman odnos strukture potreba i količine proizvodnje; zakona raspodjele prema radu — forme i sistema naplaćivanja robe" (str. 19).

„Otkrivajući ekonomske kategorije i zakone svojstvene socijalizmu, i samim tim naoružavajući društvo teorijskim znanjem neophodnim za upravljanje društvenom proizvodnjom, politička ekonomija socijalizma postavlja znanstvenu osnovu privrednom djelovanju udruženih proizvođača. Socijalističkom proizvodnjom upravlja država" (str. 20).

Na osnovu ovih stavova, celokupnog uvoda, kao i metodološkog pristupa izraženog u udžbeniku kao celini, može se izvući nekoliko osnovnih zaključaka o poimanju političke ekonomije socijalizma na kojima se to poimanje zasniva.

a) Polazna postavka *Političke ekonomije socijalizma* jeste da promena opšteg objekta istraživanja menja i prirodu političke ekonomije. Socijalistička revolucija, uspostavljanje društvene svojine sredstava za proizvodnju, ukidanje klasnih protivrečnosti — sve to, prema uverenju autora, stvarajući osnovu za trajno zajedništvo interesa pojedinaca, društvenih grupa i društva kao celine, čini nemogućim pojavu trajnih antagonističkih protivrečnosti u društvenim razmerama. Takav karakter društvene stvarnosti, pak, kako se implicite može zaključiti na osnovu njihovih stavova, čini suvišnim ili bar bitno manje značajnim kritički pristup društvenoj stvarnosti, tako da se kritička analiza te stvarnosti i ne pominje, odnosno u analizi ne javlja, kao bitna odrednica političke ekonomije socijalizma.

b) Stvaranje osnova za trajno zajedništvo svih društvenih interesa, sa svoje strane, shvata se kao baza za lakše probijanje, a time i potpunije shvatanje i jednostavniju primenu ekonomskih zakona. Autori udžbenika *Politička ekonomija socijalizma*, bar prema našem utisku, ne ispoljavaju nikakvu sumnju u pogledu broja, prirode i međusobnih odnosa ekonomskih zakona razvo-

Digitized by Google

ja socijalističkog društva. Smatrajući te zakone, više ili manje, najčešće u potpunosti, saznatima, oni ih u prvom redu objašnjavaju, u manjoj meri dokazuju, a vrlo retko stavljaju u odnos s kritičkom empirijskom slikom društvene stvarnosti. Poređenja takve vrste — i kada se to čini — daju se najčešće u obliku ilustracija koje potvrđuju delovanje zakonitosti, dok se pojave koje odstupaju od zakona tretiraju kao ostaci nasleđenih odnosa, kao posledica devijantnih ponašanja ili nepotpune primene saznatih ekonomskih zakona. Tako se upoređivanje stvarnosti sa zakonima razvoja redovno završava porukom o neophodnosti šireg, potpunijeg i doslednijeg poštovanja tih, više ili manje definitivno saznatih ekonomskih zakona.

c) Uverenje da kritička analiza društvene stvarnosti — pošto je socijalistička revolucija već izvedena — za političku ekonomiju nema više esencijalni značaj, kao i ocena da su osnovni ekonomski zakoni socijalističkog načina proizvodnje najvećim delom, ako ne i u potpunosti, saznati, logično su doveli do premeštanja težišta političke ekonomije socijalizma na treću od napred navedene tri komponente — na utvrđivanje pravaca društvenog delovanja neophodnog da bi društveni razvoj mogao da teče harmonično. S obzirom na to da se istovremeno smatra da su svi osnovni društveni interesi usklađeni, tako da u širim razmerama i na duži rok nisu moguće antagonističke protivrečnosti, i imajući u vidu metodološki stav da socijalističkom proizvodnjom (ovde upotrebljenom u značenju društvene reprodukcije) upravlja država, politička ekonomija socijalizma koja je povod ovog priloga najvećim delom je shvaćena kao izlaganje optimalnog oblika organizacije socijalističke privrede, i to ne samo u opštim načelima, već razvijenog do globalne institucionalne strukture i operativnog ekonomsko-političkog instrumentarijuma.

Takav stepen određenosti, odnosno približavanja pojavnim oblicima, sa svoje strane, nužno je zahtevao da se ekonomske zakonitosti socijalizma izlože polazeći od konkretne privrede, uopštavajući, u većoj ili manjoj meri, njena ekonomsko-politička opredeljenja i njeno iskustvo u odnosu na opšte zakonitosti. Polazeći istovremeno od procene da je u Sovjetskom Savezu realni socijalizam dostigao fazu zrelog socijalizma, da je u nizu zemalja socijalizam u osnovi izgrađen, a da se neke zemlje nalaze u prelaznom razdoblju iz kapitalizma u socijalizam (str. 17), autori, u stvari, političku ekonomiju socijalizma izlažu prevashodno na osnovu istorijskog iskustva i danas vladajućih teorijskih, socijalno-filozofskih i ekonomsko-političkih opredeljenja Sovjetskog Saveza. Iskustvo i teorijska stanovišta drugih zemalja se u okviru analize pominju, ali uvek u relaciji prema sovjetskim opredeljenjima — bilo kao potvrda (eventualno doprinos daljoj afirmaciji) zakonitosti koje su utvrđene u sovjetskoj teoriji i praksi, bilo kao teorijski neosnovano odstupanje od tih zakonitosti na jednu ili drugu stranu, i, u tom smislu, kao jedna ili druga vrsta revizionizma.

Digitized by Google

3. Za ocenu koncepta političke ekonomije koji je opisan nije odlučujuće koja će se zemlja uzeti kao osnov teorijskog uopštavanja. Činjenica da je i sam Marks uzeo jednu zemlju (Englesku) kao osnov uopštavanja, kao i da to čine i autori svih drugih udžbenika političke ekonomije, čini takav postupak van svake sumnje dopuštenim, utoliko pre što Sovjetski Savez nije bilo koja socijalistička zemlja, već prva socijalistička zemlja. Pri svem tom, međutim, čini se da je ovde učinjen kvalitativno dalji korak u povezivanju opšteg razmatranja s teorijom i praksom jedne zemlje, tako da celokupno razmatranje nije prevashodno kritičko-teorijsko u značenju koje smo napred opisali, već, pre svega, teorijsko-deskriptivno, a dobrim delom i normativno, odnosno ekonomsko-političko. Samim tim sužen je vidokrug posmatranja i umanjena mogućnost upoređivanja, jer svako ko želi da svoje stanovište konfrontira sa onim koje se izlaže, ukoliko svoje stanovište zasniva na drugim teorijskim izvorima i iskustvu drugih zemalja (a na to, baš kao i autori ove političke ekonomije, ima puno pravo), hteo to ili ne, mora da ga konfrontira sa vladajućim teorijskim stavovima, društvenim opredeljenjima i konkretno-istorijskim oblicima organizacije privrednog života Sovjetskog Saveza. A to celoj raspravi može dati sasvim drugu, sa društvenog stanovišta nepoželjnu, a sa teorijskog vrlo malo relevantnu, dimenziju.

Zato je naše mišljenje da je teorijska distanca analize socijalističkog načina proizvodnje u *Političkoj ekonomiji socijalizma* od aktuelno vladajućih društvenih opredeljenja i ekonomsko-političke organizacije Sovjetskog Saveza mogla, a po svemu sudeći i morala, biti jasnija i jače izražena. Izlažući takvo mišljenje, imali smo, pri tome, u vidu u prvom redu tri okolnosti.

a) Razvojni put samog Sovjetskog Saveza isuviše je dug i složen da bi se mogao ocenjivati kao pravolinijski, a mnoga od danas postojećih ekonomsko-političkih rešenja u toj meri su uslovljena konkretno-istorijskim okolnostima da bi se, takva kakva su, mogla proglasiti za opšte zakonitosti socijalizma. Na mnogim tačkama svog razvoja — od politike ratnog komunizma, preko nove ekonomske politike, kolektivizacije zemlje, intenzivne industrijalizacije, pa sve do privredne reforme sredinom šezdesetih i poslednjih nekoliko godina, koje na planu privrednog razvoja donose bitno nove momente — Sovjetski Savez je bio pred istinskim, dubokim dilemama, a pred mnogima od njih prvi put u istoriji čovečanstva se našla jedna zemlja. Velik broj tih dilema je rešen, i to otprve. Povodom drugih je bilo dosta nedoumica i rešenje se nalazilo tek posle različitih iskušenja, ponekad je učinjen i korak nazad. U odnosu na treće se, bar prema našem mišljenju, i danas može postaviti pitanje da li neka druga rešenja nisu pružala veće mogućnosti. Ako se u takvoj situaciji svaka od donetih odluka, čak i ako se zasnivala na tada saznatim zakonima, sama proglasi za opštu zakonitost, onda se, bar prema našem mišljenju, ne samo napušta teren političke ekonomije, već

Digitized by Google

i sužava stvaran izbor, ne samo drugih zemalja koje pođu putem socijalizma, već i samog Sovjetskog Saveza. Formula po kojoj je sve što je urađeno, u vreme kada je urađeno i pod uslovima pod kojima je urađeno, bilo najbolje, kako nesumnjivo potvrđuje iskustvo svih socijalističkih zemalja, uključujući i jugoslovensko, nije platforma na kojoj se može zasnivati političko-ekonomsko razmišljanje. Ako je to tako, onda ni postojeće nije jedino moguće, još manje samo po sebi predstavlja opštu zakonitost, već jednu mogućnost, možda realnu, možda čak optimalnu, ali ipak samo jednu, koja ne bi trebalo da zatvara prostor za druge, odnosno ne bi smela biti osnova na kojoj se sve što se od toga razlikuje, makar i bitno, proglašava za nesocijalističko, odnosno za revizionizam.

b) Teorijska misao Sovjetskog Saveza u oblasti ekonomije, i ne samo u njoj, u toj meri je bogata da nam se ono što se u okviru udžbenika izlaže čini osiromašivanjem stvarnog poznavanja ekonomskih problema socijalističkog načina proizvodnje. Još u predrevolucionarno vreme, posle revolucije, naročito tokom dvadesetih godina, a s promenljivim intenzitetom i posle toga, u Sovjetskom Savezu (odnosno ranije u Rusiji) vođene su teorijske rasprave koje su bitno obogatile marksističku misao, otvarajući gotovo sva ključna pitanja ekonomske organizacije socijalističkog društva, a na mnoga od njih dajući i alternativne odgovore koji i danas zadržavaju puno važenje. Na rezultatima tih rasprava, između ostalog, zasnivaju se i danas vladajuća ekonomska doktrina i privredna organizacija Sovjetskog Saveza. A ako je već tako, ima li smisla sve ono što na bilo kojoj tački razvoja nije neposredno ušlo u „pozitivnu" stavku bilansa odbaciti kao pogrešno, desno ili levo revizionističko ili čak antisocijalističko? Nije nepoznato da je veći broj radova iz dvadesetih godina i u naše vreme teorijski daleko inspirativniji od onih koji izlažu i objašnjavaju danas navodno opštevažeće zakonitosti, pa ako je nešto — teorijski značajno — u svoje vreme i bilo ocenjeno kao pogrešno, nije li ipak vredno izložiti ga, zato što u drugim okolnostima ne mora biti pogrešno ili bar zato da drugi ne bi ponovili istu grešku? Koncepcija političke ekonomije zastupljena u političkoj ekonomiji socijalizma, koja je povod ovom tekstu, najzad, i sama se zasniva na nekima od konfrontiranih stanovišta, a da se u njoj samoj u celini pogrešnim kvalifikuje i ukupno delo autorâ koji su ih delili. Pitanje tretmana uloge države u političkoj ekonomiji socijalističkog društva, na primer, bilo je jedna od centralnih tačaka debate sredinom dvadesetih godina, pri čemu je jedan broj autora zastupao stanovište da se država, kao deo društvene nadgradnje, u prvoj aproksimaciji mora apstrahovati (E. Preobraženski), dok su drugi zastupali mišljenje da delovanje države kao ekonomskog agensa čini *differentia specifica* socijalističkog načina proizvodnje i da bi zato njeno izostavljanje i u prvoj aproksimaciji značilo bitno osiromašenje predmeta analize (N. Buharin). Teorijski argumenti koji su tada izneti nisu tak-

Digitized by Google

ve prirode da bi se jedna vrsta njih mogla u celini odbaciti, tako da zadržavaju svoju vrednost trajno, utoliko pre što o tome ni danas ne postoji opšteusvojeno stanovište. Autori udžbenika u ovom pogledu, kako smo pokazali, imaju svoje stanovište, što je sasvim normalno, ali se čini da bi političko-ekonomska prezentacija problema zahtevala mnogo više teorijskih argumenata od onih koji su dati, kao i, bar u izvesnoj meri, informaciju o izvorima u kojima su ti argumenti prvi put, bar na teorijski vredan način, bili saopšteni. Informacija ovakve vrste u udžbeniku, na žalost, ima malo, ne samo u pogledu ranijih radova, nego i u pogledu savremenih, iako i među njima ima onih koji se, bar prema našem poznavanju sovjetske literature, ne bi smeli zaobići ni u udžbeniku političke ekonomije socijalizma.

c) Treći razlog za značajnije distanciranje političke ekonomije socijalizma od aktuelne teorijske misli i društvene prakse Sovjetskog Saveza, bar prema našem uverenju, čini sve izraženija diferencijacija ekonomske teorije i privredne prakse samih socijalističkih zemalja. Da bude jasno o čemu je reč, i neposredno ističemo da ovde nije u pitanju samo različitost koja u tom pogledu postoji između SSSR-a i Jugoslavije, iako je i taj moment relevantan, već i razlike koje postoje između drugih socijalističkih zemalja, i to ne samo onih udruženih, recimo, u Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV), s jedne, i svih drugih, s druge strane, već i između evropskih socijalističkih zemalja. I elementarne informacije kojima danas raspolažemo dovoljne su da bi se shvatilo da ni u tom pogledu ne postoji uniformnost i da opis sistema koji se, kao opšta zakonitost, izlaže u okviru udžbenika danas prosto više ne odgovara stvarnom stanju većeg broja zemalja, a ne samo Jugoslavije ili, recimo, Kine, koja se u okviru knjige jedino i izdvaja kao konkretan primer revizije marksističkog učenja i odstupanja od opštih zakonitosti razvoja, dok se druge zemlje u tom svojstvu ne pominju. Upravo to i jeste razlog što mislimo da teorijsko uopštavanje vladajućih stavova i privredne prakse jedne jedine zemlje, makar ona bila i najveća, u načelu ne može biti platforma na kojoj se zasniva političko-ekonomsko zaključivanje, jer je odatle pa do ekskomunikacije drugih zemalja iz kruga socijalističkih, zato što se njihovi teorijski stavovi i ekonomsko-politička rešenja razlikuju od zemlje koja je uzeta kao osnov uopštavanja, samo jedan korak. A da takve ekskomunikacije ne idu u prilog ne samo političkoj ekonomiji socijalizma, već i samom socijalizmu, pokazalo je istorijsko iskustvo, na primeru Jugoslavije možda jasnije nego na bilo kojem drugom.

4. Razmišljanje o razlozima koji su doveli do premeštanja težišta *Političke ekonomije socijalizma* sa teorijsko-kritičkog na teorijsko-eksplikativno, odnosno ekonomsko-političko, pruža dva moguća odgovora na pitanje zašto je do takvog premeštanja došlo. Jedan je teorijski dopušteno razlikovanje metoda istraživanja i metoda izlaganja, a drugi prevashodno pedagoška namena

Digitized by Google

udžbenika. Ni jedan od ovih razloga, bar prema našem mišljenju, ne bi mogao biti prihvaćen kao objašnjenje za opisane promene, odnosno, bar prema našem uverenju, za napuštanje uravnotežene strukture koju bi politička ekonomija morala imati.

a) Razlika između metoda istraživanja i metoda izlaganja je, kako je u svoje vreme još Marks dokazao, sasvim moguća i sasvim dopuštena. Kod udžbenika o kojem je reč, međutim, nije u pitanju samo razlika u metodu izlaganja u odnosu na metod istraživanja, već je reč o poimanju samog objekta političke ekonomije i shvatanju ekonomskih zakona. Tvrdnja da objektivnost ekonomskih zakona ne znači da su ekonomski zakoni samo one zakonitosti koje se probijaju spontano tačna je, ali ta tvrdnja ne oslobađa obaveze da se mere ekonomske politike kritički prosuđuju, jer, ako se pođe od pretpostavke da su ekonomski zakoni, više ili manje, ako ne i u potpunosti već saznati, i da kao takvi čine osnovu ekonomske politike države — onda uvek postoji mogućnost da se same mere ekonomske politike proglase za identične ekonomskim zakonima i, kao takve, za nepodložne kritičkom sudu. Proglašavanje takvih zakonitosti za opšte ekonomske zakone socijalizma, stoga, nužno vodi u napuštanje političko-ekonomskog nivoa rasprave, odnosno u izlaganje koje može biti i uspešno, čak i ubedljivo, ali pri svem tom, budući u osnovi deskriptivno, nema karakter političko-ekonomskog. Logičnost rešenja i stavova koji se izlažu, a ne sam način izlaganja, stoga jesu platforma na osnovu koje se nešto može ili ne može kvalifikovati kao političko-ekonomsko. A u udžbeniku o kojem je reč ima mesta na kojima se logičnosti iznetih stavova može i te kako prigovoriti, što ćemo kasnije i pokazati.

b) Slično stoji i s objašnjenjem koje se zasniva na pedagoškom karakteru dela. Iako ima i drugačijih mišljenja, čini se da se danas, na granici dvadesetog i dvadeset prvog veka, obrazovanje više ni na kom nivou, pogotovo ne na univerzitetskom, ne može ograničiti na prihvatanje istina koje su jednom zauvek date. Složenost društvene stvarnosti, a savremena je to više nego ijedna do sada, sama po sebi zahteva da se svaka nova generacija uvodi u život s alternativnim odgovorima na otvorena pitanja privrednog i društvenog života. Stvaranje predstave o jednostavnosti toga života ne jača, već, naprotiv, slabi uverenost novih generacija u osnovanost učenja koja im se izlažu, pogotovo ako ih empirijske predstave dovode do drugačijih saznanja. Zamena kritičkog usvajanja prethodnih znanja, čak stvarnog studiranja, uopšte uzev, prostom percepcijom određenog kruga činjenica i ideja, sa spremnošću da se mnogo toga kaže bez ikakve uverljivosti, prosto zato što se misli da se očekuje samo odgovor određene vrste — bar prema pedagoškom iskustvu Jugoslavije, a čini se ne samo nje — sve su to pojave koje, između ostalog, imaju korena i u načinu na koji se pišu udžbenici. Zato se i čini da je *Politička ekonomija socijalizma*, i iz pedagoških razloga, morala biti otvorenija, morala je dati mnogo više informacija o

Digitized by Google

različitim odgovorima na pitanja koja razmatra i morala je ostaviti više prostora formiranju sopstvene svesti čitalaca. U odsustvu tih informacija, uz istovremeno strogo razgraničenje onoga što se smatra socijalističkim od onoga što se proglašava kao njegovo napuštanje ili čak negacija, čitaocu ostaje samo da prihvati ono što se izlaže ili da se podvrgne riziku da deli stanovišta koja nisu socijalistička. A da stvari nisu tako jednostavne kakvima se prikazuju, vidi se po tome što je niz takvih razgraničenja dat vrlo minuciozno, ponekad s pravom diplomatskom veštinom, tako da samo oni koji znaju o čemu je reč mogu s kakvom-takvom sigurnošću zaključiti šta se zaista ima na umu. Čitalac koji nema takva prethodna znanja često uopšte ne može shvatiti razgraničenja takve vrste, jer su ponegde ona samo verbalna, bez uverljivih dokaza o osnovanosti suda koji se izriče, što ćemo takođe ilustrovati sa nekoliko primera.

II

Način na koji je koncipirana i realizovana *Politička ekonomija socijalizma* u redakciji M. I. Volkova, kako je napred već pomenuto, isključuje i mogućnost i potrebu da se rešenja, odnosno shvatanja pojedinih pitanja zastupljena u njoj, neposredno upoređuju s rešenjima, odnosno shvatanjima što su usvojena u drugim zemljama. Imajući to u vidu, u okviru ove tačke izložićemo samo nekoliko pitanja, čiji je značaj takav da se ne mogu zaobići, utoliko pre što su tesno povezana s već pokrenutim metodološkim problemima političke ekonomije socijalizma.

1) Prvo krupno pitanje odnosi se na *poimanje i značaj društvene svojine sredstava za proizvodnju.* Utisak koji čitanje udžbenika ostavlja, naime, jeste da autori nisu odredili potpuno značenje pojma društvene svojine i da je njegov značaj naspram drugih obeležja socijalističkih odnosa proizvodnje u toj meri naglašen da faktički stavlja sasvim u drugi plan sve one elemente po kojima se može identifikovati razvoj tih odnosa.

Naime, kada je reč o pojmu svojine, Marksovi stavovi daju osnova da se svojina shvati kao pravni izraz odnosa proizvodnje, s jedne, ili kao sintetički izraz odnosâ proizvodnje, s druge strane. Autori udžbenika se eksplicitno izjašnjavaju u prilog ovom drugom („Politička ekonomija izučava objektivno postojeće odnose vlasništva, a ne njihove pravne oblike"; str. 69), ali njihova argumentacija nije uvek u skladu s takvim opredeljenjem. Međutim, na mnogim kritičnim mestima, umesto identifikacije odnosâ vlasništva kakvi u Sovjetskom Savezu objektivno postoje — na osnovu konkretnih odnosa u kojima pojedini delovi privrednih subjakata raspolažu sredstvima za proizvodnju i rezultatima društvenog rada — autori se u analizi društvene svojine pozivaju u prvom redu na ustavne odredbe o svojini. Iako se te odredbe,

Digitized by Google

sasvim razumljivo, ne mogu preskočiti, analiza se time u izvesnoj meri postavlja na glavu: umesto da se na osnovu kritičke analize utvrđuje stvarni stepen društvenosti sredstava za proizvodnju, pravni poredak tih sredstava zamenjuje društvenu stvarnost.

Ceo problem je utoliko složeniji što je kategoriji svojine dat ne samo najveći značaj, već i maltene univerzalno značenje, tako da se pozivanjem na nju objašnjava gotovo sve. S obzirom na to da ona sama nije dovoljno određena, objašnjenja na osnovu nje često imaju samo kvalitativno, ponegde gotovo isključivo verbalno značenje. U analizi društvene svojine autori polaze od sledećih stavova: „Karakter socijalističkih proizvodnih odnosa određuje sa postojanjem društvenog, prije svega općenarodnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Ono određuje socijalističko društvo kao radničko društvo, reguliranje proizvodnje neposredno od strane društva i sadržaj odnosa u procesu proizvodnje i u drugim oblastima ekonomije. Zahvaljujući socijalističkom vlasništvu, radnici su suvereni gospodari društvene proizvodnje" (str. 69). Iako se ceo problem može prebaciti na čisto semantički teren, odnosno pitanje šta je svojina uopšte i šta, posebno, društvena svojina; istorijsko iskustvo pokazuje, međutim, da se u vezi s citiranim stavovima mogu postaviti mnoga pitanja, kako o značenju svakog od njih tako i o njihovom međusobnom odnosu. Nezavisno od iskustva Sovjetskog Saveza, koje ovom prilikom uopšte i ne ocenjujemo, naime, na osnovu iskustva Jugoslavije, a čini se i većeg broja drugih socijalističkih zemalja, uporedo sa stavovima koji su izloženi mogu se izneti i sasvim drugačiji: 1. na osnovu pravno inaugurisane društvene svojine može se sprovesti samo primarno razlikovanje socijalističkih proizvodnih odnosa od proizvodnih odnosa prethodnih formacija, dok se stvarni karakter odnosâ proizvodnje, a na osnovu njih i svojine nad sredstvima za proizvodnju, može odrediti tek analizom društvene prakse; 2. društvena svojina ne obezbeđuje u svim svojim oblicima neposredno regulisanje proizvodnje od strane društva, bar ako se pod društvom podrazumevaju oni koji rade, jer su se i u okviru pravno neizmenjenih okvira društvene svojine javljali različiti oblici užih ili širih monopola nad upravljanjem proizvodnjom; 3. iako sve socijalističke zemlje ističu društvenu svojinu kao osnovu svojih odnosa proizvodnje, i elementarno znanje o stvarnoj organizaciji privrednog života dovoljno je da bi se mogla izneti tvrdnja da radnici nisu u svima njima suvereni gospodari društvene proizvodnje. Sve u svemu, društveno vlasništvo nije nešto što je samo po sebi dato, nije teorijski i istorijski *prius* socijalističkih odnosa proizvodnje, da bi se oni mogli izvesti iz njega, već nastaje i razvija se uporedo sa njima. Upravo zato analiza mora početi od odnosâ proizvodnje onakvih kakvi objektivno jesu, a ne od pravno inaugurisanih instituta svojine.

Problem koji smo izneli je opštemetodološke prirode i zadržava svoje važenje za svaku situaciju. Ako treba da budemo još jasniji, iznećemo i eksplicitno da ni ustavno-pravne odredbe

Digitized by Google

o društvenoj svojini ni u Jugoslaviji same po sebi ne znače da postoje u svemu i svugde socijalistički odnosi proizvodnje. Štaviše, kritička analiza neprekidno otkriva različite oblike monopola nad sredstvima za proizvodnju, ponegde nezakonitih, ponegde čak i na zakonu zasnovanih, dakle, legalnih, ali ne i legitimnih, saglasnih sa socijalističkim, samoupravnim odnosima proizvodnje, bar kako se oni u Jugoslaviji shvataju. Ceo problem je, međutim, utoliko složeniji što autori udžbenika kao najviši oblik društvene svojine ističu državnu svojinu, koja se ponegde označava i kao opštenarodna (za razliku od kolhozno-kooperativne). Takva identifikacija još više sužava prostor za analizu odnosâ proizvodnje, jer stvara privid da socijalistički odnosi proizvodnje — budući da se zasnivaju na istoj, državnoj svojini, — ne prolaze ni kroz kakve bitne promene, naime, da od samog čina političke revolucije i konstituisanja državne svojine ostaju u suštini nepromenjeni. Takvo tumačenje čini se jedino logičnim, jer, ako se odnosi menjaju, onda se mora promeniti i oblik svojine, a ako se oblik svojine menja, onda zašto nosi istu odrednicu — državna svojina.

Ostavljajući po strani sva ova kategorijalna razmatranja, iznosimo uverenje da se socijalistički odnosi proizvodnje ne mogu ni svesti na društvenu svojinu niti izvesti iz nje kao prethodno date, već je, naprotiv, određuju, bilo da se ona shvati kao njihov pravni oblik bilo kao njihov sintetički društveno-ekonomski izraz. U tom smislu podržavljenje (nacionalizacija) sredstava za proizvodnju nije isto što i njihova socijalizacija, odnosno ne znači samo po sebi i socijalističko podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Da bi se obezbedila tako shvaćena socijalizacija sredstava za proizvodnju, mora se promeniti niz odnosa među agensima privrednog života, koji se jednim imenom mogu označiti kao *društvena organizacija rada*, kategorija čije se poreklo i sadržina mogu zasnovati i na delima klasikâ marksizma. Dopuštajući mogućnost da u tom pogledu i grešimo (naše stanovište o tome izloženo je u radu *Socijalistički samoupravni odnosi proizvodnje*, »Komunist«, Beograd, 1979, str. 21—30), smatramo da su takve promene uslov opstanka i razvoja socijalističkih odnosa proizvodnje. Da je to tako, potvrđuju, između ostalog, i stavovi nekih sovjetskih autora, od kojih ćemo citirati samo jedan, novijeg datuma: »Ekskurs u istoriju sovjetske ekonomske misli pokazuje da se društvena organizacija proizvodnje kao ekonomska kategorija u raznim etapama ni izdaleka nije tumačila jednoznačno i da se često isključivala iz predmeta političke ekonomije. Na žalost, samo je akademik N. A. Voznesenski u jasnijoj formi predložio da se u strukturi socijalističkih proizvodnih odnosa razlikuju proizvodni odnosi koji izražavaju proces podruštvljavanja rada i proizvodnje i odnosi koji karakterišu sopstvenost nad sredstvima za proizvodnju.«[1]

[1] J. Lavrikov, *Organizacija obščestvennogo proizvodstva — važnejšij faktor ego intensifikacii*, „Ekonomičeskie nauki", Moskva, br. 8/1981, str. 25.

Digitized by Google

2. Drugo krupno pitanje načelnog karaktera, zato što se svojim posledicama proteže na celokupnu političku ekonomiju socijalizma, jeste tretman robnih odnosa. Socijalistička teorija i praksa u ovom pogledu prošli su kroz više razvojnih faza koje obuhvataju potpuno odbacivanje robne proizvodnje, prihvatanje robnih odnosa kao pojave izazvane heterogenošću socijalističke ekonomske strukture, prihvatanje robnih odnosa kao svojstva samih socijalističkih odnosa, ali prevashodno kao sredstva obračuna i kontrole bez političko-ekonomske sadržine robne proizvodnje i prihvatanje robne proizvodnje u punom i pravom značenju te reči. Svaka od ovih faza, pri tome, ima svoje osnove i svoju logiku, tako da se, čak i ako se ne prihvata, do određene mere može shvatiti. Između tih faza, a to znači i poimanja uloge robnih odnosa u socijalizmu, međutim, postoje značajne razlike, tako da se one ne mogu međusobno zamenjivati niti kombinovati. No u udžbeniku političke ekonomije nije ispoljena potpuna konsekventnost u poimanju robnih odnosa; u izlaganju ove materije više puta se kombinuju i zamenjuju shvatanja koja pripadaju različitim razvojnim fazama, tako da se u izvesnoj meri uzajamno isključuju.

Polaznu osnovu čini ispravan stav da u socijalizmu postoji »objektivna nužnost proizvodnje proizvoda kao robâ« i da zato u socijalizmu »postoji promet robe i djeluje zakon vrijednosti« (str. 113), koji je danas prihvaćen gotovo u svim socijalističkim zemljama, izuzev, možda, Albanije, čija nam misao i praksa nisu dovoljno poznate. Ukoliko se pođe od takvog stava, bilo bi logično da se utvrde najpre opšte karakteristike robne proizvodnje, koje bi, kao takve, morale biti svojstvene i robnoj proizvodnji u socijalizmu, a zatim odredi međusobni odnos između tih opštih karakteristika robne proizvodnje (bez kojih socijalistička proizvodnja ne bi mogla biti robna) i specifičnih drugih karakteristika socijalističkih odnosa, jer njihova robna obeležja, u svakom slučaju, ne iscrpljuju sva njihova svojstva.

U udžbeniku političke ekonomije, koji je povod ovog priloga, međutim, nije učinjeno tako. Polazeći od stava da je robna proizvodnja objektivno nužna, autori u daljem izlaganju njena svojstva tumače na način koji joj faktički odriče objektivan karakter i pretvara je u niz sredstava obračuna i kontrole koja država koristi prema svom nahođenju ili joj čak pripisuju svojstva koja su inkompatibilna s robnom proizvodnjom. Tako autori tvrde: »Planski organizirana robna razmjena, tj. realizacija robe, jedna je od metoda društvenog priznavanja podudaranja individualne potrošnje rada na izradi proizvoda s društveno potrebnom potrošnjom«, ostavljajući čitaoca u nedoumici o tome šta je stvarno značenje odrednice »metod društvenog priznavanja...« (je li to slobodan izraz za odnose proizvodnje robne prirode ili puko sredstvo ekonomske politike), pogotovo što je ta odrednica navedena kao *jedan od metoda društvenog priznavanja saglasnosti utrošenog rada s društvenom potrošnjom*, koja

Digitized by Google

robnu prirodu proizvoda čini neobaveznom, odnosno primenjenom ili isključenom, u zavisnosti od preferencija države. Ovakav stav, razumljivo, može se iznositi, može se čak braniti i nekim teorijskim argumentima i pozivima na privrednu praksu, ali je van svake sumnje da se taj stav bitno razlikuje od stava o objektivnoj uslovljenosti robnih odnosa; jer, ako su ovi objektivno uslovljeni, onda se ni u kom slučaju ne mogu kvalifikovati kao »metod«, niti se njihovo postojanje može aktima države ili bilo kog drugog subjekta po volji isključivati ili uključivati. A da stav autora udžbenika u tom pogledu ima kapitalan značaj, potvrđuje činjenica da ga oni proširuju na sve kategorije, to jest, u krajnjoj liniji, na odnose robne proizvodnje u socijalizmu: »Robni odnosi i njima svojstvene ekonomske kategorije (novac, cijene, financije, kredit itd.) u socijalizmu važna su *sredstva društvene kontrole proizvodnje i raspodjele proizvoda (kurziv — A. V.)*. Oni se koriste za plansko uspostavljanje međusobnih odnosa između ponude i potražnje, za što točnije izračunavanje zahtjeva potrošača u smislu količine, kvaliteta i asortimana proizvoda i igraju veliku ulogu u stimuliranju povećavanja efikasnosti proizvodnje i ubrzavanju tehničkog progresa« (str. 115). Time je, u stvari, napuštena razvojna faza, odnosno poimanje koje odgovara prihvatanju robne proizvodnje u punom i pravom značenju te reči i cela koncepcija pomerena za stepenicu niže, odnosno svedena na poimanje robnih odnosa kao sredstava obračuna i kontrole, bez političko-ekonomske sadržine robne proizvodnje.

Upravo takvo poimanje robnih odnosa i čini mogućim da se robnim odnosima u socijalizmu pripisuju svojstva koja su nespojiva s robnom proizvodnjom — na primer, ocenom da su robni odnosi »oblik planskih, *neposredno-društvenih veza* proizvođača udruženih na razini društva« (str. 114). Robni odnosi u socijalizmu, naime, isključuju posredovanje karakteristično za kapitalističku robnu proizvodnju (prisvajanje profita određene veličine u odnosu na uloženi kapital, kao uslov da bi se proizvodilo), ali oni još imaju posredan karakter u tom smislu što se saglasnost utrošenog rada s društvenim potrebama postiže tek realizacijom robe, njenim pretvaranjem u novac. Neposredan karakter društvenog rada, sa tog stanovišta, i robna proizvodnja se uzajamno isključuju, pa je stav o neposrednom karakteru robnih odnosa, stoga, protivrečan. A da celo pitanje ima i svoju konkretno-istorijsku društveno-ekonomsku sadržinu o tome svedoči činjenica da je i u Sovjetskom Savezu u vreme privredne reforme, sredinom šezdesetih godina, pokazatelj fizičkog obima proizvodnje zamenjen obimom realizacije, koja potvrđuje da proizvodi samim činom proizvodnje još nisu dobili društveno priznanje, odnosno da, u tom smislu, još nemaju neposredno društveni karakter.

Treću bitnu komponentu poimanja robne proizvodnje u socijalizmu u udžbeniku čini njeno stalno suprotstavljanje kapitalističkoj robnoj proizvodnji. U određenoj meri ono je razumljivo,

Digitized by Google

utoliko što je teorijski i istorijski dokazano da kapitalistička robna proizvodnja nije samo robna proizvodnja, već robna proizvodnja određenog istorijskog tipa, nastala sjedinjavanjem opštih obeležja robne proizvodnje i specifičnih ostalih karakteristika kapitalističkih odnosa proizvodnje. Odsustvo prethodne jasne predstave o toj razlici, posebno sa stanovišta opštih obeležja robnih odnosa, koja bi morala biti svojstvena i robnim odnosima u socijalizmu, međutim, često dovodi do toga da se suočeljavanje robne proizvodnje u socijalizmu sa kapitalističkom robnom proizvodnjom završava odricanjem prisustva nekih opštih obeležja robne proizvodnje u socijalizmu, odnosno, u krajnjoj liniji, odricanjem same robne proizvodnje.

Ceo problem složeniji je utoliko više što se kasnije, pri izlaganju funkcionisanja socijalističke proizvodne jedinice kao robnog proizvođača (naročito u glavi XI), u analizu uvodi deo pojmovnog sistema kapitalističke robne privrede (plata, odnosno nadnica, ili najamnina, jer pojam *zarabotnaja plata*, koji se u ovom izdanju često prevodi političko-ekonomski neodređenom kategorijom zarada, ima i značenje najamnine, odnosno nadnice, zatim profit, profitna stopa i drugo). Iako autori na nizu mesta ističu da u socijalizmu ove kategorije imaju izmenjeno značenje, (na primer, na str. 275), čitalac koji, s obzirom na karakter udžbenika, s pravom očekuje konsekventnost u korišćenju ekonomskih kategorija, bar ako se one shvate kao apstraktni izrazi odnosâ proizvodnje, a u udžbeniku političke ekonomije bi moralo biti tako, ostaje u nedoumici kako se, polazeći od robne proizvodnje kao objektivno nužne, a zatim odričući njenu istovetnost s kapitalističkom robnom proizvodnjom, a ponegde i svojstva koja je uopšte čine robnom, može doći do pojmovnog sistema koji odgovara kapitalističkoj robnoj proizvodnji.

Sve to potvrđuje iznetu ocenu da poimanje robne proizvodnje u udžbeniku političke ekonomije, koji je povod ovog priloga, nije zasnovano na potpuno jasnim metodološkim pretpostavkama i da u sebi sadrži značajne unutrašnje protivrečnosti. Autori rešavaju ove protivrečnosti uvođenjem kompleksne kategorije privredni račun, koja obuhvata više slojeva obeležja između kojih nije uspostavljen logičan odnos. Naime, kritikujući leve revizioniste, (str. 304), autori ističu: »Socijalizam označava bitan preobražaj odnosa prema radu, ali rad za društvo u njemu se još nije pretvorio u prvu životnu potrebu ljudi i nužno je provođenje načela materijalne zainteresovanosti za rezultate rada. Stupanj razvoja neposredno društvenog karaktera proizvodnje je takav da postoje robno-novčani odnosi. Odatle proizlazi nužnost korištenja privrednog računa, kategorija cijena, profita, rentabilnosti i dr. Sadržaj tih kategorija određen je socijalističkim proizvodnim odnosima.« Samim tim stavom, objektivno gledano, relativizirana je tvrdnja o neposredno društvenom karakteru radu u socijalizmu i istovremeno stavljene u istu ravan kategorije sasvim različitog stepena opštosti — privredni račun, kao specifič-

Digitized by Google

no obeležje sovjetske privrede, cene (kao opšta kategorija robne proizvodnje) i profit (kao kategorija kapitalističke robne proizvodnje, upotrebljena u obračunske svrhe u okviru socijalističke privrede).

Ceo problem složeniji je utoliko što je kategoriji privredni račun dato značenje opšteg obeležja funkcionisanja socijalističke privrede, iako je privredni račun, u svoje vreme, uveden kao reakcija na teorijski i istorijski nezasnovano odbacivanje robnih odnosa, u pretvaranje celokupnog društvenog (odnosno državnog) sektora socijalističke privrede u neizdiferenciran privredni kompleks unutar kojega ne postoje stvarni ekonomski, već samo obračunski odnosi. Uvođenje privrednog računa, sa tog stanovišta, može se shvatiti ne samo kao prihvatanje nužnosti robnih odnosa, već i kao reafirmacija važenja opštih principa ekonomske logike za socijalističko društvo, ali je upravo zato pitanje da li se on, uopšte uzev, može tretirati kao bilo kakav zasebni princip, utoliko pre što se privredni račun, shvaćen kao sameravanje ostvarenog rezultata s utrošenim, odnosno uloženim činiocima proizvodnje, smatra opštim obeležjem privrednog života, a privredni princip (težnja ka ostvarivanju maksimalnog efekta uz minimalne utroške činilaca proizvodnje) kao *differentia specifica* po kojima se privredni (ekonomski) odnosi razlikuju od drugih društvenih odnosa.

Ma kako se on shvatio — kao važenje opštih principa privrednog života u okviru socijalističke privrede (nužnost sameravanja rezultata i utrošaka) ili kao sinonim za postojanje robne privrede, u svojstvu objektivnog društvenog okvira u kojem se ostvaruje privredni razvoj u datim istorijskim uslovima — privredni račun se, bar prema našem uverenju, morao uvesti u analizu kao jedna od fundamentalnih pretpostavki, dakle, na samom početku. Njegovo uvođenje u analizu u svojstvu zasebnog dela, sa ovog stanovišta, čini se rezultatom opisanog mehaničkog objedinjavanja kategorija koje pripadaju različitim pojmovnim sistemima, između kojih nije uspostavljen logičan političko-ekonomski sklad. U kojoj je meri to uslovljeno karakteristikama privrednog sistema Sovjetskog Saveza, čijim je uopštavanjem formiran koncept političke ekonomije, a u kojoj shvatanjima samih autora — čitalac ne može sa sigurnošću zaključiti. Ocenjujući sam udžbenik kao političko-ekonomsko delo — jer ocena privrednog sistema i privredne prakse Sovjetskog Saveza ne ulazi u predmet analize ovog priloga — čini se da u njemu nije logično sproveden stav o socijalističkoj privredi kao sistemu robne privrede i da su odatle proistekle značajne posledice. Od protivrečnosti, o kojima je bilo reči, do globalne strukture rada, u kojoj međusobni odnosi između tri osnovna dela rada — drugog (Socijalistički proces proizvodnje), trećeg (Sistem privrednog računa u socijalističkoj ekonomici) i četvrtog (Socijalistička društvena reprodukcija. Prerastanje socijalizma u komunizam) — nisu postavljeni logično, tako da nije jasno po kojem se kriterijumu između njih povlači granica.

Digitized by Google

3. Treće krupno načelno pitanje odnosi se na *ulogu države u socijalističkoj privredi.* U udžbeniku političke ekonomije, koji je povod ovom prilogu, upravljanje privredom od strane države je podignuto na nivo najopštijeg metodološkog stava i prošireno gotovo na sve sfere privrednog života: »Ekonomska politika države ostvaruje se u jedinstvenom državnom planu ekonomskog i socijalnog razvoja. Državni i društveni organi, u suglasnosti s planom, organiziraju privrednu djelatnost članova društva, podižu sposobnost radnika za praktičnu primjenu ekonomskih zakona, uče ih kolektivnom rukovođenju. Time se osigurava postupan razvoj društvene proizvodnje« (str. 21). Na drugom mestu, takav odnos države prema drugim subjektima proširuje se i na preduzeća, kao osnovne privredne subjekte: »U cilju uvođenja radnika u aktivno upravljanje preduzećem, država dopušta proizvodnim preduzećima određenu samostalnost u operativno-privrednim odnosima« (str. 72). Pri tome je značajno da se ovakva uloga države ne ograničava na period neposredno posle socijalističke revolucije (prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu, prema sovjetskoj periodizaciji izgradnje socijalizma), već obuhvata celu epohu socijalističkog društva: »Razvoj socijalizma u Sovjetskom Savezu uvjetuje postojanje socijalističke države u svim etapama razvoja socijalističkog društva, sve do potpune pobjede komunizma« (str. 379). Ukoliko bi bilo reči samo o postojanju, taj stav bi, verovatno, bio lakše shvatljiv. Na prethodnoj stranici, međutim, autori pokazuju da nije reč samo o tome: »Kretanjem sovjetskog društva u komunizam sve veći značaj dobivaju dalje jačanje i razvoj socijalističke države. U toku izgradnje komunizma država organizira stvaranje materijalno-tenhičke osnove komunizma, čuva i jača društveno vlasništvo, kontrolira rad i potrebe, osigurava porast blagostanja naroda, provodi mjere za zaštitu zdravlja ljudi, širi obrazovanje i idejno-politički odgoj.« Na trećem mestu, najzad, saznajemo: »Osnovu komunističkih proizvodnih odnosa čini jedinstveno, državno, komunističko vlasništvo koje obuhvata sva sredstva za proizvodnju« (str. 373). Većina ovih stavova, pri tome, izložena je u okviru glave XVI, u kojoj se »uglavnom na primjeru Sovjetskog Saveza, jer je on prvi počeo graditi komunizam, objašnjavaju putevi i oblici prerastanja socijalizma u komunizam i osnovne uzročno-posljedične veze svojstvene drugoj fazi komunizma« (str. 363).

Stavovi koje smo naveli, možda jasnije nego ijedni drugi, potvrđuju u kojoj meri je složeno i nezahvalno nastojanje da se političko-ekonomski zakoni razvoja formulišu postupkom uopštavanja teorije i prakse jedne jedine zemlje. Jer su stavovi koje smo izložili u tolikoj meri jednostrano orijentisani da ih danas teško može prihvatiti veći broj socijalističkih zemalja. Pri tome nije reč samo o činjenici da postoje stavovi klasikâ marksizma koji zastupaju potpuno suprotno stanovište, odnosno stavovi u kojima se nacionalizacija sredstava za proizvodnju, kao prvi akt socijalističke države, uzima i kao akt od kojega treba da počne

Digitized by Google

njeno odumiranje. Istorijske okolnosti, a tu se mogu ubrojiti i one pod kojima je nastao i razvijao se u početnim godinama Sovjetski Savez, sasvim sigurno, mogu učiniti prisustvo države nužnim i u širem obuhvatu i u dužem periodu nego što su to anticipacije klasikâ marksizma, koje, uostalom, nisu ni pisane s namerom da budu bilo kakva shema društvene organizacije posle obaranja kapitalizma. No ovde je reč, pre svega, o teorijski dokazanim mogućnostima devijacije izgradnje poslekapitalističkog društva u pravcu etatistički, birokratski organizovanih sistema koji sve druge subjekte, osim države, svode na proste izvršioce odluke vrhovnih organa. A da se te mogućnosti ispravno sagledane, potvrdilo je i celokupno dosadašnje istorijsko iskustvo socijalističkog razvoja, jer je u kritičkom ispitivanju svojih pređenih etapa razvoja većina socijalističkih zemalja, pre ili kasnije, dolazila do saznanja o tome da je jačanje države i na njemu zasnovano bujanje birokratskog aparata zakonito postajalo kočnica daljeg razvoja ne samo proizvodnih odnosa, već i proizvodnih snaga društva.

Do takvih zaključaka, u većoj ili manjoj meri, na jedan ili drugi način, došlo se ne samo u Jugoslaviji, već i u Mađarskoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, u novije vreme u Kini, kao i u drugim zemljama, pa i u samom Sovjetskom Savezu. Sličnost zaključaka do kojih se tom prilikom dolazi takva je da se može navesti bilo koji od radova koji su se tim pitanjem bavili na političko-ekonomski, a to znači kritički način. Stoga ćemo, primera radi, ovde navesti samo stav jednog autora iz DR Nemačke, F. Berensa, koji je napisan pre skoro četvrt veka, ali i danas zadržava svoje teorijsko važenje: »Državno upravljanje igra progresivnu ulogu sve dok se stvaraju novi odnosi proizvodnje i sve dok se oni u dovoljnoj meri ne učvrste. Čim se, međutim, to ostvari, ono se mora ograničavati i postepeno zamenjivati ekonomsko-političkim korišćenjem ekonomskih zakona. Ukoliko se to ne učini, nužno dolazi do suprotnosti između birokratskog upravljačkog aparata i radnikâ. A to koči napredak, na primer, produktivnost rada, zbog smanjenog zalaganja radnika i otpora prema uvođenju tehničkih novina u preduzećima od strane rukovodilaca. To, opet, povlači za sobom povećanje administracije, tako da se, na kraju, ta dva procesa međusobno uslovljavaju, te, umesto stalnog napretka, javljaju se znaci stagnacije.«[2] Iako je ovaj stav kasnije žestoko kritikovan, tako da ga se (zajedno s nekim drugim) u izvesnoj meri odrekao i sam autor, nama se čini da je iskustvo potvrdilo njegovu osnovanost, dokazujući istovremeno pomalo zaboravljenu istinu da jednom objavljena naučna dela imaju kasnije sopstvenu, od svojih autora sasvim nezavisnu sudbinu i vrednost.

---

[2] F. Behrens, *Zum Probleme der Ausnutzung ökonomischer Gesetze in der Übergangsperiode*, Wirtschaftwissenschaft, Berlin, br. 3/1957, Sonderheft, str. 129.

Digitized by Google

Imajući na umu sve što je rečeno, smatramo važnim što se u glavi iz koje potiče najveći deo navedenih stavova o ulozi države razmatranje završava zaključkom koji treba integralno citirati: »Bit usavršavanja socijalističke demokracije u savremenim uvjetima sastoji se u osiguravanju sve većeg sudjelovanja radnika u upravljanju svim poslovima društva, u daljnjem razvoju demokratske osnove države i u stvaranju uvjeta za svestran razvoj ličnosti. U razvoju demokracije i aktivnom sudjelovanju narodnih masa u upravljanju državom i društvenim poslovima izražena je zakonitost postupnog prerastanja socijalističkog državnog uređenja u komunističko društveno samoupravljanje« (str. 379). Naše je mišljenje, međutim, da tim stavom nije trebalo završiti, nego od njega početi. U protivnom, odlaganje odumiranja države za poslednji trenutak izgradnje komunističkog društva, uz širenje i jačanje uloge države, koje sve do tog trenutka svodi funkcije radnika, preduzeća i drugih subjekata na izvedeno učešće u opštem, izvan njih datom pravu države, može ne samo bitno usporiti kretanje u pravcu opisanom u navedenom citatu, nego i usmeriti društvena kretanja u pravcu koji se, sudeći ne samo prema teoriji, nego i prema praksi, značajno razlikuje od onog koji se može kvalifikovati kao istinski, autentično socijalistički. Izričući takav sud, pri tome imamo u vidu sve socijalističke zemlje, uključujući i Jugoslaviju, u kojoj je razlika između programskih stavova o ulozi države i stvarne uloge svega što se danas u najširem smislu može odrediti kao država (dakle, ne samo federacija, nego i republike i pokrajine, danas one naročito, kao i opštine i regionalne, odnosno međuopštinske zajednice) takva da je u tome, prema gotovo opštem priznanju, jedan od najznačajnijih uzroka svojevrsnog kriznog stanja u kojem se poslednjih nekoliko godina nalaze jugoslovenska privreda i jugoslovensko društvo uopšte.

III

Od poslednje rečenice moglo bi poći i nekoliko sažetih stavova kojima ćemo završiti ovaj prilog. Izričući svoje sudove o delu *Politička ekonomija socijalizma* u redakciji M. I. Volkova, a koje je napisao kolektiv autora, na čijem čelu je bio akademik A. M. Rumjancev, u više navrata smo upotrebili formulaciju »udžbenik koji je povod ovom prilogu«. Ta formulacija nije upotrebljena slučajno ili samo u nameri da se skrati naslov dela, niti kurtoazno, da bi se ublažila sadržina onoga što je sadržano u našim sopstvenim sudovima. Kako smo rekli na samom početku, delo o kojem je reč ima nesumnjivu relativnu težinu, u Sovjetskom Savezu i izvan njega, sasvim dovoljnu da je sudovi koje smo izrekli ne mogu umanjiti. Smisao naših razmatranja, stoga, i nije bio da se ovaj udžbenik političke ekonomije socijalizma ocenjuje, već da se, povodom njega, dâ kratak osvrt i na ukupno

Digitized by Google

stanje političke ekonomije socijalizma, u kojoj su mnogi od izloženih stavova dosta široko rasprostranjeni. Naime, stavovi o poimanju političke ekonomije socijalizma, koje smo izložili u okviru tačke II, gotovo da se mogu primeniti na sve udžbenike političke ekonomije socijalizma, uključujući i one u Jugoslaviji, jer je i u njima kritička analiza društvene prakse u tolikoj meri napuštena u korist teorijsko-deskriptivnog izlaganja privrednog sistema određenog poimanja da je osnovano pitanje koliko se za mnoge od njih pojam politička ekonomija uopšte može upotrebiti u izvornom značenju. Rastojanje između tako koncipiranih udžbenika političke ekonomije i suštinskih problema društvene prakse, pri tome, često je toliko da studenti ekonomskih, a ne retko i drugih društvenih nauka, u toku kasnijih studija moraju redefinisati ceo pristup privrednom životu. Nastavnici užih ekonomskih disciplina im to često i bez uvijanja saopštavaju, uveravajući ih da, ako žele da se temeljito bave ekonomskom analizom, moraju što pre zaboraviti ono što su naučili u okviru političke ekonomije. Najzad, kada se sa tako dvostruko zasnovanim znanjem mladi uključe u društvenu praksu, nije retkost da sudar sa realnošću bude tako neočekivan da dobar deo novih generacija susret sa stvarnošću doživljava kao rušenje celokupnog vrednosnog sistema.

Sve što je napred izrečeno, stoga, ne treba shvatiti kao kritiku udžbenika političke ekonomije, koja je povod ovom prilogu, već, pre svega, kao kritičko razmišljanje o sudbini političke ekonomije uopšte i kao izraz težnje ka obnavljanju jedinstva ekonomske nauke u socijalističkim zemljama, u kojem politička ekonomija ima jedinstvenu, nezamenljivu ulogu. A ono nije samo stvar ekonomske teorije, već i najšire shvaćene društvene prakse — jer između sve izraženijeg parcelisanja ekonomske nauke i postupnog gubljenja predstave o celini funkcionisanja savremene socijalističke privrede, s jedne, i ozbiljnih problema sa kojima se danas suočavaju privrede većine socijalističkih zemalja, s druge strane, bar prema našem uverenju, postoji veza koja nije ni slučajna ni beznačajna.

Digitized by Google

Georgija Petkovski

Upravljanje složenim sistemima

Upravljanje velikim sistemima danas je u svetu i u teoriji i u praksi privredno-ekonomskog, tehničko-tehnološkog i društvenog života tema najširih i najdubljih preokupacija. To je rezultat, u prvom redu, stanja u kojem se svet nalazi: s jedne strane, neviđenog razvoja proizvodnih snaga (sa svim svojim neravnomernostima i zaoštrenim protivrečnostima) i, s druge, sve jasnije izražene ekonomske krize, kao posledice tih protivrečnosti čije se dejstvo oseća na svim vitalnim tačkama privrednih, tehničko-tehnoloških i društvenih kretanja u svetskim razmerama. Kriza ne mimoilazi ni najrazvijenije zemlje u svetu. Ona kao mora pritiska ekonomski, tehničko-tehnološki, a i društveni život i razvoj manje razvijenih zemalja.

U takvom kontekstu je, od 13. do 16. jula ove godine, u Ohridu održan skup najeminentnijih naučnih radnika iz više od 15 zemalja sveta*, koji su razmatrali osnovne probleme unapređivanja upravljanja velikim sistemima.

* Skup je organizovala Međunarodna federacija za automatsko upravljanje (IFAC), u saradnji sa Jugoslovenskim komitetom za elektroniku, telekomunikacije, automatizaciju i nuklearnu energiju (ETAN). Pokrovitelj skupa bila je Makedonska akademija nauka i umetnosti.

Digitized by Google

Naučni skup u Ohridu bio je u najvećoj meri zaokupljen osnovnim pitanjima: kakvo je stanje u svetu, u kojem se procesu kreće upravljanje velikim sistemima i gde je mesto i uloga teorije upravljanja takvim sistemima. Želelo se postići, i u tome je skup u potpunosti uspeo, da se snage ne isorpljuju u praznom teoretisanju o velikim sistemima.

Veliki sistemi u svetu stvarani su kao sastavni deo razvoja proizvodnih snaga, u prvom redu tehnike i tehnologije. Taj je njihov razvoj u velikoj meri bio podstaknut i motivisan, kada je reč o kapitalističkim zemljama, osnovnom pokretačkom snagom kapitalizma — profitom. U krajnjoj liniji, veliki sistem izražavaju ekonomsku i tehničko-tehnološku suštinu stalnog razvoja proizvodnih snaga. Oni su se razvili do neslućenih razmera. Prostorno pokrivaju cele države. Prostiru se na sve kontinente.

Pored te prostorne odrednice, velike sisteme odlikuju i mnoge druge karakteristike. Na primer, složeni sistem je i funkcionisanje celokupnog ljudskog organizma, sistem je i celokupni postupak proizvodnje, prerade i transporta hrane, sistem je i svaka OOUR, radna i složena organizacija udruženog rada itd. To što se ponekad na prvi pogled čini da nešto predstavlja poseban sistem u suštini je to deo, podsistem određenog, šireg proizvodno-ekonomskog, tehničko-tehnološkog, odnosno radnog, funkcionalnog sistema. Kažemo da je svaki veliki sistem složeni organizam u kojem kompleksni procesi teku i prožimaju se, kao i vrlo složeni odnosi i njihove interakcije.

Treba reći i sledeće: kada se govori o velikim sistemima, obično se misli na one delatnosti koje zbog svog društvenog i tehničko-tehnološkog karaktera imaju za društvo kao celinu poseban značaj, kao što su PTT-saobraćaj, telekomunikacije, transport, elektroenergetski sistem itd. Bez ovih delatnosti, odnosno sistema, ukupni organizovani društveni život ne može se održati. Oni predstavljaju njegov sastavni deo i, najvećma, definišu njegovu bazičnu strukturu

Svaki sistem je »život za sebe«, on živi »svojim« životom, razvija se po »svojim« zakonitostima, isprepleten je složenim interakcijama odnosa unutar svog ukupnog bića, prima, ali i vraća uticaje širih društveno-ekonomskih i tehničko-tehnoloških procesa. Sve se to mora imati na umu u pristupu analizi delovanja i funkcionisanja velikih sistema. Ovde je, u prvom redu, reč o bitnim komponentama analize upravljanja i donošenja odluka u datom sistemu kao celini, odnosno u svakom njegovom delu — podsistemu. U ovom kontekstu — ohridski skup se posebno tom problematikom bavio — bitno je ukazati da je donošenje odluka u velikom sistemu neposredno povezano sa potrebom prikupljanja, sa selekcijom, obradom i prenošenjem velikog broja informacija.

Izbor učesnika izvršio je IFAC, na osnovu višegodišnjih rezultata svakog pojedinca. Na taj način bilo je obezbeđeno prisustvo najpoznatijih radnika u svetu — akademika, rukovodilaca vodećih svetskih naučnih institucija.

Digitized by Google

Mnoštvo je oblika kroz koje se sistemi ispoljavaju, počev od tehničko-tehnoloških, bioloških, socio-ekonomskih, pa sve do društvenih uređenja. U krajnjoj liniji, ne postoji društveni, proizvodno-ekonomski, tehničko-tehnološki i sličan život bez organizacije, sopstvene sistemske konstitucije i svih onih složenih odnosa koji se unutar njega ispoljavaju, u stalnoj interakciji, uz međusobnu uslovljenost i zavisnost. Zbog raznovrsnosti oblika velikih sistema, kao što smo već istakli, ohridski skup je pažnju posvetio aktuelnim pitanjima iz domena funkcionisanja velikih sistema.

Predmet ovog razmatranja, stoga, nije analiza ukupnih sadržaja sistema, složenih odnosa koji se objektivno u njima uspostavljaju, a o kojima je bilo reči na ohridskom skupu, već, između ostalog: u kojoj je meri nauka bila i jeste u stanju da prati razvoj sistema i, što je pri tome najbitnije, u kojoj je meri sposobna da, sa velikom dozom sigurnosti, predviđa eventualne pravce i sadržaje tog razvoja. Naime, da li je nauka bila i jeste u stanju ne samo da prati i predviđa tokove tog razvoja, već i da li je, i koliko, pomogla da se pronikne u složenu dijalektiku razvoja velikih sistema, odnosno optimalnog upravljanja naraslim proizvodnim snagama društva. U kolikoj je meri pomogla, i pomaže, da se spomenuti razvoj kreće u željenom pravcu i da se što je moguće više unapred definišu osnovni tokovi. I, u sklopu svega toga, u kolikoj je meri nauka u poziciji (društvenoj, ekonomskoj i drugoj) da nastupa kao jedan od osnovnih proizvodnih, društvenih i tehničko-tehnoloških činilaca razvoja proizvodnih snaga svake zemlje, nezavisno od karaktera društveno-ekonomskog uređenja, odnosno sadržine bazičnog produkcionog odnosa.

Ne ulazeći u detaljnija objašnjenja i ne pridržavajući se vrednosnog redosleda nabrajanja, navodimo još neka bitnija pitanja sadržine funkcionisanja velikih sistema, koja ukazuju na kompleksnost razmatrane problematike. Skup je smatrao relevantnim da definiše sledeće:

— Šta je optimalna veličina jednog velikog sistema, to jest dokle se sistem može povećavati, rasti, a da se pri tome obezbedi njegov efikasan rad?

— Izbor sastavnih delova, to jest organizovanje podsistema u okviru jednog velikog sistema na tragu objektivnih zakonitosti. Ovo utoliko više jer je društveni sadržaj velikog proizvodno-ekonomskog i tehničko-tehnološkog sistema, u krajnjoj liniji, odraz stanja koja objektivno karakterišu svako dato društvo. U velikim sistemima odslikavaju se, odnosno prožimaju, sadržine bazičnog produkcionog odnosa zemlje i sve one realne tendencije kretanja koje postoje u društvenom biću te zemlje, odnosno odslikavaju se date sadržine društvenog položaja osnovnog socijalnog činioca te zemlje.

— Suština veza široke lepeze podsistema unutar velikih sistema i njihovo međusobno dijalektičko prožimanje i uslovljenost.

Digitized by Google

Sve to, u prvom redu, posmatrano sa aspekta cilja donošenja optimalnih odluka.

— Optimalno vreme donošenja odluka na nižim, srednjim i višim nivoima posmatranog sistema. Da li je to vreme proizvoljno utvrđeno ili se mora obezbediti određena sinhronizacija između vremena donošenja odluka na svim važnim nivoima? Ovo je pitanje naročito značajno i zbog toga što i najmanja desinhronizacija u ovom smislu, odnosno i najmanje zakašnjenje u donošenju odluka, dovodi do sasvim suprotnih efekata od onih koje smo želeli postići.

— Osnovni društveno-ekonomski i drugi sadržaji upravljačkih struktura na svim nivoima: centralizovanih, decentralizovanih sa određenim stepenom koordinacije, međusobne koordinacije ili bez nje itd. U ovom kontekstu moraju se imati na umu preimućstva i nedostaci pojedinih struktura, vodeći računa o potrebi prikupljanja, obrade i prenošenja informacija, složenih aparata upravljanja, njihove pouzdanosti itd. Uticaj otkazivanja, to jest neefikasnog funkcionisanja pojedinih podsistema, na stabilnost i efikasnost rada celog sistema.

— Efikasnost, optimalnost rada posmatranog sa aspekta potrebnih informacija. Reč je, između ostalog, o nivou minimalne informacije potrebne za obezbeđivanje stabilnosti rada sistema. Pri tome je potrebno napomenuti i to da proširivanje informacione baze vodi ka poboljšanju rada, njegovoj optimalizaciji. Međutim, tu se odmah nameće pitanje svrsishodnosti i ekonomske opravdanosti proširivanja informacione baze, odnosno u kojem trenutku prikupljanje, analize i prenošenje novih neophodnih informacija postaju skupi, a kvalitet funkcionisanja sistema se bitno ne menja.

Na ohridskom skupu došlo se do saznanja o tome da bez odgovora na ta pitanja, odnosno bez njihove svestrane analize i sinteze, ne može biti, da tako kažemo, razjašnjeno sve ono što se u društvenom, proizvodno-ekonomskom i tehničko-tehnološkom smislu u velikim sistemima zbiva.

I pored toga što su kod velikih sistema u pitanju sadržaji koje prožimaju iste ili bar slične zakonitosti, oni su se u svom razvoju pojavljivali u vrlo različitim formama i sa veoma jasno izraženim »individualnim« karakteristikama. Reč je o širokoj lepezi formi sistema, počev od socio-ekonomskih, proizvodno-ekonomskih, sistema prerade i transporta hrane, industrijskih, telekomunikacionih, elektroenergetskih itd. Prema tome, odgovori na napred postavljena pitanja u velikoj meri su determinisani i posebnim karakteristikama određenog sistema koji se posmatra, odnosno analizira.

Ohridski skup je takođe nedvosmisleno potvrdio da su nauka i praksa upravljanja velikim sistemima svoje najveće domete dostigle prvenstveno kod tehničko-tehnoloških sistema. Pri tome, prema sadašnjem značaju, dominantno mesto zauzimaju sistemi direktno vezani za proizvodnju i preradu energije, sirovina i hra-

Digitized by Google

ne. Ovakav njihov značaj proizlazi iz sve jasnije izražene ekonomske krize u svetu, odnosno iz opšteprihvaćenih saznanja o tome da od uspešnog rešavanja problema energije, sirovina i hrane zavise i intenzitet i način prevazilaženja sadašnje krize. Pri tome imamo na umu činjenicu da su veliki sistemi ne samo najveći proizvođači, već i najveći potrošači energije, sirovina i hrane. Njihovo optimalno funkcionisanje vodi ka značajnim uštedama, u apsolutnom iznosu, i to za svaku zemlju. Zato nije nimalo preterano reći da je jedan od osnovnih frontova gde se mora dobiti bitka za stabilniji ekonomski i tehničko-tehnološki razvoj svake zemlje upravo efikasno upravljanje velikim sistemima.

Tipični predstavnici velikih sistema su elektroenergetski sistemi. Njihova je osnovna karakteristika da svakim danom postaju sve veći, a tehnički zahtevi proizvodnje, transporta i potrošnje sve složeniji. Pored obezbeđivanja jeftinije proizvodnje električne energije, sasvim sigurno, stabilno snabdevanje potrošačâ zauzima centralno mesto. Elektroenergetski sistemi su tipični primeri velikih tehničko-tehnoloških sistema, koji postoje u svim zemljama. Problemi koji se javljaju pri njihovom optimalnom upravljanju, u krajnjoj liniji, praktično su nezavisni, kada se posmatraju neke njihove osnovne karakteristike, od stepena tehničko-tehnološke i ekonomske razvijenosti date zemlje. Sve to potvrđuje i činjenica da je do raspada elektroenergetskih sistema dolazilo i u ekonomski nerazvijenim zemljama sveta.

Pored univerzalnosti problema vezanih za upravljanje elektroenergetskim sistemima, važno je istaći da je upravo u njihovom slučaju teorija upravljanja dala značajne praktične rezultate. I to kako sa aspekta proizvodnje tako i prenošenja električne energije. Primena teorije takozvanih »robusnih« sistema upravljanja omogućila je stabilan rad elektroenergetskih sistema i pri značajnim poremećajima u radu pojedinih njegovih delova.

Poslednjih godina je sve veći broj istraživačkih institucija i istraživača u svetu počeo da shvata značaj teorije optimalnih upravljanja, u sklopu analize ekonomskih problema. Neke osnovne sadržine generalne teorije sistema, a posebno teorije optimalnog upravljanja, postaju fundamentalne pretpostavke koje omogućavaju ne samo preciznije definisanje, već i uspešnije rešavanje ekonomskih problema. U mnogim ekonomski razvijenim zemljama u svetu u ovoj su oblasti postignuti zaista ohrabrujući rezultati. Ti rezultati već predstavljaju jednu od posebno značajnih pokretačkih snaga usmerenih ka daljem intenziviranju i unapređivanju istraživanja u ovoj oblasti. Naravno, to ne znači da su time umireni svi skeptici u pogledu mogućnosti primene teorije optimalnog upravljanja i u sferi ekonomskih problema i da su promenili svoj stav. Oni svaku ideju o primeni matematičkih metoda na ekonomski život *a priori* još definišu kao tehnokratizam.

Međutim, činjenica je i to da više ne postoje one veoma naglašene sumnje u pogledu fundamentalne koristi primene teorije optimalnog upravljanja pri razrešavanju nekih ekonomskih pro-

Digitized by Google

blema. Ohridski skup je pokazao da debate, koje se, naravno, još vode, obuhvataju uži prostor — procenu stepena primenljivosti u ekonomiji osnovnih ideja i metoda razvijanih u okviru teorije optimalnog upravljanja.

Preovladava saznanje o tome da se mnogi ekonomski fenomeni mogu iskazati i odgovarajućim dinamičkim matematičkim modelima. Svrha toga je pomoć nauke u praktičnom praćenju, analizi i unapređivanju upravljanja ekonomskim pojavama. Osnovni fundamentalni rezultati teorije optimalnog upravljanja mogu se primenjivati u različitim oblastima ekonomije. To se odnosi, pre svega, na tehničko-tehnološki najrazvijenije zemlje sveta.

Jedan od referenata izneo je i sledeće podatke. Vlada SAD za planiranje društveno-ekonomskog razvoja zemlje koristi oko 650 matematičkih modela. Za razradu ovih modela bilo je utrošeno oko 100 miliona dolara, odnosno prosečno 154.000 dolara po modelu. Da bi se operacionalizovali, to jest koristili u praksi, u proseku je bilo potrebno oko 17 meseci rada po modelu. Pri tome je bitno ukazati na potrebu razvoja sopstvenih modela, odnosno da svaka zemlja mora stvarati sopstvene grupe istraživača koji bi se ovim problemima bavile. U prilog tome dovoljno govori podatak da 75% dinamičkih, matematičkih modela razvijenih za vladu SAD može da neposredno koristi i dalje razvija, to jest usavršava, samo ona grupa istraživaća koja je neposredno radila na stvaranju takvog modela.

Slični rezultati su postignuti i u zemljama zapadne Evrope. Zanimljiva su iskustva istraživača Velike Britanije. Oni su razvili matematičke modele kojima je iskazana međuzavisnost inflacije i nezaposlenosti. Naime, napravljena je shema u kojoj stepenu inflacije odgovara tome adekvatan nivo nezaposlenosti, i obrnuto. Ovim modelima se prilično tačno može utvrditi stepen inflacije, koji je mogućno ekonomski tolerisati u smislu nivoa nezaposlenosti a da se pri tome ne ugroze planirani intenzitet i nivo ukupnog ekonomskog razvoja zemlje.

Drugi primer odnosi se na uštede energije u procesu proizvodnje, transporta i prerade hrane. U nekim zemljama razvijeni su matematički modeli koji dovode u harmoničan odnos potrošnju energije i proizvodnju hrane. Obezbeđivanje konkurentnih cena hrane je u neposrednoj vezi sa što manjim utroškom energije, jer je poslednjih godina udeo utrošene energije u ceni hrane postao veoma velik. To je navelo vlade mnogih zemalja (SAD, Kanada i neke zemlje zapadne Evrope), u kojima poljoprivredna proizvodnja predstavlja značajan deo njihovog ukupnog privrednog potencijala, da se prilikom planiranja poljoprivredne proizvodnje koriste ovim matematičkim modelima.

Jedna od preokupacija naučnog skupa u Ohridu bilo je i to kako uspostaviti, naime, razviti odnose među mnogobrojnim činiocima (podsistemima) koji čine ukupnu strukturu velikih sistema. U vezi s tim izneta su mnoga verifikovana saznanja o praksi razvijenih zemalja, koja pokazuju da i ne velika, već i sasvim mala od-

Digitized by Google

stupanja od optimalnog, to jest najefikasnijeg funkcionisanja velikog sistema, posmatranog u celini, neminovno vode ka značajnim negativnim efektima u razvoju, ne samo u pojedinim tehničkim grupacijama, već i u celoj privredi jedne zemlje.

Zatvaranjem u lokalne okvire pojedinih delova sistema u značajnoj meri se eliminišu mogućnosti naglašenije interakcije unutar tehničko-tehnoloških, odnosno proizvodno-ekonomskih sistema, guši se globalna akcija delova, a što je najbitnije — širina i kanali delovanja ekonomskih zakonitosti u velikoj meri su onemogućeni. Neminovna posledica svega toga je opadanje pojedinačne i šire društvene produktivnosti rada, s jedne, i onemogućavanje bržeg tehničko-tehnološkog razvoja, s druge strane.

Ohridsko savetovanje je takođe dovoljno jasno pokazalo da je upravljanje velikim sistemima danas jedno od vrlo značajnih naučnih, tehničko-tehnoloških i proizvodno-ekonomskih pitanja i da ono duboko zadire i u društveno biće svakog društvenog i političkog poretka. Reč je o tome da svako odvajanje osnovne sadržine upravljanja velikim tehničko-tehnološkim i proizvodno-ekonomskim sistemima od njihove realne, društveno-ekonomske baze, odnosno realnog društvenog ambijenta u kojem se to upravljanje ostvaruje, znači da se ne vodi računa o složenim odnosima isprepletenosti mnogih tehničkih, tehnoloških, proizvodno-ekonomskih i društvenih činilaca što realno deluju u svakoj zemlji.

Sve to, prevedeno na realno stanje u našoj zemlji, praktično znači da unapređivanje upravljanja velikim sistemima i u sadašnjem trenutku borbe koju vodimo za rešavanje problema sirovina, energije, proizvodnje hrane, a sve to u sklopu napora koje ulažemo za ostvarivanje ekonomske stabilizacije, za dalji razvoj proizvodnih snaga, predstavlja nedeljivu celinu. Mesto i uloga nauke, naučnoistraživačkog rada je pri tome od posebnog značaja. Kada to ističemo, u prvom redu mislimo da nauka i ukupni naučnoistraživački rad nije, niti sme biti, tumač dnevne ekonomske i ukupne politike, već aktivni društveni činilac. Isto tako, mesto i uloga nauke, u ovom slučaju upravljanje velikim sistemima, ne iscrpljuje se time da ona bukvalno prenosi naučne rezultate što se danas postižu u ovom domenu u svetu, već, polazeći od tih rezultata i od osnovnih sadržaja našeg socijalističkog samoupravnog sistema, odnosno sadržina naših produkcionih odnosa, da prati i izučava razvoj nauke i primenu nekih dostignuća u praksi u razvijenim zemljama, da istražuje i na osnovu svega toga da stalno nudi rešenja koja će dati optimalne rezultate u korišćenju proizvodnih snaga i u njihovom daljem razvoju. To je široko polje za delovanje nauke, odnosno teorije upravljanja velikim sistemima. Naš socijalistički samoupravni sistem time što je otvorio perspektivu da osnovni subjektivni društveni činilac — radnička klasa — počne dolaziti u poziciju da neposredno odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima rada, stvorio je mogućnost nauci, teoriji upravljanja velikim sistemima, da što sveobuhvatnije sagleda svoje

Digitized by Google

neviđene razvojne šanse. Povratan uticaj nauke u svemu tome je ogroman. Primenjujući svoje naučne rezultate u praksi, ona doprinosi stalnom jačanju stvaralačke snage radničke klase.

Time ističemo neophodnost da našu nauku, naučnoistraživački rad, postavimo u poziciju da budu na najširoj osnovi pod neposrednim konkurentskim uticajem svega onoga što se danas dešava u razvoju nauke u visokorazvijenim zemljama sveta. Bez ovakvog odnosa naše nauke prema svetskoj nema naučnog, pa ni praktičnog prosperiteta. Ako moramo još intenzivnije i svestranije otvarati naš ekonomski život, našu produktivnost rada, naše proizvode u odnosu na svetske ekonomske norme i ekonomske zakonitosti, onda to mora važiti i za nauku, jer je ona deo ukupnog društvenog rada. To su putevi i načini izlaženja naše nauke, naučnoistraživačkog rada iz stanja osrednjosti i iz lokalne zatvorenosti.

Na žalost, mi smo daleko od toga. Poznate su istine da produktivnost rada, u ne malom broju slučajeva u našoj zemlji na pojedinim radnim mestima, odnosno mašinama, ili je ravna ili se približava produktivnosti rada u razvijenim zemljama sveta. Međutim, što se ide dalje od radnih jedinica, OOUR-a, radnih i složenih OUR-a produktivnost rada naglo opada. Ta razlika u nivou ostvarene produktivnosti rada na predmetima visoke tehničke obrade je ogromna. Šta to govori? Da je osnovni problem u organizaciji rada, odnosno u upravljanju tehničko-tehnološkim i proizvodnim sistemima. To je problem koji guši i zemlje u razvoju i zemlje koje nastoje da prevaziđu nivo svoje srednje industrijske razvijenosti.

Iskustva izložena na ohridskom skupu predstavljaju izazov i za našu nauku i tehničko-tehnološku i proizvodno-ekonomsku praksu. Iznesena saznanja sadrže mnogo pozitivnih elemenata koji treba da se nađu u središtu naše naučnoistraživačke aktivnosti. Ovo utoliko više što je i odlučno opredeljenje naše zemlje za maksimalnu aktivnost i angažovanje nauke kao nezamenljive proizvodne snage društva u ostvarivanju našeg tehničko-tehnološkog i proizvodno-ekonomskog razvitka. Svakako, ne bi se moglo reći da je naša nauka u punoj meri iskoristila ovu šansu. Ali imajmo pri tome na umu da u mnogim sredinama nauka, naučnoistraživački rad nisu objektivno mogli da iskoriste tu šansu, jer je praktično nisu ni imali. Nauka nije bila, a ni sada nije u tim sredinama u poziciji da razvije svoje neslućene mogućnosti. Prosečnost guši stvaralački rad ne samo u oblasti nauke, već i onaj svakodnevni stvaralački rad radnikâ, u prvom redu u proizvodnji. U mnogim sredinama nije, na žalost, shvaćena nezamenljivost nauke u naporima za postizanje bržeg razvitka, nije shvaćen značaj stvaralačkog rada.

Rezultati koje su naši naučni radnici izneli na ohridskom skupu nedvosmisleno ukazuju na činjenicu da se u pojedinim domenima naša nauka u pogledu upravljanja velikim sistemima može ravnopravno nositi i sa najsavremenijim naučnim dostignućima u svetu. Ali, još uvek je reč o pojedinačnim rezultatima iza kojih

Digitized by Google

stoje, pre svega, pojedinci, a ne naučnoistraživački timovi; naime, oni su plod želja i ambicija pojedinaca, a ne osmišljene šire društvene akcije. Ovde, svakako, treba tražiti i osnovne uzroke zašto, sa aspekta tehnološkog razvoja, u ovom domenu naša zemja značajno zaostaje. Jer razvoj tehnologije, pogotovu u domenu velikih sistema, nije stvar pojedinaca, pojedinih naučnih ili proizvodnih organizacija, pa ni stvar pojedinih privrednih grupacija, već, pre svega, zemlje u celini. Razvoj tehnologije traži osmišljen program razvoja, veliku koncentraciju ljudskih i materijalnih resursa, a to nama ne nedostaje.

Digitized by Google

Manol Pandevski

Ogledalo razvitka makedonskog naroda tokom istorije

Konstituisanje makedonske republike u jugoslovenskoj federaciji 1944—1945. godine, koje je usledilo nakon pobedonosne četvorogodišnje narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji, pored mnogostranih revolucionarnih dostignuća čije su plodove odjednom osetili svi, a naročito najpotlačeniji narodni slojevi — omogućilo je da se na širokom planu razviju dotad ugušivani stvaralački intelektualni potencijali makedonskog naroda i narodnosti u Makedoniji. Izuzetnim samopregorom bili su praćeni osnivanje i razvoj svih vrsta visokoobrazovnih i naučnih institucija: od prvih fakulteta Univerziteta, preko nekoliko specijalizovanih instituta, sve do Makedonske akademije nauka i umetnosti.

Pred tada malobrojnom, a i danas još uvek nedovoljnom naučnoistraživačkom kadrovskom bazom u oblasti kulturno-istorijskih disciplina, sa svom su se ozbiljnošću, kao odlučan zahtev vremena, postavila dva krupna zadatka: izgradnja specijalizovanih kadrova i istraživanje i proučavanje viševekovnog kulturno-istorijskog nasleđa makedonskog naroda. Oba zadatka su se postavljala u funkciji očišćenja saznanja o našoj prošlosti od dugo nagomilavanih propagandnih falsifikata, da bi se pomoću novootkrivene izvorne dokumentacije rekonstruisale samosvjesne i samobitne karakteristike i procesi u istorijskom razvoju makedonskog naroda tokom vekova. Posle više od tri decenije samopre-

Digitized by Google

gornih istraživačkih napora u zemlji i u više drugih zemalja, u onima u kojima nam je to bilo omogućeno, objavljivanjem bogate arhivske dokumentacije i obradom pojedinih problema moglo se konstatovati da je naša istorijska nauka, otkrivajući zakonitosti u razvitku makedonskog naroda, u osnovnim crtama zaokružila sliku njegovog kontinuiranog istorijskog razvitka. Time se već argumentovano sprečavaju pokušaji da se sve vrednosti makedonskog istorijskog nasleđa grubo prisvoje, što danas predstavlja posebnu vrstu duhovne agresije koja poseže za istorijskom svešću kao posebnom komponentom i sastavnim delom celokupne svesti svakog naroda. To je svojevrstan atak na integritet makedonskog naroda, pošto tu više nije reč o bilo kakvom naučnom tumačenju minulih događaja i pojava, već o nečem sasvim drugom.

Prikupljena bogata izvorna dokumentacija i tematska obrada niza istorijskih pojava omogućili su da se 1969. godine pojavi delo *Istorija makedonskog naroda* u tri toma, u kome se prvi put celovito i naučno rekonstruiše makedonska prošlost — od naseljavanja Slovena u Makedoniji do stvaranja makedonske federalne republike u novoj Jugoslaviji. Petnaestak godina od objavljivanja ovog dela istraživanja su nastavljena kako bi se produbila saznanja o autentično makedonskim istorijskim tokovima, ali i radi njihovog povezivanja sa istorijskim kretanjima susednih, pa i prostorno udaljenih naroda u svakoj istorijskoj epohi.

Postignuti ukupni istraživački rezultati omogućili su, krajem prošle godine, objavljivanje zbornika *Dokumenti o borbi makedonskog naroda za samostalnost i nacionalnu državu*, u izdanju Univerziteta »Kiril i Metodij«, odnosno Grupe za istoriju Filozofskog fakulteta i Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju. Publikovana dokumentacija — kolektivno delo makedonskih istoričara — podeljena je u *dva toma*. Prvim tomom je obuhvaćena izvorna dokumentacija koja se odnosi na dugu epohu od naseljavanja Slovena u Makedoniji (VI vek) do kraja prvog svetskog rata (1919. godina). Ovaj tom, u kome je na 754 stranice objavljeno 405 dokumenata, podeljen je u dve hronološke celine: »Od početka VI do kraja XVIII veka« i, »Od kraja XVIII veka do završetka prvog svetskog rata«.

U drugom tomu se nalazi materijal kojim je obuhvaćen period od 1919. do 1945. I ovaj tom, u kome je na 743 stranice publikovano 348 dokumenata, čine dve hronološke celine: »Borba makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje između dva rata (1919—1941)« i »Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u Makedoniji«.

U publikaciji su navedeni korišćeni izvori i literatura, a snabdevena je registrom imena i ilustracijama. Ovi prilozi doprinose naučnom karakteru ovog zbornika i upućuju stručnjake, koji bi želeli da dalje produbljuju svoja saznanja, na primarne izvore. Pored toga, svi dokumenti su propraćeni bogatim komentarima, koji olakšavaju, a u mnogim slučajevima i omogućavaju razume-

Digitized by Google

vanje sadržine dokumenata. Oni čine publikaciju dostupnom ne samo stručnjacima, već i širem krugu čitalaca. Sva priložena aparatura daje publikaciji celovit, završan naučni karakter.

Pri selekciji i izboru materijala dosledno je sprovedeno načelo da u zbornik budu uključeni, u prvom redu, oni dokumenti koji predstavljaju autentično svedočanstvo o stanju makedonskog društva i o razvojnom putu makedonskog naroda tokom vekova. Dokumenti su grupisani hronološki i tematski; čitalac se upoznaje sa specifičnostima svake istorijske epohe, otkrivajući njene dominantne karakteristike. Dokumenti prikazuju kako položaj i stanje u makedonskom narodu tako i njegovu borbu za promenu postojećeg statusa, koja odražava težnju Makedonaca za socijalnim, a u novoj epohi i za nacionalnim oslobođenjem.

U prvom tomu nalazimo, pre svega, grupu izvoda iz vizantijskih izvora koji govore o naseljavanju i životu Slovena na teritoriju Makedonije. Oni obuhvataju period od VI do sredine IX veka. Društvene odnose ovog razdoblja karakteriše pojava plemenskih saveza, koji se u vizantijskim izvorima nazivaju Sklavinijama. Ovi su u prvo vreme bili potpuno samostalni, što potvrđuju, između ostalog, i njihovi napadi, u više navrata, na dobro utvrđeni Solun. Ovi su se savezi — nešto kasnije prerasli u nezavisna ili poluzavisna kneževstva makedonskih Slovena — održali i u narednim vekovima. Njihovi tragovi nadživeli su i period vizantijskog i bugarskog širenja u Makedoniji, o čemu govore dokumenti iz sledećeg poglavlja.

Za ovaj period, sve do ustanka 969. godine, osim borbi protiv vizantijske i bugarske vladavine, vezano je i nekoliko epohalnih društvenih pojava: stvaranje slovenskog pisma i književnosti sa Klimentovim književnim centrom u Ohridu; ubrzano prihvatanje hrišćanstva, propraćeno pojačanom feudalizacijom društvenih odnosa i pojavom bogumilstva kao opozicionarskog socijalnog pokreta, pod religijskim plaštom, protiv feudalnog ugnjetavanja.

Pojava i razvitak Samuilove države u Makedoniji i na Balkanu, sa ustancima 969. i 976. godine, predstavlja novu etapu u ranoj srednjovekovnoj istoriji makedonskog naroda. Dokumenti nas navode na zaključak da se osnovno jezgro oko kojeg se formirala ova država nalazilo u Makedoniji; da je ulogu državotvornog faktora na sebe preuzelo dotad poluzavisno makedonsko plemstvo i da su socijalnu bazu države činile makedonske seoske mase. Uz pomoć ove države je najuspešnije realizovana viševekovna težnja za izgradnjom feudalne države u Makedoniji.

Sve ove, ovde samo spomenute pojave — makedonske Sklavinije i kneževstva, ohridska književna škola, bogumilstvo, Samuilova makedonska država, kao i ustanci u XI veku za njenu obnovu — svedoče o jednoj trajnoj i dovoljno samostalnoj orijentaciji u razvitku makedonskog naroda u ranom srednjovekovlju. A u tome se i nalaze koreni makedonske narodnosne samobitnosti s kojom će makedonski narod ući u naredne vekove i uspeti da

Digitized by Google

se održi uprkos mnogobrojnim iskušenjima. To je dalo za pravo našim medijevalistima da, posle Samuila, makedonsko slovensko stanovništvo već okvalifikuju, uvrste u kategoriju makedonski narod.

Dalje nas dokumenti obaveštavaju o čestom smenjivanju susednih feudalnih država, gospodarâ što vladaju Makedonijom. Od njih je nešto značajnije tragove na kasniji razvitak ostavila srpska srednjovekovna država, posle čijeg je komadanja u Makedoniji stvoreno nekoliko državica koje su se kratko održale pod vlašću domaćeg ili odomaćenog plemstva. Ove će državice označiti kraj takozvane slovensko-vizantijske epohe, jer posle 1371. godine Makedonija brzo pada pod vlast Osmanlija. U novonastaloj epohi su posebno značajna dva momenta: prvo, masovno naseljavanje novog etničkog sloja — Osmanlija, koji će preplaviti, uglavnom, gradove, ali i prostrane seoske predele Makedonije, i koji će, razlikujući se politički, etnički, verski i kulturno od Makedonaca, onemogućiti bilo kakvu etničku simbiozu između njih — i, drugo, potiskivanje slovenskog elementa iz gradova u sela. Ova će pojava dugo vremena, sve do sredine XIX veka, isključiti makedonski narod iz učešća u razvitku zemlje u svojstvu građana, i, tako reći, konzerviraće društvene odnose u makedonskoj patrijarhalno-seoskoj sredini. Među izvorima iz ove epohe nalazimo nekoliko karakterističnih dokumenata o antiosmanlijskom i antifeudalnom otporu, koji je kulminirao u Karpoševom ustanku krajem XVII veka, i o kontaktima ohridskih arhiepiskopa sa nekim katoličkim dvorovima, a koji svedoče o tome da je sačuvano ime Makedonija.

U drugom delu prvog toma zbornika, od ukupno 405 dokumenata objavljenih u ovoj svesci, publikovano je 293. Redakcija je pravilno postupila kada je ovom drugom delu (koji obuhvata period od kraja XVIII veka do završetka prvog svetskog rata) prepustila srazmerno više prostora. Devetnaesti vek — do 1919. godine — period je u kome se definitivno utvrdio etnički lik i postepeno profilirala nacionalna samosvest makedonskog naroda kao savremene društveno-istorijske kategorije. U toku nepunog stoleća, od pojave prvog književnog dela Kirila Pejčinovića (1816) do epohe ilindenskog ustanka i Krsteta Misirkova, makedonski narod je učinio gigantske korake na putu svog formiranja kao savremene nacije. U XIX veku je izgradio mostove što povezuju dugo razdoblje srednjovekovlja, koje će u makedonskom slučaju trajati tako reći do sredine XIX veka, i naše doba, u kome sve značajnije mesto zauzimaju radnička klasa i socijalističke i komunističke ideje, sve do sveopšteg oslobodilačkog pokreta. Devetnaesti vek — sve do 1919. godine — i naročito njegove poslednje decenije posle 1878. godine, kada su utvrđeni osnovni nacionalni ciljevi i odabrani glavni pravci i noseće društvene snage, kao i spoljni saveznici makedonskog oslobodilačkog pokreta, obezbediće njegovu otvorenost i sposobnost za kasnije neraskidivo povezivanje sa radničkim i komunističkim pokretima u Makedoniji i na Balkanu.

Digitized by Google

U poređenju sa prethodnim epohama i za razliku od njih, u ovom je veku veoma karakteristično stalno i sve brže smenjivanje društvenih zbivanja. Događaji, poput svojevrsne filmske trake, u početku teku sporo, na izvestan način još sputavani prethodnim stanjem, ali tokom decenija oni se sve brže smenjuju, da bi na kraju dostigli vrtoglavo ubrzanje, u kome su uspešno mogle da se orijentišu samo politički najzrelije i najdalekovidije političke snage. Iz dokumenata proizlazi da se iz decenije u deceniju situacije menjaju i smenjuju; širi se vidokrug, a zadaci se povećavaju i postaju sve složeniji. Na istorijsku pozornicu stupaju i u oslobodilački pokret se uključuju nove i sve mnogobrojnije društvene snage; središte društvenih nosilaca borbe pomera se od bogatijeg građanstva i sa njim povezane inteligencije ka seljaštvu, zanatlijama i radništvu; razvija se i jača nacionalna samosvest, transformišući se iz opšteslovenske i antihelenske u samobitnu makedonsku, i to ne samo, čak i ne toliko na nacionalno-kulturnom i kulturno-istorijskom planu koliko u okviru masovnog pokreta za makedonsku državu, a čiju osnovu čini svest o posebnosti ukupnih makedonskih nacionalnih interesa. Dalje, šire se duhovni horizonti, jača svest Makedonca o sopstvenoj vrednosti kao čoveka i građanina, ali i kao nacionalno-političke snage koja može poljuljati čak i u svoje vreme nepobedivu Otomansku imperiju. Koliki je bio taj skok, lepo ilustruju neka svedočanstva izneta u dokumentima. Tako je 1862. godine S. Verković, veoma živopisno opisujući jedno materijalno i, naročito, duhovno stanje seljaštva u široj Serskoj oblasti, s pravom zaključio da ne postoje uslovi za stvaranje ilegalne organizacije, dok će 1908. godine ovi isti seljaci učestvovati na masovnim mitinzima, održavanim čak i u većim selima, da bi pružili podršku Jametu Sandanskom u pregovorima sa mladoturskim vlastima. A njihov izabrani parlamentarni poslanik Dimitar Vlahov poučavaće parlament u Carigradu kako da reformiše Imperiju da bi je, a u njenom sastavu i Makedoniju, spasao komadanja.

Istovremeno se tokom decenija menjaju i oblici, metodi i sredstva, a sa njima i primarni ciljevi borbe. Posle kresnenskog makedonskog ustanka 1878—1879. godine i, naročito, posle 1893, kada je osnovana Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), osnovni cilj kojem će težiti pokret biće makedonska država, čijim bi izvojevanjem različiti slojevi makedonskog društva povezali ne samo svoje parcijalne i akutne interese, već i istorijske težnje i interese nacije i zemlje u celini. Ova težnja je kratkotrajno realizovana u Kruševskoj ustaničkoj republici, u danima ilindenskog ustanka (1903), ali ni narednih godina nije nimalo oslabila.

Ovaj, za istoriju relativno kratak period, isto tako je vreme internacionalizacije, a zajedno sa tim i postepenog diferenciranja i izdvajanja makedonskog pitanja u sklopu takozvanog Istočnog pitanja. Pod ovim terminom treba podrazumevati menjanje i poboljšavanje međunarodnopravnog statusa Makedonije, čiji je prvi

Digitized by Google

i osnovni pokretač makedonski revolucionarni oslobodilački pokret. Ovom su problemu, što će reći diplomatskoj istoriji Makedonije u XIX i početkom XX veka, posvećeni mnogi dokumenti u prvom tomu ovog zbornika. Drugu značajnu tematsku celinu, koju nam prostor dopušta samo da pomenemo, predstavlja propagandna aktivnost u Makedoniji tri balkanske buržoasko-monarhističke države, koje su decenijama pripremale osvajanje i deobu Makedonije. Ratovima (dva balkanska i prvi svetski rat) kojima je, u vezi sa Makedonijom, u ovom zborniku posvećen ciklus dokumenata, privremeno je, i na tadašnjoj istorijskoj etapi, makedonski narod bio sprečen da se izbori za svoju nacionalnu državu.

Drugi tom zbornika, sa 348 objavljenih dokumenata, podeljenih u dve velike grupe, obuhvata dva izvanredno značajna istorijska perioda najnovije i, tačnije, savremene istorije makedonskog naroda: period između dva rata i godine NOB i socijalističke revolucije u Makedoniji.

Prvi sumarni zaključak koji sugeriše sadržaj ovih dokumenata je, u celini uzev, to da su oni, iako podeljeni u dve grupe, među sobom veoma čvrsto povezani. Dokumenti iz prvog perioda odražavaju stanje duha Makedonaca: zbog njihovog odlučnog okretanja radničkom i komunističkom pokretu ovaj period predstavlja vreme političko-psihološke pripreme makedonskih narodnih masa za prihvatanje antifašističke i narodnooslobodilačke borbe u revolucionarnoj situaciji nastaloj posle prodora fašističkih trupa na Balkan.

Međutim, podeljenost makedonske antičke teritorije, do koje su doveli upravo završeni ratovi, ima trajne posledice, koje će se tokom ova dva istorijska perioda provlačiti kao otežavajući faktor za pokret za nacionalno i socijalno oslobođenje. Čini se da se takav otežavajući faktor najsnažnije izrazio u smislu daljeg komplikovanja, a ujedno i pogoršavanja opštih objektivnih preduslova za uspešan tok oslobodilačke borbe.

Trojna fizička podeljenost Makedonije, raskomadane novim državnim granicama, sistematski državni teror vršen nad svima onima što su bili iole svesni situacije, progresivni i ispoljavali patriotska osećanja, delimično deslovenizirane makedonskih predela, ogromna politička emigracija, nasilno otrgnuta od baze u domovini, masovna i permanentna ekonomska emigracija — sve to nije nudilo, naročito sredinom tridesetih godina ovog veka, povoljne uslove za obnavljanje jedinstvenog nacionalnooslobodilačkog pokreta, makar i postavljenog na nove osnove i oslonjenog na radnički i komunistički pokret u trima balkanskim državama. Pri takvoj opštoj konstelaciji jedino je preostajalo okretanje makedonskih komunista, a za njima, i tokom vremena sve više, i narodnih masa ka komunističkim partijama u tim zemljama. Nacionalni pokret morao je deliti sudbinu komunističkog pokreta u njima. To se i dešavalo tokom celog perioda između dva rata. Ali su se samim tim međusobno uslovljavali nacionalno oslobođenje i so-

Digitized by Google

cijalistička revolucija, i to ne samo pobedom revolucije u tri balkanske države, već i stavovima balkanskih komunističkih partija prema makedonskom nacionalnom individualitetu. Stvarnost koja je 1941. godine nastala veoma je brzo morala ne samo duboko razočarati, već i naložiti Makedoncima odlučno suprotstavljanje nacionalističkim pojavama u Grčkoj, a naročito Bugarskoj komunističkoj partiji.

Složenost situacije, u kojoj su se posle minulih ratova našli makedonski narod i njegov oslobodilački pokret, odražava i sama kompozicija oba dela drugog toma zbornika. Tako dokumenti iz prve glave prvog dela (»Položaj makedonskog naroda u podeljenoj Makedoniji«) verno prikazuju očajno teško stanje u tri dela Makedonije u periodu između dva rata. Ekonomska eksploatacija koja je dostigla stepen kolonijalne pljačke; teror koji su sprovodili represivni aparat državne vlasti, poluvojne nacionalističke formacije i vrhovistička VMRO T. Aleksandrova i V. Mihajlova; povremeni talasi umorstava i masovnih zatvaranja i progonstava; dobro isplanirani poduhvati denacionalizacije i asimilacije — to su samo najupečatljivije pojave u životnoj svakidašnjici makedonskog naroda. Materijale ove vrste, zatim, u zborniku smenjuje grupa dokumenata koji autoritativno svedoče o makedonskom nacionalnom individualitetu.

Kada se imaju u vidu ovakav stravičan položaj i desetkovana kadrovska baza, postaje jasno zašto obnovljeni nacionalnooslobodilački pokret u obliku Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (ujedinjene), naročito dvadesetih godina, nije uspeo da izgradi svoju mrežu organizacija i da značajnije proširi svoj uticaj na narodne mase u samoj zemlji. Ali u trajno nasleđe ostaje nam niz dokumenata programsko-političkog karaktera ove organizacije, koji svedoče o neugašenoj volji za ujedinjenjem razdvojenih revolucionarnih snaga i za prevazilaženjem teritorijalne podeljenosti stvaranjem, kako se tada mislilo, makedonske republike u okviru buduće balkanske federacije. U podeljenoj Makedoniji VMRO (ujedinjena) uspela je da u sva tri dela Makedonije formira svoje organe i organizacije, čija će nacionalna usmerenost doći do izražaja posebno sredinom tridesetih godina. Dragoceno i veoma zapaženo bilo je širenje njenog uticaja na organizovanu makedonsku emigraciju u SAD, koja je tada kristalno jasno progovorila o nacionalnoj posebnosti Makedonaca.

Izuzetan značaj za period između dva rata ima pojava srastanja radničkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta u Makedoniji, kada je politička partija radničke klase postepeno preuzela na sebe i ostvarivanje zadataka pokreta za nacionalno oslobođenje. Ovoj značajnoj temi posvećeno je oko osamdeset dokumenata, koji nude bogat izvorni materijal za sva tri područja podeljene Makedonije. U Vardarskoj Makedoniji te zadatke je sve uspešnije izvršavala Komunistička partija Jugoslavije, zahvaljujući dosledno sprovođenoj politici prema nacionalnom pitanju uopšte, a makedonskom posebno. Posle 1937. godine, dolaskom Josipa Broza

Digitized by Google

Tita na čelo KPJ, ona je postala predvodnik najširih antifašističkih i patriotskih političkih snaga kako makedonskog tako i drugih naroda Jugoslavije. Ovakva idejna orijentacija je još 1934. godine rezultirala donošenjem odluke o formiranju Komunističke partije Makedonije u okviru KPJ, koja bi bila nacionalna po sastavu, a klasna po svojoj suštini.

Drugi deo drugog toma zbornika sadrži 195 dokumenata. Oni obuhvataju period narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Makedoniji. U ovom delu najpre nailazimo na grupu dokumenata koji prikazuju nemačku, bugarsku i italijansku okupaciju i novu, fašističku podelu Makedonije. Ovu su zemlju, počev od 1912. godine, svi zavojevači i okupatori ponovo i opet delili! Nekoliko dokumenata govori o velikoalbanskoj kvislinškoj fašističkoj vlasti, koja je delovala pod okriljem italijanskog okupatora. Svi ovi dokumenti, koje su sačinila rukovodstva NOB, ali i organi okupatora, verno prikazuju i okupatorove metode, sredstva i ciljeve, ali i sve masovniji narodni otpor.

Mobilizatorska, organizatorska i predvodnička uloga KPJ/KPM u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji u Jugoslaviji, a u njenim okvirima i u Makedoniji, dokumentovano je izložena u poglavlju »Programsko-politički akti narodnooslobodilačkog pokreta i revolucije«. Ovde posebnu pažnju privlače dokumenti o odlučnoj intervenciji druga Tita ne samo u makedonskoj partijskoj organizaciji, već i kod Kominterne u Moskvi, za odstranjivanje Metodija Šatorova Šarla, da bi se omogućili razvoj i rasplamsavanje NOB u Makedoniji. Nekoliko dokumenata govori o gledištima i posebnim težnjama makedonskih komunista u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji i o razlozima njihovog neslaganja sa stavovima BKP i KPG. U ovom je pogledu objavljena i Deklaracija Nacionalnog komiteta Otečestvenog fronta Bugarske o makedonskom pitanju iz decembra 1943. godine, opterećena velikobugarskim shvatanjima, a koja je značila diverziju protiv sve masovnijeg uključivanja Makedonaca i revoluciju, zajedno sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije. Dva dokumenta prikazuju čin formiranja Komunističke partije Makedonije, marta 1943. godine, kojim je sprovedena odluka iz 1934. godine, a što je umnogome doprinelo daljem omasovljavanju narodnooslobodilačkog pokreta.

U poglavlju o oružanoj borbi makedonskog naroda i narodnosti u Makedoniji čitalac je u prilici da prati razvoj ustanka i nastajanje i jačanje oružanih snaga revolucije. Partizanski odredi formirani u 1941. i 1942. godini prerastaju 1943. u regularne jedinice-brigade, da bi 1944. godine postale makedonska vojska u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Ove snage više nisu privremeni ustanički odredi kakvi su, na primer, bili oni u ilindenskom ustanku, već regularna vojska u stalnom jačanju — instrument revolucije i pouzdana zaloga njene pobede. Dokumenti, od kojih su mnogi saopštenja i naređenja Glavnog štaba Na-

Digitized by Google

rodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Makedonije, govore o tome sugestivnošću najizvornije argumentacije.

Nova, revolucionarna vlast izgrađivana je na sličan način i uporedo sa brojčanim jačanjem oružanih snaga. Dokumenti nas navode na zaključak da je i taj proces bio u stalnom usponu: vodio je od mesnih i okružnih narodnooslobodilačkih odbora ka nacionalnom parlamentu — Antifašističkom sobranju narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), čije je prvo zasedanje održano 2. avgusta, na Ilinden, 1944. godine. Samo ovaj podatak — izgradnja organâ nove, narodne vlasti od baze ka vrhu — dovoljan je da ukaže na revolucionarnu prirodu i duboko demokratski karakter tadašnjih društvenih preobražaja. Od dokumentacije vezane za Prvo zasedanje ASNOM-a u zborniku se objavljuju dvadeset i tri dokumenta, kojima prethodi i grupa dokumenata o stvaranju narodnooslobodilačkih odbora.

Isto tako, da bi se jasnije shvatilo jedinstvo revolucije u Jugoslaviji, u zbornik su uključene i odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, na kojima se temelji nova Jugoslavija, a koje su ugrađene u osnove odluka ASNOM-a.

Poslednju skupinu dokumenata ove vrste čini izbor najvažnijih akata o konstituisanju Narodne Republike Makedonije kao ravnopravne federalne jedinice u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji. Na kraju te skupine je dat izvod iz Ustava NR Makedonije donesenog 31. decembra 1946. godine.

Poslednja pedeset dva dokumenta u ovom zborniku prikazuju borbu makedonskog naroda u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji za pravo na samoopredeljenje i nacionalnu slobodu. Ovim dokumentima obuhvaćen je period od 9. septembra 1944. godine, kada je u Bugarskoj uspostavljena otečestvenofrontovska vlast, do 1949. godine, u kojoj je u Egejskoj Makedoniji ugušena revolucija porazom demokratskih snaga u građanskom ratu u Grčkoj.

O Pirinskoj Makedoniji objavljeni su akti koje je donelo Sobranje NR Bugarske, a kojima se priznaje nacionalna osobenost Makedonaca u ovom delu Makedonije i stvaraju uslovi za njihovo slobodno izražavanje u okviru Bugarske. U slučaju Egejske Makedonije najznačajniji su dokumenti koji izražavaju težnje Makedonaca da se preko svojih političkih i vojnih organizacija, stvorenih tokom drugog svetskog rata, pa i kasnije, izbore za pravo na samoopredeljenje i nacionalne slobode.

Ovom osvrtu na zbornik *Dokumenti o borbi makedonskog naroda za samostalnost i nacionalnu državu*, u dva toma, dali smo metaforičan naslov: »Ogledalo razvitka makedonskog naroda tokom istorije«. Zbornik je, bez sumnje, upravo takvo ogledalo. U njemu su najautentičnije prikazane sve dugotrajne epohe i kraći, ali relevantni istorijski periodi kroz koje je prošao makedonski narod na svom putu od rodovsko-plemenskog uređenja do savremene nacije organizovane u svoju socijalističku republiku. Zahva-

Digitized by Google

ljujući zborniku, naročito njegovom drugom tomu, postaju evidentni kako dostignuti stepen ekonomskog i društvenog razvitka tako i osnove i primarni zadaci na svakoj etapi sa kojima su suočavane i u čijem su realizovanju učestvovale odgovarajuće generacije makedonskog naroda. Primarni istorijski zadaci iz epohe braće Miladinov, iako nisu do kraja izvršeni, pa su zato delimično ostali i kao hipoteka narednim pokolenjima, više nisu bili zadaci iz epohe Goce Delčeva, a to se isto, i sasvim osnovano, može reći i za period NOB i socijalističke revolucije u odnosu na ilindensku epohu. Iako sve do 1944. godine lišen svoje nacionalne države, makedonski narod nije posustajao, već je išao napred, koračajući kroz vremena zajedno sa susednim i nama najbližim narodima, i uz to kao aktivan subjekt balkanskih naroda dao svoj sopstveni doprinos istorijskom progresu tih naroda. On tako postupa i danas, u okviru socijalističke Jugoslavije. Prošao je ne samo kroz poznate društveno-istorijske formacije, već i kroz sve istorijske etape novog i najnovijeg doba, kao i ostali jugoslovenski i balkanski narodi.

Ali to nikako ne znači da se razvitak makedonskog naroda stopio i nestao u istorijskom razvitku bilo kojeg susednog naroda, pa stoga danas niko nema prava da ga uklapa u prošlost svoga naroda. Podređujući se opštim zakonitostima istorijskog razvitka, kao i ostali balkanski narodi, makedonski narod je sačuvao svoju individualnost tokom vekova i, počev od prve polovine XIX veka, stalno je izražavao svoje sopstvene nacionalne težnje. Njegove težnje i borba bili su, pre svega, u skladu s logikom vlastitog istorijskog razvoja. To je i najuopštenija rekapitulacija sa stanovišta našeg vremena koja se može izvući iz dva toma ovih dokumenata.

Zbornik je i ogledalo dostignutog stepena razvitka makedonske naučne misli u oblasti istorijskih nauka. To je kapitalno delo i plod tridesetogodišnjih istraživačkih napora makedonskih istoričara. Činjenična građa koju ovaj zbornik prezentira toliko je bogata da malom dopunom iz drugih izvora i literature nudi mogućnost i domaćim i stranim poznavaocima naše prošlosti da sastave sintetizovanu istoriju makedonskog naroda. Po svojoj sveobuhvatnosti — vremenskoj i tematskoj — i po kompoziciji i značaju zbornik se može upoređivati sa *Istorijom makedonskog naroda*, objavljenom u tri toma, iz 1969. godine. Ali s tom razlikom što u njoj, uglavnom, govore autori pojedinih tekstova, a ovde sami dokumenti. To, pak, ima svoju specifičnu težinu, koja i odlikuje dokumentaciju u odnosu na bilo koje autorsko kazivanje.

Sve to obavezuje našu periodiku da registruje pojavu ovoga zbornika. Kao kulturno ostvarenje našeg vremena, on ne bi smeo da u ovo naše doba prođe nezapaženo.

Digitized by Google

Dr Živko Marković: Marksizam i samoupravljanje

(Centar za radničko samoupravljanje, Beograd, 1982)

Mada je tokom nekoliko poslednjih godina objavljen veći broj studija koje analitički obrađuju problematiku teorijskih osnova samoupravljanja, njegov nastanak i razvoj, složićemo se da treba pozdraviti svaki novi rad te vrste. Samoupravljanje je stvarnost našeg društva i svakodnevno se praksom sve više obogaćuje. Stoga je potrebno da njegov razvoj prati isto toliko bogata analitička i teorijska misao. Knjiga *Marksizam i samoupravljanje*, koju je izdao Centar za radničko samoupravljanje iz Beograda, upravo predstavlja takav doprinos teorijskoj misli.

Čitaoca ne sme zavesti činjenica da je ova knjiga namenjena studentima Šumarskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, kao priručnik za pripremu ispita iz predmeta Marksizam i samoupravljanje. Njen tematski okvir i način izlaganja materije određeni su sadržinom nastavnog programa pomenutog predmeta, ali u ovom slučaju nije reč o udžbeniku, već o celovitoj studiji. Autor uspeva da prevaziđe izvesna ograničenja koja mu je program nametnuo, tako da njegova studija zaslužuje i pažnju šire čitalačke publike.

Studija je podeljena na dva dela, ali njih spaja jedinstvena nit. To je povezanost teorijske i istorijske osnove samoupravljanja, date u marksističkoj misli, sa njegovim stvarnim oživljavanjem u praksi. Polazeći od stavova klasikâ marksizma, autor nam predstavlja samoupravljanje kao oblik organizovanja društva u prelaznom periodu. Razvojem samoupravljanja dolazi do odumiranja države, političke vlasti i drugih institucija klasnog društva, a istovremeno i do ovladavanja ekonomskim zakonitostima, pa tako i razotuđenjem rada. Samoupravljanje se ostvaruje u zasad još klasnom i protivrečnom društvu, koje ne može izbeći delovanje slepih ekonomskih sila. No ono omogućuje samoupravno udruženim proizvođačima da shvatanjem i

Digitized by Google

ovladavanjem ekonomskim zakonitostima ostvare viši stepen slobode radnog čoveka. To nije sloboda od dejstva objektivnih ekonomskih sila, već sloboda neposrednog proizvođača da sam odlučuje o svome radu.

S takvim shvatanjem samoupravljanja autor povezuje i dve suprotstavljene i protivrečne kategorije: klasno društvo i komunizam. Samoupravljanje je, dakle, način da se prevlada prvo, a istovremeno i da se obezbede uslovi za ostvarenje drugog. Analizirajući našu samoupravnu praksu, autor ukazuje na sve objektivne i subjektivne teškoće koje se pri tome pojavljuju, ali i na načine i oblike njihovog otklanjanja. A ti načini i oblici imaju jednu zajedničku osnovu — nužnost ovladavanja ekonomskim zakonitostima. Tako se razrešava sukob sa liberalizmom, čija je suština u slepom pokoravanju ekonomskim zakonitostima, kao i etatizmom, koji te zakonitosti potpuno prenebregava.

Već je pomenuto da je studija podeljena na dva dela. Prvi deo nosi naslov »Teorijske osnove i istorijske pretpostavke samoupravljanja« i predstavlja svojevrsnu interdisciplinarnu analizu. Drugi deo, naslovljen »Samoupravljanje u jugoslovenskoj praksi«, bavi se problematikom ostvarivanja i razvoja samoupravljanja kroz protivrečnosti našeg savremenog društva, kao i tumačenjem osnovnih samoupravnih kategorija i institucija.

U okviru dvanaest glava prvog dela autor izlaže i tumači pojmove i kategorije iz marksističke filozofije, sociologije, političke ekonomije, politikologije i pravne nauke, a koje čine izvornu osnovu samoupravne teorije. Ovakvim pristupom jasno se pokazuje preplitanje teorijske misli sa istorijskim razvitkom i uslovima u kojima je ova nastala. Pošto samoupravljanje nije puka idejna konstrukcija teoretičara, već rezultat određenog istorijskog razvoja, autor smatra da se njegove kategorije i procesi ne mogu razumeti bez poznavanja kategorija klasnog društva. On objašnjava nastanak institucija klasnog društva, njihove funkcije i uzroke njihovog nestajanja, nastojeći da dijalektičkom analizom otkrije čitaocu suštinu tih institucija. To je neobično važno, jer su i same institucije samoupravnog društva oblici klasnih institucija u procesu menjanja i odumiranja.

U prvom delu se može uočiti više tematskih celina. Jednu čine prve dve glave: »Značaj marksizma za samoupravljanje« i »Teorijsko-metodološka osnova marksizma«. U njima je ukazano na teorijsku osnovu ideje samoupravljanja, na njene istorijske pretpostavke, mogućnost njenog ostvarenja i razvijanja, zajedno sa izlaganjem osnovnih postavki dijalektičkog i materijalističkog shvatanja sveta i istorije ljudskog društva.

U drugoj tematskoj celini autor iznosi opšta saznanja o ljudskom društvu i osnovnim zakonitostima njegovog razvoja, o njegovoj ekonomskoj osnovici, klasama, državi, klasnoj svesti, političkim organizacijama, porodici, naciji i međunacionalnim odnosima. Zajedno sa osnovama marksističke teorije društva ovde su rastumačene i osnovne kategorije marksističke filozofije, sociologije i političke ekonomije. Posebna pažnja poklonjena je protivrečnostima unutar ljudskog društva i procesu odumiranja države, klasa, klasnih odnosa i političkih organizacija. Upravo u okviru tog društvenog fenomena samoupravljanje nalazi svoje mesto kao oblik preobražaja društva od klasnog u besklasno.

U poslednja dva poglavlja prvog dela autor je izložio istorijske faze u razvoju društva od prvobitne zajednice do kapitalizma. Najveća pažnja posvećena je kapitalizmu (obrađen je kao posebna glava), a naročito njegovim protivrečnostima, koje se razrešavaju socijalističkom revolucijom.

Drugi deo sadrži glavu više od prvog dela, i u njemu takođe možemo razlikovati određene tematske celine. Prve dve glave posvećene su analizi socijalističke revolucije u Jugoslaviji i nastanku i razvoju samoupravljanja. Samoupravljanje vuče neke korene još iz revolucije, a nastaje

Digitized by Google

kao potreba komunista i svih progresivnih snaga društva kako bi se savladale slabosti etatistički uređenog društva i rastuće birokratizacije. U okviru analize obrađene su i antisamoupravne tendencije, kao i mogućnosti njihovog prevazilaženja.

Sledeće glave govore o udruženom radu. Sažeto i jasno autor je obradio osnovnu organizaciju udruženog rada, organizovanje udruženog rada, sticanje i raspoređivanje dohotka, lični dohodak i međusobne odnose radnikâ u udruženom radu. I ovde se otkriva (i to možda u najvećoj meri) analitička sposobnost autora. On je dobar poznavalac ne samo Ustava, Zakona o udruženom radu i drugih normativnih akata kojima je regulisan institucionalni sistem udruženog rada, već i konkretnog funkcionisanja tih institucija i celog sistema. Svaka kategorija je jasno objašnjena, i kad god je to bilo moguće — povezana sa uopštenim iskustvom iz dosadašnje prakse. Zapažanja autora su ovde originalna i podsticajna i stoga se čini da deo o udruženom radu predstavlja posebnu vrednost studije.

U poslednjih pet glava autor je izložio i druge kategorije našeg društveno-političkog sistema. To su redom: mesna zajednica, zajedničke potrebe i samoupravno interesno organizovanje, samoupravno odlučivanje i delegatski sistem, društvene i društveno-političke organizacije i, na kraju, uloga i delovanje Saveza komunista u sistemu samoupravljanja. Time je izlaganje u potpunosti zaokruženo u čvrstu, jedinstvenu celinu.

Ograničen programom nastavnog predmeta i obimom knjige, autor se nije mogao upustiti u analizu različitih istorijskih i savremenih pogleda na ideju samoupravljanja. Ista ograničenja su ga možda sprečila da proširi materiju i detaljnije analizira savremenu samoupravnu praksu. Ipak, to bitno ne utiče na kvalitet studije. Ona ispunjava svoju osnovnu namenu priručnog sredstva za studente, a i za sve one koji se bave problematikom naše samoupravne prakse ili u njoj neposredno učestvuju.

Materija u studiji izložena je jasnim, preciznim i jezgrovitim stilom, što je čini veoma pristupačnom. U prvom delu autor često citira fragmente iz delâ klasikâ marksizma, ali to čini zaista znalački. Citati su ili ukloplјeni u tekst, tako da sa njim čine jedinstvenu celinu, ili pružaju čitaocu dopunsku (i značajnu) informaciju o samosvojnim stavovima Marksa, Engelsa i Lenjina.

Divna Bekan

Ѓоко Този: Самоуправувањето и политиката

(»Студентски збор«, Скопје, 1982)

Zadatak je socijalističke teorije, u konteksu konkretne empirije, u naučnom promišljanju određenih »koraka« stvarnosti, teorijskoj integraciji revolucionarnih, relativno trajnih iskustava, uz izbegavanje metodološke zamke hipostaziranja pojavnih manifestacija postojećeg. Politička teorija samoupravljanja mora kritički promišljati neke ključne političke kategorije koje se u novoj društvenoj konstelaciji nalaze u procesima intenzivnog menjanja. Odnosi politike, države, demokratije i samoupravljanja dolaze u žižu interesovanja.

U tom kontekstu knjiga Đoka Tozija *Samoupravljanje i politika* predstavlja zanimljiv pokušaj osvetljavanja nekih aspekata odnosa samoupravljanja i politike. Uprkos pomalo pretencioznom naslovu knjige, osoben prilaz potkrepljen bogatom empirijskom dokumentacijom, opredeljenje za neke aktuelne a konkretno-empirijski neistražene kategorije i procese daju određenu težinu ovoj, većim

Digitized by Google

delom, deskriptivnoj studiji. Autor prati procese podruštvljavanja politike, preobražaja političko-upravljačkog sloja kroz deprofesionalizaciju političkog rada kao drugu stranu produbljivanja i razvoja socijalističke revolucije.

U uvodnom delu Tozi govori o teorijskom i praktično-političkom značaju izučavanja ovih procesa, uz nastojanje da pojmovno odredi osnovne kategorije koje će koristiti u daljem radu. Samoupravljanje kao polivalentan pojam, i kao takav nužno predmet multidisciplinarnog pristupa, sa politikološkog aspekta mora se kritički odrediti prema političkoj vlasti i etatizmu kao društveno-političkim odnosima istorijske situacije u kojoj se začinje. Ako je samoupravljanje po svojoj suštini upućeno na prevladavanje političke vlasti, profesionalnog bavljenja politikom i političkog uopšte, razumljiva je zainteresovanost političke nauke za analizu ovih procesa. Uprkos tome, ovi procesi su izmicali konkretnijem teorijsko-empirijskom zahvatu. Autor objektivne razloge tome vidi, između ostalog, i u nepostojanju naučne tradicije i u ideološko-političkim preprekama.

U drugom delu knjige Đoko Tozi nastoji da izgradi teorijsko-metodološki okvir za proučavanje fenomena političkog profesionalizma i deprofesionalizacije političkog rada. To je pokušaj da se istorijski situiraju, a teorijski fundiraju nastanak, geneza, istorijske perspektive profesionalnog političkog rada, kao i mogućnosti njegovog prevladavanja u višem tipu društvene zajednice. Pri tome polaznu teorijsku osnovu čini marksistička politička teorija, odnosno klasni koncept države i politike. Autor nastoji da najpre na apstraktno-teorijskom nivou odredi neke bitne kategorije tesno vezane za kompleks političkog profesionalizma, političku vlast, političku moć i uticaj, političke vrednosti i ciljeve. Govoreći zatim o konkretnim formama ispoljavanja političkog profesionalizma u pojedinim društvenim formacijama, Tozi traga i za specifičnim društvenim faktorima, materijalnim, socijalnim i kulturnim, koji utiču na njihovo oblikovanje.

U nastojanju da objasni začuđujuću istorijsku vitalnost političkog profesionalizma autor čini zanimljiv pokušaj konfrontiranja elitističkih teorija i marksističke političke teorije. Izlažući, u najkraćim crtama, osnovna gledišta Moske, Pareta, Mihelsa, Tozi ukazuje na njihov teorijski doprinos osvetljavanju fenomena političkog elitizma, uz isticanje socijalno-klasne ograničenosti i naučne nedostatnosti ovih teorija. U svojoj osnovi ove teorije su svojevrsna racionalizacija i teorijska objektivizacija konkretne prakse političkog elitizma.

U trećem delu knjige *Samoupravljanje i politika* Tozi razmatra suštinu, karakteristike, dimenzije političkog profesionalizma, obuhvatajući sve etape naše socijalističke revolucije.

Autentičnost naše revolucije, izražena, pre svega, u njenom opštenarodnom karakteru, jedinstvu narodnooslobodilačke borbe i socijalističkog preobražaja odrazila se na izgradnju duboko narodnih organa vlasti. Po svojoj društvenoj suštini i revolucionarnim zadacima narodnooslobodilački odbori su bili pravi organi revolucionarne diktature proletarijata, embrionalni oblici socijalističke demokratije. U ovim delegatski biranim organima vlast je bila neposredno u rukama naroda.

Etapa revolucionarnog etatizma sa hipertrofiranom funkcijom države i Partije dala je snažan zamah bujanju političkog profesionalizma. Političko-izvršni organi Partije su držali u svojim rukama najvažnije poluge političkog odlučivanja i društvene moći. Tu situaciju Tozi ilustruje zanimljivim podacima (str. 162): od 524 poslanika Savezne skupštine 40 % su bili članovi KPJ, a u republičkim skupštinama od 1.062 poslanika samo njih 170 nije bilo u Partiji. Interesantan je i podatak o obrazovnom nivou partijskog članstva u ovom periodu: više od polovine članova je imalo samo završenu osnovnu školu, oko 10% je bilo bez školske spreme, što je upućivalo na tendenciju profesionalizacije.

Digitized by Google

Društvena struktura je postajala složenija razvijanjem društvene podele rada, a procesi institucionalizacije sistema povećavali su potrebu za profesionalnim vršenjem političkih funkcija. Ovi procesi su praćeni tendencijom srašćivanja partijskih i državnih vrhova ostvarivanjem personalne unije vladajuće vrhuške. Kumulacija funkcija postajala je osnovom ogromne društvene moći pojedinaca. Ta činjenica u specifičnim istorijskim okolnostima revolucionarnog zanosa i entuzijazma može imati neke pozitivne konotacije, delujući kao snažan mobilizatorski faktor. Veoma brzo su u praksi ispoljene sve negativne posledice ovih odnosa (str. 219), dolazi do sužavanja demokratskih prava društvene baze, a i same političke organizacije su ograničene u svojoj samostalnosti upravo personalnom unijom kadrova. Birokratizaciju društvenih odnosa su pratili formalizam, rutinerstvo, voluntarizam u radu.

Osnovni demokratski principi rotacije i smenljivosti, u uslovima kada Partija ima monopol nad kadrovskom politikom, kada je kadrovska baza krajnje sužena i preovlađuje horizontalno pomeranje kadrova, gube svoju realnu sadržinu. Dve osnovne poluge revolucionarnog zanosa — društvena jednakost i kult rada su potisnuti. Do tada relativno homogeno društvo socijalno se diferencira. Stvorene su materijalne, socijalne i političke pretpostavke za formiranje jednog više ili manje strukturiranog političko-upravljačkog sloja.

Orijentacija na samoupravni preobražaj društva značila je otvaranje procesa kvalitativnih promena u svim sferama društvenog života. Đoko Tozi nastoji da otkrije najznačajnije implikacije novih društvenih odnosa, nove idejne klime, novog načina političkog organizovanja društva, na prirodu, dimenzije i kretanje političkog profesionalizma. Odmah se, pri tom, ističe da nerazvijeno samoupravljanje nije imuno od birokratskih odnosa. Osnovne uzroke tome autor vidi u nasleđenim strukturama administrativnog perioda, kao i u realnim protivrečnostima izrastanja novih društvenih odnosa. Otvaranjem procesa deetatizacije funkcije države se kvantitativno smanjuju, sadržinski kvalitativno menjaju, jačaju novi centri društvene moći u samoupravnoj strukturi. Ipak, u relativno dugom periodu ostaje potreba za političkom vlašću upravo u interesu očuvanja tekovina demokratskog razvoja. Decentralizacijom vlasti, to jest prenošenjem političkih funkcija sa centralnih organa na niže nivoe političkog organizovanja, jačaju centri društvene moći na opštinskom, regionalnom, pokrajinskom i republičkom nivou.

Afirmacijom delegatskog sistema, kao osnove socijalističke samoupravne demokratije, dat je snažan impuls prevazilaženju otuđene političke dominacije i odvojenosti nosilaca političke vlasti od njihove društvene osnove. Radikalno nova društvena situacija je višesmerno delovala na karakteristike i dimenzije političkog profesionalizma.

Autor pokušava, u čemu delom i uspeva, da interpretacijom empirijskih pokazatelja dosegne do nekih kvalitativnih promena na ovom području. Već je početna faza izgradnje samoupravljanja dala snažan zamah opadanju broja profesionalnih političkih funkcionera. U Partiji su 1949. godine 7.663 lica obavljala profesionalno politički rad, 1950. čak 11.930, već 1953. taj broj se smanjuje na 2.542 lica, a 1955. na 1.350. Međutim, počev od 1956. zapaža se tendencija povećanja broja profesionalnih političkih radnika, a u 1964. taj broj je bio veći za 68,6 %. U 1976. u ČK SKJ, republičkim i pokrajinskim komitetima bilo je 128 izabranih političkih funkcionera (str. 273), u opštinskim komitetima oko 800; ukupno je u SKJ radilo oko 1.000 izabranih političkih funkcionera. Istovremeno, u ovim strukturama je bilo 1.350 društveno-političkih radnika i 2.500 stručno-administrativnih. U novembru 1981. u SKJ ima ukupno zaposlenih 5.872, među kojima 1.514 profesionalnih političkih funkcionera. Kako SKJ obuhvata

Digitized by Google

oko 2,100.000 članova, to znači da na svakih 1.340 članova dolazi po jedan politički funkcioner. Interpretacija ovih podataka pretpostavlja sagledavanje izmenjene društvene uloge SK, novih metoda društvenog delovanja, izrastanja masovne partije, kvalitativnih promena u unutarpartijskim odnosima itd. Slične razvojne tendencije u kretanju broja političkih funkcionera, prema autoru, ispoljene su i u drugim društveno-političkim organizacijama. Posebno je zanimljivo učešće profesionalnog političkog rada u celokupnom delegatskom sistemu.

Prihvaćena je orijentacija na svođenje profesionalnog političkog rada na društveno neophodnu meru; uz afirmisanje svih vidova amaterskog i poluprofesionalnog obavljanja što većeg broja političkih funkcija. Uz izvesne objektivne, pre svega, organizaciono-tehničke probleme, ove tendencije nailaze na birokratsko-dogmatske barijere, jer u biti sasecaju društvene korene privilegovanog položaja upravljačkog sloja. Mada nepotpuni, empirijski podaci ukazuju na pojavu da se politički funkcioneri većim delom regrutuju iz političko-upravljačkog sloja, a da su znatno manje zastupljene druge društvene skupine. Analiza sprovedena 1969. u 56 opština u SFRJ, obuhvatajući 379 društveno-političkih radnika, dala je zanimljive rezultate. Po isteku mandata 55,3% političkih funkcionera ostaje na profesionalnom političkom radu. Pre dolaska na političku funkciju 37,7% njih su bili stručnjaci, 19% rukovodioci u privredi i društvenim službama, 15,3% društveno-politički radnici, 11,6% radnici, 6,9% službenici, a 9,6% su pripadali ostalim grupama.

U zaključnim razmatranjima autor sumira teorijska i praktična dostignuća samoupravljanja i njihov uticaj na procese podruštvljavanja politike i deprofesionalizacije političkog rada. Osnovna aktivnost organizovanih socijalističkih snaga u narednom periodu će obuhvatati:

— dalje jačanje i dograđivanje delegatskog sistema, posebno afirmisanje javnosti rada, odgovornosti i informisanosti;

— korišćenje svih demokratskih potencijala koje delegatski sistem obezbeđuje u procesu predlaganja i izbora delegata;

— demokratizaciju kadrovske politike, a to znači osiguravanje njene jasne klasne usmerenosti i otvorenosti za uticaj radnih ljudi;

— ostvarivanje kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti.

Izbor političkog profesionalizma za predmet istraživanja čini knjigu Đoka Tozija veoma aktuelnom. U metodološkom pogledu autor nastoji da prekorači granice apstraktno-teorijske interpretacije političko-programskih dokumenata i primeni konkretan prilaz problemu. Svoje teorijske stavove potkrepljuje, kada god je to moguće, empirijskim materijalom. Razmatrani vremenski period, nedograđenost političke teorije samoupravljanja, složenost i »politička osetljivost« predmeta istraživanja nisu dozvolili autoru šira uopštavanja.

Imajući u vidu postojeću društvenu praksu, verujemo da će i ova knjiga predmetom, pristupom i teorijsko-empirijskim domašajima privući pažnju čitalaca.

Ljiljana Đorđević

Dr Dragutin Marsenić: Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije

(»Savremena administracija«, Beograd, 1981)

Knjiga profesora Marsenića koja se nedavno pojavila pred našom naučnom javnošću pobuđuje interesovanje istraživača što se bave pitanjima privrednog sistema Jugoslavije. Već prvi pogled na sadržaj knjige uveriće pažljivog čitaoca da se pred njim nalazi rad u kojem su sveobuhvatno tretirani problemi ekonomske strukture i privrednog rasta Jugoslavije.

Studija prof. Marsenića nije »opterećena« analizom aktuelnih

Digitized by Google

kretanja u jugoslovenskoj stvarnosti, već predstavlja relativno zaokružen i celovit pogled na razvojne tokove jugoslovenske privrede i na institucionalne uslove (privredni sistem i ekonomsku politiku) koji sa njima čine nerazdvojnu celinu, u svetlu trajnijih trendova i tendencija.

Rad je po sadržaju izuzetno bogat, što navodi na zaključak da je nastao kao rezultat upornog i dobro osmišljenog istraživanja razvoja jugoslovenske privrede.

Svojim sadržajem i prezentiranjem problematike knjiga pruža solidnu teorijsku osnovu za sagledavanje ključnih pitanja privrednog razvoja Jugoslavije.

Razmatranje problema istraženih u ovom radu sintetizovano je u tri dela, po sledećem redosledu:

1. ljudski, materijalni i institucionalni uslovi privrednog razvoja,
2. razvojna strategija i privredni rast i
3. raspodela.

Izlaganja privrednog razvoja započinju, po pravilu, razmatranjem i ocenom nasleđenih ljudskih i materijalnih činilaca i uslova pod kojima se on ostvaruje. Postupak je utoliko opravdaniji što se ima u vidu kraći period privrednog razvoja, pa je razumljivo što je autor svoju analizu upravo tako i započeo. U nastavku opštih razmatranja o ulozi ljudskih i materijalnih činilaca privrednog razvoja autor se posebno zadržao na analizi stanovništva i proizvodnih fondova kao činilaca privrednog rasta u Jugoslaviji. Istraživanje demografskih tokova stanovništva dopunjeno je analizom kvalitativnih obeležja, dok se pri razmatranju osnovnih proizvodnih fondova pažnja skreće na njihovu strukturu u početnom periodu socijalističkog razvoja, da bi se na to dogradila analiza dugoročnih karakteristika rasta i strukture osnovnih proizvodnih fondova. Značajno je zapažanje autora da se u 70-tim godinama, za razliku od 50-tih sa naglašenim ekspanzivnim privređivanjem i 60-tih sa naglom »eskalacijom« rasta tehničke opremljenosti rada, uspostavljaju skladnije razmere između ekstenzivne i intenzivne upotrebe rastućih proizvodnih fondova, uz paralelno egzistirajući problem efikasnosti njihove upotrebe. Istražujući strukturu i obim privrednih resursa Jugoslavije, autor zaključuje da oni u posleratnom periodu, u ceilni posmatrano, nisu predstavljali ograničavajući činilac privrednog razvoja. Sa izuzetkom nafte, ključni problem je bio njihova eksploatacija, a ne prirodna limitiranost. Pažnja je posvećena i problemu stepena privredne razvijenosti, kao složenom ekonomskom fenomenu koji se analizira posredstvom nekoliko vrednosnih pokazatelja, uz upoređenje sa njihovim potencijalnim veličinama, čime se posmatranje usmerava na upotrebu proizvodnih činilaca, i iznosi zaključak o njihovoj nedovoljnoj efikasnosti.

Razvoj privrednog sistema u Jugoslaviji posmatra se kroz tri njegove razvojne faze: prvu karakteriše administrativno-centralističko upravljanje, i ona traje do 1950. godine; druga faza počinje 1950. godine i u znaku je prvih koraka samoupravljanja, uz dominirajuće učešće države u upravljanju akumulacijom i investicijama, a treća razvojna faza započinje sa privrednom reformom 1965. godine i u njoj se ostvaruje radikalno sužavanje ekonomskih funkcija države, dok je početak 70-tih godina značajan po ulasku Jugoslavije u fazu razvijanja odnosa udruženog rada i udruživanja rada i sredstava. Razmatranje razvoja privrednog sistema koncipirano je u svetlu nastojanja da se ponude odgovori na dva osnovna pitanja. Prvo od njih se odnosi na podsticaje koje privredni sistem daje ukupnom privrednom razvoju, a drugo na ekonomski i ukupan društveni položaj radnih ljudi u procesu društvene reprodukcije. Svoja nastojanja u ovom delu rada prof. Marsenić je uspeo u potpunosti i da realizuje.

Drugi deo knjige nosi naslov »Razvojna strategija i privredni rast«. Zbog analitičkog značaja, najpre se raspravlja o problemima industrijalizacije u kapitalističkim, socijalističkim i zemljama u razvoju, da bi se zatim značajan prostor posvetio industrijalizaciji u Jugoslaviji. Najvažnija je karakteristika privrednog razvoja u poslednja dva stoleća, u svetskim ra-

Digitized by Google

zmerama, ostvarivanje industrijalizacije. I iz tog ugla posmatrano, rad dr Marsenića ima izraženu logičku potku, jer se proučavanjem industrijalizacije u navedenim grupama zemalja stvara pogodna osnova za istraživanje osetljivih problema industrijalizacije u Jugoslaviji. Privredni razvoj naše zemlje, kao proces industrijalizacije, u radu se razmatra i kroz izabrane razvojne strategije definisane u relevantnim planskim dokumentima (petogodišnji planovi) i kroz realne tokove njihovog ostvarivanja. Uz izlaganje dometa industrijalizacije Jugoslavije u predsocijalističkoj prošlosti, kao polazne osnove za definisanje odlika industrijalizacije u prvim posleratnim godinama, autor dalji razvoj posmatra kroz etape industrijalizacije, uz ukazivanje na najopštije karakteristike svake etape, dajući, pri tom, kritičke ocene dometa pojedinih faza. Pri ocenjivanju industrijalizacije do sredine 60-tih godina skreće se pažnja na sam početak 60-tih godina kada se izjednačuju društveni proizvod industrije i poljoprivrede i da od tog trenutka industrija po obimu svoje proizvodnje postaje vodeća privredna oblast jugoslovenske proizvodne strukture.

Analiza institucionalnih mehanizama, kojima je podržavana industrijalizacija, propraćena je i zaključkom da »teškoće u kojima se privreda nalazi početkom 80-tih godina niukoliko ne dovode u pitanje valjanost fundamentalnih karakteristika privrednog sistema formulisanih u Ustavu SFRJ iz 1974, te u Zakonu o udruženom radu i Zakonu o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije, niti se u tim karakteristikama mogu tražiti njihovi uzroci. Naprotiv, nisu iskorišćene mogućnosti koje nudi privredni sistem institucionalno oblikovan pomenutim dokumentima...« (str. 268).

Nakon dinamičke analize bitnih razvojnih činilaca jugoslovenske privrede i strukturnih promena u privredi posle drugog svetskog rata, autor je veoma pregledno i sadržajno dao kvantitativnu analizu privrednog rasta u formi kvantitativnog odmeravanja doprinosa pojedinih činilaca ostvarivanju rasta društvenog proizvoda, sa naglaskom na doprinos efikasnosti proizvodnog potencijala ukupnom privrednom rastu. Rast društvenog proizvoda se najpre razmatra kao funkcija zaposlenosti radne snage i kao funkcija osnovnih proizvodnih fondova i njihove efikasnosti, a zatim kao funkcija oba pomenuta faktora i ostalih činilaca koji se u literaturi označavaju kao tehnički progres. U samom tekstu, po već navedenom redosledu, sledi se logika prethodnog ekspliciranja matematičko-ekonomskih postupaka analize, a zatim njihove primene na konkretnu empiričku građu jugoslovenske privrede. Što se tiče doprinosa rastu društvenog proizvoda, ističe prof. Marsenić, zaposlenost je svojim povećanjem u periodu 1953—1979. godine bila daleko značajniji izvor i determinanta rasta društvenog proizvoda nego što je slučaj sa produktivnošću rada, dok kretanje prosečne i marginalne efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova ima tendenciju opadanja (naročito dolazi do izražaja u središnjoj etapi industrijalizacije, posmatrano u odnosu na ubrzanu industrijalizaciju u početnoj fazi), na temelju čega se zaključuje da je usporeniji rast društvenog proizvoda u drugom periodu posledica porasta kapitalnog koeficijenta.

U trećem delu knjige autor se bavi problemima raspodele i finalne upotrebe društvenog i raspoloživog proizvoda. Ako bismo hteli da sve ono što je autor rekao o problemima raspodele i finalne upotrebe društvenog proizvoda u Jugoslaviji svedemo na kratku ocenu, u tome ne bismo uspeli, jer pisac analizira: raspodelu (kao društveni odnos, primarnu, sekundarnu i namensku), akumulaciju i raznovrsne aspekte investicija, aktuelna pitanja sistema proširene reprodukcije, razvoj životnog standarda, a posebnu pažnju usmerava na problemski kompleks ekonomskih odnosa s inostranstvom.

Autor se dosledno pridržava izabranog analitičkog pristupa, pa prethodno prezentira teorijsku osnovu fenomena raspodele, uz detaljnu razradu namenske i primarne raspodele kao teorijskih poja-

Digitized by Google

va, da bi zatim usledila i praktična analiza posmatranih ekonomskih pojava u svetlu jugoslovenskog iskustva. U domenu analize teorijskih solucija za primarnu raspodelu dr Marsenić se zadržao na konkretnoj teorijskoj interpretaciji dohodne cene i specifične cene proizvodnje.

Izlažući makro-ekonomske (ne) srazmere namenske raspodele i finalne upotrebe društvenog (i raspoloživog) proizvoda za period 1973–1978, autor dolazi do zaključka da je nepodudaranje osnovne raspodele i finalne upotrebe društvenog proizvoda trajno obeležje jugoslovenske privrede u posmatranom periodu. Pre svega, ističe se veći obim investicione potrošnje od sredstava obezbeđenih namenskom raspodelom, koji je bio pokrivan inostranim sredstvima kao i preusmeravanjem sredstava na račun tekuće potrošnje, što je sve imalo za posledicu da je domaća finalna potrošnja veća od društvenog proizvoda. Najvažnija karakteristika finalne upotrebe društvenog, odnosno raspoloživog proizvoda tokom tri decenije posleratnog razvoja je vrlo visoka stopa fiksnih investicija, pa je utoliko i opravdanije što je autor snažan akcenat stavio na ovaj deo analize. Važno je takođe podsetiti na ocenu autora »da u jugoslovenskoj privredi tokom posleratnog perioda nisu u razvojnoj politici bili preciznije definisani proizvodni sektori specijalizovani za izvoz« (str. 378), pa je uz rast inflacije sve više slabila motivisanost za izvoz uz odgovarajuće povećavanje raskoraka između izvoza i uvoza. Čini nam se da se najznačajnija analitička konsekvenca Marseniće ve analize finalne upotrebe društvenog proizvoda odnosi na problemski kompleks investicionog naprezanja jugoslovenske privrede, što se odrazilo na nepovoljne tokove u spoljnoekonomskoj razmeni Jugoslavije.

Posebno poglavlje u knjizi posvećeno je analizi akumulacije, investicija i sistema proširene reprodukcije. Investicije su istraživane kroz prizmu privrednih i neprivrednih investicija, njihove ekonomske i tehničke strukture i ekonomske efektivnosti, da bi se zatim na značajnom prostoru i uz adekvatno ponderisanje pojedinih aspekata ponudila veoma analitična slika dinamike i strukture investicija u jugoslovenskoj privredi, uz sveobuhvatni osvrt na dosadašnji razvoj i aktuelna pitanja sistema proširene reprodukcije.

U završnom poglavlju rada autor daje osvrt na probleme ekonomskih odnosa Jugoslavije sa inostranstvom. Istražujući osnovne tendencije u spoljnoekonomskom domenu, dr Marsenić kroz svoj analitičko-kritički spektar posmatra dinamiku izvoza i uvoza i trgovinski bilans, izvore i strukturu deficita trgovinskog bilansa, kao i načine njegovog pokrivanja. Iz tih istraživanja je proistekao i zaključak da je u ukupnoj zaduženosti zemlje primetan rastući udeo finansijskih kredita, a da su istovremeno sve teži uslovi pod kojima se ovi krediti odobravaju. Takvo stanje nalaže potrebu efikasnijeg korišćenja angažovane inostrane akumulacije, dok će izvoz naše opreme ubuduće u još većoj meri zavisiti od naše spremnosti da proizvode prodajemo na kredit — zaključuje prof. Marsenić.

Na kraju želimo istaći da je naučno rezonovanje prof. Marsenića u celoj studiji postavljeno tako da se uporedo sa teorijskim rasuđivanjem o posmatranim pitanjima prezentira i analitički materijal koji čitaocu omogućuje da se i neposredno uveri u valjanost autorovih istraživanja.

Još jednom da dodamo da je u pitanju značajan teorijski rad koji svojom sadržinom i primenjenim metodom u istraživanju pruža zainteresovanima mogućnost da svestrano i veoma precizno sagledaju ključna pitanja i aspekte ekonomske strukture i privrednog rasta Jugoslavije.

Radovan Kovačević

Digitized by Google

Branko Caratan: Teorije revolucije i socijalizam

(Centar za kulturnu djelatnost Hrvatske, Zagreb, 1982, strana 344)

Za teorijsko razmatranje revolucije koristi se više različitih pristupa, koji na osnovi različitih metodoloških polazišta nastoje naći odgovore na pitanja odnosa revolucije i socijalizma. Jedno od ključnih pitanja koje se postavlja jeste odnos proletarijata i političke moći; u kojoj meri je politička vlast doista osvojena i demokratizovana, što dovodi i do pitanja rezultatâ dosadašnjeg razvoja socijalizma i njegove perspektive u budućnosti. Branko Caratan je objavio članke u kojima je nastojao da pokaže teorijske osnove i razvoj ideje revolucije u marksizmu, različita shvatanja socijalističkih teoretičara, razmatrajući njihovu verifikaciju i proveru u praksi. Članci objavljeni u ovoj knjizi su, kako navodi sam pisac, svi osim jednog, ranije štampani u našim časopisima. Međutim, autorov pristup i unutrašnja koherentnost pokazuju da to nije zbirka koja je nastala mehaničkim povezivanjem nekoliko radova u veću celinu, već predstavlja sistematsko i kontinuirano promišljanje jednog problema.

Studiju čine tri poglavlja; u prvom, pod naslovom »Teorije revolucije i revolucionarna praksa«, autor razmatra odnos teorijskih koncepata o revoluciji i prakse socijalizma od Marksa do savremenog socijalizma (str. 15–150); u drugom poglavlju, pod naslovom »Kontroverze«, autor analizira savremene teorijske pravce na Zapadu i njihove stavove prema klasnoj strategiji proletarijata (str. 153—251); u trećem poglavlju, »Klasa i partija«, postavlja se pitanje odnosa između radničke klase i partije (str. 255—343). Caratan je pošao od Marksove postavke iznete u *Nemačkoj ideologiji:* »Komunizam za nas nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal* prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje. Uvjeti ovog pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki« (str. 16).

Izvorno, kategorije »socijalizam« i »komunizam« smatrane su gotovo za identične. Ovi pojmovi su se kasnije diferencirali, u vreme jačanja reformizma u radničkom pokretu. Suština teorijskog koncepta revolucije može se odrediti samo ukoliko se napravi razlika između esencijalnog i empirijskog aspekta revolucije. Pretpostavke revolucije su protivrečnosti koje dominiraju na svetskom planu. Bitno pitanje revolucije rešava se na ovom globalnom planu. Pisac ističe da je jedno pitanje — kakav je odnos revolucionarnog subjekta prema marksističkom teorijskom nasleđu, zahtevalo velik broj odgovora. Razlike u stavovima marksističkih teoretičara zavise od teorijske razine, a ne samo od ideoloških ili političkih argumenata kojima oni brane svoje shvatanje. Odnos između revolucije u razvijenim i nerazvijenim zemljama istorijski je diferenciran. »Najkraće rečeno, prihvaća se da revolucija u nerazvijenoj zemlji pod određenim uvjetima može razvijati svoje specifične oblike socijalističkih odnosa i institucija, koje ne moraju biti puko ponavljanje iskustva i oblika razvijenih zemalja Zapada« (str. 42).

Socijalizam, kao ideja i inspiracija, prerasta u svetski proces, uprkos teškoćama i tragovima birokratsko-dogmatskog nasleđa, koji su naneli veliku štetu levici u svetu. Na različite načine i u različitim formama probija se kao način organizacije društva, regulisanja međuljudskih odnosa i način teorijskog mišljenja. U svim tekstovima objavljenim u ovoj knjizi autor vodi dijalog sa istorijom i ostvarenjem revolucionarne ideje u praksi. Otvara se pitanje rezultatâ socijalizma i puteva njegovog daljeg razvoja.

Autor je pokazao da su kategorije koje čine najbitniju pretpostavku i suštinu marksističkog koncepta revolucije bile najviše interpretirane, pogrešno interpre-

Digitized by Google

tirane i zloupotrebljavane u svim onim periodima koji su postavljali pitanje daljih mogućnosti razvoja socijalizma, te time postajali i periodi teorijskih preispitivanja, sumnji i kolebanja u radničkom pokretu. Krizni periodi nisu započinjali i završavali se uvek na isti način, što je i razumljivo, imajući na umu različite uslove i različite društvene situacije i države koje su pogađali, ali jedno je zajedničko za sve njih — nikada se nisu postavljali kao jedno jedino pitanje, na koje treba dati pravi odgovor. Time je praksa pošteđena daljih problema i nedoumica za duži period vremena. To je bio skup pitanja međusobno povezanih, od pitanja ekonomskih odnosa i političkog sistema do kulture i obrazovanja.

Kriza teorijskog mišljenja iskazivala se u dogmatizaciji određenih stavova. Marksova vizija je bila da se svetska revolucija završava pobedom u centru kapitalističkog sveta. Dosadašnji istorijski razvoj pokazao je dve stvari: najpre, od ostvarenja revolucije na periferiji kapitalizma do ostvarenja u njegovom centru proteći će dug period vremena, ispunjen različitim društvenim preobražajima. U tom razdoblju pronalaženi su različiti putevi u socijalizam, koji su bili primereni i odgovarali zemljama sa nedovoljno razvijenim društveno-ekonomskim i političkim osnovama za formiranje visokorazvijenog industrijskog društva, ali sa političkim snagama dovoljno jakim da osvoje poverenje većine stanovništva i traže rešenje u socijalizmu. Postavlja se pitanje autentičnosti revolucionarnog subjekta. Da li je revolucionarni subjekt pretpostavljen ili se stvara i nastaje u toku revolucije i procesa razvijanja socijalizma? Odgovarajući na to pitanje, Staljin je raskinuo sa Marksovom teorijom, što je pokazala diskusija sa Trockim od 1924. do 1925. godine. Nekoliko decenija bilo je potrebno da se prevaziđe koncept utvrđen nakon ove diskusije, koji je Staljin postavio kao zakonitost razvoja socijalizma — da svetska revolucija treba da bude u funkciji ruske revolucije. »Na taj način, staljinizam nije više samo deformacija socijalizma u jednoj zemlji, već opterećuje cjelokupni komunistički pokret Treće internacionale i postaje jedan od bitnih uzroka dugotrajne krize međunarodnog radničkog pokreta« (str. 48).

Revolucionarni pokreti, koji su uspeli da osvoje vlast i izgrade novu, socijalističku državu, išli su svojim putevima, prevazilazeći dogmatizam staljinskog modela: pisac pokazuje da je to slučaj sa kubanskom, kineskom i jugoslovenskom revolucijom. U praksi se pokazalo da su uspele one revolucije koje su bile autentične.

Suština svih rasprava o revoluciji, koje su vodili marksistički teoretičari od vremena Prve internacionale do danas, jeste, s jedne strane, utvrđivanje društvenih uslova i pretpostavki da do revolucije dođe, a, s druge, određivanje društvenog bića nosioca revolucije. Ako je taj nosilac proletarijat, pod kojim uslovima nastaje i izgrađuje se njegovo revolucionarno biće, i kakve promene nastaju u tom (istorijskom) biću nakon završetka oružane revolucije i osvajanja vlasti? Branko Caratan nastoji da postavi ova pitanja kao dugoročne zadatke prakse i predmet teorijskog istraživanja. On problematizuje ne samo pitanja države i političkog sistema, već i pitanja moći i vlasti, problem suvereniteta u složenim uslovima egzistiranja savremenog socijalizma. Neka pitanja pokazuju se mnogo složenijima nego što su to mogli pretpostaviti ne samo teoretičari, nego i političari i vođe revolucije kakav je bio Lenjin. Pitanje vlasti i suvereniteta izražava se kroz oblike i načine rešavanja nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa. Ovo pitanje izazvalo je velika teorijska razmimoilaženja u radničkom pokretu (diskusija Lenjin — Roza Luksemburg), da bi se to još više izrazilo nakon uspostavljanja socijalizma. U praksi su se mogla održati i potvrditi samo ona rešenja koja su imala ne samo teorijski smisao i sadržaj, već su omogućavala trajno razrešavanje društvenih protivrečnosti i kao takva mogla biti prihvaćena od većine društ-

Digitized by Google

va. To se pokazalo u ključnim momentima ruske revolucije (Brest-Litovski mir, problem centralizma i rešavanje agrarnog pitanja). Lenjinova ideja o »jedinonačaliju« bila je grubo vulgarizovana u praksi; dok je ekonomske probleme rešavao centralizacijom privrede i uprave, što je jedino moglo obezbediti opstanak i dalji razvoj nove države, Lenjin je istovremeno sagledao neophodnost uvođenja kolektivnog organa u pravosuđe.

Autor pomenute knjige ističe ona pitanja koja smatra ključnim za radnički pokret u celini. On ukazuje na razlike u shvatanjima osnovnih pretpostavki revolucije. Lenjinova razmatranja o odnosu klase i birokratije pokazuju da proces stvaranja proletarijata nužno prolazi kroz fazu deklasiranja, proces koji dovodi seljačke mase u položaj industrijskih radnika sa još neizgrađenom svešću radničke klase. To znači da se na teorijskom planu ta klasa više ne može definisati kao klasa u strogo klasičnom Marksovom određenju te kategorije. U Rusiji prvih godina posle revolucije, kako je konstatovala Roza Luksemburg, »problem je mogao biti samo postavljen«. Problem je zaista samo postavljen, da bi se u uslovima savremenog sveta radnička klasa suočila sa mnogobrojnim pitanjima; to nije samo sukob dve društvene klase, već pitanje određenja stava prema levici i desnici u sopstvenom pokretu. Ukoliko je oportunistički stav socijaldemokratije doprineo stvaranju relativno homogene politike od strane revolucionarnih (komunističkih) partija, utoliko stav prema krajnjoj levici dobija sve diferenciranije obeležje. I pored teorijskih nedorečenosti i niza promašaja i grešaka u praksi, savremenoj levici ne može se osporiti doprinos političkom i socijalnom slabljenju buržoaskog društva, posebno, kako je istakao pisac, »nova je ljevica razbila konformističko samozadovoljstvo prosječnog građanina visokorazvijenih kapitalističkih zemalja društvom obilja i državom blagostanja. Otkrila je iracionalnost cjeline sistema unutar njegove parcijalne efikasnosti. Za mnoge kapitalizam više nije najbolji od svih mogućih svijetova« (str. 233).

Autor je pokazao da složenost i ekonomsko-socijalna kriza savremenog sveta zahtevaju veliki napor revolucionarnih snaga da preispitaju sopstvenu praksu i kritički teorijski osmisle svoje iskustvo. Stoga se i knjiga Branka Caratana, i pored činjenice da sadrži članke koji su već ranije objavljivani, čita kao povod za razmatranje aktuelnih problema socijalizma, posebno političkih odnosa u jugoslovenskom društvu.

Dubravka Stajić

Prof. dr sci med. Gojko Kapor: Ratna psihijatrija

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982, strana 456)

Poslije knjige *Psihički stres u ratu* (1981) prof. dr Milanka Jovičevića, Vojnoizdavački zavod je u okviru svoje biblioteke »Savremena vojna misao« izdao još jedno djelo posvećeno problemima psihičkog života i ponašanja našeg čovjeka, pripadnika naših oružanih snaga, u ratnim uvjetima, knjigu *Ratna psihijatrija*, čiji je autor naš poznati psihijatar dr prof. Gojko Kapor. Iako sam naslov djela eksplicitno ukazuje na njegov psihijatrijsko-medicinski karakter, način na koji su konceptualizirani i eksplicirani relevantni problemi poremećenog ponašanja pripadnika oružanih snaga, interdisciplinarni pristup, a posebno vrlo uspješno lociranje i distinkcija uloge komandira jedinica i medicinsko-psihijatrijskog osoblja u prevenciji i sanaciji psihijatrijskih poremećaja, pristupačan i jasan stil pisanja i sa mjerom korištena stručna terminologija čine je čitljivom, razumljivom, dostupnom i upotrebljivom za širi krug čitalaca. Pored dop-

Digitized by Google

rinosa ove knjige usavršavanju stručnjakâ psihijatrijsko-psihološkog profila i starješina naše armije, ona će biti od nesumnjive koristi i svima onima koji se, iz bilo kojih razloga, u svojoj praksi susreću sa različitim problemima poremećenog ponašanja ljudi, a posebno onima koji rade na poslovima ONO i DSZ.

Za kadrove koji rade na poslovima ONO i DSZ, a posebno one na rukovodećim i komandnim funkcijama, ova knjiga je potrebna i korisna zato što, s jedne strane, daje opća i posebna teorijska znanja o poremećenom ponašanju ljudi, o psihijatriji i njezinim problemima doprinoseći proširivanju općeobrazovnog i kulturnog horizonta, a, s druge, ne zanemaruje aplikativno-praktičnu dimenziju izraženu kroz upoznavanje i razumijevanje konkretnih uzroka, manifestacija i posljedica poremećenog ponašanja pripadnikâ oružanih snaga, pa sve do taksativnog navođenja mjera i postupaka koje rukovodioci i starješine jedinica, bilo sami, bilo u suradnji sa liječnikom, moraju poduzimati radi prevencije, ublažavanja i sanacije psihijatrijsko-psiholoških poremećaja.

Ova knjiga može predstavljati i vrlo koristan priručnik za nastavnike i studente fakulteta ONO i DSZ, posebno za predmete vojna psihologija, vojna pedagogija i rukovođenje i komandovanje.

Posebna vrijednost djela *Ratna psihijatrija* je u tome što se autorova razmatranja i zaključci temelje na analitičko-sintetičkom pristupu najnovijim domaćim i svjetskim spoznajama iz medicinske, psihijatrijske, psihološke, sociološke, pravne, filozofske i vojne nauke, kao i na bogatim empirijskim pokazateljima iz prošlih ratova, uz obavezan kritički prilaz njihovoj interpretaciji i apliciranju na naše, kako mirnodopske tako i pretpostavljene ratne uvjete.

Knjiga *Ratna psihijatrija* sadrži osamnaest, vrlo moderno strukturiranih poglavlja: »Psihijatrija — nauka i grana medicine«; »Pojam i predmet ratne psihijatrije«; »Neki podaci iz istorijata ratne psihijatrije i podaci o njenoj ulozi u armijama nekih zemalja u njihovim ratovima«; »Psihički poremećaji u borbenim dejstvima«; »Psihički poremećaji u vlastitoj pozadini«; »Psihološke reakcije i psihički poremećaji u ratu u ranjenika i bolesnika sa organskim oboljenjima«; »Bolesti zavisnosti«; »Emocije u ratu«; »Učestalost psihičkih poremećaja i psihijatrijskih gubitaka u operativnim armijama nekih zemalja u ratovima«; »Principi savremene psihijatrijske ratne doktrine«; »Psihoterapija u ratu«; »Psihofarmakoterapija u ratu«; »Psihijatrijska prevencija u ratu«; Forenzička psihijatrija u oružanim snagama u ratu«; »Agresivnost u ratu«; »Psihijatrijski aspekti borbenog morala«; »Psihijatrijska etika u ratu«, te »Zdravstveni radnici i njihovi saradnici u psihijatrijskoj službi u ratu«.

U prvom poglavlju knjige, koje ima izrazito enciklopedijski karakter, autor nas vrlo iscrpno upoznaje sa pojmom psihijatrije i njezinim osnovnim naučnim zadatkom i predmetom istraživačkog bavljenja (»izučavanje i lečenje poremećene ličnosti«), a znatna pažnja je poklonjena i pojmovnom određenju psihičke normalnosti, psihičkog zdravlja, te psihičkih poremećaja i psihičkih bolesti, a posebno problemu adekvatnog utvrđivanja psihičkih poremećaja u ratu. Prvo poglavlje završava kritičkim osvrtom na glavne pravce u teoriji i praksi psihijatrije, te na pojave devijacije psihijatrije kroz takozvanu psihijatrizaciju i antipsihijatriju.

Pojam i predmet ratne psihijatrije obrađeni su u drugom poglavlju. U njemu autor, s pravom, ističe da se vojne organizacije, bilo da su se pripremale za rat s lukovima i strijelama bilo da se pripremaju za rat nuklearnim oružjem, neizbježno suočavaju sa takvim pojavama kao što su rukovođenje, strah, hrabrost, motivacija, moral, izdržljivost, postojanost, neizvršavanje dužnosti, propusti, simuliranje, prekršaji discipline, opijanje itd. Psihijatri u vojsci su nužno uključeni ne samo u razmatranje tih i drugih problema i tretiranje psihotičnih pacijenata, nego u svom najvećem

Digitized by Google

broju moraju učestvovati i u aktima komandovanja i održavanja discipline, imaju važnu ulogu u staranju o psihičkom zdravlju ljudstva angažiranog u ratnim dejstvima, a i u održavanju i jačanju borbenog morala. Ukazujući na porast psihičkih poremećaja u nas, uzrokovanih slabljenjem stresne otpornosti zbog intenzivnih procesa industrijalizacije, urbanizacije i migracije selo — grad (prema podacima Saveznog zavoda za zdravstvenu zaštitu, broj psihičkih poremećaja od 65.784 slučaja u 1950. godini porastao je na 1,134.647 slučajeva u 1970, odnosno na 1,798.801 slučaj u 1979. godini), autor ističe povećani značaj problema osoba sa psihičkim poremećajima za sistem ONO i DSZ, pri čemu ne zanemaruje osnovno koncepcijsko načelo da čovek, politički svjestan, moralno čvrst i borbeno osposobljen, jeste i ostaje osnovni faktor oružane borbe i otpora.

U trećem poglavlju su prezentirani empirijski podaci o ulozi ratne psihijatrije u vojnim organizacijama prije i u toku prvog svjetskog rata, u toku drugog svjetskog rata, te podaci iz rata u Koreji i Vijetnamu.

Posebno je zanimljivo četvrto poglavlje u kojem autor vrlo detaljno analizira probleme psihičkih poremećaja i psiholoških reakcija pojedinaca koji učestvuju u borbenim dejstvima, obrađujući: faktore i opće karateristike psihotraumatizacije u borbenim dejstvima, probleme straha i anksioznosti u borbenim dejstvima, psihijatrijske poremećaje i psihosomatske oblike reagiranja u borbenim dejstvima, te njihovo psihijatrijsko-medicinsko tretiranje. Pobrojani problemi su naučno-teorijski solidno fundirani i vrlo minuciozno eksplicirani, zbog čega predstavljaju vrlo dobru podlogu za primijenjeni psihološko-edukativni rad, kako na studiju ONO i DSZ tako i u ostalim obrambeno-zaštitnim strukturama. Takve karakteristike imaju naročito slijedeće sadržajne cjeline: prvi znaci straha u borbenim dejstvima; sticanje otpornosti prema strahu, anksioznosti i panici; prevencija i suprotstavljanje panici, te tretiranje psihotraumatiziranih pojedinaca od starješina i od ostalih stabilnih pojedinaca (pružanje neprofesionalne psihijatrijske pomoći).

Pored psihičkih aspekata ranjavanja i različitih tjelesnih povreda, u nastavku su razmotreni i neki psihički poremećaji uzrokovani različitim somatskim i vaskularnim bolestima, kao i različitim oboljenjima mozga i infekcijskim stanjima čije informativno poznavanje ima općeobrazovni značaj. U ovom poglavlju autor je obradio i neka pitanja koja su do sada bila relativno slabo proučavana, a značajna su, prvenstveno, za pripadnike nekih posebnih specijalnosti, ali i šire. Takva pitanja su, na primjer: psihički poremećaji uslijed djelovanja jonizirajućeg zračenja, psihički poremećaji izazvani akutnim i kroničnim intoksikacijama (otrovanje ugljičnim monoksidom, tetraetilolovom, sastojcima raketnog goriva itd.), psihički poremećaji zbog djelovanja elektromagnetnih mikrovalova i psihički poremećaji uslijed predoziranja, odnosno preosjetljivosti na određene lijekove.

Posebnu pažnju čitalaca će privući i sedmo poglavlje posvećeno bolestima zavisnosti. U uvodu ovog poglavlja autor ističe da »postoje mnogi razlozi da se šira javnost, a posebno aktivisti sistema opštenarodne odbrane upoznaju sa osnovnim farmakološkim osobinama droga« i »njihovim štetnim efektima na mnoge pripadnike opšte populacije u miru i s mogućnostima njihovog još štetnijeg delovanja u ratu«, gde »mogu da deluju demoralizaciono na pripreme za oružanu borbu i otpor, a i njihovo vođenje i uspešnost« (str. 265). Autor nas, u nastavku, vrlo detaljno informira o različitim aspektima alkoholne, amfetaminske, barbituratne, kanabisne, kokainske, halucinogene i opijatne vrste zavisnosti, kao i među mladima sve »modernije« zavisnosti od isparljivih rastvarača (»snifanje«). Pišući o epidemiologiji bolesti zavisnosti, autor sasvim opravdano ukazuje na njihovu psihološku, ali i socijalnu uzrokovanost. Poslije toga slijedi vrlo suptilna analiza problema

Digitized by Google

ocjene sposobnosti takvih osoba za službu u oružanim snagama i za određene funkcije u sistemu općenarodne obrane. Istaknut je i problem osoba koje simuliraju upotrebu droga kako bi izbjegle služenje vojnog roka.

Vrlo je zanimljiva i autorova teza o pretpostavljanoj zloupotrebi droga u podizanju borbene sposobnosti američkog ljudstva u vijetnamskom ratu. Po autoru, »postoji mogućnost da se neke od droga mogu upotrebljavati i kao posebna vrsta bojnih otrova radi razvijanja agresivnosti sopstvenih jedinica prema neprijatelju i radi upotrebe u ograničenim uslovima ratovanja za privremeno onesposobljavanje neprijateljskog ljudstva, i to prvenstveno za paralisanje komandnih punktova, izazivanje poremećaja u centrima veze, izvođenja raznih diverzija itd.« (str. 288). Na kraju ovog poglavlja razmotreni su neki problemi prevencije i liječenja bolesti zavisnosti, kako u društvu u cjelini tako i u oružanim snagama.

Učestalost psihičkih poremećaja i psihijatrijskih gubitaka u operativnim armijama nekih zemalja u ratu razmotrena je u devetom poglavlju. Uz iznošenje empirijskih pokazatelja, prvenstveno za armije SAD i SSSR, autor s pravom zaključuje da učestalost psihičkih poremećaja i psihijatrijskih gubitaka zavisi od »karaktera rata, od kvaliteta i kvantiteta svoga i neprijateljskog naoružanja, od stepena borbene obuke, od sposobnosti komandnog kadra u rukovođenju borbenim dejstvima, od borbenog morala ljudstva, od raznih socio-kulturnih činilaca, od efikasnosti zdravstvene službe i posebno psihijatrijske službe zaraćenih strana« (str. 311).

Poglavlja »Psihički poremećaji u vlastitoj pozadini« (V), »Emocije u ratu« (VIII), »Principi savremene psihijatrijske doktrine« (X), »Psihijatrija u ratu« (XI), »Psihofarmakoterapija u ratu« (XII), »Psihijatrijska prevencija u ratu« (XIII), »Forenzička psihijatrija u oružanim snagama« (XIV), »Psihijatrijska etika u ratu« (XVII) i »Zdravstveni radnici i njihovi saradnici u psihijatrijskoj službi u ratu« (XVIII), iako su izrazito psihijatrijsko-psihološkog karaktera, biti će interesantna i širem krugu čitalaca, jer nas upoznaju sa temeljnim principima psihijatrijske doktrine, službe i tretmana sa kojima bi, bar u osnovnim crtama, trebao biti upoznat svaki aktivist sistema ONO i DSZ.

U razradi ovih poglavlja autor se dosljedno rukovodio našim temeljnim humanističkim opredjeljenjima u pogledu očuvanja ličnosti pojedinca, čovjeka i borca, ali ni jednoga trenutka nije zanemario i širi društveni interes, kao i značaj i ulogu kolektiva i ostalih subjektivnih snaga. Analogno tome, autor ni jednog momenta ne mistificira ulogu psihijatrije, niti psihijatre kao stručnjake suprotstavlja rukovodiocima i starješinama jedinica, nego garanciju uspjeha u psihijatrijskom tretmanu vidi u što neposrednijoj i užoj suradnji psihijatara i starješina.

Poglavlja »Agresivnost u ratu« (XV) i »Psihijatrijski aspekti borbenog morala« (XVI) koristiti će kadrovima koji se bave problemima moralno-političkog stanja. U njima nam autor objašnjava psihijatrijsko-psihološku podlogu za brojne postupke koji se primjenjuju u vojnoj obuci i u podizanju borbenog morala, ali nam isto tako i objašnjava zašto ponekad ne postižemo planirane efekte u ovim nastojanjima. Na kraju, kao i u većini drugih poglavlja, slijede napomene i sugestije za praktičan rad, kao, na primjer, postupak i aktivnost starješine u razvijanju onih oblika agresivnosti koji imaju kvalitet borbenosti što će u eventualnom ratu biti u najmanjem konfliktu sa humanošću i progresivnim tendencijama razvoja društva i čovječanstva, u prevenciji autoagresivnosti i instruiranju osoba iz okoline za postupanje prema osobi za koju se sumnja da ima samoubilačke tendencije, za postupanje sa simulantima i disimulantima itd.

Na kraju ovog prikaza knjige *Ratna psihijatrija* treba istaći da su njezinom pojavom kadrovi koji rade na poslovima obrane i zaštite dobili vrlo korisno štivo koje će im, s jedne strane, pomo-

Digitized by Google

ći da lakše shvate i razumiju neke probleme neprilagođenog ponašanja ljudi u ratu, a, s druge, u ovom djelu će naći i brojne savjete i upute za postupanje u svakodnevnom edukativnom radu. Zbog toga ova knjiga zavređuje da bude predstavljena i preporučena ne samo onima što se bave medicinsko-psihijatrijskom i psihološkom problematikom, već i široj čitalačkoj publici.

Branko Bošnjak

Max Horkheimer: Kritička teorija, I—II

(»Stvarnost«, Zagreb, 1982)

Pred našim čitocem se nalaze dva toma radova Maksa Horkhajmera pod zajedničkim naslovom *Kritička teorija*, prevedena prema studijskom izdanju: Max Horkheimer, *Kritische Theorie*, Studienausgabe, S. Fischer Verlag, Frankfurt/Main 1977, što je samo po sebi izuzetan domašaj zagrebačkog izdavača »Stvarnost« i, istovremeno, jedno od najznačajnijih izdanja edicije »Svijet suvremene stvarnosti«, koja tiho, nenametljivo, reklo bi se, nekako uporno i bez recenzentskih fanfara, živi svoj život serije u kojoj se sukcesivno objavljuje niz vrednih i umnih dela velikih teorijskih dometa. Prilika je, dakle, i da se oda priznanje i prevodiocima *Kritičke teorije*, Nadeždi i Žarku Puhovskom, koji se svojim studijskim pogovorom potvrdio kao znalac Horkhajmerove misli i, možda, njegov najpotpuniji proučavalac kod nas.

Žarko Puhovski je niz prevoda Horkhajmerovih radova sistematski objavljivao počev od 1967. godine *(Pomračenje uma)* i znalački komentarisao.

Kritička teorija, međutim, objavljena kao studijsko izdanje, upotpunjava naše predstave o misliocu Maksu Horkhajmeru i predstavlja inspirativan doprinos razumevanju ne samo njegove misli, već i misli Markuzea, Adorna, Froma, Poloka, Leventala, Valtera Benjamina i Nojmana. Jer, ako teorijska misao Maksa Horkhajmera predstavlja misao »kritičke teorije« u celini, onda se bez nje teže mogu shvatiti totalizacije koje su promišljali drugi predstavnici »frankfurtske škole«, počev od Polokovih istraživanja marksističkog shvatanja političke ekonomije i ustrojstva planske privrede od Leventalovih istraživanja društvenog konteksta književnog dela, a ovde, izvesno, ne možemo zapostaviti ni Adornova promišljanja socijalnog konteksta muzike, Fromove teze o novim mogućnostima istorijsko-materijalističkog pristupa psihoanalizi, Benjaminove analize francuske književnosti u njenim — kako kaže Žarko Puhovski — »povijesno-socijalnim korelacijama«, dalje Markuzeove analize filozofskih pretpostavki nacionalsocijalističke totalitarnosti, ali i totalitarnosti uopšte, Nojmanova razmišljanja o menjanju karaktera građanskog prava, uporedo s istorijskim razvojem njegovih ekonomskih i političkih odnosa.

Ceo ovaj misaoni aparat misao Maksa Horkhajmera u izvesnom smislu sintetizuje i predvodi, jer, izvesno je, danas ne možemo govoriti o razumevanju »frankfurtske škole« a da pri tom nemamo u vidu niz filozofskih problema koji su zaokupljali Horkhajmera, imajući u vidu njegove radove o nekim osnovnim pitanjima odnosa filozofije prema posebnim misaonim disciplinama. Posle Hitlerovog preuzimanja vlasti u Nemačkoj, Institut koji je okupljao umove »frankfurtske škole« odlazi u inostranstvo, ali to je i vreme kada Horkhajmer preuzima na se be ne samo organizacione, već i te orijske zadatke. U ovom smislu zanimljivo je mišljenje Žarka Puhovskog da »I u — za to razdoblje karakterističnoi — eksplicitnoj okrenutosti Marksovoj nakani Horkhajmer svoj posao razumije, dakle, prvenstveno kao interpretiranje, *prisvajanje klasika*

Digitized by Google

za novootvorene mogućnosti materijalističke (kritičke) teorije. Materijalizam stoga ne samo da nije — po svojoj ambiciji, pa niti po metodologiji provedbi — suprotstavljen klasičnoj filozofiji, posebice, na primjer, etici, danu i liku politike.« Pod ovo mišljenje možemo podvesti i »studije o autoritetu i porodici,« što su objavljene kao samostalan kolektivni rad Instituta, koji je imao zadatak da teorijski odgovori na problematiku aktuelizovanu usponom nacionalsocijalizma. U ovom smislu Horkhajmerov prilog predstavlja jedan od najviših dometa kritičke i političko-teorijske problematike, time što se materijalističkim pristupom prikazuje ideologičnost klasičnog filozofskog nauka, s eksplicitnim filozofsko-političkim analizama koje se nalaze u kontinuiranom nastavljanju na Marksa.

Obe knjige *Kritičke teorije* obuhvataju Horkhajmerove radove, počev od 1932. do 1941. godine, i u ovom smislu mislilac Horkhajmer je nezaobilazan, ako želimo proučiti marksističko artikulisanje tih burnih godina, kada se hitlerovska destrukcija prostirala širom Evrope i kada je pretila svakoj misli i svakom slobodarstvu. U obe knjige, smatramo, najznačajniji su radovi: *Uz spor o racionalizmu u suvremenoj filozofiji, Autoritet i obitelj, Egoizam i oslobodilački pokret,* zatim, *Tradicionalna i kritička teorija, Montenj i funkcija skepse, Filozofija apsolutne koncentracije, Psihologija i sociologija u delu Vilhelma Diltaja* i *Nova umetnost i kultura masa.* Za nas je, naravno, od posebnog interesa rad *Tradicionalna i kritička teorija,* gde Maks Horkhajmer naglašava da je jedan od osnovnih problema to što »građansko mišljenje posjeduje svojstvo da reflektirajući svoj vlastiti subjekt logičkom nužnošću spoznaje Ego koji sebe smatra autonomnim. On je po svojoj biti apstraktan, a njegovo je načelo individualnost *odvojena od događaja* koja sebe napuhava kao pratemelj svijeta ili čak kao sam svijet. Neposredna suprotnost ovome jest uvjerenje koje sebe smatra neproblematičnim izrazom jedne već postojeće zajednice, primjerice narodska ideologija«. Naime, bliže ovo određujući, od interesa je naznačiti da Horkhajmer smatra da kritičko mišljenje nije funkcija ni izolovanog pojedinca, ni »općenitosti sastavljene od pojedinaca. Subjekt kritičkog mišljenja je, naprotiv, *svjesno određeni individuum u svojim zbiljskim odnosima s drugim pojedincima i grupama, u suprotstavljanjima s određenom klasom,* te, konačno, u tako posredovanoj ispripletanosti s društvenom cjelinom i prirodom«. Dakle, »kritičko mišljenje nije tačka u kojoj se u konstrukciji povijesne suvremenosti prikazuje jastvo građanske filozofije«. Naravno, ovo je jedno od ključnih mesta za razumevanje misaone pozicije koju zastupa ovaj mislilac, upravo u protivstavu prema građanskoj intelektualnoj mašineriji, i to tim pre što, ovde je Puhovski u pravu, »i ovaj Horkheimerov programatski tekst sadrži — poput ostalih sadržanih u ovom izdanju — elemente jedinstvenog stajališta koje, u osnovi, određuje čitavu jednu fazu frankfurtske kritičke teorije (sve do kraja izlaženja »Časopisa ...« 1941)«.

Ako danas tekstovima Maksa Horkhajmera prilazimo kao tekstovima koji su zapali u određene teškoće i koji traže potpunije, šire i studijsko preispitivanje, isto je tako jasno i to da se pred nama nalaze dva toma inspirativnih radova koji mogu biti i nadalje podsticajni za dalja teorijska promišljanja, i to upravo u smislu kontinuiteta početne marksovske inspiracije. Jer je ovo delo nastavljanje na temeljita epistemološka pitanja Marksovog metoda, i u ovom smislu, bez izuzetka, za nosioce misli »frankfurtske škole« može se reći da su pokušali da marksizam situiraju u period od tridesetih do četrdesetih godina, a da će njihova misao i dalje značiti pojašnjenje mnogo aktuelnijeg marksovskog pristupa.

Branko Pelć

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
MAY 6 1983
Current Serials

11
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčić, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-8675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 11

Studije i članci

Pavle B. Jovanović

Prilog problemu legitimisanja vlasti u savremenim političkim sistemima 1709

Miomir Jakšić

Teorija načina proizvodnje i putevi društveno-ekonomskog razvoja 1727

Gavro Cerović

Strategija razvijenih zemalja i zemlje u razvoju 1742

Dušan Nikolić

Trilateralizam kao globalna međunarodna koncepcija SAD sedamdesetih godina 1754

Milan Bajec

Zaposlenost i stvaralaštvo 1767

Radiša Jovanović

Administrativna cirkulacija društvenog kapitala i ekonomski odnosi u privredi 1795

Prilozi

Vaso Blagojević

Stabilizacija u stambenoj oblasti 1810

Aleš Vahčič

Indeksiranje u Jugoslaviji 1833

Darko Marinković

Još jednom o radničkoj većini 1839

Osvrti

Smotra ekstremnih ostvarenja 1850

Prikazi 1860

Boris Nonevski

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Павел Б. Иованович
К вопросу представления власти при современных политических системах 1709

Миомир Якшич
Теория способов производства и пути общественно-экономического развития 1727

Гавро Церович
Стратегия развитых стран и развивающиеся страны 1742

Душан Николиш
Трехсторонность как глобальная международная концепция США в семидесятых годах 1754

Милан Баец
Занятость и творчество 1767

Радиша Иованович
Административная циркуляция общественного капитала и экономические отношения в хозяйстве 1795

Очерки

Васо Благоевич
Стабилизация в квартирной области 1810

Алеш Вахчич
Индексирование в Югославии 1833

Дарко Маринкович
Еще раз о рабочем большинстве 1839

Обзоры

Борис Ноневский
Смотр экстремных осуществлений 1850

Рецензии 1860

Contents

Studies and Articles

Pavle B. Jovanović
A Contribution to the Problem of Legalizing Government in Present-day Political Systems 1709

Miomir Jakšić
A Theory of Modes of Production and Ways of Socio-Economic Development 1727

Gavro Cerović
Strategy of the Developed Countries and Developing Countries 1742

Dušan Nikoliš
Trilateralism as a Global International Concept of the United States in the Seventies 1754

Milan Bajec
Employment and Creativity 1767

Radiša Jovanović
Administrative Circulation of Social Capital and Economic Relations in Industry 1795

Contributions

Vaso Blagojević
Stabilization in the Housing Ficld 1810

Aleš Vahčič
Indexing in Yugoslavia 1833

Darko Marinković
Once Again about the Worker Majority 1839

Surveys

Boris Nonevski
A Survey of Extreme Achievements 1850

Reviews 1860

Digitized by Google

Pavle B. Jovanović

Prilog problemu legitimisanja vlasti u savremenim političkim sistemima

1. Engleski pisac marksističke orijentacije R. Milibend na jednom mestu svoje knjige *Marksizam i politika*[1] (upravo na početku poglavlja koje nosi naslov »Odbrana starog poretka«) ističe da u marksizmu, sa izuzetkom Gramšija, gotovo i nema pokušaja da se teorijski rekonstruiše proces modeliranja svesti (individualne i grupne) koji služi stabilizovanju i legitimisanju poretka, specijalno kapitalističkog poretka. On kaže: marksizam kao teorija dominacije »*remained poorly worked out*«[2].

U svetlosti izvesnih *otkrića* marksističke nauke taj sud može izgledati preteran. Zar otkriće klasne vladavine, odnosno dominacije vladajuće klase (koja ima svoje strukturno poreklo u odgovarajućem sistemu odnosa, društveno-ekonomskoj formaciji itd.), konceptualizacija države kao oruđa ove dominacije itd., nije zasnovalo celovitu i prodornu političku teoriju koja je, uostalom, toliko snažno uticala i na shvatanja koja su izrastala na različitim ili sasvim suprotnim ideološkim pretpostavkama.

---

[1] R. Miliband, *Marxism and Politics*, Oxford, 1977.

[2] To jest marksizam u ovom smislu ostaje oskudno razvijen. — Isto, str. 44.

Digitized by Google

Teško je osporiti da je otkriće strukturne, interesne i ideološke pozadine vlasti i političkih institucija uopšte — koje se u najvećoj meri mora pripisati Marksu, a potom Engelsu i nizu njihovih sledbenika — imalo epohalan značaj. Međutim, ni danas, sto godina posle Marksove smrti, ne možemo tačno reći *kako* vladajuća klasa vlada — između jednog opšteg nivoa (dominacija jedne klase i poreklo te dominacije), koji ostaje nesporan, i, na primer, države ili uopšte političkog života postoje praznine koje je teško prikriti. To se ne može postići ni novijim prihvatanjem terminologije koja je nastala u anglosaksonskoj političkoj nauci. Uvođenjem termina »politički sistem« otklanjaju se neke od ovih teškoća upravo samim otklanjanjem pitanja. Ali ta pitanja ostaju u stvarnosti koja se može već i neposredno osetiti, doživeti, u stvarnosti koja izmiče kao odsustvo rešenja. Dakako, teškoće nisu samo faktičke, nego u najvećoj meri konceptualne — one zadiru u samu bit Marksove nauke. Zato mislim da je Milibend u osnovi u pravu, tim pre što ističe nedostajanje *teorijskih* rešenja.

Pomenute teškoće potencira činjenica da u redovnim prilikama, ili obično, klasnu vladavinu na neki način prihvata većina podvlašćenih (ta činjenica, ukoliko je činjenica, zahteva analizu »položaja« samih podvlašćenih — postoji nešto »realno« što ih navodi na takav stav, što *per definitionem* ne može biti prinuda — sve to ostavljam zasad po strani). Ta činjenica bila je poznata i ranije, ali je njen domašaj u Evropi, na primer, u 19. veku, bio ograničen. Tek ju je srazmerno neočekivano istorijsko kretanje iznelo u prvi plan. Naime, u velikim kapitalističkim državama Zapada, praktično u svim najrazvijenijim kapitalističkim zemljama — koje su po nekoj logici bile najzrelije za prevrat u pravcu socijalizma/komunizma — radništvo je neočekivano uspešno integrisano u sistem (poredak).

Marksizam koji se posle Marksa razvio u Drugoj internacionali i koji je, zatim, uz promene na nekim važnim mestima, ipak nastavio da živi i u Trećoj internacionali, dakle, marksizam koji je u najvećoj meri mogao biti revolucionaran, a ne akademski, nije raspolagao ni teorijskim ni metodološkim pretpostavkama da se uhvati u koštac s teškoćama koje su proizlazile iz pomenutih okolnosti. Zaista je samo Gramši pokušao dá razvije neke teorijske mogućnosti koje će od samoga početka integrisati takve činjenice, kao što je izvestan pristanak podvlašćenih (pa i sama podela vladajući/podvlašćeni[3]), kao podloga istorijske vladavine, ili zaštita nekih njihovih opštih interesa, kao »realna« podloga takvog pristanka.[4] Ali Gramši je ostao usamljen, a njegovo razmišljanje dugo vremena nepoznato. Gramšijev uticaj nije omela samo zatvorska izolacija u kojoj je, i uprkos kojoj, stvarao, nego, docnije, i nesistematska priroda njegovih često nedovoljno razvijenih beležaka.

Drugi su pokušavali da instrumentalističkoj koncepciji države, uz koju ide vladajuća klasa kao subjekt i, obično, redukcija drža-

[3] A. Gramši, *Izabrana dela*, Beograd, 1959, str. 200.
[4] Isto, str. 232.

Digitized by Google

ve i vladavine na prinudu i represiju[5], dodaju neke analize konkretne konjunkture koje su imale da otkriju nove izvore snage onoga boga kapitala, nove i efikasne oblike povezivanja i organizovanja buržoazije, naročito krupne finansijske buržoazije sa državom, nove oblike korumpiranja svesti radnika i nove oblike potkupljivanja određenih slojeva radničke klase koje nejednak razvoj kapitalizma omogućuje u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Tako su nastale i nove političko-ekonomske i sociološke konceptualizacije koje su pokušavale da onu istoriju protumače na manje ili više uspešan način, oslanjajući se na veliku marksističku tradiciju analize reprodukcije kapitala (obično u smeru državno-monopolističkog kapitalizma), odnosno klasa i klasne svesti (obično u smeru takozvane aristokracije radničke klase).

Ove analize, koje u određenim slučajevima imaju visoku vrednost, na planu, recimo, »političkog procesa« u teorijskom pogledu nisu donele ništa novo. Polazeći od pretpostavke o epifenomenalnoj prirodi politike, od shvatanja odnosa države i vladajuće klase kao odnosa instrumenta i subjekta itd. one, kao konjunkturalne analize, ne samo da nisu mogle unaprediti marksističku teoriju političkog kao teoriju, što je notorno, nego nisu mogle ni tako uspešno rešavati ono čemu su se u prvom redu posvećivale — probleme analize reprodukcije kapitala, borbe klasa itd. Često su ovakve analize bile samo više ili manje dobar alibi za veru u neprikosnovena načela marksističke vulgate, prosto rečeno, za dogmatizam.

Na to ukazuju i ona istraživanja koja su, pored pomenutih, zasnovana šezdesetih i sedamdesetih godina pretežno među marksistima na evropskom Zapadu i u SAD, gde su društvene i političke okolnosti za razvitak marksističke *teorije* bile povoljnije. Tako su nove konceptualizacije[6] države, vlasti, političkih odnosa uopšte itd. jasno pokazale niz sivih zona koje su dotad premošćivane manje ili više spretno, uglavnom samo verbalno ili prividno. Otkriven je niz vrlo važnih momenata u oblasti političkog, o kojima marksistička teorija ćuti ili ima vrlo ograničene i pojednostavljene nazore. Pojedini marksisti koji uživaju veliki autoritet smatraju da, čak, nema marksističke teorije o nečemu tako važnom kao što je država.[7] No, ako se takva, verovatno preterana, shvatanja i odbace, ostaje činjenica da marksistička teorija političkog nije ni izdaleka tako razvijena kao što bi, prema svojim univerzalističkim pretenzijama, morala biti.

---

[5] To je svojstveno naročito Lenjinu. Uporedi, na primer, njegovo predavanje o državi od 11. 7. 1919, u: *Dela*, tom 31, Beograd, 1976, str. 15—28, a naročito str. 18. — Treba ipak uzeti u obzir i to da je Lenjin imao pred sobom državu u kojoj su represivni elementi postajali sve dominantniji kako je ona gubila svoju istorijsku legitimnost.

[6] One se mogu naći u delima Nemaca Altfatera, Hirša, Ofea i drugih, Francuza Pulancasa, Lefevra, Leklerka, Engleza Milibenda itd.

[7] Tako, na primer, L. Altiser u prilogu diskusiji, koju je 1977. organizovala redakcija italijanskog lista »Il Manifesto«. To je prevedeno (s nemačkog) i objavljeno u »Marksizmu u svetu«, br. 5—6/1980, str. 187—196, (videti posebno str. 193), pod naslovom: *Najzad se oslobađa nešto živo iz krize i u krizi marksizma.*

Digitized by Google

Ovde će biti reči o jednom takvom problemu koji je u marksizmu slabo ili sasvim nedovoljno proučen, a koji ima određeni značaj za razumevanje razvitka i održanje odgovarajućeg poretka. Biće reči o problemu *legitimisanja*. Naime, u okviru neodređenog, spontanog prihvatanja datog poretka analitički se može izdvojiti okolnost po kojoj se taj poredak, tačnije, pojedine njegove manifestacije, a posebno akti vlasti koji ga izražavaju i koji u njemu nastaju, shvata ili doživljava kao legitiman, odnosno opravdan. Teorijski pojam koji otuda može biti izveden i kojem, kako to obično u socijalnoj, pa i političkoj nauci biva, prethodi to isto kao ime nečega u svakodnevnom govoru, treba sad osvetliti tako da se jasno vidi kakva je i kolika korist od njegove upotrebe. To je osnovni zadatak ovoga rada.

2. Sam termin dolazi od latinskog *legitimus* (koje ima koren u *lex* — zakon), što znači, otprilike, zakonom određen. Pojam legitimisanje uveo je u socijalnu nauku uticajni nemački sociolog Maks Veber svojim poznatim radom o tri čista oblika legitimne vladavine (vlasti).[8] Na to ću se još vratiti, a ovde, za početak, dovoljno je odrediti legitimnu vlast kao vlast koju podvlašćeni shvataju kao zakonitu u najširem smislu te reči (posle će se videti da legitimno nije isto što i *legalno*), kao opravdanu (ako ne i pravednu), kao prirodnu, očekivanu ili samu po sebi razumljivu.

Ova je pojava, kao pojava, na izvestan način uvek izražena. Ne postoji vlast koja se održava samo golim nasiljem ili pretnjama nasiljem — koliko god da u svakoj vlasti taj moment igra važnu, izuzetnu ulogu — nasilje mora biti neizostavno legitimisano, to jest svaka vlast počiva u ovom smislu na svojevrsnoj kombinaciji prinude i pristanka, kombinaciji koja, naravno, nije mehanička. S druge strane, postoje mnoga istorijska svedočanstva o tome da je suprotstavljanje vlasti ili rušenje postojeće vlasti, pogotovu kada to ne proizlazi iz jedne nove, nastajuće zajednice-vlasti-legitimnosti, obično doživljeno ili shvaćeno kao ilegitimno i nedopušteno.

Hoću reći samo ovo: to je poznato i u izvesnom smislu banalno. Upravo bi zato bilo smešno tvrditi da kod Marksa, i u marksizmu uopšte, nema nikakve osnove za objašnjenje ovakvih i sličnih pojava. Naprotiv, takva osnova postoji i dobro je poznata kao *ideologija*. Ne samo da legitimisanje pretpostavlja neku vladajuću ideologiju, neke posebne sadržaje te ideologije i način razmišljanja koji joj je svojstven, nego ideologija upravo i obuhvata legitimisanje shvaćeno kao opravdanje vlasti ili poretka, sa ili bez pokrića. Legitimisanje je u ovom smislu i deo i posledica vladajuće ideologije. To važi kako za ideologiju, koju kao modernu i, recimo, racionalnu poznajemo pod tim imenom, tako i za one starije ideološke sustave koje zovemo religijama i slično: legitimisanje je deo ideologije, kao što je, ranije, bilo deo religije, odnosno religi-

[8] Uporedi: M. Weber, *Die drei reinen Typen des legitimen Herrschaft*, u: *Staatssoziologie*, Berlin, 1956, str. 99—110.

Digitized by Google

oznih rituala. Razlika postoji i ona odgovara otprilike razlici između tradicionalnog i legalnog legitimisanja u Veberovom smislu, ali ta razlika nije principijelna.

Međutim, ako to i jeste neka opšta osnova objašnjenja one pojave u marksizmu, sama po sebi ona nije dovoljna. Opšti i neodređeni pojam ideologije ne može dovoljno ili iscrpno specifikovati jedan tako složeni (recimo, ideološki) efekt kao što je legitimisanje. S druge strane, iako na opšem planu i u svakodnevnom jeziku srazmerno jasan, koncept ideologije u (marksističkoj) teoriji predstavlja osnovu mnogih kontroverzi. Ideologija je još od samoga Marksa bila shvaćena najpre kao lažna, deformisana svest (pretežno) vladajuće klase, a potom, naprosto, kao društveno uslovljena svest. Ako tome dodamo da nema (društvene) svesti koja nije društveno uslovljena, koja je bezuslovno čista, nevina, neutralna ili »objektivna«, biće jasno da se nalazimo na putu »sociologije saznanja«[9], tim pre što se utoliko iz svake ideologije može dedukovati neka parcijalna ili temporalna *istina*, jer ideologija nije nikada proizvoljna ili prazna brbljarija. Odgovarajuća korespondencija »društvenog bića« i »društvene svesti« (pri čemu bi, prema materijalističkoj recepturi, iz prvoga trebalo izvesti drugu[10]) postaje posebno složena u slučaju *političke* ideologije. Naime, ova povezuje neke opšte ideološke pretpostavke sa političkim aktivizmom, te uvek sadrži izvestan program ili bar uputstvo za akciju, prema kojem se, na kraju krajeva, i *postupa*.

Mislim da je ovo poslednje lako uočiti. Istina, lakše kod revolucionarnih i uopšte radikalnih pokreta nego u slučaju konzervativnih struja kod kojih politički program izvire na možda spontaniji način iz datog poretka, načina života, uverenja i predrasuda koje tvore jedan *common sense*, jednu *civiltà*. No nije reč o razlici između napada na *status quo* i odbrane *statusa quo* — reč je, naprosto, o tome da je ideologija u ovom smislu materijalizovana u ovoj ili onoj vrsti postupka, u ovom ili onom ritualu, držanju ili odnosu. Upravo politička ideologija jasno pokazuje da se ideologija ne može svesti na skup ideja, nekih »nematerijalnih« misli koje se okušavaju jedino u manje ili više tolerantnoj diskusiji. Ideologija je integralni element života: ona izvire iz njega, ali ga ujedno obuhvata, osvešćuje i zadaje.

Ovaj materijalni sadržaj ideologije jeste ono što onemogućava preki i pogrešni pristup ideologiji kao zabludi i potvrđuje naivnost prosvetiteljskih namera. U isto vreme ta činjenica — a zar obično tako ne biva? — proizvodi nove probleme koji sežu do korena same prirode društvenog, prema kojoj se celina društvene prakse vazda raspada na čin i misao.

Ovde je i dalje reč o ideologiji *respective* legitimisanju. Problem koji se, verovatno, još ne vidi predočiću sad uz pomoć jednog primera.

---

[9] Na tom pravcu je K. Manhajm pokušao da zasnuje svoju sociologiju saznanja. Uporedi: *Ideologija i utopija*, Beograd, 1968.

[10] Uporedi: K. Marks, *Kapital I*, Beograd, 1974, napomena 89. na str. 298.

Digitized by Google

Pre nekoliko godina, u jednom nedovršenom članku o ideologiji, uticajni francuski filozof-marksist Luj Altiser privukao je pažnju svojom konceptualizacijom »državnih ideoloških aparata« (AIE).[11] Polazeći od nedovoljnosti i slabosti dotadašnjih marksističkih analiza kako ideologije tako i države, te od grešaka do kojih je dovela u marksizmu izražena represivna redukcija države, Altiser je pokušao da podupre tezu o prisustvu kako ideoloških tako i represivnih elemenata u delatnosti države izgradnjom koncepcije o postojanju više državnih aparata od kojih su neki *pretežno* represivni (a delimično ideološki), a drugi pretežno ideološki (a delimično represivni). Pri tome ni Altiser ne svodi ideologiju na ideje ili idejne utvare.[12] Ovi državni aparati čije se jedinstvo postiže, s jedne strane, centralizacijom, a, s druge, jedinstvom same ideologije koju zastupaju — u svom jedinstvu obavljaju, obično uspešno, službu integrisanja pojedinaca i grupa u dati poredak, odnosno istorijsku formaciju.

Ne ulazeći uopšte u kritiku ove koncepcije, a ona je odgovarajuću kritiku zaslužila i pretrpela[13], pada u oči da je Altiser u ideološke aparate države svrstao ne samo školu i crkvu, što se može razumeti, uz njih još i porodicu, što je teže shvatiti, nego i parlament i slične političke institucije, partije, ceo politički sistem. Ovo poslednje je upravo ovde i važno. Uzmimo parlament i političke partije. Nema nikakve sumnje da on i one deluju ideološki u najširem smislu reči — da proizvode i obnavljaju odgovarajuća *uverenja* kod birača, građana, u javnom mnenju itd. Nema sumnje da deluju ideološki i u jednom drugom smislu — da jesu ili da predstavljaju ideološke matrice (političkog) postupanja istih subjekata. Iako mogu biti, delimično, i ideološki aparati u smislu širenja lažnih i pogrešnih predstava, ideologije kao zablude i pogrešne svesti, Altiser na to ne misli.

Dakle, ovde vidimo *materijalnu* praksu (ni parlament ni partije nisu *ideje)* koja, uprkos uobičajenim predstavama, vrši ideološku službu. Međutim, u datom poretku — a donekle i u drugim porecima (na primer, u socijalizmu) — vlast *mora* biti ovako konstituisana, to jest posredstvom partija u parlamentu ili vladi koja proizlazi iz parlamenta i odgovara mu ili kao vlast predsednika republike u predsedničkim ili polupredsedničkim režimima, prosto jedino ovako može ona funkcionisati, a potom biti prihvaćena kao legitimna vlast.

---

[11] L. Althusser, *Idéologie et appareils idéologiques de L'Etat*, u: *Positions*, Paris, 1976, str. 68—120.

[12] Isto, str. 101—120. — Altiser kaže: »Nous dirons donc, à ne considérer qu'un sujet (tel individu), que l'existence des ideés de sa croyance est matérielle, en ce que *ses ideés sont ses actes matériels insérés dans des pratiques matérielles, réglées par des rituels matériels eux-mêmes définis par l'appareils idéologique matériel dont relèvent les idées de ce sujet.*« (Isto, str. 108, *kurziv* je u originalu).

[13] Uporedi pomenutog Milibenda, *Marxism and Politics*, navedeno delo, str. 54—57 ili N. Poulantzas, *L'Etat, le pouvoir, le socialisme*, Paris, 1978, str. 32. i sledeće.

Digitized by Google

To ne proizlazi iz nekog proizvoljnog institucionalnog aranžmana, nego iz prirode društveno-istorijske formacije u čijoj je osnovi dominacija određenog načina proizvodnje (i načina života). Ova *praksa* ima, naravno, ideološke efekte i u onom najobičnijem smislu reči. Zar parlamentarna i uopšte demokratska procedura često ne prikriva vlast, onu »pravu« vlast koja ne podleže ni izborima ni parlamentarnoj investituri, vlast, na primer, finansijske oligarhije u kapitalizmu ili ništa inferiorniju vlast birokratije u etatizovanom socijalizmu? To je jasno, ali, uprkos toj jasnoći, ostaje činjenica da se samo ovako može konstituisati vlast preko koje, na kraju krajeva, mora proći svaka odluka koja treba da bude legitimna i legalna. Isto tako, parlament je najčešće poprište političke i ideološke borbe različitih društvenih snaga, dok ove snage okuplja još jedinstvena zajednica i jedinstveno shvatanje legitimiteta.

Neću da kažem da Altiser uopšte nije u pravu i da se parlament, ceo politički sistem, ne može nazvati ideološkim aparatom države, tim pre ukoliko se država ne svodi na instrument u rukama klase-subjekta, a to Altiseru nije svojstveno. Parlament jeste ideološki aparat koji proizvodi određene ideološke efekte. Štaviše, može se, u objektivističkom uklonu, cela njegova uloga svesti na ideološku. Zar je ikada u parlamentu bila usredsređena »prava« vlast, zar parlament svojim opštim položajem upravo ne zamagljuje stvarnu korespondenciju između prirode istorijske formacije i vlasti koja se u njoj obrazovala, zar češće ne proizvodi privid narodne suverenosti nego što je njen instrument? Sve je to tačno, pa ipak parlament funkcioniše na opisani način — bez poslaničkih glasova neće biti usvojen ni jedan zakon, bez pobede na izborima vladajuća partija neće obnoviti svoju vladu itd. Istina je da su to obično varijacije u okviru istoga, ali postoji nešto opipljivo, tehničko, proceduralno, što nas zaista sprečava da do kraja prihvatimo Altiserovu odredbu *ideološkog aparata* upravo kao aparata.

Posredstvom ovoga primera moglo bi se naslutiti ono što je ovde važno, jer ovde nije reč o ideologiji, nego o legitimisanju. Legitimisanje može biti shvaćeno kao jedan, naročiti, ideološki efekt, kao doživljaj ili shvatanje, odnos u smislu »prihvatamo ovu odluku, ovaj akt, jer smatramo da je *opravdan*«, ali čak ni tada (kažem »čak«, jer se legitimisanje nikada ne svodi na logički sud niti uopšte na mentalni stav) nije reč o postupku koji ima strukturu i smisao logičkog rasuđivanja (ovo je opravdano, ovo nije, zbog toga i toga), koji se svodi na logičko rasuđivanje, nego o *praktičnoj* proceduri kojom se donosi kakva autoritativna odluka, pri čemu ta procedura (na različite načine) uključuje u sebe vlastitu legitimnost, ili je legitimnost jedan njen poseban efekt koji se samo analitički može izdvojiti.

3. Pokušaću, uglavnom delimično, nedovoljno razlučenim i jasnim crtama, da naznačim osnovne momente legitimisanja kako ih sada vidim. Razume se da to može biti samo opisno, u početnom smislu: to može biti samo prva indikacija nekih teorijskih mogućnosti. Neka tako bude i shvaćeno.

Digitized by Google

Šta znači to da je nešto legitimno, to jest opravdano u tom smislu? Recimo, to je ono kada nešto, neki postupak ili čin, neka odluka ili zapovest, stoji u jasnoj i nedvosmislenoj vezi sa širim poretkom, postupcima, shvatanjima itd., kada se doima »prirodno« kao da nema (proceduralnih) alternativa, kao da je samoniklo jer nikada nije proizvoljno. Važno je, dakle, primetiti da legitimisanje pretpostavlja srazmerno stabilan *svet* koji daje smisao i opravdanje onome što se legitimiše na srazmerno neprotivrečan i nipošto proizvoljan način. U ovoj svetlosti ideologija kao obmana (lažna, iskrivljena svest i slično) može značiti samo ovo: oni u čijim očima je dati akt legitiman mogu biti obmanuti samo sa stanovišta (novog) sveta koji postoji kao mogućnost, u tom smislu što, na primer, kao radnici u kapitalizmu svojim legitimišućim postupcima u odnosu na taj kapitalizam previđaju (datu) mogućnost socijalizma — ali ne i sa stanovišta sveta u kojem još žive, uprkos mogućnostima toga drugog sveta. To znači da je sa stanovišta koje se ovde tek naznačuje isključena mogućnost obmane: legitimno je samo ono što prema tome *svetu* (posle će se videti šta bi mogao biti taj svet) može biti legitimno — nesigurnosti i podeljena mišljenja predstavljaju ovde marginalne slučajeve.

Moglo bi se naslutiti da je legitimisanje kao procedura ona procedura (ili onaj proceduralni efekt) kojom se izolovana situacija, odluka ili čin *integriše* u jedan svet. Na primer, kada kralj donosi jednu, sa izvesnog stanovišta proizvoljnu, odluku, ta se odluka *određenim* postupcima dovodi u vezu, po pravilu, sa tradicijom, nekom tradicijom ili određenom matricom/obrascem kojom se potvrđuju vrednosti te tradicionalne vladavine; demokratski birani funkcioner nikada ne vlada — on »samo vrši« izvesna ovlašćenja, no doista se *njegova* odluka *određenim* postupcima, postupcima koji ovoga puta potvrđuju vrednosti demokratske vladavine, presvlači u ruho »izvršenja«, »sprovođenja narodne volje«, delovanja na liniji »demokratski utvrđenog opšteg interesa« itd.

Primetimo ovde nešto što može biti karakteristično za legitimisanje uopšte: legitimišuća procedura često služi tome da se volja konkretnog, živog pojedinca, volja koja se ispoljava kao autoritativna ili vladalačka volja, transformiše u objektivisani izraz »tradicije«, »narodne volje«, »sistema«, »istorije« itd., tim pre što je taj pojedinac vazda identifikovan sa socijalno-političkom ulogom koju ostvaruje kao »vođa«, »šef«, »predsednik« itd. To nije tako vidljivo u takozvanim tradicionalnim sistemima vlasti kakva je klasična monarhija, ali mislim da i tamo postoji. To se može odmah dovesti u vezu sa dvema okolnostima. Prvo, svaka socijalna integracija pretpostavlja da se ličnost u apsolutnom smislu (kao svet za sebe, upravo kao neponovljiva ličnost) transformiše u nosioca ove ili one uloge — tako se ni kralj u tom komadu ne može šetati scenom kako mu padne na pamet, i on ima svoj mizanscen, konačno, *noblesse oblige*. Potom, ovo prvo posledica je nečega drugog — sistema u modernom smislu. Vladavinski akti, koliko god inače bili proizvoljni i u tom smislu začuđujuće slobod-

Digitized by Google

ni, moraju biti, pod pretnjom vrlo efikasnih sankcija (gubitak ravnoteže sistema, raspad neophodne solidarnosti vladajućih ili pobuna podvlašćenih), međusobno toliko složeni i uravnoteženi da, na kraju krajeva, odgovore osnovnoj potrebi reprodukovanja i razvitka datog sistema odnosa, institucija itd. No, i pored toga što je (parcijalna) objektivnost jednog sistema neumoljiva, kao, uostalom, i bilo koja druga istina, to ne znači da ta slepa logika može preuzeti na sebe svu odgovornost, niti da su vladavinski akti pojedinaca u ovom smislu privid, sloboda kao pokoravanje nužnosti i slično.

Jer je i kralj samo čovek, kao što je i savremena engleska kraljevska trupa zaista i jedno kapitalističko preduzeće. Treba, naime, imati na umu da je »sistem« samo ograničeni izvod izvesnih odnosa koji, dakako, ima svoj ljudski supstrat, ali koji nikada do kraja ne obuhvata taj ljudski supstrat, a pogotovu ne onaj ljudski svet koji posredstvom toga lokalnog i temporalnog sistema preživljuje svoju više ili manje jadnu sudbinu. Kao što je i podela na vladajuće i podvlašćene efekt toga sistema, koji ima upravo ljudski smisao, tako je i legitimisanje zadovoljenje ljudske potrebe da se vladavinskom aktu nikada ne prida smisao samovolje, nego opšte volje, brige za sve ili, najzad, sudbine. To disciplinuje svaku vlast, ali je ne mora umanjiti, još manje joj mora oduzeti onu privlačnu aromu koju ima za većinu vlastodržaca. Naprotiv. Ostavljajući po strani slučaj takozvane harizmatske vlasti, koji bi se morao iznova i posebno pretresti, ali tek nakon svođenja računa sa ostalim tipovima legitimisane vlasti — moglo bi se reći da na ovaj način disciplinovana i legitimisana vlast može biti izvanredno velika, neodoljiva i strašna, pored toga što može proizvesti — i, po pravilu, proizvodi — niz zadovoljavanja inače nedostižnih za vlastodršce.

Vraćam se samom legitimisanju shvaćenom kao postupak ili procedura. Smisao koji se pridaje (opravdan-neopravdan) nekom vladavinskom postupku/aktu pridaje mu se posredstvom njegove veze s datim poretkom, posredstvom mesta koje zauzima, ili može zauzeti, u nekoj celini smisla. Šta bi ovde mogao biti poredak i o kakvoj je celini smisla reč? Nije, naravno, reč o totalnosti poretka, koja je, uostalom, složena, konfuzna i protivrečna, najzad, promenljiva, nego o ideološkom/praktičnom destilatu toga poretka, o osnovnoj matrici smisla, prema kojoj akteri nužno (u tom smislu istinito) prepoznaju i shvataju svoje pozicije, osnovni smisao svoje delatnosti i svojih veza sa drugim akterima (dakle, izvesne interakcije), te zajednicu koja se razvija na toj osnovi, uključujući i grupisanje u delimične zajednice koje ne pretenduju da razviju, niti razvijaju, novu matricu smisla. Ta bi se matrica, pod izvesnim uslovima, mogla opisati čak i vrlo precizno. Tih uslova ovde nema, pa zato samo naznačujem elemente takve matrice koji se moraju pojaviti, na primer, u svakom kapitalističkom društvu: sloboda kao sloboda privatnosti, privatne preduzimljivosti, pravna sigurnost, pre svega, svojine, regularnost i kalkulabilnost, rad, profit itd. Druga serija koja nije inferiorna prvoj, niti se može shvatiti

Digitized by Google

kao njen izvod, nego je uvek data u neponovljivoj vezi sa onom prvom, kao integralna celina (života, zar ne?) jeste proizvod svake pojedine istorijske formacije: »granica« u SAD (neograničena individualna preduzimljivost kolonizovanjem novih prostora i otvaranjem novih mogućnosti) ili »tradicija« s jasno određenim elementima u Velikoj Britaniji itd. Ponavljam: ideološko/praktična matrica. Nije reč, naime, o nekim »vrednostima« koje lebde iznad rđavog života kao neki otužni »ideal«, nego o opipljivim, materijalnim postupcima koji imaju svoju misaonu/mentalnu transpoziciju; reč je o postupcima za koje postoji izvesna receptura, kao i objašnjenje. Tako su nadnica od najamnog rada i profit od kapitala integrisani kao plod rada, ulaganja, dovitljivosti takođe: ono što diferencira ove »plodove« upravo je razlika u radu, ulaganju, dovitljivosti ili, najzad, sreći. U etatizovanom socijalizmu, pak, uloga državno-partijskog funkcionera i uloga običnog radnika integrisane su zajedničkom službom socijalističkoj, odnosno komunističkoj izgradnji i slično. Ako, pogotovu posle Marksa, znamo da je ono i ovo integrisanje privid, čak obmana, ne možemo poreći da ono na izvesnom nivou svakodnevnog života zaista postoji. Uprkos razlici *business/job*, postoji jedinstveni recept: *american way of life*.

Svakako da je ova matrica u vezi sa pomenutim »sistemom«, mada je u većoj meri proizvod određene istorijske formacije. Njeni elementi, međutim, nisu neposredno izvod sistema, nego su elementi ljudskog smisla koji se pridaje tom sistemu, odnosno životu u njemu. Integrisanje nadnica + profit nisam pomenuo slučajno. Stvar je u tome da taj ljudski smisao sistemu ne pridaje neki radnik ili neki Rokfeler, nego bilo koji sudeonik; on je dat za čoveka/građanina kao takvog, za pripadnika zajednice koja kao opšti uslov zajedničkog života, sudbine ili istorije, jeste pretpostavka opstanka bilo kog pojedinca. Tako protestantski kult rada ne vredi ni za radnika (koji dirinči i bez toga kulta i nikad neće prestati da dirinči) ni za kapitalistu (koji u izvesnom smislu ne radi), to jest vredi mnogo manje za njih nego za Švajcarca, Holanđanina ili Nemca, odnosno *građane* onih država koji su poznati po svojoj vrednoći i poštovanju rigorozne radne etike. U tome nema ničeg čudnog. To je posledica izvesne »»slojevitosti« socijalnog ili naše nesposobnosti da to socijalno (ili socijalno-političko) mislimo kao jedinstveno.

Ova ideološko/praktična matrica smisla odgovara, dakle, izvesnoj proceduri koja je »osmišljena«. Kao što se u jednom aktu ulaganja radi dobiti (namerno koristim ove neodređene izraze, jer ovde nije reč o destilovanju socijalnih i drugih protivrečnosti, na primer, kapitalističkog društva, nego o legitimisanju) potvrđuje smisao takvoga postupka, ujedno istinitost polaznih pretpostavki, kao i nepotkupljivost zakona koji upravljaju ishodom, što vodi važnoj predstavi o »prirodnosti« ishoda — tako se i u jednom aktu odlučivanja, u vladavinskoj odluci, pokazuju sve pretpostavke i sam ishod kao »prirodni«, kao opravdani, već i prema samoj pro-

Digitized by Google

ceduri. Već sam rekao da se legitimisanje može shvatiti kao procedura, ali, prema ranijim primedbama, izgleda da ta procedura neposredno i obično nije procedura legitimisanja, nego da je legitimnost njen efekt. Na primer, u parlamentu se odluka donosi većinom glasova, obično na predlog vlade, a nakon pretresa kojem prethodi rasprava u nekom parlamentarnom odboru itd. — tom procedurom se donosi odluka, ali je to ujedno i procedura legitimisanja te odluke. Moguće je, naravno, da se odluka stvarno donosi na drugoj strani (u vrhu vladajuće partije, ili u vladi, pod uticajem kakvog vaninstitucionalnog faktora sa strane i slično), a da se parlamentarna procedura pojavljuje samo kao procedura legitimisanja ili ozakonjenja već donete odluke. Čak i kad je tako, ostaje činjenica da je procedura legitimisanja ujedno i procedura makar i formalnog (prividnog) odlučivanja. Želim da naglasim da je ta procedura, kao procedura odlučivanja, ono što legitimiše, a ne sam sadržaj odluke kao takve. Na to ću se još vratiti, kao i na ono što odavde odmah izvire: izgleda kao da se legitimitet u izvesnim slučajevima svodi na legalitet, odnosno na postupanje u skladu sa zakonskim dispozicijama. To je tačno *cum grano salis* — legitimitet se nikada ne može do kraja svesti na legalitet. Uvek se, naime, može potegnuti pitanje legitimiteta nekog vladavinskog čina uprkos njegovoj savršenoj legalnosti.

Sada treba obratiti pažnju na dve, inače, nepovezane stvari. Jedno je ono što bi se moglo nazvati *legitimnošću pozicije*. Sve vreme govorim o legitimnosti vladavinske odluke/akta, jer me u najvećoj meri zanima prelazak od legitimnosti poretka ka legitimnosti ovakvih akata. U stvari, poredak kao nepokretni *status* ima donekle inherentnu legitimaciju — on je pretpostavka života koja se zatiče i teško menja. Ako vladavinske akte shvatimo kao, bar u izvesnoj meri, svesne artikulacije ovih ili onih odnosa koji posreduju u obnavljanju i razvijanju poretka, tada je jasno da će u njima biti usredsređena sva problematičnost poretka, jer ovi akti mogu biti legitimisani samo kao poredak u akciji. Na sličan način treba razumeti legitimnost pozicije. Reč je o poziciji s koje neko, kao kralj ili kao komesar, svejedno, donosi vladavinske akte. Ta pozicija mora biti element poretka, jednako njemu svojstvena kao i način na koji ona postaje *nečija pozicija*. Bilo to nasleđe, demokratski izbor ili birokratska investitura — jasno je da ovaj način mora biti u vezi sa onom legitimišućom matricom o kojoj je bilo govora. Svaka proizvoljnost ovde otpada, sem proizvoljnosti »istorije« koja je pretvorena u »tradiciju«. Sve to, zapravo, navodi na pomisao — tako dragu svakom legitimisti — da su vladavinske odluke samo veoma uslovno individualizovani izraz poretka, poretka koji je prirodan, pravedan i jedini. Kroz usta vlastodržaca uvek govore bogovi, kako god bili zamišljani.

Druga stvar jeste odnos *interesa* i legitimisanja. To se ovde ne može u potpunosti raspraviti, jer je pojam interesa koji neke, čak i neke marksističke, orijentacije uzimaju kao vodeći pojam za lutanje političkim kosmosom, u kojem, navodno, sve zavisi od interesa pojedinaca i grupa — nedovoljno jasan pojam. Ali, ako uzmemo

Digitized by Google

da je interes neka po sebi razumljiva korist ili dobro i da je vezana za određenu socijalnu poziciju, tada bismo mogli pretpostaviti da je u očima interesenta jedna vladavinska odluka legitimna ukoliko je u njegovom interesu, i obrnuto. Iako to izgleda savršeno logično, ipak se ne može prihvatiti. Mnoge pojave bi s ove osnove ostale naprosto neobjašnjive: mnoge odluke stvarno vodi interes, ali retko interes pojedinca ili grupe, već ono što se naziva opštim interesom, a to je interes održavanja poretka. U toj svetlosti, a sa stanovišta interesa, mnoge odluke koje vode održanju i razvitku poretka bile bi legitimne za sve koji u tom poretku *ljudski* prosperiraju, za vladajuće, a nelegitimne za sve koji u tom poretku gube ili ne mogu naći svoju ljudsku supstancu, za podvlašćene. Ipak, sve dok se postojeća zajednica ne počne raspadati, sve dok se u njoj ne pojavi istorijska alternativa u obliku jednog drugog, mogućeg, sveta — sve dotle obično nije tako. Ne samo zato što je opšti interes (održanje poretka) osnovni oblik legitimisanja, pa se, zapravo, i ne može uspostaviti razumna veza vladavinskog akta/odluke i nekog parcijalnog interesa, veza koja bi legitimisala ili ilegitimisala taj akt/odluku, nego i zato što se interesi kao afektivni ukloni na određenoj socijalnoj poziciji nikada ne mogu u potpunosti vezati za pojedince ili grupe za koje je legitimnost ljudski smisao, to jest ni jedan čovek kao ličnost, kao osoba, nije nosilac jednog jedinog interesa i u tom smislu završen i nepromenijiv račun. To je lako shvatiti na jednostavnom primeru. Zajednica u kojoj se ostvaruju vladavinske odluke/akti nije zajednica, recimo, kapitalista i proletera, jer takva je nemoguća, nego zajednica Francuza ili Amerikanaca. Ono što jedan čovek koji je *i* najamni radnik nikada ne bi mogao prihvatiti kad bi bio sveden na to svoje socijalno obeležje, s lakoćom prihvata kao Amerikanac ili Francuz. Zapravo, u onoj meri u kojoj je za njega dati poredak legitiman (a poredak je uvek početno legitiman, jer je objektivisan i zatečen), u toj meri njegova bedna socijalna pozicija nije protumačena kao delo ili posledica poretka, nego kao slučaj, nesreća ili sudbina, koja ne pogađa svakoga i od koje se može pobeći bilo s vremenom (prema obrascu kako je Rokfeler postao Rokfeler) bilo u skladu sa činjenicom da je radnik samo sedam, osam ili deset sati radnik, a posle Francuz, dobar hrišćanin ili fudbalski navijač.

Vratimo se samoj legitimišućoj proceduri. Pod procedurom podrazumevam ovde povezani niz akata (postupaka) koji uvek imaju svoj materijalni (telesni) aspekt, makar samo simbolički ili predstavljački — koji se, prema pomenutoj matrici smisla ili nekim njenim transpozicijama, okupljaju oko svoga ishoda ili ga obuhvataju ili ga, najzad, neposredno i proizvode, tako da on dobije upravo onaj željeni smisao, da bude ono što treba da bude. U slučaju parlamentarne procedure koja je donekle naznačena, u slučaju administrativne procedure itd., »ishod« je legitimna odluka. Taj ishod, kako je već rečeno, može biti fiktivni, a može biti i stvarni ishod date procedure.

Digitized by Google

Sam Veber uputio je na jednu vrstu procedure kao dovoljnu pretpostavku legalne vladavine. Naime, govoreći o toj vladavini, on govori o mogućnosti zasnivanja ili promene bilo kog prava na osnovu *formalno korektnog*, a inače proizvoljnog procesa.[14] Ipak, ideju legitimišuće procedure nalazimo sasvim jasnu kod N. Lumana.[15] Ovaj savremeni nemački pisac »sistemske« orijentacije svodi legitimisanje na postupak (proceduru), utoliko i legitimitet na legalitet — opravdano je sve ono što je legalno, što je izvedeno u skladu sa odgovarajućim propisima.

Na prvi pogled tako i izgleda. Ukoliko se u parlamentarnoj proceduri odluka donese u skladu sa svim pravilima te procedure (na primer, postojao kvorum, odluku predložio onaj koji je ovlašćen da je predloži itd.), po pravilu joj niko neće odreći legitimnost. Ili, ako izvršni ili upravni organ donese odluku na temelju ovlašćenjâ kojima zakonito raspolaže i u okviru tih ovlašćenja — odluka će takođe biti legitimna. Jednako vredi i za kraljeve dispozicije ukoliko su one bile stvar i njegovog oca, dede itd. Međutim, sam po sebi, legalitet se tiče odnosâ unutar poretka, održanja date podele rada (nadležnosti) i stabilnih veza između različitih organa poretka, ali on ništa ne znači na onim tačkama gde poredak dolazi u dodir sa stranim elementima, bio to jedan drugi svet ili naprosto ona ljudska dimenzija bilo koje ličnosti, bilo to postojanje poretka u vremenu kada se on mora legitimisati ili objasniti svoje postojanje/važenje u odnosu na prethodni poredak i slično. Već i površna analiza odnosâ koji se uspostavljaju u ovim tačkama pokazala bi da je puki legalitet nemoćan da opravda i stabilizuje poredak, nego da se, naprotiv, uvek (i u redovnim prilikama) radi na legitimisanju vladavinskih akata legitimišućom matricom poretka, pomenutim njegovim ideološkim/praktičnim smislom. Inače, nije jasno šta rade toliki učitelji, profesionalni ideolozi, »istoričari« itd. I pored toga što ih automatizam procedure rasterećuje, njihov posao otaje naporan: »sistem« funkcioniše okružen stranim elementima. Pošto je legitimisanje vezano za ljudski smisao poretka i pojedinog vladavinskog akta, to bi se moglo reći da je legalizovanje vezano za odnose unutar poretka, sa stanovišta samog poretka.

Utoliko je razumna kritika J. Habermasa koji, protiv Lumana, ističe da za legitimnost nije dovoljan legalni postupak nekog organa, nego da taj postupak mora biti deo šire interpretacije koja podupire ceo sistem. Takva interpretacija *(Weltbild)* jeste, na primer, buržoaska teorija o narodnom suverenitetu ili parlamentarizmu i slično.[16] Dakle, svaka instanca, odnosno svaka procedura, deo je sistema vladavine koji mora biti legitimisan u celini, ukoliko legalitet treba da bude izraz legitimiteta.

---

[14] M. Weber, *Staatssoziologie*, navedeno delo, str. 99.

[15] N. Luhmann, *Soziologie des politischen System, Legitimation durch Verfahren*, Neuwied, 1969.

[16] J. Habermas, *Legitimationsprobleme des Spätkapitalismus*, Frankfurt a. M., 1977, str. 138—139.

Digitized by Google

Ako legitimišuća procedura nije čvrsto povezana sa celinom smisla (ljudskog smisla) poretka, tada ne samo da ne može legitimisati, nego ne može ostati ni dovoljno postojana. Bez toga smisla ona se rasipa u niz proizvoljnih ili nerazumljivih akata i teško može biti doživljena kao zakonita. Ovo obesmišljavanje procedure lako je opaziti u situacijama kada je oosnovni zakon (ustav u materijalnom smislu) dotične zajednice, kao izraz i okosnica njenog smisla, uzdrman ili ozbiljno osporen, to jest faktički osporen konkurencijom alternativne zajednice. Ono što jednoj proceduri daje čvrstinu i potencijal legitimisanja upravo je ta veza sa celinom smisla. Ona se može shvatiti tako kao da, posredstvom te procedure, taj smisao postaje odlučujući moment koji u nekoj situaciji, uopšte u nekoj nedoumici, diferencira poredak i neporedak, okuplja momente poretka, a izoluje ono što je poretku tuđe, i kazuje: to je legitimno, a ovo nije.

Pitanje koje u vezi s ovim zaokuplja Habermasa, pitanje koje treba i ovde dodirnuti, jeste ono o odnosu legitimišućeg »svetonazora« prema *istini*.[17] To je, svakako, dalekosežno pitanje, ali ovde relevantno. Zar nije istina ono što u najvećoj meri legitimiše svojim apsolutizmom i svojom univerzalnošću?

Odbacujući već uvreženo shvatanje da praktična pitanja (sfera *Sollen* kod Kanta) nemaju nikakav odnos prema istini, ne prihvatajući ni Veberovo uverenje, koje izlazi na isto, da je pluralizam »svetonazora« neizbežan — Habermas bi da zasnuje racionalno legitimisanje prema osnovnim normama »umnog govora« te modelu (potiskivanja) opšteg interesa, to jest interesa koji može postati opšti.[18]

Mislim da Habermas, u osnovi, ne greši, iako bi nas daleko odvelo bliže ispitivanje normi »umnog govora«, te interesa koji može postati opšti. Naime, iako se u istorijskoj i, pogotovu, scijentističkoj perspektivi ne može poreći pluralizam »svetonazora«, to ne ometa činjenicu — verujem da je to činjenica koju je lako pokazati — da se pod pretpostavkama stabilizovanog poretka uvek može pronaći opšti interes kao legitimišuća osnova vladavinskih akata. »Svetonazor«, koji je svojstven jednom poretku, svakako je partikularan — on vredi za jednu istorijsku zajednicu ili za jedan tip zajednice — pa je jednako i istina koja se na njegovom tlu rađa. Ta istina može biti neshvatljiva ili, naprosto, laž u očima pripadnikâ druge zajednice (osobito kada se ta zajednica formira na istom tlu — slučaj revolucije), ali, uprkos tome, ona služi kao orijentacija tih ljudi u vremenu i prostoru, zasniva njihove praktične akte, otkriva im se kao smisao njihove zajednice i najviši zakon njihova opstanka. Zato ne može biti shvaćena kao skup proizvoljnih i pogrešnih ideja, jer te ideje nisu ni pogrešne, a još manje su proizvoljne — one oblikuju život, pa i nije reč prosto o idejama — one su materijalizovane u procedurama, ritualima, u praksi koja je, prema prilikama, zakonita ili jedina moguća praksa. To

[17] Isto, str. 144. i sledeće.

[18] Isto, str. 153. i sledeće.

Digitized by Google

je, naravno, istina jednog života ili jednog načina života, a ne univerzalna i vanvremena istina koja važi bez pretpostavki. To je, ujedno, po pravilu, istina diferenciranih i protivrečnih zajednica koja se interpretira na različite (ali ne i proizvoljne) načine. Iako postojanje klasa i klasna borba uvek dovode u pitanje univerzalizam ove istine, ipak je u redovnim prilikama taj univerzalizam, iako samo delimično, sačuvan. Pod redovnim prilikama mislim očuvanje jedne zajednice po nekom osnovu i legitimnost osnovnih vladavinskih pozicija i akata.

4. To što se ljudi pokoravaju vladavinskom aktu/odluci znači da je, bar u pretežnoj većini[19], shvataju kao opravdanu, legitimnu, zakonitu. Veberova podela govori o tri čista tipa toga pokoravanja, o tri čista tipa legitimne vlasti: tradicionalnom, harizmatskom i legalnom.[20]

Akt vlasti je svuda vezan za neku proceduru u kojoj se rađa ili koja ga proizvodi. To je jasno kada je reč o tradicionalnoj vladavini za koju bismo mogli reći da je legitimna *par excellence*, jer tradicija je, o tome svedoči istorija, najjači osnov legitimisanja: tako je, jer je tako oduvek bilo. *Status quo* ima opravdanje snagom svoga neobjašnjivog postojanja, kao što i istorija, koja još podseća na sudbinu, ne traži nikakvo posebno opravdanje niti se može osporiti, pa je zato uvek legitimna. Razume se, uz tradicionalnu vladavinu uvek ide i snaga religije, nasleđenih i ukorenjenih predrasuda itd. No procedura o kojoj je reč na izvestan način postoji i u slučaju harizmatske vladavine u kojoj je, prosto rečeno, pokoravanje posledica nekih ličnih svojstava, »harizme« vlastodršca, *vođe*[21], obično vojskovođe ili proroka u širem smislu reči. Naime, iako takav vođa vlada u najvećoj meri kao ličnost, kao osoba, i on mora, neprestano, gotovo u svakom vladavinskom aktu, dokazivati, na određen način, svoju moć i neugaslu snagu svoje harizme. To se ne može bez brižljivog održavanja više ili manje mistične veze sa podvlašćenima, s »masama«: neočekivane odluke, neodoljivi pozivi, nemilosrdno uništenje protivnika, koje prati ponekad neobjašnjiva milost — sve to treba da pokaže snagu samovolje u »dijalogu s istorijom«, onu vrstu vođstva na koju se podvlašćeni, uz pomešana osećanja straha, odanosti i ljubavi, spremno odazivaju.

Uza sve, razumljivo, interesovanje koje se pokazuje prema osobinama (moderne) harizmatske vladavine — ostaje danas najzanimljivija legalna vladavina, posebno u društvima s demokratskim institucijama. Moglo bi se reći da se u ovakvim društvima vlast u pravom smislu reči uopšte i ne može legitimisati, a u isto vreme da je ona baš ovde savršeno legitimisana, prikrivena i utoliko neosporiva.

---

[19] Sa nekog konzervativnog stanovišta to možda zvuči jeretički. No, zar se zaista može vladati bez određenog pristanka podvlašćenih? Uporedi šta o tome misli Gramši, na primer, u: *Izabrana dela*, navedeno delo, str. 232. i sledeće, kao i C. Buci-Gluckmann, *Gramsci et l'Etat*, Paris, 1975, str. 72. i sledeće.

[20] M. Weber, *Staatssoziologie*, navedeno delo.

[21] Čest naziv za harizmatskog vlastodršca. Uporedi isto, str. 110.

Digitized by Google

Vlast kao vladavina pojedinaca u ovim društvima, zapravo, i ne postoji. Ne vlada čovek, pojedinac, nego vlada zakon[22], država[23], narod, parlament. Niko ne vrši vlast po nekom svom ličnom pravu, nego kao izabranik naroda, na osnovu mandata koji mu je demokratski poveren. Sve to potvrđuje demokratska procedura koja ne može biti shvaćena samo kao legitimaciona matrica, ali koja obavlja uvek i tu službu — poznato je da je dovoljno dobra za najrazličitije odluke i interese, kao što često samo prikriva faktičku dominaciju i vlast.

Ova vladavina nema nikakvu posebnu, još manje uzvišenu misiju[24] (to se, donekle, menja s pojavom socijalističkih društava), što je jasno stavio do znanja još Hobs. Interes — pojedinačni, grupni, a pre svega opšti, jedino je merilo vladavine, ujedno njeno jedino opravdanje. Ona ima smisla samo ako unapređuje opšti interes[25] zajednice, blagostanje njenih članova, to jest najvećeg mogućeg broja njenih članova.

Pretpostavljeni ishod demokratske procedure jeste opšti interes. Zapravo, ta procedura po definiciji isključuje vlast pojedinaca i uopšte parcijalnih grupa, pa jednako po definiciji vodi opštem interesu, to jest onome dobru koje je dobro za zajednicu, odnosno za svakoga pojedinca ukoliko je član zajednice. Demokratska procedura legitimiše vladavinski akt, dajući mu novi smisao. To nije vladavinski akt kao nečija volja ili samovolja, nego izraz opšteg interesa kojem se u vlastitom interesu podređuju svi. Zato se može reći da taj opšti interes, posredstvom demokratske procedure, formuliše date uslove opstanka zajednice. Razume se da nije reč o proceduri koja se može svuda primenjivati sa jednakim smislom i uspehom samo zato što je proklamovana ili nametnuta. Ona može biti put obrazovanja opšteg interesa, a ujedno legitimišuća matrica samo ako je zajednica u kojoj deluje obrazovana na odgovarajući način, tako da formulacije opšteg interesa zaista ne mogu biti shvaćene kao stvar nečije posebne volje, pa stvarno to i nisu, kao što ni podređivanje opštem interesu, odnosno njegovim posebnim manifestacijama, ne može biti potčinjavanje nečijoj ličnoj volji.

Funkcioneri koji, tokom izvesnog vremena, vrše vlast ne čine to u svom interesu ili zato što vole vlast[26], nego samo u onoj meri u kojoj je to opšti interes[27], to jest interes onih koje zastupaju (kao partija). Da je zaista tako, jamči, opet, demokratska procedura, koja je i oblik i način njihova izbora. Opšti interes zajednice, na

---

[22] To je poznato anglosaksonsko: *The Rule of Law.*

[23] Stav da je ideja države u osnovi legitimaciona ideja zastupa, na primer, Burdeau u: *l'Etat*, Paris, 1970, str. 49. i sledeće.

[24] Uporedi: B. Guggenberger, *Wem nützt der Staat?* Stuttgart, 1974, str. 16—25.

[25] Razume se da je taj opšti interes uvek donekle fiktivan — on se razvija uz pretpostavke izvesne klasne hegemonije.

[26] Mnogi je zaista i vole, ali procedura o kojoj je reč formalno isključuje ljubav prema vlasti kao osnov vladavine.

[27] Utoliko, u aristotelovskom smislu, ona spada u »pravedne oblike političkog uređenja«, *Politika*, str. 1279 A.

Digitized by Google

primer, privatnih vlasnika, dat je na političkom planu odgovarajućim slobodama i pravima građana, te odgovarajućim oblicima njihovog političkog konstituisanja u državu i partije. Konkretan sadržaj toga opšteg interesa iz kojeg, posle, proizlaze i akti vlasti dat je ishodom same demokratske procedure: ko i kako pobedi na izborima, na primer, ko i kako glasa u parlamentu ili nekom drugom biranom telu itd. Samim tim što je plod demokratske procedure odluka se smatra izrazom opšteg interesa — ona je u izvesnom smislu volja svih, a u svakom slučaju opšta volja.[28]

Ni u ovom slučaju sadržaj, odnosno faktički smisao vladavinskih akata, njihov odnos prema ovom ili onom grupnom interesu, nije ono što opravdava, odnosno ne opravdava. Vladavinski akti izražavaju opšti interes, za što jamči demokratska procedura — povezivanje sa bilo kojim parcijalnim interesom u načelu nije dopušteno i ne može se legitimisati. Razume se da se vlast u pravom smislu reči ovde sastoji u mogućnosti da se neki stvarno parcijalni interesi (na primer, interesi kapitalističke klase u kapitalizmu) pojave i legitimišu kao opšti.[29] No, ako neki interesi kao grupni nisu vladajući u datoj zajednici (na primer, interesi radničke klase u kapitalizmu), njihovi nosioci neće moći da ospore odgovarajuće akte kao ilegitimne, ukoliko su spremni da se bore za dominaciju svojih interesa posredstvom *iste* demokratske procedure (recimo, izbora). Ta borba pretpostavlja politički program, ideologiju i organizaciju. To znači da se ona ne može voditi u ime nametanja nekog delimičnog interesa, nego samo u ime jedne nove ili drugačije interpretacije opšteg interesa.

Ovde treba primetiti da je revolucija, s tog gledišta, bar u početku legitiman pokret. Ukoliko faktički nastaje, »u krilu staroga društva«, ona mora legitimisati svoje ciljeve polazeći od iste matrice smisla od koje polazi i postojeći poredak, istina reinterpretirane.[30] To ostaje tako u svakom slučaju dok se zadržava u okviru postojeće zajednice i dok računa sa postojećim institucijama i legitimacionom procedurom. Razume se da, pre ili kasnije, uspešna revolucija mora izaći iz toga okvira. To se izražava, pored ostalog, i u zasnivanju nove legitimacione matrice, na temelju nove zajednice koja se postepeno formira na mestu stare.

Dakle, ne sadržina vladavinskog akta, nego način na koji je donet (koji, opet, stoji u čvrstoj vezi sa onom osnovnom matricom smisla o kojoj je bilo reči) jeste ono što opravdava/ne opravdava. Samo se odgovarajućom procedurom stiže do opšteg interesa, onako kako ga shvata, recimo, većina. U skladu s tim, narušavanje procedure ili nepotpuna procedura uvek je dovoljan razlog da se neka odluka ukine ili oglasi nevažećom.

---

[28] Uporedi: Ž.-Ž. Ruso, *Društveni ugovor*, Beograd, 1949, str. 83.

[29] Uporedi: N. Pulancas, *Politička vlast i društvene klase*, Beograd, 1978, str. 261—264.

[30] To je lako uvideti na primeru jugoslovenske revolucije, koja je tek kao borba za slobodu (nacionalnu) mogla jednakost i pravdu razvijati kao socijalistička revolucija.

Digitized by Google

Ne može se na taj način legitimisati sve, ali mnogo toga može, i to uspešno. Demokratska procedura često je samo scenario farse ili obmane koja može dugo trajati. Sa tog stanovišta kao da vlast vazda ostaje vlast, menjajući samo svoje oblike ili ruho. Iako sam daleko od toga da celu demokratiju vidim samo kao džinovski mehanizam legitimisanja onoga što se ne menja, ne bih osporio da je često tako. Ali o tome neka bude reči drugom prilikom. Ovde sam hteo samo da ukažem na neki opšti ili početni smisao legitimisanja.

Digitized by Google

Miomir Jakšić

Teorija načinâ proizvodnje i putevi društveno-ekonomskog razvoja

Problematika društveno-ekonomskog razvoja sveta u celini, pojedinih regiona i zemalja u žiži je interesovanja i predmet je proučavanja ekonomske, političke, sociološke, filozofske i istorijske nauke. Pokušavaju se otkriti uzroci nerazvijenosti, političke zavisnosti i uticaja istorijskog nasleđa. U tom pogledu koncepcija načina proizvodnje pokazuje se kao moćno oružje za razmatranje tih problema. Na ekonomskom planu ona omogućava shvatanje uzrokâ nerazvijenosti zemalja u razvoju u svetlosti preplitanja kapitalističkog i autohtonih načina proizvodnje; ekonomski razvoj tretira se kao smenjivanje načinâ proizvodnje, a strategija društveno-ekonomskog razvoja analizira se sa aspekta originalnih prostorno-vremenskih uslova. Novi međunarodni ekonomski poredak na temelju koncepcije načina proizvodnje moguće je shvatiti kao mnoštvo različitih puteva, strategija razvoja zasnovanih na originalnim načinima proizvodnje. Na političkom planu koncepcija načina proizvodnje svojom postavkom o višelinijskom razvoju, gde svaku liniju razvoja čine nezavisni, odvojeni načini proizvodnje kao etape, omogućava na najbolji način shvatanje socijalizma kao svetskog procesa, procesa koji karakterišu različita iskustva izgradnje socijalizma u skladu sa konkretnim uslovima. Na planu sociološke teorije ova koncepcija omogućava da

Digitized by Google

shvatimo razvoj društva, nastajanje privatne svojine, klasa, države, i to na sasvim različite načine, u skladu sa konkretnim uslovima u kojima izrasta određeni način proizvodnje koji je i okvir za te procese. Na istorijskom planu koncepcija načina proizvodnje nam pokazuje da nema jedinstvenog puta razvoja obaveznog za sve.

Te velike mogućnosti koncepcije načina proizvodnje omogućavaju novi pristup društveno-ekonomskim formacijama i načinima proizvodnje u zemljama u razvoju koje su do sada mehanički poistovećivane sa zapadnoevropskim putem razvoja. Koncepcija načina proizvodnje razvijena je već u Marksovim radovima. Marks je dao gotovo sve konstitutivne elemente ove koncepcije; na filozofskom planu on je razvoj posmatrao kao smenjivanje načinâ proizvodnje i isticao postojanje različitih puteva razvoja.[1] Na ekonomskom planu on je dokazivao da je proizvodnja neprekidna, da reprodukcija dobija konkretne oblike u pojedinim društvima i da je taj konkretni oblik način proizvodnje. Po njegovom mišljenju, odnos učesnikâ u proizvodnji prema sredstvima za proizvodnju je ključan za karakterizaciju načina proizvodnje. Marks je ukazao i na elemente smenjivanja načinâ proizvodnje, pokazujući na primeru Zapadne Evrope kako robna proizvodnja iz sfere proizvodnje razara naturalnu proizvodnju — osnovicu feudalizma i priprema teren za kapitalizam. On je, koristeći brojne radove Bernijea, Monteskjea, Kenea, Džonsa, Smita, Hegela, razvio i koncepciju azijskog načina proizvodnje, koja se sve do sada na metodološkim osnovama jednolinijske sheme društveno-ekonomskog razvoja nije mogla uklopiti u koncepciju načina proizvodnje. Analizirajući kolonijalna osvajanja u zemljama Azije (čuveni članci iz 1853. i 1857. u »New York Daily Tribune«), Marks je ukazao na originalnu privrednu strukturu ovih zemalja (nepostojanje privatne svojine, seoske zajednice kao zajednice po radu, a ne po vrsti kao nosioci proizvodnje, jedinstvo poljoprivrede i zanata, javni radovi i velika uloga države).[2] U nemogućnosti da detaljnije ulazimo u ovu složenu problematiku[3] želimo samo da istaknemo da je Marksova koncepcija azijskog načina proizvodnje značajna zbog sledećeg: ona je skrenula pažnju na to da se putevi razvoja uvek moraju povezati sa konkretnim prostorno-vremenskim uslovi-

---

[1] L. Krader, *The Asiatic Mode of Production*, Van Gorcum, Assen, 1975, str. 136.

[2] O koncepciji azijskog načina proizvodnje pisali smo u sledećim radovima: *Azijski način proizvodnje i etatizam, Rikardo, Marks, Lenjin i savremena ekonomska misao*, zbornik SANU, 1980; *Koncepcije Lenjina i Plehanova o azijskom načinu proizvodnje*, „Ekonomski anali", br. 63; *Razvoj teorijske misli o azijskom načinu proizvodnje*, „Marksizam u svetu", br. 7/1980; *Marks i treći svet*, „Gledišta", br. 11—12/1978; *Nastanak robne proizvodnje u uslovima azijskog načina proizvodnje*, „Socijalizam u svetu", br. 22.

[3] O problematici azijskog načina proizvodnje videti tematski broj časopisa „Marksizam u svetu", br. 7/1980.

Digitized by Google

ma; na primeru Azije Marks je ukazao na sasvim drugačiji put nastanka robne proizvodnje, države, privatne svojine i klasa, put koji je potpuno drugačiji od Engelsovog modela datog u *Poreklu porodice, privatne svojine i države*, što nam daje osnova da govorimo i o političkoj ekonomiji Azije. Koncepcija azijskog načina proizvodnje uzdrmala je temelje jednolinijske vizije razvoja sveta koja svoje korene vuče još od Hegelove koncepcije razvoja svetskog duha koji, na evrocentristički način, svoj vrhunac dostiže upravo u Evropi. Različiti putevi razvoja, različita iskustva priznata su u velikoj meri zahvaljujući i koncepciji azijskog načina proizvodnje čiji su najistaknutiji zastupnici to platili i svojim životima u vreme Staljinovih čistki (Mađar, Lominadze i drugi). Koncepcija azijskog načina proizvodnje je svesno zaboravljena, dogmatska struja unutar marksizma nametnula je dogmu o »petočlanoj shemi« po kojoj društva idu jednim i samo jednim putem razvoja čije su obavezne etape prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam.[4]

Oživljavanje interesovanja za zemlje u razvoju, njihova antikolonijalna borba u kojoj su se ove zemlje oslanjale na izvorne snage nametnula je potrebu revizije dogme o petočlanoj shemi u koju se, poput Prokrustove postelje, uklapaju sva društva. U okviru takvog pristupa jedini problem je identifikovati obeležja na osnovu kojih tada treba ustanoviti da li je reč o ropstvu, feudalizmu ili počecima kapitalizma. Iskustva borbe mnogih zemalja Afrike, Azije i Latinske Amerike nisu se mogla podvesti pod jednostavne sheme i uputstva. Različitost oblika antikolonijalne borbe, različiti pravci društveno-ekonomskog razvoja ponovo su nametnuli potrebu revizije dogmatskih stavova o »petočlanoj shemi«; još 20-tih godina ti pokušaji u okviru Kominterne završili su se neuspehom.[5] U ponovnom pokretanju diskusije o putevima razvoja rasprava o azijskom načinu proizvodnje odigrala je ogromnu ulogu. Ubedljivost i koherentnost te koncepcije, usklađenost sa konkretnim uslovima počela je da nagriza monolitnu koncepciju o »petočlanoj shemi«. Zatim su počele da se javljaju koncepcije i o »afričkom« načinu proizvodnje, načinu proizvodnje koji karakteriše trgovina na velika rastojanja, eksploatacija preko trgovine, do koje dolazi među plemenskim zajednicama. Sve je to odražavalo nastojanje da se teorijski objasne različiti putevi razvoja zemalja u razvoju: »petočlana shema« i njene alternative više nisu bile dovoljne — o zemljama u razvoju više se nije moglo govoriti kao o nerazvijenim kapitalističkim ili socijalističkim zemljama. Mnoštvo različitih oblika i puteva izgradnje društva jedino se može objasniti koncepcijom načina proizvodnje.

---

[4] O „petočlanoj shemi", stavovima njenih kritičara i argumentima pristalica, videti u: V. N. Nikiforov, *Vostok i vsemirnaja istorija*, „Nauka", Moskva, 1977.

[5] O lenjingradskoj diskusiji, vođenoj 20-tih godina, videti rad M. Sawera *Diskusija 20-tih godina*, „Marksizam u svetu", br. 7/1980.

Digitized by Google

Sheme društveno-ekonomskog razvoja i koncepcija načina proizvodnje

Marks je u pismu časopisu »Otečestvenije zapiski« napisao: »On (misli na Mihajlovskog — prim. M. J.) na svu silu mora moju historijsku skicu geneze kapitalizma u Zapadnoj Evropi pretvoriti u filozofsko-historijsku teoriju općeg kretanja, sudbinski propisanu svim narodima, ma kakve bile historijske okolnosti u kojima se oni nalaze, da bi najzad stigao do one ekonomske formacije koja osigurava, uz najveći uzlet proizvodnih snaga društvenog rada, najsvestraniji razvitak čoveka.«[6] Ovaj stav ne ostavlja (ili bar ne bi trebalo da ostavlja!) nikakve dileme o tome da su različiti putevi razvoja uvjetovani istorijskim okolnostima i prostorno-vremenskim uslovima koji su veoma različiti. Sa takve metodološke osnovice Marks izgrađuje svoju shemu razvoja koja počiva na različitim načinima proizvodnje kao etapama.

U razmatranju sheme društveno-ekonomskog razvoja koja je zasnovana na načinima proizvodnje uočavaju se dva stava: dogmatsko-marksistički i dijalektičko-marksistički. Pristalice prve koncepcije, i pored jasno izraženih Marksovih stavova (svakako je najeksplicitniji gorenavedeni stav o putevima razvoja u pismu časopisu »Otečestvenije zapiski«), ističu da se Marksova i uopšte koncepcija načina proizvodnje svodi na pet načina proizvodnje (otuda i naziv »petočlana«) i da postoji jedan, za sve obavezan, put razvoja. Drugi, sve brojniji autori, zalažu se za »multilinijski«, »višelinijski« pristup Marksovoj shemi, odnosno periodizaciji razvoja na osnovu načina proizvodnje.

Stavovi prve koncepcije dobro su nam poznati. Oni se mogu naći u svim udžbenicima političke ekonomije, pa i u našima. To je tradicionalna »jednolinijska shema« — »petočlana shema«.

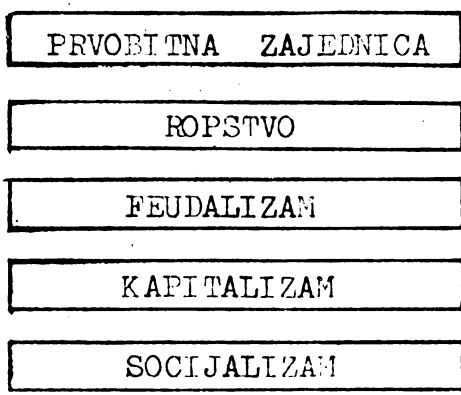

slika 1.

[6] K. Marx — F. Engels, *Dela*, „Prosveta" i IMRP, tom 30, str. 95.

Digitized by Google

Ovakva shema je godinama, pa i danas, bila dogma i razvoj pojedinih zemalja i područja nije mogao odstupati od njenoga toka. Razlike su jedino mogle biti u dostignutom stepenu razvoja. Njena najznačajnija implikacija je da postoji samo jedan put izgradnje i prelaska u socijalizam i da u tom pogledu treba poštovati iskustva onih koji su ranije ili prvi krenuli u izgradnju socijalizma. Ta shema u potpunosti je odgovarala potrebama postojanja jednog centra u međunarodnom radničkom pokretu, pa je nju stoga toliko uporno branio dogmatski marksizam. Međutim, ona se sve češće odbacuje, jer, s jedne strane, ne odgovara brojnim Marksovim teorijsko-metodološkim stavovima o različitim putevima razvoja, a, s druge, takva shema ne odražava različitost puteva u socijalizam, različitost oblika antikolonijalne revolucije i oslobođenja od zavisnosti. Upravo se na zastupnika »petočlane sheme« odnosi Marksov stav da on »po svaku cenu hoće moju genezu razvoja kapitalizma u Zapadnoj Evropi da pretvori u opštu shemu kroz koju moraju svi da prođu«.

Ovakvu interpretaciju među prvima je doveo u pitanje Plehanov. Njegova interpretacija sheme društveno-ekonomskog razvoja izgledala bi ovako[7]:

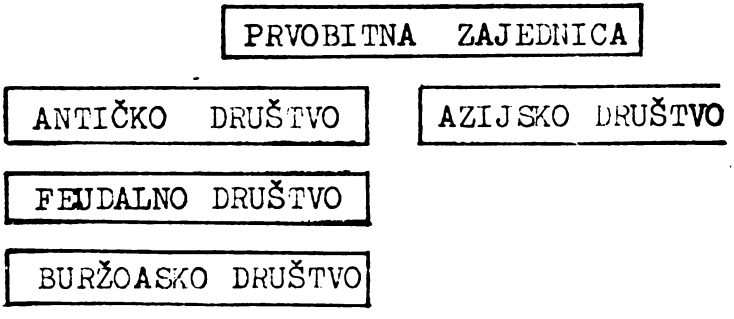

slika 2.

Ovaj model je već mnogo bliži stvarnosti. On je »bilinearan«, jer postoje dve linije razvoja, dva puta: evropski i azijski. Ne ulazeći u to da Marks ipak nije smatrao da postoje samo dva puta razvoja, ovakva interpretacija je ipak bliža stvarnosti i Marksovoj koncepciji načina proizvodnje: ona ističe različite puteve razvoja i uključuje i azijski način proizvodnje. Sličnu shemu ponudili su i zastupnici azijskog načina proizvodnje u diskusijama

[7] U. Melotti, *Marx and the Third World*, Macmillan, London, 1977, str. 12.

Digitized by Google

vođenim 20-tih i 30-tih godina u Lenjingradu i Tiflisu. Tako su Mađar i Lomakin predlagali sledeću shemu:

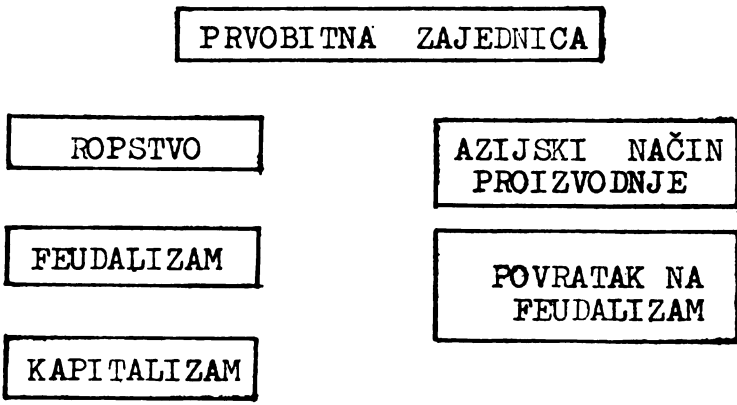

slika 3.[8]

Nosioci nekih novijih pokušaja, svesni činjenice da se ne može prenebreći azijski način proizvodnje, u »petočlanu shemu«, u različitim varijantama, uključuju ovaj način proizvodnje. Prema tim autorima (Godelije, Šeno i drugi), prva varijanta proširene »petočlane sheme« bi mogla izgledati ovako:

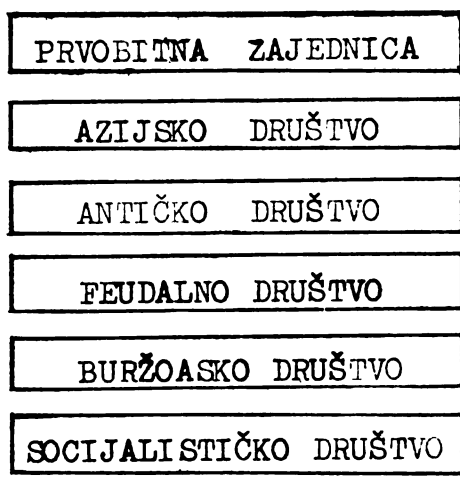

slika 4.[9]

[8] M. Sawer, *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, Martinus Nijhoff, Hag, 1977, str. 210.

[9] U. Melotti, navedeno delo, str. 14.

Digitized by Google

U drugoj varijanti »petočlana shema« pretvara se u sedmočlanu:

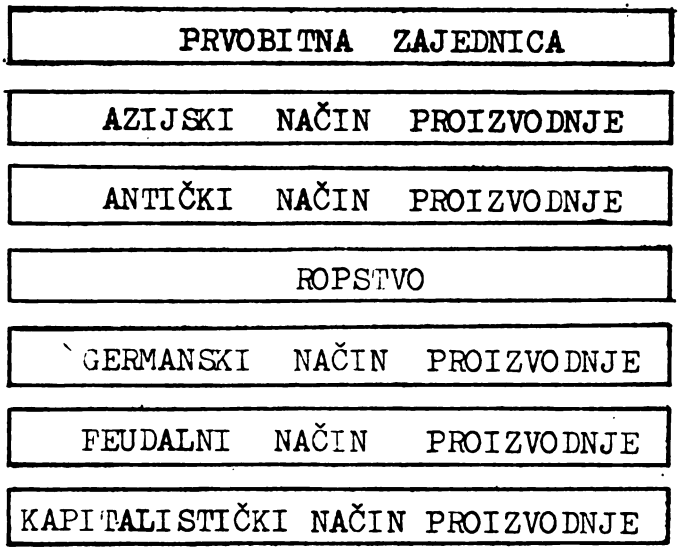

slika 5.[10]

U osnovi, obe varijante se od »petočlane sheme« ne odvajaju metodološki, već jedino po broju etapa (pet, šest ili sedam).

Obe ove varijante ističu mogućnost postojanja samo jednog puta razvoja, još uvek nema nagoveštaja da bi mogli postojati nezavisni putevi razvoja. Nešto je drugačija Godelijeova interpretacija sheme društveno-ekonomskog razvoja. Prema Sejveru, Godelijeova shema bi izgledala ovako:

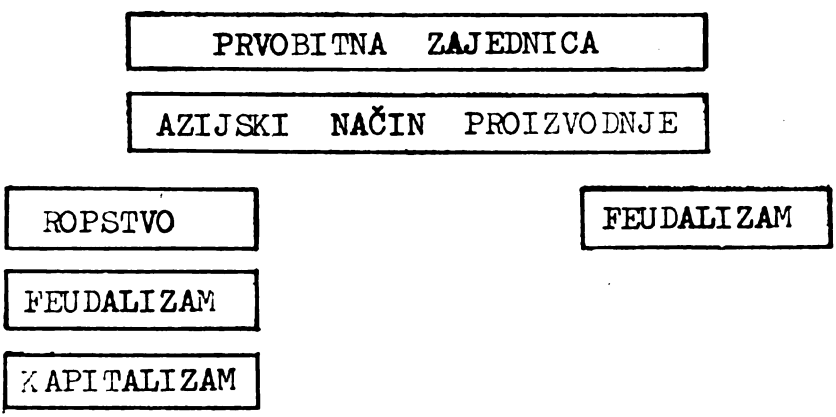

slika 6.[11]

[10] Isto, str. 18.
[11] M. Sawer, navedeno delo, str. 210.

Digitized by Google

Prema ovoj shemi, azijski način proizvodnje je univerzalna etapa razvoja, s tim što postoji razlika u odnosu na evropsku liniju razvoja, gde azijski način proizvodnje prelazi u feudalizam, a zatim i kapitalizam, dok u Aziji on prelazi u feudalizam, i tu se razvoj zaustavlja u skladu sa tezom o stacionarnom, nazadnom karakteru azijskog načina proizvodnje koji se jedino može samoreprodukovati, ali ne i preći u drugi način proizvodnje. Još jedna alternativna shema društveno-ekonomskog razvoja ističe jedinstveni razvoj sveta, uz određene etape karakteristične za pojedine regione.

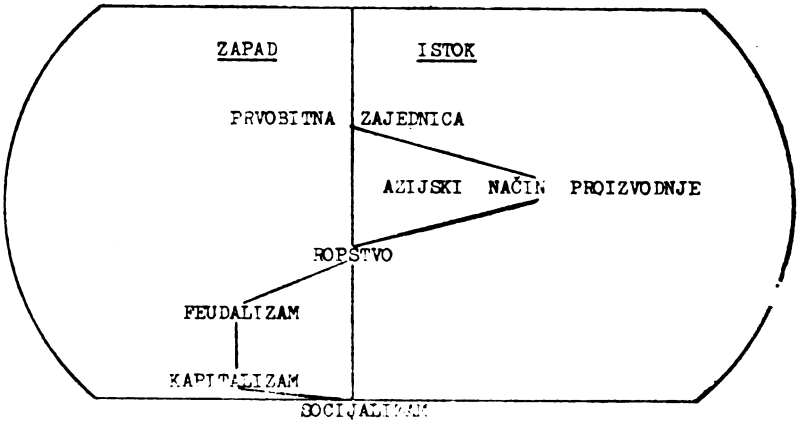

slika 7.[12]

Ovakva shema je hegelijanizovana shema istorijskog razvoja, gde postoji jedan put razvoja (razvoj Svetskog duha), ali i određene osobene etape karakteristične za pojedine regione (Azija, Grčka, Rim, Germani).

Ove alternativne sheme društveno-ekonomskog razvoja još uvek se kreću u okvirima jednolinijske »petočlane sheme« u koju se uklapaju nove etape ili se u okvirima jednog puta ukazuje na mogućnost da određene etape budu karakteristične za pojedina područja. Kao reakcija na »petočlanu shemu«, nudi se i ne-evrocentristička verzija te sheme u kojoj paralelno postoje dva jednolinijska toka razvoja (slika 8).

Sve su ove varijante, više-manje, jednolinijske utoliko što razvoj sveta u celini i pojedinih društava isključivo posmatraju u ravni jednog puta razvoja. Eventualno ih razlikuje uključivanje pojedinih etapa (azijski način proizvodnje) ili isticanje različitosti puta razvoja Azije i Evrope, što nije dovoljno i, sa svoje strane, često oživljava evrocentrizam, jer je u tim bilinearnim mode-

[12] Isto, str. 225.

Digitized by Google

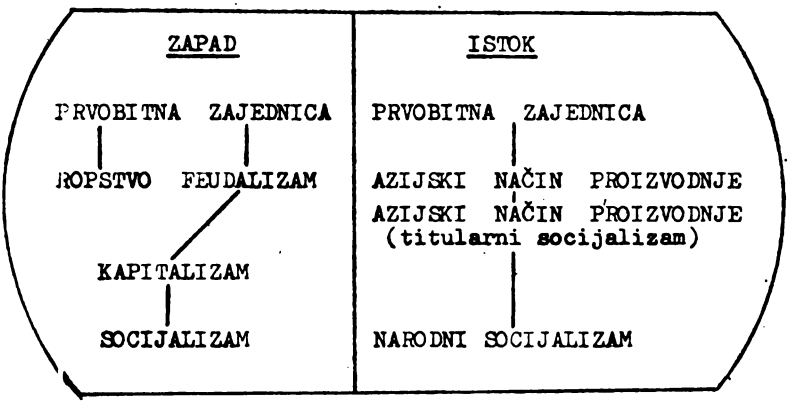

slika 8.[13]

lima Evropa napredna, progresivna, a Azija je nazadna i stacionarna. Kao što se može videti, problematika azijskog načina proizvodnje je pokrenula diskusiju o periodizaciji i mestu zemalja u razvoju i tako doprinela shvatanjima da ne postoji samo jedan put razvoja — u prvim varijantama, o kojima smo upravo govorili — već figuriraju dva puta razvoja (Evropa i Azija), da bi kasnije sheme periodizacije razvoja bile zasnovane na nekoliko različitih linija razvoja.

U pokušajima koji su usledili posle ovih »jednolinijskih« ili »dvolinijskih« shema razvoja, insistira se na »multilinearnosti«, odnosno na postojanju nekoliko različitih paralelnih puteva razvoja. Njihovi autori teorijsku osnovicu i opravdanost svojih pokušaja zasnivaju na Marksovoj koncepciji načina proizvodnje. Pristalice ovakve interpretacije sheme društveno-ekonomskog razvoja ukazuju na dva Marksova rada, relevantna za ovu problematiku: prvo, u *Nemačkoj ideologiji* Marks pominje tri oblika podele rada kojima odgovaraju različiti oblici (načini) proizvodnje — zajednički, antički i feudalni stupanj podele rada, koji su rezultat različitih oblika zemljišnog vlasništva; drugo, u *Grundrisse* Marks govori o tri »oblika koji prethode kapitalističkoj proizvodnji«: azijski, antički i germanski oblik svojine, pod kojima je Marks nedvosmisleno podrazumevao različite načine proizvodnje. Vlasništvo razlikuje azijski, antički i germanski način proizvodnje: 1. u *azijskom* vlasništvo je u »rukama obuhvatnog jedinstva koje stoji iznad svih tih malih zajednica, a zbiljske zajednice stoje samo kao nasljedni pojedinci... Pojedinac je tada u stvari lišen vlasništva, ili se vlasništvo pokazuje kao posredovano ustupanjem ukupnog jedinstva pojedincu posredstvom posebne općine«[14]; 2. *antički* oblik vlasništva: »Drugi oblik vlasništva pretpostavlja također kao prvu pretpostavku, ali ne kao u prvom slučaju kao supstanciju u kojoj su individue samo akcidencije...

[13] Isto, str. 226.
[14] K. Marx, *Temelji slobode*, „Naprijed", Zagreb, 1977, str. 184.

Digitized by Google

općinsko vlasništvo — javno vlasništvo, *ager publicus* — ovdje je odvojeno od privatnog vlasništva... pretpostavka za prisvajanje zemlje ovdje je i dalje da se bude član općine, ali kao član općine pojedinac je privatni vlasnik«[15]; 3. *germanski* oblik vlasništva: »Ovdje se vlasništvo pojedinca ne pojavljuje posredovano općinom, nego se postojanje općine i općinskog vlasništva pojavljuje kao međusobni odnos samostalnih subjekata.«[16]

Ova distinkcija jasno pokazuje da je reč o različitim načinima proizvodnje zasnovanim na sasvim različitim oblicima svojine. Za nas je ovo značajno utoliko što pokazuje da se prvobitna zajednica raspada bar na tri različita načina proizvodnje, koji će biti temelj različitih, nezavisnih linija razvoja. Upravo polazeći od ovih Marksovih opisa, Tekaj, odnosno Meloti, odnose u ova tri načina proizvodnje shematski prikazuju na sledeći način:

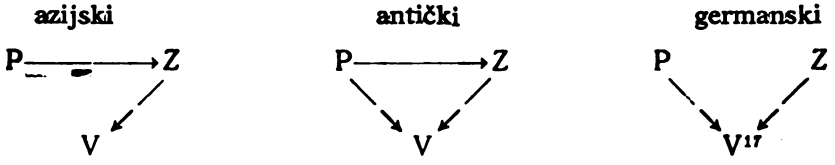

[17]

P — pojedinac
Z — zemlja
V — vlasništvo

Po Melotiju, razlike ova tri načina proizvodnje su shematski ovako izražene:

azijski	antički	germanski
P——Z——V	Z——P——V	P——V——Z[18]

I kod Tekaja i kod Melotija razlika između načinâ proizvodnje može se uočiti u sledećem: u *azijskom* načinu proizvodnje zajednica je između pojedinca i zemlje (Meloti), odnosno ne postoji veza između pojedinca i vlasništva (Tekaj); u *antičkom* zajednica je osnov, mada se pojavljuje i svojina pojedinca (Meloti), odnosno postoje veze sva tri elementa (Tekaj); u *germanskom* načinu proizvodnje zajednica izrasta iz privatne svojine (Meloti)), odnosno ne postoji veza između pojedinca i zajednice (Tekaj).

Analiza ova tri načina proizvodnje značajna je utoliko što pristalice »petočlane sheme« zanemaruju razlike između ova tri načina proizvodnje, dok na tim razlikama upravo insistiraju zastupnici višelinijske sheme društveno-ekonomskog razvoja. Raspad prvobitne zajednice donosi tri različita načina proizvodnje

[15] Isto, str. 186, 187.
[16] Isto, str. 193.
[17] F. Tökei, *Sur le Mode de production asiatique*, Akademiai Kiado, Budimpešta, 1966, str. 49.
[18] U. Melotti, navedeno delo, str. 30, 32, 48.

Digitized by Google

koji će biti osnovica potpuno različitih puteva razvoja. Na taj način vidimo da osnovica višelinijske interpretacije društveno-ekonomskog razvoja postoji još kod Marksa. Zato se postavlja pitanje kako je toliko dugo Marksova višelinijska shema interpretirana kao jednolinijska? Jedan od praktično-političkih razloga je bila potreba prve zemlje socijalizma da svoj put razvoja i izgradnje socijalizma prikaže kao jedini mogući model razvoja, koji svi drugi treba da slede, što je onda upućivalo na odnose centar—periferija, ne samo u odnosima metropola—kolonija, već i među socijalističkim zemljama. Drugi razlog mogao bi biti teorijski. Prvi put *Grundrisse* su objavljene u Moskvi 1939, ali su zbog drugog svetskog rata ostale nezapažene sve dok 1952. u DR Nemačkoj nisu ponovo publikovane. Otad se neprestano na osnovu ovog rada i iskustva razvoja socijalizma u različitim oblicima (socijalizam kao svetski proces) neprekidno potvrđuje činjenica da »petočlana shema« više ne može biti univerzalno prihvatljiva i da je Marksova shema, kao i svaka shema koja odražava stvarnost, »višelinijska«. Sada se, naravno, postavlja pitanje kakva je Marksova shema u »višelinijskoj« interpretaciji.

S obzirom na različitost azijskog, antičkog i germanskog načina proizvodnje, mora postojati multilinearna shema, koja bi odražavala različitost uslova i puteva razvoja zasnovanih na načinima proizvodnje kao etapama. Jedna takva interpretacija Marksove sheme, zasnovana na *Grundrisse*, izgledala bi ovako:

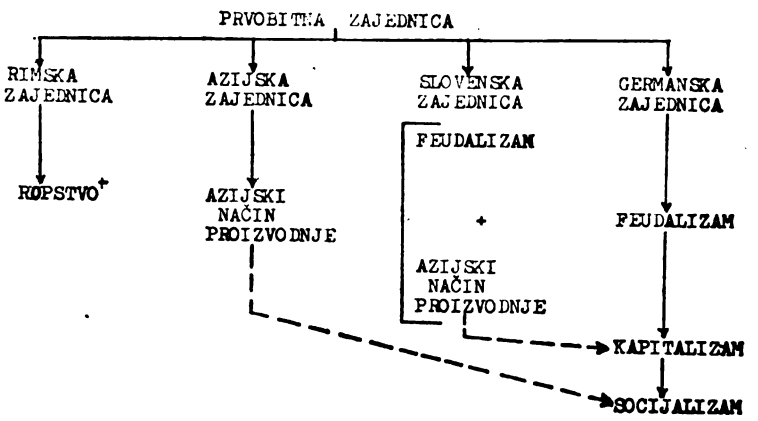

slika 9.[19]

[19] M. Sawer, navedeno delo, str. 207.

Digitized by Google

Ova shema izražava stvarno multilinearnost istorijskog razvoja, i to na osnovu razlikovanja tri načina proizvodnje (azijski, antički i germanski).

Postoji i nešto drugačija interpretacija Marksove sheme date u *Grundrisse*. On, za razliku od prethodne sheme, više insistira na različitosti razvoja Azije i Evrope, što, sa svoje strane, nosi opasnosti evrocentrizma. Takva interpretacija bi izgledala ovako:

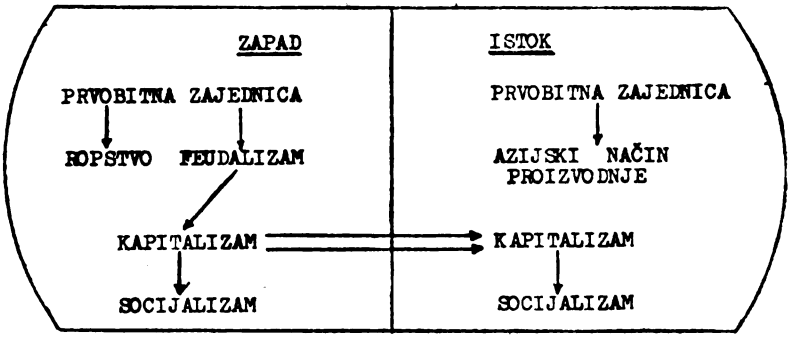

slika 10.[20]

Nešto složeniju shemu društveno-ekonomskog razvoja daje nam Lorens Krejder. I on polazi od *Grundrisse* i ističe različitost puteva koji su utemeljeni na tri različita načina proizvodnje. Krejder naglašava da se u Marksovom delu može uočiti razlika kada govori o osnovici periodizacije. U *Nemačkoj ideologiji* ta osnovica je oblik svojine, dok je u *Grundrisse*, a i kasnije u *Prilogu kritici političke ekonomije* i *Kapitalu* to već način proizvodnje. Krejder kaže da je i metodološki Marksova periodizacija na osnovu načina proizvodnje doživela izmenu. Naime, nabrajanje u *Nemačkoj ideologiji* »prvi oblik svojine je plemenska svojina... drugi oblik je drevna antička svojina... treći oblik je feudalna svojina«, po Krejderu, znači da je reč o razvojnoj koncepciji koja je bila jednolinijska, za razliku od kasnije višelinijske.[21] Stoga, po Krejderu, možemo zapaziti sledeće kretanje: Marks je započeo sa oblikom svojine kao osnovicom periodizacije, a zatim je stvorio koncepciju načina proizvodnje, koja je bila kriterijum diferencijacije; promene u proizvodnim odnosima i proizvodnim snagama bile su sredstvo razvoja i prelaska s jednog na drugi stupanj, a na kraju je Marks predložio multilinearnu shemu, a ne jednolinijsku.[22] Krejder zatim ukazuje na Marksovu shemu koju je nazvao »Plan društvene i kulturne evolucije čovečanstva kod Marksa, 1857—1867«.[23]

[20] Isto, str. 224.
[21] L. Krader, navedeno delo, str. 137.
[22] Isto.
[23] Isto, str. 136.

Digitized by Google

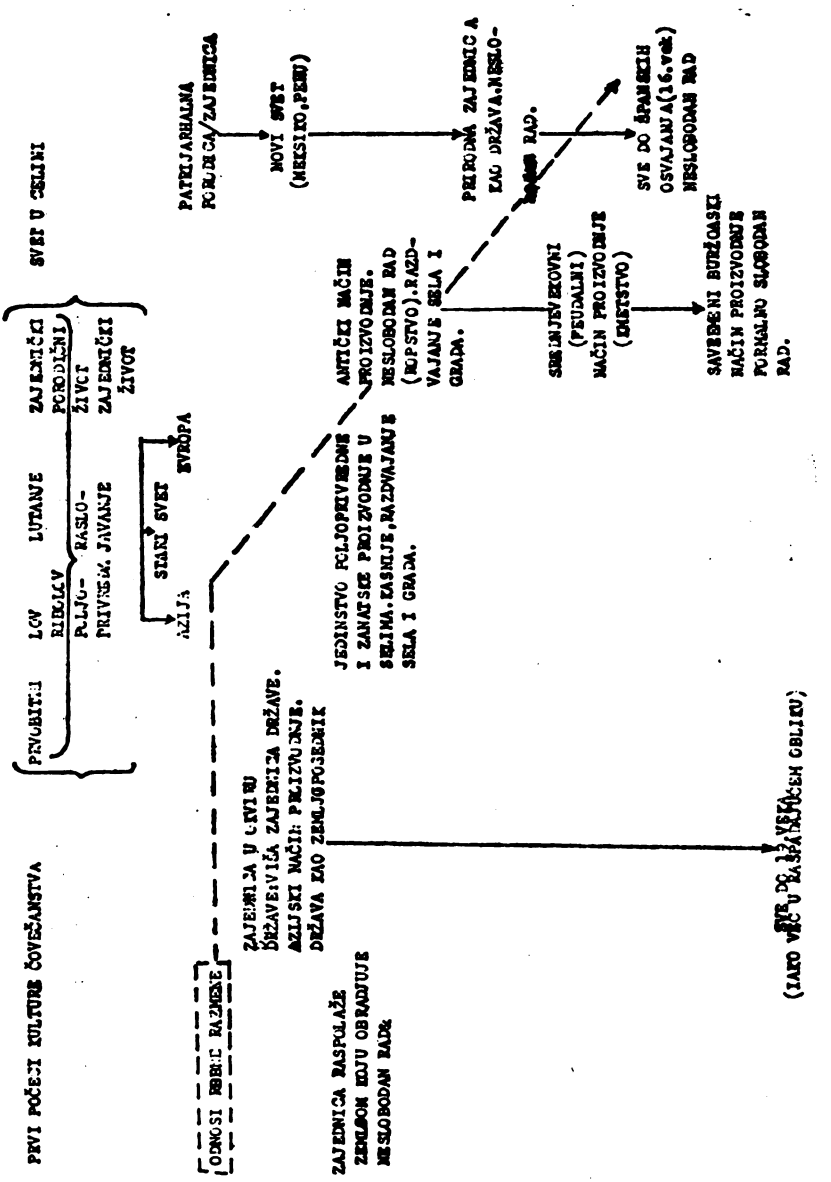

slika 11.

U ovako interpretiranoj shemi, koja se najviše oslanja na *Grundrisse* i na njegov deo »Oblici koji prethode kapitalističkoj proizvodnji«, najsnažnije dolazi do izražaja Marksovo shvatanje periodizacije na osnovu načina proizvodnje. Iako nominalno ne figuriraju načini proizvodnje, ovde u punoj meri dolaze do izra-

Digitized by Google

žaja različiti putevi razvoja uvjetovani različitim uslovima, ekonomski procesi i kategorije (vlasništvo, rad kao slobodan, odnosno neslobodan, podela rada, razdvajanje sela i grada). To je osnovica na kojoj se izdiže nadgradnja — formacije koje se smenjuju i tvore različite puteve razvoja koji su objektivno uslovljeni. Ovde, kako ističe Krejder[24], dolaze do izražaja različiti kriterijumi distinkcije puteva razvoja: karakter rada (slobodan ili neslobodan), odnos prema prirodi, stepen podele rada. Kao zaključak, a to je i sam Marks istakao, može se naglasiti da su različiti oblici neslobodnog rada direktno vezani za oblik svojine i odnos prema prirodi; to bi se moglo izjednačiti: odnos prema prirodi je u određenom smislu i svojina, jer je poljoprivreda, odnosno svojina nad zemljom, dominirala. Stoga se kao crvena nit ovde provlači Marksova teza iz *Grundrisse:* »Odvajanje od zemlje kao prirodne laboratorije »menja svojinske odnose«. Dakle, prije svega, odvajanje radnika od zemlje kao njegove prirodne laboratorije — odatle raspadanje kako malog zemljišnog vlasništva tako i zajedničkog zemljišnog vlasništva«.[25] Taj proces odvajanja od prirode i stvaranje prvih oblika proizvodnje i načina proizvodnje presudan je za razvoj ljudskog društva. O tome Marks piše: »Prvobitni uvjeti proizvodnje ne mogu i sami biti proizvedeni. Ono čemu je potrebno objašnjenje (u smislu koncepcije načina proizvodnje — prim. M. J.) nije *jedinstvo* živih i djelatnih ljudi s prirodom, anorganskim uvjetima njihove izmjene materije s prirodom i stoga njihovo prisvajanje prirode, nego *rascjep* između tih anorganskih uvjeta ljudskog postojanja i tog djelatnog postojanja.«[26] Taj rascep u sebi nosi sve procese koji se mogu naći u ovakvoj shemi koju Krejder nudi.

Po Eriku Hobsbaumu, još u *Manifestu* se mogu naći prve indicije o tome da se raspad prvobitne zajednice može ostvarivati na dvojak način: ropstvo ili feudalizam su, po njegovom mišljenju, alternativni, pojedini putevi ne znače i obavezno postojanje ropstva kao etape (primer Slovena). Otuda se pojavljuju dva puta: ropstvo ili feudalizam. Po Hobsbaumu, glavna novina je azijski način proizvodnje. Hobsbaum piše: »Stoga sada kod Marksa postoje tri ili četiri alternativna puta razvoja iz prvobitne zajednice, od kojih svaki predstavlja određeni stepen podele rada: orijentalni, antički, germanski i, nešto u senci, slovenski.«[27] Po njegovom mišljenju, za razliku od Krejdera, Marks nikada nije prihvatao ni razvijao koncepciju jednolinijskog razvoja. Hobsbaum podseća na čuveni citat iz *Priloga* ... o azijskom, antičkom, germanskom i kapitalističkom načinu proizvodnje kao o »progresivnim epohama ekonomske formacije društva«. Po njemu, nije reč o sukcesiji, jer Marks ovde i ne govori o vremenskom redosledu, već o razvoju kao progresivnom

[24] Isto, str. 139.
[25] K. Marx, *Temelji slobode*, cit. izd., str. 182.
[26] Isto, str. 200.
[27] E. Hobsbawm, *Pre-capitalist Modes of Production*, Lawrence and Wishart, London, 1964, str. 32.

Digitized by Google

razvoju, kao napredovanju, a ovi načini proizvodnje su tada samo etape, i to progresivne, a ne sukcesivne, i na različitim razvojnim linijama.[28] Hobsbaum stoga zaključuje da bi se Marksova shema mogla interpretirati na sledeći način: orijentalni i slovenski načini proizvodnje su najstariji i najbliži prvobitnoj zajednici; antički i germanski načini proizvodnje su nešto udaljeniji od prvobitne zajednice i nisu »*izvedeni* iz orijentalnog« i stoga, s obzirom na to da su udaljeniji, nešto su i razvijeniji. Iz ovih oblika razvija se feudalizam, a zatim i kapitalizam. Stoga nema, zaključuje Hobsbaum, jednostavnog jednolinijskog razvoja, jer postoje bar dve (azijska i evropska), a šire — četiri razvojne linije (orijentalni, slovenski, antički i germanski način proizvodnje).[29] Shematski to bi se moglo prikazati na sledeći način:

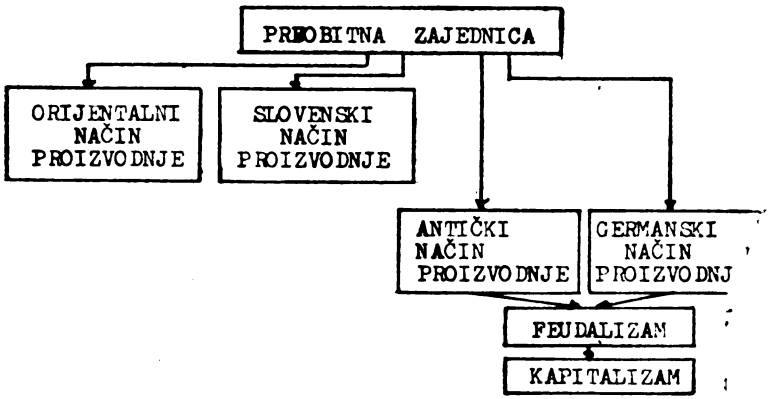

slika 12.

Sheme koje su istakli Sejver i Krejder najbliže su stv Marksovoj misli. Te sheme (slika 10. i 11) ukazuju na to d Marks istorijski razvoj posmatrao kroz postojanje nekoliko visnih odvojenih linija razvoja. U tom smislu, »petočlana she je svojevrsno iskrivljavanje Marksove teorije i marksizma uo i rezultat je ideoloških i praktično-političkih nastojanja da se metne sopstveni put izgradnje socijalizma i negiraju različiti pute vi razvoja uopšte. Ponovno otkrivanje Marksove sheme kao višelinijske obezbeđuje osnove da se unutar marksizma objasne različiti putevi razvoja u skladu sa konkretnim prostorno-vremenskim uslovima i da se socijalizam shvati kao proces, svetski proces obeležen mnoštvom različitih puteva i iskustava. U tom pogledu koncepcija načina proizvodnje, postavljena na temelje višelinijske interpretacije istorijskog razvoja, može mnogo pomoći. Koristeći rezultate ove koncepcije, mogu se otkriti pravi uzroci nerazvijenosti i shvatiti strategije razvoja zemalja u razvoju.

[28] Isto, str. 36.
[29] Isto, str. 37, 38.

Digitized by Google

Gavro Cerović

ategija razvijenih zemalja mlje u razvoju

za svjetske privrede pogodila je kako ekonomije razvijenih lja Istoka i Zapada tako i privredni rast i položaj zemalja u ju. Istina, teret ekonomskih teškoća neravnomjerno je raspo-, jer su najteže pogođene privrede malih i manje razvijenih ljа. To je dovelo do daljeg produbljivanja ionako velikog jaza onomskom položaju razvijenih i zemalja u razvoju.

Takva kretanja u svjetskoj privredi uticala su na pogoršanje vâ i opadanje međunarodne ekonomske saradnje. Sa svoje stra- unutrašnje ekonomsko-političke teškoće negativno su se odra- e na političko-psihološke uslove za međunarodno razumijevanje, došlo je do jačanja nacionalnih egoizama, opadanja pomoći i slab- ljenja multilateralnih oblika saradnje.

Kriza u svjetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima najtješnje je povezana sa pogoršanjem međunarodnih političkih prilika. U uslovima pojačane međunarodne konfrontacije ekonomski odnosi se sve više koriste kao sredstvo pritiska za postizanje političkih ciljeva. Otuda ekonomska saradnja, umjesto da služi kao sredstvo za unapređenje miroljubivih odnosa, postaje instrument političke borbe i blokovskog nadmetanja za ostvarivanje strateških ciljeva velikih sila. Pod plaštom ideoloških opredjeljenja, pritiscima su izložene kako zemlje u okviru postojećih blokova tako još više nesvrstane i druge zemlje u razvoju. Takva politika

Digitized by Google

vodi novim konfrontacijama, podjelama i stvaranju izvorišta međunarodnih sukoba opasnih po mir u svijetu.

Trka u naoružavanju logična je posljedica takve politike. Za vojne svrhe troše se basnoslovna sredstva, koja su toliko potrebna za privredni razvoj, socijalni napredak i izlazak svjetske privrede iz teškoća u kojima se nalazi. Rastuća neizvjesnost i nesigurnost prenosi talas naoružavanja na sve širi krug zemalja, od kojega nijesu pošteđene ni nesvrstane zemlje ni druge zemlje u razvoju.

U uslovima svjetske ekonomske krize i opšteg pogoršanja međunarodnih ekonomsko-političkih prilika usporen je proces, a može se čak reći da je učinjen i korak nazad u traženju puteva za nužne promjene u međunarodnim ekonomskim odnosima. To se posebno odnosi na evoluciju stavova industrijski razvijenih zemalja i stanje pregovora o promjeni nepovoljnog položaja zemalja u razvoju.

2. Koristeći svoj dominantan položaj u svjetskoj privredi, industrijski razvijene zemlje Zapada su uspjele da efekte dva uzastopna petrolejska šoka i druge teškoće ekonomskog prilagođavanja najvećim dijelom prebace na druge zemlje, u prvom redu na zemlje u razvoju. Međutim, takva politika je kratkog daha, jer ne omogućava izlaz i ne daje odgovor za rješavanje složenih strukturnih problema svjetske privrede.

Pored toga, treba imati na umu da je došlo do krupnih promjena u društveno-ekonomskom biću kapitalističkih zemalja. Narasla uloga države u ekonomskoj sferi i djelovanje transnacionalnih kompanija sužavaju prostor za nekontrolisane procese, promjene i potrese, ali istovremeno izmijenjeni socijalno-politički uslovi ograničavaju djelovanje klasičnih mehanizama za izlazak iz cikličnih kriza. Otuda kao rezultat imamo nov fenomen — istovremeno postojanje inflacije i pada proizvodnje, to jest stagflaciju. Sve je to praćeno velikim porastom nezaposlenosti, koja je, zbog očuvanja socijalnog mira, dobrim dijelom plaćena, pa, uprkos krizi, gotovo da i nema štrajkova i socijalnih potresa. Međutim, takva nezaposlenost gotovo da i ne djeluje na smanjenje tražnje, već, naprotiv, zbog visokih neproduktivnih izdataka, predstavlja izvor inflacije.

Sa širenjem i jačanjem krize sve je više sužavan prostor za finansiranje socijalnih programa, pa je napušten koncept »države blagostanja«, a prevagu na političkom planu su dobile konzervativne partije i snage. Osnova njihove ekonomske politike je vraćanje na slobodno djelovanje tržišnih zakona i profit kao temeljni pokretač privredne aktivnosti.

Neokonzervativna ekonomska politika, čiji su osnovni nosioci Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija, umjesto od regulisanja tražnje, polazi od ponude kao pokretača i regulatora privredne aktivnosti. To u praksi znači smanjivanje poreza na privrednu aktivnost uz ograničavanje izdataka za socijalne programe, što treba da poveća profit i podstakne privrednu aktivnost. Inflacija se smatra osnovnim problemom, pa se za njeno ogra-

Digitized by Google

ničavanje primjenjuju instrumenti restriktivne monetarno-finansijske politike, uz korišćenje visokih kamatnih stopa. Takva ekonomska politika nužno vodi padu proizvodnje i povećanju nezaposlenosti, ali djeluje i na ograničavanje pritiska za povećanje zarada i nadnica. Otuda najveći dio tereta takvog ekonomskog prilagođavanja, na domaćem planu, pada na zaposlene, a na međunarodnom — na manje razvijene, a u prvom redu na zemlje u razvoju.

Pošto nezaposlenost postaje sve veći ekonomski teret i opasan izvor mogućih socijalno-političkih potresa, Francuska i još neke zapadne zemlje zastupaju tezu da u središte ekonomske politike treba staviti borbu protiv nezaposlenosti. U vezi sa tim razmatraju se mogućnosti i efekti skraćenja radnog vremena, kao mjera koja bi dovela do veće zaposlenosti, naročito mladih, što bi poboljšalo kvalifikacionu strukturu radne snage i vodilo oživljavanju privredne aktivnosti. U stručnim krugovima se takođe razmatra varijanta ekonomske politike koja bi počivala na sporazumu socijalnih partnera o dohotku. Međutim, smatra se da za sada za takav prilaz nijesu sazreli socijalno-politički uslovi u kapitalističkim zemljama.

Objektivne analize pokazuju da sadašnja ekonomska kriza nema ciklično-konjunkturni, već strukturni karakter. Kao osnovni faktori strukturalnih promjena najčešće se navode:

— izmijenjeni relativni položaj pojedinih privrednih grana, što je posljedica povećanja cijena nafte i energije, a to je pospješilo krizu u industriji čelika, tekstilnoj i industriji kože i obuće, brodogradnji, automobilskoj industriji, dijelu elektro i metaloprerađivačke industrije itd;

— promjene u ekonomskom položaju, pa time i na svjetskom tržištu, jednog broja zapadnoevropskih zemalja i Japana, čija su ekonomska snaga i konkurentska sposobnost jako porasli;

— pojava na međunarodnom tržištu takozvanih novoindustrijalizovanih zemalja, koje su, zahvaljujući korišćenju moderne tehnologije i jeftine radne snage, postale veoma konkurentne;

— primjena novih dostignuća u oblasti tehnike i tehnologije, posebno kad je riječ o računarima, telekomunikacijama i miniprocesorima, kao i o biohemiji, za koje se smatra da otvaraju proces nove tehnološke revolucije itd.

Takve strukturne promjene u materijalnoj sferi, uz promjene na međunarodnom ekonomsko-političkom planu, zahtijevaju nove prilaze i rješenja, to jest promjenu principa novog međunarodnog ekonomskog poretka.

U nastojanju da sačuvaju stečene pozicije na međunarodnom tržištu i obezbijede zaposlenost vlastite radne snage, industrijski razvijene zemlje Zapada raznim vidovima neoprotekcionizma (subvencije, podrška u kapitalu, oslobađanje od poreza i dažbina itd.) štite svoju proizvodnju u granama koje su zahvaćene krizom, što vodi zatvaranju tržišta i ometa proces strukturnog prilagođavanja. Takva politika umanjuje pozitivne efekte tržišne privrede (uvođenje tehničkih inovacija, pomjeranje kapitala u produktiv-

Digitized by Google

nije grane itd.), predstavlja izvor inflacije (konzervira nisku produktivnost, povećava društvene troškove itd.), ugrožava slobodnu razmjenu i prijeti da dovede do lančanog zatvaranja tržišta i do trgovinskih ratova. Karakteristično je da su zagovornici zaštite vlastite proizvodnje i zatvaranja tržišta vrlo često sindikati i političke partije, uključujući i one lijevo orijentisane, dok su krupni kapital i posebno transnacionalne kompanije za prilagođavanje i očuvanje otvorenog tržišta.

U okviru Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) sačinjene su opsežne studije i razrađeni osnovni principi na kojima bi trebala da počiva politika takozvanog pozitivnog prilagođavanja, sa ciljem da omogući strukturne promjene uz očuvanje dostignutog stepena liberalizacije u međunarodnoj robnoj razmjeni. Međutim, za sada, uprkos načelnoj saglasnosti, ne postoji spremnost da se pođe tim putem i da se takva politika sprovede. Otuda smo svjedoci povremenog izbijanja sukoba, zaoštravanja odnosa, pa i vođenja pravih malih trgovinskih ratova između industrijski razvijenih zemalja Zapada.

Uvažavajući nastale promjene na ekonomsko-političkom planu, posebno pomjeranje u relativnom odnosu snaga SAD, EEZ i Japana, razvijen je takozvani trilateralni koncept, kojim je napravljen pokušaj da se razradi cjelovita strategija zasnovana na saradnji i rasporedu političko-ekonomskih uloga i odgovornosti vodećih zemalja Zapada. Na toj liniji postoji i određena posebna usmjerenost na ekonomsku i drugu saradnju sa pojedinim regionima, gdje se ističu specijalne veze SAD sa zemljama Latinske Amerike, Japana sa zemljama Aseana i EEZ sa zemljama Afrike. Međutim, sa dolaskom Reganove administracije trilateralni koncept je potisnut u stranu i ima pretežno akademski značaj, jer SAD svoju politiku opredjeljuju polazeći od svojih užih interesa kao supersile, ostavljajući i svojim saveznicima kao jedinu mogućnost da se prilagođavaju. U stvari, SAD svoju ekonomsku politiku i politiku ekonomskih odnosa posmatraju prvenstveno iz ugla jačanja svoje međunarodne uloge i suparništva sa SSSR-om, podređujući ekonomske odnose ostvarivanju svojih političko-strateških ciljeva. Otuda ekonomski pritisak na SSSR i druge istočnoevropske zemlje uskraćivanjem kredita, nametanjem ograničenja u transferu tehnologije, ometanjem izgradnje gasovoda Sibir — Zapadna Evropa itd. Takva politika SAD zanemaruje, ili se često i sukobljava sa interesima svojih saveznika među razvijenim zemljama Zapada, što dovodi do zaoštravanja odnosa među njima. Kada se bliže analizira ekonomska suština tih sukoba, onda se dolazi do zaključka da je reč o borbi za preraspodjelu tržišta, jer narasla ekonomska snaga i konkurentnost Japana traži svoje mjesto pod suncem, što je slučaj i sa zemljama EEZ, čije su ekonomske snage, pa, prema tome, i političke pretenzije, porasle.

3. Neokonzervativni prilaz međunarodnim ekonomskim odnosima polazi od postavke da je sadašnji međunarodni ekonomski sistem u osnovi dobar, da može funkcionisati uz odgovarajuće adaptacije

Digitized by Google

i da u skladu sa tim treba jačati ulogu međunarodnih institucija, kao što su Međunarodni monetarni fond, Međunarodna banka i GATT, u kojima industrijski razvijene zemlje Zapada, a posebno SAD, imaju predominantan uticaj. Na temelju toga, osnovni pravci djelovanja su usmjereni na očuvanje otvorenosti tržišta za robe i usluge, kao i na stvaranje uslova za slobodan plasman privatnog kapitala, što treba da otvori prostor za nastupanje transnacionalnih kompanija.

Takav prilaz i politika proizlaze iz ocjene sadašnjeg stanja u svjetskoj privredi i položaja pojedinih zemalja ili grupa zemalja u međunarodnim ekonomskim odnosima. U tom pogledu bilo bi interesantno osvrnuti se na to kako je posljednjih desetak godina tekla evolucija privrednih kretanja i stavova industrijski razvijenih zemalja o međunarodnim ekonomskim odnosima.

Dobro je poznato da je u poslijeratnom periodu najveći prodor u shvatanjima o nužnosti promjena postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa napravljen na Šestom specijalnom zasjedanju Generalne skupštine OUN 1974. godine, na kojem su usvojeni dokumenti o potrebi uvođenja novog međunarodnog ekonomskog poretka. To je, uz aktivnost nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju, u prvom redu bilo uslovljeno naftnom krizom i naglim povećanjem cijena nafte, što je otvorilo niz neizvjesnosti u pogledu daljih kretanja u svjetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima. U stvari, grupa zemalja u razvoju je svojom odlukom povećala cijene i time nametnula preraspodjelu sredstava na međunarodnom planu. Time je po prvi put izvršen prodor u ustaljeni sistem pod kontrolom industrijski razvijenih zemalja, što je kod njih izazvalo strah i pometnju.

Istina, ideja o potrebi uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka usvojena je uz mnogo teškoća i otpora i uz određene rezerve jednog broja industrijski razvijenih zemalja, ali to ne umanjuje značaj prodora koji je napravljen, a posebno prihvatanja zemalja u razvoju kao partnerâ pri razmatranju međunarodnih ekonomskih odnosa. Takav prilaz potvrdila je i Pariska konferencija o odnosima razvijenih i zemalja u razvoju, bez obzira na njen neuspjeh do kojega je došlo stoga što industrijski razvijene zemlje nijesu mogle nametnuti rješenja u pogledu cijena i sigurnosti snabdijevanja naftom, a da pri tome ne prihvate rješavanje širih problema razvoja i odgovarajuće promjene u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Udaljavanje industrijski razvijenih zemalja od ideje o potrebi suštinskih promjena u međunarodnim ekonomskim odnosima i razrada vlastitog koncepta, koji, u stvari, podrazumijeva jačanje sadašnjeg neravnopravnog sistema uz unošenje novih elemenata neokolonijalizma, tijesno su povezani sa kretanjima u svjetskoj privredi koja su industrijski razvijenim zemljama Zapada omogućila da ponovo ovladaju svim bitnim polugama međunarodnih ekonomskih odnosa. U tom smislu mogu se posebno izdvojiti slijedeći momenti:

Digitized by Google

— Raznim mjerama razvojne i ekonomske politike (štednja energije, stvaranje zaliha nafte do 90 dana potrošnje, razvoj nuklearne i drugih vidova energije, vezivanje zemalja OPEC-a raznim bilateralnim aranžmanima itd.) industrijski razvijene zemlje su uspjele da umanje svoju zavisnost od uvoza nafte, da utiču na ponudu i potražnju i da blokiraju dalje naglo povećanje cijena nafte. Otuda su nafta i zemlje OPEC-a izgubile svoj raniji značaj kao faktor u rješavanju međunarodnih ekonomskih odnosa.

— Industrijski razvijene zemlje su bankarskim sistemom uspjele da izvrše reciklažu petrodolara i da time ostvare kontrolu nad njihovim kretanjem i upotrebom. Pošto su na međunarodnom tržištu kapitala zemlje u razvoju bile veliki korisnici tih sredstava, to je sa povećanjem zaduženosti porasla i njihova zavisnost od razvijenih zemalja. Spor oko finansijskih sredstava Irana i iskustvo nekih drugih zemalja OPEC-a pokazali su da sa plasmanom novca u međunarodni bankarski sistem raste posredna i neposredna zavisnost i tih zemalja.

— Industrijski razvijene zemlje Zapada su raznim mjerama ekonomske politike (nesrazmjerno visoke kamate, obaranje cijena sirovina, povećanje cijena hrane i industrijskih proizvoda, čvrsta kontrola nad transferom tehnologije itd.) uspjele da inflacijom i kretanjem terms of trade najveći dio tereta prilagođavanja novim cijenama energije prebace na druge zemlje.

— Zemlje u razvoju nijesu uspjele da se organizuju tako da kroz udruženja proizvođačâ sirovina i na druge načine djeluju na materijalna kretanja, čime bi ojačale svoju pregovaračku snagu. Otuda su se jedinstvo Grupe 77 i platforme za pregovore formirali na nivou maksimalističkih zahtjeva, kojima su zadovoljavane potrebe i interesi svih zemalja u razvoju, ali je to istovremeno slabilo njihovu pregovaračku poziciju i olakšavalo razvijenim zemljama da im se suprotstavljaju kao nerealnima.

— Istočnoevropske socijalističke zemlje su na riječima podržavale stavove zemalja u razvoju o novom međunarodnom ekonomskom poretku, dok su se istovremeno — pod izgovorom da odgovornost za položaj zemalja u razvoju snose bivše metropole — distancirale od učešća u stvarnim akcijama i mjerama koje bi dovele do poboljšanja položaja zemalja u razvoju. To je, sa svoje strane, bio alibi i za razvijene zemlje Zapada da se odbojno odnose prema predlozima zemalja u razvoju.

Takva kretanja na međunarodnom ekonomsko-političkom planu dovela su do postupnog distanciranja industrijski razvijenih zemalja Zapada od ideje o uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka, do slabljenja njihovog interesa za promjene u međunarodnim ekonomskim odnosima i do formulisanja vlastite strategije koja, u stvari, znači jačanje postojećeg međunarodnog ekonomskog sistema. Ovo potvrđuje njihov odnos prema ideji o globalnim pregovorima, zatim zastoj do kojega je došlo u pregovorima o kodeksu ponašanja u oblasti transfera tehnologije, kodeksu ponašanja transnacionalnih kompanija, ili u pregovorima o revi-

Digitized by Google

ziji Pariske konvencije o industrijskoj svojini itd., kao i odugovlačenje sa zaključivanjem robnih sporazuma i stupanjem na snagu Zajedničkog fonda za sirovine, ili distanciranje od nekih praktično dogovorenih okvira međunarodne ekonomske saradnje, kao što je slučaj sa Konvencijom o pravu mora.

4. Prema tome, ponašanje i evolucija stavova industrijski razvijenih zemalja Zapada odražava njihovo saznanje o tome da one još uvijek imaju ključni položaj i odlučujuću ulogu u utvrđivanju uslova razvoja svjetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa. Međutim, tehničko-tehnološki napredak i razvoj svjetske privrede povećali su stepen ekonomske međuzavisnosti, a raspad kolonijalnog sistema i pojava velikog broja novooslobođenih i samostalnih zemalja bitno su promijenili osnovne pretpostavke za međunarodnu ekonomsku saradnju.

To su istovremeno i osnovni elementi koji opredjeljuju realne okvire i utiču na poglede industrijski razvijenih zemalja Zapada kada je riječ o položaju i saradnji sa zemljama u razvoju. Pri tome treba imati na umu razlike u položaju, interesima i političkoj orijentaciji pojedinih razvijenih zemalja, što se svakako odražava na njihove stavove i ponašanje u odnosu na zemlje u razvoju i međunarodnu ekonomsku saradnju, ali se ipak kao zajednički mogu uzeti slijedeći stavovi:

— u uslovima rastuće međuzavisnosti u svijetu jača uloga i značaj zemalja u razvoju, a posebno kao partnerâ za obezbjeđenje energetskih i drugih sirovina i tržišta za gotove proizvode industrijski razvijenih zemalja;

— razvoj svjetske privrede zavisi u prvom redu od ekonomske politike i kretanja u privredama industrijski razvijenih zemalja Zapada, pa to uslovljava i u skladu sa tim treba rješavati probleme razvoja zemalja u razvoju;

— zemlje u razvoju su dinamičan faktor svjetske privrede, po društveno-ekonomskom sistemu su bliske zapadnim zemljama, pa ih treba integrisati u postojeći međunarodni sistem robno-novčanih odnosa;

— zemlje u razvoju nijesu homogena cjelina, jer se bitno razlikuju po stepenu svoje razvijenosti, pa su otuda potrebni diferencirani prilaz i specifična rješenja u saradnji sa pojedinim grupama zemalja u razvoju.

Polazeći od takvog osnovnog prilaza, industrijski razvijene zemlje, uz određene nijanse u stavovima, prihvataju potrebu nužnih adaptacija u odnosima, ali uz zadržavanje svog dominantnog i privilegovanog položaja u svjetskoj privredi. Međutim, pošto zemlje u razvoju postaju sve značajniji ekonomski partner, iz ekonomsko-političkih razloga razvijene zemlje žele da izbjegnu konfrontaciju sa njima. Stoga prihvataju djalog, ali ne i suštinske pregovore koji bi vodili stvarnoj promjeni postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa i uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Digitized by Google

Uvažavajući stvarne promjene u svjetskoj privredi i polazeći od sopstvenih interesa, industrijski razvijene zemlje ističu u prvi plan rješavanje određenih konkretnih pitanja, kao što su: razvoj energetike u zemljama u razvoju, što bi trebalo da smanji njihov pritisak na tražnju nafte; rješavanje problema hrane i prehrambene sigurnosti u zemljama u razvoju, što predstavlja neodložan ekonomsko-politički zadatak; stvaranje uslova za dalji razvoj sirovinskih kapaciteta u zemljama u razvoju, jer njihov razvoj zaostaje uslijed pada cijena sirovina, što može dovesti do nestašice i skoka njihovih cijena u uslovima oživljavanja privredne aktivnosti; rješavanje platnobilansnih teškoća i održavanje otvorenog tržišta zemalja u razvoju, što je od vrlo velikog značaja za podržavanje privredne aktivnosti u razvijenim zemljama itd. Na ovoj liniji su i zaključci »Brantove komisije«, koja je u prvom redu usmjerena na predlaganje rješenja za aktuelne, hitne potrebe zemalja u razvoju.

Pored ovako sumiranih zajedničkih pogleda industrijski razvijenih zemalja, postoje i znatne specifičnosti i razlike u njihovim stavovima u odnosu na zemlje u razvoju. To je, bez sumnje, prouzrokovano osobenostima ekonomskih uslova, ali i tradicionalnim kulturnim i drugim vezama, kao i političko-strateškim konceptima i interesima. Kao ilustraciju toga dovoljno je podsjetiti da zapadnoevropske zemlje daleko više zavise od uvoza energetskih i drugih sirovina i da prodaju srazmjerno daleko više svojih proizvoda zemljama u razvoju nego Sjedinjene Države, koje imaju jaku svoju vlastitu energetsku i sirovinsku osnovu, kao i dominantan položaj na međunarodnom monetarno-finansijskom planu.

Pogled administracije SAD na saradnju sa zemljama u razvoju podređen je strateško-političkom konceptu odnosa sa glavnim rivalom Amerike na svjetskom planu, to jest sa SSSR-om. Otuda orijentacija: na bilateralizam, koji — prema njihovoj ocjeni — pruža najveće šanse za nametanje i respektovanje interesa SAD; na određeno distanciranje od aktivnosti u okviru sistema OUN, gdje su — zbog krutih i ekstremnih stavova — izloženi pritiscima brojnih zemalja članica; i to uz nastojanje da se ojača pozicija međunarodnih institucija kao što su Međunarodni monetarni fond, Međunarodna banka i GATT, u kojima imaju vodeću ulogu. Ovakav prilaz je u osnovi usmjeren na blokovsko svrstavanje i nužno vodi slabljenju multilateralnih oblika međunarodne ekonomske saradnje. Istovremeno, na ekonomskom planu osnovna orijentacija je usmjerena na stvaranje uslova za prodor privatnog kapitala i time na dugoročno jačanje ekonomsko-političkih pozicija SAD. Tome cilju su podređene mjere, kao što su: smanjenje i političko uslovljavanje finansijske pomoći zemljama u razvoju; nepovoljnije davanje kredita i otežavanje uslova zaduživanja na međunarodnom tržištu kapitala; zaoštravanje uslovâ, u vođenju ekonomske politike, za dobijanje kredita od Međunarodnog monetarnog fonda; ograničavanje sredstava Međunarodne banke za finansiranje razvojnih programa zemalja u razvoju itd.

Digitized by Google

Zemlje Evropske ekonomske zajednice pokazuju znatno viši stepen zainteresovanosti za saradnju i veću fleksibilnost u traženju rješenja za unapređenje ekonomskih odnosa sa zemljama u razvoju. To pokazuje, na primjer, Konvencija Lome, kojom su zemlje Evropske ekonomske zajednice dale određeni preferencijalni tretman i garantovale prihode od izvoza određenih roba iz 63 zemlje u razvoju. Takav odnos svakako je motivisan ekonomskim razlozima (38% izvoza EEZ otpada na zemlje u razvoju, 12% na SAD, a svega 2% na Japan), ali i političkim interesima i brojnim vezama sa zemljama u razvoju — bivšim kolonijama. Otuda zemlje Evropske ekonomske zajednice pokušavaju da igraju ulogu posrednika u saradnji između razvijenih i zemalja u razvoju, ali se to uvijek kreće u okviru postojeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa.

Jedna grupa manjih, industrijski razvijenih zemalja, koja obuhvata skandinavske zemlje, Austriju, Holandiju, Irsku, Belgiju, Australiju i Kanadu, najdalje je otišla u stavovima i praktičnim mjerama saradnje sa zemljama u razvoju. One sebe nazivaju »zemljama sličnomišljenicama«, često razmjenjuju mišljenja i međusobno se konsultuju, ali, i pored vrlo argumentovanih stavova, nemaju dovoljnu specifičnu težinu da bitnije utiču na opredjeljenje svih industrijski razvijenih zemalja.

Pod uticajem ekonomske krize i izraženih unutrašnjih ekonomsko-političkih teškoća u industrijski razvijenim zemljama Zapada stalno slabi interes i raspoloženje za pružanje pomoći i za traženje rješenja za probleme zemalja u razvoju. Značajan napor usmjeren na mobilizaciju javnog mnjenja i unutrašnjih političkih snaga u industrijski razvijenim zemljama, a i na širem planu, predstavljao je rad »Brantove komisije«, koja je okupila izvestan broj uglednih političara i javnih radnika sa različitim političkim opredjeljenjem. Iza rada te komisije svakako stoje i interesi Socijalističke internacionale, koja i tim putem traži mogućnosti za djelovanje u zemljama u razvoju, a posebno u Latinskoj Americi.

5. U okviru priprema za brojne međunarodne konferencije zemlje u razvoju su razradile svoje stavove o svim bitnim pitanjima međunarodnog ekonomskog života. Predlozi Grupe 77 služe, po pravilu, kao osnova za diskusiju i opredjeljivanje drugih grupa zemalja za određene stavove. Međutim, zemlje u razvoju su, sa smanjenjem značaja nafte i opadanjem uticaja OPEC-a, izgubile na udarnoj snazi i vrlo teško uspijevaju da se izbore čak i za nužne promjene.

Za ponašanje industrijski razvijenih zemalja Zapada dugo vremena je bilo karakteristično da nijesu prihvatile predloge zemalja u razvoju, ocjenjujući ih najčešće kao pretjerane i nerealne, ali nijesu izlazile sa svojim predlozima rješenja. Takav odnos prema predlozima Grupe 77 poslužio je kao argument zemalja u razvoju koje su nastupale sa ekstremnih pozicija i zalagale se za konfrontaciju. Industrijski razvijene zemlje i dalje ne pokazuju spremnost da prihvataju predloge Grupe 77, ali su u međuvremenu razradile

Digitized by Google

svoj prilaz međunarodnim ekonomskim odnosima i u okviru toga stavove prema saradnji sa zemljama u razvoju. Koristeći svoj položaj, razvijene zemlje te svoje stavove sprovode u okviru aktivnosti međunarodnih organizacija, ili na bilateralnom planu.

Polazeći od naprijed navedenih pogleda na zemlje u razvoju i na njihovo mjesto u svjetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima, industrijski razvijene zemlje su razradile svoj koncept koji polazi od slijedećih osnovnih postavki.

Zemlje u razvoju ne predstavljaju homogenu cjelinu, bitno se razlikuju u pogledu prirodnih bogatstava i stepena razvijenosti, kao i mogućnosti uklapanja u međunarodne ekonomske tokove, pa je otuda potreban diferencirani prilaz saradnji sa njima. Polazeći od toga, one su arbitrarno svrstale zemlje u razvoju u slijedeće grupe:

a) zemlje u razvoju — proizvođači nafte, koje imaju velika prirodna bogatstva, finansijska sredstva za razvoj i sa kojima postoji mogućnost svestrane bilateralne ekonomske saradnje;

b) najrazvijenije zemlje u razvoju, takozvane novoindustrijalizovane ZUR, koje su dostigle toliki stepen razvoja i konkurentske sposobnosti da se mogu uključiti u međunarodnu razmjenu, uz preuzimanje recipročnih obaveza, a svoje potrebe u finansiranju razvoja rješavaju na tržištu kapitala;

c) srednje razvijene zemlje u razvoju, kojima je potrebna finansijska i druga pomoć međunarodne zajednice da bi ostvarile svoje razvojne programe. Za njih bi bio rezervisan najveći dio kredita Međunarodne banke i regionalnih banaka, kao i olakšice u razmjeni na osnovi opšte sheme preferencijala; i, na kraju,

d) grupa najmanje razvijenih zemalja, kojima je potrebna pomoć bespovratnim i koncesionim finansijskim sredstvima, kao i pomoć za rješavanje elementarnih potreba društva — prehrane, razvoja materijalne i društveno-administrativne infrastrukture itd.

Za vrijeme Karterove administracije bila je lansirana ideja o rješavanju problema razvoja i saradnji sa zemljama u razvoju, na osnovi takozvanog zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba. Takav prilaz trebalo je da ima višestruko dejstvo, to jest da pomoć obuhvati uglavnom najmanje razvijene zemlje u razvoju, da se javna pomoć usmjeri na rješavanje infrastrukturnih problema kako bi se stvorili uslovi za nastupanje transnacionalnih i drugih kompanija, da se privredni razvoj zemalja u razvoju usmjeri u skladu sa sirovinskim i drugim potrebama razvijenih zemalja i da se ublažavanjem ekonomskih problema spriječi jačanje revolucionarnih pokreta u tim zemljama.

U novije vrijeme je koncept zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba napušten, a razrađen je princip graduacije. Prema već usvojenoj praksi u Međunarodnoj banci, zemlja u razvoju koja dostigne dohodak po stanovniku od 2.650 dolara gubi pravo na korišćenje kredita Međunarodne banke, a finansiranje svojih razvojnih potreba treba da rješava na tržištu kapitala. U toku je priprema sličnog cenzusa i za gubljenje prava na korišćenje opšte sheme preferencijala, a predlaže se da se te zemlje, uz pružanje re-

Digitized by Google

cipročnih koncesija, uključe u postojeći sistem međunarodne robne razmjene. Uvođenje graduacije se pravda potrebom da se prednosti u razmjeni i finansiranju rezervišu za manje razvijene zemlje u razvoju. U stvari, riječ je o reviziji ranije usvojenog stava o nerecipročnim koncesijama za zemlje u razvoju i ukidanju olakšica za zemlje koje su ostvarile izvjestan napredak u razvoju, a da time manje razvijene zemlje u razvoju gotovo ništa ne dobijaju.

Novim prilazom je predviđen i sistem konsultacija razvijenih i zemalja u razvoju, i to kako na bilateralnom planu o problemima pružanja pomoći i razvojnim problemima pojedinih zemalja u razvoju tako i grupno o specifičnim pitanjima kao što su problem Sahelskih zemalja, korišćenje finansijskih fondova arapskih zemalja, saradnja novoindustrijalizovanih i razvijenih zemalja u okviru GATT-a itd. Sve su to metodi za uključivanje zemalja u razvoju u postojeći sistem međunarodnih robno-novčanih odnosa, pri čemu razvijene zemlje arbitrarno određuju uslove i sprovode mjere na tom planu.

Diskusija o sudbini globalnih pregovora je pokazala da su razvijene zemlje spremne da ih prihvate, ali samo kao odgovarajuću vrstu globalnog dijaloga, dok, u suštini, ne prihvataju pregovore o promjeni postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. U stvari, prema tom konceptu bitna pitanja svjetske privrede treba da se rješavaju u međunarodnim agencijama i institucijama u kojima razvijene zemlje imaju predominantan uticaj. Polazeći od toga, SAD su iznijele niz predloga o proširenju nadležnosti i promjeni prirode GATT-a (uključivanje usluga i investicija, konsultacije o uključivanju novoindustrijalizovanih zemalja u međunarodni trgovinski sistem itd.), što bi, ukoliko bi se prihvatilo, vodilo stvaranju organizacije poput OECD.

Ovaj koncept, u osnovi, polazi od stavova SAD, a prihvataju ga i ostale razvijene zemlje. Takav stav se pravda potrebom da se približe gledišta kako bi se SAD privoljele na veću saradnju sa zemljama u razvoju. Bliža analiza i praksa pokazuju da je posrijedi arbitrarno nametanje uslovâ i obezvređivanje nekih bitnih tekovina na planu poboljšanja položaja zemalja u razvoju. Ovakav prilaz razvijenih zemalja nužno se mora odraziti na jedinstvo Grupe 77, što je svojevrstan udarac međunarodnoj saradnji i razumijevanju.

6. U postojećim međunarodnim ekonomsko-političkim uslovima, da bi se zaustavio trend obezvređivanja multilateralne ekonomske saradnje, potrebna je pojačana aktivnost nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju. Za jedinstvo Grupe 77 posebno je važno da se ta aktivnost ostvaruje u sledećim pravcima.

U središtu pažnje treba stalno da bude borba za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, ali shvaćenog kao dugoročni proces u okviru kojega treba izgrađivati nove odnose polazeći od sazrijevanja svijesti, pomjeranja u odnosima snaga i promjena u materijalnim kretanjima. Otuda se mora koristiti sva-

Digitized by Google

ka prilika da se problemi međunarodnih ekonomskih odnosa i položaj zemalja u razvoju razmatraju na političkom nivou, kao i da se pri traženju rješenja polazi od mogućih dodirnih tačaka, zajedničkih interesa i potreba daljeg razvoja svjetske privrede.

Položaj zemalja u razvoju se dalje pogoršava, a jedan broj tih zemalja se bori sa teškoćama egzistencijalne prirode. U takvim uslovima dužna pažnja se mora posvetiti aktuelnim i neodložnim problemima ugroženih zemalja i reaktivirati celokupan sistem pregovora u okviru OUN. U neposrednoj budućnosti od posebnog su značaja pripreme i rezultati predstojećeg Sedmog sastanka šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, ministarske konferencije GATT-a u Ženevi i održavanje Šestog UNCTAD-a u junu slijedeće godine u Beogradu.

Na konferencijama nesvrstanih zemalja, kao i na konferenciji zemalja u razvoju u Karakasu, usvojeni su dalekosežni programi međusobne saradnje nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju. Već početni rezultati pokazuju veliki interes zemalja u razvoju za takvu saradnju i mogućnosti koje ona otvara. Značaj te saradnje je utoliko veći što ona ima za cilj ne samo da olakša rješavanje brojnih ekonomskih teškoća, već i da učvrsti pregovaračku poziciju zemalja u razvoju, što, uz političko djelovanje i aktiviranje sistema OUN, treba da ojača borbu za uspostavljanje pravednijih međunarodnih odnosa.

Digitized by Google

Dušan Nikoliš

Trilateralizam kao globalna međunarodna koncepcija SAD sedamdesetih godina

Osnovni teorijsko-ideološko-politički elementi trilateralizma. Shvatanje Bžežinskog

Glavne ideje i teorijsko-ideološko-politički osnovi trilateralizma postavljeni su još sredinom 1973. godine (dakle, u vreme Niksonove administracije i na završetku vijetnamskog rata, vrhunca detanta i Kisindžerove diplomatije, a pre akcije zemalja u razvoju za uspostavljanje NMEP-a) u članku prof. Bžežinskog *Američka spoljna politika. Traganje za središtem*[1] u časopisu »Foreign Affairs«, koji je predstavljao svojevrsnu programsku političku platformu i pledoaje za tek osnovanu Trilateralnu komisiju (jula 1973), na čijem čelu se, u svojstvu njenog direktora i direktora Instituta za istraživanje međunarodnih promena Kolumbija univerziteta, nalazio upravo Bžežinski, a članovi iz SAD, među ostalima, bili su: Karter, Mondejl, Braun, Vens, Kuper, Bergsten i drugi. U tom smislu se može reći da je trilateralni koncept (koncept trilateralizma) međunarodnih odnosa utisnuo odlučujući pečat karakteru i elementima globalne međunarodne koncepcije buduće administracije. Bžežinski je te svoje ideje o međunarodnim odnosima i ulozi SAD

[1] Z. Brzezinski, *US Foreign Policy: The Search for Focus*, »Foreign Affairs«, jul 1973.

Digitized by Google

u njima iz pomenutog članka temeljio na nekim ranijim pisanjima i istraživanjima[2], a dopunio ih je sredinom 1976. godine u svojstvu savetnika demokratskog predsedničkog kandidata i budućeg predsednika SAD, člankom *Amerika u neprijateljskom svetu*[3], u časopisu »Foreign Policy«, povodom 200-godišnjice SAD.

U tekstu *Američka spoljna politika. Traganje za središtem* Bžežinski je, slično svojim prethodnicima, na dnevni red stavio ponovno definisanje uloge i mesta SAD u međunarodnim odnosima, kao i samih međunarodnih odnosa i međunarodnog poretka u ambivalentnom dobu, koje je definisao kao vreme između dve epohe u kojem su uhvaćene i u kojem su se zadesile i SAD. U pristupu tim novim određenjima Bžežinski je polazio od promena u međunarodnim odnosima i svoga viđenja tih promena, s jedne strane, i kritike propusta, nedostataka Nikson-Kisindžerove spoljne politike u odgovoru na promene, s druge, da bi zatim došao do sopstvenog koncepta trilateralizma kao najboljeg međunarodno-ideološko-političkog i metodološkog okvira za unapređenje i učvršćenje vodeće političke, ekonomske i vojne uloge SAD u svetu.

Te promene koje su zahvatile svet, civilizaciju i SAD, po Bžežinskom, bile su: transformacija američke privrede od autarkične privrede, u pogledu sirovina, u zavisnu privredu u odnosu na veće sirovine; zatim, sve veća privredna i opšta međuzavisnost sveta koja uključuje i SAD; međuzavisnost koja skida sa dnevnog reda ranije alternative izolacionizma, ili internacionalizma u odnosima SAD sa svetom, i nameće jedino pitanje formi i stepena međuzavisnosti kao alternativu; međuzavisnost i u političkim odnosima, među rivalima itd.

Analiza Nikson-Kisindžerove spoljne politike i međunarodne koncepcije temeljila se na nekoliko momenata: na kritici osnovnog konceptualnog okvira tradicionalne ravnoteže sile i sumnji u njega kao adekvatnom odgovoru na »svet kojim dominiraju nagle promene« i u kome postoji velika asimetričnost među glavnim silama u okviru sistema ravnoteže sile (SAD i SSSR, približne vojne snage, ali ne i ekonomske, Japan i Zapadna Evropa, ekonomski simetrični Americi i SSSR-u, ali ne i vojno i slično), zatim, na kri-

---

[2] Z. Brzezinski, *Between Two Ages, Americas Role in Technetronic Era*, The Viking Press, New York, 1971 (posebno poglavlja I i IV); *SAD i treći svet*, »Međunarodna politika«, br. 517, 16. 10. 1971.

U knjizi *Between Two Ages* Bžežinski tvrdi da samo »tehnokratska« društva Zapadne Evrope, Japana i SAD imaju globalnu svest sposobnu da koristi modernu tehnologiju koja bi donela mir i prosperitet svetu. Na kraju knjige on predlaže stvaranje trilateralnog okvira među elitom »tehnotronskih« društava, u kojem bi se raspravljala najvažnija pitanja i politički problemi vremena. Taj predlog je realizovan 1973. godine osnivanjem Trilateralne komisije; Dž. Karter se priključio komisiji kao guverner Džordžije. Njega je Bžežinski jednom opisao kao »novog postideološkog političara koji ne pripada ni jednom ideološkom pregratku«.

[3] Z. Brzezinski, *America in a Hostile World*, »Foreign Policy«, br. 23, leto 1976.

Digitized by Google

tici indiferentnosti Niksonove administracije prema problemima zemalja u razvoju; na kraju, na kritici manjkavosti odnosa sa evropskim saveznicima i Japanom.

Bžežinski, kao predstavnik »planetarnih humanista«, nasuprot »realistima sile« tipa Kisindžera, razmatrao je i osnovne američke prioritete u međunarodnim odnosima — u kojima politika međuzavisnosti (pre svega, između SAD, Zapadne Evrope i Japana) počinje da zasenjuje politiku konfrontacije sa komunističkim svetom, i gde bliska povezanost ekonomskih, sigurnosnih i političkih, unutrašnjih i međunarodnih pitanja postaje najbitniji aspekt odnosa.

1) Za njega je, među prioritetima, od kojih neki nisu novi, ali su im potrebni preformulacija ili novi naglasci, i dalje najviši prioritet pitanje bezbednosti SAD, pošto opasnost rata nije potpuno iščezla, mada je rat, izuzev konvencionalnog, nenuklearnog, postao svojevrstan luksuz. U tom cilju se napori usmereni na jačanje američko-sovjetskih angažmana na polju kontrole naoružanja moraju nastaviti i kroz tu oblast je Bžežinski posmatrao mahom odnose sa SSSR-om.

2) Drugo, za Bžežinskog pitanje *»načina na koji se treba baviti komunističkim svetom ostaje ključni problem za američku spoljnu politiku, ali on više ne može predstavljati centralni problem«*[4] (*kurziv* — D. N.). Jer u suprotnom, kao u slučaju Nikson-Kisindžerove politike i »realista sile«, koji su se, po Bžežinskom, tim problemom kao centralnim bavili dosta uspešno, ostala dva glavna problema sa kojima se suočavaju SAD — zemlje u razvoju i odnosi sa saveznicima — ostaju zapostavljena. Naime, ne mogu se efikasno rešavati na osnovi prilaza »realista sile« i koncepta ravnoteže sile, već na temelju kooperativnog duha, međuzavisnosti i »planetarnog humanizma«.

Očito je da je za Bžežinskog postavljanje odnosa sa zapadnim saveznicima i zemljama u razvoju u centralni plan, i kombinacija te dve relacije, bilo vrlo značajno za uređivanje takvih međunarodnih odnosa koji bi u novim uslovima najviše odgovarali interesima i ulozi SAD kao supersile, i u kojima bi se ti interesi i ta uloga mogli najadekvatnije ostvarivati. »Pouke iz prošlosti jasno pokazuju da proces oblikovanja stabilnijeg i društveno naprednijeg sveta traži šire napore onih koji dele i izvesne filozofske pretpostavke i potrebu za resursima. Ovaj uslov na prvom mestu nameće specijalne obaveze Sjedinjenim Državama, Zapadnoj Evropi i Japanu da kreiraju svoju spoljnu politiku imajući na umu širi smisao od onog koji diktiraju nacionalni interesi sami po sebi. Ako se ovi razvijeni delovi sveta ne pokrenu u pravcu veće i aktivnije saradnje, postoji velika verovatnoća da će se svetska ekonomija usitniti, a društvene zategnutosti unutar razvijenih zemalja i zemalja u razvoju pojačati.«[5]

[4] Z. Brzezinski, *US Foreign Policy*..., str. 721.

[5] Isto, str. 722—723.

Digitized by Google

»Bliža saradnja među razvijenim industrijskim društvima — nastavlja Bžežinski — koja dele izvesne zajedničke političke vrednosti, pomogla bi stvaranju jednog stabilnog jezgra za globalnu politiku na čijoj osnovi bi se mogao obezbediti čvrst odgovor na tradicionalne pretnje ratom ili na novu opasnost od društvenog rasparčavanja koje prouzrokuje beda... Atlantski koncept je bio kreativan odgovor problemima hladnog rata. Danas je atlantski okvir suviše uzak da obuhvati nebrojene izazove i okolnosti sa kojima se suočava međunarodna zajednica. Prihvatanje stava da bez tešnje američko-evropsko-japanske saradnje najveći problemi današnjice ne mogu biti efikasno rešavani, i da aktivno unapređenje takve trilateralne saradnje mora sada postati centralni prioritet američke politike, znači priznavanje ove realnosti. A to ne podrazumeva drugo nego slobodno, tešnje i više institucionalizovano političko konsultovanje između tri centra moći... Ove konsultacije, smišljene tako da razviju zajedničku politiku u odnosu na različite probleme sa kojima se suočava svetska zajednica, moraju od početka biti zasnovane na trilateralnom paritetu.«[6]

Takva jedna trilateralna zajednica razvijenih (post)industrijskih kapitalističkih zemalja, po Bžezinskom, morala bi uključivati Japan od samog početka, a ne samo u krajnjoj liniji, i, još važnije, tešnje institucionalno-organizacione forme, kao što su: redovne i formalne političke konsultacije, zajedničko političko i strateško planiranje, održavanje godišnjih trilateralnih sastanaka kabineta, uspostavljanje stalnog sekretarijata, konsultacije u širem okviru koje bi obuhvatale i zemlje izvan trilateralnog trougla, proširenje konsultacija i saradnje i na parlamente itd. Isto tako, zajednica bi pretpostavljala dublju povezanost bezbednosnih interesa SAD, Zapadne Evrope i Japana, koja je i inače postojala.

U užem smislu, trilateralni koncept Bžežinskog iz 1973. godine predstavljao je varijantu jačanja kohezije, centripetalnih sila i savezništva između SAD i zemalja industrijske demokratije i Japana (»Atlantsko-pacifička povelja«), vrstu odgovora na sve snažnije ekonomske i političke autonomističke i centrifugalne manifestacije u atlantskom savezništvu, koje bi vremenom trebalo da preraste u zajednicu razvijenih industrijskih država.

U širem, značajnijem smislu, trilateralizam Bžežinskog je predstavljao najširi ideološko-politički konceptualni okvir za ponovno očuvanje, definisanje i unapređivanje globalne vodeće političke i ekonomske uloge i moći SAD u izmenjenim međunarodnim odnosima, to jest suptilnijeg vida liderstva — kroz trilateralnu zajednicu, a preko nje bi bila obezbeđena trojna podela obaveza i odgovornosti za ukupne međunarodne odnose — posebno ekonomske. Sledstveno tome, potajna dugoročna ambicija trilateralizma je bila da se koncept trilateralne zajednice vremenom proširi na sve veći prostor, da se on, uključivanjem sve većeg broja zemalja, posebno razvijenijih zemalja u razvoju, učini dominantnim

[6] Isto, str. 723.

Digitized by Google

globalnim okvirom međunarodnih odnosa. U tom smislu je bio i zamišljen odnos i stav prema svetu u razvoju, ne kao partneru trilateralizma, već kao, na prvom mestu, sirovinsko-energetskoj bazi razvijenog sveta, a postepeno prerađivačko-industrijskom partneru, i opet u funkciji unapređivanja dugoročnog ekonomskog razvoja industrijskog sveta.

Uza sve to, izbijao je i benevolentan ton prema položaju i nerazvijenosti zemalja u razvoju i njihovoj budućnosti. »Teško je sagledati — pisao je Bžežinski 1971 — kako bi se bez takve zajednice razvijenih nacija (trilateralne — prim. D. N.) mogla pokrenuti neka efikasna široko zasnovana akcija za rešavanje problema trećeg sveta. Ujedinjene nacije ... očigledno ne mogu preduzeti takvu akciju; one nemaju ni sredstava za to ni potrebne političke volje. Takav zajednički poduhvat mogu započeti samo države koje imaju, bar u izvesnoj meri, razvijen osećaj zajedničke odgovornosti i interesa.«[7] »Suštinski je značajno da bogatije zemlje razviju sveobuhvatniju, kooperativniju i plansku politiku prema siromašnijim delovima sveta.«[8]

Osnovna teza i ideja Bžežinskog, od bitnog uticaja na oblikovanje međunarodne koncepcije Karterove administracije i redefinisanje i učvršćivanje uloga i mesta SAD u »svetu koji se neprekidno menja«, a koju je on lansirao u članku *Amerika u neprijateljskom svetu*, svodila se na to da su se SAD poslednjih godina, sa nasleđem hladnoratovske politike i Vijetnama, našle i zatekle u opsadi neprijateljskog sveta, da su se okružile njime suočene sa opasnošću da budu izolovane. Pri tome se pod neprijateljskim svetom mislilo, pre svega, na svet zemalja u razvoju i nesvrstanih zemalja i na njihovo delovanje na globalne tokove u međunarodnim odnosima. Po njemu, svet se za Ameriku pojavljuje kao neprijateljski ne zbog toga što on sebe proglašava takvim, već zato što je ono što se u tom svetu događa toliko u suprotnosti sa američkim vrednostima i očekivanjima. Pojava sveta zasnovanog na samoodređenju i nezavisnosti postala je za Bžežinskog, u neku ruku, problem i pretnja za SAD, »zemlju koja je dala toliki neposredan doprinos stvaranju novog sveta«. »Svetska politika postaje više egalitaristički nego slobodarski orijentisana, uz zahteve koji potiču od politički sve više aktiviranih masa i koji se više usredsređuju na materijalnu jednakost nego na duhovnu ili pravnu slobodu. Štaviše, globalna raspodela moći počinje da ide u prilog političkim sistemima (misli se na sisteme u zemljama u razvoju — prim. D. N.) koji su filozofski, kulturno, etnički i rasno vrlo udaljeni od američke prošlosti, dok proces preraspodele te moći preti novim formama nasilja.«[9] Sve to, po Bžežinskom, u Americi stvara neizvesnost u pogledu poverenja u globalne promene, a u mnogim delovima sveta osećanje da su SAD protiv promena, a to do-

[7] Z. Brzezinski, *SAD i treći svet*, str. 10.
[8] Z. Brzezinski, *US Foreign Policy* ..., str. 726.
[9] Z. Brzezinski, *America in a Hostile World*, str. 65.

Digitized by Google

vodi i do oštrog zaokreta u načinu na koji SAD shvataju sebe u odnosu na ostatak sveta, i obrnuto, u načinu na koji veliki deo sveta posmatra SAD. »Danas se mnogi Amerikanci u užasu povlače iz sveta za koji misle da se kreće u pogrešnom pravcu, dok mnogi, posebno u novim zemljama, posmatraju SAD kao indiferentnu ili čak zemlju neprijateljski raspoloženu prema njima.«[10]

Opasnost i pretnju od takozvane filozofske, odnosno političke izolacije SAD u neprijateljskom svetu Bžežinski je video u tome što se u novije vreme tradicionalne američke vrednosti — individualizam, privatna inicijativa, radna etika i efikasnost — osporavaju u zemlji, a još više u inostranstvu, uz favorizovanje etatizma, uz naglašavanje značaja kolektiva (nacionalnog ili društvenog), društvene jednakosti i blagostanja, dok su u periodu posle drugog svetskog rata američke vrednosti i interesi bili u skladu sa vrednostima i interesima sveta, a Amerikanci su jačanje sopstvene slobode videli u zaštiti slobode u Zapadnoj Evropi, a unapređenje sopstvene ekonomske moći u finansiranju privrednog oporavljanja Evrope i Japana. »Stvorio se jaz između vrednosti i shvatanja Amerike i glavnih delova sveta.«[11] Kao jedan od najsnažnijih izraza tog »filozofsko-vrednosnog« i političkog jaza između SAD i »ostatka« sveta, izolacije SAD i rastućeg neprijateljstva većine sveta prema spoljnoj politici SAD, za Bžežinskog je bila težnja zemalja u razvoju za uspostavljanjem novog međunarodnog ekonomskog poretka, prema kojoj je odnos SAD uveliko ambivalentan. »Traženje većeg blagostanja u svetu mnogim Amerikancima izgleda kao zahtev za posezanjem za njihovim resursima i kao predskazivanje konfiskovanja plodova njihovog rada, usled čega su simpatije prema novim državama postepeno zamenjene rastućom sumnjičavošću i antipatijom.«[12] Među osnovne faktore koji su produbili taj jaz i okružili SAD neprijateljskim svetom Bžežinski je na prvom mestu uvrstio karakter i suštinu spoljne politike Niksonove administracije koju je odlikovao statički pogled na svet zasnovan na tradicionalnoj ravnoteži sile, pogled koji je podrazumevao prilagođavanja velikih sila na temelju interesnih sfera i sfera uticaja i uopšte bio više usmeren na očuvanje *statusa quo* nego na njegovo menjanje.

Pored opasnosti od toga da se SAD nađe u filozofskoj i političkoj izolaciji u odnosu na svet, koja je na pomolu, Bžežinski je video i pretnju od prerastanja te izolacije s vremenom u ekonomsku i društvenu. Imajući neprestano pred očima SAD kao svetsku supersilu, s jedne strane, i, s druge, svet sa svojim brzim društvenim, ekonomskim i političkim pomenama, koji često ima neprijateljski stav prema interesima SAD, a čiji su neodvojivi i veoma uticajni deo i same SAD, — Bžežinski se u svojim razmišljanjima o pulsirajućoj i protivrečnoj interakciji SAD i sveta, u suštini, usredsredio na osnovni zadatak da iznađe i kreira najoptimalniji

[10] Isto, str. 66.
[11] Isto, str. 73.
[12] Isto.

Digitized by Google

koncepcijsko-metodološki okvir i recept za kontinuirano ostvarivanje vodeće uloge i mesta SAD u međunarodnim odnosima, kao i za očuvanje i unapređenje stabilnosti i temeljnih društvenih, ekonomskih i političkih pretpostavki američkog društva. Po njemu, taj je recept, koji je on kasnije, posle imenovanja Kartera za predsednika, konkretizovao kroz spoljnopolitičke prioritete i zadatke administracije, pored trilateralnog koncepta i zajednice razvijenih zemalja, bio u pluralizmu, u globalnim, »planetarnim« razmerama, što znači: »raznolikost, a ne kretanje ka homogenom svetu zasnovanom na jednom ideološkom modelu«, i u novom kooperativnijem i diverzifikovanijem međunarodnom poretku, »što sve zahteva jednu Ameriku koja je, u svojstvu saradnika, angažovana u oblikovanju novih svetskih odnosa, uprkos rastućim egalitarističkim strastima koje se javljaju u svetu, kao i zbog njih.«[13]

U tim svojim nastojanjima Bžežinski se kretao između dva ekstrema. Na jednom kraju je bila zabrinutost za moguću izolovanost SAD. »Sumnjivo je da li bi Amerika koja bi se sama izolovala u svetu koji se brzo menja mogla sačuvati svoju unutrašnju ravnotežu, svoje vrednosti i, eventualno, svoj politički sistem.«[14] A na drugom kraju je bila odlučna samouverenost da *konačno samo Amerika* — koja, uprkos svim svojim nedostacima, ostaje »svetsko stvaralačko inovatorsko društvo, i koja je društvena laboratorija sveta, čija je sistemska ekonomska i politička uloga postala uloga ključnog stabilizatora, i koja i dalje pruža većini ljudi u svetu najprivlačnije društveno stanje« — *ima moć da oblikuje neprijateljski svet onako kako to njoj odgovara*[15] (*kurziv* — D. N.).

Trilateralizam kao osnova oblikovanja koncepcije i strategije SAD prema zemljama u razvoju i odnosima Sever — Jug

Na formiranje koncepcije i strategije SAD prema zemljama u razvoju i problemima međunarodnog ekonomskog poretka u sedamdesetim godinama uticale su u značajnoj meri ideje trilateralizma i Trilateralne komisije. Zemlje u razvoju, a posebno takozvane novoindustrijalizovane zemlje među njima, zauzimale su važno mesto u trilateralnoj koncepciji sveta, međunarodnih odnosa i međunarodnog poretka i u postepenom izgrađivanju trilateralne zajednice. U celini uzev, odnos trilateralizma (koji je nastao na vrhuncu Nikson-Kisindžerove spoljne politike i dobrim delom kao njena kritika i reakcija na njeno ograničavanje) prema mestu, ulozi i problemima razvoja zemalja u razvoju u međunarodnim odnosima i prema međunarodnom poretku bio je dvojak.

S jedne strane, pristalice i teoretičari trilateralizma su otvorenije, angažovanije, fleksibilnije i kooperativnije pristupali datom

[13] Isto, str. 95.
[14] Isto, str. 90.
[15] Isto, str. 96.

Digitized by Google

kompleksu uviđajući sav njegov značaj za SAD i industrijski svet, i međunarodne odnose uopšte, posvećujući mu daleko više pažnje, kao i njegovom svestranijem istraživanju nego što se to činilo ranije, stavljajući ga u žižu stvari. I pored uviđanja kolektivne materijalno-sirovinske i političke snage zemalja u razvoju (»pretnje trećeg sveta«), trilateralizam je, bar deklarativno-teorijski, bio sklon saradnji i kompromisu sa zemljama u razvoju, nasuprot početnim kisindžerovsko-mojnihenskim konfrontacijama. U tom smislu se za trilateralizam može reći da je predstavljao priznavanje potrebe za menjanjem međunarodnog poretka, priznavanje mesta i značaja zemalja u razvoju u međunarodnim odnosima i da je značio doprinos stvaranju bolje klime za razvijanje odnosa između svetskog Zapada i svetskog Juga, u čemu se i iscrpljuju mogućnosti njegovog dometa.

S druge strane, uzimajući u obzir taj krajnji domet i to da je trilateralizam bio ideološka međunarodnopolitička i ekonomska koncepcija jačanja vodeće političke i ekonomske uloge SAD i stabilnog razvoja zapadnih industrijskih sila, on, u suštini i u krajnjoj liniji, nije bio okrenut zemljama u razvoju i stvaranju celovitih, globalnih i trajnih pretpostavki za korenitu promenu međunarodnih uslova i osnova njihovog ekonomskog opstanka i razvoja. On je prvenstveno prihvatao potrebu promena u postojećem međunarodnom ekonomskom poretku koje bi bile u interesu razvijenog sveta, a koje bi taj svet kontrolisao, ne dovodeći ključne elemente poretka u pitanje. Ako je i bio okrenut zemljama u razvoju, to je bila selektivna, planska, kontrolisana usmerenost prema petnaestak najrazvijenijih zemalja u razvoju sa novim, propulzivnim industrijama ili obiljem nafte i prema dvadesetak onih najsiromašnijih, najzaostalijih zemalja (četvrti svet), dok je ogromna većina sveta u razvoju ostajala van njegovog domašaja.

Trilateralizam je bio usredsređen na »novoindustrijalizovane zemlje« sa ciljem da, pružanjem pomoći (ekonomske, vojne, političke) ovim zemljama, njihovom daljem ubrzanom razvoju i razvijanjem odnosa sa njima postepeno uključuje ove zemlje u svoju širu vrednosno-ideološku, ekonomsku i političku zajednicu, odvajajući ih time iz one većine i iz pokreta kojima objektivno i po svome položaju i uslovima razvoja pripadaju.

Logička osnova takvog pristupa je postavljena u jednom izveštaju Trilateralne komisije (1976. godine), u kome se kaže: »Istorija je često pokazivala da najveća opasnost međunarodnoj stabilnosti preti od strane onih zemalja čija se stvarna moć neadekvatno odslikava. U stvarnom angažovanju u relevantnim međunarodnim odnosima... Takve zemlje mogu akcijama, kao i retorikom, izazvati legitimnost sistema. Veliki deo sadašnjeg zahteva za novim međunarodnim ekonomskim poretkom direktno potiče iz takvih namera... *Samo integracijom u upravljanju međunarodnim aranžmanima te zemlje mogu sistematski ostvarivati interese*

Digitized by Google

neophodne za konstruktivnu formulaciju svojih sopstvenih spoljnoekonomskih politika«[16] (*kurziv* — D. N.).

Tu tendenciju (i element strategije i buduće Karterove politike) »kooptiranja«, »integrisanja« pojedinih zemalja u razvoju i selektivnog (slučaj po slučaj) prilaza, kao izraza »napora Severa da ojača i stabilizuje postbretonvudski sistem u nastajanju«, uočili su i kritikovali i američki analitičari, na primer, prof. R. Hansen: »Na prvi pogled, američka strategija kooptiranja mogla bi se shvatiti kao odgovor na želju Juga za sticanjem većeg uticaja u sadašnjoj globalnoj strukturi međunarodnih organizacija i u stvaranju pravila. Ali stvari sigurno tako ne posmatraju zemlje Juga, koje ispravno gledaju na to kao na politiku smišljenu da odvoji najsnažnije zemlje Juga (u smislu prirodnih izvora, monetarnih rezervi, geostrateškog položaja itd.) od Grupe 77 i pokreta nesvrstavanja, i da ih »integriše« u »klubove« Severa, kao što su OECD i grupa desetorice, u cilju davanja opšte podrške sadašnjim svetskim ekonomskim i institucionalnim pravilima ponašanja.«[17] Međutim, za neke druge kritičare američke spoljne politike, kao što je prof. S. Hofman, pitanje uključivanja zemalja u razvoju koje su na putu brže industrijalizacije u trougao kapitalističkih razvijenih zemalja »kroz raznovrsne mere ekonomskog i vojnog prilagođavanja, ima malo smisla«, pošto »neke od njih ne žele da budu izabrane: one žele promenu pravila igre i, prema tome, nemaju želju ili potrebu da raskidaju svoje savezništvo sa četvrtim svetom«[18].

Najsiromašnijim zemljama u razvoju bio je zaokupljen trilateralizam i, kasnije, Karterova politika (kampanja zadovoljavanja »osnovnih ljudskih potreba« za takozvani četvrti svet i veštačko podvajanje, izdvajanje unutar sveta u razvoju) u manjoj meri zbog obaveze, makar i simbolične pomoći pred svetskim javnim mnenjem, a u većoj zbog mogućnosti uticanja na njih iz strateških interesa. Kampanja zadovoljavanja osnovnih, minimalnih ljudskih potreba u svetu u razvoju, koju je Karterova strategija pokušavala da uključi u dijalog i pregovore Sever—Jug, kao jednu od ključnih komponenti pomoću kojih bi se ta strategija ostvarivala, predstavljala je, u stvari, taktičko razvodnjavanje akcije za uspostavljanje NMEP-a. To je izazivalo zabrinutost zemalja u razvoju, jer, po njima, »podrška Severa ideji zadovoljavanja osnovnih ljudskih prava ne predstavlja ništa drugo do taktiku da se naglasak sa međunarodnih pomeri na unutrašnja pitanja razvoja, jer... Sever je insistirao na osnovnim ljudskim pravima, gotovo isključujući sve ostale probleme u ekonomskoj debati,... jer Sever nikada nije nastojao da pokaže da strategija koja je usmerena na razrešavanje

---

[16] F. Bergsten, G. Berthoin, K. Mushakoji, *The Reform of International Institutions*, Trilateral Commission Task Force Report, »Triangle Papers«, br. 11, New York University Press, New York, 1976, str. 9.

[17] R. Hansen, *North—South Policy — What is the Problem?*, »Foreign Affairs«, br. 5, leto 1980, str. 1110.

[18] S. Hoffmann, *Primacy of World Order*, str. 268.

Digitized by Google

problema apsolutne bede može biti izrađivana na osnovi politike koja podržava proces sveukupnog napretka i industrijalizacije u zemljama u razvoju«[19].

A sami stavovi i pogledi pobornika trilateralizma o zemljama u razvoju i o odnosu SAD prema njima u najvećoj su meri i najneposrednije bili definisani u radovima Bžežinskog, Bergstena, Kupera i nekih drugih istraživača iz akademskih krugova sredinom i krajem 70-tih godina, kao i u posebnim izveštajima koje je u istom razdoblju publikovala Trilateralna komisija.

Baveći se proučavanjem društvenih, ekonomskih i političkih promena, kriza i izazova u savremenom svetu, kao i uloge SAD u njemu, i polazeći od uverenja da Amerika, iako više nije u toliko povlašćenom i vodećem položaju kao 50-tih godina, i dalje ostaje »krucijalna sila« u međunarodnim odnosima, Bžežinski je bio sklon prihvatanju shvatanja da je potreban novi međunarodni sistem, da postojeći treba da bude u značajnoj meri reformisan. Međutim, po njemu, pokretači toga morale su biti »razvijene zemlje, s tim da se među sobom konsultuju i preduzimaju zajedničke inicijative, *regrutujući ad hoc one zemlje u razvoju i posebno zemlje proizvođače energije koje su spremne i sposobne da postanu partneri u jednom takvom neimarskom poduhvatu*«[20] (*kurziv* — D. N.).

U uticajnom članku *Pretnja trećeg sveta*[21] iz 1973. godine o novom međunarodnom ekonomskom poretku, pisanom pre izbijanja naftne krize i političke konfrontacije zemalja u razvoju i nesvrstanih sa razvijenim zemljama tržišne privrede, Fred Bergsten je, svestrano i trezveno analizirajući međunarodne ekonomske odnose, položaj i ulogu SAD i zemalja u razvoju u njima, pitanje međuzavisnosti, i kritikujući međunarodnu ekonomsku politiku SAD i politiku prema zemljama u razvoju, postavio i razvio celovitu platformu za politiku SAD prema zemljama u razvoju i prema međunarodnom ekonomskom poretku, koja bi na najbolji način bila u funkciji američkih nacionalnih ekonomskih, političkih i strateških interesa.

»Današnja politika SAD — smatrao je on — gotovo potpuno zanemaruje treći svet (sa izuzetkom naših malobrojnih preostalih vojnih klijenata). Ova politika predstavlja veliku pogrešku. Novi ekonomski interesi SAD, koji proizlaze iz dramatičnih promena samoga mesta Sjedinjenih Država u svetskoj privredi i iz prirode novog međunarodnog ekonomskog poretka, zahtevaju obnavljanje saradnje SAD sa trećim svetom. Za unapređenje takve saradnje potrebna su nova politička sredstva, koja uključuju inostranu ekonomsku pomoć, ali idu i dalje od nje... Sjedinjene Države zbog svog sopstvenog nacionalnog interesa moraju usvojiti politiku mnogo većeg razumevanja i saradnje prema trećem svetu... Ni od jednog od specifičnih koraka koje sam predložio, čak ni od celog

[19] R. Hansen, *North—South Policy*..., str. 1124.

[20] Z. Brzezinski, *Recognizing the Crisis*, »Foreign Policy«, br. 17, zima 1974/75, str. 69.

[21] F. Bergsten, *The Threat from the Third World*, »Foreign Policy«, br. 11, leto 1973.

Digitized by Google

kompleksa, ne bi trebalo očekivati da će garantovati da treći svet bude miroljubivo raspoložen prema svim američkim nacionalnim interesima... Politika SAD mora težiti ka tome da sa zemljama u razvoju pregovara u sklopu opštih kooperativnih odnosa uz odustajanje od konfrontacija i neprijateljstava... Treći svet će igrati značajnu ulogu u budućnosti i time zaslužuje da zauzme važnije mesto u prioritetima današnje američke spoljne politike.«[22]

Nova, kooperativna politika prema zemljama u razvoju i raznovrstan splet predloženih mera, instrumenata i promena (posebno u oblasti ekonomske pomoći, a zatim i u sferi trgovine, investiranja), koje je Bergsten razradio, nesumnjivo su značili odlučnu kritiku tradicionalne američke politike i predstavljali značajan korak napred u posmatranju stvari, a njihova primena bi sigurno pomogla da se bar nekim delom olakša teret koji pritiskuje razvoj sveta u razvoju, ali ne bi suštinski izmenila uslove njegove ekonomske zavisnosti od razvijenog sveta i uslove njegovog zaostajanja u okviru postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka.

U suštini, Bergstenova nova kooperativna politika je polazila od zadovoljavanja nacionalnih interesa SAD (i posredno njihovih saveznika) i učvršćivanja ekonomske i političke uloge SAD u međunarodnim odnosima, u uslovima u kojima se zemlje u razvoju pojavljuju kao »pretnja«, »neprijateljsko okruženje«, koje izaziva zabrinutost i sumnju SAD u moć konfrontacije sa njima: »Nije više jasno da li bi SAD izašle kao »pobednik« iz konfrontacije sa trećim svetom... SAD bi pretrpele značajnu štetu čak i kada bi, u izvesnom smislu, izvojevale pobedu... Na dugu stazu neće biti pobednika. Pošto će politički okvir odnosa SAD sa trećim svetom, verovatno, u budućnosti pomoći da se utvrdi hoće li takvi nepovoljni događaji nastati, ili čak zapretiti svojim nastajanjem, američki interesi bi u velikoj meri bili zadovoljeni stvaranjem jednog okvira u kojem do takvih događaja neće doći.«[23] S tim u skladu *jedan od ciljeva Bergstenove politike (i jedan od tipova politike, prilaza) bio je da se, što je moguće više, »ukrote«, omekšaju i ublaže ambicije i »agresivnost« zemalja u razvoju u borbi za unapređenje i menjanje svoga položaja. Da se »treći svet uvuče u aktivnu saradnju, gde god je to moguće; da se ubedi da prihvati obaveze koje obično sobom donose i odgovorno ponašanje«*[24] (*kurziv* — D. N.).

Osnovni elementi i sredstva jedne takve politike i odgovora zemljama u razvoju, po mišljenju Bergstena, trebalo bi da budu ekonomske prirode, pošto su prioritetni ciljevi većine zemalja u razvoju ekonomski, pa je i »pretnja« trećeg sveta Sjedinjenim Državama u najvećoj meri ekonomska.

Bergsten je kasnije, u članku *Odgovor trećem svetu*[25], dalje dopunio i precizirao svoja shvatanja. Po njemu, pretnja zemalja

[22] Isto, str. 102, 123, 124.
[23] Isto, str. 116.
[24] Isto, str. 121.
[25] F. Bergsten, *The Response to the Third World*, „Foreign Policy", br. 17, zima 1974/75.

Digitized by Google

u razvoju brojnim vitalnim interesima SAD probudila se (naftni embargo, sirovinski karteli, posedovanje nuklearnog naoružanja i opasnost od njegovog širenja itd.). Primena ekonomske moći u cilju postizanja političkih poena (nafta) i vojne moći (posedovanje nuklearnih kapaciteta) radi ostvarivanja ekonomskih koristi od strane zemalja u razvoju čini da *»i moć trećeg sveta i siromaštvo četvrtog sveta pretpostavljaju osnovnu opasnost i pretnju fundamentalnim interesima SAD«*[26] (*kurziv* — D. N.).

A kad je reč o karakteru i ciljevima buduće politike SAD prema svetu u razvoju, Bergsten je išao i dalje, smatrajući da SAD moraju biti spremne da se odbrane novom nacionalnom politikom, uključujući i nastojanja da se razbije solidarnost trećeg sveta i da teže saradnji sa ostalim industrijskim zemljama u cilju smanjenja pretnje od rastuće zategnutosti sa njima. No, pošto je, po Bergstenu, takva politika opasna i skupa, »težište mora biti na merama saradnje sa trećim svetom... Međutim, treći svet se sigurno neće promeniti sve dok mu se ne ponudi alternativa u vidu istinski novog međunarodnog ekonomskog poretka, kojim će se izaći u susret njegovim legitimnim ekonomskim i političkim interesima. *Na taj način delotvoran odgovor trećem svetu zahteva odlučnu nacionalnu akciju SAD i stvaranje potpuno novog okvira za međunarodnu ekonomsku saradnju«*[27] (*kurziv* — D. N.). Drugim rečima, pošto SAD u svojim rukama imaju veliki deo »negativne međunarodne ekonomske moći« — moć da blokiraju inicijative drugih i slično, upravo ta činjenica diktira odgovarajući odgovor SAD zemljama u razvoju koji treba da bude kombinacija primene »tvrdih« nacionalnih mera za odbranu interesa SAD i traganja za novim međunarodnim aranžmanima koji bi obezbedili pravedniji i time stabilniji ekonomski poredak«[28].

Drugi autor, T. Farel, predstavnik takozvanog akomodacionističkog pristupa u politici SAD prema zemljama u razvoju, polemišući sa konzervativnim, »konfrontacionističkim« shvatanjima u SAD, prema kojima, između ostalog, zemlje u razvoju nastoje da ekonomskom ucenom, pritiskom i sličnim otmu Zapadu deo bogatstva koje je on legitimno stvorio, postavlja kao opšte pitanje: šta se to mora odbraniti? »U stvari, u celini se mora odbraniti ekonomski sistem koji vraća kapitalističku vrednost ulaganja, inovacija, teškog rada... To je jedan od razloga zbog kojega bi sveobuhvatni sistem indeksacije cena sirovina bio neprihvatljiv... Ako je išta jasno, onda je jasno to da prvi svet neće podržati izmene u sadašnjem ekonomskom poretku koje povećavaju transfer postojećeg bogatstva... A ironija je da očuvanje principijelnih osnova postojećeg međunarodnog kapitalističkog sistema pre zahteva neke praktične koncesije Severa nego Juga.«[29]

---

[26] Isto, str. 13.

[27] Isto, str. 7.

[28] Isto, str. 14.

[29] T. Farrer, *United States and the Third World: A Basis for Accomodation*, »Foreign Affairs«, br. 1, oktobar 1975, str. 93—94.

Digitized by Google

Izveštaj Trilateralne komisije br. 7, »OPEC, trilateralni svet i zemlje u razvoju: novi aranžmani za saradnju, 1976—1980.«[30] konkretizovao je i operacionalizovao ideju trilateralizma o razdvajanju, podeli zemalja u razvoju, selektivnom rešavanju pitanja njihovog razvoja, uključivanjem, uvlačenjem najrazvijenijih od njih u međunarodne ekonomske i finansijske aranžmane sa trilateralnim svetom, posebno u cilju pružanja pomoći takozvanom četvrtom, najsiromašnijem svetu, a posebno radi stabilizovanja samih razvijenih zemalja. Jer, ističe se u izveštaju, »trilateralnim zemljama potrebne su zemlje u razvoju kao izvor sirovina, kao izvozna tržišta i, najvažnije od svega, kao konstruktivni partneri u izgrađivanju zadovoljavajućeg svetskog ekonomskog i političkog poretka«[31].

Reč je, u stvari, bila o tome da se finansijska sredstva OPEC-a, koja potiču od nafte, na »jedan od najatraktivnijih političkih načina« kombinuju sa sredstvima trilateralnih zemalja, tako da se velike sume, koje OPEC daje na komercijalnoj osnovi, pretvore u zvaničnu pomoć razvoju. Ili, drugim rečima, da se stvaranjem, »otvaranjem« takozvanog trećeg prozora u Svetskoj banci u kojoj razvijene, trilateralne zemlje poseduju oko 75% kapitala, ali zato daju jedan procent za ekonomsku pomoć za razvoj, sredstva OPEC-a pozajmljuju, a zatim iznajmljuju u svrhu pružanja pomoći zemljama u razvoju. Razvijene zemlje bi, naravno, bile garanti za otplaćivanje duga OPEC-u. Od toga bi, i u tome, prema izveštaju, i razvijene zemlje, i najsiromašnije zemlje u razvoju i zemlje OPEC-a imale koristi i zajednički interes, a, povrh svega, »sve strane bi takođe imale priliku da razviju radno partnerstvo na finansijskom polju, koje eventualno može voditi ka daleko više zadovoljavajućim pregovorima na ostalim područjima, uključujući energiju i cene nafte.«[32]

Ovakav trilateralni prilaz zemljama u razvoju zasnivao se, po rečima autorâ izveštaja, na tome da bi »zemlje OPEC-a, budući da su izrazito likvidne, ali ipak ne i bogate, trebalo da daju neproporcionalno velike sume ekstrafinansijskih sredstava sa neproporcionalno malim elementom pomoći u tome, dok bi trilateralne zemlje, budući da su još vrlo bogate, ali ne mnogo likvidne, trebalo da daju neproporcionalno malu sumu ekstrafinansijskih sredstava sa neproporcionalno velikim elementom koncesijalne pomoći«[33].

---

[30] R. Gardner, S. Okita, B. Udink, *OPEC, The Trilateral World and the Developing Countries: New Arrangements for Cooperation, 1976—1980*, Trilateral Commission Task Force Report, »Triangle Papers«, 7, New York University Press, New York, 1977.

[31] Isto, str. 162.

[32] Isto, str. 167.

[33] Isto, str. 165.

Digitized by Google

Milan Bajec

Zaposlenost i stvaralaštvo

Težak problem nezaposlenosti pritiskuje skoro već dve decenije našu društvenu stvarnost, a poslednjih godina dobija takve razmere da počinje izazivati sumnje u ispravnost nekih bitnih osnova društveno-ekonomskog sistema koji izgrađujemo. Može se, naravno, odmah preći preko ovakvih sumnji, i to uz pomoć dvaju neoborivih argumenata. Jedan je specifično naš, koji govori o izuzetno brzom tempu zapošljavanja u celom posleratnom periodu, pa i u najnovije vreme, što nas je stalno zadržavalo u krugu zemalja koje su imale najbržu stopu rasta zaposlenosti.[1] Drugi argument ima svetske dimenzije, a upućuje na činjenicu da se u drugoj polovini ovog veka bezmalo ceo svet suočio sa problemom nezaposlenosti.[2] I jedno i drugo može poslužiti ne samo kao olakšavajuća

[1] »U periodu od 1947. do 1981. godine u Jugoslaviji je zaposleno 4,767.000 novih radnika, što je četiri puta više nego što je bilo ukupno zaposlenih u 1947. godini. Na sto stanovnika Jugoslavija danas ima 27, dok je u 1947. godini imala svega 7,4 zaposlena... Prosečna stopa rasta zaposlenosti u posleratnoj Jugoslaviji iznosi 5%« (Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, *Problemi zaposlenosti i pravci aktivnosti za njihovo rešavanje*, »Borba«, »Dokumenti«, 2. avgusta 1982, str. 2).

[2] Kad se kaže ceo svet, treba imati u vidu i socijalističke zemlje etatističkog tipa koje ne iskazuju jasno suštinu ovog problema, budući da administrativno uređeni društveni odnosi ne omogućuju da se sagleda šta stvarno znače i do čega sve dovode razne neracionalnosti u privređivanju, uključujući i neracionalnosti sadržane u gomilanju često sasvim nepotrebne radne snage u preduzećima i ustanovama.

Digitized by Google

okolnost, već i kao puno opravdanje pred sve učestalijim optužbama da naše socijalističko samoupravljanje nije u stanju da razrešava problem nezaposlenosti.

Međutim, socijalističkom samoupravljanju nisu baš ni potrebni argumenti ovakve vrste, ma koliko se rado isticali. Mnogo je važnije u njemu samom otkrivati slaba mesta koja ga u tom pogledu stvarno još čine neefikasnim i ukazivati na puteve rešavanja koji će proizlaziti iz suštinskih svojstava novih društvenih odnosa. Takva orijentacija nije dovoljno ispoljena. Društvena svest je i dalje zaokupljena pretežno apstraktnim raspravama o značaju pune zaposlenosti za afirmaciju samoupravnog društva i njegov razvoj, kao i mnogobrojnim čisto retoričkim pledoajeima u tom smislu. O novim putevima rešavanja gotovo se uopšte ne govori, sem što se preporučuju, pa i donose razne kratkoročne mere, usmerene na privremeno umanjivanje tereta kojim problem nezaposlenosti pritiskuje društvo, kao što su propisi o obaveznom zapošljavanju pripravnika, o zabrani radnog angažovanja penzionera, dopunskog rada i slično.[3] Na to se, naravno, nadovezuju i razni politički apeli svim nosiocima privređivanja i samoupravnog odlučivanja da učine više na rešavanju ovog problema.

Ovakve inicijative, nesumnjivo korisne, zaslužuju punu pažnju. Sama priroda našeg sistema decentralizovanog odlučivanja otvara im značajan prostor, jer upućuje, nosioce društvene aktivnosti da u svakoj sredini što više koriste unutrašnje rezerve u cilju radnog angažovanja ljudi. Praksa pokazuje da su i u postojećim uslovima ovakve rezerve poprilično velike, naročito u maloj privredi. Stoga ovakve inicijative treba i dalje podsticati.

No samo za izvesno vreme bi se u tome mogao videti glavni put razrešavanja problema nezaposlenosti. Neophodni su, međutim, putevi sa dalekosežnijim efektima i šire perspektive. U suprotnom, pokazalo bi se da nemamo prave odgovore na rastući pritisak zahteva da se u toj oblasti »stvari uzmu čvrsto u ruke«, odnosno da ih počne, na svoj način, rešavati država, budući da tome, eto, socijalističko samoupravljanje »još nije doraslo«.

Došli smo, očigledno, do one tačke kada se zahtevaju dosledna razjašnjenja i razgraničenja. Inače, preti opasnost da se jedna pragmatistička linija u rešavanju problema nezaposlenosti nametne do te mere da se jednog dana društvo, i ne shvativši kako, nađe usred već kompletno izgrađenog mehanizma administrativnog regulisanja svih mogućih odnosa u privređivanju i svakodnevnom životu. Tome ne bi bio razlog samo izuzetno težak problem nezaposlenosti. Tome bi doprinela već ustaljena i uvek tvrdokorna tendencija da se problemi u društvu rešavaju »brzim« i »efikasnim« merama državnih organa. Reč je, zapravo, o tradicionalističkom poverenju u »zdravorazumske« mere koje, u vidu zakona i drugih normi, nagoveštavaju brza i jednostavna rešenja, a koje se, uz samo nešto dub-

[3] Zaključci Savezne konferencije SSRNJ od 21. jula 1982: *Zadaci Socijalističkog saveza u ostvarivanju politike zapošljavanja*, »Borba«, »Dokumenti«, 5. avgusta 1982.

Digitized by Google

lju analizu i temeljite provere u praksi, obično obelodanjuju kao etatističke obmane i zamagljivanja.

Tako je cela minula decenija protekla u svojevrsnom samohvalisanju da smo, zahvaljujući prekomernom investiranju, uspešno rešavali problem zapošljavanja. Međutim, propuštalo se istaći da je to zapošljavanje bilo ekstenzivno, te da njemu dobrim delom treba pripisati sadašnje teškoće u privređivanju, a da bi se drugačijim investiranjem i u zapošljavanju postiglo znatno više, i uz to bez opasnosti da zapadnemo u toliko izraženu inflaciju i prezaduženost prema inostranstvu. Ne treba, naravno, potcenjivati napore koji su u tom periodu učinjeni na sprovođenju politike zapošljavanja, a ni rezultate koji su postizani. Bio je to period ekstenzivnog privređivanja koje je upravo omogućavalo da se jednostavnim gomilanjem radne snage smanjuje teret velike nezaposlenosti, a da se sama proizvodnja dalje širi na nivou zatečene tehnologije i produktivnosti rada. Kakvo privređivanje, takvo i zapošljavanje! I obrnuto.

Ali za takav put rešavanja danas jednostavno nema više šansi, jer je on već dospeo u najoštriji sukob sa dostignutim stupnjem razvoja proizvodnih snaga i društvenih odnosa u nas. Pogotovo bi bilo neprihvatljivo ako bi se tvrdoglavo nastavljanje ovakve politike ekstenzivnog razvoja shvatalo kao potvrda značaja koji određena sredina pridaje problemu zapošljavanja. To i jeste ona večita politička hipoteka koja opterećuje društvene faktore i često ih navodi da se u pogrešnom pravcu angažuju na rešavanju ovog problema. Naime, sa svih strana se na njih vrši pritisak, uz pretnje da će biti optuženi za ravnodušnost prema problemu nezaposlenosti ako se ne priklone »brzim« i »efikasnim« rešenjima koja im se preporučuju, kao što je, na primer, podizanje političkih fabrika, pretrpavanje postojeće proizvodnje novom radnom snagom, širenje administrativnih i sličnih neproduktivnih radnih mesta i slično.

Naravno, ovakvi pritisci su najčešće sobom donosili rezultat koji se jedino i mogao očekivati: ekstenzivno zapošljavanje sve više je usporavalo podizanje produktivnosti i iscrpljivalo akumulativnu moć privrede, pa time i njenu sposobnost da investira i otvara nova radna mesta.

Politika zapošljavanja je na taj način dolazila u sve oštriji sukob sa samom sobom.

Zadržavajući se samo na tlu pojednostavnjenih rešenja, politika zapošljavanja gotovo i nije dopuštala da društvena svest krene dalje od nekih opštih moralno-političkih stavova, koji su, uostalom, ljudima i najbliži. Tako smo dospeli bezmalo do preovlađujućeg stava da klasna solidarnost nalaže organizacijama udruženog rada da stalno brinu o uključivanju novih ljudi u proizvodnju, što ih onda razapinje između poslovnog interesa da dalje intenziviraju proizvodnju i povećavaju dohodak po toj osnovi, s jedne, i društvenog interesa koji nalaže da se — ma i po cenu nagomilavanja radne snage — otvaraju nova radna mesta, s druge strane. Doduše, baš sa ovako drastično postavljenom dilemom se

Digitized by Google

ne istupa često, jer je očigledno da iz nje nema nekog pravog izlaza. Ali ona se ipak krije iza mnogih zahteva koji se ističu u poslednje vreme — recimo, da se skrati radno vreme kako bi se u okviru postojećeg radnog fonda omogućilo zapošljavanje novih radnika, da se u tu svrhu skrati radni staž i slično.

U navedenu dilemu donekle se zapada i u samom dokumentu koji je, u okviru dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, pripremljen kao osnova za rešavanje problema zapošljavanja, ma koliko se inače u njemu, u pogledu svega ostalog, izražavalo jasno distanciranje od bilo kakvih neekonomskih rezona i pojednostavnjivanja. Naime, težište njegovog rešavanja je u tom dokumentu, bez nekih bližih objašnjenja, jednostavno stavljeno na apstraktnu obavezu zaposlenih da obezbeđuju radna mesta za nezaposlene. A propušteno je da se kaže da li se pledira za veću produktivnost i akumulativnost, koji sami po sebi vode širenju osnove za ostvarivanje politike zapošljavanja, ili je, naprotiv, reč o moralnom imperativu koji bi mogao biti i u sukobu sa ekonomskim zakonitostima i kriterijumima.[4]

U pitanju je snažan pritisak koji nasleđena praksa u ovoj oblasti stalno vrši na društvenu svest.

Protekli period ekstenzivnog privređivanja liferovao je obilje iskrivljenih predstava o socijalizmu kao društvu socijale i nekakvog anticipiranog komunizma, u kojem bi se štošta već moglo rešavati na osnovi potreba kao takvih, što je upravo išlo na ruku krajnje pojednostavnjenom tretiranju ekonomskih problema, pa i problema zapošljavanja. Naše društvo je samim tim uvek iznova usmeravano u pravcu logike »prvobitne akumulacije«, kojoj smo pribegli u prvim posleratnim godinama da bismo izlaz iz zatečene zaostalosti i ratnih razaranja nalazili u maksimalnoj koncentraciji svih raspoloživih potencijala, dakle, u nametnutoj logici rešavanja i odlučivanja na osnovi »neposredno« utvrđenih potreba. Bio je taj tadašnji etatizam izraz nužde nametnute siromaštvom, a ne ideal kojem bi razvijeno društvo trebalo da teži. Pogotovo to nije imalo ničeg zajedničkog sa samoupravnim socijalizmom, kao društvom koje uvažava razvijene ekonomske zakonitosti, a teži slobodnom i svestranom stvaralaštvu radnih ljudi. Naravno, nastupiće jednom i period »neposrednog« utvrđivanja i podmirivanja društvenih potreba, ali je to već stvar budućeg komunističkog društva.

Idejnom arsenalu »anticipiranog komunizma« pripada i uverenje da se unedogled može ići sa politikom ubrzanog razvoja na temelju jednostavnog angažovanja živog rada i izdvajanja viška rada za ekstenzivno investiranje, budući da, navodno, i to spada u

[4] »Ustavno pravo na rad ne može ostati monopol zaposlenih. To pravo pripada i onima koji su danas nezaposleni. Stoga je dužnost zaposlenih da stvaraju uslove za to da oni koji nisu zaposleni što pre dođu u položaj da koriste ustavna prava koja su zaposleni već ostvarili« (Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, *Problemi zaposlenosti i pravci aktivnosti za njihovo rešavanje*, »Borba«, »Dokumenti«, 2. avgusta 1982, str. 8—9).

Digitized by Google

krug »neposredno« utvrđivanih i rešavanih potreba, pre svega sa stanovišta bržeg zapošljavanja. Svojevremeno se ta politika, uglavnom, svodila na proces masovnog transfera radne snage iz poljoprivrede i zanatstva u industriju. Taj proces bio je izuzetno značajan, jer je izražavao stvarno kretanje radne snage iz sfera niže ka sferama više produktivnosti, a bio je utoliko intenzivniji ukoliko su bile veće razlike u organskom sastavu kapitala između ovih oblasti proizvodnje.[5]

U tom kretanju bile su sadržane realne potrebe same proizvodnje na tadašnjem nivou njenog razvoja i strukture proizvodnih snaga. U međuvremenu se ipak mnogo štošta promenilo. Našu privredu sve više su pritiskivale nove potrebe koje je diktirao savremeni razvoj, nalažući da se sredstva za novu akumulaciju i zapošljavanje što više obezbeđuju iz viška rada, zasnovanog na visokoj produktivnosti. Dakle, objektivno su se sužavale mogućnosti da se akumulacija ostvaruje jednostavnim gomilanjem radne snage i odgovarajućim ceđenjem viška rada za potrebe ubrzanog razvoja. A u isto vreme sve više su dolazile do izražaja ekonomska zainteresovanost i neophodnost da se stalnim podizanjem produktivnosti širi proizvodna i svaka druga delatnost koja će upravo podmirivati i podsticati nove društvene potrebe i iziskivati novi rad.

Etatističko prisvajanje i usmeravanje viška rada, ma koliko bilo prikrivano motivima »neposrednog«, tobože komunističkog regulisanja društvenih potreba, nije više ostavljalo prostora daljem dinamičnom razvoju. Etatizmu je svejedno na kojoj se osnovi stvara višak rada; glavno mu je da ga zahvati. Čak mu više odgovara da ga zahvata iz dohotka u čijem je stvaranju udeo živog rada veći, pa makar to bilo i sasvim neracionalno gomilanje radne snage. Ovako stvoren dohodak lakše se oporezuje, a odgovarajući višak rada lakše se otuđuje. Istovremeno, ovako se udruženi rad »oslobađa« obaveze da sam ulaže u razvoj proizvodnih snaga i njihovo unapređivanje, pa onda izlazi da mu se i bezbolnije mogu oduzimati sredstva koja bi inače sam morao investirati, što samim tim opravdava i razne vidove nesamoupravnog investiranja.

Pojava »političkih fabrika« nije samo plod brige lokalnih političkih faktora da na svom području otvaraju što više novih radnih mesta. Posredi je i zainteresovanost za to da se jednostavnim gomilanjem radne snage povećava obim viška vrednosti, odnosno sredstava po osnovu raznih doprinosa i poreza. Zainteresovanost

[5] »Ovako brz rast zaposlenosti omogućio je ogroman transfer lica iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti, što je dovelo do značajnih promena u društveno-ekonomskoj strukturi stanovništva, a te su promene značajne kako sa aspekta ekonomskih kriterijuma tako i sa stanovišta ostalih kvalitativnih faktora privređivanja. Udeo poljoprivrednog stanovništva opao je sa 10,606.000 ili 67,2% od ukupnog broja stanovnika u 1948. na 6,094.000 ili 27,6% u 1980. godini« (»Neka otvorena pitanja zaposlenosti i zapošljavanja«, Savezna konferencija SSRNJ, Sekcija za opšta pitanja standarda u društvu, Beograd, oktobra 1981).

Digitized by Google

ove vrste obično je bila jača od svih kritičkih upozorenja da etatistički odnos prema višku rada sve više sputava razvoj proizvodnih snaga, pa time i samo sprovođenje politike zapošljavanja.

Sasvim drugačije će se ovaj odnos postavljati kada se postigne da ubrzani razvoj produktivnosti u delatnostima sa sve manjim učešćem živog rada u strukturi njihovih proizvodnih troškova obezbeđuje sve veću akumulaciju za potrebe društva u celini, dajući time snažne podsticaje proizvodnoj i svakoj drugoj potrošnji na osnovi koje će se i razvijati nove delatnosti u kojima je visoko učešće živog rada upravo neophodno. Nije onda važno da li će se podsticati razvoj zanatskih i drugih usluga, stručnih i naučnih aktivnosti neposredno vezanih za dalje unapređenje privrede, ili umetničkih, kulturnih, opšteobrazovnih i drugih neprivrednih delatnosti. Na toj osnovi onda u svakom slučaju nastaje pravo stvaralaštvo koje će, vremenom, sve više i sa svoje strane, podsticati dalje podizanje produktivnosti, povezano sa daljim razvojem savremene tehnologije, znanja i kulture.

Jedino u takvom kontekstu odnosa, kretanja i uslovljenosti politika zapošljavanja može imati pravu perspektivu.

I

Prekomerna, često i bezglava politika investiranja u proteklom periodu valjda je školski primer uzaludnosti napora ulaganih u cilj kojem se prilazilo sa pogrešnih pretpostavki. Ovakva politika se svakako vodila u dobroj nameri — pre svega, u nameri da se stvaraju uslovi za zapošljavanje. Neko vreme se ona i približavala tom cilju, ali je ubrzo počela sebe samu negirati, jer je, kao što smo videli, svojom orijentacijom na obično gomilanje radne snage vodila slabljenju efikasnosti privređivanja i iscrpljivanju akumulativnosti, dakle, sužavanju osnove za dalje vođenje politike zapošljavanja.

Idejnu osnovu ovakvog investiranja predstavljala je pojednostavnjena predstava o socijalističkoj samoupravnoj privredi kao nekakvom mehaničkom zbiru atomiziranih organizacija udruženog rada, od kojih svaka, odvojeno jedna od druge, odlučuje o dohotku, oslanjajući se naprosto na ishod manje-više proizvoljnih izjašnjavanja samoupravnih organa o njegovom raspoređivanju na kraju svake poslovne godine. Otprilike, kao da je reč o prvobitnim inokosnim robnim proizvođačima, samo ovog puta u vidu socijalističko-samoupravnih radnih kolektiva. O zakonitostima kretanja društvenog kapitala ovi naši proizvođači — prema navedenoj predstavi — ne bi imali šta da razmišljaju, budući da su, eto, već raskinuli okove diktata tog »kapital-odnosa« nad sobom i, umesto njega, uspostavili slobodno samoupravno sporazumevanje i dogovaranje.

Cela ta idila mogla je po sebi zadržavati privid zbilje sve dok smo bili u stanju da podsticanjem domaće inflacije i gomila-

Digitized by Google

njem obaveza prema inostranstvu zataškavamo menice koje nam je u sve većoj meri ispostavljao društveni kapital čije smo postojanje tako uporno negirali. Sadašnje ekonomske teškoće jasno otkrivaju svu dubinu ove zablude. Stvar je dugoročnog programa stabilizacije da i u tom pogledu uspostavi realno stanje odnosa.

Ali, kakve to veze ima sa politikom zapošljavanja?

Pa eto, iz bezmalo zvanične teze o negiranju »kapital-odnosa« proisteklo je uverenje da se organizacije udruženog rada, oslobođene bilo kakve zakonitosti ove vrste, mogu ponašati kao potpuno slobodni akteri u politici dohotka, da ga mogu ulagati ili ne ulagati u razvoj proizvodnje, pa da je samim tim i politika zapošljavanja jedino stvar njihove svesti i dobre volje, što onda i nalaže da se rešavanje celog problema prebacuje na čisto političko-pravni teren. Uglavnom, umesto samoupravljanja oslonjenog na ekonomske zakonitosti, sve više je preovladavala predstava o samoupravljanju prepuštenom proizvoljnostima. A budući da je praksa pokazivala da se na proizvoljnostima ipak ne mogu zasnivati ni savremena proizvodnja ni socijalističko samoupravljanje, društvu nije preostajalo drugo nego da se sve više počne miriti sa etatističkim uređivanjem društveno-ekonomskih odnosa. Doduše, proizvoljnosti ni tada nisu prestajale; štaviše, postajale su još izrazitije. Samo se to nije toliko jasno uočavalo. Posledice ekonomskih i tržišnih proizvoljnosti vidljive su kao na dlanu. Političke, zakonske, pa i idejne proizvoljnosti mogu se uvek preurušiti i zabašuriti. To je utoliko lakše ukoliko više svest zaostaje za stvarnošću, a određenog zaostajanja uvek mora biti.

Sve ove proizvoljnosti imaju korena u praksi i predstavama koje proističu iz autarkičnog privređivanja. Reč je o svojevrsnoj »idejnoj baštini« koja se još iz staljinističkih vremena proteže naovamo, kao izraz dubokog konzervativizma u gledanju na socijalizam kao na uvek nečim ugroženo i konkurentski manje vredno društvo koje treba štititi od spoljnih uticaja, odnosno »kapitalističkog okruženja«. Dok je autarkizam imao opravdanja u prvim godinama socijalističke izgradnje u nekoj, pogotovo ekonomski zaostaloj zemlji, danas on predstavlja kapitulaciju najgore vrste pred birokratizmom i primitivizmom. U našim današnjim uslovima autarkizam se ispoljava u večitim zahtevima ekonomski najzaostalijih i najinertnijih organizacija udruženog rada da ih »društvo« štiti od inostrane, pa i domaće konkurencije, što direktno tera vodu na mlin etatizmu. Jer, za uzvrat, »društvo« uvek iznova seje sumnje u sposobnost organizacija udruženog rada da same rešavaju probleme proste i proširene reprodukcije, tako da onda izlazi da one nisu ni u stanju da budu nosioci autentičnih društvenih interesa, odnosno da, »prirodno«, moraju biti u stalnom sukobu sa tim širim interesima.

U stvari, autarkično privređivanje zaista i navodi organizacije udruženog rada da se ponašaju proizvoljno, to jest kao da uopšte nema ekonomskih zakonitosti, kao da ne postoji društveni kapital sa njemu svojstvenom neophodnošću da se oplođuje, kao

Digitized by Google

da nema potrebe da se po toj osnovi stvaraju obaveze i utvrđuju ponašanja u svakodnevnom poslovanju, kao i u programiranju proizvodnje i vođenju razvojne politike zemlje. Sve dok je bilo prostora za inflatorno privređivanje i prekomerno zaduživanje moglo je da bude i ovakvog ponašanja. Ali, čim su nastupili lomovi, do kojih je jednom moralo doći, pokazalo se da ne može biti ponašanja kao da nema društvenog kapitala. Pa budući da je propušten ceo jedan period koji je trebalo iskoristiti upravo za to da se po osnovu priznavanja društvenog kapitala uspostavlja sve razvijeniji poredak samoupravne integracije, stvorena je situacija u kojoj su etatističke snage mogle sebe proglasiti pozvanima da u ime širih društvenih interesa počnu regulisati pitanja proste i proširene reprodukcije.

II

Iz takvih odnosa treba se što pre iščupati. To, međutim, neće biti nimalo lako. Ovi odnosi, naime, sami sebe pothranjuju — i materijalno i idejno. Materijalno — jer izazivaju rastuću potrebu za prekomernim investiranjem na etatističkoj osnovi, kako bi se kvantitetom nadoknađivale neminovne kvalitativne slabosti, promašaji i neefikasnost imanentni etatističkom regulisanju. A idejno — jer stvaraju privid da rešavaju društvene probleme, iako ih čine sve složenijim i težim za rešavanje, a krivicu za to prevaljuju na samoupravljanje.

Na tlu ovakvih odnosa izrasla je i predstava o tome da je obaveza socijalističkog društva da svakom za rad sposobnom građaninu obezbeđuje posao, ma i po cenu svakojakih neracionalnosti i ekonomskih poremećaja. Mnogim prividima koje u svest socijalističkog društva utiskuje autarkično privređivanje pridružila se, eto, i predstava o tome da se bez daljeg isplati inflatorno i zaduživanjem podržavati veštačka konjunktura i privredna ekspanzija i time obezbeđivati visoke stope zapošljavanja. I zaista: što da ne? Ako je etatističkim privređivanjem već usađena predstava o tome da se ceo problem inflacije sastoji u štampanju prekomernih količina novca, onda se lako može podmetnuti i argument da to obezvređivanje novca može biti prihvaćeno kao manje zlo u poređenju sa većim — nezaposlenošću. A jedno socijalističko društvo, »oslobođeno« diktata »kapital-odnosa«, moglo bi, valjda, tako nešto sebi dopustiti ...

Naravno, ceo problem je mnogo dublji. Stvar je u tome što inflacija obezvređuje ne samo novac kao sredstvo plaćanja, već njegovim srozavanjem kao mere vrednosti ukida sve kriterijume privređivanja. Samo je prividni rezultat to što su mnogi od novih kapaciteta, građenih bez vođenja računa o racionalnosti, obezbedili posao novim radnicima. U takvim slučajevima to je značilo da se podržava stanje u kojem svaka proizvodnja ima izgleda da opstane, bez obzira na to šta i kako proizvodi, uz koliki utrošak

Digitized by Google

rada i sredstava. Ovako gledano, ceo proces, pokrenut inflacijom, uvek iznova vraća svaki problem, pa i problem zapošljavanja, na polaznu tačku rešavanja, ali svaki put uz još više nagomilanih teškoća.

Na način rešavanja problema zaposlenosti uticalo je još jedno nasleđe iz »idejne baštine« socijalističkog autarkizma. To je fikcija o nekakvoj »zakonitoj« predodređenosti prerađivačkih grana da ostvaruju visoku akumulaciju. One su u tom pogledu zaista izrazito prednjačile u prvim godinama naše izgradnje. Ali to nije bila nikakva »zakonita« predodređenost. Posredi je bilo nešto drugo.

U pitanju je bio samo svojevrsni metod finansiranja forsirane industrijalizacije zemlje. Tadašnja administrativna koncentracija sredstava, vršena u cilju njihovog usmeravanja u razvoj bazičnih industrijskih grana, mogla se obezbeđivati jedino tako što su prerađivačkoj industriji priznavane nerealno visoke cene, koje su se štitile na zatvorenom domaćem tržištu, dok su cene energetskih, sirovinskih, transportnih i nekih drugih grana držane ispod pariteta. Na taj način je država mogla preko finalne potrošnje ubirati prekomernu akumulaciju. Kažemo — prekomernu, jer se u normalnim reprodukcionim tokovima ona ne bi mogla obezbediti, a ovako je bila ceđena iz veštački naduvanog dohotka prerađivačkih grana, odnosno iz njihove veštačke rentabilnosti i ekonomičnosti, što se postizalo odgovarajućim krojenjem cena energije, sirovina, transporta i hrane, s jedne, i cena finalnih proizvoda, s druge strane. Tadašnjim kreatorima ekonomske politike nije padalo ni na kraj pameti da tom svom administrativnom metodu daju neki dublji politekonomski značaj, a ponajmanje da prerađivačke grane proglašavaju bogomdanim tvorcima akumulacije i nosiocima razvojne politike. Naprotiv, najveći značaj pridavali su upravo bazičnim granama, čijem je ubrzanom razvoju i trebalo da služi veštačko podešavanje cena u korist prerađivačkih grana, a jedinu osnovu za ostvarivanje ambicioznih razvojnih ciljeva videli su u akumulaciji koja će se obezbediti izvršavanjem proizvodnih planova cele privrede.[6]

Međutim, vremenom se, zahvaljujući upravo autarkiji, ceo ovaj metod počeo pretvarati u pravi sistem. Razni prerađivački pogoni, sa svojom veštački stvorenom rentabilnošću i akumulativnošću, sve više su figurirali kao stvarni nosioci razvojne politike. U ovakvom svojstvu odlično su se uklopili u etatističku praksu investiranja, puneći fondove i budžete društveno-političkih zajednica i novčane potencijale banaka. U zamenu za to, uticajni fak-

[6] »Mi smo već nekoliko puta podvukli da je produkcioni plan i naše industrije i rudarstva i naše poljoprivrede temelj na kome počiva čitav petogodišnji produkcioni plan. Ne možemo ni zamisliti uspešno ispunjenje plana naše kapitalne izgradnje bez ispunjenja produkcionog plana« (Govor Borisa Kidriča u Narodnoj skupštini FNRJ prilikom usvajanja Petogodišnjeg plana, u: Boris Kidrič, *Sabrana dela, članci i rasprave 1946—1948*, »Kultura«, Beograd, 1960).

Digitized by Google

tori opština, regiona, republika i pokrajina vršili su sve veći pritisak na ekonomsku politiku zemlje da se nastavi sa autarkičnim i inflatornim merama kojima će se podržavati veštačka akumulativnost prerađivačkih grana.

Ovakva praksa je širom otvorila vrata ekspanziji neracionalnog investiranja koje je samo privremeno moglo obezbeđivati visoku stopu zapošljavanja, ali je zato u sebi nosilo i veoma opasne klice budućih poremećaja. U uslovima cena koje su ih favorizovale prerađivačke grane mogle su tehnološki stagnirati, jer su bile okružene opštim uverenjem da su visokorentabilne. A mogle su i prihvatiti više radne snage nego što bi im normalno bilo potrebno. Iz toga je ubrzo morala proisteći opšta trka u zaduživanju — u zemlji i inostranstvu. Gotovo svaka društveno-politička zajednica nastojala je da i na ovakav način za sebe obezbedi što više »visokorentabilnih« pogona.

Sada, posle svega što nas je pogodilo, kao posledica rastuće inflacije i zaduživanja, nastupilo je razumljivo otrežnjenje. Pokazalo se da u uslovima iole sređenih odnosa cena mnogi od ovih pogona nisu sposobni ni za prostu reprodukciju, a kamoli za ulogu nosilaca razvojne politike i politike zapošljavanja. A kao kruna svega, neracionalno investiranje dovelo je do ozbiljnog zaostajanja energetskih, sirovinskih, transportnih i poljoprivrednih delatnosti, što sada i sa te strane pogađa prerađivačku industriju koja, usled sve izrazitije nestašice repromaterijala, nije u stanju da racionalno koristi svoje hipertrofirane kapacitete.

Putevi u pakao su i ovde bili popločani dobrim željama. Ekspanzija prerađivačkih kapaciteta bila je ne samo podsticana, već i široko popularisana kao najbolji put koji se — na osnovi etatističkog prikupljanja i raspoređivanja akumulacije — nudi za rešavanje problema nezaposlenosti. Svuda je bilo mogućno i popularno graditi ovakve kapacitete. A danas je jedan od glavnih problema društva da se ne dozvoli da oni ostanu bez posla i da moraju otpuštati radnike ili upućivati ih na prinudni godišnji odmor.

Vredi, međutim, istaći da su nasleđene fikcije još veoma snažne i da do pravog otrežnjenja ne dolazi svuda. I dalje je (prema podacima iz septembra 1981) u izgradnji 25.554 objekta čija je približna vrednost 1.600 milijardi dinara. Najkrupnija ulaganja (veća od 500 miliona dinara) odnose se na svega 360 objekata koji se uglavnom vezuju za energetiku, sirovine i transport, a to je samo 1,4 odsto ukupnog broja objekata. Ali na ove investicije otpada više od polovine (54,2 odsto) vrednosti svih investicija koje su u toku.[7] Očigledno je da masa sitnih ulaganja, programiranih na fiktivnoj računici »visoke rentabilnosti« prerađivačkih delatnosti, onemogućuje koncentraciju sredstava za krupnije investicione projekte, usmerene na uspostavljanje usklađenije strukture pro-

[7] »Ostvarivanje investicione politike u 1981. i 1982. i prve ocene za 1983. godinu«, Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd, 21. juna 1982.

Digitized by Google

izvodnih snaga zemlje. Od toga, pak, zavisi redovnije snabdevanje prerađivačke industrije, a time i redovan rad i normalan tok zapošljavanja.

Uostalom, veoma je još malo odluka o obustavljanju izgradnje započetih objekata, iako je jasno da u uslovima stabilizacije i realnijih ekonomskih kriterijuma mnogi nemaju nikakvih šansi.[8] O nedovoljnoj spremnosti da se odustaje od izgradnje prerađivačkih pogona i da se raspoloživa sredstva usmere, pre svega, na razvoj energetskih, sirovinskih i drugih prioritetnih delatnosti govore i najnoviji podaci o dosad postignutim rezultatima u ostvarivanju dogovorene politike koja se odnosi na rešavanje ovog zadatka. U 1981. godini (stanje krajem septembra) predračunska vrednost investicija u delatnostima od prioritetnog značaja povećala se za 7 odsto, što je, s obzirom na znatno brži porast ostalih investicija, značilo da ove delatnosti faktički zaostaju. Njihovo učešće u ukupnoj vrednosti investicija palo je sa 67 na 63 odsto.

Zaokupljenost prerađivačkom industrijom kao nekakvim čarobnim štapićem u rešavanju problema zapošljavanja naročito snažno je došla do izražaja u planovima i programima republika i pokrajina.

U tome treba videti i jedan od glavnih uzroka izrastanja republičko-pokrajinskog autarkizma, odnosno »zaokruživanja« reproduktivnih tokova u nacionalnim okvirima, kao tobožnjeg izlaza iz krize nezaposlenosti.[9] Nije, razume se, uopšte sporno da radno intenzivne grane više doprinose zapošljavanju nego bazične. Ali od te notorne istine do kompleksnih ekonomskih rešenja — dug je put. A najmanje se politici zapošljavanja doprinosi održavanjem fiktivne rentabilnosti i akumulativnosti prerađivačkih grana, pogotovo u periodu koji odlučno nalaže stabilnost i doslednost u odnosima cena i napore za njihovo približavanje svetskim prosecima. Čim se na takve parametre postavi i politika investiranja, odmah se zapaža da bi svako jednostrano forsiranje prerađivačke industrije dovelo do pravih ekonomskih apsurda. Nema, valjda, zemlje sa izrazito visokom akumulacijom koja bi mogla izdržati ovakvu orijentaciju. Dovoljno je istaći sledeće: otvaranje jednog radnog mesta u društvenoj privredi staje pola miliona dinara.[10] Neka se to pomnoži s brojem ljudi koji traže posao, pa će se videti sva neo-

---

[8] »u periodu od aprila do septembra 1981. godine donete su odluke o obustavljanju izgradnje 278 investicionih objekata čija vrednost iznosi svega 20,6 milijardi dinara. Efekat obustavljanja investicija na promenu ukupne vrednosti investicija je vrlo skroman i iznosi svega 1,5 odsto« (isto).

[9] »Jedan od krupnih problema koji karakteriše stanje investicija u toku jeste jako izražena zatvorenost tokova investiranja u teritorijalne okvire republika i pokrajina, što ima za posledicu izgradnju brojnih tehnološki i ekonomski neoptimalnih paralelnih kapaciteta...« (isto).

[10] Referat na sednici Savezne konferencije SSRNJ, 21. jul 1982, (»Borba«, 22. jul 1982).

Digitized by Google

održivost ovakve računice. A da i ne govorimo o nesagledivim posledicama koje bi ovakva orijentacija izazvala na štetu prioritetnih delatnosti koje već ionako zaostaju.

III

Postoji još jedno teško nasleđe autarkično-etatističkog privređivanja, koje opterećuje našu društvenu svest i praksu. Reč je o vrednovanju živog rada. Dobar deo naše socijalističke izgradnje, pogotovo u prvim godinama, morao je proteći u svesnom obaranju vrednosti živog rada kao elementa u troškovima proizvodnje, jer je i tu bio posredi metod administrativnog zahvatanja viška rada i njegovog usmeravanja u ključne industrijske objekte na kojima je trebalo graditi budućnost zemlje. Doduše, samo delimično je to predstavljalo stvarno »stezanje kaiša«. Dobrim delom je to umanjivanje najamnine radničke klase kompenzirano niskim cenama hrane, stanarina i drugih stavki u troškovima života, kao i besplatnim školovanjem i besplatnim socijalnim osiguranjem. Na taj način postizalo se dvoje: da se, s jedne strane, podstiče radno intenzivna proizvodnja, jer za kapitalno intenzivnu ionako nije bilo dovoljno sredstava; i da se, s druge strane, obezbeđuje visoka rentabilnost i akumulativnost na osnovi ovako iskalkulisanih troškova proizvodnje.

Stavka »radna snaga« nije mnogo opterećivala preduzeća, jer su se troškovi njene stvarne reprodukcije samo delimično iskazivali preko ličnih dohodaka, dok je ostalo (u vidu regresivnih namirnica, subvencionisanih stanarina i budžetskog finansiranja školovanja, socijalnog osiguranja i drugog) podmirivano iz državne kase. Sama preduzeća mogla su, pak, podneti u okviru svojih troškova i sve negativne efekte tadašnjeg nagomilavanja radne snage. Zatvoreno domaće tržište tolerisalo je svaku, pa i najskuplju proizvodnju, jer se ionako nedovoljno proizvodilo. Ali osnovno je bilo to da je pokrenut snažan proces pomeranja radne snage iz niskoproduktivne poljoprivrede ka nepoljoprivrednim delatnostima, gde se produktivnije radi i ostvaruje veća akumulacija. U pogledu svega drugog ipak nije bilo ni moguće voditi neku politiku zapošljavanja kojom bi se utvrđivali obim i struktura radne snage sa stanovišta stvarnih potreba ovih ili onih oblasti proizvodnje.

U međuvremenu se u našoj privredi štošta izmenilo. Pre svega, ona nije više nerazvijena ni u kvantitativnom ni u kvalitativnom pogledu. I po obimu i po opremljenosti sredstava za rad ona već spada u red srednje razvijenih. To znači da ni radna snaga, kao stavka u kalkulacijama organizacija udruženog rada, ne može više biti jeftina. Pokazalo se neophodnim da i živi rad dobije »specifičnu težinu«, koja mu u datim uslovima pripada. U tom smislu se još pre dve decenije pristupilo uvođenju raznih novina u sistemu obračuna društvenog proizvoda i dohotka, usmerenih ka sve realnijem iskazivanju ove stavke.

Digitized by Google

Ipak, dobrim delom su i ove izmene izvršene na etatistički način, ma koliko se to prikrivalo iza besprekorno formulisanih fraza o samoupravljanju u odgovarajućim normativnim rešenjima, pa i u samom Zakonu o udruženom radu.

»Specifična težina« živog rada uspostavljena je, naime, tako što su nekadašnje subvencionisane, regresirane ili besplatne stavke u troškovima reprodukcije radne snage, koje su teretile državnu kasu, najvećim delom prenete na lične dohotke, u vidu odgovarajućih poreza i doprinosa. Radna snaga ispala je kao trošak proizvodnje odjednom čak preterano skupa, ali i dalje jeftina za njenog vlasnika — radnika, što se jasno iskazivalo u neto ličnim dohocima. Sam etatizam ostao je, naravno, ravnodušan i prema jednoj i prema drugoj činjenici. Njega proizvodnja i radnici interesuju jedino kao izvor zahvatanja sredstava za sve moguće vanprivredne, pa i privredne potrebe, koje želi sam i po svom nahođenju da pokriva.

Suština društvenog odnosa nimalo nije izmenjena time što je Zakon o udruženom radu proklamovao pravo radnikâ da utvrđuju obim i strukturu izdvajanja iz dohotka za ove potrebe, da se u tom cilju konstituišu u samoupravne interesne zajednice i da kontrolišu kako se ova sredstva troše.[11] Lako je propisati prava i proceduru. Ali je nemoguće obezbediti da samoupravne odluke o ovom delu društvenog dohotka stoje na čvrstom tlu sve dok su na snazi sve moguće proizvoljnosti u procesu vrednovanja živog rada.

Teorijska fasada kojom se prikriva ova suština je poznata: svodi se na beskrajno prežvakavanje zdravorazumske istine još iz pera Adama Smita — da je rad tvorac svih vrednosti. Ta fasada — kojom se prećutkuje mnogo važnija istina, ona o zavisnosti visine radnih doprinosa od kapitalne opremljenosti — sada figurira kao opravdanje za visoko opterećivanje ličnih dohodaka i celog dohotka raznim doprinosima i dažbinama, budući da se, navodno, može oporezivati samo živi rad kao tvorac svih vrednosti. Tako smo stvorili situaciju da je rad kao faktor proizvodnje postao preterano, pa i gotovo podjednako skup za sve delove udruženog rada, ostajući i dalje jeftin za samog radnika, a društveni kapital jeftin, ako ne čak i besplatan (s obzirom na inflacionu eroziju vrednosti), i to kako za one koji ga ulažu tako i za one koji ga koriste.

Sve se to događa u zemlji koja ima obilje radne snage i veliku oskudicu kapitala!

To što je kapital učinjen jeftinim, a ima ga nedovoljno, danas višestruko pogađa politiku zapošljavanja.

Investiranje na osnovi niskih kamata i olakog zaduživanja prouzrokuje ogromne poremećaje u procesu reprodukcije, podstičući

[11] »Radi stvaranja uslova da radnici prilikom odlučivanja o obavezama za zadovoljavanje zajedničkih potreba i opštih društvenih potreba mogu da sagledaju mogućnosti osnovne organizacije i potrebe njenog razvoja, predlozi za utvrđivanje ovih obaveza se, po pravilu, istovremeno i jednom godišnje, iznose na izjašnjavanje radnicima u osnovnoj organizaciji« (*Zakon o udruženom radu*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 51).

Digitized by Google

opštu neracionalnost kako u izboru alokacije tako i u korišćenju novosagrađenih kapaciteta, što direktno smanjuje akumulaciju, pa time i mogućnosti ulaganja u otvaranje novih radnih mesta. Doduše, kapital je jeftin i za malu privredu, odnosno delatnosti koje imaju poseban značaj za politiku zapošljavanja, jer po svojoj prirodi angažuju mnogo živog rada. Ali time se mnogo ne doprinosi razvoju ovih delatnosti. Jer je njihova potreba za kapitalom ionako manja, a etatističke strukture su je učinile još manjom, pošto su iz raznih razloga (i ekonomskih i političkih) potcenjivale njihov razvoj. Istovremeno nisu propuštale da i ove delatnosti podvrgnu logici prekomernog i jednakog oporezivanja živog rada, primenjujući na njih isti aršin kao i na kapitalno intenzivne grane kojima već sam organski sastav kapitala omogućuje akumulativnost na osnovi bolje tehnološke opremljenosti. Iz te jednakosti je nastala faktička nejednakost na štetu radno intenzivnih delatnosti, u čijem je razvoju inače upravo trebalo tražiti rešenje problema nezaposlenosti.

Ovde uočavamo dosta razloga za težak položaj u kojem se nalaze društveno zanatstvo, ugostiteljstvo, servisi i slične delatnosti o kojima se stalno govori kao značajnima za rešavanje problema zapošljavanja, ali se gotovo ništa ne preduzima za uvođenje olakšica u sistemu doprinosa i poreza kojima bi se stavka »živi rad« u troškovima njihove proizvodnje učinila manjom. One jesu nisko akumulativne, ali bi u politici zapošljavanja mogle imati veoma značajnu ulogu. U sličnoj situaciji su i delatnosti u ličnom sektoru, čija je uloga u zapošljavanju pogotovo sasvim zapostavljena. I u njima je živi rad učinjen skupljim nego što bi trebalo, pa stoga izbegavaju angažovanje dopunske radne snage.[12]

Pri svemu tome, ponuda proizvoda i usluga u oblasti male privrede ostaje sasvim nedovoljna, što stalno podstiče rast ovih cena i otvara uvek iznova mogućnosti neopravdanog bogaćenja, i to kako zanatlija koji legalno obavljaju svoj posao tako i onih koji vrše te usluge »na crno«. To opet, sa svoje strane, izaziva negodovanje u javnosti i vrši pritisak na nadležne da još žešće oporezuju ove delatnosti, odnosno da živi rad u njima učine još skupljim, pa time i sve manje atraktivnim za angažovanje nove radne snage. Dakle, gotovo se logikom samog sistema onemogućuje maloj privredi da se uključi u rešavanje problema nezaposlenosti, i to pri svoj oskudici roba i usluga u ovoj oblasti.

IV

Koncept autarkičnog socijalizma, sasvim opravdan i jedino moguć u prvim godinama izgradnje, stalno se nametao našem druš-

[12] U 1980. je u okviru ličnog rada sredstvima u svojini građana bilo angažovano samo 405.000 ljudi, od čega je tek u svakoj drugoj radnji, pored vlasnika, bio zaposlen jedan radnik (Savezna konferencija SSRNJ, Sekcija za opšta pitanja standarda u društvu, Beograd, novembar 1981).

Digitized by Google

tvu i kasnije, kada za to nije bilo ni razloga ni uslova. Ovakav koncept računa na savezništvo i »odozgo« i »odozdo«: s jedne strane, na podršku najmanje racionalnih delova udruženog rada koji traže da budu zaštićeni od konkurencije i, s druge, na zainteresovanost osamostaljenih centara ekonomske i političke moći da sačuvaju stečene pozicije u društvu. Primitivizam u proizvodnji uvek je išao na ruku etatizmu. I obrnuto.

Ova čvrsta sprega ne može se razbiti snagom normativnih rešenja i političkih deklaracija. Potrebna je sva snaga zamaha i slobodnog delovanja zakonitosti robne proizvodnje, koje se, očigledno, moraju uvažavati mnogo više u sadašnjoj fazi naše izgradnje, da bi joj se stavila u službu njena pozitivna svojstva na koja je ukazivao i sam Marks.[13] To znači da se naši robni proizvođači moraju doslednije oslanjati na te zakonitosti, odnosno na kriterijume koji proizlaze iz objektivnih parametara vrednovanja osnovnih faktora proizvodnje. Na tu činjenicu upućuju i *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*[14] u kojima se posebno naglašava da se bez poštovanja tih zakonitosti ne može očekivati da se radnici ponašaju kao racionalni proizvođači. Drugim rečima, pokušamo li u sadašnjoj fazi oduzeti moć zakonitostima robne proizvodnje, morali bismo tada — da parafraziramo Marksa — dati moć ljudima nad ljudima. A upravo to je, u neku ruku, učinjeno dosadašnjim zanemarivanjem ovih zakonitosti i odgovarajućim jačanjem moći etatizma u našem društvu.

Za politiku zapošljavanja ovi momenti imaju poseban značaj. Reč je o parametrima na osnovi kojih će svi delovi udruženog rada i društvo u celini moći da vode politiku usmeravanja i podsticanja aktivnosti vezanih za zapošljavanje, pre svega u oblasti investicija i obrazovanja kadrova. Ukratko, da bi se navedene aktivnosti mogle voditi na ekonomski racionalan i društveno celishodan način, mora se preciznije znati koji to realni odnosi postoje između živog i minulog rada.

U autarkično-etatističkim uslovima nije moguće voditi takve aktivnosti. Rezultati koji se u tim uslovima postižu samo su kratkoročni, a često i suprotni utvrđenim ciljevima. Videli smo da je investiranje bez odgovarajućeg vrednovanja rada i kapitala, pored ostalog, dovelo do hipertrofije prerađivačkih delatnosti, što ih sada stavlja pred gotovo nerazrešive probleme, pre svega u pogledu

[13] Govoreći o novcu i razvijenoj robnoj proizvodnji, Marks kaže i ovo: »Lična nezavisnost zasnovana na stvarnoj zavisnosti drugi je veliki oblik u kojem se tek izgrađuje sistem opće društvene razmjene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalnih moći. Slobodna individualnost, zasnovana na univerzalnom razvoju individua i na potčinjavanju njihove zajedničke, društvene produktivnosti kao njihove društvene moći, treći je stupanj. Drugi stvara uvjete za treći« (Karl Marx, *Temelji slobode — osnovi kritike političke ekonomije*, u: *Grundrisse*, »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 54—55).

[14] »Raspodela dohotka na lične dohotke i akumulaciju nije i ne može biti subjektivistički čin. Za dati period vremena i razvoja ta proporcija je u osnovi objektivno data i mora se poštovati« *(Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*, Beograd, april 1982, str. 74).

Digitized by Google

redovne snabdevenosti repromaterijalom i prikrivenih viškova radne snage. Takođe smo videli da je opšta proizvoljnost u tom vrednovanju dovela do obezvređivanja kapitala, a i do toga da živi rad bude precenjen kao trošak proizvodnje, ali i potcenjen sa stanovišta samog radnika, tako da su kao manje atraktivne za ulaganja tretirane radno intenzivne grane, koje bi u interesu bržeg zapošljavanja trebalo upravo razvijati. I, najzad, u primarnim delatnostima — prvenstveno u rudarstvu, šumarstvu i poljoprivredi — imali smo zbog sveg tog »precenjivanja« i »potcenjivanja« opšti manjak i kapitala i radne snage, iako je baš na njima težište naporâ usmerenih na usklađivanje strukture proizvodnih snaga i stabilizaciju, a time i na stvaranje povoljnijih uslova za zapošljavanje u celoj privredi.[15]

O ovim problemima rečito govori i deo analize o ostvarivanju Društvenog plana Jugoslavije za period 1980—1985. koji se odnosi na strukturu jugoslovenskog stanovništva.[16]

Iz ove analize proizlazi da je početkom 1982. od ukupno 22,6 miliona Jugoslovena oko 6 miliona činilo poljoprivredno stanovništvo, za koje se, uglavnom, može pretpostaviti da troši onoliko koliko i stvara, odnosno ne doprinosi naročito mnogo društvenom višku rada, ali i ne živi od viška rada drugih delova stanovništva. Od preostalih 16,6 miliona stanovnika, koji ili stvaraju višak rada ili žive od njegove preraspodele, u svim privrednim i neprivrednim delatnostima bilo je zaposlenih svega 5,8 miliona (što čini 35 odsto nepoljoprivrednog, odnosno 26 odsto celokupnog stanovništva). Od toga je 4,8 miliona bilo zaposleno u privrednim, a milion u vanprivrednim delatnostima. Ali i u samoj privredi je svega 3,7 miliona bilo zaposleno u čistoj materijalnoj proizvodnji (industriji, poljoprivredi, šumarstvu, građevinarstvu, saobraćaju, zanatstvu itd.), gde se i stvaraju upotrebne vrednosti. Ostalo je bilo angažovano u prometu, finansijama, osiguranju, privrednim udruženjima i slično. Ovome broju bi, naravno, trebalo dodati i sve one koji su u bilo kojoj delatnosti zaposleni na administrativnim i drugim neproduktivnim poslovima.

Zaključak je da je ovakav raspored zaposlenih za naše uslove veoma nepovoljan. U razvijenijim zemljama on bi bio još i podnošljiv. Ali naša produktivnost je u odnosu na onu u tim zemljama čak dva do četiri puta niža, tako da je upravo iz tih razloga bezuslovno potrebno ubrzano pomeranje radne snage ka stvarno proizvodnim radnim mestima. Uostalom, nije reč samo o zaostajanju naše produktivnosti, već — u poslednje vreme — i o određenom na-

[15] »Paradoksalno je da u vreme velike nezaposlenosti godišnje ostaje nepopunjeno 300 hiljada radnih mesta, doduše, u privrednim granama kao što su rudarstvo, šumarstvo, građevinarstvo, poljoprivreda itd. (Izjava potpredsednika SIV Zvone Dragana »Tanjugu«, »Borba«, 10 avgust 1982).

[16] *Analiza ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije za period od 1981. do 1985. godine, u 1981. i 1982. godini i ocene mogućnosti ostvarivanja plana u 1983. godini*, Savezni zavod za društveno planiranje, Beograd, 31. maj 1982.

Digitized by Google

zadovanju, odnosno o stopi rasta produktivnosti rada koja je niža od one u razvijenim zemljama.[17]

Analiza o ostvarivanju srednjoročnog plana daje uverljive dokaze o neiskorišćenim mogućnostima i kapacitetima koji i te kako moraju biti uzeti u obzir u rešavanju problema nezaposlenosti. Tako saznajemo da se, i pored visoke opremljenosti naše privrede savremenim sredstvima (u protekloj deceniji uvezeno je opreme za više od 30 milijardi dolara), raspoloživi kapaciteti koriste osetno ispod standarda, a da bi njihovo čak samo srednje racionalno korišćenje omogućilo da se ostvari za 20 odsto veći društveni proizvod.[18] O tome je posebno bilo reči u raspravi o ostvarivanju plana, vođenoj u Skupštini SFRJ, gde je izneto da su u protekle dve decenije osnovna sredstva po radniku u društvenoj privredi povećana 2,3 puta, a oprema po radniku 2,8 puta.[19] Sačinjena je i posebna analiza iz koje se vidi da bi samo nešto povoljniji koeficijent korišćenja raspoloživih kapaciteta obezbedio posao za oko 200 hiljada novih radnika.[20]

Nerealno vrednovanje živog rada ima posebno teške posledice po odnose selo—grad. Snažan transfer radne snage iz poljoprivrednih delatnosti u nepoljoprivredne, koji je nekada predstavljao pozitivnu ekonomsku i društvenu pojavu, već godinama se pretvara upravo u suprotnu. Prava seoska domaćinstva, koja žive isključivo od poljoprivredne proizvodnje, danas su u manjini, pa čak i u izrazitoj manjini, ako se, pri tom, uzimaju u obzir i starački domaćinstva, čija je zemlja prepuštena brizi zakupaca, rođaka i drugih ne baš racionalnih proizvođača.[21] Za većinu članova mešovitih domaćinstava porodično imanje je još značajan izvor egzistencije. To, istovremeno, znači da rad i zaposlenje u gradu za njih ne predstavljaju onu »iznuđenu poziciju« koja inače objektivno pri-

---

[17] U periodu od 1976. do 1978. produktivnost rada u nepoljoprivrednim delatnostima rasla je po sledećim godišnjim stopama: u zemljama OECD — 3,6, u zemljama SEV — 4,0, a u Jugoslaviji — 3,1. (*Perspectives économiques pour la region de la CEE jusqu'en 1990*, UN, 1980. Génève, *Recent Economic Development in Eastern Europe*, ECE, Génève, 1980. (Za Jugoslaviju: podaci uzeti iz »Statističkog godišnjaka Jugoslavije 1981«).

[18] Analiza SZDP o ostvarivanju plana (isto).

[19] Izveštaj sa rasprave u Saveznom veću Skupštine SFRJ, »Borba«, 2. april 1982.

[20] Savezna konferencija SSRNJ, Sekcija za opšta pitanja standarda u društvu, Beograd, novembra 1981.

[21] U 1980. godini aktivno poljoprivredno stanovništvo je u ukupnom aktivnom stanovništvu Jugoslavije činilo 36,4 odsto. Trećina aktivnog poljoprivrednog stanovništva je starija od 50 godina, tako da trenutno nema više od 1,2 do 1,5 miliona poljoprivrednika sposobnih za intenzivno privređivanje, što i dovodi do toga da jedna petina ukupnog obradivog zemljišta ostaje neobrađena ili nedovoljno obrađena (»Neka otvorena pitanja zaposlenosti i zapošljavanja«, Savezna konferencija SSRNJ, Sekcija za opšta pitanja standarda u društvu, Beograd, novembra 1981).

Digitized by Google

morava pravog proletera da se na radnom mestu bori za veći lični dohodak.[22] Ovakvo masovno prisustvo poluseljaka u nepoljoprivrednim delatnostima otežava uspostavljanje realnog vrednovanja u organizacijama udruženog rada u onoj istoj meri u kojoj je odsustvo takvog vrednovanja uvek išlo i još ide na ruku prekomernom gomilanju radne snage uopšte. Ne treba posebno dokazivati koliko ovakva situacija destimuliše napore usmerene na racionalno privređivanje na temelju samoupravljanja i raspodele prema radu, pa time i na podizanje akumulativnosti kao jedine osnove koja otvara perspektive politici produktivnog zapošljavanja.

Nerealno vrednovanje faktorâ proizvodnje odražava se i na individualnu poljoprivrednu proizvodnju. U poreskoj politici se cena zemlje kao faktora proizvodnje nedovoljno uzima u obzir, mada se u slobodnom prometu placeva i njiva ta cena i te kako realno iskazuje. Ovako se umanjuje zainteresovanost za intenzivnu obradu svake stope zemljišta, što bi inače trebalo podsticati ne samo sve povoljnijim cenama poljoprivrednih proizvoda i kreditima, već i iznuđivati realnim oporezivanjem zemlje, mašinskog parka i drugih faktora proizvodnje. Dovoljno je podsetiti da u našoj zemlji ima trenutno oko 416 hiljada traktora[23], a da je raznih poljoprivrednih mašina oko 2 miliona. Očigledno je da se sav taj nagomilani kapital, stvoren bogaćenjem mnogih individualnih poljoprivrednika usled manjkavosti sistema cena kao i dopunskih primanja iz rada u nepoljoprivrednim delatnostima, koristi sasvim neracionalno, pogotovo ako se imaju u vidu ogromni kompleksi neobrađenih površina. A to, sa svoje strane, govori o velikim mogućnostima produktivnog angažovanja radne snage u poljoprivredi.

Odnosi selo—grad sve više postaju jedno od krucijalnih pitanja celokupnog našeg razvoja, a time i politike zapošljavanja. Naravno, nije reč o nekom veštačkom presecanju tokova koji dovode do premeštanja raspoložive radne snage iz poljoprivredne u nepoljopri-

---

[22] Na prekomerno uključivanje poluseljaka u nepoljoprivredne delatnosti uvek treba gledati sa stanovišta objektivne uloge koju radnička klasa upravo u svojstvu proletarijata ima u razvijanju proizvodnih snaga i novih društvenih odnosa. Ne može njoj kao proletarijatu biti ništa poklonjeno. Za sve se sama mora izboriti, i to s obzirom na svoju objektivnu poziciju u društvu, u svojstvu klase koja nema ničeg drugog u ruci sem borbe za uspešno upravljanje sredstvima koja su joj stavljena na raspolaganje. Na tome se objektivno i zasniva naš sistem socijalističkog samoupravljanja. U tom smislu su prilično proizvoljna razna istraživanja koja polaze od ličnih interesa i uverenja učesnikâ u anketama, da bi dokazala da su za proizvodnju i samoupravljanje podjednako motivisani i čisti radnici i poluseljaci. Valjda i u našim uslovima važi poznati aksiom da za ostvarivanje istorijskog progresa nije važno šta misle ili hoće pojedinci, već ono što kao pokretačka snaga neminovno proizlazi iz objektivnog položaja klase. S tim u vezi citirajmo Marksa i Engelsa: »Nije posredi to što ovaj ili onaj proleter ili čak celi proletarijat u datom trenutku zamišlja kao svoj cilj. Posredi je šta on jeste i šta će shodno svom biću biti istorijski prinuđen da učini« (Karl Marks — Fridrih Engels, *Sveta porodica*, »Kultura«, Beograd, 1950).

[23] Analiza SZDP o ostvarivanju srednjoročnog plana (isto).

Digitized by Google

vredne delatnosti. Tako nešto ne bi bilo ni moguće, jer je posredi istorijski proces. Ali važno je postići da se ovaj proces usmerava tako da svaka promena radnog mesta i svako novo zaposlenje stvarno vodi porastu dohotka, a time i akumulacije, bez koje nema ni uslova da se svakoj novoj generaciji otvaraju realne perspektive rada i stvaralaštva.

V

Na Dvanaestom kongresu SKJ utvrđen je pravi spisak konkretnih zadataka koji se odnose na probleme nezaposlenosti i zapošljavanja. To su, kako se navodi u kongresnoj rezoluciji, zadaci koji obuhvataju: bolje korišćenje kapacitetâ, organizovanje rada u smenama, brže razvijanje male privrede, sužavanje raznih vidova honorarnog rada, rada penzionera i drugog dopunskog rada, bolje planiranje kadrova, doslednije ostvarivanje ciljeva reforme obrazovanja i drugo.[24] Ovakav konkretan pristup svakako će dobro doći nosiocima budućih aktivnosti u oblasti zapošljavanja, mada su sve to ipak poznati zadaci koje već godinama postavljaju razni društveni organi i organizacije, a unose se u političke i druge dokumente. Međutim, iz duha i sadržine cele rezolucije jasno proizlazi, kao lajt-motiv, i ono stalno opredeljenje — da ni u politici zapošljavanja ne može biti većih rezultata i trajnih perspektiva ako se ona u potpunosti ne osloni na osnovne pokretačke snage koje u našem sistemu socijalističkog samoupravljanja čine samu suštinu društveno-ekonomskih odnosa.

Ovo nas, uvek iznova, upućuje na ključna pitanja samoupravljanja i društvene svojine.

Politika zapošljavanja se ne može izvoditi ni iz čega drugog do — i to na najneposredniji način — iz problema reprodukovanja osnovnih faktora proizvodnje, živog i minulog rada. Samo etatistički način gledanja na ove probleme zadržava nas i dalje u okvirima onog ograničenog horizonta koji se zasniva na tretiranju ovih faktora kao objekata društvene politike. Najtešnje s tim je povezana i popularna predstava o »pravu na rad«. To »pravo«, kao obavezna programska orijentacija društva, nije sporno. Ali ono nije neposredna društvena norma. Po prirodi društveno-ekonomskih odnosa koje izgrađujemo, ono se ne može postavljati drugačije nego kao ustavna obaveza samoupravljačâ da svesnim odnosom prema svom živom i minulom radu ostvaruju sve veću akumulaciju, koja i jeste osnovni uslov uspešnog sprovođenja politike zapošljavanja.

Umesto toga, međutim, stalno su na dnevnom redu zahtevi da društvo na neposredno-pravni način obezbeđuje to pravo, odnosno da ga, kao država, iznuđuje snagom pravnog regulisanja. Svako

[24] Rezolucija 12. kongresa SKJ »Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje«, Beograd, 29. jun 1982.

Digitized by Google

pravo pretpostavlja i obavezu. U ovom slučaju — budući da se zahtevi postavljaju na čisto pravni način — nosiocu obaveza moraju se priznati i odgovarajuća ovlašćenja. *Quid pro quo.* Toj istoj državi bi se onda *eo ipso* morala priznati dalekosežna ovlašćenja, i to u oba pravca: i u odnosu na društveni kapital i u odnosu na radnu snagu.[25]

Čak i kad bi se ostavila po strani pitanja ekonomskih defekata ovakvog državno-kapitalističkog ostvarivanja »prava na rad« i kad bi se zaboravila dosadašnja porazna iskustva u tom pogledu, dovoljno bi bilo samo izvući do kraja odgovarajuće idejno-političke zaključke, pa da već pomisao na mogućnost izrastanja nekakvog »kasarnskog socijalizma« izazove najžešće otpore u progresivnoj društvenoj svesti.

Kao glavno se ovde i ne postavlja pitanje šta stvarno državna volja može postići u oblasti društveno-ekonomskih odnosa, pa i u politici zapošljavanja. Njena uloga je u tome, kao i u svemu drugome, još uvek značajna. Ali nije o tome reč. Suština je u fetišiziranju pravnog regulisanja i zanemarivanju činjenice da ono vredi jedino ako je u funkciji žive društveno-ekonomske prakse. U *Kritici Gotskog programa* Marks upozorava da čak ni u fazi već prevaziđenih ograničenosti robno-novčanih zakonitosti neće biti moguće odmah prekoračiti »uski buržoaski pravni horizont«, budući da »pravo ne može nikad biti iznad ekonomske strukture i njome uslovljenog kulturnog razvitka društva«.[26] Ovde je Marks govorio o pravnim aspektima socijalističke raspodele prema radu kojima se princip pravne »jednakosti za nejednake« nameće čak i u društvu već oslobođenom stega robno-novčanih odnosa. Utoliko pre sa ovim aspektima treba računati u sadašnjoj fazi još neprevaziđene robno-novčane proizvodnje. A ono što važi za »buržoasku ograničenost« prava u nagrađivanju važi i za državno-pravno regulisanje u oblasti zapošljavanja.

Ovakvo regulisanje može biti i zamaskirano formom društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja. U dosadašnjoj praksi imali smo dosta ovakvog formalnog utvrđivanja društvenih normi u oblasti zapošljavanja. Najčešće se ipak nije mnogo postiglo u suzbijanju neželjenih pojava — privilegija, protekcije i slično. A ni neželjeni ekonomski efekti nisu izostajali, pre svega u vidu neracionalnog raspoređivanja radne snage po oblastima rada, njenog gomilanja prema proizvoljnim kriterijumima itd. Očigledno je da su organizacijama udruženog rada mnogi dogovori i spo-

[25] Ovde su namerno upotrebljeni klasični termini »kapital« i »radna snaga« da bi se jasno izrazila suština koja se navedenim zahtevima nameće društvu, i to ne u svojstvu ekonomskih parametara (koji u procesu materijalnih i društveno-ekonomskih preobražaja mogu i te kako korisno poslužiti kao elementi vrednovanja, pre svega, u troškovima proizvodnje i reprodukciji), već kao izraz faktičkog vraćanja na prevaziđene društvene odnose, naime, na državno-kapitalističke odnose, kojih se socijalizam, očigledno, teško oslobađa.

[26] Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 14—15.

Digitized by Google

razumi naprosto bili nametnuti, umesto da organski izrastaju iz njihovih stvarnih potreba.

I Kardelj je, iako ne direktno, pokretao ova pitanja kada je pisao o društvenoj svojini. Nije slučajno u njegovim razmatranjima dolazilo u drugi plan pitanje forme odlučivanja (da li državni ili samoupravni organi), ma koliko da je i tome pridavao veliki značaj. Ali najviše se bavio pitanjima samog društvenog odnosa koji proizlazi iz suštinskog postavljanja problema društvene svojine. Brižljiva razrada Kardeljevih radova, kao i samog Ustava, jasno ukazuje na to da iz tog osnovnog produkcionog odnosa treba izvoditi rešenja za svaku politiku, pa i za politiku zapošljavanja.

Pri tom Kardelj posebno skreće pažnju na Marksovu misao da je pitanje svojinskih odnosa uvek pitanje odnosâ među ljudima, a da je samo privid da je posredi odnos ljudi prema stvarima. U tom smislu treba sagledavati i etatističku pretenziju da, uz pomoć privida o pravu kao pitanju odnosa između ljudi i stvari, uspostavlja pravo kao odnos između države i njenih podanika, u kakvom bi se onda svojstvu pojavljivali i naši samoupravljači. Upravo to pretvaranje živog i minulog rada u objekt državne politike predstavlja osnovnu kočnicu progresa. U svakoj oblasti, pa i u oblasti zapošljavanja, treba da se uspostavlja istinska suština društvene svojine, kao pravo rada društvenim sredstvima, i to u odnosima pune međusobne odgovornosti radnikâ da savesno i racionalno upravljaju tim sredstvima.[27] Takav pristup sadržan je i u Ustavu koji izričito ukazuje na ovo pravo koje je istovremeno i odgovornost radnikâ u uzajamnim odnosima u udruženom radu i društvu u celini.[28]

Iz ovog odnosa međusobnih prava i odgovornosti jedino i mogu u samoupravnom društvu proisteći realni elementi politike zapošljavanja. Nije reč o ovlašćenjima države da otvara radna mesta i raspoređuje radnu snagu, već o poziciji radnikâ u samoupravno udruženom radu da, polazeći od međusobnog obavezivanja u pogledu uspešnog upravljanja živim i minulim radom, stvaraju uslove za sprovođenje politike zapošljavanja. Uostalom, Kardelj na to i ukazuje kada ističe da ova obaveza važi prema svim građanima.[29]

Pravac rešavanja na koji upućuje ovakva pozicija udruženih radnika daleko je složeniji od krajnje pojednostavnjene istine sa

---

[27] »Na taj način društvena svojina se izražava u pravu rada društvenim sredstvima, a u isto vreme i odgovornosti svakog radnika da to pravo ostvaruje u punoj ravnopravnosti sa svakim drugim radnikom koji ima to isto pravo, zajedno sa svim drugim pravima i odgovornostima koji su vezani za to osnovno društveno-ekonomsko pravo« (E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad* [Brionske diskusije], »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 24).

[28] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1974, str. 49.

[29] *»društvena svojina se u nas izražava kao sistem institucionalizovanih međusobnih prava i odgovornosti radnika i svih članova društva*, a ne kao odnos individualnih ili kolektivnih subjekata prema stvarima ili kao odnos svojinskog monopola prema ljudima, prema radnicima koji ne raspolažu takvim monopolom« (E. Kardelj, *Slobodni udružni rad*, cit. izd., str. 24 — *kurziv* — E. K.).

Digitized by Google

kojom se najčešće nastupa u raspravama i političkim dokumentima — naime, da oni koji rade treba da brinu za zapošljavanje onih kojima to još nije obezbeđeno. Naravno da treba! Ali, kako? U stvari, i ovakvo pojednostavnjivanje ide na ruku shvatanjima kojima se, svesno ili nesvesno, zanemaruje suština produkcionog odnosa zasnovanog na društvenoj svojini i samoupravljanju. Ovako, naime, ispada kao da navedena briga zaposlenih za nezaposlene ne mora biti ni u kakvoj konkretnoj povezanosti s tim odnosom, već da ona spada u nekakve opšte sfere moralnih apela i obaveza. Takav pristup nimalo ne doprinosi praktičnom rešavanju problema nezaposlenosti. Štaviše, radni ljudi se na taj način odvraćaju od tih pitanja, jer ne vide izlaz iz veštački stvorene dileme — da li da vode više računa o sopstvenoj produktivnosti ili o otvaranju novih radnih mesta.

Na tu dilemu se, po logici, nadovezuje i druga, isto tako veštačka — u pogledu uvođenja obaveznog minimuma akumulacije, odnosno programirane akumulacije, što bi predstavljalo neku realnu osnovu politike zapošljavanja, a što se sve češće u najnovijim ekonomskim analizama i raspravama postavlja kao zahtev.[30]

Ako se već kaže »alfa«, mora se reći i »beta«. Ako bi se organizacije udruženog rada direktno i pravno obavezivale na otvaranje novih radnih mesta, onda one moraju preuzimati i obavezu da ostvaruju odgovarajući kvantum akumulacije. Pri tom to i ne bi bio samo jedan od uobičajenih ekonomskih parametara koji se unosi u samoupravne sporazume i dogovore o raspodeli dohotka, u cilju vođenja jedinstvene politike dohotka u zemlji, već bi to bila prava pravcata norma koja bi logično odgovarala istoj takvoj normi o obaveznom otvaranju novih radnih mesta. A čemu bi sve to onda vodilo?

Lako je pretpostaviti da bismo ovako brzo dospeli na tlo regulisanja koje umnogome najavljuje uvođenje nekog totalitarnog državnog planiranja, a koje smo odavno napustili. Jer, čim se počne sa ovakvim regulisanjem, ono — sa sebi svojstvenom i sebi urođenom tendencijom stalnog i sve ubrzanijeg razrastanja — preti da se pretvori u pravi sistem. A ovaj se obično završava u nerazmrsivoj zbrci prava i obaveza, što, u suštini, izražava normalno reagovanje društvenog organizma na etatističke pritiske, usmerene na to da se konkretni život, sa svom svojom raznolikošću i svim specifičnostima svog ispoljavanja, sabija u Prokrustovu postelju krutih okvira i opštih proseka na kojima se svako pravno normiranje i zasniva.

Uostalom, sama ideja o programiranoj akumulaciji i nije potekla iz težnje da se državnim regulisanjem zameni uloga udruženog rada u oblasti sticanja akumulacije i zapošljavanja. Reč je, naprotiv, o uverenju da se uloga udruženog rada u toj oblasti može uspostavljati jedino uz oslonac na objektivne ekonomske kriterijume u vrednovanju živog i minulog rada. A taj oslonac je uvek

[30] M. Korošić, *Antiinflaciona politika*, »Ekonomska politika«, Beograd, 1980, str. 143—169.

Digitized by Google

iznova izbijan iz ruku radnikâ upravo time što se privređivanje i sticanje dohotka zadržavalo u okvirima zatvorenog domaćeg tržišta i etatističkog sputavanja normalnih konkurentskih uslova i odnosa.

Kardeljev »slobodni udruženi rad« dobija svoj puni smisao jedino ako se oslobodi autarkizma i etatizma i ako stvarno bude upućen na sebe samog, a u odnosima međusobno utvrđenih prava i odgovornosti. Svaki drugi pristup značio bi vraćanje na razne fikcije o primatu prava nad ekonomijom, a to znači i konzerviranju stanja u proizvodnji i proizvodnim odnosima u uslovima supremacije države nad udruženim radom. To bi istovremeno značilo da priznajemo da nismo još u stanju da društvenu privredu učinimo visokoproduktivnom, stvarnom pokretačkom snagom koja daje podsticaje daljem širenju i obogaćivanju celokupnog društvenog rada i stvaralaštva, a koja time otvara nove perspektive politici zapošljavanja.

Međutim, danas smo u situaciji da možemo i moramo učiniti privredu takvom snagom. Možemo — zato što raspolažemo potrebnim ljudskim i materijalnim potencijalima.[31] A moramo — zato što bez toga nema trajnog izlaska iz sadašnjih ekonomskih teškoća i poremećaja. Ovakav način postavljanja problema ukazuje samim tim i na glavni pravac u vođenju politike zapošljavanja, bar u onom delu koji nas najviše zaokuplja — u zapošljavanju mladih i školovanih kadrova.

Polazna osnova rešavanja je stvaranje uslova koji čine udruženi rad ne samo zainteresovanim, već i prisiljenim da privlači novu, pa valjda i sve kvalifikovaniju radnu snagu.

VI

Iz najnovijih analiza proizlazi da se težište problema nezaposlenosti stalno pomera ka kadrovima višeg stepena obrazovanja, a u celini opet — ka kadrovima sa opštom spremom koji se osposobljavaju za razne administrativne poslove. Postoji velika potražnja za kvalifikovanim radnicima u građevinarstvu, metalnoj industriji, rudarstvu i još nekim granama, a velika ponuda suficitarnih kadrova (trgovaca, ekonomista, svršenih gimnazijalaca itd.). Uglavnom, najveći broj lica koja traže zaposlenje spada u red školovanih, i to do 30 godina starosti.[32]

Ovakva situacija se dobrim delom pripisuje predimenzioniranom prilivu kadrova za neproizvodna zanimanja. Svakako, to stoji. Ali gde su tome uzroci? Površno govoreći, i ovde bi se mogli

[31] Više od 40 odsto oruđa za rad u industriji je automatizovano, a dve trećine čine automati i poluautomati (Analiza ostvarivanja srednjoročnog plana, SZDP).

[32] Lica do 30 godina čine 73,4 odsto ukupnog broja nezaposlenih (Savezni komitet za rad, zdravstvo i socijalnu politiku, Analiza o zapošljavanju mladih sa posebnim akcentom na zapošljavanje pripravnika, Beograd, avgusta 1982).

Digitized by Google

nabrajati uobičajeni razlozi, kao što su povoljniji lični dohoci i uslovi rada na neproizvodnim radnim mestima i slično. Ali osnovno je ipak to da proizvodnja ne prihvata dovoljno široko i smelo obrazovane kadrove. Otkud to? Kakva je to proizvodnja koja može bez kadrova? Pa reč je o stručnosti i znanju! A to postaje svuda u svetu okosnica borbe za održanje i uvećavanje viška rada i akumulacije. Naravno, do ovako snažne afirmacije kadrova i znanja nigde nije došlo naprosto zahvaljujući osvešćivanju vlada, kapitalista i drugih vodećih struktura. Svuda je u tom pravcu delovala ekonomska prinuda koja je diktirala potrebu da se upravo svestranim angažovanjem stručnosti i nauke obezbeđuju profiti u sve žešćoj međunarodnoj konkurenciji.

Kod nas se ta prinuda već godinama razvodnjava, a umesto nje jača etatistička autarkija, praćena istovremeno najmanje poželjnim vidom otvaranja prema svetu — kupovanjem tuđe pameti i nabavkom gotovih licenci. Onda i može izgledati kao da su organizacijama udruženog rada kadrovi nepotrebni, pa možda čak i smetnja, bar sa stanovišta interesa postojećeg sastava kolektiva koji u ovakvim uslovima ne želi mnogo da menja ni u proizvodnji ni u strukturi kadrova.

O tom konzervativizmu svedoči i domet planiranja kadrova u privredi. Ocenjuje se da svega nešto više od polovine ukupnog broja organizacija udruženog rada ima ovakve planove. No u mnogim slučajevima se i to svodi na formalno udovoljavanje zakonskoj obavezi, tako da prave planove koji stvarno nešto znače ima tek svaka četvrta organizacija. I, najzad, sasvim je malo onih koji na dugoročnim kadrovskim planovima zasnivaju svoju politiku razvoja.[33]

Slično je i sa pripravnicima. Zakonska obaveza o zapošljavanju pripravnika ne poštuje se svuda, tako da je u 1981. u proseku na svakih 111 radnika bio zaposlen po jedan pripravnik, što je ispod očekivanja.[34] Razlozi su, uglavnom, poznati: neke organizacije izbegavaju tu obavezu jer i bez pripravnika mogu da prosperiraju, a neke ih tretiraju kao balast, jer i za postojeći broj zaposlenih teško obezbeđuju lične dohotke. Suštinski razlozi su, naravno, i ovde vezani uz opšte stanje u proizvodnji koje karakterišu inertnost i konzervativnost, a takvo stanje se već više godina podržava u ime nekakve socijalne zaštite proizvođačâ od svega što sobom nose otvorena tržišna privreda i konkurencija.

O tom stanju na svoj način govori činjenica da se u najnovije političke prilaze i dokumente o problemu zapošljavanja sve češće mora unositi termin »produktivno zapošljavanje«[35]. Pa kakvo da bude zapošljavanje nego upravo produktivno! Očigledno je da je podržavanje konzervativizma u proizvodnji, praćenog jednostav-

[33] Isto.

[34] Isto.

[35] Rezolucija Dvanaestog kongresa SKJ, Zaključci Savezne konferencije SSRNJ o zapošljavanju, *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije* i drugi dokumenti.

Digitized by Google

nim gomilanjem radne snage, uzelo toliko maha da se sada od toga valja odlučno distancirati isticanjem stava o jednoj vrsti zapošljavanja koja će zaista predstavljati doprinos proizvodnji i stvaralaštvu.

Ceo naglavce okrenut problem treba ponovo postaviti na noge. Ne proizvodi se zato da bi bilo zapošljavanja, već obrnuto.

Odmah treba naglasiti i sledeće: ovde nije reč ni o kakvom potcenjivanju »neproizvodnih« delova udruženog rada, a ponajmanje onih koji se direktno nadovezuju na potrebe proizvodnje, kao što su obrazovanje, istraživanje, nauka i slično. Čak i one »udaljenije« delatnosti, kao što su kultura, umetnost i zdravstvo, trebalo bi stalno posmatrati sa stanovišta njihovog sve većeg doprinosa opštem progresu, pa i razvoju same proizvodnje. Međutim, osnovno je da se ova povezanost uspostavlja na jednoj logičnoj i organskoj osnovi, polazeći, pre svega, od mogućnosti i potreba koje diktira sama proizvodnja viška rada, ne zaboravljajući ni za trenutak da se ova proizvodnja ostvaruje jedino u materijalnoj proizvodnji, a da sve ostale delatnosti — više ili manje — tome samo doprinose.

Ovi momenti zaslužuju najveću pažnju, jer će, po svemu sudeći, oni sve više uticati na uspešno ostvarivanje politike zapošljavanja. Drugim rečima, ova politika, čije se težište, po prirodi stvari, sve više pomera ka delatnostima van neposredne materijalne proizvodnje, moraće se sve doslednije zasnivati na uspostavljanju novih društvenih odnosa u okviru samoupravnih interesnih zajednica. Slédeći Kardeljevu misao, koji je u samoupravnom interesnom organizovanju, a uz priznavanje tržišnog odmeravanja, video jedinu stvarnu mogućnost da se ove delatnosti izraze kao sastavni deo i funkcija proizvodnog rada, morali bismo doći do zaključka da će se upravo razvijanjem ovih odnosa stvoriti uslovi za rešavanje velikog dela problema zapošljavanja.[36]

Posledice nerazvijenosti samoupravnog interesnog organizovanja valjda nigde nisu bile teže nego u politici zapošljavanja. Bez oslonca na neposrednu proizvodnju, a lišene pravih ekonomskih kriterijuma i prepuštane raznim pritiscima i proizvoljnostima, neprivredne delatnosti sve više su gubile kompas u razvoju, zapadajući čas u hipertrofiranu ekspanziju, čas u krize zaostajanja. Biće, očigledno, potrebni veliki napori da se ova situacija u oblasti samoupravnog interesnog organizovanja promeni, kako bi se postiglo da sva rešenja u neprivrednim delatnostima i, u odnosu na njih, budu

[36] »nemoguće je odnose slobodne razmene rada odvajati od tržišnih odnosa. Ne samo lični dohoci, već i sredstva uopšte koja se daju društvenim delatnostima — zdravstvu, kulturi i drugim društvenim delatnostima — nastaju u materijalnoj proizvodnji, deo su dohotka osnovnih organizacija udruženog rada u materijalnoj proizvodnji i na bazi slobodne razmene rada izdvajaju se za ove društvene delatnosti. Istina je da se ne može reći da je zdravstvena ili školska usluga roba, ali u tržišnoj privredi, u uslovima robne proizvodnje, sredstva za plaćanje tih usluga moraju se najpre preko tržišta realizovati u materijalnoj proizvodnji« (E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad, cit. izd.*, str. 179).

Digitized by Google

oslonjena na svog pravog i istorijski predodređenog nosioca, na radnike u udruženom radu, jer će upravo to predstavljati stvarni prodor u nova područja ljudskog rada i stvaralaštva.[37]

Problem zapošljavanja se, prema tome, sve više ispoljava kao problem sve tešnjeg povezivanja svih vidova rada i stvaranja uslova za sve značajniji stručni doprinos kojim nove generacije treba da obogaćuju svestrani razvitak društva. Na to se pretežno i svodi naša sadašnja situacija u oblasti zapošljavanja, budući da glavni problem predstavljaju upravo mladi školovani ljudi, dok sve ostalo, uključujući i transfer radne snage sa sela, može biti ostavljeno za nešto bolja vremena.

Najveću teškoću, međutim, predstavlja to što se baš ovde suočavamo sa krajnje negativnim trendom stalnog slabljenja povezanosti ovih kadrova i njihovih sposobnosti sa stvarnim potrebama proizvodnje. S jedne strane, to se ispoljava kao rastuća težnja ovih kadrova za tim da se usmeravaju prema mestima u nasleđenoj proizvodnoj i društvenoj hijerarhiji i da tamo preuzimaju poslove koji će im po pravu stečenih diploma i zvanja biti priznati kao formalne društvene funkcije, drugim rečima, da se uključuju u sve izrazitiji proces počinovničavanja raznih vidova umnog rada i da taj proces dalje sami podstiču i šire. S druge strane, normalni otpor koji se u samoj materijalnoj proizvodnji pruža takvoj konzervativnoj i parazitskoj poziciji umnog rada često se pretvara u globalno suprotstavljanje tom radu i u njegovo radikalno osporavanje.

Tako je i došlo do toga da se umni rad istovremeno i potcenjuje i precenjuje.

Zasad imamo samo sporadične pokušaje da se izađe iz ove protivrečnosti. Jedan od najnovijih je sadržan u zahtevu za »boljim vrednovanjem produktivnog i kreativnog rada«, koji je unet u niz političkih dokumenata.[38] Za početak, i to će nešto koristiti, ako nikako drugačije, a ono kao rešenost da se destimulisanjem činovničkih i sličnih poslova stane na put njihovom daljem širenju, a povezano s tim i prekomernom školovanju kadrova ove vrste.

Međutim, nešto dublje u samu prirodu proizvodnih odnosa ovakvi pokušaji ipak ne zadiru. Suštinski problem povezanosti, koju na samoupravnoj osnovi treba uspostaviti između neprivrednih delatnosti i materijalne proizvodnje, ostaje nedirnut. Ovako, uglavnom, izlazi da se sve i dalje vrti oko pitanja faktičke cene

[37] »već je Marks predvideo da će se sve više smanjivati udeo fizičkog rada u proizvodnji, a da će odlučujući proizvodni faktori postajati nauka, znanje i slični faktori... Savremena nauka u potpunosti potvrđuje ta Marksova predviđanja na kojima je on, uostalom, gradio i svoju teoriju komunističkog društva« (E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, str. 177).

[38] Rezolucija Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije, Dokumenti, »Borba«, maj 1981. I zatim: Rezolucija Dvanaestog kongresa SKJ, »Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje«, Beograd, 29. juna 1982.

Digitized by Google

živog rada u raznim sferama materijalne i nematerijalne proizvodnje, što može biti značajno kao faktor vrednovanja, ali ne i kao izlaz iz navedene protivrečnosti. Ne bi vredelo ni iscrpljivati se oko čisto pravne strane sistemskih rešenja, koja su, uostalom, ionako već definisana u Ustavu i Zakonu o udruženom radu.

Rešenja će morati da izdejstvuju sami radnici u neposrednoj proizvodnji, i to materijalnoj, pre svega. Od njih treba da poteknu zahtevi prema svim vidovima umnog rada. A da bi mogli uputiti ovakve zahteve, oni bi prethodno morali znati šta sami hoće u sopstvenoj sferi, u sferi sopstvene proizvodnje, u materijalnoj proizvodnji. Možemo koliko god hoćemo optuživati neprivredne delatnosti za konzervativizam i parazitizam i nastojati da pravnim normama i političkim deklaracijama regulišemo ove odnose, do stvarnih promena ipak neće doći. Jer, u krajnjoj liniji, sve je to, uključujući i obavljanje čisto klasičnih funkcija države, u odgovarajućoj korelaciji sa stanjem stvari u samoj proizvodnji. Odatle onda treba i početi.

Hipertrofija normativizma, formalno-proceduralnog institucionalizma, neracionalnosti u neprivrednim delatnostima i činovničkog ponašanja ljudi koji se bave tim poslovima nije bila rezultat jedino samoreprodukovanja ovakvih prilika, već je izazvana i faktičkom pozicijom u koju je dovedena (pa i samu sebe dovodila) cela naša privreda. To je bila »maloletnička« pozicija pod rastućim starateljstvom države kojoj je faktički i stavljano u dužnost da uz pomoć inflacije i autarkičnih mera obezbeđuje povoljne »uslove privređivanja« svim, pa i najmanje racionalnim proizvođačima, da ih štiti od inostrane konkurencije i da ih čak podstiče na parazitsko življenje (preko kursnih razlika, uvoznih privilegija i slično). Možemo sve to proglasiti i pozitivnim u smislu inicijalnog »dopingovanja« raznih, naročito složenijih vrsta proizvodnje u zemlji. Ali cena se morala platiti: i to ne samo u vidu sve izrazitije inflacije i sve većih zaduživanja prema inostranstvu, već i u vidu enormnog izrastanja normativizma, intervencionizma i činovničkog aparata u društvu, pa i u samom udruženom radu.

Živeći u autarkičnoj zavetrini, a u odsustvu stvarne ekonomske prinude i ekonomskih kriterijuma, naša privreda je sve više slabila i svoju poziciju u odnosu na neprivredne delatnosti, gubeći istovremeno i predstavu o tome šta zapravo da traži od državnih i društvenih institucija koje bi joj inače morale biti u službi, pa čak i od sopstvenih službi koje je u okviru svojih radnih zajednica formirala za obavljanje analitičkih, informativnih, programsko-planskih i sličnih poslova. U takvoj situaciji došlo je do stvarnog udaljavanja umnog rada od neposredne proizvodnje, a time i do gubljenja kriterijumâ o njegovom pravom značaju. Bez takvih kriterijuma, međutim, nema uslova za stalno širenje umnog rada, što bi inače moralo biti u samoj prirodi samoupravnog društva i razvoja savremene proizvodnje i civilizacije uopšte.

Vraćanje umnog rada u službu razvoja proizvodnje i društvenog napretka osnovni je uslov koji mora biti ostvaren da bi se njegovom stvaralaštvu otvorile najšire perspektive i da bi na tome

Digitized by Google

onda izrasla i nova perspektiva zapošljavanja mladih školovanih generacija. Samo etatizam može izavati hipertrofiju ovih poslova i kadrova, i to jedino zato što ih pretvara u činovnički otuđene od proizvodnje, iskazujući ih time kao balast te proizvodnje. Nasuprot tome, samoupravno povezivanje ovih delatnosti sa proizvodnjom bezuslovno mora pokazati koliko su to društveno značajni poslovi i koliko je vredno da se u njih ulaže sve veći deo viška rada. To je ono što otvara realnu perspektivu zapošljavanja, jer je upravo i reč o delatnostima koje, po prirodi stvari, angažuju sve više živog rada, i to sve kvalifikovanijeg.

Nisu tu u pitanju samo visokostručni kadrovi, već svi oni koji su se školovali za bilo koju vrstu rada, jer se i od njih (kao samoupravljačâ i kao novatorski, racionalizatorski i pronalazački angažovanih učesnika u proizvodnji) očekuje da se stvaralački uključe u celokupno stvaralaštvo u društvu.

Politika zapošljavanja je u suštini izraz ukupnog stanja u proizvodnji, pre svega materijalnoj. Mnogo će jasnija i realnija biti rešenja u toj politici kad ekonomska stabilizacija bude u punoj meri ostvarivana i kad se na toj osnovi učvrsti samoupravna pozicija privrede u društvu. Tek onda će se videti kolike su mogućnosti zapošljavanja. Videće se da je u suštini reč o stalnom i sve snažnijem razvijanju stvaralaštva u smislu naših osnovnih ustavnih opredeljenja.

Digitized by Google

Radiša Jovanović

Administrativna cirkulacija društvenog kapitala i ekonomski odnosi u privredi

Moć društvenog finansijskog kapitala

Pod uticajem ekonomske i političke moći, nastale iz nejednake raspodele proizvodnih činilaca, kontrolišu se retke društvene vrednosti koje su u funkciji jednostrane zavisnosti: onaj koji ih nema, a potrebne su mu, za njih plaća cenu koju određuje drugi, što monopolski zadovoljava takvu njegovu nužnost. U pitanju su dve vrednosti koje su u našem društvu postale monopolske: cirkulacija društvenog kapitala koja je u funkciji administrativne regulacije proizvodnih odnosa. Treća vrednost, živi rad, više nije retka, nego do te mere prekomerna da je izgubila gotovo svaku cenu, obezvredivši radnike do krajnje, egzistencijalne borbe za opstanak.

Za finansijske organizacije društveni kapital cirkuliše u odnosima proizvodnje kao ekonomska nužnost, budući da u razmeni, kao monopolska vrednost, svojem interesu podređuje dohodovne interese OOUR u privredi.

Država, kao organizacija političke vlasti, administrativnim putem reguliše ekonomsko ponašanje OUR, prevashodno radi zaštite interesa onih koji imaju političku ili ekonomsku vlast, a u cilju očuvanja opštih i zajedničkih interesa društva.

Finansijska moć bankarskog sistema kontroliše vitalne funkcije privrede na sledeći način:

a) Iako je privreda institucionalno preuzela reproduktivnu funkciju kao svoju, njeno ostvarivanje zavisi od odluka funkcio-

Digitized by Google

nera koji nadgledaju cirkulaciju društvenog finansijskog kapitala iz domaćih i stranih banaka. Cena koju privreda plaća za usluge društvenog finansijskog kapitala veoma je visoka. Ona je iznosila u 1980. godini, samo na ime kamata domaćim bankama, 88 milijardi dinara, što je jednako jednoj petini isplaćenih godišnjih ličnih dohodaka svim zaposlenima u privredi.[1] A kamate na zaduženja u inostranstvu (koja su do sada dostigla sumu od oko 20 milijardi dolara) iznose oko 7 milijardi dolara, dakle, trećinu celokupnog zaduženja. Zavisnost reprodukcije privrede od finansijskih usluga bankarskog kredita iz godine u godinu je sve veća. Ona je već sada tolika da se tri četvrtine investicija u privredi finansiraju bankarskim kreditima, a jedna četvrtina iz sredstava OUR, koja se izdvajaju iz njene akumulacije za takve potrebe. Ali bankarski kredit ne služi samo za investicije, nego i za finansiranje opšte i zajedničke (prekomerne) potrošnje, za isplatu ličnih dohodaka radnika u onim OUR koje su zapale u ekonomsku krizu, za ostvarivanje sanacionih programa u OUR koje posluju s gubicima, njima se finansira i izvoz roba, pokrivaju prekomerne zalihe itd.

Ivo Perišin[2] navodi podatak da su bankarski krediti plasirani u privredi dostigli oko 1.300 milijardi dinara, što je više od celokupne sume novostvorene vrednosti u 1979. godini. »Ukupna masa kratkoročnih kredita — kaže I. Perišin — enorman je teret na leđima privrede. Godišnji je prirast tih kredita sve veći. Kreditima banaka financira se proces tekuće reprodukcije, pa i ono međusobno kreditiranje u privredi.«[3]

Slično Perišinovom objašnjenju uzroka prevelike potražnje kredita, i drugi ekonomisti smatraju da su »uticajem povećanja cena, uz isti koeficijent obrtaja, za promet iste količine robe potrebna dodatna novčana obrtna sredstva. I zato se kredit traži ne zbog njegove jeftinoće, nego zbog toga što nema drugog izlaza«.[4]

---

[1] Nije tačna teza vodećih funkcionera koji nadgledaju cirkulaciju finansijskog kapitala da se usled visoke stope inflacije korišćenje kredita kod nas mnogo isplati i da je ekonomski opravdano uzimati ga od banke u što većem obimu i na što duže vreme. Naprotiv, krediti koje odobravaju naše banke organizacijama udruženog rada veoma su skupi. Njihovo korišćenje je iz sledećih razloga nepovoljno:

a) Osim toga što se na kredite plaćaju relativno visoke kamate, banke su još utvrdile uslove za dodelu kredita, to jest da korisnik kredita oroči svoja sredstva u iznosu 1:2 (ili 1:1,5, ako nije redovan osnivač banke). Zbog toga korisnik mora uzeti dvaput veći kredit kako bi mogao polovinu oročiti, a drugom polovinom finansirati planiranu potrebu. Na taj način korisnik kreditira banku, a ne banka njega. Za oročena sredstva, po pravilu, banka zaračunava manju kamatnu stopu nego što je ona koju korisnik plaća banci.

b) Usled inflacije obezvređuje se kredit koji dobija OUR, ali, isto tako, i onaj iznos oročenih sredstava kod banke. Zato nije tačno da prilikom uzimanja kredita bolje prolazi dužnik od poverioca (D. Vujačić, *Skupi krediti*, »Politika«, 1. 12. 1981, str. 16).

[2] Ivo Perišin, *Izvori naše neefikasnosti*, »Naše teme«, br. 12/1981, str. 1920—1921.

[3] Op. cit., str. 1920.

[4] D. Vujačić, op. cit., str. 16.

Digitized by Google

Bankarski kredit, na taj način, postaje veoma tražen, i on diktira uslove, to jest ne samo ekonomsku cenu, koju ima da plati njegov korisnik, nego i društvenu, izraženu u tendenciji bezuslovne zavisnosti privrede od monopola društvenog finansijskog kapitala. Ali, kako to da OUR u privredi zavise od finansijskih sredstava kao od društvenog kapitala, kada je to, u stvari, njihov novac poveren banci na čuvanje radi obavljanja platnog prometa. U institucionalnoj regulaciji ne možemo naći očekivani odgovor, pošto su, prema samoupravnom sporazumu o osnivanju banke, statutom i zakonom (član 39. Ustava SFRJ) utvrđeni odnosi vlasništva. OUR su društveno-pravna lica čijim sredstvima banka posluje. Prema tome, one su jedino nadležne da upravljaju celokupnim poslovanjem banaka. Međutim, pravi odgovor se, svakako, krije u jednostranim materijalnim odnosima, izazvanim postojećom ekonomskom nužnošću, koji probijaju institucionalni okvir na štetu OUR-a u privredi, a u korist moći finansijskih organizacija.

U analizi bankarskog poslovanja u zemlji[5] I. A. Rankov je ukazao na ogroman nesklad između vrednosti izvora novčanih sredstava i plasmana kredita u njegovom kružnom toku. Naime, ukupna novčana sredstva OUR-a, kojima raspolaže banka, daleko su manja od fiktivnih sredstava, koja ona pretvara u kreditni potencijal i plasira u društvu.

Struktura plasiranih sredstava banaka izgledala je u toku 1978. i 1979. godine ovako[6]:

Plasmani i krediti	1978%	1979%
1. Dugoročni	53,5	53,6
2. Kratkoročni	19,5	20,8
3. Ostali plasmani	23,8	22,8
4. Novčana sredstva	3,2	2,8
Ukupno aktiva	100,0	100,0

U dugoročnim plasmanima stvarni izvori sredstava su za 36 indeksnih poena manji od njihove izvedene (fiktivne) vrednosti, koja je u opticaju. Kratkoročni plasmani su pet puta veći od svojih novčanih izvora, koji se upotrebljavaju za finansiranje likvidnosti privrede i stabilizacije.

Naravno, takav potencijal banka ostvaruje svojim dugoročnim i kratkoročnim plasmanima, plaćajući za to odgovarajuću kamatu. Na primer, celokupni platni promet 1979. godine u zemlji realizovao se sa oko 33 milijarde dinara, što je 40 puta manja vrednost od stvarnog prometa između OUR i banke. A to znači da su za toliko

[5] I. A. Rankov je, na osnovu godišnjeg bilansa banaka u Jugoslaviji za 1979. godinu, sačinio tekst *Materijalna baza poslovnih udruženih i internih banaka Jugoslavije*. Ovaj materijal je korišćen kao dokument u Odboru veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, a nama je poslužio kao izvor obaveštenja.

[6] Op. cit., str. 2.

Digitized by Google

veći fiktivni računi plaćanja, o kojima finansijske organizacije odlučuju nezavisno od postojanja gotovinskog pokrića u novcu. Razlika je veoma očigledna: ukupne kamate na promet veštački umnoženih sredstava 40 puta su ubrale veće vrednosti dohotka OUR-a nego da su u prometu bile vrednosti stvarne mase novčanica. Fiktivno umnožavanje finansijskih sredstava, koja banke plasiraju u vidu dugoročnih i kratkoročnih kredita, izvedeno je na više načina.

Prvi način veštačkog manipulisanja novčanim vrednostima sastoji se u tome što banka knjiži potraživanja i dugovanja u platnom prometu tako da se promene na računima stvarno ubeležavaju samo poslovnim partnerima (OUR), a nikako i na računima banaka. Usled toga, operacija povećanja ili smanjenja finansijskih sredstava na računima OUR-a ne utiče na promenu iznosa sredstava kojima raspolaže banka. Baš zbog toga, iako su im stvarni izvori novčanih sredstava veoma mali, banke mogu obaviti veliki platni promet između komintenata, a da za to ne moraju imati pokrića u monetarnim vrednostima. Zbog takvog poslovanja ne moraju uzimati velike kredite od drugih banaka, nego se koriste depozitima osnivačâ kao svojim sredstvima. Postojeća struktura izvora sredstava potvrđuje takvo stanje. Banke su tokom 1979. godine iskoristile svega oko 18% dugoročnih i oko 4% iznosa kratkoročnih kredita. Depoziti osnivača (70%) predstavljali su najveću stavku u ukupnim izvorima sredstava banaka u Jugoslaviji.

Drugi način veštačkog umnožavanja sredstava ogleda se u tome što Narodna banka Jugoslavije štampa više novčanica i pušta u promet a da u nominalnim vrednostima koje one prometu nemaju realno pokriće, to jest ne odgovaraju vrednostima materijalnih dobara i uslugama. Na taj način se finansira prekomerna opšta (budžetska), kao i zajednička, potrošnja, ali i pokrivaju zalihe OUR. Jer one u svojim bilansima iskazuju za oko 8% veći godišnji dohodak, taman koliko su pravdale nepokrivene troškove proizvodnje preko vrednosti zaliha. »Svakako, to znači — kaže I. A. Rankov — da je i novčana masa banaka za utvrđenu razliku fiktivno povećana, i tako, umesto 100 odsto, banke su, na osnovu obračuna u svojim bilansima, iskazale da raspolažu sa 107,8% sredstava novčane mase.«[7]

Prema tome, iako u donošenju odluka o poslovanju banaka učestvuju delegati koje su birale OOUR, stvarne odluke su pod uticajem ekonomskih, uglavnom stihijskih, nužnosti, kojima stvarno upravljaju finansijske organizacije. Funkcioneri finansijskog sistema jednostavno slede logiku koju diktiraju materijalni odnosi u poslovanju OOUR, te izvršavaju zadatke koji nastaju iz njihove jednostrane ekonomske zavisnosti, u koju je dospela privreda kao celina.

---

[7] I. A. Rankov, op. cit., str. 14.

Digitized by Google

Društvene posledice moći finansijskog kapitala

Najveća borba u samoupravnom sistemu vodi se za zadobijanje kontrole nad neradnim dohocima. Svaki od mnogih subjekata koji u njoj učestvuju uvodi u borbu ono što u datom trenutku drugi nema, a što bi ga nagnalo u zavisan položaj prema takvoj vrednosti koju bi morao posedovati. Veliku ulogu u ovoj borbi imaju monopoli koji su jedini u stanju da odnesu pobedu. Država se koristi svojim monopolom administrativne regulacije pomoću kojeg u institucionalnom sistemu limitira gornje i donje granice, prisvajajući u raspodeli dohodak drugoga, radi ostvarivanja prvenstveno svog interesa, iznad društveno prosečnog.[8] OUR koje imaju monopol nad prirodnim i ekonomskim resursima bore se da celokupnu neradnu dobit (rentu od zemljišta i rude, tehnološkog progresa i kamate, kao i ekstradohodak stečen povećanjem cena prisvoje za sebe, dovodeći druge u kontinuiranu zavisnost i nesamostalnost.

Težeći da udovolji vlastitim egoističkim zahtevima, svaki od ovih nosilaca moći, pojedinačno ili u međusobnim odnosima, proširuje područje kontrole na račun znatnog podjarmljivanja neradnih dohodaka, a u kojima su zahvaćena i životna sredstva za reprodukciju samih radnika. Veoma niski lični dohoci, nastali u sistemu raspodele, nisu dovoljni za podmirenje životnih troškova zaposlenih i nezaposlenih radnika. Za životni opstanak, usled toga, radnicima ne preostaje drugo nego da se suprotstave političko-birokratskoj i tehnokratskoj moći onim čime stvarno raspolažu. Pa ipak, štrajk i pobuna, odnosno protest radnika kao najefikasnije sredstvo, veoma se ograničeno koriste, jer su radnici zapali u veoma nepovoljnu ekonomsku i političku situaciju u kojoj je njihova uloga segmentarno razbijena i atomizirana. A da ne bi došlo do ujedinjenja i solidarnosti radnika, nosioci državne i tehnokratske moći manipulišu zaposlenima tako što im u pojedinim kritičnim trenucima pomeraju donje i gornje granice ekonomskog limita. Poznate su kampanje u kojima se »odleđuju zamrznuti lični dohoci«, usled sveopšteg povećavanja troškova života, smanjuje novčano učešće za dobijanje potrošačkih kredita, dele stanovi solidarnosti isključivo radnicima sa najnižim primanjima, povećavaju najniža lična primanja ugroženih socijalnih kategorija i slično. Pomoću bankarskog kredita radnicima se odlažu dospela sadašnja plaćanja na ime obaveza iz proizvodne reprodukcije i društvenog standarda, koji mogu odmah da uživaju, a čiju cenu će platiti kasnije.

Nosioci ekonomske moći pod svoju komandu stavljaju ne samo deo viška rada, koji se plaća kamatom kao cenom društvenom

[8] Zaposleni u društveno-političkim zajednicama i organizacijama, uglavnom, primaju natprosečne lične dohotke i uživaju natprosečan društveni standard i ugled. Njihove radne organizacije i zajednice još nijednom nisu poslovale s gubitkom, niti su podnele sanacioni program koji prati neizvesnost u zaposlenju radnika zbog likvidacije radne organizacije.

Digitized by Google

kapitalu za učinjenu uslugu, nego i diktiraju režim pod kojim radnici podmiruju svoje potrebe. U krajnjoj liniji, u kontroli ekonomskih resursa menja se društvena uloga radnika i društvenog kapitala, i već sada to možemo pratiti na sledeći način: (a) veću ili manju količinu hrane ne proizvodi zemljoradnik, nego uloženi društveni kapital, rukovođen bankarskim interesom; (b) nove rudnike i hidroelektrane ne otvara i ne podiže »udruženi rad« pod kontrolom radnika, nego međunarodni bankarski kredit, preko domaćih finansijskih plasmana; (c) domaću robu na stranom tržištu prodaju kreditni potencijal i uvozna licenca i slično.

Pod kontrolom finansijske moći, bez dovoljno društvenog kapitala, privreda sve manje biva proizvodna, kao i sam radnik, jer su takvu ulogu na sebe preuzele finansijske organizacije neposredno ili kao produžena ruka državne administracije. Pošto su se promenile uloge, izmenile su se i institucionalne vrednosti u društvu. Na primer: ono što je stvarno vredno — rezultati rada i stvaralačka sposobnost rada (radnika) — postalo je jeftino, a ono što je »nevredno«, kao sredstvo (kapital), postalo je skupo. U izmenjenim ulogama radnik je, potencijalno i institucionalno, postao nosilac funkcije društvenog kapitala, te je njegov rad veoma skup. A društveni kapital, do kojeg se teško dolazilo, postao je jeftin. Objašnjenje ove izmenjene uloge može se sagledati na sledeći način. Investicije u novu proizvodnju zavise od uloženog kapitala, do kojeg se teško dolazi. Nedovoljno ulaganje kapitala znači srazmerno manje mogućnosti za otvaranje novih radnih mesta, te su ograničene i mogućnosti za zapošljavanje radnika. Zbog manje zaposlenosti nemoguće je aktiviranje ljudskog potencijala sposobnog za rad, te se kontinuirano povećava nezaposlenost radnikâ koji troše materijalna dobra za egzistenciju, a ne proizvode. Zato svi oni potencijali kojima raspolažemo postaju veoma skupi, jer se ne mogu aktivirati bez uloženog kapitala.

A kapital, koji je na inostranom tržištu stvarno skup, investira se tako da stvara sve veću nezaposlenost u zemlji jer se ulaže pretežno u tehnički intenzivne grane i delatnosti.

»Što se tiče privrede — naglašava B. Horvat — imamo permanentno paradoksalnu situaciju: ono čega nema dovoljno (kapital) jeftino je, ono čega ima suviše (radno vrijeme izraženo u nezaposlenosti) skupo je. Umjesto da se stimulira zapošljavanje, stimuliraju se kapitalno-intenzivne investicije.«[9]

Dakle, posledice koje su nastale u institucionalnom sistemu pod uticajem finansijske moći toliko su potisle ulogu radnika da su njihove stvaralačke sposobnosti, s jedne, i zadovoljenje potreba, s druge strane, postali zavisni, to jest nesamostalni, te se njima kao objektima veoma uspešno ekonomski upravlja i manipuliše političkom regulativom.

---

[9] B. Horvat, *Društveno vlasništvo i cijena upotrebe osnovnih sredstava*, »Naše teme«, br. 6/1980, str. 912.

Digitized by Google

Distribucija ekonomske moći u privredi Jugoslavije

Distribucija društvenog vlasništva na osnovna sredstva OUR-a u privredi reprodukuje se na dva načina: (a) u onim privrednim granama i delatnostima u kojima je uložena vrednost sredstava (kapitala) po radniku ispod društvenog proseka ostvaruju se, po pravilu, relativno niži dohodak, višak proizvoda, čist dohodak, kao i lični dohodak po radniku, nego[10] (b) u delatnostima i granama u kojima je organski sastav kapitala veći od društvenog proseka. Razlika u dohotku između grana i delatnosti sa višim i nižim organskim sastavom kapitala jednaka je iznosu neradnih dohodaka stvorenih pod uticajem ekonomsko-monopolske i političko-državne moći. Usled toga, u kategoriji društveno natprosečnog dohotka raspoređen je neradni dohodak za približno toliko za koliko manje ostaje dohotka u delatnostima koje imaju niži organski sastav kapitala. Ta razlika za iznos vrednosti neradnog dohotka formira se (a) pod uticajem inflatorne stihije koja doprinosi povećanju cena i (b) administrativnim ubacivanjem u novčane tokove dodatno štampanih novčanica, bez realnog ekonomskog pokrića (takozvano »naduvavanje akumulacije privrede«). Oni neradni dohoci, stvoreni pod uticajem cena i ubacivanjem dodatno štampanog novca, predstavljaju za državne organe i monopolske OUR-e moćno sredstvo njihove ekonomske kontrole u zahvatanju znatnog viška proizvoda, ali za druge (OUR-e u radno intenzivnim delatnostima) znače materijalno osiromašenje koje tendira potpunijoj i sve većoj ekonomskoj zavisnosti od nosilaca moći. Deo privrede koji se koristi društvenim sredstvima iznad društvenog proseka po radniku (tehnički intenzivne delatnosti) ispunjava dve funkcije: (a) materijalno-proizvodnu, po čemu su radnici u tim delatnostima u istom položaju kao i zaposleni u OUR u kojima koriste društvena sredstva ispod društvenog proseka (radno intenzivne grane i delatnosti). I, drugo, (b) funkciju u okviru koje se realizuju regulativne odluke države i to (b.a) povećanje cena, preko kojih se ubira porez na promet, porez na lične dohotke i porez iz dohotka, carine, takse, doprinosi i slično, to jest najveći deo budžetskog pri-

[10] Organski sastav kapitala ispod proseka, koji je izračunat prema prosečno korišćenim sredstvima po radniku u toku 1979. godine, imaju sledeće privredne delatnosti: proizvodnja nemetalnih minerala, prerada nemetalnih minerala, metaloprerađivačka delatnost, mašinogradnja, proizvodnja saobraćajnih sredstava, brodogradnja, proizvodnja elektromašina i aparata, uglja, trgovina na malo, rečni i jezerski saobraćaj, drumski saobraćaj, gradski saobraćaj, grafička delatnost, proizvodnja raznovrsnih roba, kamena i peska, građevinskog materijala, rezane građe i ploča, finalnih proizvoda od drveta, visokogradnja, niskogradnja i hidrogradnja, instalacioni i završni radovi, proizvodnja tekstilnih predива i tkanina, gotovih tekstilnih proizvoda, kože i krzna, kožne obuće i galanterije, proizvodnja kaučuka, ugostiteljstvo i turizam, zanatstvo i druge proizvodne delatnosti. (Izvor: SDKJ, prema zbirnoj obradi završnih računa za 1979. godinu i SGJ, SZZS, Beograd, 1981, str. 220—221.)

Digitized by Google

hoda; (b.b) doprinosi i druga davanja paradržavnim organizacijama (SIZ), i (b.c) mnoga plaćanja na ime raznih troškova za reklame, dnevnice, neprivredne i privredne usluge i slično.

Tehnički intenzivne delatnosti[11] (u daljem tekstu: TID) ispunjavaju administrativno-regulacionu funkciju, tako što se već odobrenom cenom robe i usluga prevaljuju stvarni iznosi poreza i drugih davanja na krajnjeg potrošača, čime ove delatnosti ispunjavaju transmisionu ulogu u pribavljanju budžetskih prihoda DPZ.

Zašto je državna administracija odabrala TID da njihovu robu i usluge znatno više oporezuje nego što bi to učinila sa radno intenzivnim delatnostima (u daljem tekstu: RID)? Svaka država, pa i naša, u osiguranju svojih prihoda rukovodi se čvrstim razlozima, a to su: (a) osiguranje izvora prihoda, stvaranog porezom na promet one robe i usluga koji ne podležu velikim tržišnim konjunkturama i (b) obimnost (dovoljnost) prihoda, koji se može steći masovnom prodajom proizvoda neophodnih bilo kao osnovna pokretačka snaga (energija) bilo za egzistenciju (artikli ishrane). Struktura proizvodnje robe i usluga u TID upravo odgovara državnim razlozima, jer se u ovim delatnostima proizvode: (a) energija potrebna kao pokretačka snaga celokupne proizvodnje u privredi i za potrošnju u porodici i (b) artikli za ishranu, nužni ne samo za fizičku reprodukciju proizvođača, nego i potrošača. Pošto je u RID produktivnost rada manja, to je i mogućnost za podmirenje masovne potrošnje znatno slabija. A sem toga, u prodaji robe i usluga u RID vlada znatno veća konjunktura usled manje tražnje, te je i neizvesnost pri prodaji robe znatno veća. Samim tim je veća neizvesnost u pogledu ubiranja poreza preko varljivih cena koje se postižu na domaćem ili stranom tržištu. O tome svedoči tržišna konjunktura u tekstilnoj industriji.

Činjenice potvrđuju da su cene češće povećavane usled uticaja promena stope poreza na promet, o čemu je odluke donosio državni izvršni organ, nego na zahtev proizvođača u industriji.

Indeksi kretanja cena u trgovini, na primer, od 1969. do 1979. godine povećali su se za 438 poena, a u industriji u istom periodu za 357,1 poen. Brže povećavanje cena u trgovini na veliko nego kod proizvođača svakako se dobrim delom može pripisati uticaju promena stopa poreza na promet.

---

[11] Organski sastav kapitala iznad proseka, koji je izračunat prema prosečno korišćenim sredstvima po radniku u toku 1979. godine, imaju sledeće privredne delatnosti: elektroprivreda, trgovina na veliko, spoljna trgovina, proizvodnja i prerada papira, vazdušni saobraćaj, proizvodnja hemijskih proizvoda, prerada hemijskih proizvoda, železnički saobraćaj, pomorski saobraćaj, cevovodni transport, pretovarne usluge, PTT-usluge, proizvodnja prehrambenih artikala, pića, stočne hrane, proizvodnja i prerada duvana, prerada uglja, proizvodnja nafte i zemnog gasa, derivata nafte, rude gvožđa, crna metalurgija, proizvodnja rude obojenih metala, obojenih metala, prerada obojenih metala, poljoprivreda i rudarstvo, šumarstvo, vodoprivreda, komunalne i ostale delatnosti, među kojima su i finansijske, projektne i druge delatnosti. (SDK, prema zbirnoj obradi završnih računa za 1979. i SGJ, SZZS, Beograd, 1981, str. 220—221.)

Digitized by Google

Međutim, stvarajući državne prihode povećanjem cena, kada se porez na promet i doprinosi prevaljuju na krajnjeg potrošača, TID i same u tome nalaze neki svoj interes. A taj interes se realizuje u delu povećane cene robe i usluga, u dohotku ostvarenom na osnovu ekonomskog monopola na domaćem tržištu. Naime, TID, preko povećane cene robe i usluga, a nezavisno od produktivnosti rada, solidarno nastupaju na tržištu, koristeći se ekonomskim potencijalom kao monopolom. Još lakše se može objasniti takva koalicija TID i državno-izvršnog organa u realizaciji posebnog interesa: drugom (državi) je neophodno da pribavi veći prihod za potrebe budžeta i SIZ, primenom veće stope poreza na promet robe i usluga, kao i stopa doprinosa. Prvi (TID) pristaje da realizuje takav zahtev pod uslovom da u odobrenoj većoj ceni ukalkuliše i deo sopstvene cene, kojom će povećavati svoj dohodak.

Indeksi kretanja cena u TID od 1970—1980. godine upravo potvrđuju navedenu pretpostavku:

Privredne delatnosti prema organskom sastavu kapitala	1970	Prosečni indeksi cena u privredi[18] 1980	1970/1980
TID	27	134	107
RID	40	113	73

a) Prosečni indeksi cena u TID znatno su brže rasli nego u RID. Takva razlika bila je u startu (1970) za 13 indeksnih poena povoljnija za RID. Na kraju desetogodišta (1980) ova razlika prelazi u korist TID za 34 poena.

b) U nekim delatnostima TID, kao što su elektroprivreda (135), proizvodnja nafte i zemnog gasa (204), kao i proizvodnja derivata nafte (205), indeksi povećanja cena dostigli su velike razmere i gotovo su dva puta veći od indeksa cena u drvoprerađivačkoj i tekstilnoj industriji.

A dalje, povećanjem cena u TID, što je češće nego u RID, može se tačno znati koliki se deo prihoda stvara od doprinosa, poreza, carina i drugih taksa, a takvi izdaci, faktički, opterećuju novostvorenu vrednost.

Međutim, teško se može izračunati onaj deo dohotka koji je nastao većom monopolskom cenom, a ima se pripisati neradnom dohotku kao preduzimačkoj dobiti od onoga koji je stvoren zahvaljujući stvarnoj produktivnosti rada. Elementarna empirijska obaveštenja, dobijena iz bilansa OUR-a, a koja sastavlja SDK, prikazuju podatke tako da se mogu, donekle, razgraničiti različiti udeli finansijskog efekta u dohotku koji postižu TID, odnosno RID.

[18] Statistički godišnjak, 1981, SZZS, Beograd, str. 208—213; Statistički bilten, br. 1225, *Cene 1980.*

Društveni efekti raspodele ekonomske moći između TID i RID

U 28 TID vrednosti prosečno korišćenih sredstava po radniku u 1979. godini iznosile su 1.820,7 dinara. Takva vrednost po radniku u 28 RID iznosila je u proseku 439,4 dinara. Za sve privredne delatnosti ova prosečna vrednost je 643,3 dinara. (Prilikom izračunavanja vrednosti osnovnih i obrtnih sredstava, koja ulaze u organski sastav društvenog kapitala, utvrdili smo da je oko 55% takvih sredstava u funkciji, a 45% izvan funkcije.[13] A odnos između vrednosti osnovnih i obrtnih sredstava u poslovnom fondu je približno 80:20% u korist osnovnih fondova.)

Ukupna društvena sredstva po vrednosti su razdeljena tako da dve trećine, kojima se koriste TID, upošljavaju jednu trećinu ukupno zaposlenih radnika u privredi Jugoslavije. I obrnuto: na jednoj trećini društvenih sredstava angažovanih u RID zaposleno je dve trećine radnika. Struktura osnovnih i obrtnih sredstava takođe je nejednako raspoređena na TID i RID.

Vrednost opreme (objekata) kojom se koriste TID, kao i obrtnih sredstava (sirovine i reprodukcioni materijal iz uvoza), znatno je veća od istih vrednosti sredstava u RID. Ova nepovoljna struktura angažovanih sredstava, opreme i reprodukcionog materijala opterećena je velikim kreditnim zaduženjima kod stranih banaka, čije dve trećine vrednosti koriste TID. U njima preovlađuju devizna plaćanja za naftu, hemijske i druge reprodukcione materijale koji se masovno uvoze. Strani krediti, koji se odobravaju za ove potrebe, veoma su skupi, to jest kamatne stope su visoke. Savremenoj tehničkoj opremi u TID odgovara i kvalifikaciona struktura zaposlenih; ona je iznad društvenog proseka, i po relativnom broju visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika, i po relativnom učešću visokoobrazovnog, uglavnom inženjerskog kadra. U RID preovlađuju niže obrazovne kvalifikacije radnika. TID proizvode znatno veću masu roba i usluga, usled čega su njihovi ukupni prihodi veći od društveno prosečnih i znatno iznad prihoda u RID. Ali je zato učešće troškova u prihodu TID veće nego u RID. Troškovi proizvodnje u ukupnim prihodima nekih delatnosti u TID premašuju 75% (naftna industrija), dok su, na primer, u tekstilnoj industriji, kao i u drvoprerađivačkoj, osetno manji, i oni se kreću između 60 i 65%.

Međutim, najvažnije razlike nastaju u dohotku koji je u masi znatno manji u TID nego u RID, iako je ovaj odnos dohotka, meren po radniku, veći u TID. Masa dohotka koji stvaraju RID učestvuje sa 70% u ukupnom društvenom dohotku, što je za 40% više od udela koji postiže TID (30%).

---

[13] Izračunato na osnovu podataka iz završnih računa OUR-a u privredi u uporednom pregledu SFRJ, SR i SAP za 1980. i 1981. (SDKJ).

Digitized by Google

Razlika u dohotku, čistom ličnom dohotku i višku proizvoda između TID i RID u privredi Jugoslavije u 1979. godini[14]

(u 000.000)

Delatnosti privrede	(V+M) Dohodak	%	(V) Čisti lični dohodak (sredstva zajedničke potrošnje)	%	(M) Višak proizvoda	%
TID	274.098	30,0	104.629	30,5	201.443	35,2
RID	641.287	70,0	238.062	61,5	371.251	64,8
DPV	915.385	100,0	342.691	100,0	572.694	100,0

Ova razlika u dohotku između TID i RID se produžava, uz manji ili veći procent odstupanja, u raspodeli čistog ličnog dohotka, ličnog dohotka i sredstava zajedničke potrošnje, kao i čistog ličnog dohotka po radniku.

Za izračunavanje mase neradnih dohodaka, koje neplaćeno prisvajaju TID od RID, neophodno je, ako se služimo Marksovom terminologijom, utvrditi stope viška vrednosti i stope rentabiliteta. Tek na osnovu razlike između stopa viška vrednosti i rentabiliteta, to jest profita, utvrđene u obračunu u RID, primenjene na TID, moguće je približno ustanoviti zbirne iznose neradnog dohotka. Stopa viška vrednosti M znatno je veća u TID (1,93) nego u RID (1,56). Inače, prosečna stopa viška vrednosti za sve privredne delatnosti iznosi 1,67.

Prilikom izračunavanja stope rentabiliteta, koja nije ništa drugo do profitna stopa, obračunava se vrednost društvenih sredstava (C).

Društvena sredstva po vrednosti (C) i čist lični dohodak (V) u TID i RID u privredi Jugoslavije u 1979. godini

(u 000.000)

Delatnost privrede	Društvena sredstva u funkciji	(V) Čist lični dohodak	(C+V)	$\frac{M}{(C+V)}$
TID	680.000	104.629	784.629	25,6
RID	790.000	238.062	1.028.062	36,1
DPV	1.740.000	342.691	1.812.691	31,6

Stopa rentabilnosti, za razliku od stope viška vrednosti, u TID (25,6) manja je nego u RID (36,1). Društveno prosečna stopa rentabilnosti iznosi 31,6. Primenimo li društveno prosečnu stopu rentabilnosti na TID, ustanovićemo kod njih negativnu razliku od 46.499,76, odnosno 5,5%, taman za onoliko novčanih vrednosti ko-

[14] Statistički godišnjak, 1981, str. 218—219.

Digitized by Google

liko su RID dale prosečnu vrednost viška proizvoda. Što znači, primenom društveno prosečne stope rentabiliteta, TID su pružile manje viška vrednosti za onoliko za koliko su RID dale društvu više viška proizvoda.

Ova razlika bi bila još veća ako bismo ostvarenu stopu rentabiliteta u TID primenili na RID. Jer, zašto bi postojao veći razlog da RID, koje se koriste nižim vrednostima (C+V), odbace veću masu viška proizvoda nego što bi to mogle TID koje raspolažu boljom tehnologijom i uopšte proizvodnim vrednostima (C+V). U izjednačavanju stope rentabiliteta u TID i RID razlika je znatna i ona iznosi 108.082 dinara, ili 10,5%. To znači da društvo, pomoću državno-administrativne regulative kao izvora moći, iz dohotka RID neplaćeno prisvaja više od jedne trećine viška vrednosti koji one stvaraju. S druge strane, TID za toliko manje pružaju društvu viška proizvoda, uživajući u tome ekonomske i društvene koristi u raspodeli zajedničke i opšte potrošnje, jednako ili još i bolje nego zaposleni u RID.

Prema tome, društveno otuđivanje viška proizvoda ne opterećuje podjednako sve privredne delatnosti. Iz RID je, dakle, znatno više ispumpano viška rada, i to više od 10% od društvenog proseka, za koliko učestvuju u vrednosti viška proizvoda. To je taman toliki iznos za koliko TID neplaćeno prisvajaju ekonomske i društvene blagodeti u zdravstvu, školstvu, kulturi i državnoj upravi.

Koalicija u ekonomskoj moći između TID i države

Da li možemo reći da radnici u TID, koji ostvaruju dohodak iznad društveno prosečnog onoliko koliko su ispod proseka dohoci u RID, neplaćeno prisvajaju dohodak ovih drugih. Dohoci iznad proseka mogu se steći na više načina, što uključuje i mogućnost da jedni radnici posredstvom neradnih dohodaka prisvajaju neplaćeno višak vrednosti drugih. Od svih načina povećavanja dohotka najvažniji je onaj koji se zasniva na produktivnosti rada. Umnožavanjem mase roba i usluga, koje se realizuju na domaćem i stranom tržištu pod dejstvom nepromenjenih faktora cene i tražnje, u određenom periodu se povećava vrednost dohotka u pojedinim delatnostima.

Pošto produktivnost rada najneposrednije zavisi od organskog sastava kapitala, u pojedinim delatnostima koje su bolje opremljene ostvariće se dohoci iznad proseka. I obrnuto, u delatnostima sa nižim sastavom kapitala dohoci po radniku će se spuštati ispod društvenog proseka. Budući da se u prvom slučaju veći dohodak po radniku postiže većom produktivnošću rada, nema potrebe da se dohodak povećava odobravanjem viših cena. Upravo takav način »stvaranja« većeg dohotka u TID je češći nego u RID, čiji je sastav kapitala ispod društvenog proseka.

Digitized by Google

Osnovni prigovor mogao bi se svesti na sledeće: uvođenjem viših cena u TID u troškovima se samo amortizuju već postojeća poskupljenja roba i usluga, što se upotrebljavaju kao reprodukcione vrednosti kupljene na domaćem tržištu. Po tome što su, na primer, češća i veća poskupljenja u elektroprivredi nego u tekstilnoj industriji značilo bi da su ovoj prvoj delatnosti ekonomski potrebnije više cene nego drugoj. A obrnuto: pošto su proizvodi tekstilne industrije izloženi rigoroznom zakonu ponude i tražnje na tržištu, njihovo poskupljenje, koje bi odobrio državni organ, moglo bi joj pre naneti ekonomsku štetu nego korist, jer više cene direktno utiču na smanjenje prometa, a time i na ukupnu realizaciju prihoda i dohotka. To znači, dalje, da ređa poskupljenja u delatnostima sa nižim organskim sastavom kapitala nisu u ekonomskom uzročno-posledičnom odnosu prilikom podizanja cena, nego je u *pitanju neekonomski položaj koji uživaju TID, a podupire ih državna izvršno-upravna regulativa.* Međutim, ostaje da se vidi šta je sa cenama reprodukcionog materijala na stranom tržištu, čijom se robom i uslugama koriste TID. Dosadašnji izveštaji, koji se odnose na pet proteklih godina, govore da su cene takve robe i usluga na stranom tržištu niže nego na domaćem. Usled toga se ovaj osnov za poskupljenje roba i usluga u TID ne može objasniti uticajem viših cena sa stranog tržišta. Naprotiv, u nekim slučajevima ove i prošle godine, na primer, cena nafte nije na stranom tržištu padala, ali je zato na domaćem znatno povećana. Zašto je tako s povećanjem cena u TID, ali ne i u RID?

Roba koja služi kao reprodukcioni materijal u TID, iako je jeftinija na stranom tržištu, čim pređe domaću granicu i ocarini se, menja cenu i uslove pod kojima se može u zemlji prodati. Na taj način, državni organ primenom carinskih propisa, kao i propisa o porezima na promet, povećava cenu uvezene robe i usluga ponekad do te mere da ona premašuje prvobitnu vrednost u ceni i nekoliko puta.

Pošto TID, uglavnom, obuhvataju baznu industriju, koja služi kao energetska podloga svim drugim granama i delatnostima, razumljivo je što uvezeni reprodukcioni materijal, čije su cene uvećane za iznose stopa poreza i carina, mnogo utiče na celokupan ekonomski položaj privrede u zemlji. Višim cenama, na koje je direktno uticala administrativna regulativa, prevaljuju se materijalni troškovi sa jedne na drugu ekonomsku i tehnološku međusobno zavisnu delatnost, pa će se u njima, usled toga, pojaviti manji ili veći dohodak. Na taj način, primarnom raspodelom dohotka, koja se ostvaruje posredstvom ekonomske politike, državno-izvršni organ, u sprezi sa TID, stvara veće budžetske prihode. Ali mi još nismo dokazali do kraja tezu da kontrolom neradnih dohodaka radnici TID, u stvari, prisvajaju dohodak radnika u RID, u čemu centri državne i ekonomske moći imaju glavnu ulogu.

Koje su to nužnosti izazvale diferencijaciju radnika u privredi na ove dve grupe? Osnovne nužnosti se sastoje u tome što radnici zaposleni u TID imaju pod svojom kontrolom dve trećine druš-

Digitized by Google

tvenog kapitala i mogu ga staviti na raspolaganje drugima po ceni na koju oni sami mogu uticati, odnosno koja im odgovara. Zatim, zaposleni u RID čine dve trećine ukupne mase proizvođača i potrošača koja mora platiti takvu cenu, jer ne može autonomno reprodukovati proizvodnju, s jedne, ali i sredstva za proizvodnju vlastitog života, s druge strane. Na primer, zaposleni u RID nužno su ekonomski upućeni na ogromne sume kratkoročnih kredita za isplatu ličnih dohodaka, kupovinu stanova, finansiranje investicija i izvoza roba. Korisnici kredita su i radnici zaposleni u TID, ali oni, uglavnom, uzimaju dugoročne kredite radi finansiranja investicione izgradnje. U tome nalaze ekonomsku računicu, jer im ide u prilog dejstvo inflacije koja obara vrednost uzetog kredita.

Drugo područje ekonomske nužnosti odnosi se na prihvatanje monopolske cene koju određuju TID u energetici i naftnoj i hemijskoj industriji, pošto je taj potencijal osnovna pokretačka snaga za RID. Prilikom korišćenja električne energije ili nafte moguće je promeniti prodajno mesto, ali ne i monopolsku organizaciju koja ima najveći uticaj na cenu ove robe. Zemljišna, rudarska, pa i tehnološka renta posebni su slučajevi ekonomske nužnosti koja je vezana uz TID. Izvanredne prirodne pogodnosti, koje kontroliše njihov kolektivni vlasnik ili posednik izraženom razlikom u produktivnosti rada, sankcioniše državni organ odobravanjem odgovarajuće cene u koju uračunava određenu stopu poreza. Dakle, u sva tri slučaja ekonomske nužnosti, koju kontrolišu TID, interveniše državni organ tako što višom cenom: (a) najpre za svoje budžetske potrebe prisvaja deo iz dohotka; i (b) odobravajući veći deo dohotka i samim OUR koje su svojim prometom ostvarile veća sredstva od iznosa poreza, carina i drugih dažbina.

Na ovaj način je stvorena čvrsta veza između državno-izvršnih i upravnih organa i TID, koje saradnjom, u stvari, učvršćuju vlastiti monopolski, neekonomski položaj u društvu, uz osiromašenje većeg proizvodnog dela radništva u RID.

Na kraju, osnovne konstatacije koje bismo mogli izvući iz uporedne analize različite ekonomske moći TID i RID mogle bi se sažeti u dve tačke:

a) Radno intenzivne grane i delatnosti upošljavaju oko 3,5 miliona radnika i angažuju relativno malo društvenih sredstava po radniku. Ali zato oni stvaraju veliku masu dohotka iz kojeg se izdvajaju veliki iznosi za proširenje materijalne proizvodnje i za zajedničku potrošnju.

Iz preostalog manjeg dela dohotka isplaćuju se radnicima lični dohoci i podmiruje zajednička potrošnja.

b) Tehnički intenzivne grane i delatnosti angažuju velika društvena sredstva kojima zapošljavaju oko 1.300.000 radnika. Pri tome oni ostvaruju velike dohotke, čiste dohotke i lične dohotke po radniku, ali u masi, ipak, znatno manji dohodak. Izdvajanja za proširenje materijalne proizvodnje, kao i uopšte posredstvom investicija za otvaranje novih radnih mesta, znatno su manja nego u radno intenzivnim delatnostima.

Digitized by Google

Iz navedenih konstatacija mogao bi se izvesti sledeći zaključak: svoje pozitivne ekonomske efekte tehnički intenzivne grane i delatnosti isključivo prisvajaju za sebe, to jest koriste ih za svoje posebne ciljeve i interese, dok negativne efekte prepuštaju društvu da ih ono rešava. Radno intenzivne grane i delatnosti, za razliku od tehnički intenzivnih, iako sa znatno manjom ekonomskom snagom, ostvaruju veoma vredne socijalne efekte — ali njih prisvaja društvo za svoje potrebe, za otvaranje novih radnih mesta i zapošljavanje, a relativno velik deo viška izdvojenog proizvoda koristi za zajedničku i opštu potrošnju. Zato u radno intenzivnim delatnostima zaposleni radnici trpe ogromne negativne ekonomske efekte. A tehnički intenzivne grane i delatnosti, iako postižu velike ekonomske efekte, od njih male koristi ima društvo, a još manje radnička klasa u njemu. Međutim, od takvog tehničkog i proizvodnog napretka u proizvodnji najveću korist izvlači tehnokratija, pod čijom kontrolom se, inače, organizuje takva proizvodnja. Usled toga ekonomska racionalnost u poslovanju privrede ne poklapa se sa društvenom, nego joj protivreči, jer je država izričitu prednost dala realizovanju posebnog interesa, na uštrb opšteg i društvenog. Italijanski ekonomist A. Karlo, koji već duže vremena izučava jugoslovenski samoupravni sistem, došao je do ekstremnog zaključka, odnosno da zaposlenost, navodno, nije rezultat primene ekonomskih kriterijuma, već primene neekonomskih kriterijuma u zapošljavanju, pri čemu se u velikoj meri rasipa društveno bogatstvo i radna snaga.[15]

Međutim, iako neprihvatljiv kao generalizacija, navedeni stav nije lišen svakog rezona. Radno intenzivne delatnosti, gde je mnogo zaposlenih, koji rade sa skromno opremljenim sredstvima za rad i proizvodnju, ne mogu biti tehnički napredna ekonomska snaga u društvu, a još manje značajan oslonac industrijskog razvitka. Ovom zaostajanju proizvodnje doprinosi ekonomska politika, koja je u funkciji niske produktivnosti rada, visokih troškova proizvodnje i visokih cena roba na domaćem i stranom tržištu, a što svakako uzrokuje niz socijalnih problema (visoke stope zaduženosti u inostranstvu, nezaposlenost, inflaciju, neiskorišćavanje proizvodnih kapaciteta i slično).

Šta bi sve, međutim, za samoupravni sistem značilo ako bi se promenio način rukovođenja, i to tako da: (a) uprava u tehnički intenzivnim granama pripadne stvarno radnicima, čime bi se dosledno ostvarilo radničko samoupravljanje; (b) da se upravljanje u radno intenzivnim granama i delatnostima osnaži većim uticajem stručnjaka? Verovatno da bi krajnji ekonomski efekti tehnički intenzivnih delatnosti bili pozitivni za društvo, kao što su društveni efekti koje odbacuju radno intenzivne grane i delatnosti.

---

[15] Antonio Carlo, *Capitalist Restauration and Social Crisis in Jugoslavia*, »Telos«, br. 36/1978, str. 90.

Digitized by Google

Vaso Blagojević

Stabilizacija u stambenoj oblasti

O onome što bi se moglo nazvati stambenom politikom u posljednjih nekoliko godina napisano je veoma mnogo. To je, nesumnjivo, posljedica značaja pitanja sadržanih u stambenoj politici, ali istovremeno i vrlo bitnih protivrječnosti ispoljavanih u toj oblasti.

U eri opšteg preispitivanja postavki i pretpostavki u našem društveno-ekonomskom sistemu i njihovog ostvarivanja, naročito sa stanovišta ekonomske stabilizacije, čini se da je vrlo korisno sagledati na kojim to pretpostavkama počiva naša stambena politika, kako se realizira u praksi, da li su te pretpostavke realne i koje su eventualno posljedice te njihove nerealnosti.

Pođimo, prvo, od nekih činjenica i pojava evidentiranih u našoj dnevnoj praksi.

1. Karakter prava na društveni stan:

— Jugoslavija je jedna od rijetkih zemalja koja stanarima priznaje pravo na stan u društvenoj svojini u takvoj dimenziji koja nosi gotovo određene karakteristike ličnog svojinskog prava na stan.[1]

— Stanarsko pravo se pretvara u nasljedno pravo, koje, onda, postaje jače od prava vlasništva, jer stvara i naslijeđene privilegije. Tako se društvena sredstva pretvaraju u privatna.[2]

[1] Bilten SSRNBiH, br. 2/1981.

[2] Petar Ilić i Dragan Vlahović, *Od potrebe do zloupotrebe*, »Politika«, 9. 6. 1982.

Digitized by Google

2. Troškovi stambene izgradnje u društvenoj svojini:

— Izgradnja stanova u Jugoslaviji u društvenoj svojini je najskuplja u Evropi.[3]

— Značajna nesrazmjera između izdvajanja sredstava u te svrhe i izgrađenih stanova u društvenoj svojini.[4]

— Prema nekim podacima, koliko košta izgradnja prosječnog trosobnog stana u društvenoj svojini za toliki se novac u individualnoj stambenoj izgradnji može napraviti prava vila.

3. Izdvajanja iz nacionalnog dohotka za stambenu izgradnju:

— Izdvajamo najviše u Evropi iz nacionalnog dohotka za stambenu izgradnju, a srazmjerno tome najmanje dobijamo.[5]

— Ulaganje u stambeno-komunalne djelatnosti već godinama zahvata osam do deset odsto nacionalnog dohotka (25—35 odsto ukupnih investicija u gradnji, ali je ishod poražavajući)[6].

4. Uslovi sticanja stana u društvenoj svojini:

— Pravo korišćenja stana u društvenoj svojini ostvaruje se pod veoma različitim okolnostima, što neizbježno dovodi do protivrječnosti u stambenoj politici[7].

— Među vlasnicima porodičnih kuća znatno je više radnika nego pripadnika drugih društvenih slojeva. Među nosiocima stanarskog prava na stanovima u društvenoj svojini dvostruko je više rukovodilaca, stručnjaka i onih koji su zaposleni u radnim zajednicama (stručnim službama) nego radnika[8].

— »U tvorničkoj industriji hidraulike i pneumatike »Prva petoletka« zaposleno je oko dvije i po hiljade omladinaca. Danas više od 1.600 članova SSO nema stan, iako »Prva petoletka« gradi po stotine stanova godišnje.«[9]

— »Radna organizacija »Dušan Petronijević« je po broju stambeno nezbrinutih radnika među prvima u Kruševcu. U ovom kolektivu radnici su davno zaboravili kada im je dodijeljen stan ili odobren kredit za stambenu izgradnju. U OOUR Fabrika poluceluloze i papira, recimo, jedna anketa je pokazala da od 516 radnika njih oko 280 nema riješeno stambeno pitanje.«[10]

— Provedena anketa u toku 1982. godine o tome kakve su realne mogućnosti rješavanja stambenih pitanja na osnovu sredstava izdvojenih za stambene potrebe po završnim računima za 1981. pokazala je da u nekim OOUR i radnim zajednicama, s obzirom na takva izdvajanja, ne bi mogli riješiti sadašnje stambene potrebe ni za sto godina.

— Društveni pravobranioci samoupravljanja zapažaju da ima slučajeva da radne zajednice sa velikim brojem neriješenih pitanja

---

[3] Slobodanka Ast, *Ortakluk kuću gradi*, »NIN«, br. 1388, 14. 8. 1977.
[4] Bilten SSRNBiH, br. 2/1981.
[5] Petar Ilić i Dragan Vlahović, isto.
[6] Isto.
[7] Isto.
[8] Zorica Nikolić, *Kvartovi za odabrane*, »Danas«, 13. 4. 1982.
[9] M. Mihajlović, *Bodovi za tate i mame*, »Politika«, 2. 4. 1979.
[10] M. Mihajlović, *Prazan stan za provod*, »Politika«, 8. 2. 1982.

Digitized by Google

po nekoliko godina nisu u situaciji da raspolažu ni jednim jedinim stanom.[11]

— »Jedni dobijaju stan na poklon od društva, a drugi koji su se do grla zadužili da bi došli do krova nad glavom ponekad izazivaju i podozrivost Komisije za ispitivanje porijekla imovine.«[12]

— »U Beogradu je za posljednjih deset godina podignuto oko trinaest hiljada kadrovskih stanova. Ovo postaje masovna pojava i u unutrašnjosti.

Ni u jednom propisu iz stambene oblasti, ni u jednom zakonu ne postoji »institut kadrovskog stana«[13].

— »Prošle godine je, zbog izgradnje stanova iznad dogovorene površine i normativa, samo u Srbiji van pokrajina »izgubljeno« hiljadu stanova, od čega čak 500 u Beogradu«[14].

— Prije 12 godina prosječni stan od 50 kvadrata mogao se izgraditi za šestogodišnji prosječni lični dohodak radnika, a sad je to već prešlo desetogodišnju prosječnu zaradu.[15]

5. Vrijednost stambenog fonda:

— »Prema sadašnjim stanarinama, stambeni su fondovi potpuno obezvrijeđeni. Prema sadašnjim cijenama jedna zgrada u vijeku svog trajanja može se amortizirati u 30 posto svoje vrijednosti. Onih 70 posto njene vrijednosti je propalo.«[16]

6. Uslovi za individualnu stambenu izgradnju:

— »Neko je duhovito primijetio da ulaganje ličnih sredstava za rješavanje stambenih problema donekle podsjeća na poznatu basnu o lisici i rodi: nikako da se domognemo krupnog zalogaja koji je pred nama.«[17]

— »Zar nije logično da se vremenom kod nas za rješavanje stambenih problema koristi sve više privatnog, a manje društvenog novca. Nije li i to dio strategije čiji je cilj postepeno rasterećenje privrede preteškog bremena koje je sad prevaljeno na nju.«[18]

— »Čovjek koji nema privilegije da dobije društveni stan gradit će ga sam. Ako nema dovoljno ekonomske moći da udovolji zemljišnoj politici i urbanističkim planovima, kršiće propise. Za svoju divlju gradnju odabraće predgrađa na koja će onda oni »statusni« kritički gledati kao na društveno zlo, »patološku tvorevinu u prostornom i društvenom smislu«, zaboravljajući da je zapravo ta »patologija«, da je ta vrsta prostorne segregacije kao antipod »ljupkim« unificiranim predgrađima srednjih slojeva i luksuznim elitnim četvrtima posljedica osnovnih društvenih nejednakosti.«[19]

---

[11] Petar Ilić i Dragan Vlahović, isto.
[12] Slobodanka Ast, isto.
[13] Petar Ilić i Dragan Vlahović, isto.
[14] Isto.
[15] M. Mihajlović, *Bodovi za tate i mame*, »Politika, 2. 4. 1979.
[16] Momčilo Đogović, *Privatna rasprodaja gradova*, »Danas«, 11. 5. 1982.
[17] Slobodanka Ast, isto.
[18] Zvonko Logar, *Šta je u stvari solidarnost*, »Politika«, 20. 11. 1977.
[19] Zorica Nikolić, isto.

Digitized by Google

— »U 70 anketiranih gradova u posmatranom periodu bespravna izgradnja iznosila je 47% od ukupne privatne izgradnje, a u nekim gradovima ona je dostigla i do 71,2% (Osijek), 61,7% (Beograd), 67,2% (Tuzla), 82% (Split).

U bespravnoj izgradnji radnici učestvuju do 68,2% u 12 gradova.«[20]

— U Jugoslaviji je svega 125 stambenih zadruga (u BiH samo osam), kao institucija za organizovano ostvarivanje individualne stambene izgradnje.[21]

— Treći kongres samoupravljača Jugoslavije: od posebnog je značaja da se ekonomskim i drugim mjerama, a prije svega kreditnom, poreskom, urbanističkom i zemljišnom politikom, kao i razvijanjem stambenog zadrugarstva, podstiče veće angažovanje ličnih sredstava radnih ljudi i građana, kao i njihovo udruživanje sa društvenim sredstvima radi rješavanja stambenih pitanja.

— Realno je računati sa još značajnijim učešćem stambene izgradnje u svojini građana, naročito u obliku etažne svojine, pa je neophodno njihovo društveno organizovanje i usmjeravanje u okviru samoupravnih interesnih zajednica stanovanja, stambenih zadruga i drugih oblika samoupravnog organizovanja.[22]

— Republičko izvršno vijeće SRBiH: potrebno je stvaranje povoljnih uslova za angažovanje ličnih sredstava građana za rješavanje stambenih pitanja, kao i društveno usmjeravanje zadružne stambene izgradnje, čime će se omogućiti racionalno korišćenje urbanog prostora, obezbijediti standard i kvalitet stanovanja i angažovanje građevinske operative, sa znatno manjim društvenim sredstvima.[23]

— »I pored utvrđenih stavova u Savezu komunista, nismo bitnije povećali učešće ličnih sredstava, a broj izgrađenih stanova u individualnom vlasništvu u posljednjim godinama čak opada.

Očigledno da su neshvatanja i otpori angažovanju ličnih sredstava u stambenoj izgradnji šire rasprostranjeni i sadašnje stanje očito odgovara interesima mnogih, jer se već godinama odlaže, a možda i svjesno otežava realizacija usvojenih stavova i odluka.

Za mijenjanje sadašnjeg stanja potrebna je odlučnija idejno-politička akcija usmjerena na prevazilaženje prisutnih problema i slabosti, prije svega, uvjerenja da stambeni problemi treba da se rješavaju najvećim dijelom angažovanjem društvenih sredstava i da to najviše odgovara suštini socijalističkih društvenih odnosa i sistemu stambene izgradnje u socijalizmu. Očigledno je da takvo uvjerenje utiče na relativno nedovoljno izdvajanje sredstava za kreditiranje individualne stambene izgradnje i relativno nepovoljne uslove dodjele kredita. To doprinosi da se izgradnja porodičnih stambenih objekata u privatnom vlasništvu, koji čine pretežan

[20] Prof. dr Stojan Tomić, *Istraživanje u okviru projekta »ju komuna«*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
[21] Mile Petrović, *Stan za druga*, »Oslobođenje«, 30. 12. 1981.
[22] *O aktuelnim pitanjima i zadacima Socijalističkog saveza u stambeno-komunalnoj oblasti*, »Bilten SSRNBiH«, br. 2/1981, Sarajevo.
[23] »Oslobođenje«, 19. 12. 1981.

Digitized by Google

dio stambene izgradnje u većini opština, a najmanje 50% ukupne gradnje stanova, u većim gradovima odvija stihijno, bez odgovarajućeg društvenog usmjeravanja, sa svim posljedicama bespravne izgradnje. Još uvijek se najveća pažnja posvećuje izgradnji stanova u društvenom sektoru, posebno pojedinih stambenih blokova ili zgrada, a nedovoljno se organizuje i stimuliše stambeno zadrugarstvo i individualna stambena izgradnja u skladu sa prostornim i urbanističkim rješenjima.«[24]

Nameće se pitanje: koji su uzroci nepovoljnom stanju u stambenoj oblasti u nas?

Prema poznatom i priznatom pravilu i dijalektičkoj zakonitosti, dok ne otkrijemo, ne utvrdimo uzroke neželjenim, odnosno nepovoljnim pojavama u stambenoj oblasti, nerealno je očekivati »pravi lijek« za njihovo otklanjanje. Prema onome što se dnevno može čuti i pročitati o ovoj problematici u nas, ima se utisak da se izvjestan broj pojava iz te oblasti, odnosno posljedica, označava kao uzrok. U atmosferi neophodne ekonomske stabilizacije, koja nas i nagoni na pomnije ispitivanje stanja i mjera i u ovoj oblasti, čini se da pokušavamo u stambenoj oblasti (a možda i drugdje) sve pojave objašnjavati samo ekonomskim činiocima.

Istina, one se, manje-više, odslikavaju u ekonomici, ali bi trezveniji pristup bio da ovu oblast posmatramo kao višedimenzionalnu, da postoje mnoge interakcije ekonomike, prava, sociologije, psihologije itd.

U tom smislu bi trebalo tražiti i uzroke za neke karakterističnе pojave, kao: a) Zašto nam se povećava učešće društvenog proizvoda u stambenoj oblasti, uz istovremeno značajno smanjivanje efikasnosti ulaganja? Naime, udio investicija za gradnju stanova u društvenom proizvodu povećan je u posljednjoj deceniji sa 8,7 na 9,25%, a prosječna cijena stana je povećana gotovo 12 puta, uz proširenje stambenog fonda za samo 12,6%. Istovremeno je nepromijenjen broj novoizgrađenih stanova (6,5 na 1000 stanovnika), dok je odnos ličnih dohodaka i cijene stanova znatno pogoršan. Sad je za prosječan stan potrebno 11,7 godina rada prosječnog radnika, a 1970. godine trebalo je 6,95 godina. Procjene su da bi u »normalnim prilikama« za kupovinu prosječnog stana trebalo svega 4—5 prosječnih ličnih dohodaka.[25]

Po ulaganju u izgradnju stanova nalazimo se na prvom mjestu u Evropi, gotovo četiri puta više ulažemo nego, na primjer, Velika Britanija. Ulaganje u stambenu izgradnju čini 27,2% ukupnih investicija. Međutim, unatoč tome, sa 278 stanova na 1000 stanovnika nalazimo se među najsiromašnijim zemljama u Evropi.[26]

---

[24] *O aktuelnim pitanjima i zadacima Socijalističkog saveza u stambeno-komunalnoj oblasti.*

[25] *Programirana stabilizacija,* »Ekonomska politika«, br. 1582, 26. 7. 1982.

[26] Uporedni pregled stanja stambene izgradnje u zemljama Evrope, SAD i u Kanadi, »Komuna«, br. 5/1982.

Digitized by Google

Kao najčešći uzroci ovakvom stanju označavaju se: neorganizovanost gradnje (od politike prostornog razvoja gradova, urbanističkih planova, projektovanja, razvoja industrije građevinskog materijala do građenja stanova i naselja); fiskalni način izdvajanja sredstava za društvene stanove; plaćanje stambenim dinarom »mnogo toga što nije stan«; pozicija budućeg korisnika stana da ne utiče presudno na utrošak sredstava za stambenu izgradnju itd.

Malo dubljim analizama ukupnih odnosa u stambenoj oblasti moglo bi se doći i do zaključka da je ono što se označava kao uzroci nepovoljnim trendovima u ovoj blasti, u stvari, samo posljedica drugog, »pravog« uzroka.

b) Zašto se u nas sve veći broj sporova vodi kod ustavnih i sudova udruženog rada povodom raspodjele stanova u organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama? Naime, manje-više, kod svih ustavnih sudova republika i pokrajina, odnosno sudova udruženog rada, bilježi se značajan porast sporova protiv samoupravnih opštih akata kojima se reguliše pitanje raspodjele stanova, odnosno protiv pojedinačnih akata o dodjeli stanova.

Ovo se najčešće objašnjava: nesamoupravnim ponašanjem, povredom samoupravnih prava radnika, neusaglašenošću samoupravnih opštih akata sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu itd. Formalno-pravno posmatrano, tu se mogu naći i takve primjese. Međutim, suštinski posmatrajući postojeće odnose u stambenoj oblasti, teška je zabluda da se pomenute pojave mogu isključivo objašnjavati pravnim, odnosno samoupravnim aspektima u datim okolnostima i očekivati rješenje putem sporova, odnosno sudskih organa.

Bitne pretpostavke odnosâ u stambenoj oblasti

Vjerovatno da »prave« uzroke stanja u stambenoj oblasti treba tražiti u pretpostavkama na kojima počivaju odnosi u stambenoj oblasti. Ključna pretpostavka odnosâ u stambenoj oblasti u nas je: *stan je pravo koje proizlazi iz radnog odnosa te, prema tome, svi iz radnog odnosa imaju pravo na stan iz društvene svojine.*

Pravna je neizbježnost i abeceda u pravu da, nasuprot jednom pravu, mora stajati nečija obaveza da tom pravu odgovori, da obezbijedi njegovo zadovoljenje. Vratimo se, za trenutak, dvije decenije unazad, da pogledamo jednu definiciju u našem sistemu pretpostavke (osnovne) odnosâ u stambenoj oblasti. »U cilju obezbjeđivanja stana kao jednog od osnovnih uslova života, zakonom se utvrđuju osnovna prava građana na korišćenje stana i na upravljanje stambenim zgradama...« (član 1. Zakona o stambenim odnosima, »Službeni list SFRJ«, br. 17/1962, koji je prestao važiti 1971. godine, jer je ta oblast ustavnim amandmanima prenesena na republike i pokrajine).

Zakonodavac, dakle, pri regulisanju ove materije polazi od toga i konstatuje da je stan jedan od osnovnih uslova života, te utvrđuje osnovna prava građana na korišćenje stana. Istovremeno se

Digitized by Google

reguliše da »pravo na davanje stanova na korišćenje građanima pripada društveno-političkoj zajednici, državnim organima, radnim organizacijama, drugim pravnim licima...« (član 3. citiranog zakona).

Decentralizacijom društveno-ekonomskog sistema i razvojem samoupravljanja, inače, pa i u ovoj oblasti, ovlašćenja za regulisanje ove materije prelaze sa federacije na republike, odnosno na organizacije udruženog rada. Kao jedinstveno rješenje za cijelu Jugoslaviju utvrđuje se: »Sredstva za zajedničku potrošnju koriste se za neposrednu potrošnju ili za investiciona ulaganja u objekte i opremu zajedničke potrošnje kojima se zadovoljavaju potrebe stanovanja, ishrane, odmora, rekreacije, kulture, stvaralaštva i druge potrebe zajedničke potrošnje« (član 118. stav 1. Zakona o udruženom radu).

Nešto ranije, 1974. godine, donesen je Zakon o sudovima udruženog rada (»Službeni list SFRJ«, br. 24/1974), kojim je regulisano, pored ostalog, da ti sudovi rješavaju sporove i povrede samoupravnih prava radnika u organizacijama udruženog rada.

Tako smo konstruisali postavku: pravo na stan je pravo koje proizlazi iz radnog odnosa; sredstva za rješavanje stambenih pitanja podmiruju se iz dijela dohotka — čistog dohotka — sredstava zajedničke potrošnje; sporove u regulisanju pitanja raspodjele stanova samoupravnim opštim aktom rješavaju ustavni sudovi, a sporove zbog konkretne odluke o dodjeli stanova rješavaju sudovi udruženog rada. Dakle, pravna konstrukcija je besprijekorna: utvrđeno pravo radnika na stan, izvori za podmirenje tog prava i organi za rješavanje sporova.

Sa formalno-pravnog gledišta situacija je »čista«, pa se čini kao da se u ovoj oblasti problemi izmišljaju. I, kako nam praksa pokazuje, niz odluka ustavnih sudova i sudova udruženog rada je upravo u tom stilu: prema pravu radnika na stan mora stajati obaveza organizacije udruženog rada da to pravo obezbijedi — da mu dodijeli odgovarajući stan.

Tako, na primjer, jedna odluka suda udružnog rada glasi: »Osnovna organizacija udruženog rada dužna je da obezbedi stanove prema potrebama radnika u skladu sa redosledom rešavanja stambenih pitanja.«[27] Ili, odluka Ustavnog suda: »Nije u suprotnosti s Ustavom i zakonom samoupravni opšti akt prema kojem se radniku mora osigurati stan pre njegovog odlaska u penziju, ako u određenom roku pre penzionisanja podnese odgovarajući zahtev.«[28] Dovoljno je, dakle, da radnik samo blagovremeno podnese zahtjev za rješenjem stambenog pitanja. Ili, odluka Ustavnog suda: »Radnik ne može biti lišen prava na stan ako stan koji ima u svojini ne odgovara njegovim stambenim potrebama.«[29] Ili: »Kriterijumi za davanje stanova na korišćenje ne mogu biti takvi da radniku onemogućuju ostvarivanje prava na stan zbog toga što ima u svojini

[27] Odluka Suda udruženog rada Srbije, br. 4707, 12. 5. 1978.

[28] Odluka Ustavnog suda Srbije, br. U-177/1977.

[29] Odluka Ustavnog suda Hrvatske, br. U-208/1976, 12. 5. 1977.

Digitized by Google

stan bilo gde na području SFRJ.«[30] Ili: »Pravo na rešavanje stambenih potreba imaju svi radnici, bez obzira na vreme trajanja radnog odnosa i da li je radni odnos zasnovan na određeno ili neodređeno vreme.«[31] »Pravilnikom o davanju stanova na korišćenje ne mogu se propisivati takvi uslovi koji u suštini znače negiranje prava na stan.«[32] »Danom stupanja u radni odnos radnik stiče pravo da neposredno i ravnopravno sa drugim radnicima ostvaruje i pravo na stan po osnovu rada.«[33]

Bilo bi vrlo zanimljivo izračunati koliko koštaju prava radnika na stan, kada bi to bilo moguće ostvariti, postavljena i tumačena ovako kako to proizlazi iz citiranih i drugih odluka nadležnih sudova. Ako su nam igdje »u svađi« ekonomika i pravo, onda je to sigurno u stambenoj oblasti. To je gotovo školski primjer šta znači unositi u naš društveno-ekonomski, odnosno pravni sistem pretpostavke o pravu na stan iz društvenih sredstava, bez prethodnih egzaktnih računica: šta ta pretpostavka košta i kakve to sve može imati posljedice.

Uporno robujući toj zabludi da je moguće riješiti stambeno pitanje svima po osnovu radnog odnosa, do kraja 1980. godine bilo je obavezno izdvajanje iz dohotka sredstava za stambene potrebe, što je predstavljalo vrlo značajno opterećenje dohotka. To je bilo, kako nam podaci o učešću društvenog proizvoda u stambenoj izgradnji pokazuju, vrlo veliko izdvajanje (kretalo se negdje i po stopi od 10% na bruto lične dohotke). Osim toga, raspoređivanjem dohotka po završnom računu OUR koje su za to imale mogućnosti, izdvajale su, sa stanovišta sistema, praktično neograničena sredstva kada podmire druge obaveze za stambene potrebe. I tu je život, taj opšti korektor naših zabluda i fiktivnih pretpostavki, pokazao koliki je raskorak između pretpostavke da se svima zaposlenima riješi stambeno pitanje po osnovu radnog odnosa dodjelom društvenog stana i realne ekonomske mogućnosti. I jedva da je moglo biti pojedinačnih slučajeva da su, uz velika izdvajanja (registrovani su slučajevi da je, pored obaveznog izdvajanja iz dohotka po određenoj stopi na bruto lične dohotke, izdvajano i po završnom računu i po dvanaest puta više od prosječnog izdvajanja u jednoj republici), riješene sve tekuće potrebe u stambenoj izgradnji.

Međutim, značajan broj OUR-a i radnih zajednica nije imao mogućnosti za ma kakvo drugo izdvajanje osim onoga obaveznog iz dohotka. To se, gotovo bez izuzetka, odnosi na OUR-e iz društvenih djelatnosti, zatim na niskoakumulativne (tekstilna industrija i slične), kao i radne zajednice u društveno-političkim zajednicama.

Na drugoj, pak, strani pokazalo se da je to veliko opterećenje za dohodak. Izmjenom propisâ o ukupnom prihodu i dohotku u toku 1980. godine obavezno izdvajanje je prestalo kao opšte sis-

[30] Odluka Ustavnog suda SAP Kosovo, br. U-58/1977, 28. 12. 1977.
[31] Odluka Ustavnog suda SAP Vojvodine, br. U-173/1977, 28. 2. 1978.
[32] Odluka Ustavnog suda Srbije, br. U-268/1978, 7. 6. 1978.
[33] Odluka Ustavnog suda Srbije, br. U-471/1978, 17. 1. 1979.

Digitized by Google

temsko rješenje. Ostala je mogućnost da republike i pokrajine zakonom uvedu izdvajanje iz dohotka u cilju »podmirivanja obaveza za ostvarivanje solidarnosti u izgradnji i korišćenju stanova«.

Ovo se koristi za izdvajanja »iz dohotka sredstava za izgradnju stanova za potrebe određenih radnika u organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama koje za tu svrhu ne raspolažu potrebnim sredstvima, za učesnike NOR-a i naknadu dijela stanarine pojedinim kategorijama korisnika stanova«.

Znači, od 1980. godine u OOUR i radnoj zajednici nema obaveznog izdvajanja sredstava za stambene potrebe, nego se ona raspoređuju (sredstva) kao dio čistog dohotka: prema ostvarenju dohotka, odnosno čistog dohotka i njegovom raspoređivanju za određene namjene.

Međutim, ilustracije radi, ogroman raskorak između nominalnih prava radnika na stan iz sredstava zajedničke potrošnje i stvarnih efektata tih sredstava može se uočiti na temelju dosta proste računice iz onog perioda (do 1980. godine) kada je bilo obavezno izdvajanje iz dohotka. Oko polovine obavezno izdvajanih sredstava ostajalo je OUR, odnosno radnoj zajednici, a drugi dio tih sredstava usmjeravan je na područje opštine (grada) za potrebe zajedničkih komunalija, udruživanja sredstava za određene kategorije radnika iz OUR-a koje nemaju »dovoljno« svojih sredstava, za učesnike NOR-a i za subvenciju stanarine određenih kategorija nosilaca stanarskog prava. Da bi se od tog dijela obaveznog izdvajanja koji je ostajao OUR i RZ akumuliralo dovoljno sredstava za kupovinu prosječnog dvosobnog stana, po važećim cijenama, a od prosječnog ličnog dohotka u Jugoslaviji, *trebalo je da se izdvaja više od trista godina.*

Odraz tog raskoraka evidentno se očituje i u činjenici da su u toku trajanja »prava na stan iz društvenih sredstava« desetine hiljada radnika penzionisane a da im prethodno nije riješeno stambeno pitanje. Već smo vidjeli da i ustavni sudovi ocjenjuju ustavnost i zakonitost rješenja u samoupravnim opštim aktima OUR i RZ — da se radniku »mora« riješiti stambeno pitanje prije penzionisanja. Kakve zablude i protivrječnosti u samom konceptu koji polazi od toga da se bez zapreka u toku radnog odnosa riješi stambeno pitanje, što ekonomski ne uspijeva, a mi pokušavamo da to riješimo pravom, ali očito neko se nađe tako pogođenim pa pokreće pitanje ocjene ustavnosti i zakonitosti tog konkretnog rješenja, *iako to zahtijeva pokretanje pitanja ustavnosti i zakonitosti samog koncepta, a ne pojedinačnog pravnog akta.* Naime, raskorak između koncepta, pretpostavke i životne realnosti morao bi nas natjerati da se upitamo čemu služi propisivanje prava za koje je očito da nema pokrića u ekonomici.

Istini za volju, treba konstatovati da nam je pravni sistem vrlo siromašan materijalnim pravom u vidu saveznih ili republičkih, odnosno pokrajinskih propisa kojima se reguliše *pravo na stan iz društvenih sredstava.*

Digitized by Google

nova gradnja zavisi od sopstvenih ušteda. Takva domaćinstva nisu stvorila inflacionu dobit, pa ih stoga indeksiranje ne bi neposredno ni pogodilo.

Međutim, velika većina stanova u ličnoj svojini je poslednjih deset godina izgrađena bar delimično zajmovima. To znači da su domaćinstva koja su gradila zajmovima učestvovala, u većoj ili manjoj meri, u inflacionoj dobiti. Visina inflacione dobiti je za pojedina domaćinstva različita, a zavisila je od visine zajma i od uslova njegovog dobijanja. Uopšte uzev, izračunavanje inflacione dobiti je prilično složeno, jer zavisi od mnogih preduslova.

Predstavu o ovom problemu ćemo najlakše dobiti ako se poslužimo konkretnim primerom. Uzmimo da je neko domaćinstvo kupilo u Ljubljani 1975. godine stan površine 66 m². Cena po kvadratnom metru iznosila je 6.000 dinara, odnosno za stan je trebalo dati približno 40 miliona dinara. Recimo da je prosečan čist lični dohodak u SR Sloveniji 1975. godine iznosio 3.000 dinara. Uzmimo da je stan kupljen u celini zajmom, uz mesečnu otplatu od 3.000 dinara, što je odgovaralo jednomesečnom prosečnom ličnom dohotku te 1975. godine. Pretpostavimo, dalje, da je prosečan rast realnog ličnog dohotka iznosio 2,5% godišnje. To približno odgovara stvarnom kretanju cena i dohodaka u to vreme.

Postavimo sad sledeća pitanja: koliko bismo kvadratnih metara stambene površine mogli kupiti za anuitete koje je domaćinstvo platilo do 1982. godine; koliko bismo kvadratnih metara mogli kupiti za sve anuitete do kraja dvadesetogodišnjeg otplaćivanja; koliki deo prosečnog ličnog dohotka je činio anuitet na početku otplatnog perioda, koliki 1982. godine i koliki na kraju, to jest 1995. godine? Razume se, odgovori na ta pitanja zavise od stope inflacije i od toga da li indeksiranje postoji ili ne.

Pri postojanju inflacije od 20%, ali bez indeksiranja, odgovori na postavljena pitanja bi glasili: do 1982. godine mogli bismo otplaćenim anuitetima kupiti oko 27 m² stana. Za ceo period, to jest do 1995. godine, isplaćeni anuiteti bi bili dovoljni za kupovinu oko 35 m² stana. Znači, gotovo polovina stana, to jest 31 m², domaćinstvo bi dobilo, tako reći, na poklon. Pri današnjim cenama to je oko milion dinara ili, približno, 80 prosečnih mesečnih ličnih dohodaka, odnosno 6,5 prosečnih godišnjih ličnih dohodaka. To znači da je gotovo celokupno plaćanje koncentrisano u prvih sedam do deset godina i da su posle tog vremena otplate zanemarljivo male. To pokazuje i odnos između anuiteta i prosečnog mesečnog ličnog dohotka. U početku je domaćinstvo koje je kupilo takav stan plaćalo jednomesečni prosečni slovenački lični dohodak, godine 1982. oko 20% ličnog dohotka, a na kraju perioda, to jest 1995, plaćaće još samo 1% prosečnog ličnog dohotka.

A kako bi to izgledalo kad bi inflacija bila 0 procenata? U tom slučaju bi se anuitetima koje bi domaćinstvo plaćalo do 1982. godine mogla kupiti 42 m² stambene površine, a anuitetima za ceo dvadesetogodišnji period celih 120 m².

Digitized by Google

Da rezimiramo: pri postojanju stope inflacije od 20% domaćinstvo u celini plaća samo 35 m², pri stopi inflacije od 0 procenata 120 m². Razlika je celih 85 m², ili, po sadašnjim cenama, okruglo 2,400.000 dinara.

S obzirom na to da je domaćinstvo koje se odlučilo za tu kupovinu prvih godina teško opterećeno anuitetima, ono je tome prilagodilo svoju tekuću potrošnju.

Kad kasnije, zbog inflacije, stvarne otplate počnu brzo padati, a tekuća potrošnja se obično relativno sporo tome prilagođava, takva domaćinstva vrlo brzo ostvaruju velike novčane uštede. Tada ona traže mogućnosti za nova ulaganja. Tako neki grade kuće, vikendice, kupuju skupe automobile, odlučuju se na skupa putovanja, ulažu u devize, zlato, krzno itd. Uglavnom, poklonjenih 85 m² stana ili 2,400.000 dinara domaćinstva troše na ovaj ili onaj način.

Kako smo već rekli, do tako velikih razlika u stvarnom otplaćivanju dolazi zbog inflacije uz odsustvo indeksiranja. Jedan od naglašenih ciljeva stabilizacije, a pri tom pod stabilizacijom obično podrazumevamo snižavanje stope inflacije, jeste smanjivanje neopravdanih imovinskih razlika koje sobom inflacija donosi. Međutim, da bi se te imovinske razlike onemogućile, ne mora se čekati na snižavanje inflacije. Povećavanje anuiteta u skladu s indeksom cena automatski dovodi zajmoprimca u položaj u kojem bi se našao kad bi stopa inflacije bila ravna nuli. Pa zašto se kod nas još ne razmišlja dovoljno ozbiljno o tome?

Prvo, mnogi od onih radnika koji o tome mogu odlučivati imali su, imaju ili, pak, očekuju da će imati koristi od inflacionih zajmova, odnosno kredita. Prema tome, indeksiranje je u suprotnosti s njihovim kratkoročnim interesima.

Drugo, indeksiranje stambenih zajmova nužno povlači za sobom i indeksiranje štednih uloga. A to je, izgleda, nesavladljiva psihološka prepreka. Ko će se unapred pomiriti sa mišlju da se pri stopi inflacije od 40% i štedni ulozi povećavaju za 40% i da, pored toga, još i banke daju, recimo, 10% na ime kamate?

Treće, indeksiranje zajmova i štednih uloga građana povuklo bi za sobom, po svojoj logici, i indeksiranje svih ostalih zajmova i kredita. A to bi značilo posezanje u životne interese velikih proizvođačkih grupa i društveno-političkih zajednica.

Isto tako, otvorilo bi se i neprijatno pitanje: šta da se radi sa minulom inflacionom dobiti, kao i sa dobiti ostvarenom na račun preniskih stanarina u zgradama u društvenoj svojini. I te stanarine bi se morale obuhvatiti redovnim indeksiranjem, u skladu s kretanjem inflacije. Kratkoročno gledano, značajni slojevi stanovništva bi bili time pogođeni, pa je razumljivo da ni oni nisu suviše oduševljeni raspravama o indeksaciji.

A šta bismo postigli indeksiranjem?

Pored već pomenutog onemogućavanja inflacione dobiti, time bismo, pre svega, obezbedili neprestan i snažan priliv realnih sredstava za stambene kredite. Sredstava bi bilo dovoljno, pa bi

Digitized by Google

većina dosadašnjih izvora sredstava bila suvišna. Dobijanje zajma, koji bi, razume se, bio mnogo skuplji nego sada, bilo bi veoma uprošćeno. Ponuda zajmova bi bila usklađena sa potražnjom i zato nam ne bi više bili potrebni komplikovani mehanizmi necenovnog racionisanja, što je karakteristično za sadašnje stanje.

Ne bi više bilo jurnjave ovamo-onamo, prijavljivanja na najrazličitije konkurse s neizvesnim ishodom u radnim organizacijama i samoupravnim stambenim zajednicama, zaduživanja kod rođaka itd. Bilo bi i manje zle krvi i loših odnosa među radnicima, koje donosi borba za uvek nedovoljne inflacijske zajmove.

Nije od manjeg značaja ni očuvanje kupovne moći ušteđenih sredstava, a mogućnost brzog dobijanja zajma smanjila bi groznicu što se javlja pri kupovini stanova. Ni organizacije udruženog rada ni domaćinstva ne bi bili prinuđeni da na brzinu kupuju stanove pomoću već odobrenih zajmova, pa bi se tako uspešno suzbijalo monopolsko povećavanje cena stanova.

Prvi inflacijski zajmovi omogućili su građevinskim preduzećima da od kupaca — koji su, usled očekivane inflacijske dobiti, bili srazmerno neosetljivi na cenu — iznude najvišu cenu. Tako nailazimo na još jednu veliku interesnu grupu koja bi bila protiv indeksiranja u stambenim zajmovima — to su neka građevinska preduzeća.

Vrlo sličan učinak imalo bi indeksiranje i na investiciono ponašanje osnovnih organizacija udruženog rada. Prikupljena novčana akumulacija preduzeća uložena u banke sačuvala bi kupovnu moć i osnovne organizacije udruženog rada ne bi se više morale nestrpljivo raspitivati gde da investiraju sredstva — da bi sačuvale njihovu realnu vrednost. Dvadeset pet hiljada započetih investicionih projekata u Jugoslaviji su u toj svetlosti potpuno razumljivi.

Kad nema mogućnosti za finansijska ulaganja koja bi obezbeđivala bar očuvanje kupovne moći glavnice, svaka osnovna organizacija udruženog rada započinje bilo kakvu investiciju, bez obzira na rentabilnost. Treba, naime, znati da radne organizacije nemaju ni one mogućnosti kojima raspolažu građani: kupovinu deviza na crnoj berzi i akumuliranje deviza. Zato je u njima investiciona groznica utoliko veća.

Naravno, svaka započeta investicija iziskuje i dodatne zajmove za završavanje radova. Pošto su investicioni zajmovi, kao i kod domaćinstava, izvor inflacione dobiti za kolektive kojima se takvi zajmovi odobravaju, počinje velika borba za uvek nedostajuća slobodna sredstva. Pri odlučivanju o tome ko će takve zajmove dobiti sama rentabilnost nije naročito značajna. Bitni su ekonomska i politička moć, pa se zato većina regresno skromnih slobodnih sredstava, po pravilu, usmerava ka velikim investitorima.

Najapsurdnije je uzimanje stranih zajmova koje banke konvertiraju u novčane. Banka, odnosno država, zapravo mi svi moramo spoljne zajmove plaćati po važećim realnim kamatnim stopama.

Digitized by Google

A stvarni korisnik sredstava, to jest osnovna organizacija udruženog rada koja je investirala, vraća realno vrlo mali deo sredstava.

Tako smo dospeli u situaciju da imamo ogroman broj započetih investicionih projekata za koje su vezana i ogromna devizna sredstva, a efekata, to jest rasta zaposlenosti i proizvodnje, gotovo da i nema. Dosledno indeksiranje svih zajmova i uloga učinilo bi za vrlo kratko vreme kraj toj finansijskoj zbrci. Stvorilo bi situaciju onakvu kakvu bismo imali kad bi stopa inflacije bila jednaka nuli.

Pritisak inflacione potražnje za investicionim sredstvima oslabio bi, i bez velikog uplitanja administracije usmerio bi se na projekte koji bi se brže isplaćivali. Investicije koje prelaze lokalne granice postale bi pravilo, a ne bi više bile izuzetak.

Bacimo još jedan letimičan pogled na dejstvo indeksiranja na akumulirane dugove društveno-političkih zajednica koji su posledica ranijih budžetskih deficita.

Kad je u pitanju savezni budžet, indeksiranje je, uglavnom, nemoćno. Naime, savezna administracija može pokrivati deficite emisijom, iako ih svaki put povećava u skladu s porastom cena, a da zbog toga ne zapada u teškoće u pogledu likvidnosti.

Ipak bi indeksiranje dugova društveno-političkih zajednica bilo korisno sa stanovišta evidencije, jer bi povećavanje iznosa neuporedivo tačnije pokazivalo realnu vrednost njihovog zaduživanja. Pri takvoj evidenciji bi svakako bilo mnogo teže prikriti neodgovorno trošenje sredstava za zajedničku i opštu potrošnju, i to bi, bez sumnje, doprinelo uspešnijem delovanju delegatskog mehanizma.

I šta bi bilo konačan učinak indeksiranja?

Poboljšanje dohodovne i imovinske raspodele, smanjivanje luksuzne potrošnje, racionalnije investiranje, smanjivanje administriranja, slabljenje monopolskog pritiska, poboljšanje odnosâ i opšte usmeravanje radne energije u stvaralačke delatnosti. Pošto bi to povećavalo efikasnost investicija i time ubrzavalo rast i zapošljavanje, rasli bi brže i realni lični dohoci. Mada bi se na kratak rok mnogi ekonomski subjekti morali odreći svojih investicionih i potrošnih planova, ipak bi na duži rok, zbog bržeg rasta i poboljšanih odnosa, od toga imali koristi svi, pa i oni koji su i dosad imali koristi od inflacije. Zato bi vredelo ozbiljno razmisliti o mogućnostima i putevima uvođenja opšte indeksacije.

Digitized by Google

Darko Marinković

Još jednom o radničkoj većini

Pitanje radničke većine spada u red teorijski i politički aktuelnih klasnih pitanja socijalističke revolucije. U svim fazama socijalističke revolucije to pitanje se trajno nametalo, kao bitan činilac ostvarivanja autentičnosti socijalističke revolucije, odnosno interesâ radničke klase kao njenog istorijskog nosioca.

Karl Marks u svom delu *Građanski rat u Francuskoj*, analizirajući iskustva Pariske komune, kaže: »Komuna je bila sastavljena od gradskih odbornika, izrabranih na osnovu opšteg prava glasa u raznim arondismanima Pariza. Oni su bili odgovorni i u svako doba smenljivi. *Većina njih, naravno, bili su radnici ili priznati predstavnici radničke klase (kurziv* — D. M.). Trebalo je da Komuna bude ne parlamentarno, nego radno telo, ujedno zakonodavno i izvršno. Policija, koja je dotad bila oruđe centralne vlade, odmah je lišena svojih političkih funkcija i pretvorena u odgovoran i u svako doba smenljiv organ Komune. Isto tako i činovnici svih ostalih grana uprave. Počevši od članova Komune pa naniže, javna služba se morala vršiti za radničku platu. Sve povlastice i novčani izdaci za reprezentaciju državnih velikodostojnika iščezli su zajedno sa tim velikodostojnicima. Javna zvanja prestala su da budu privatna svojina slugu centralne vlade. Ne samo gradska

Digitized by Google

uprava, već i svaka inicijativa koju je dotad vršila država prešle su u ruke Komune.«*

Jedan od uslova ostvarivanja istorijskog zahteva da radnička klasa bude gospodar svoje društvene sudbine i da ukidanjem sebe ukine i sve oblike klasnih odnosa u društvu jeste da pripadnici radničke klase čine fizičku većinu u organima vlasti i drugim društvenim organima u kojima se odlučuje o značajnim pitanjima društveno-ekonomskog i političkog razvoja društva.

Ovaj istorijski zahtev socijalističke revolucije dobija realne perspektive svoga ostvarivanja uvođenjem i razvojem sistema socijalističkog samoupravljanja kao oblika političke i ekonomske organizacije društva koji omogućuje ukidanje odnosa u kojima politički predstavnici odlučuju u ime naroda. To znači da je samoupravljanje kao produkcioni odnos razvijeno u onoj meri u kojoj radnici imaju mogućnost da neposredno odlučuju, a ne neko drugi u njihovo ime, na što bitno utiče njihovo učešće u skupštinama i realna društvena moć koju oni u skupštinama ostvaruju.

Istorijski posmatrano, vladajuće klase u svim društveno-istorijskim formacijama ostvarivale su svoju ekonomsku i političku vlast, pored toga što su u svojim rukama držale sredstva za proizvodnju, i na taj način što su pripadnici vladajuće klase neposredno vršili vlast, odnosno u aparatu političke vlasti činili fizičku većinu. Tako, na primer, u robovlasničkom društvu u aparatu političke vlasti nema robova, u feudalnom nema kmetova. U prvim fazama razvoja kapitalističkog društva radnika nema u buržoaskim parlamentima, a učešće radničkih predstavnika u njima u savremenom razvijenom kapitalizmu rezultat je dugotrajne i uporne klasne borbe radnikâ i značajnih promena u odnosu klasnih snaga, kao jednom od rezultata te klasne borbe. Otuda je logično očekivati da osvajanje političke vlasti od strane radničke klase, te u toj funkciji uspostavljanje radničke većine u ovim organima bude jedna od osnovnih tekovina socijalističke revolucije i neophodan uslov ostvarivanja njenih istorijskih ciljeva. Prihvatajući to, statuti svih društveno-političkih organizacija utvrđuju statutarnu obavezu da u njihove organe na svim nivoima organizovanja mora biti izabrano više od polovine radnika iz neposredne proizvodnje. Ne sporeći značaj ovih normativnih odredaba, sigurno je još bitnije to koliko se one ostvaruju u praksi razvoja socijalističkog samoupravnog društva. U tom pogledu zapažaju se značajne oscilacije u pojedinim periodima društvenog razvoja, koje na posredan način govore o odnosu društvenih snaga. Privlači pažnju da je do reafirmacije principa radničke većine i njegovog odlučnijeg ostvarivanja u praksi dolazilo u periodima društvenih kriza, čime se snagom činjenice manifestovala jedna dobro poznata i često ponavljana istina da se društveno-ekonomski problemi ne mogu rešavati, odnosno ne mogu ostvarivati ciljevi socijalističke revolucije bez odlučujuće uloge njenog osnovnog subjekta — radnika.

* K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, u: K. Marks — F. Engels, *Sabrana dela*, »Prosveta«, Beograd, 1977, str. 277.

Digitized by Google

Zbog toga protekli izbori za delegatske skupštine predstavljaju povod da se još jednom sagleda da li se u njima ostvaruje radnička većina i da li jača stvarna društvena moć radnikâ u skupštinama.

U organizacijama udruženog rada na teritoriji SR Srbije van SAP izabrano je ukupno 10.278 delegacija za skuptšine DPZ, dok u 3.101 organizaciji-zajednici funkciju delegacije vrše svi zaposleni, što ukupno iznosi 13.379 delegacija. Broj delegacija u udruženom radu veći je za oko 8% od broja delegacija izabranih i konstituisanih u izborima 1978. Povećanje broja delegacija u udruženom radu je uslovljeno konstituisanjem novih i daljim samoupravnim organizovanjem postojećih organizacija udruženog rada. Povećao se broj izabranih delegacija sa 9.588 u 1978. na 10.278 delegacija u 1982. godini, odnosno za oko 7%, dok se broj organizacija-zajednica u kojima svi zaposleni vrše funkciju delegacije povećao za nešto više od 4%.

Od ukupnog broja delegacija, 8.070, odnosno 78,5%, izabrano je u organizacijama udruženog rada, a 1.649, odnosno 16%, delegacije su radnih ljudi koji rade u poljoprivrednoj, zanatskoj, ugostiteljskoj i proizvodnoj delatnosti, što pokazuje da je broj delegacija u organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama pet puta veći. Međutim, kada se uporedi broj izabranih delegacija po vrstama sa brojem radnika koji imaju biračko pravo, zapaža se da je u OOUR, OUR i radnim zajednicama 1,529.077 radnika izabralo 8.070 delegacija, što znači da je u proseku 190 radnika biralo jednu delegaciju, dok je kod delegacija radnih ljudi koji obavljaju poljoprivrednu, zanatsku, ugostiteljsku i prevozničku delatnost (među kojima 1,238.565 ima biračko pravo) u proseku 750 radnih ljudi, ili četvorostruko više nego u prvom slučaju, biralo jednu delegaciju. Ovi podaci pokazuju da se pitanju izbora delegacija radnih ljudi koji su angažovani u poljoprivrednoj, zanatskoj, ugostiteljskoj i prevozničkoj delatnosti i razradi kriterijumâ za formiranje izbornih jedinica u ovim delatnostima nije poklonila ista pažnja kao izboru delegacija u organizacijama udruženog rada. Bilo je primera da i po hiljadu i više radnika iz ovih delatnosti obrazuju jednu delegaciju, što ukazuje na činjenicu da se pri tome nije vodilo dovoljno računa o objektivnim mogućnostima povezivanja delegacije sa izbornom bazom. Logično je očekivati da će ovakav necelishodan način formiranja delegacija radnih ljudi koji rade u poljoprivrednoj, zanatskoj, ugostiteljskoj i prevozničkoj delatnosti nepovoljno uticati na ostvarivanje funkcija ovih delegacija, a pre svega na njihovo povezivanje sa delegatskom bazom.

U organizacijama i zajednicama udruženog rada izabrana su 98.074 člana delegacija za skupštine DPZ, dok je u organizacijama i zajednicama udruženog rada u kojima svi zaposleni vrše funkciju delegacije ukupno 58.408 radnika članova delegacija. Izabrana delegacija u proseku ima 9,54 člana.

U odnosu na izbore 1978. godine broj članova izabranih delegacija (koji je tada iznosio 98.390) ostao je gotovo na istom nivou,

Digitized by Google

što upućuje na zaključak da su organizacije i zajednice udruženog rada ocenile da broj članova delegacija iz prethodnih izbora omogućuje njihov uspešan rad, pa ga stoga nisu ni menjale.

Broj radnika u organizacijama udruženog rada u kojima svi zaposleni vrše funkciju delegacije povećao se za oko 20%. U 1978. u ovim organizacijama bio je 47.661 radnik, a 1982. godine — 58.408.

Probni podaci o strukturi delegacija za skupštine DPZ po regionima prikazani su u tabeli 1 na str. 1843.

Prema raspoloživim podacima, u ukupnom broju članova izabranih delegacija za skupštine DPZ iz udruženog rada najveće učešće je rudara, industrijskih i srodnih radnika, koje iznosi 24,66%, a zatim slede poljoprivredni i srodni radnici koji čine 17,45% ukupnog broja članova delegacija. Ako se ove dve kategorije radnika tretiraju kao radnici iz neposredne proizvodnje i ako se njima dodaju radnici iz uslužnih delatnosti (i pored toga što je izvesno da se svi radnici u uslužnim delatnostima ne mogu tretirati kao radnici iz neposredne proizvodnje), onda tri ove grupe radnika čine 49,06% ukupnog broja članova delegacija, što znači da u celini u strukturi delegacija nije ostvarena radnička većina.

Posebnu pažnju privlači visoko učešće upravnih, administrativnih i srodnih radnika u ukupnom broju članova delegacija. Ovi radnici čine 18,33% ukupnog broja članova izabranih delegacija, odnosno 31,52% delegacija u organizacijama u kojima svi zaposleni čine delegaciju. Ista tendencija se zapaža i kod stručnjaka i umetnika, koji čine 15,32% članova izabranih delegacija, odnosno 21,85% članova delegacija u organizacijama u kojima svi zaposleni obrazuju delegaciju.

Ako se ovi podaci povežu sa onima o nedovoljnom učešću radnika iz neposredne proizvodnje u ukupnom broju članova delegacija, onda oni na posredan način govore o postojećoj distribuciji društvene moći u organizacijama udruženog rada i skupštinama, kao i o rezultatima angažovanja subjektivnih, organizovanih snaga društva na doslednom ostvarivanju utvrđenih principa kadrovske politike.

U pogledu učešća rudara, industrijskih i srodnih radnika u strukturi delegacija za skupštine DPZ javljaju se razlike među pojedinim regionima. Njihovo najveće učešće u sastavu delegacija je u titovoužičkom (34,83%) i podrinsko-kolubarskom regionu (30,31%), dok je u ostalim regionima ono ujednačeno i kreće se između 22 i 26%.

Slične razlike javljaju se i kod učešća poljoprivrednih i srodnih radnika u sastavu delegacija. Ono je najmanje u Beogradu (6,50%) i titovoužičkom regionu (15,49%), a najveće u šumadijsko-pomoravskom (27,03%).

Učešće upravnih, administrativnih i srodnih radnika je ujednačeno u svim regionima i kreće se između 15 i 17%, a izrazito je najveće u Beogradu — 24,08%. U Beogradu je takođe najveći udeo stručnjaka i umetnika (25,61%), tako da ove dve grupe čine 50% ukupnog broja članova delegacija u Beogradu. Istovremeno je naj-

Digitized by Google

Tabela 1

*Članovi delegacija za skupštine DPZ prema zanimanju**

Region	Poljoprivred. i srod. radnici	Rudari, industr. i srodni radnici	Radnici u trgovini	Radnici u uslugama	Radnici zaštite	Upravni, adminis. i srodni radnici	Rukovodeći radnici	Stručnjaci i umetnici	Ostala zanimanja	Nepoznato
Podrinsko-kolubarski	1.499	2.592	439	546	150	1.385	201	898	811	53
	17,53	30,31	6,38	1,75	1,75	16,20	2,35	9,91	9,48	0,61
Podunavski	2.017	1.932	328	611	162	1.091	151	539	473	24
	24,49	26,43	4,47	8,32	2,20	14,87	2,05	7,34	6,44	0,33
Titovoužički	810	1.821	349	436	80	764	125	507	313	22
	15,49	34,83	6,67	8,34	1,53	14,61	2,39	9,69	5,98	0,44
Šumadijsko-pomoravski	2.526	2.205	486	653	100	1.611	111	1.283	735	52
	27,03	22,58	4,97	6,68	1,02	10,50	1,13	13,14	7,52	0,53
Timočki	1.466	1.412	424	492	91	1.117	108	561	636	43
	23,08	22,23	6,67	7,74	1,43	17,59	1,70	8,83	10,01	0,67
Južnomoravski	1.400	1.550	429	344	133	1.087	204	736	1.077	48
	19,97	22,11	6,12	4,90	1,89	15,51	2,91	10,50	15,36	0,68
Kraljevački	3.110	3.078	722	811	204	2.030	284	1.528	871	110
	24,19	23,94	5,61	6,30	1,58	15,79	2,20	11,88	6,82	0,85
Niški	2.343	2.816	549	698	252	1.702	147	1.381	1.145	100
	21,04	25,92	4,93	6,26	2,26	15,28	1,32	12,40	10,28	0,89
Beogradski	1.949	6.674	1.990	2.233	642	7.192	592	7.648	699	236
	6,50	22,35	6,60	7,47	2,15	24,08	1,98	25,61	2,34	079
Ukupno	17.120	24.187	5.711	6.824	1.814	17.997	1.923	15.031	6.797	688
	17,45	24,66	5,82	6,95	1,84	18,33	1,96	15,32	6,93	0,70

* Izvor: Zavod za statistiku SR Srbije, Beograd, 1982.

Digitized by Google

manje učešće stručnjaka i umetnika u sastavu delegacija u podunavskom regionu (7,34%).

Strukturu članova delegacija mesnih zajednica karakteriše visoko relativno učešće poljoprivrednika i srodnih radnika, koje iznosi 42,42%, što je uslovljeno postojanjem većeg broja mesnih zajednica seoskog tipa. Međutim, udeo poljoprivrednika i srodnih radnika manji je u odnosu na izbore 1978, kada je iznosio 47,40%. Istovremeno, povećano je učešće rudara, industrijskih i srodnih radnika u sastavu delegacija mesnih zajednica. Ono sada iznosi 18,89%, za razliku od izbora 1978, kada je dostizalo 15,70%. Navedene promene uslovljene su promenama u strukturi stanovništva, kao i u strukturi zaposlenih. Učešće rudara, industrijskih i srodnih radnika u sastavu delegacija mesnih zajednica (18,89%) dosta odgovara relativnom udelu ovih kategorija radnika u organizacijama udruženog rada (24,66%).

Upravnih, administrativnih i srodnih radnika u sastavu delegacija mesnih zajednica je 7,14%, što je na nivou 1978. godine, kada ih je bilo 7,10%. Međutim, njihov je udeo više od dva puta manji od relativnog učešća upravnih, administrativnih i srodnih radnika u sastavu delegacija u organizacijama udruženog rada, koje iznosi 18,33%. Ista tendencija javlja se kod stručnjaka i umetnika koji u sastavu delegacija mesnih zajednica učestvuju sa 4,93%, a u delegacijama organizacija udruženog rada sa 15,32%. Navedeni podaci pokazuju da je u izvesnim elementima ostvarena povoljnija struktura delegacija mesnih zajednica u odnosu na strukturu delegacija organizacija udruženog rada, ali istovremeno govori o različitom stepenu angažovanja pojedinih kategorija radnika u samoupravnom i društveno-političkom životu mesne zajednice.

Struktura članova delegacija mesnih zajednica po zanimanju razlikuje se po pojedinim regionima. Tako, na primer, relativno učešće poljoprivrednika i srodnih radnika u sastavu delegacija mesnih zajednica iznosi: u Beogradu 12,66%, u regionu Šumadije i Pomoravlja 41,37%, u timočkom regionu 41,23%, regionu Kraljeva 43,14%, titovoužičkom 43,06%, Nišu 52,78%, podrinsko-kolubarskom regionu 53,40%, podunavskom regionu 50,49%, dok je u južnomoravskom regionu nešto manje i iznosi 37,84%. Relativno najveći udeo rudara, industrijskih i srodnih radnika u sastavu delegacija mesnih zajednica je u regionu Šumadije i Pomoravlja (28,18%), a najmanji u regionu Niša (14,94%). Učešće upravnih, administrativnih i srodnih radnika je: u Beogradu 11,6%, podunavskom regionu 10%, južnomoravskom regionu 8%, a najmanje je u regionu Niša — 4,57%. U sastavu delegacija mesnih zajednica najviše stručnjaka i umetnika je u Beogradu — 17,69%, a najmanje u podunavskom regionu — 2,72%.

Navedene razlike u strukturi članova delegacija po zanimanjima uslovljene su razlikama u strukturi zaposlenih i strukturi stanovništva u pojedinim regionima, ali istovremeno pokazuju u kolikoj su meri poštovani dogovoreni kriterijumi kadrovske politike u izboru članova delegacija i delegata.

Digitized by Google

Sagledavajući u celini sastav delegacija za skupštine društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica treba još jednom naglasiti da je njihov sastav opredeljen i objektivnim činiocima kao što su sastav stanovništva, sastav zaposlenih, stepen društveno-političke organizovanosti, stepen organizovanosti radnika i građana u izboru delegacija, ali i doslednošću u ostvarivanju društveno dogovorenih kriterijuma u pogledu sastava delegacija. To potvrđuju i razlike u sastavu delegacija u pojedinim regionima, koje su uslovljene i objektivnim i subjektivnim činiocima. U tom smislu je sastav delegacija u pojedinim sredinama jedan od bitnih pokazatelja stepena razvoja delegatskog sistema i samoupravnih odnosa, u celini uzev, u njima.

Potpuniju sliku učešća i uticaja radnika u delegatskom skupštinskom sistemu pružaju podaci o učešću radnika u pojedinim većima skupština opština.

Tabela 2

*Struktura delegata u skupštinama opština prema zanimanju**

Zanimanje	Ukupno sva veća	Veće udruženog rada	Veće mesnih zajednica	Društveno-političko veće
Poljoprivrednici i srodni radnici	2.773 21,06	1.236 20,70	1.135 30,09	402 11,75
Rudari, industrijski radnici	2.944 22,36	1.695 28,38	523 13,86	727 21,25
Radnici u trgovini	695 5,27	333 5,57	210 5,56	152 4,44
Radnici u uslužnim delatnostima	552 4,19	317 5,30	129 3,41	106 3,09
Radnici društvene zaštite	148 1,12	79 1,32	32 0,84	37 1,08
Upravni i administr. rad.	1.697	816	435	428
Rukovodeći radnici	134 10,0	358 6,0	375 9,94	581 16,98
Stručnjaci i umetnici	1.813 13,77	1.065 17,83	339 8,98	409 11,9
Ostali	136 1,03	59 1,0	29 0,76	48 1,40
Lica sa ličnim prihodom	725 5,50	1 0,01	380 10,07	344 10,05
Izdržavana lica	384 2,91	12 0,20	185 4,90	187 5,46
Nepoznato	—	—	—	—
Ukupno:	13.164 100	5.971 100	3.772 100	3.421 100

*Izvor: Zavod za statistiku SR Srbije, Beograd, 1982.

Digitized by Google

Iz navedenih podataka uočava se da u skupštinama opština, u celini, nije ostvarena radnička većina i da je učešće radnika u sastavu skupština opština nepovoljnije od njihovog udela u sastavu delegacija. Rudari, industrijski i srodni radnici učestvuju u strukturi delegata skupština opština sa 22,36%, a u sastavu delegacija sa 24,66%. Istovremeno, učešće poljoprivrednika i srodnih radnika u ukupnom broju delegata skupština opština je veće od njihovog udela u strukturi članova delegacija. Radnika iz uslužnih delatnosti ima znatno manje među delegatima skupština opština (4,19%) nego među članovima delegacija (6,95%). Pošto je učešće radnika u ukupnom broju delegata skupština opština povezano i uslovljeno sa udelom drugih grupacija zanimanja u ukupnom broju delegata, značajno je istaći da je učešće upravnih, administrativnih i srodnih radnika u ukupnom broju delegata skupština opština 12,89%. Znači, manje ih je nego u sastavu delegacija. Učešće stručnjaka i umetnika u sastavu delegacija i u ukupnom broju delegata skupština opština kreće se na približno istom nivou. Značajno je povećan udeo rukovodećih radnika, koji u sastavu delegacija učestvuju samo sa 1,96%, a u ukupnom broju delegata skupština opština čak sa 10%. Inače, sve tri kategorije (upravni, administrativni i srodni radnici, stručnjaci i umetnici, rukovodeći radnici) čine gotovo 40% ukupnog broja delegata skupština opština.

Učešće radnika u ukupnom broju delegata skupština opština razlikuje se u pojedinim regionima. Najviše rudara, industrijskih i srodnih radnika ima među delegatima skupština opština u regionu Šumadije i Pomoravlja (27,71%), a zatim slede regioni Zaječara (26,14%), Niša (23,63%), Titovog Užica (22,37%), Beograda (22,92%), region Kraljeva (21,55%), podrinsko-kolubarski region (21,54%), južnomoravski (19,93%) i podunavski region (18,61%). Još izrazitije razlike javljaju se u pogledu učešća poljoprivrednika i srodnih radnika koji u sastavu delegata skupština opština regiona Niša učestvuju sa 28,26%, a Beograda sa svega 8,42%. Udeo radnika uslužnih delatnosti u sastavu delegata skupština opština u pojedinim regionima kreće se od 3,19 do 5,56%. S tim u vezi su i podaci o različitom učešću drugih grupacija zanimanja u sastavu delegata skupština opština. Prema tim podacima, najmanje je rukovodećih radnika u sastavu delegata skupština opština u regionu Niša (6,10%), a više ih je nego dvaput u regionu Titovog Užica, gde oni čine 13%. Slično je i sa stručnjacima i umetnicima čije je najveće učešće u sastavu delegata skupština opština u regionu Zaječara (16,17%), a najmanje u regionu Niša (10,09%). Udeo administrativnih i srodnih radnika u sastavu delegata skupština opština po regionima je ujednačeniji i kreće se od 11 do 14%.

Razlike u pogledu učešća radnika, kao i drugih kategorija zanimanja u strukturi delegata skupština opština, uslovljene su većim brojem razloga, kao što su razlike u stepenu razvijenosti društvenih delatnosti, u strukturi privrede i društvenih delatnosti i, s tim u vezi, razlike u strukturi zaposlenih i slično, što se mogu tretirati

Digitized by Google

kao objektivni razlozi. Međutim, izvesno je da, pored navedenih razloga, na različito učešće radnika u sastavu delegata skupština opština utiču i drugi činioci društveno-političkog karaktera. Poznato je da je različito učešće radnika u skupštinama opština indikator različitog stepena političkog angažovanja organizovanih subjektivnih snaga na tome da se dosledno ostvaruje ovaj klasni kriterijum kadrovske politike, zatim različitog stepena spremnosti i objektivne snage da se menja postojeći odnos snaga, a to znači i postojeće stanje društveno-ekonomskih odnosa, odnosa u distribuciji društvene moći. Preterano je reći da broj radnika automatski pokazuje sa koliko vlasti oni raspolažu u skupštinama, ali je sigurno da različit broj radnika u skupštinama opština u pojedinim regionima govori da se razlikuju objektivni uslovi i mogućnosti da radnici u skupštinama odlučuju.

Ovakvu ocenu potvrđuju i razlike u pogledu učešća radnika u pojedinim većima skupština opština. Udeo rudara, industrijskih i srodnih radnika najveći je u većima udruženog rada (28,38%), za četvrtinu je manji u društveno-političkim većima (21,25%), a više od dva puta manji u većima mesnih zajednica (11,75%). Obrnuto je kod poljoprivrednika i srodnih radnika koji najviše učestvuju u većima mesnih zajednica (30,09%), zatim u većima udruženog rada (20,70%), a najmanje u društveno-političkim većima (11,75%).

Učešće upravnih, administrativnih i srodnih radnika u većima skupština opština dosta je visoko i ujednačeno (kreće se od 11,53% u većima mesnih zajednica do 13,66% u većima udruženog rada), dok je izrazito veliki udeo rukovodećih radnika u strukturi društveno-političkih veća. Rukovodeći radnici su po svom učešću u strukturi delegata društveno-političkih veća, koje iznosi 16,98%, na drugom mestu, posle rudara, industrijskih i srodnih radnika. Stručnjaka i umetnika je najviše u strukturi delegata veća udruženog rada skupština opština i oni čine gotovo jednu petinu ukupnog broja delegata ovih veća. Takođe je dosta visoko njihovo učešće u strukturi delegata društveno-političkih veća (11,9%).

U celini posmatrano, izrazito je najmanje učešće rudara, industrijskih i srodnih radnika, zemljoradnika i srodnih radnika, i radnika u uslužnim delatnostima (tri grupacije koje se mogu tretirati kao radnici iz neposredne proizvodnje) u društveno-političkim većima. Ove tri grupacije radnika zajedno čine 36% delegata društveno-političkih veća skupština opština.

Razlike u pogledu učešća radnika u pojedinim većima skupština opština predstavljaju indikator razlika u stepenu društveno-političkog angažovanja i uticaja zemljoradnika u pojedinim oblastima samoupravnog odlučivanja i društveno-političkog života. Tako, na primer, najmanje učešće radnika i zemljoradnika u strukturi društveno-političkih veća skupština opština potvrđuje već poznate ocene o nezadovoljavajućem sudelovanju ovih kategorija u društveno-političkim organizacijama, a posebno u njihovim organima, kao i to da društveno-političke organizacije nisu u kadrovskoj politici u sopstvenim redovima uspele da ostvare one principe za koje se zalažu u društvu.

Digitized by Google

I pored toga što su podaci o strukturi delegata skupština opština prikazani drugačijom metodologijom nego podaci o strukturi delegata Skupštine SR Srbije, moguće je izvršiti neka osnovna upoređenja o učešću radnika u strukturi delegata skupština opština i Skupštine SR Srbije.

U Veću udruženog rada Skupštine SR Srbije je samo 6,17% zemljoradnika i 30% KV i VKV radnika, u Veću opština samo 20% KV i VKV radnika i 6,66% zemljoradnika, a u Društveno-političkom veću 27% KV i VKV radnika i 4,25% zemljoradnika, što znači da ni u jednom od skupštinskih veća nije ostvarena radnička većina. Istovremeno, na primer, u Društveno-političkom veću Skupštine SR Srbije ima 40% delegata sa visokom i višom školskom spremom, a u Veću opština ove dve kategorije čine 53% delegata. Ne negirajući potrebu da delegati u skupštinama, posebno u Skupštini SR Srbije, budu što obrazovaniji, mora se postaviti pitanje da li je obrazovanje delegata nespojivo sa njihovim radničkim zanimanjem i da li se tako postavljen zahtev za obrazovanim delegatima ne pretvara u svoju suprotnost, koja se manifestuje tako da u skupštinama imamo obrazovane činovnike, a ne obrazovane radnike. Razlog za takvo pitanje pružaju i uporedni podaci o učešću pojedinih kategorija zanimanja u strukturi aktivnog stanovništva i u strukturi delegata skupština opština. Prema ovim podacima, zemljoradnici i srodni radnici u strukturi aktivnog stanovništva učestvuju sa 42,78%, a u strukturi delegata skupština opština dva puta manje, sa 21,06%. Udeo rudara, industrijskih i srodnih radnika je na približno istom nivou i u strukturi aktivnog stanovništva i u strukturi delegata skupština opština. Istovremeno, učešće administrativnih, upravnih i srodnih radnika i stručnjaka i umetnika je dva puta veće u strukturi delegata skupština opština nego u strukturi aktivnog stanovništva.

Analizirajući podatke iz proteklih izbora o učešću radnika u delegatskim skupštinama, treba imati na umu da se zahtev za ostvarivanjem radničke većine u političkom životu i kadrovskoj politici pojavio kao izraz i oblik praktičnog ostvarivanja osnovnog zahteva socijalističke revolucije da radnici neposredno vrše ekonomsku i političku vlast i da je samo njegovo realizovanje bilo moguće tek na određenom stupnju razvoja ekonomske i političke moći radnika u društvu. Uporedo s tim u društvu su se javljale teorijske i političke kontroverze oko pitanja šta je u savremenom jugoslovenskom društvu radnička klasa, šta je »neposredni proizvođač«, koje su često više zamagljivale nego razjašnjavale osnovno pitanje: da li i u kolikoj meri radnici vrše vlast? Ne ulazeći u raspravu o ovim pitanjima, između ostalog i zbog toga što čak i eventualne pogreške u oceni ko danas u našem društvu pripada radničkoj klasi ne mogu bitno uticati na klasnu suštinu ovoga pitanja — da vlast radničke klase praktično nije moguća ako njeni pripadnici, a ne njihovi predstavnici, ne budu neposredno vršili tu vlast, što je neraskidivo povezano sa deprofesionalizacijom politike i promenama ciljeva i načina političkog organizovanja društva. Ima-

Digitized by Google

jući to u vidu, može se s pravom tvrditi da brojni problemi s kojima smo suočeni u društveno-ekonomskom i političkom životu svoje izvore imaju i u nedovoljnom broju i nedovoljnoj društvenoj moći radnika u delegatskim skupštinama. Pitanje radničke većine ne postavlja se stoga samo kao pitanje jačanja društvene moći radničke klase kao osnovnog subjekta revolucije, već kao jedno od ključnih pitanja daljeg razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Smotra ekstremnih ostvarenja

(Povodom XVI Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala)

Ako već na početku želimo da damo rezime šesnaestog BITEF-a koji je, kako je poznato, u svom programskom konceptu postavio zadatak da bude »zborno mesto« *novih* teatarskih tendencija — tada se može reći da je ovogodišnji BITEF bio smotra ekstremâ. Ovako formulisan stav ne definiše isključivo negativno sve atribute festivala, naročito ne celokupne prikazane produkcije.

Kada kažemo da su sadržaji Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala bili razapeti između krajnosti, iz tog suda treba izvući i zaključak da su ove godine bila prikazana i vanredno uspela scenska ostvarenja, koja su po svom estetskom dometu ravna onima što smo ih videli u godinama kada je ova smotra obuhvatala najvrednije predstave pozorišne avangarde u svetu. Ove godine su, u tom smislu, ilustrativne predstave *Dečak sa mandarinom* grupe »Sankai juku« iz Tokija, u režiji Ušioa Amagucua, i *Mefisto*, prema romanu Klausa Mana, u izvođenju Virtemberškog državnog pozorišta iz Štutgarta, a u režiji Hansgintera Hajmea; *Dantonova smrt* Georga Bihnera, koju je izveo Nemački teatar iz Istočnog Berlina, u režijskoj postavci Aleksandera Langa; i, prema reagovanju publike i kritike, maestralno scensko ostvarenje *Mara-Sad Petera* Vajsa, koje je izvelo pozorište iz Kapošvara (Mađarska), u režiji Janoša Ača.

Digitized by Google

Ovom spisku predstava koje se svojim estetskim vrednostima na adekvatan način uklapaju u programsku koncepciju novih teatarskih tendencija treba dodati i ceo repertoar manifestacije »BITEF na filmskoj traci«, čime je publici omogućeno da vidi snimljena vrhunska ostvarenja pozorišne umetnosti u svetu. Antologijski je izbor ove godine započeo projekcijom snimka predstave *Torkvato Taso* pozorišta iz Bohuma, u režiji Klausa Pajmana. Naslovnu ulogu je tumačio Branko Samarovski, naš zemljak, koji se razvio i afirmisao u oštroj teatarskoj konkurenciji Savezne Republike Nemačke. Isti režiser je predstavljen i u snimku komada *Ifigenija na Tauridi*, u izvođenju Virtemberškog državnog pozorišta iz Štutgarta. U sklopu manifestacije »BITEF na filmskoj traci« istrajni gledaoci mogli su videti i šestočasovni spektakl *Shakespeares Memory*, koji je režirao Piter Štajn u izvođenju Schaubühne am Halleschen Ufer iz Zapadnog Berlina. Pored niza inostranih ostvarenja, u ovom programu BITEF-a prikazano je i nekoliko domaćih eksperimentalnih istraživanja, pod zajedničkim naslovom »Zvuk na BITEF-u«: *Igra* Miodraga Paskua Lazarova, *Video, opus 4, br. 3* i *Opera* Miodraga Draškovića i *Ne-opera* Miroslava Miše Savića.

Nasuprot ovim rezultatima, koji BITEF legitimišu kao festival elitnih umetničkih vrednosti, u ovogodišnji repertoar bile su uključene i pozorišne predstave koje ne samo što krnje ekskluzivnost njegovog programskog prosedea, već nas navode da posumnjamo u kriterijume akterâ njegove programske politike. Jer, predstave kao što su *Pravi Zapad*, u izvođenju Američkog repertoarskog pozorišta iz Bostona, u režiji Dejvida Hilera, *Ukradena mlada*, kojom se predstavilo Ukrajinsko državno pozorište »Ivan Franko« iz Kijeva, u režiji Sergeja Dančenka, ili predstava *Gospodin prtljag* pozorišta iz Helsinkija, ne samo što ne mogu biti obuhvaćene sintagmom »nove teatarske tendencije«, već se svojim literarnim, dramskim i scenskim kvalitetima nalaze na prapočecima žanra u kojem su se začele.

Ali razgrnimo pažljivije dihotomiju ovogodišnjeg repertoara Beogradskog internacionalnog teatarskog festivala. Utoliko više što su se između pomenutih antipoda smestile i neke zapažene predstave koje zbog svojih vrednosti zaslužuju preciznije određenje nego što to omogućava bipolarna tipologija kontrasta.

Već je prilikom samog otvaranja festivala čak i najbizarnijem delu publike priređeno odavno nedoživljeno iznenađenje. Pozorišna grupa »Sankai juku« iz Tokija, pod umetničkim rukovodstvom Ušioa Amagucua, izvela je scensku igru *Kinkan šonen*, koja je kod nas nevešto prevedena kao *Dečak sa mandarinom*. Ali su, zato, u tom ostvarenju, koje se zasniva na japanskoj igri *buto*, akteri spretno i uverljivo »na delu« izvršili transgresiju do sada, tačnije, nama poznatog teatarskog iskustva.

Pozorište, koje poznaje kontinuitet evropske kulture i sve njegove modulacije, čak i u najširoj ontološkoj zasnovanosti, utemeljeno je u koordinate istorijskog vremena i komunicira, odnosno

Digitized by Google

uslovljeno je socijalno-psihološkim atributima čoveka. To pozorište tamo traži, i nalazi, suprotstavljene principe postojanja (dramu egzistencije) i scenski ih nadograđuje ili operacionalizuje. Osobenost *Kinkan šonena*, njegov novum je u tome što prevazilazi dosadašnje iskustvo — i scensku sintezu počinje da gradi iz »daleke prapostojbine čoveka«. Iz mora, iz vode — da bi ubedljivom i uzbudljivom parabolom obuhvatio i sadašnji trenutak. Takvo spektakularno zgušnjavanje vremena, kreativno svođenje celih milenijuma u granice čovekovog strpljenja (dužina jedne pozorišne predstave) Ušio Amagucuu je uspeo da ostvari samo zato što je iz totaliteta teatra izostavio literarnu potku. Otuda, po svojim spoljašnjim oznakama, *Kinkan šonen* više podseća na balet nego na pozorišnu predstavu. Ali samo na izgled. Izbegavajući ekstenzivnu komunikaciju jezika, Amagucu je prekoračio istorijsko vreme i na sceni je, simbolima igre i muzikom, izrekao univerzalnija značenja. Demonstrirao je dramu evolucije života u kojoj je čovečanstvo prikazano kao alka koja, u izvesnim etapama, počinje da steže ljude oko vrata.

Započinjući da gradi radnju iz predmemoarskog vremena — iz sveta koji nisu uspela da fiksiraju sredstva pamćenja civilizacije (pismo, jezik i svest uopšte) — zapis o čoveku Amagucu dešifruje na osnovi kretanja tela. Akteri su na scenu izvedeni goli. Bina postaje (uslovno) hirurški sto, a usporenim pokretima vrši se svojevrsna autopsija dugovečnog (pra)postojanja. U takvoj analitici ova je grupa (četiri-pet glumaca) temeljita i ubedljiva. U izvesnom trenutku jedan od mladića u ruci drži pauna, a telom se oko njega izvija kao zmija. Svakako, potresan i nesumnjivo lep detalj o harmoniji života.

U trećoj pojavi, kada Amagucu zakoračuje u civilizaciju, pojavljuje se čovek kao kepec. Dugo prelazi rastojanje od dubine bine do proscenijuma. To je najupečatljiviji i najslojevitiji fragment cele predstave. Naime, u represivnom društvu smanjuju se prirodne dimenzije čoveka. Kretanje je sapeto. Pancir normi otuđuje ljude od njihovih pravih namera, potreba i želja. Oni (ljudi) i dalje igraju. Ritam postaje sve brži, da bi kulminaciju dostigao u jednoj kabaretskoj numeri — ali sada se sve to čini pod maskama. Uporedo s tim, u istom činu, zbivanja teku na drugom planu. Kepec koji iz dubine bine (vremena) prelazi put do proscenijuma, do publike (sadašnjosti), nabijen je u bure. Kada se u jednom trenutku oslobađa okova, u istom času se pretvara u ženu. Taj scenski znak asocira na prastari san kada ljudsko biće u sebi otkriva postojanje drugog pola.

Prema takvim hermafroditskim osećanjima, prema ambivalentnim seksualnim iskustvima, repertoar BITEF-a je i do sada pokazivao naglašenu predusretljivost i njegovoj publici takvo teatarsko iskustvo nije nepoznato. Pod dejstvom takve »instrukcije« nastali su nesporazumi oko doživljavanja i tumačenja poslednje metamorfoze. Naime, kada na sceni, obešen glavom nadole, visi čovek između dvojice ljudi-riba. U ovoj slici je izvestan deo kriti-

Digitized by Google

ke video fetus i, »tumačeći« taj »znak«, predstavi je pripisao morbidni finale i značenje. Međutim, plava pozadina iza obešenog čoveka otvoreno je »ukazivala« da je to orden na grudima militarizovane svesti. To je, čini nam se, bio krucijalni moment i poenta ovog scenskog igrokaza, koji se završava početnom scenom: jedan mladi čovek, pred crvenim krugom providne površine, odeven u uniformu iskušenika nekog samostana, razmišljao o sebi i o svetu sedeći na morskom žalu.

Sledeća, ali ne i druga po vrednosti, predstava koja se na adekvatan način uklapa u koncept novih teatarskih tendencija je *Dantonova smrt* Georga Bihnera, u izvođenju Nemačkog teatra iz Istočnog Berlina, a u režiji Aleksandera Langa. Bihnerova drama već odavno ima status klasičnog dela u svom žanru. Ovom prilikom radoznalo smo iščekivali da vidimo kako je to delo scenski shvatio i protumačio Aleksander Lang.

Kao što je poznato, ovo Bihnerovo delo gradi se na događajima iz francuske revolucije 1789. godine. Dramaturško je žarište, pak, smešteno u izvestan trenutak revolucionarnih zbivanja, naime, reč je o sukobu dveju ličnosti: Dantona i Robespjera. Znači, to je sukob dveju priroda, to su dva viđenja bića revolucije i njenog ishodišta. Suprotstavljena su dva principa — i to je bila Arhimedova tačka na koju su se oslanjale sve dosadašnje interpretacije ovog dela.

Međutim, Lang ne sledi do kraja ideju dramaturškog zapisa, odnosno ne prihvata je bukvalno. On ne operiše pobožno istorijskom faktografijom. Njemu, kao što sam kaže, »istorija služi samo kao model za Bihnerovo sagledavanje stvarnosti«, za istraživanje onoga što ostaje od revolucije — znači, za istraživanje budućnosti. Takvim shvatanjem sveta Lang stešnjava ugao pogleda Dantona i Robespjera. Prvi je protagonist epikurejstva i hedonizma, otvoren za sve sokove života, a drugi, Robespjer, asketa, nimalo sklon bilo kom poroku — crveni monah. Kao takvi, ovi istorijsko-mitski prototipovi ne mogu opstati u savremenosti, kao što se, uostalom, ni objektivno, istorijski, nisu odnosili onako kao što ih prikazuju legende o njima.

Ni Danton ni Robespjer ne nude neki socijalni program za oslobođenje masa. Između ostalog, obojica učestvuju u uništavanju eberista, koji su imali nameru da sprovedu promene u svojinskim odnosima. Dantonova i Robespjerova borba, koja je bila vezana za pitanje kako da bude situiran novi čovek, pokazala se nerealnom. Epikurejski čovek i asketski čovek — vrline svakog od njih posebno — predstavljaju izmišljene modele koji su projektovani nezavisno od promena izvršenih u socijalnim stanjima... Umesto da revoluciju ostvaruju u ekonomskim odnosima, sukobljene strane se zapliću u međusobne optužbe, pa čak i u sudske procese, sa jedinim ciljem *da se održe na vlasti.* Bihnerovo političko objašnjenje, prema tome, ne odnosi se na sukobljavanja Dantona i Robespjera, već na njihovu nemoć da uvide *pravu istorijsku nužnost.* U tom zajedničkom atributu je ključno mesto scenskog razrešenja

Digitized by Google

drame. Ako je prethodno Aleksander Lang tim dvama suprotstavljenim polaritetima približio uglove stavova, sada — sa tom prethodnom spoznajom — ima estetsku legitimaciju da na scenu obojicu postavi komplementarno. Zato i Dantona i Robespjera tumači samo jedan glumac. Ostalo je bilo pitanje scenske tehnike. A i to je zanatski majstorski izvedeno.

Ako se istorija, u ovom slučaju, uzima kao model za ispitivanje stvarnosti, za sagledavanje supstancije koja ostaje od revolucije, tada teatar postaje simbol sveta, laboratorija u kojoj se proverava civilizacijski rezultat revolucije. Zaodevajući radnju crvenom scenografijom, a pri tome glumce izvodeći na scenu sa klasičnim belim maskama, Lang je postigao da svi akteri, kada se osvetli bina, izgledaju kao da su revolucijom ozračeni. Međutim, kada počinje da vrši anatomiju svesti, Lang će pokazati da nju zahvata epiderm egzistencije. Mase, koje su u stanju da formulišu jedino pitanja vezana za potrebe stomaka, postaju samo marionete. Iako njihova energija tektonskom snagom preobražava svet, one su gurnute u dubinu istorijske scene. Ima ih svuda, ali one ne mogu prevazići difuzno stanje i prerasti u scenske ličnosti.

Od »meteža promene sveta« ostaju samo personifikacije socijalnih slojeva koje usmeravaju, upravljaju njihovom energijom, odnosno manipulišu njome kao političkim kapitalom. Tribuni plutaju na proscenijumu istorije. Ostatak života, upravo njegov mamutski deo, teče na maloj ginjolskoj sceni.

Organizujući teatarsku radnju kao scenu u sceni, Aleksander Lang je ne samo pojačao dinamiku bine, već je time uvećao i analitičku moć predstave. Premeštajući iste likove čas na veliku, čas na ginjolsku scenu, on razotkriva njihove karaktere i definiše njihovu istorijsku ulogu. Čas ih vidimo izbliza, podatljive do identifikacije, čas izdaleka, na distanci koja omogućava da se kritički promišlja njihova sudbina, koju nisu mogli da do kraja kontrolišu pod naletom istorijskih događaja.

Jedna druga predstava ovogodišnjeg BITEF-a ponovo je na scenu izvela teatar i istoriju. Reč je o dramatizaciji romana *Mefisto* Klausa Mana, u izvođenju Virtemberškog državnog pozorišta iz Štutgarta, a u režiji Hansgintera Hajmea. To je, u stvari, predstava o eroziji intelektualca, o njegovoj moralnoj izdaji, koja nastaje u određenim istorijsko-političkim okolnostima, ali, isto tako, i o paralizovanju ličnosti kada se artizam pretpostavi humanizmu, kada pojedinac, zaslepljen karijerizmom, gazi moralna načela, koja su pre toga bila *credo* njegovog života, i bratimi se sa zlom.

Kao prototip za književno operacionalizovanje mefistofelovskog sindroma Klausu Manu je poslužio istinit događaj, u stvari, glumačka karijera Gustava Gringensa, koji, »za ljubav umetnosti«, prećutkuje svoja politička ubeđenja, to jest odriče ih se da bi zaigrao na velikoj sceni Trećeg Rajha. U početku je kulturna javnost pojavu *Mefista* doživela kao želju Klausa Mana da se osveti svom nekadašnjem prijatelju Gringensu. Međutim, tokom vremena, naročito pošto je roman dramatizovala Arijana Mnuškina, svi su se mogli uveriti da je *Mefisto* »uperen protiv svih onih umetnika koji,

Digitized by Google

i pored represije i političkih pritisaka, i dalje igraju« (Hansginter Hajme). S druge strane, i istovremeno, *Mefisto* je ubedljiv umetnički dokaz akutne potrebe totalitarnih režima za mimikrijom. Stavljajući ih velikodušno pod svoju mecensku zaštitu, Trećem Rajhu su umetnost i umetnici poslužili kao terapeutsko sredstvo za sopstveno osećanje krivice, koje je bilo uslovljeno ukidanjem sloboda i uspostavljanjem terora. Umetniku je dozvoljeno sve, osim da se bavi politikom. A u represivnim režimima, kada mu se to oduzme, znači da mu ništa nije dozvoljeno.

Najveći korak napred u žanru takozvanog političkog teatra i, uopšte, najviši stvaralački domet na ovogodišnjem BITEF-u ostvaren je predstavom *Mara-Sad* Petera Vajsa, u izvođenju pozorišta iz Kapošvara (Mađarska), a u režiji Janoša Ača. Scenski podvig tog pozorišnog kolektiva je utoliko veći što je, nasuprot uvreženom shvatanju da u savremenoj teatarskoj situaciji tragediju nije mogućno dati, svojim izvođenjem izazvao kod publike masovnu katarzu. Za poslednjih šest-sedam godina otkako redovno prisustvuje svim predstavama ovog festivala, izveštač je prvi put bio u poziciji da taj doživljaj (katarzu) deli sa svim gledaocima. Uspeh Janoša Ača i ansambla iz Kapošvara može se ocenjivati tako visoko jer drama Petera Vajsa pri prvom čitanju deluje kao racionalna struktura, nepodatljiva za emotivni scenski izraz. Međutim, Janoš Ač se u tumačenju literarne osnove poslužio inventivnim scenskim postupkom, dosledno praćen preciznom igrom poletnog ansambla, pa je tako uspeo da »intelektualnoj« drami Petera Vajsa nadogradi široku emotivnu kapelu, koja je u definitivnom umetničkom doživljaju prerasla u tragediju.

Dramsko jezgro u tekstu Petera Vajsa vezano je za dve istorijske ličnosti, odnosno za suprotstavljenost i sukobljavanje njihovih ideja. Jedan protagonist je Donaten Alfons Fransoa Markiz de Sad, koji je dvadeset sedam godina bio po zatvorima, da bi na kraju završio u ludnici zbog raznih delikata, ali i neosnovanih optužbi. Drugi je Žan Pol Mara, zakleti revolucionar, koji je žestoko napadao sve što, po njemu, nanosi štetu interesima naroda i koji se zalagao za neograničenu slobodu štampe. Njihov sudar, u vidu polemike o revoluciji, smešten je u vreme konsolidacije, kada se revolucionarno kretanje, posle prevrata, konstituiše kao poredak.

Sučeljavajući Markiza de Sada, pobornika prava čoveka na apsolutni egoizam, sa Žanom Polom Maraom, koji se svojom radikalnom mišlju uzdigao do kulta »prijatelja naroda«, znači, protagonistom kolektivne svesti, želja i nastojanja masa — Peter Vajs je oblikovao prvi plan sukoba. Ova je zamisao, dalje, dramaturški operacionalizovana u Šarantonskom zavodu za duševne bolesti, kada Markiz de Sad piše i sa štićenicima zavoda pred upravom izvodi komad o poslednjim danima života i o atentatu na Žana Pola Maroa. To je drugi plan sukoba. A treći čini stalni konflikt između upravnika zavoda i De Sada, kada predstava prelazi okvire terapeutskog dejstva (za umobolne), tačnije, kada počinje da iritira formiranu postrevolucionarnu društvenu svest, čija je personifikacija — upravnik.

Digitized by Google

Time što je radnja locirana u epohu konsolidacije revolucionarnog prevrata (kada se kretanje pretvara u poredak), a umobolni su ludi koliko i sav ostali svet — vremenski je proširena asocijativna rezonanca predstave. Podmlađen je njen sadržaj, odnosno univerzalizovana je, i može se odnositi na sve socijalne situacije posle političke prekretnice. *Mara-Sad* je »diskurs o revoluciji, povremeno prekidan serijom nasilja i pobune« (Laslo Vegel). To je, u stvari, balada o revolucionarnom kretanju kada ono počinje da guši svoje imanentne impulse, kada, obuzeto voljom za postizanjem moći, funkcionisanjem vlasti, malakše u potrazi za istorijskim smislom. Na svaki pokušaj da krenu za glasom snova, što, prema shvatanju upravnika — administracije, može narušiti mentalno zdravlje (harmoniju) štićenikâ zavoda (društva), ona (administracija) reaguje s matematičkom preciznošću. Jer upravnik u svesti nosi logaritamske tablice sistema i u svakom trenutku može na temelju njih proračunati granične linije koje ne smeju biti prekoračene.

Duh konsolidacije preplavljuje utopiju, seče krila onih što »lete ka zvezdama«. Na sceni se stalno izlivaju ili teku neke vode. Neumoljivo podlokavaju obale revolucionarnog zanosa. Na tom stešnjenom i, što je najbitnije, besperspektivnom istorijskom prostoru sukobljavaju se politika, eros, nasilje..., koji završavaju u svojevrsnom sadomazohizmu. Kada nazebu ideali, društvo počinje da kašlje. Moralna erozija postaje neminovnost. — Tada Mara uzvikuje: »Ne dozvoljavajte da vas prevare kada budu ugušivali vašu revoluciju i kada vam budu ponavljali da je sada situacija bolja.« A De Sad dodaje: »Imajte uvek na umu neophodnost samospoznaje, prevratničke fantazije, revolucije po meri slobode, senzualnog radikalizma, kao i to da se sloboda ne može ograničiti političkim sredstvima.« U ovim se iskazima polemička scenska energija zgušnjava kao civilizacijska mudrost. Nju Janoš Ač ne locira samo u istoriju, već je projicira na sadašnjost i budućnost. U jednom trenutku tela svih glumaca, umornih od nasilja i dresurama naučenih pokreta, padaju na daske. U pozadini scene spušta se velika slika Budimpešte. Na nju se skreće pažnja gledalaca, koji se time već nalaze u 1956. Pojavljuje se dobošar, sa kamenom izvađenim iz kaldrme. Naričući, stoji među palim telima protagonista. — Oplakivanje revolucije, svih svetskih revolucija. Oplakivanje izgubljene nade. Budućnost je neizvesna. Čovek se, izgleda, može poslužiti samo mudrošću koju je stekao sopstvenim teškim iskustvom. Svaka generacija oprašta grehove prethodnoj, ali time zaboravlja i pouku. Zato je budućnost neizvesna.

U sadašnjosti je, pak, kao nikada do sada, politika postala nezaobilazna sudbina čoveka. Po svojoj rasprostranjenosti, po tome kolike socijalne slojeve obuhvata, postala je elementarna životna činjenica: voda, zemlja, vatra i najmanje sunce postojanja. Ona, koja je trebalo da ljudima omogući da na humani način posreduju život i svet, koja je bila projicirana tako da čovek može vladati stvarima, kada je izmakla kontroli, svojim represivnim antipodom postala je okrutni i planetarni vladalac nad ljudima.

Digitized by Google

Lanac predstava koje u osnovu ili u jezgro dramaturškog zapleta stavljaju represivnu politiku možemo završiti dramatizacijom Bulgakovljevog romana *Maestro i Margarita*, koju je izvelo Malo pozorište iz Bukurešta, u režiji Kataline Buzolianu.

Iz romaneskne strukture čuvenog proznog dela Mihaila Bulgakova dramaturg Tonica-Jordake uzela je one fragmente koji se odnose na uslove (socijalne, kulturne i, pre svega, političke) u kojima stvaralac gradi svoje delo, imajući u vidu da je u savremenom svetu on podvrgnut raznim pritiscima. Otuda je ova predstava, po Sararu, suočena sa problemom kako (i da li) umetnik uspeva da odbrani svoje dostojanstvo, a što mu zatim omogućava da dâ delo koje će biti iznad određenih konjunktura, da i budućim generacijama ostavi verodostojan dokaz, dugovečnu tačku gledišta.

I zaista, scensko izvođenje *Maestra i Margarite* pred gledaoce iznosi veliku dokumentarnu građu o kreativnoj opstrukciji u totalitarnim režimima. Na istoj gomili će se naći elementi mefistofelovskog sindroma, pilatizam, manipulisanje bolesnicima u psihijatrijskim klinikama, intelektualna izdaja... Sav taj materijal je pri tome dopunjen nadrealističkim slikama i iracionalnim postupcima — da bi se sve završilo svojevrsnim psiho-socijalnim ludilom. Međutim, režija ne uspeva da potpuno savlada takvu obimnu dramaturšku empiriju. Svi fragmenti, sve slike postavljene su na istu scensku ravan. Ni jedan aspekt fenomena represije nije produbljen i do kraja oblikovan. Pilatizam, recimo. Možda zato publika nije primila ovu predstavu kako su to očekivali organizatori i, razume se, njeni autori.

Ovim prikazom izbora sa BITEF-a mogli bismo završiti izveštaj o ovogodišnjoj međunarodnoj teatarskoj smotri u Beogradu, jer time smo obuhvatili sva dela koja odgovaraju njenom geslu — nove teatarske tendencije. A ako želimo da napravimo koncesiju bizarnom ukusu, koji godinama neguje Beogradski internacionalni teatarski festival, tada ovom izveštaju treba dodati i scensko izvođenje *Heliogabala* teatarske grupe La Maschera iz Rima, u režiji Memea Perlinija.

Književna osnova te predstave dobijena je spajanjem građe dva romana. Iz Artoovog *Heliogabala* uzet je naslov i kraći fragment, a na romanu Bataja *Moja majka* počiva najveći deo radnje. Pri tome, celokupna situacija je prikazana sa malo teksta, a sa mnogo igre. Osnovna ideja ove, pre svega estetizantne, predstave je da se pokaže višesmisaono postojanje žene-majke. U scenskoj dioptriji Memea Perlinija akcent je, pak, gotovo bez ostatka, stavljen na ružno i deformisano postojanje žene-majke. Na sceni tokom duge i mučne analitičke seanse, pratimo patološku vivisekciju nastojanja majke da svog sina uvuče i baci u vrtlog seksa i greha, a koja pred sopstvenim detetom razotkriva svoj sramotni život, sopstveni blud, degeneraciju.

U jednom, ove godine neviđenom, ritualu, a pri tome bez umetničkog pokrića, majka se predaje, tačnije, podleže uživanju, vršeći incest nad sinom. Motiv tog postupka, tih orgija opravdava se željom da se sin usreći. Ali trenuci potpunog uživanja mogu se postići

Digitized by Google

samo u delirijumu. Guran, zavođen, malaksao igrom, opčinjen predstavama svoje majke, i Pietro (sin) pada u delirijum.

Tom razvratu, pred kojim bi bili zaprepašćeni akteri Sodome i Gomore, ne može se, na žalost, staviti ni jedna primedba u pogledu virtuoziteta na umetničkom planu. Međutim, ne nalazeći ni jedan novi odgovor, ne postavljajući ni jedno novo pitanje, definitivno ostajući u do sada poznatim teatarskim formama, ovaj projekt — kako je to argumentovano obrazložio jedan od učesnika u razgovoru povodom te predstave — ostaje kao čist artizam, koji u velikoj meri sam sebe iscrpljuje.

U ovogodišnjoj konkurenciji učestvovale su i dve domaće predstave: dramatizacija romana Svetozara Ćorovića *Majčina sultanija*, u izvođenju Narodnog pozorišta iz Mostara, a u režiji Miloša Lazina, i Stopardova adaptacija Šekspirovog *Hamleta*, u izvođenju Teatra ITD. iz Zagreba, koju je režirao Zlatko Bourek.

Mostarska predstava scenski problematizuje jednu patrijarhalnu situaciju. Da bi postigli što veću verodostojnost, autori su pri realizaciji ovog projekta pošli od arhivske građe, koja je utkana u dramski postupak. Osobenost ovog izvođenja je u tome što je ista radnja postavljena u dve scenske ravni. Dva puta se, različitim prosedeom scenski operacionalizuje ista priča. U prvom slučaju, priča o Milki (majčinoj sultaniji) situirana je u globalnu antropološko-etnografsku situaciju, gde je, u grubim crtama, naznačena sudbina junakinje. U drugom slučaju ista je materija tretirana u intimnom okviru, na zgusnutom prostoru. Tada iščezava idilična predstava o minulim vremenima. Na sceni ostaje ogoljena tragična sudbina Milke. — Ovakvim postupkom režiser Lazin je pokazao da i delo skromnih dramaturških vrednosti može, ako se adekvatno scenski dozira, biti teatarski relevantno.

Dok Miloš Lazin scensku rekonstrukciju literarne osnove gradi umnožavanjem dramaturških slojeva, Stopard, opet, adaptaciju *Hamleta* ostvaruje obrnutim postupkom — redukcijom dramskog teksta. Pri tome je njegov zahvat do te mere radikalan da dovodi do kvalitativnog preokreta.

Metamorfoza *Hamleta* je iznuđena time »što se igra« u emigraciji. Pošto se »očekuje« prepad policije, predstava se mora što brže odigrati. I, zaista, celo izvođenje je svedeno na četrdeset pet minuta. Time se, u stvari, želi sugerisati zaključak da disidentstvo kruni umetnički čin, izobličuje umetničku formu. U Stopardovoj adaptaciji *Hamlet* kao dramaturška konstrukcija menja rod. Postaje komedija. Ova komponenta »prerađenog« *Hamleta* je scenski još više naglašena u izvođenju Teatra ITD. Jer, reč je o lutkarskoj predstavi.

Na BITEF-u je bio prikazan još jedan *Hamlet*. Ovog puta »poznatu sfingu u Šekspirovoj verziji« izveo je »Divaglo na Zabraldi« iz Praga, u režiji Evalda Šorma. S obzirom na to da je *Hamlet* najobimnija Šekspirova drama (sa 3.901 pažljivo izbrojanim stihom), osnovano se može pretpostaviti da ovo delo nikada nije bilo izvedeno u celosti. Svaki režiser ili dramaturg ga je prekrajao, zavisno od sopstvenog estetskog afiniteta ili prema mogućnostima

Digitized by Google

pozorišta i kulturnoj situaciji. Postoji i jedna autentična kratka verzija, takozvani *Mali Hamlet*. Ovaj sinopsis bio je namenjen putujućim družinama u elizabetansko doba, koje su imale do desetak glumaca. Zato su neke uloge bile izostavljene ili su se glumci presvlačili i tumačili više uloga — uz one noseće igrali bi poneku od sporednih. U ovom slučaju, u glumačkoj ekipi je spajano po nekoliko epizodnih uloga i to je, možda, navelo selektore da ovoj predstavi dodele zaštitni znak — »nove teatarske tendencije«. U stvari, ovo slabašno ostvarenje, po svim elementima scenske igre, jedan je od mnogih izazova u kojima Šekspir ostaje pobednik!

Svojevrsni kuriozitet internacionalnog teatarskog skupa u Beogradu bilo je i učešće jedne pozorišne kuće sa tri predstave. Reč je o Američkom repertoarskom pozorištu iz Bostona, koje je, jednu za drugom, izvelo predstave *Pravi Zapad* Sema Šeparda, u režiji Dejvida Hilera, *Zgaranel*, celovečernji program Molijerovih farsi, u režiji Andreja Serbana, i *Lulu*, u režiji Lija Vrejera. Ali, osim u poslednjem komadu, gde se eksperimentiše nekim tehničkim elemetima scenske igre, a koji ipak nisu dovoljni, sami za sebe, da ga legitimišu ni kao avangardu, ni kao istraživanje — ostaje nejasno zašto su oni koji su pravili repertoar ove manifestacije dali toliko prostora ovom ansamblu.

*

Po šesnaesti put spuštena je zavesa BITEF-a. Utisci su sređeni. Na šta upućuje ovogodišnji izbor?

Odmah treba reći da se na osnovu selekcije na Beogradskom internacionalnom teatarskom festivalu ne može formulisati neki čvršći stav o stanju i tendencijama teatra u svetu. Ne možemo prosuđivati čak ni o novim pozorišnim teatarskim tendencijama, kojima ova manifestacija želi da legitimiše svoju posebnost. Izbor koji su napravili selektori, a pri tom se na tom repertoaru nisu našle neke vrhunske predstave, ne može biti reprezentativan obrazac pozorišne produkcije u svetu. Ako, opet, respektivni izbor uzmemo kao sondu teatarske empirije koju je postavila iskusna ruka selektora emancipovanog ukusa, tada se, s obzirom na njen zahvat, može samo naslutiti izvesna promena.

Agresivna avangarda sedamdesetih godina, koja je prodefilovala BITEF-om i po kojoj je on postao prepoznatljiva i ekskluzivna manifestacija, već je umorna i posustala. Takozvani fizički teatar — preko kojeg je ona (avangarda) sprovodila svoje ideje kojima je provocirala i budila uspavanu salonsku publiku — postepeno se seli u domen sećanja. Nova traganja, prihvatajući njene kreativne impulse, oblikuju jedan snažnije artikulisan i senzibilniji scenski izraz. Dramaturška građa se prosejava kroz sito scensko-analitičkih postupaka, a teatarski rezultat se oblikuje kao iznijansirani estetski objekt u kojem se relativizuje raniji rezultat, koji je bio formulisan u apsolutnim kategorijama.

Digitized by Google

Mr Milovan Buzadžić: Delegatski princip u Marksa

(Pres-kliping, Beograd, 1982, strana 166)

Delegatski princip je, nesumnjivo, jedan od osnovnih orijentacionih principa u izgradnji socijalističkog samoupravljanja u jugoslovenskom društvu. Uz to, marksizam u celini predstavlja izvorište naših idejnih inspiracija, pa je interesovanje za Marksovu koncepciju sasvim razumljivo. Kako je i gde je izloženo Marksovo shvatanje ovog principa? Buzadžićev odgovor se odnosi na jednu dosta rasprostranjenu zabludu da je Marksovo shvatanje delegacije isključivo rezultat iskustva Komune. Nasuprot tome, prema oceni Buzadžića, »fenomen delegacije« je »implicite i eksplicite« »sadržan u celokupnom Marksovom delu« (str. 11), u njegovom shvatanju puteva i mogućnosti oslobođenja rada, u »njegovoj teoriji klasne borbe i dezalijenacije, negiranja klasne podvojenosti i političke vlasti otuđene od čoveka« (str. 14). »Marksova koncepcija socijalističkog samoupravljanja — rezultat je kritičke analize istorije, poniranja u suštinu fenomena vlasti i oblika klasne borbe, spoznavanja revolucionarne društvene uloge proletarijata i njegovog istorijskog zadatka uništenja klasnog društva, kao i kritike teorijskog produbljivanja progresivnog nasleđa u prethodnoj filozofskoj i političkoj misli, pre svega u učenju socijalista-utopista« (str. 22). Samoupravljanje predstavlja inicijalni oblik negacije reifikacije društvenih odnosa i sredstvo podruštvljavanja politike, a delegacije su »stvarno sredstvo« ovog procesa koji se može

Digitized by Google

ostvariti tek radikalnim negiranjem klasnih odnosa i eksploatacije, otuđenosti, ukidanjem klasičnog političkog predstavljanja, prevazilaženjem dualizma javne vlasti i društva. Delegacija tako postaje »politički oblik organizovanog socijalističkog odlučivanja »zbiljskih subjekata« o poslovima društva, odnosno vid radničko-klasnog posredovanja« (str. 25). Buzadžić je sistematski izložio Marksovu kritiku staleškog i buržoaskog predstavništva i ukazao na činjenicu da je Marks preko ove (i ne samo ove) kritike dopro do same suštine problema i do formulisanja ideje o »samopredstavništvu« slobodnih ljudi, do delegata i delegacija, preko kojih »državni poslovi i delatnosti« postaju »ljudske funkcije« (str. 33). Buzadžić ističe da Marksova kritika nije jednostrana, nego da sadrži afirmativne elemente, da je građansko društvo izgradilo na području afirmacije i realizacije ljudskih sloboda izvesne standarde koji od svoje aktuelnosti nisu izgubili ništa ni do danas, iako je njihova realizacija bila ograničena mogućnostima i dometom samog tog društva.

Posebnu pažnju autor je posvetio Marksovoj analizi iskustva Pariske komune i primeni principa delegacije. Polazne osnove ove analize su Marksovo shvatanje klase, revolucije i države, celine njegove koncepcije sveta, društva i čoveka. Suštinu Pariske komune Marks je video u osvajanju vlasti od strane radničke klase, izgrađivanju konkretnog oblika diktature proletarijata, puta ka ostvarivanju ekonomskog oslobođenja radničke klase, preovladavanju otuđenja javne vlasti od čoveka i društva, izgradnji društva u kojem će politička vlast biti sredstvo »u rukama proletarijata na putu stvaranja prave ljudske zajednice« (str. 65). Komuna je nagovestila ukidanje kapitalističke privatne svojine, »ukidanje proizvodnog rada kao klasne osnove« (str. 66). Ona je postavila osnove radničkog samoupravljanja, a udruženi rad proizvođača učinila osnovom društvenog uređenja.

Da li je politički sistem Komune bio demokratski? U svojoj analizi Buzadžić je pošao kako od izvornih dokumenata, koje je o sebi ostavila sama Komuna, tako i od samog Marksa. Oba izvora dokumenata otkrivaju da je Komuna izgrađivala »politički sistem socijalističke samoupravne demokratije koji izrasta iz sistema samoupravljanja na društvenoj osnovi« (str. 71). To je bio sistem koji je polazio od čoveka, od proizvođača, koji je »omogućavao artikulaciju različitih interesa« (str. 72), koji je garantovao građanima uticaj na opšte poslove i slobodno izražavanje sopstvenih uverenja i interesa. Ali to je bio i sistem kojemu je permanentna transformacija inherentna karakteristika — ona je bila posledica njegovog antibirokratizma, smenljivosti i odgovornosti nosilaca javnih funkcija, javnosti u radu, otvorenosti, ukidanja svih socijalnih barijera i restrikcija razvoju čoveka i društva. Komuna je ostvarila i jedinstvo nacionalnooslobodilačkog i klasnog interesa. U društvu Komune država je svedena na instrument udruženih proizvođača u borbi za oslobođenje rada (str. 79). Time su faktički otvorene mogućnosti razotuđenja politike i realizacije istinske slobode čoveka.

Iz svega izloženog se može zaključiti da je Marks delegatski princip izveo iz kritike političke reprezentacije u građanskom društvu, kao specifičnog oblika otuđenja. Ali ta kritika, na što nas Buzadžić s pravom upozorava, ne polazi od spoljašnjeg, od površine društvenih zbivanja, nego od samih osnova čovekove egzistencije, od procesa »življenja izvesnih individua« (str. 83). Moderna politička država, kao i države koje su njoj prethodile, proističe iz svoje posebne prirodne osnove. Otuda i Marksova kritička analiza savremenih oblika političkog otuđenja proizlazi iz kritičke analize odnosa u samoj osnovi društva, kritike odnosa u procesu proizvodnje. Upravo ti odnosi u građanskom društvu, konkretno privatna svojina, prema Marksu, nameće da se država »spusti« na nivo »sredstva privatnog interesa« (str. 85). »Predstavništvo privatnih interesa unižava celokupan društveni život.« Ono poseban interes »tretira kao

Digitized by Google

konačnu svrhu sveta« (str. 85). Time građansko društvo, prema Marksu, pojam političke slobode svodi na shvatanje slobode od strane egoističnog čoveka, a sigurnost, kao svoj vrhunski ideal, — na osiguranje sopstvenog egoizma. Upravo je egoizam, kroz političko predstavništvo, kroz sistem zaštite opštih interesa koji polazi od apstraktnog građanina čija su generička svojstva reducirana na »njegove građansko-političke atribute« (str. 89); doveo do podvajanja političkog građanina i člana društva, političke i privatne sfere. Izvor ovog podvajanja i svekolikog otuđenja je u prirodi najamnog rada. Otuda se razotuđenje mora izvesti ne samo u osnovnom odnosu, nego i u svim njegovim posebnim modalitetima. »Ostvarivanje delegatskog principa — zaključuje Buzadžić — nije samo vraćanje čovcku njegovih otuđenih moći.« Ono je »oblik realizacije svih njegovih ljudskih suštinskih snaga« i njegovog »ljudskog, tj. društvenog postojanja«, i kao takvo jedna od bitnih pretpostavki izgradnje »asocijacije slobodnih proizvođača« (str. 99).

Analizirajući Marksov pojam delegacije, njegovo shvatanje podruštvljavanja politike, Buzadžić polazi od Marksovog stava da je »društvenost inherentna karakteristika čoveka« (str. 103), da se društvenost, kao oblik socijalnog posredovanja, i sama menja sa razvojem društva. »Dokidanje otuđenih oblika društvenih odnosa je, u isto vreme, prevazilaženje političke reprezentacije, kao vida tih odnosa, i inaugurisanje delegacije, kao oblika samoupravnih socijalističkih odnosa«, to jest revolucionarnog instrumenta »iščezavanja političke države« (str. 106). Država može biti »konzervativni oblik života, ali oblik države može se transformisati u oruđe preobražaja društva, i to do onog stanja u kojem sami radnici postaju neposredna vlast. Zato je politička vlast i garant osnovnog produkcionog odnosa, ali i poluga promena, njegovog prerastanja u integralni sistem društva« (str. 127). Pozivajući se na Marksa, Buzadžić zaključuje da se takva transformacija može izvesti samo u »demokratskim formama državne organizacije«. Delegacija je »potencija samoupravnog produkcionog odnosa«, ali i »mogući demokratski oblik ovladavanja proizvođača njihovim ekonomskim životom« (str. 127), »reintegrisanja državne vlasti u društvo, njenog spajanja sa proizvodnim odnosima« (str. 127—128). Ona je, takođe, »mogući politički oblik uspostavljanja jedinstva produkcionog odnosa i političke nadgradnje« (str. 132). Problem samoupravnog organizovanja i konstituisanja radničke klase, prevazilaženja njenih vlastitih unutrašnjih protivrečnosti povezan je sa principom delegacije. Delegacija se »javlja kao oblik posredovanja, tj. usklađivanja i povezivanja objektivno različitih interesa i iznalaženja stvarno zajedničkih interesa« (str. 137), pretvaranja proizvodnog rada »iz sredstva za porobljavanje u sredstvo oslobađanja ljudi« (str. 142). Delegacija je, dakle, oblik socijalističke demokratije u kojoj je obezbeđen »mnogostruki društveni uticaj samoupravno organizovane društvene osnove na karakter političkih odluka« (str. 158). Delegacija bi trebalo da obezbedi da se »viši nivoi društvene strukture« »ne otuđuju od svog izvorišta« (str. 163).

U čemu je značaj Buzadžićeve studije? Da li se on iscrpljuje u povratku izvorištu naše inspiracije, samom Marksu? Sve što pripada istoriji — stvarno je, što živi u našim odnosima je i aktuelno, a već to bi bilo dovoljno da ovoj studiji oduzme usko istoriografski karakter. Buzadžićeva studija mnogo više živi u našem vremenu nego što se vraća istoriji. Naše vreme je veoma složeno i protivrečno. U njemu teku procesi revolucionarne transformacije u pravcu izgradnje sistema socijalizma i samoupravljanja, ostvarivanja istorijskog interesa radničke klase. Ali u našem društvu teku i snažni, socijalizmu ireverzibilni procesi, procesi dezintegracije društva, parcijalizacije i fragmentiranja društvene i privredne celine. Ovi procesi nisu praćeni samo dilemama i nedoumicama, nego i veoma kontroverznim ponašanjima baš u ovim pitanjima o

Digitized by Google

kojima piše Buzadžić. Otuda, pre svega, aktuelnost i značaj ponovnog otkrivanja Marksa, koji je u svojim analizama pošao ne samo od disperzije interesa različitih klasa, nego i od kontroverzi i unutar same radničke klase. Ipak, ovu misao od savremenih stranputica odvajaju upravo njeni istorijski prospekti, horizonti koje nam otvara, njena sposobnost da u sebi obuhvati svekoliku civilizaciju, ali i da je svojim doslednim humanizmom negira i prevazilazi. Suočen sa teškoćama izlaganja Marksa, čije celovito delo ne trpi pozitivističko parcelisanje i fragmentiranje, Buzadžić se nije izgubio u beskonačnim reinterpretacijama, nego je Marksove ideje tretirao kao delove jedinstvene celine i u povezanosti sa egzistencijalnim problemima vremena kojem pripadamo. Ne robujući shemama i školskim šablonima, on je mnogim potisnutim i gotovo zaboravljenim Marksovim gledištima vratio pravi smisao i utvrdio njihovo značenje danas.

Vladimir Milanović

Dr Marijana Pajvančić: Kolektivni šef države

(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1981, strana 150)

U izdanju Instituta za političke studije Fakulteta političkih nauka u Beogradu pojavila se studija *Kolektivni šef države* Marijane Pajvančić. U razmatranju ove institucije, sa težištem na njen kolektivni oblik, autor polazi od činjenice da je položaj institucije šefa države u ustavnom i političkom sistemu vrlo značajan i da je zbog toga u istorijskom razvoju političke i pravne misli ovoj instituciji poklanjana velika pažnja. Razlozi što ova institucija privlači veliku pažnju su različiti, ali najznačajniji od njih se vezuje za činjenicu »da je u pitanju takva institucija čiji položaj u ustavnom i političkom sistemu predstavlja jedan od pokazatelja na osnovu koga se mogu analizirati i obeležja ustavnog i političkog sistema uopšte« (str. 5).

Sa razvojem društva, sa promenama u njegovom političkom oblikovanju, dolazi i do promena u mestu i ulozi institucije šefa države u političkom sistemu. Tako, u većini savremenih političkih sistema, ova institucija nema više onakav značaj kakav je imala u ranijem periodu. »Ipak, moguće je da položaj šefa države daje pečat celokupnom ustavnom i političkom sistemu. Ova mogućnost nije izražena samo u totalitarnim, zatvorenim i autokratskim političkim sistemima koji su svoj krajnji izraz ostvarili u fašističkim političkim sistemima. I u određenim manje ili više demokratskim buržoaskim političkim sistemima položaj šefa države može uticati na karakter političkog sistema. To je naročito uočljivo u predsedničkom sistemu« (str. 6). Postoje razlike u položaju šefa države u ustavnim i političkim sistemima. Te razlike su dvojake. One postoje kako između buržoaskih ustavnih i političkih sistema, s jedne, i socijalističkih ustavnih i političkih sistema, s druge strane, tako i unutar njih samih, s tim što su u okviru prve grupe sistema te razlike veće. Autor ovde stoji na ispravnom stanovištu da se zajedničke karakteristike položaja i uloge šefa države mogu tražiti samo u okviru istog sistema organizacije vlasti, iako je i to teško, jer postoje razlike između pojedinih političkih sistema koji se osnivaju na istom obliku organizacije vlasti.

U ustavnim i političkim sistemima socijalističkih zemalja postoje, takođe, razlike u položaju i ulozi šefa države. Međutim, postoje i određene sličnosti među njima. To nam olakšava komparativnu analizu položaja šefa države u ovim sistemima i sagledavanje zajedničkih obeležja ove institucije. Osnovna zajednička karakteristika, koja se ispoljava u razvoju ustavnih i političkih sistema socijalističkih zemalja, ogleda se u kolektivnom karakteru institucije šefa države. Kolektivni karak-

Digitized by Google

ter ovog organa, kako ističe autor, »odgovarao je potrebi i zahtevu za demokratizacijom najznačajnijih funkcija vlasti, a istovremeno je omogućavao da se u višenacionalnim i federativnim zajednicama izrazi i ovaj momenat u strukturi organa koji obavlja funkcije šefa države« (str. 7—8). Ovo zajedničko obeležje institucije šefa države proističe i iz činjenice što šef države vrši svoju funkciju u ustavnom i političkom sistemu koji počiva na načelu jedinstva vlasti izraženom u skupštinskom sistemu.

Na kraju uvodnih razmatranja autor određuje pojam šefa države. »Pod pojmom šefa države podrazumevaće se organ ili pojedinac kome je u odgovarajućem ustavnom i političkom sistemu, pored klasičnih funkcija organa koji predstavlja državu, povereno i vršenje određenih izvršnih poslova, i to bilo u potpunosti, kada ovaj organ obavlja sva ovlašćenja koja čine sadržinu izvršne funkcije, bilo da su mu poverena samo neka od ovih ovlašćenja« (str. 8). Nakon toga M. Pajvančić prelazi na prvi deo studije u okviru kojega razmatra mesto i ulogu šefa države kako u teoriji tako i u dosadašnjem ustavnom razvoju. Ovde autor jasno ističe predmet svoje analize i počinje od istorijskog razvoja institucije kolektivnog šefa države. U okviru ovog dela M. Pajvančić najpre izlaže teorijske koncepte o kolektivizaciji funkcije šefa države, zatim pojavu kolektivnog šefa države u političkim sistemima buržoaskih zemalja i uvođenje kolektivnog šefa države u ustavnim i političkim sistemima socijalističkih zemalja. Nakon toga autor razmatra elemente koji određuju položaj šefa države u ustavnom i političkom sistemu. U jezgrovitom prikazu izložen je položaj šefa države u sistemima organizovanim na načelu podele vlasti (predsednički i parlamentarni) i sistemu jedinstva vlasti (skupštinski sistem). Na kraju ovog dela M. Pajvančić razmatra funkcije šefa države i njihov uticaj na položaj šefa države u ustavnom i političkom sistemu.

Drugi deo autor je posvetio razmatranju institucije šefa države u razvoju ustavnog i političkog sistema nove Jugoslavije do 1971. godine. Ovde se najpre daje prikaz konstituisanja institucije šefa države u toku narodnooslobodilačkog rata i izgradnje nove narodne vlasti, to jest razmatra se institucija Predsedništva AVNOJ-a, kojem su poveravane i funkcije šefa države. Institucija kolektivnog šefa države u ustavnom i političkom sistemu nove Jugoslavije dobija svoj prvi ustavno-pravni izraz u Ustavu FNRJ iz 1946. godine. Tada je ustanovljen Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, koji je vršio i funkcije šefa države. M. Pajvančić izlaže osnovna obeležja položaja Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, njegov izbor, sastav i trajanje mandata, kao i nadležnost Prezidijuma. Ocenjujući položaj Prezidijuma u ustavnom i političkom sistemu, autor zaključuje »da je to bio jedan od organa najviše savezne državne vlasti, koji je, pored klasičnih funkcija šefa države, obavljao i funkcije Narodne skupštine u periodima između njenih zasedanja. U razvitku jugoslovenske ustavnosti u tom periodu bila je prisutna tendencija proširivanja ovlašćenja Prezidijuma ili različitim zakonskim odredbama, ili širokim tumačenjem njegovih ustavnih i zakonskih ovlašćenja ili takvim vršenjem njegovih prava, čime su ona dobijala veći značaj i širinu od obima koji je ustanovljavao Ustav. Stvarni značaj Prezidijuma u političkom sistemu imao je svoje izvore i u karakteru rada Prezidijuma i njegovim funkcijama, kao i u njegovom velikom političkom i društvenom autoritetu. Uzroci jačanja uloge Prezidijuma u političkom sistemu proisticali su iz određenih društvenih i političkih prilika u zemlji« (str. 59). Prezidijum deluje do 1953. godine, kada se u naš sistem uvodi institucija predsednik Republike.

Institucija predsednik Republike uvodi se prvi put Ustavnim zakonom o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti od 13. januara 1953. godine. Ovim zakonom Savezna narodna skupština ustanovljava se kao centralni i najviši

Digitized by Google

organ državne vlasti. Skupština je bila u stalnom zasedanju. Predsednik Republike i Savezno izvršno veće su bili izvršni organi Savezne narodne skupštine, kojima su bile poverene, uglavnom, političko-izvršne funkcije. Navodeći razloge koji su uticali na uvođenje institucije predsednik Republike, autor kaže: »Na uvođenje individualnog šefa države u ustavni sistem uticali su neki od sledećih momenata: 1. društveno samoupravljanje kojim se menja položaj čoveka u ustavnom i političkom sistemu, što je nužno izražavalo i odgovarajuće transformacije u karakteru, pa i u organizaciji i funkcionisanju organa vlasti; 2. Savezna narodna skupština je bila jedini najviši organ savezne vlasti u federaciji, sa centralnim mestom u ustavnom sistemu; 3. Savezna narodna skupština je bila u stalnom zasedanju, pa je šef države obavljao klasične funkcije šefa države« (str. 60). Sam izraz »individualni šef države« mislim da je neadekvatan. Međutim, ovde se postavlja jedno značajnije pitanje. Naime, u kolikoj meri je uvođenje društvenog samoupravljanja uticalo na oblik institucije šefa države? Tačno je to da je društveno samoupravljanje izazvalo određene transformacije u karakteru i organizaciji vlasti, ali to još nije dovoljan razlog da se izvede zaključak da je baš ono uticalo da se uvede institucija inokosni šef države. Ako se prihvati ovakav autorov stav, onda je nemoguće pratiti dalju evoluciju institucije šefa države u ustavnom i političkom sistemu SFRJ, koja danas ima kolektivan oblik.

U nastavku M. Pajvančić odvojeno i sa dosta sistematičnosti razmatra položaj predsednika Republike prema Ustavnom zakonu iz 1953. godine i prema Ustavu od 1963. godine, što je i razumljivo, jer je u Ustavu od 1963. godine došlo do promena u položaju predsednika Republike. Bitna promena, izvršena Ustavom iz 1963. godine, ogleda se u osamostaljenju funkcije predsednika Republike, a osobito u odvajanju funkcije predsednika Republike od funkcije predsednika Saveznog izvršnog veća. Nakon toga autor razmatra ustavne promene iz 1971. godine i položaj predsednika Republike prema Ustavu od 1974. godine. U zaključku ovog dela studije autor kaže: »Ocenjujući instituciju predsednika Republike i njen razvoj u ustavnom sistemu, može se zaključiti da je funkcija šefa države u periodu između 1953. i 1971. godine poveravana inokosnom organu — predsedniku Republike. To je bio samostalni ustavni organ koji je birala Skupština i koji je za svoj rad odgovarao Skupštini. Položaj predsednika Republike se u razvoju ustavnosti menjao. Najznačajnija izmena se odnosila na ostvarivanje njegovih ovlašćenja u domenu egzekutive« (str. 69). Mislim da se ovakav zaključak, u njegovom prvom delu, ne može prihvatiti. Ustav od 1974. godine takođe poznaje instituciju predsednika Republike, što će reći da je predsednik Republike, kao inokosni šef države, nastavio da deluje i u novom ustavnom sistemu. Ustavnim amandmanom XXXVII iz 1971. godine funkcija predsednika Republike vezuje se za ime i ličnost Josipa Broza Tita. Ustav SFRJ iz 1974. godine u članu 333. u potpunosti preuzima prvi deo teksta iz ustavnog amandmana XXXVII iz 1971. godine i utvrđuje da Skupština SFRJ može izabrati Josipa Broza Tita za predsednika Republike bez ograničenja trajanja mandata. Integralni tekst člana 333. Ustava SFRJ iz 1974. godine glasi: »Polazeći od istorijske uloge Josipa Broza Tita u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, stvaranju i razvijanju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, razvoju jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, ostvarivanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, učvršćenju nezavisnosti zemlje i njenog položaja u međunarodnim odnosima i u borbi za mir u svetu, a u skladu sa izraženom voljom radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti Jugoslavije ..., Skupština SFRJ može, na predlog skupština republika i skupština autonomnih pokrajina, izabrati Josipa Broza Tita za predsednika Republike bez ograničenja trajanja mandata.« Dalje, u članovima 334—345. Ustav predviđa izbor i funkcije predsednika Republike. U članu

Digitized by Google

328, stav 6. Ustava SFRJ stoji: »Prestankom funkcije predsednika Republike, Predsedništvo SFRJ vrši sva prava i dužnosti koje ima prema ovom Ustavu, a potpredsednik Predsedništva SFRJ postaje predsednik Predsedništva SFRJ do isteka mandata za koji je izabran za potpredsednika.« To znači da postoji kontinuitet kod institucije šefa države, sa stanovišta oblika njenog ostvarivanja u periodu od 1953. do 1980. godine, to jest da je u ovom periodu funkcija šefa države poveravana inokosnom organu — predsedniku Republike. Smrću predsednika Republike Josipa Broza Tita, Predsedništvo SFRJ je preuzelo funkciju šefa države i prava i dužnosti koja mu po Ustavu SFRJ pripadaju.

Treći deo posvećen je Predsedništvu SFRJ. Ovaj deo je najobimniji, što je, s obzirom na predmet ove studije, i razumljivo. Ovde autor na početku daje prikaz procesa uvođenja Predsedništva SFRJ u ustavni i politički sistem i razmatra uzroke koji su na to uticali. U nastavku se dosta detaljno razmatra sastav i izbor Predsedništva, unutrašnja organizacija i način rada, funkcije Predsedništva i njegova odgovornost.

Posle trećeg dela sledi tekst pod naslovom: »Umesto zaključka«. Ovde M. Pajvančić iznosi svoja završna razmatranja. Posle toga sledi tekst: »Ka daljem unapređivanju kolektivnog rada i odgovornosti«. Ovo je dosta neuobičajeno, jer se radovi, po pravilu, završavaju zaključnim razmatranjima. Međutim, od toga je ipak bitnije to što je ovaj tekst dosta uopšten i ne doprinosi značajnije daljoj razradi pitanja kojem je ova studija posvećena.

Pred nama je studija koja razrađuje jedno od najznačajnijih pitanja ustavnog i političkog sistema. Opredeljujući se za razmatranje institucije kolektivni šef države, sa težištem na mestu i ulozi ove institucije u ustavnom i političkom sistemu naše zemlje, autor je već samim tim načinio značajan korak napred, jer, kao što je poznato, naša pravna i politička misao ovom pitanju nisu poklonile pažnju koju ono zaslužuje. M. Pajvančić je uspela da dâ prikaz osnovnih teorijskih stavova o instituciji šefa države, o istorijskom razvoju ove institucije, kao i prikaz elemenata koji određuju položaj šefa države u ustavnom i političkom sistemu. Posebno je značajno što je autor uspeo da dâ celovitiji prikaz institucije šefa države u razvoju jugoslovenske ustavnosti, uključujući i razmatranje o položaju Predsedništva SFRJ u ustavnom i političkom sistemu.

Autoru se mogu uputiti i izvesne primedbe. U ovom prikazu zadržao sam se samo na nekima od njih. One svakako utiču na formiranje kritičkog stava, ali me ne kolebaju u uverenju da smo dobili solidan rad koji zaslužuje pažnju, i to ne samo stručnjaka koji se bave ustavnim i političkim sistemom, već i šireg čitalačkog auditorijuma.

Strezo Koloski

Dr Zdravko Leković: Štampa i revolucija

(»Radnička štampa«, Beograd, 1982)

O štampi kao političkom faktoru, njenoj ulozi, zadacima i značaju u revoluciji, a posebno u socijalističkom samoupravljanju u kojem se ostvaruje pluralizam interesa — nemamo celovitih studija. Obimna literatura, domaća i strana, uglavnom je parcijalnog karaktera. Razmatranja, uključujući i klasike marksizma, mahom su uzgredna i nastala su pretežno iz praktičnih političkih potreba i pobuda. To su, mahom, članci, pisma ili govori, ređe naučna i publicistička dela, a vrlo retko posebne studije. Delimično je ova problematika sadržana u programima SKJ (KPJ), u našim ustavima i zakonima, u novinarskim

Digitized by Google

kodeksima i drugim političkim dokumentima. Štampa se određuje ne samo kao značajno sredstvo informisanja, već se reguliše i ocenjuje u sklopu naših samoupravnih tendencija i potreba političke prakse. Lekovićeva studija nudi sva ta shvatanja, misli i ideje sakupljene, sučeljene, komentarisane, analizirane u duhu marksističkog učenja i uzdignute na nivo naučnog uopštavanja.

Štampa i revolucija dr Lekovića je delo izuzetne naučne vrednosti. U knjizi se, kritičkim preispitivanjem dosadašnjih saznanja, naučnom interpretacijom izlaže celovita teorijska koncepcija marksističkog shvatanja o štampi. Iako teži da štampu i revoluciju striktno posmatra iz savremenog ugla, unoseći najnovija gledanja na zadatke i funkciju sredstava obaveštavanja, autor se neminovno dotiče i širih društvenih problema — raspravlja o slobodi i stvaralačkom obaveštavanju, o slobodi informisanja uopšte, o idejnosti i klasnom pristupu u štampi, o formiranju javnog mnenja i društvenoj kritici, o politici nesvrstavanja i demonopolizaciji u oblasti informisanja itd. Štampa se, kao što i zahteva marksistički metod izučavanja, posmatra svestrano — u društvenom, vremenskom i idejnom kontekstu.

Knjiga je tematski celovita, ali se u njenoj strukturi ipak uočavaju, po metodološkom pristupu i dubini teorijskog zahvata, dva sastavna dela. U *prvom* delu kritički se izlažu shvatanja tvoraca marksizma (Marksa, Engelsa, Lenjina) i najistaknutijih jugoslovenskih teoretičara, vođa naše revolucije i tvoraca socijalističkog samoupravljanja (Tita i Kardelja), ali i shvatanja Moše Pijade o štampi u revolucionarnim procesima, državnika i profesionalnog novinara, mislioca i revolucionara, čije je kompletno delo prožeto duhom marksizma. Selekcija je namerno stroga i reprezentativna. Pomenuti teoretičari bili su nepokolebljivi revolucionari, vrlo rano su kao praktičari saznali da je štampa »značajno oruđe u klasnoj borbi«, da ima klasni karakter i da je snažno sredstvo u mobilisanju masa za akciju, da se njome utiče na idejno formiranje i političko opredeljivanje. Svi su, manje-više, bili i novinari-praktičari i svoja teorijska saznanja obogaćivali iskustvom.

Ovi teoretičari, iako nisu ostavili posebne studije o fenomenu štampe, marksističkim metodom odbacili su buržoaska shvatanja i udarili temelje njenom svestranom izučavanju. Marks i Engels su, na primer, pravilno obrazložili u čemu je suština slobode štampe, odredili njen odnos i zadatke u revolucionarnim promenama, ističući da joj je, gledano s klasne pozicije, bitno iznošenje istine i razotkrivanje laži. Njenu funkciju vide u »izražavanju nada i stremljenja celog naroda«. Razumljivo je što su insistirali na proleterskoj idejnosti i osuđivali neodređenost stava, zahtevali da štampa bude aktuelna, borbena, da učestvuje u razrešavanju dnevno-političkih zbivanja, ali i u ostvarivanju dalekosežnih ciljeva radničke klase. Od novinara su zahtevali da stvari proučavaju kao sociolozi, istraživači, analitičari, koji definišu stavove i daju predloge, ne da govore samo »racionalnim jezikom kritike«, već da njihovo stvaralaštvo bude prožeto i emocionalnim elementom, kako bi »razbuktali strasti« i pokretali na akciju. Osim ovih zaključaka, u Lekovićevoj studiji se posebno ističe doprinos Marksa i Engelsa pravilnom određivanju štampe prema javnom mnenju: »Kao što je i sama proizvod javnog mnenja, »slobodna štampa« i sama proizvodi javno mnenje...«. Ukazujući na njihov doprinos razjašnjavanju šta je stvaralačka kritika i kako štampa formira klasno mnenje, Leković analizira i citira jedan veoma zanimljiv stav: »A potrebno je i to da ljudi najzad prestanu jedanput da sa partijskim funkcionerima — svojim slugama — večno postupaju u svilenim rukavicama i da pred njima, kao pred nepogrešivim birokratima, stoje pokorno, umesto kritički«. Iako Marksova i Engelsova shvatanja nisu izložena kao »sređen sistem teorijskog i estetskog mišljenja«, Leković njihov doprinos razvoju teorije o štampi vidi u tome što je nisu istraživali »akademski«, već su je posmatrali

Digitized by Google

kao »praktičnu, borbenu i aktuelnu delatnost«.

Lenjinov doprinos izučavanju štampe, po Lekovićevom mišljenju, jeste u tome što slobodu štampe treba posmatrati u zavisnosti od društveno-istorijskih uslova — u vremenskom, društvenom i idejnom kontekstu. Lenjin je posebno razjasnio šta je partijnost u štampi, isticao da su sloboda mišljenja, borbenost i doslednost — ideal komunističke štampe.

Tito je, po Lekovićevom mišljenju, dosledno prihvatao marksističko shvatanje i stvaralački ga razvijao. Kao komunist, partijski i politički radnik, kao vojskovođa u revoluciji i kao državnik — Tito je s pravom isticao značajnu i odgovornu ulogu i zadatke štampe, njenu moć da vaspitno i politički deluje u okviru preobražaja i izgradnje našeg socijalističkog društva. Tito je takođe pravilno razjasnio idejnu i klasnu poziciju novinara, postavljajući mu stroge zahteve u pogledu etike novinarskog rada.

Doprinos E. Kardelja, jednog od naših najplodnijih teoretičara marksista, u tome je što on posmatra štampu u sklopu razvoja našeg političkog sistema. Analizirajući Kardeljeva saznanja izložena uzgredno u studijama u kojima je predmet razmatranja naš socijalistički samoupravni sistem, Leković ističe da se Kardelj zalagao za društvenu kritiku u štampi, za stvaralačku slobodu novinara (»u štampi se izražava kreativna snaga socijalističkog društva koja se slobodno ispoljava«), a njegova posebna zasluga je u tome što štampu posmatra u sklopu sistema informisanja, u uslovima pluralizma samoupravnih interesa.

Moša Pijade se s razlogom tretira kao jedan od najplodnijih jugoslovenskih novinara, publicista teoretičara i praktičara. On se, kao profesionalni novinar, zalagao za obrazovanje novinarâ, osuđivao dogmatizam u novinarskom stvaranju, slobodu i borbenost štampe smatrao najvećom vrlinom proleterske štampe, naučno je razjasnio zadatke i ulogu humorističke štampe u političkoj borbi, lično učestvovao u utvrđivanju moralnih i profesionalnih novinarskih normi kod nas itd.

Drugi deo Lekovićeve studije je konzistentniji. Marksističko shvatanje štampe i njene revolucionarne uloge, sada već izloženo kao sređen sistem teorijskog mišljenja, Leković primenjuje u kritičkom proučavanju savremenih zbivanja: u razvoju socijalizma, a posebno u negovanju i razvijanju samoupravnog socijalizma. Prirodno je što u ovom delu, gde su naučno analizirani naši partijski programi i kongresni dokumenti, kao i pravna regulativa u kojoj se određuju načela, uloga i zadaci štampe, Leković najpre pristupa kritici buržoaskih teorija o štampi. U posebnoj glavi razmatra marksističko shvatanje slobode čoveka i slobode informisanja koja ima klasno obeležje, dokazuje da je obaveštavanje društvena potreba i da se u sredstvima informisanja manifestuju tri vrste sloboda: ustavno-pravna, ekonomska i socijalno-istorijska. Kao celina, takođe su analizirani stavovi SKJ (KPJ) o ulozi i zadacima štampe, ukazano je na shvatanje idejnosti i partijnosti u savremenim uslovima, a posebno su naučno izloženi metodi uticanja na štampu. Ovakvim pristupom proučavanju prokrčen je put da se štampa kao vitalna snaga proučava u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Leković raspravlja o štampi, u sklopu ravnopravnosti i sloboda naših naroda i narodnosti, o samoupravljanju u sredstvima informisanja, o informativnom sistemu i njegovim jedinstvenim osnovama, a posebno u delegatskom sistemu odlučivanja. Komparativno se analiziraju javno informisanje i javno mnenje — što kao samostalna celina proizvodi utisak o logički smišljenoj digresiji. Najznačajnija glava je »Štampa i pluralizam samoupravnih interesa«, pri čemu se ne analizira samo stanje, već i daje kritička projekcija društvenih kretanja i perspektiva razvoja na-

Digitized by Google

še štampe. U završnim glavama Leković govori o angažovanosti, društvenoj kritici, odgovornosti u novinarskom radu i o novom informativnom poretku, kao načinu da se prevaziđe monopol u oblasti informisanja.

Vrednosti Lekovićeve studije su višestruke. U njoj je znalački korišćen interpretativni metod, pronalažena prava argumentacija i konfrontiranjem stavova izvođeni valjani zaključci, ali se i oni odmah ocenjuju s gledišta savremenosti i aktuelnosti. U tom kontekstu treba oceniti i istorijsko-filozofski pristup problemu izučavanja štampe u prvom delu studije. Autor je i izvrstan poznavalac šire društvene problematike. To mu dozvoljava da se slobodno kreće i povremeno dotiče otvorenih, čak i »vrućih« problema.

Cela studija, iako naučno štivo, čita se lako i sa zanimanjem. U Lekovićevom metodu kritičke analize dominira stil komentara. Znajući da ovaj oblik izražavanja odgovara zahtevima savremenog komuniciranja sa čitaocima, Leković neguje živ, polemički stil; njegova rečenica je koncizna i maksimalno jasna, izraz precizan i prikladan. Akribičnošću i lapidarnošću iznevereno je dosadno filozofiranje, karakteristično za slične studije.

Lekovićeva studija, osim pomenutih odlika, sadrži i spisak selektivne literature. Naučna aparatura i ceo postupak svedoče o pouzdanosti u istraživanju. Uzme li se u obzir i njena aktuelnost, posebno u ovom trenutku živog raspravljanja o ulozi štampe u našem društvu, može se reći da ona predstavlja krupan doprinos marksističkom proučavanju štampe i javnom informisanju uopšte.

Radomir Životić

Д-р Бранислав Синадиноски: Либанските крстопати некогаш и денес

(НИО »Студентски збор«, Скопје, 1982, страна 204)

Zanimljiva i naučno fundirana monografska studija dr Branislava Sinadinoskog *Libanska raskršća nekada i danas*, koja je nedavno prezentirana našoj čitalačkoj javnosti, ubraja se među retke naučne priloge kod nas koji se bave bliskoistočnom krizom, uopšte, i osvetljavanjem korenâ i uzrokâ viševekovne i sadašnje najnovije tragedije libanskog naroda, napose.

Zahvaljujući svom četvorogodišnjem službenom boravku u Bejrutu u vremenu 1977—1981. godine, u svojstvu sekretara Ambasade SFRJ u Libanu, i izučavanju neobično bogate naučne literature iz oblasti istorije, međunarodnog prava, međunarodnih odnosa, politikologije, ekonomije, demografije i nekih drugih graničnih disciplina, koja je o ovoj i drugim bliskoistočnim zemljama objavljena u toku poslednjih decenija, autor je uspeo da bliskoistočno područje i ovu malu zemlju izuči iz više aspekata. »Zbog toga — naglašava dr B. Sinadinoski — prezentirana studija predstavlja samo skroman pokušaj da se na dosta kondenzovan i sintetički način prikažu libanska raskršća nekad i danas.«

Knjiga ima 6 delova. U prvom se obrađuje područje Libana u najstarijim vremenima, drugi je posvećen Libanu između dva svetska rata, treći razmatra razvoj Libana nakon drugog svetskog rata, dok četvrti prikazuje neke društveno-političke i ekonomske karakteristike Libanske Republike, a peti i šesti govore o južnom području Libana kao najosetljivijoj tački bliskoistočne krize i odnosima Libana sa drugim zemljama u svetu i o njegovoj međunarodnoj politici.

Polazeći sasvim logično od prirodno-geografskih i demografskih

Digitized by Google

karakteristika libanskog područja, autor naglašava da Liban, i pored toga što je veoma mala zemlja na Srednjem istoku, »svojim značajnim geo-političkim položajem i kao svojevrsnog posrednika između Bliskog istoka i Mediterana više vekova ima veliku trgovačku i ekonomsku ulogu u ovom delu sveta«. Zbog toga je on vekovima privlačio pažnju kako susednih zemalja tako i velikih imperijalističkih sila, »doživljavajući pri tom burna zbivanja i dostižući često veličanstvene domete, ali i beležeći stagnacije gotovo na svim poljima čovekove delatnosti«.

Prikazujući sve to u najkraćim crtama, autor se, nimalo slučajno, posebno zadržava na najstarijim vremenima, od kada datiraju i traju sve do danas neke suprotnosti što su nekoliko puta dovodile ovu zemlju na rub propasti i bratoubilačkih ratova, zbog vekovne tradicionalne političke i verske podeljenosti libanskog naroda na više etničkih, verskih i političkih zajednica i sekti. Suprotni interesi i sudari ovde su nastavljeni i nakon drugog svetskog rata, čiji je završetak označio promenu na Srednjem istoku dotadašnjih društveno-istorijskih i političkih stanja, ali time nije bila promenjena sama uloga Libana kao raskršća vekovnih strateških i trgovačkih kopnenih i vodenih puteva između Evrope, Bliskog i Srednjeg istoka, Azije i Afrike. Tako je Liban, ne svojom voljom, i nakon izbijanja bliskoistočne krize 1948 godine, prerastao u poligon ukrštanja interesa arapskih zemalja i blokovskih velesila na Srednjem istoku.

Usled takvog njegovog značaja, u okviru nekadašnje i sadašnje konstelacije ekonomsko-političkih odnosa na Bliskom i Srednjem istoku, s jedne, i odnosa između dveju velikih supersila i njihovih pretenzija u ovom delu sveta, s druge strane, dr B. Sinadinoski je bio prisiljen da pri temeljitoj obradi aktuelnih društveno-političkih i međunarodnih problema Libanske Republike šire prouči i neke probleme celog Srednjeg istoka i odnose među većim arapskim zemljama u ovom području.

Sa tog gledišta posebno su značajni četvrti i peti deo studije, gde se autor, oslanjajući se na prethodno uspešno i kondenzovano dat prikaz istorijskog razvoja Libana do završetka drugog svetskog rata, zadržava na sticanju nezavisnosti i posleratnom razvoju Libana u razdoblju 1946—1975. godine, da bi zatim svu pažnju usredsredio na uzroke građanskog rata i osnovne karakteristike sadašnje političke situacije u ovoj bliskoistočnoj zemlji opterećenoj zaoštrenim unutrašnjim političkim, socijalnim i etničkim suprotnostima. U tom kontekstu, B. Sinadinoski daje sistematski prikaz brojnih levičarskih i desničarskih političkih partija i organizacija, zatim objašnjava mesto i ulogu libanske regularne armije i arapskih snaga odbijanja, prisustvo palestinskih oružanih snaga i njihov uticaj s obzirom na postojeće političke odnose i ističe najvažnija obeležja i probleme unutrašnje ekonomske situacije u Libanu.

U ovoj ovako koncipiranoj studiji, koja predstavlja uspelu organsku celinu, autor peti deo knjige posvećuje južnom području Libana kao najosetljivijoj tački bliskoistočne krize. U njemu su temeljito obrađeni cionistički ciljevi i pretenzije prema libanskom području; izraelske agresije, njihove posledice i planovi obnove i razvoja juga Libana; arapske i druge zemlje u svetu i problem juga Libana; Ujedinjene nacije i, takođe, problem juga Libana.

Naglašavajući da se »spoljna politika Libana i njegovi odnosi sa drugim zemljama, uglavnom, temelje na geo-političkom položaju zemlje, njenoj fizičkoj, kulturnoj i ekonomskoj povezanosti sa arapskim svetom i njenim tradicionalnim vezama sa evropskim, a u poslednje vreme i sa zemljama američkog kontinenta«, u šestom, poslednjem delu studije dr B. Sinadinoski obrađuje odnose Libana sa arapskim zemljama, zatim sa zapadnim i istočnoevropskim, nesvrstanim zemljama i, konačno, s Jugoslavijom.

Zadržavajući se posebno na svim ovim momentima, kao i na nekim drugim karakterističnim i speci-

Digitized by Google

fičnim unutrašnjim i spoljnim obeležjima Libana, autor kao da nagoveštava nedavne najnovije tragične događaje izazvane brutalnom agresijom izraelskih inkvizitora nad nedužnim libanskim i palestinskim narodom, kada su oba ova naroda opet ostala prepuštena samima sebi, uzalud očekujući bilo kakvu pomoć i podršku od arapskih zemalja i cele svetske zajednice.

Na kraju, uz punu odgovornost, možemo tvrditi da ova studija predstavlja značajan doprinos izučavanju pravih uzroka i pravaca razvoja bliskoistočne, a i libanske krize. Zbog toga je njenim objavljivanjem popunjena značajna praznina u našoj savremenoj naučnoj literaturi iz međunarodnih odnosa i politike, a široj javnosti je omogućeno da se sa autentičnog izvorišta detaljnije upozna sa ovom malom a našim narodima i narodnostima tako bliskom zemljom.

Jordan Jovanovski

Rudolf Bahro: Alternativa

(Studijsko izdanje »Globus«, Zagreb, 1982)

Knjiga Rudolfa Baroa *Alternativa* predstavlja, kao što autor u podnaslovu kaže, kritiku realnog socijalizma. Nije potrebno da se pozivamo na niz autoritativnih ličnosti savremenog sveta koje su se pozitivno izrazile o studiji Rudolfa Baroa. Navedimo samo da je, neposredno pred smrt, Markuze u vrlo iscrpnom komentaru ove studije rekao: »To je najvažniji doprinos marksističkoj teoriji i praksi koji se pojavio u poslednjim decenijama.«

Nismo sigurni, naime, da li možemo deliti ovo Markuzeovo mišljenje koje je rezultat i toga što Baro, očigledno, piše jezikom koji je blizak »frankfurtskoj školi«. Ali je, isto tako, izvesno da ova studija nema karakter političkog pamfleta, plitke agitke i intencionalno-transparentnog teksta, već je izraz autorove doslednosti pojmovima Marksovog revolucionarnog mišljenja. Baro je, pre svega, uspeo zbog toga što nije krenuo ni putem kritike prakse ni putem kritike teorije, niti je pribegao afirmaciji pojedinih modela, a ni osudi drugih modela. On je, naime, pokušao da razvije Marksove pojmove, suočavajući ih s promenjenim društvenim strukturama, da bi se upravo u ovakvom kontekstu suočavanja pojavila ona alternativa koja se organski, gotovo potpuno prirodno, nameće. Kada konstatuje postojanje krize realnog socijalizma, Baro ukazuje upravo na obećanja komunističkog pokreta u svetu da će rešiti najegzistencijalnije probleme savremenog čovečanstva, i on se pita: »Kakav je bio taj novi život koji smo želeli?«

Naime, Baro se ovim pitanjem poistovećuje sa komunističkim pokretom u svetu, ali on traži i odgovore — zašto je i na koje sve načine iz revolucije proizišla birokratska nadgradnja. Njegov napor nije samo plitko fenomenološke prirode, već otkriva puteve okoštavanja politbirokratije, različite njene divizacije, forme kroz koje ona sebe ukida i, istovremeno, nastavlja, upravo u nestvaralačkom kontrapunktu Marksovim tezama koje Baro reafirmiše u kontekstu savremenih društvenih odnosa, kako na Istoku tako i na Zapadu Evrope.

Baroova knjiga zastupa veoma izazovnu tezu da se intelektualni slojevi konstituišu kao oni koji »daju ton« i kao vodeći u rekonstrukciji društva. U ovom smislu, u pravu je Veljko Cvijetičanin, pisac studijskog pogovora ovoj knjizi, kada kaže da »vodeću ulogu inteligencije zasniva (Baro — prim. B. P.) na dvjema činjenicama: intelektualci imaju sve veću ulogu, i, navodno, realizacija njihovih kompenzatorskih interesa nije više dnevna briga. Možda su te činjenice same po sebi točne, više prva nego druga, ali nisu dovoljan razlog za kategoričku tvrdnju o vodećoj ulozi inteligencije. U in-

Digitized by Google

teligenciji se također sukobljavaju kompenzatorski i emancipatorski interesi«.

Ono što, u izvesnom smislu, predstavlja opterećenje ove knjige jeste njena apodiktičnost, koja je u suprotnosti sa veštim, izazovnim, fleksibilnim suprotstavljanjem osnovnih Marksovih stavova praksi politbirokratije. Tako Baro vidi izlaze u često nedovoljno pojašnjenom određenju kulturne revolucije, ili pak ide samo putem afirmacije uloge intelektualaca, ili samo polazi od analize svetsko-istorijski potvrđene civilizatorske uloge države. U ovome mu je kao uzor poslužio »azijski način« proizvodnje, u kojem je država bila centralni subjekt. Naravno, pozitivno je to što Baro u svojoj polemici protiv države kao centralnog subjekta vidi mogućnost podruštvljavanja interesâ članova društva u kontekstu analize socijalnih struktura. On, naime, klasnu i socijalnu višeslojnost savremenih društava dosledno izvodi iz podele rada i utvrđuje da klase postoje, ali da je pravo klasno društvo u punom raspadanju u svetskim razmerama. Baro je izvanredno vešt i fleksibilan interpretator osnovnih Marksovih pojmova, ali upravo ova veština interpretacije kod Rudolfa Baroa prelazi graničnu crtu fleksibilnosti i rađa nešto kao rezultat intelektualističkog domišljanja, a ne samo jedne hladne i analitičke promišljenosti. Baro je, naravno, problematizovao odnos marksizma i radničke klase, a toga, razume se, nikada nije dovoljno kao problematizovanja, s tim što ne pojašnjava tezu: »Marksizam je teorija koja se zasniva na postojanju radničke klase, ali nije njezina teorija, *nego u nju unesena*« (*kurziv* — B. P.). Iz ovoga proizlazi da je radnička klasa ostala samo na tome da bude objekt na kojem su »drugi« gradili i grade teorijsku građevinu marksističke teorijske misli. Sigurno je i to da marksizam danas nije samo teorija radničke klase, ali je istina i to, a Baro to zaboravlja, da je svetsko-istorijska misija proletarijata neizbežna, da nije izdvojena od radničke klase, i da je marksistička misao sudbinski povezana sa radničkom klasom i njenim pokretom.

Istovremeno, dobija se utisak kao da autor želi da sve aktuelne probleme žurno reši »o istom trošku«, počev od svoje kritike podele rada do diskusije o isključivanju većine osposobljenih za suodlučivanje u stvaranju sinteze i, dalje, do protivpatrijarhalnog uzora detinjstva koji ograničava razvitak, protiv birokratizma itd. No, i pored određene »mladosti« ove knjige, pored njenog izazovnog, zahuktalog kazivanja, istina je da Baro vlada teorijskim materijalom i da ukazuje na mnoge bolne probleme koje nužno treba promišljati da bismo mogli domisliti destruiranje politbirokratije i vraćanje izvornim Marksovim tezama. Izvesno je i to da knjiga Rudolfa Baroa predstavlja veliko polifono razmišljanje, kako bi i kojim putevima komunistički pokret mogao da se izdigne iznad »carstva nužnosti« i da u svom zajedništvu pređe u »carstvo slobode«. On piše: »Komunizam nije samo nužan, nego je i moguć. Hoće li se obistiniti, o tome se mora odlučiti u borbi za njegove uvjete.« Ovo bismo, naravno, mogli uzeti i shvatiti kao *motto* ove njegove inspirativne studije koja počinje raspravljanjem problema fenomena nekapitalističkog puta u industrijsko društvo do drugog dela, pod naslovom »Anatomija realnog socijalizma« zaključujući sa poglavljem »Strategija komunističke alternative«.

S obzirom na ovo navođenje, rekli bismo da je, nesumnjivo, drugi deo »Anatomija realnog socijalizma« za nas najinteresantniji, dok je treći deo, koji predstavlja i zaključak ove studije, »Strategija komunističke alternative«, više diskurs nego što ima širu misaonu i teorijsku važnost.

U svakom slučaju, ono što je bitno i što ovu knjigu Rudolfa Baroa čini krajnje zanimljivom, jeste njen, rekli bismo, *antropološki moment*. Baro, naime, predočava mogućnost izgradnje takve bogate i svestrane ličnosti koja će moći da ponese i rešava teške zadatke revalorizacija nasleđenih ljud-

Digitized by Google

skih potreba. I ne samo potreba, već i svega onoga što je Marks označavao kao tradicije mrtvih, koje su, znamo, stalno opterećenje mozga živih. U ovome, kao što smo rekli, antropološkom elementu krije se Baroova pozitivna tendencija; tačnije, ona se krije, ali postaje i transparentna, a to je da se marksizam, kao misao radničke klase, nužno mora vratiti samom čoveku, da bi se potvrdio i kao teorija. Ovakav pledoaje Rudolfa Baroa predstavlja i osnovnu vrednost ove knjige, bez obzira na mnoge stavove koji su teorijski bogato dokumentovani, ali ne uvek i dovoljno skeptički promišljeni.

Branko Pelć

Македонија во Источна криза 1875—1881

(Македонска академија на науките и уметностите, Скопље, 1978, страна 790)

Ovo vrlo značajno delo, sa specifičnom istorijsko-naučnom težinom, rezultat je međunarodnog simpozijuma koji je sebi postavio zadatak da osvetli revolucionarne borbe makedonskog naroda za nacionalno oslobođenje u periodu Istočne krize, od 1875. do 1881. godine. U delu koje ovde prikazujemo objavljena je, mahom sažeto, najnovija dokumentacija, koja je iznesena u okviru 40 referata podnesenih na simpozijumu, kao i obimna diskusija u kojoj je sudelovalo 48 učesnika skupa iz zemlje i inostranstva.

Pre sto godina, sa razlovečkim ustankom makedonskog naroda (1876), u Makedoniji, u doba takozvane Istočne krize, u stvari počinje istorijska borba za socijalno i nacionalno oslobođenje makedonskog naroda, za državno konstituisanje u budućnosti, kao nacionalnog subjekta na Balkanu i Evropi. Sve dotle je makedonski narod vodio borbu za kulturni preporod i emancipaciju, pored ostalog i stvaranjem samostalne crkve, ali i ispoljavajući težnju za obnavljanjem autokefalne Ohridske arhiepiskopije. Stoga razlovečki ustanak označava, u stvari, *kvalitativno novu etapu* u kojoj makedonski narod silom oružja nastoji da se izbori i za svoja prava, nacionalna i socijalna. Posle ovog ustanka dolazi do još značajnijeg i sudbonosnijeg istorijskog čina makedonskog naroda — kresnensko-makedonskog ustanka, čuvenog i po dokumentu krupnog i trajnog značaja koji donosi, naime, po prvom makedonskom ustavu.

Na temelju šezdesetak dokumenata i izvora, u uvodnom referatu Ljuben Lape razmatra situaciju u Makedoniji za vreme Istočne krize. Iako je od velike Istočne krize prošlo više od sto godina, ona će i dalje ostati predmet naučno-istorijskog istraživanja, zaključuje Lj. Lape, ističući pri tom posebno interesovanje savremenih makedonskih istoričara za tu temu. Šta se, u stvari, dešavalo u Makedoniji za vreme pomenute Istočne krize?

Pritisci osmanlijske vlasti pojačani su; razbojničke bande haraju, naročito po makedonskim selima; socijalno i nacionalno ugnjetavanje makedonskog življa postaje sve žešće, zbog čega počinju seoske pobune, praćene i drugim oblicima suprotstavljanja osmanlijskoj vlasti. Tada izbija i u istoriji poznati razlovečki ustanak makedonskog naroda.

Posle ove vredne studije Lj. Lapea sledi referat Manola Pandevskog *Makedonija u međunarodnim sporazumima i dogovorima u vreme Istočne krize.* Pandevski u razradi te teme koristi i neke nove istorijske izvore. U referatu se razmatraju dva krupna pitanja: (a) neadekvatno tretiranje Makedonije u diplomatskim razgovorima, a posebno pri sklapanju sporazuma i dogovora; i (b) položaj Makedonije u burnim godinama Istočne krize ostaje nepromenjen zbog ukrštanja različitih interesa velikih sila u ovom delu Balkana.

Digitized by Google

Sve će to od makedonskog naroda zahtevati višegodišnje napore u vođenju borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Zatim se u delu Makedonske akademije nauka susrećemo i sa drugim istoričarima. Na primer, Vlado Oštrić razmatra Istočnu krizu 1875—1881. i procese nacionalne integracije južnoslovenskih i balkanskih naroda. Reč je o procesu integracije Hrvata, Muslimana, Srba, Crnogoraca, Albanaca, Rumuna, Bugara, Grka i Makedonaca. Autor ističe da balkanske nacionalnosti izlaze iz Istočne krize s teškim opterećenjima koja će kasnije negativno uticati na njihove međusobne odnose, što se posebno odnosi na makedonski narod. Aleksandar Hristov obrađuje zanimljivu temu, oslanjajući se na bogatu istorijsku građu (na osnovu izvorne dokumentacije koju mu je stavio na raspolaganje S. Dimevski) i tako se čitaoci mogu upoznati sa genezom i razvojem težnje za autonomijom i sa buđenjem makedonske nacionalne misli u godinama 1871—1881.

Enver Redžić koristi veoma bogatu i noviju istorijsku dokumentaciju (više od sto izvora) u nastojanju da prikaže stavove i držanje socijalista Zapada, kao i socijalista Srednje Evrope za vreme Istočne krize i rešavanja istočnog pitanja između 1875. i 1878. godine. Ova studija je vredna i stoga što omogućava da se saznaju stavovi francuskih, nemačkih, austrijskih i belgijskih socijalista u vreme vezano za sudbinu balkanskih naroda, jer i sam autor kaže da je »držanje socijalista Zapadne i Srednje Evrope u razdoblju Istočne krize bilo probni kamen i provera njihovog stanovišta prema težnjama i borbi balkanskih naroda za oslobođenje od vlasti osmanlijske države...« (str. 149). Dušan Nedeljković razmatra stavove Marksa, Engelsa, S. Markovića, kao i prvih socijalista Srbije i Balkana prema Makedoniji u Istočnoj krizi, vezanoj i za perspektive revolucionarnih promena. To je kratak, ali vredan tekst, koji zaslužuje pažnju. Dančo Zografski u studiji o uzrocima i pravcima previranja u Makedoniji za vreme Istočne krize ukazuje na infiltraciju stranih propagandi na ovom tlu, rukovođenih različitim interesima balkanskih državica koje konkurišu jedna drugoj. R. Skender razmatra upravno-političke reforme u Makedoniji između 1875. i 1881. godine, a posebno se zadržava na njihovom sprovođenju u bitoljskom, solunskom i kosovskom vilajetu. Navodi više od stotinak izvora, pretežno osmanlijsku dokumentaciju. Stanju u severnoj Makedoniji i na Kosovu od 1860. do 1890. godine, u svetlosti novih izvora (pretežno iz vatikanskih arhiva) posvećen je iscrpan referat Andrije Nikića, koji svestrano razmatra životni prostor u ovom delu Balkana, sastav stanovništva, zanimanje ljudi, vaspitanje i običaje, kulturnu situaciju, upravu, pretenzije pojedinih država i slično. Ovaj rad je zasnovan na impozantnom broju proučenih izvora (obuhvata više od 158 jedinica).

O stavu balkanskih socijalista prema politici velikih sila i balkanskih vlada u Makedoniji za vreme Istočne krize obaveštava nas O. Ivanovski u radu koji sadrži neke nove komponente osnovne teme kojom se bavi ova publikacija. Veoma je vredan i pobuđuje interesovanje naučni rad Slavka Dimevskog o položaju Makedonije za vreme i posle razlovečkog ustanka. Autor se oslanja na izveštaje austrijskog generalnog konzula u Solunu, a koristi, uz to, 32 izvora zaista vredna i neponovljiva u odnosu na poznate dokumente kojima se služe mnogi drugi istoričari. Mile Trnjaković iznosi osnovne karakteristike partizanskih dejstava u Makedoniji u periodu 1875—1881. godine i za njih vezuje kasnije formiranje Tajne makedonske odrinske revolucionarne organizacije pod rukovodstvom G. Delčeva, G. Petrova, D. Grueva i drugih. Izvori na koje se poziva su manje-više poznati, ali su njegovi zaključci i interpretacije originalni. Nikola Sotirovski obrađuje i komentariše nekoliko dokumenata Stevana Verkovića o razlovečkom ustanku, dok Vlado Kartov u kratkom ali sadržajnom tekstu opisuje organizaciju ustaničke vlasti za vreme kresnenskog ustanka u Makedoniji u tom vremenu. Autor se koristio sa oko pedeset izvora i njegov rad se odliku-

Digitized by Google

je svežinom i originalnošću. Veoma je vredan i temeljit rad R. Poplazarova o ustaničkim i drugim oružanim akcijama u Makedoniji 1878. godine, i to na osnovi grčkih konzularnih izveštaja. Služeći se sa pedesetak originalnih, sasvim novih i do sada nepoznatih izvora, ovaj autor pruža javnosti nove i dragocene podatke i saznanja; između ostalog, on je pronašao i podatak o ustaničkoj zastavi kresnenskog ustanka. Prilog B. Ristovskog posvećen je stavu Makedonaca prema San Stefanu i Berlinskom kongresu, a posebno je obrađena uloga Georgija Pulevskog u oslobođenju Makedonije. Pri tom se autor služi i novim izvorima.

Treba posebno istaći prilog poljskog naučnika Stanislava Okenskog o nekim istorijski značajnim pitanjima koja se odnose na kresnenski ustanak u Makedoniji. Takođe zaslužuje pažnju i rad K. Džambazovskog o Odboru Stare Srbije i Makedonije, čije je delovanje vezano za rešavanje makedonskog pitanja između 1877. i 1881. godine. Ovom radu daju svežinu neki noviji arhivski materijali, ali autor se koristi i poznatom istorijskom literaturom. Valja istaći empirijski rad, vanredno bogat novim podacima i izvorima; u njemu se na dvadesetak stranica (od 347. do 368) govori o francuskom diplomati baronu De Ringu i njegovom interesovanju za položaj i sudbinu Makedonije 1879. godine. Autor ovog veoma zapaženog teksta je Ljubomir Gerasimov, koji je već više puta (kao arhivist) impresionirao naše i strane istoričare svojim originalnim i sasvim novim materijalima. Hristo Andonov prikazuje delovanje privremene vlade u Makedoniji u maju i junu 1880. godine. Ovaj prilog čine vrednim korišćeni izvori, mada su podaci o toj vladi poznati iz *Istorije makedonskog naroda*, u tri toma, izdate mnogo ranije.

Sa zadovoljstvom skrećemo pažnju na naučni rad rumunskog istoričara Nikolae Čakira o Rumuniji u Istočnoj krizi 1875. i 1881. godine, kao i o njenom odnosu prema Makedoniji. Autor je koristio impozantan broj naučnih izvora i jedinica (134), rumunskog porekla, a to je za jugoslovensku i makedonsku istoriografiju veoma dragocena dokumentacija, vezana za ovu tematiku. Posebno je zanimljiv i značajan pozitivan stav rumunskih činilaca prema Makedoniji, kod kojih nema elemenata negiranja ili zanemarivanja makedonskog pitanja. Zatim, sovjetska istoričarka N. S. Kinjapina u svom radu govori o Rusiji i Berlinskom kongresu, koristeći se brojnim dokumentima ruskog porekla.

Petar Milosavljević u svom prilogu piše o ruskoj emigraciji i revolucionarnim događajima na Balkanu 1876. godine, pozivajući se isključivo na ruske, odnosno sovjetske izvore. Tekst je veoma zanimljiv i koristan, a osvetljava do danas nepoznate momente. Nikola Petrović razmatra odjeke ustanka i rata na Balkanskom poluostrvu šezdesetih godina XIX veka u Makedoniji, na osnovu nove građe iz sovjetskih arhiva. Kratko, ali veoma vredno saopštenje. Krste Bitoski piše o Carigradskoj konferenciji na nov način i daje na uvid mnoge nove izvore (ukupno 24). Bogomil Hrabak iznosi proširene teze o zvaničnom stavu Srbije i Crne Gore prema Makedoniji u Istočnoj krizi 1875. i 1881. godine.

Od stranih učesnika želimo da istaknemo prilog poljskog naučnika Andžeja Bžežinskog o makedonskom pitanju u anglo-ruskim odnosima 1876. i 1878. godine.

Uspešan pokušaj analiziranja stava novosadske »Zastave« prema Makedoniji u Istočnoj krizi 1875. i 1881. godine učinio je B. Vranišević, proučavajući 65 brojeva pomenutog lista, koji je »takvim objektivnim, iscrpnim, borbenim i smelim pisanjem... pošteno i objektivno obavio zadatak informisanja o revolucionarnoj i oslobodilačkoj borbi ne samo makedonskog naroda, nego i svih naroda Balkanskog poluostrva...« (str. 489). Prikaz dela Makedonske akademije nauka i umetnosti dovodi nas ponovo do jednog vrednog i značajnog teksta poljskog naučnika Eržija Skovroneka o makedonskom problemu u poljskoj štampi 1875—1877. godine. Ovaj rad sa tridesetak izvora — potpuno originalan sa stanovišta naše savremene istoriografije — daje

Digitized by Google

vernu sliku zbivanja u Makedoniji krajem XIX veka. Zatim, još jedan poljski istoričar piše o političkoj emigraciji Poljaka posle 1864. godine, vezano uz probleme Balkana. To je Marjan Zgornjak, koji, posredstvom novih izvora (tridesetak jedinica), opisuje ustaničke akcije u Makedoniji i naglašava da je »istočno pitanje igralo važnu ulogu u političkoj misli poljske emigracije u XIX veku...« (str. 515).

Posebno treba ukazati na vanredno naučno zasnovan i iscrpan rad poljskog akademika Jozefa Buška o stanovištu galicijskih Poljaka prema Istočnoj krizi i makedonskom pitanju. Njegova studija (od 517. do 545. stranice) na nemačkom jeziku predstavlja krupan doprinos makedonskoj i jugoslovenskoj istoriografiji, jer se oslanja na istraživanje 72 istorijska izvora. U ovom tekstu se za ustanak u Makedoniji, pored ostalog, kaže da je »prevazišao okvire lokalne krize i da je prerastao u sukob širih razmera...« (str. 545). Jozef Buško ističe da se problem Makedonije u budućnosti mora rešavati principijelno, jer se pokazalo da se makedonski ustanici ne mogu zadovoljiti diplomatskim notama.

Jugoslovenski naučnik, koji odlično poznaje rumunski jezik i rumunske izvore (kao i rumunsku istoriografiju), Milan Vanku, napisao je rad *Rumunska javnost o Makedoniji u doba Istočne krize.* Njegov tekst nije obiman, ali je sažeto pisan, obogaćen novim podacima i saznanjima, zasnovanim na petnaestak izvora, do sada našoj naučnoj javnosti nedostupnih. Zaključak je ovoga autora da je »rumunska javnost u vreme Istočne krize bila obaveštena o situaciji u Makedoniji... i da se uvek zalagala za oslobođenje Makedonije, ali ne i za njeno pripajanje ma kojoj od susednih zemalja...« (str. 551). Po našem mišljenju, još jedan rad, krcat novim dokumentima i podacima, iscrpno i empirijski zasnovan, zaslužuje pažnju naše naučne javnosti: to je prilog *Stav Austrougarske prema Makedoniji u Istočnoj krizi* Mihajla Minoskog. Koristeći 125 izvora i bibliografskih jedinica, autor govori o držanju i politici ove nekad moćne državne sile prema Makedoniji, sa svim varijantama. Đorđe Vasiljević u radu *Srpska javnost o Makedoniji u Istočnoj krizi u vremenu od 1875. do 1878. godine* daje originalnu obradu ove tematike, oslanjajući se na više od trideset izvora i dokumenata.

M. Karahasan govori o tome kako su položaj i stanje u Makedoniji razmatrani u srpskoj štampi između 1878. i 1881. godine. Svoj rad zasniva na 84 dokumenta i izvora stare srpske štampe što se čuvaju u Narodnoj biblioteci SRS. Pri tom je najvrednije autorovo otkriće Ukaz i proglas privremene vlade u Makedoniji makedonskom narodu, objavljeni u temišvarskom listu »Narodni glasnik« (br. 35/23. III 1879). Ukaz je u celini štampan na str. 604—606. Pored toga, u ovom radu je opisan i izgled zastave kresnenskih ustanika. Koča Sidovski u prilogu *Italija i Istočna kriza,* sa osvrtom na balkansko pitanje početkom 1870. godine, koristi više od četrdeset izvora da bi detaljno obradio odnos i stav Italije prema makedonskom problemu u periodu 1875—1881. godine. Ovaj rad zaslužuje punu pažnju naše javnosti.

Zanimljiv je obiman rad (str. 637—657) Ištvana Diosegija *Balkan u austro-ruskim odnosima u 1875. i 1876. godini.* Zasnovan na više od 74 istorijska izvora, on predstavlja vanredan doprinos našoj istoriografiji. Kosta Balabanov autor je studije o crkvi Sv. Konstantina i Jelene u selu Razlovci, gde je otkriven portret Popa Stojana, jednog od neposrednih učesnika i organizatora razlovečkog ustanka. Zatim, Goce Stefanovski analizira savremenu makedonsku književnost vezano za događaje iz 1870. i 1890. godine. Tanas Vražinovski proučava predanja i kazivanja naroda toga kraja o razlovečkom ustanku, i to izrazito empirijski, na temelju mnogih istraživanja. Svoj rad zasniva na 50 izvornih jedinica. Inače, autor je veoma poznat po svojim interpretacijama određenih tema vezanih za folklor.

Naposletku, V. Kuševski piše o bugarskom okupatoru i njegovom ponašanju na tradicionalnoj proslavi u selu Razlovci 3. juna 1944. godine, ističući kako su makedon-

Digitized by Google

ski partizani, u stvari, nastavili delo ustanikâ ovog kraja i cele Makedonije. Katica Josifova daje bibliografski pregled materijala o razlovečkom ustanku u Makedoniji godine 1876, izdvajajući 53 jedinice.

Treba ukazati i na još jednu činjenicu, naime, da je oktobra 1978. godine u Berovu održan naučni skup posvećen makedonsko-kresnenskom ustanku 1878/1879. godine, a uskoro će izaći veliko delo MANU u kome će ti materijali biti objavljeni. Tako će o razlovečkom i kresnenskom ustanku biti mnogo više bibliografskih jedinica (izvora).

Rasprava vođena na simpozijumu data je od 708. do 751. stranice. Nije mali prostor posvećen diskusiji, koja je nekada zanimljiva koliko i mnogi referati i saopštenja.

Ovo vanredno delo Makedonske akademije nauka i umetnosti ima još dva dodatka: registar geografskih pojmova i imena, od 755. do 784. stranice. Ovi prilozi sačinjeni su veoma pedantno i temeljito.

Mustafa Karahasan

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
MAY 20 1983
Current Serials

12
1982

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Šulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXV 1982 Broj 12

Studije i članci

Aleksandar Fira

Socijalističko samoupravljanje i institucionalizacija 1881

Bogomir Kovač

Marxov »Kapital« i savremena istorija kapitala 1913

Miomir Jakšić

Kritika teorije »zavisnosti« i »svetskog kapitalističkog sistema« 1928

Ivan Vujačić

Teorija etapa rasta: paradigma ili tautologija? 1944

Dušan Dinkić

Strategija izvoza u funkciji razvoja 1961

Prilozi

Dušan Nikoliš

Politika SAD prema nesvrstanim zemljama krajem sedamdesetih godina 1986

Marko Atlagić — Damir Šargač

Funkcioniranje delegatskog sistema u razvoju socijalističkog samoupravljanja 2004

Hazër Susuri

Problemi nezaposlenosti u SAP Kosovo 2017

Prikazi 2027

Registar za 1982. godinu 2039

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Александр Фира

Социалистическое самоуправление и институционализация 1881

Богомир Ковач

»Капитал« Маркса и современная история капитала 1913

Миомир Якшич

Критика теории »зависимости« и »мировой капиталистической системы« 1928

Иван Вуячич

Теория этапов роста: парадигма или тавтология? 1944

Душан Динкич

Стратегия экспорта в функции развития 1961

Очерки

Душан Николиш

Политика США по отношению к неприсоединенным странам к концу семидесятых годов 1986

Марко Атлагич — Дамир Шаргач

Функционирование делегатской системы в развитии социалистического самоуправления 2004

Газер Сусури

Проблемы незанятости в САП Косово 2017

Рецензии 2027

Указатель за 1982 год 2039

Contents

Studies and Articles

Aleksandar Fira

Socialist Self-management and Institutionalization 1881

Bogomir Kovač

Marx's »Kapital« and the Contemporary History of Capital 1913

Miomir Jakšić

A Critique of the Theory of »Dependence« and of the »World Capitalist System« 1928

Ivan Vujačić

A Theory of the Stages of Growth: Paradigm or Tautology? 1944

Dušan Dinkić

The Strategy of Export in the Function of Development 1961

Contributions

Dušan Nikoliš

The Policy of the United States in Relation to the Nonaligned Countries towards the End of the Seventies 1986

Marko Atlagić — Damir Šargač

Functioning of the Delegate System in the Development of Socialist Self-management 2004

Hazër Susuri

Problems of Unemployment in the Socialist Autonomous Province of Kosovo 2017

Reviews 2027

A Register for 1982 2039

Digitized by Google

Aleksandar Fira

Socijalističko samoupravljanje i institucionalizacija

1. Odnos socijalističkog samoupravljanja prema institucionalizaciji je kompleksan i na teorijskom nivou i u životnoj realnosti, a tokom dosadašnje evolucije ispoljavao je dosta značajne razlike u pojedinim razdobljima. Naša nauka se ovim složenim odnosom bavila pretežno u okviru drugih tema, ali najčešće bez dovoljnog oslonca na dugoročnija i sistematskija empirijska istraživanja. Zbog toga, mada u literaturi ima pažnje vrednih teza na toj relaciji, još uvek je pred nama i izgrađivanje jednog logičnog hipotetičkog okvira neposrednog istraživanja i njegovo organizovano, u svim detaljima metodološki do kraja promišljeno realizovanje. Ovaj napis je okrenut nekim problemima vezanim za istraživanje odnosa socijalističkog samoupravljanja i institucionalizma, i to, pre svega, sa aspekta kojim se bave ustavno pravo i nauka o političkom sistemu.

Smatramo da je vrlo teško da se kratko, a naučno korektno definiše socijalističko samoupravljanje, ali nam se za naše razmišljanje čini sasvim prihvatljivom jedna opšta odredba koja pod socijalističkim samoupravljanjem podrazumeva sistem odnosâ među ljudima koji na osnovu društvene svojine udružuju svoj rad i upravljaju društvenim poslovima, ostvarujući tako svoje pojedinačne, zajedničke i opšte interese. Takva odredba socijalističkog samoupravljanja neposredno ne govori o njegovom odnosu prema insti-

Digitized by Google

tucionalizaciji, ali se on iz nje može izvući. Naime, pod odrednicom socijalističkog samoupravljanja, kao sistema društvenih odnosa, treba razumeti sve društvene relacije koje se u njemu i povodom njega uspostavljaju, bez obzira na to da li su one institucionalizovane ili nisu. Pri tom se mora odmah naglasiti da je reč o društvenim odnosima koji imaju različite kvalitete, to jest i društveno-ekonomske i društveno-političke, pa i ideološke.

U takvom pristupu izgleda sasvim logično da je odredba socijalističkog samoupravljanja kao »novog produkcionog odnosa« nedovoljna koliko i njegova odredba kao »generalnog načela političkog sistema«. U stvari, socijalističko samoupravljanje je i jedno i drugo, i stoga znatno »više od toga«. Možda bismo bili najbliže istini kada bismo zaključili da je socijalističko samoupravljanje osnovni princip društvenog uređenja društva prelaznog perioda, koje ostvaruje istorijske preduslove nastanka asocijacije slobodnih ljudi.

Shvatanje socijalističkog samoupravljanja kao sistema društvenih odnosa mora značiti da se pod njim podrazumevaju i društvena »statika« i društvena »dinamika«. Drugim rečima, socijalističko samoupravljanje se ne može razumeti ako se, pored identifikacije subjekata, ne utvrde i principi na osnovu kojih ti subjekti stupaju u međusobne odnose. Dakle, socijalističko samoupravljanje nije samo stanje, nego i proces. Ne čini nam se uputnim ni naučno korektnim izostavljanje bilo koga od ova dva bitna elementa. Ako bismo socijalističko samoupravljanje shvatili samo kao stanje, onda bismo došli do apsurdnog zaključka da je razvoj zapravo završen i da je, u najgorem slučaju, reč samo o nevažnim korekcijama. Ne bi se ništa manje pogrešilo ako bi se socijalističko samoupravljanje prihvatilo isključivo kao proces, mada bi greška bila drugačije prirode. U tom slučaju bi socijalističko samoupravljanje izgledalo kao imaginaran cilj, koji se nikada ne ostvaruje i za kojim čovečanstvo kaska kao napolitanski magarac za šargarepom. Naglašavanje da je socijalističko samoupravljanje i stanje i proces nije samo teorijsko-filozofskog značaja. U njemu je mogućno i potrebno potražiti kriterijum za razlikovanje pojava za koje se pretenduje da su samoupravljanje.

Nije nepoznato da je već više decenija, u izvesnom smislu čak od oktobarske socijalističke revolucije, samoupravljanje na »dnevnom redu« svetske istorije, u vrlo različitim oblicima i podsticano, odnosno nošeno krajnje različitim društvenim snagama. Mada se još uvek može sresti i dogmatsko-ignorantski odnos prema tim suštinski duboko različitim pojavama koji sve to objašnjava na ravni političke propagande, čak i podvaljivanja radničkoj klasi i radnim masama. Ali sve je više i stvarnog interesovanja nauke za razumevanje raznorodnih društvenih tendencija ka samoupravljanju. Da bi se to drugo, bar delom, postiglo, nužno je uvek ne samo opisivati stanje, nego i shvatiti proces. Ako bi se bilo šta od toga potcenilo, došlo bi se ili do prihvatanja normativnog kao stvarnog ili do nerazumevanja smisla realnosti. Zbog toga, kao što je neosnovano

Digitized by Google

ignorisati svaki značaj opredeljivanja za samoupravljanje (samoupravljačka opcija je, u stvari, već element političke realnosti), tako je i neshvatljivo takvu opciju izjednačavati sa realnošću.

Uostalom, opasnost da se pomešaju i izgube razlike između normativnog i stvarnog ugrožava svako proučavanje savremenog društva, a na svoj način i socijalističkog samoupravljanja. Sa aspekta za koji se opredeljuje ovaj rad ta opasnost je još više naglašena, jer je ustavno pravo deo normativne sfere, a i u nauci o političkom sistemu normativni element je snažno izražen. No u savremenom smislu ni ustavno pravo, a ni nauka o političkom sistemu ne mogu ostati normativne discipline. Marksistička misao obavezuje da se i u ovom slučaju ustanovi pravi odnos između norme i realnosti i da se upravo u svetlosti ovog odnosa procenjuje stvarna vrednost svakog institucionalnog rešenja.

2. Socijalističko samoupravljanje u našoj zemlji, pa i samoupravljanje uopšte, u samom svom nastanku ispoljava dosta jasno opredeljen odnos prema institucionalizaciji. Taj odnos je uslovljen karakterom institucionalizacije koja istorijski prethodi samoupravljanju. U uslovima našeg razvoja to je bilo posebno složeno i zato ta, u izvesnom smislu, ishodišna tačka evolucije zahteva poseban komentar.

Mada je danas u nauci sve manje sporno da se istorijski koreni socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji nalaze u socijalističkoj revoluciji, isto tako nema sumnje ni u to da je uvođenju samoupravljanja u naš ustavni poredak prethodilo razdoblje revolucionarnog etatizma, koje je sa samoupravljanjem moralo biti dijalektički negirano. Bitna karakteristika revolucionarnog etatizma[1], izražena u državnom rukovođenju privredom i društvom u celini, neizbežno je zahtevala visok stepen državne institucionalizacije svih društvenih odnosa. Ako se sa tog stanovišta posmatra naš razvitak u prvim posleratnim godinama, onda se mora konstatovati da je on upravo tako i tekao.

Početni koraci u razvoju samoupravljanja morali su postaviti na dnevni red i odnos prema tako nastaloj institucionalizaciji. Taj odnos je, saglasno antietatističkoj prirodi samoupravljanja, morao biti negativan. Drugim rečima, nastajući kao negacija etatističkog upravljanja privredom, a vrlo brzo i društvom kao celinom, samoupravljanje je moralo odbacivati i prevazilaziti etatističku institucionalizaciju. U izvesnom smislu, ova konstatacija izražava jedan od trajnih elemenata odnosa samoupravljanja i jednog vida institucionalizacije, mada je njeno puno značenje mogućno sagledati

[1] Za oznaku ovog razdoblja u razvoju naše zemlje u nauci se dosta često upotrebljavaju termini: administrativni socijalizam, narodna demokratija, država avangarde. Mada svaki od pomenutih termina ima za sebe određenu argumentaciju, mislimo da termin »revolucionarni etatizam« najbolje odgovara i poreklu i socijalno-istorijskoj usmerenosti ovakvog načina upravljanja privredom i društvom u našim uslovima.

Digitized by Google

tek u kontekstu svih drugih relevantnih elemenata. Upravo zato je neophodno vratiti se na same početke razvoja samoupravljanja.

Iako smo već istakli da se opredeljujemo za one stavove koji istorijske korene samoupravljanja nalaze još u socijalističkoj revoluciji i narodnooslobodilačkom ratu, još jedanput ističemo da se o samoupravljanju kao kategoriji ustavnog poretka sa razlogom može govoriti tek posle donošenja Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, 27. juna 1950. godine. Upravo je zato i drug Tito, prilikom donošenja tog zakona, sa razlogom istakao da je u pitanju jedan od najvažnijih zakona koji treba da znači ostvarenje autentičnog zahteva revolucionarnog marksizma da fabrikama upravljaju radnici. Donošenju Zakona je prethodilo formiranje radničkih saveta u izvesnom broju državnih privrednih preduzeća na inicijativu državno-političkog rukovodstva, koju su radnici svesrdno prihvatili.

U činjenici da razvoj samoupravljanja u našem ustavnom poretku počinje na osnovu usmeravane i centralizovano vođene državno-političke akcije ima jedan značajan element i za odnos samoupravljanja prema institucionalizaciji. Bitnu karakteristiku tog odnosa vidimo u sledećem: razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji nije rezultat stihije, niti je do njega došlo nekim spontanim samotokom. Upravo obrnuto, snaga koja je inaugurisala samoupravljačku opciju bila je KPJ; ona je u toj fazi razvoja svoju rukovodeću ulogu ostvarivala delujući pretežno preko državnog aparata. Taj moment omogućuje donošenje zaključka da je u našim uslovima KPJ bila odlučujući faktor u kreiranju samoupravljanja.

Iz tih konstatacija se, međutim, nikako ne može izvući generalni zaključak da je samoupravljanje mogućno oktroisati političkom akcijom potpuno nezavisno od društvene situacije u kojoj se ona vodi. Stvari su stajale sasvim drugačije. U samoj revolucionarnoj osnovi društva postojali su tokovi koji su zahtevali samoupravljačku orijentaciju, pa je upravo zato akcija KPJ, koja je značila njihovo potvrđivanje i oslobađanje prostora za njihovo delovanje, bila uspešna. Bez toga nikakva politička akcija ne bi mogla uroditi trajnim rezultatima.

U svetlosti svega toga čini nam se mogućnim postaviti tezu da socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji ne bi bilo bez odgovarajuće političke akcije KPJ, ali da ni akcija KPJ ne bi donela rezultate da u stvarnoj društveno-ekonomskoj bazi i političkoj klimi celokupnog društva nije bilo, bar u klici, onih elemenata koji su, oslobođeni etatističkih stega i ograničenja, bili pretpostavka samoupravljanja. Razume se, ne treba smetnuti s uma ni tadašnje idejno-političko i psihološko raspoloženje subjektivnih socijalističkih snaga, koje su, vodeći upornu borbu protiv Staljinovog pritiska i informbirovske kampanje protiv Jugoslavije, bile spremne na veliku društvenu promenu u smislu samoupravljanja, jer je ona označavala i istorijski raskid sa staljinističkim shvatanjem socijalizma, s jedne, i pružala mogućnost za afirmaciju autentičnih vredno-

Digitized by Google

sti sopstvene revolucije, s druge strane. Tako je sama ideja samoupravljanja, iako inaugurisana odozgo, od strane rukovodstva KPJ, relativno brzo prihvaćena od širih radnih i narodnih masa, jer im je otvarala perspektivu i mogućnost učestvovanja i vođenja društvenih poslova.

3. Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva je prvi zakonodavni akt na osnovu kojeg je uspostavljena prvobitna institucionalizacija samoupravljanja, koja će dosta dugo ostati nepromenjena. Sam Zakon, premda nije donet u proceduri predviđenoj za promenu Ustava, ustavno-pravno govoreći, bitno je menjao niz osnovnih odredaba Ustava FNRJ iz 1946. godine o društveno-ekonomskim odnosima. Budući da je tim zakonom bila dosta detaljno regulisana samoupravna struktura u privredi, ima razloga da se ukaže na njegove osnovne karakteristike, mada bi u jednoj specijalizovanoj pravnoj studiji bila opravdana analiza svih njegovih odredaba.

U tekstu Zakona se zapaža, pre svega, dosta kratka preambula, koja kao društveni cilj njegovog donošenja ističe postupno ostvarivanje upravljanja preduzećem od strane radnog kolektiva, a u skladu sa socijalističkim načelom »da društvenom proizvodnjom imaju upravljati sami proizvođači«, kao i razvitak »demokratskih načela narodnog samoupravljanja«. U osnovnim odredbama Zakona se ističe princip da svim državnim privrednim preduzećima upravljaju radni kolektivi. Sve vrste državnih privrednih preduzeća označavaju se kao »opštenarodna imovina«, čime se, doduše, pravnički neadekvatno, ali sa osloncem na sam tekst Ustava FNRJ, koji ima istu formulaciju, izražava napor da se idejno izađe iz državno-svojinskog koncepta na osnovu kojeg nije moguće razvijati samoupravljanje. Pored toga, utvrđeno je načelo da radni kolektivi upravljaju preduzećem »u ime društvene zajednice«, i to »u okviru državnog privrednog plana, a na osnovu prava i dužnosti utvrđenih zakonima i drugim pravnim propisima«. Za odnos tih prvih oblika samoupravljanja prema institucionalizaciji posebno je karakterističan stav u Zakonu koji izričito utvrđuje da radni kolektivi to upravljanje ostvaruju preko radničkih saveta i upravnih odbora. Na osnovu tog stava i dosta široke razrade prava i ovlašćenja ta dva organa samoupravljanja, moglo bi se zaključiti da je samoupravljanje kod nas započelo svoj razvoj kao proces uspostavljanja institucionalne strukture organâ samoupravljanja kao pretpostavke razvoja novih odnosa.

Karakteristično je da su u Zakonu u visokom stepenu razrađeni svi značajniji elementi vezani za formiranje i rad radničkih saveta i upravnih odbora, kao i da je naročita pažnja posvećena položaju direktora. Takav stav Zakona tada mogao bi se delimično objasniti činjenicom da se samoupravljanje tek uvodi i da u tom pogledu nema nikakvih iskustava. Međutim, kasniji razvitak će pokazati da taj stav ima i dublju teorijsku dimenziju, na koju

Digitized by Google

ćemo se vratiti. Za sada, samo u formi hipoteze, ističemo da je samoupravljanje očigledno odbacilo raniju etatističku institucionalizaciju, ali da mu nije tuđa institucionalizacija uopšte.

Ta prva institucionalizacija samoupravljanja uspostavlja organe koji, po suštini, jesu novi, ali su u pojedinim elementima zadržali i ne malo karakteristika nekih drugih, najčešće klasičnih organa. Tako, na primer, nema sumnje da je radnički savet, i po sastavu i po ovlašćenjima, suštinski nov organ, ali mnoge odredbe o načinu izbora, sednicama, odnosima prema upravnom odboru i direktoru podsećaju na rešenja koja su poznata u sistemu predstavničke demokratije, posebno u njegovoj parlamentarnoj varijanti. Tako se i moglo zaključiti da je radnički savet, po svom položaju, najsličniji mini-parlamentu, a da tradicionalnu funkciju mini-vlade dele upravni odbor i direktor. Bez obzira na teorijsku neodrživost tako grube komparacije, u njoj postoji jedan racionalan element. Pri tada postojećim uslovima, to jest u samoupravljanju dohotkom »po ostatku«, nije ni bilo moguće očekivati da već tada samoupravljanje potpuno i bez ostatka preko noći promeni osnovne društveno-ekonomske odnose i u preduzeću i u društvu u celini.

Zbog toga je stvarni proces promene započeo najpre izmenama u institucionalnoj strukturi. Uspostavljanjem novih organa i njihovih ovlašćenja započela je transformacija i suštinska demokratizacija procesa odlučivanja. Razume se da je cilj te transformacije bio promena društveno-ekonomskih odnosa. Time se uspostavlja jedan odnos između institucionalizacije kao elementa političko-pravne nadgradnje društva, i osnova društveno-ekonomskih odnosa, kao njihove baze, koji nije lišen i određenih protivrečnosti. Institucionalizacija, svakako, i ovde proističe, u krajnjoj liniji, iz društveno-ekonomskih odnosa i, budući da je bar načelno u tim odnosima negirana državna svojina, može se reći da je institucionalizacija sa tim u skladu. No u isto vreme se mora zaključiti da je samoupravna institucionalizacija otišla više napred od stepena u kojem se država stvarno povlačila iz regulisanja društveno-ekonomskih odnosa. Tu je, dakle, nastala jedna od situacija o kojoj su pisali još klasici marksizma, a ona upozorava na jedan od pravaca uticaja političko-pravne suprastrukture na društveno-ekonomsku osnovu.

Imajući sve to na umu, moglo bi se zaključiti da je institucionalizacija samoupravljanja u toj fazi bila stvarno jedan od najznačajnijih koraka u razvoju samog samoupravljanja kao društvenog odnosa. Mnogi su društveni razlozi zbog kojih se, kao osnovni i gotovo jedini akt ustanovljavanja i razvoja samoupravne institucionalizacije, pojavljuje zakon — dakle, akt države. Jedan od njih je, svakako, i još uvek nedovoljno iskustvo radničke klase u ostvarivanju samoupravljanja, pa i u stvaranju institucionalnih oblika u toj funkciji. No taj razlog sigurno nije odlučujući: on je, uostalom, vremenskog karaktera i relativno brzo mora biti prevaziđen. Mnogo je značajniji, i, u stvari, pravi razlog, neophodnost da se samoupravljanje na taj način zaštiti od mogućih uzurpacija i tehno-

Digitized by Google

birokratskih i grupno-svojinskih, što, dabome, nije moguće bez odgovarajuće zaštitne funkcije države.

U toj svetlosti se može zaključiti da prva institucionalizacija samoupravljanja u nas, mada izvorno ima državni karakter jer je propisuje zakon, ipak predstavlja, naročito u onim uslovima, bitan korak napred u razvoju samoupravnih odnosa. Pojavljuje se, u stvari, odnos koji će trajnije oblikovati ulogu države u socijalističkom samoupravljanju. To je odnos u kojem je, metaforično rečeno, osnovna uloga države da pripremi sopstveno odumiranje. Ali kasnije će se videti da taj odnos nije ni jednostavan niti se lako ostvaruje.

4. Zakon iz 1950. godine je stvarno, pa i pravno, otvorio fazu bitnog menjanja celokupnog ustavnog poretka. To je relativno brzo i ostvareno jednim posebnim načinom ustavne revizije koja je usledila 1953. godine donošenjem Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja i saveznim organima vlasti, te odgovarajućim ustavnim zakonima u republikama, odnosno novim statutima u autonomnim jedinicama. Ti akti predstavljaju i prvo formalno, ustavno-pravno regulisanje samoupravljanja i stoga imaju određen uticaj na njegovu institucionalizaciju.

Ustavni zakon iz 1953. godine pristupa samoupravljanju na način koji se razlikuje od načina koji je došao do izražaja u zakonu iz 1950. godine. Samoupravljanje se u njemu tretira sa težnjom da se odredi njegova sadržina, i to posebno u privredi, a posebno u opštini, gradu i srezu. Pri tom je samoupravljanje dosta jasno postavljeno kao lično, odnosno kolektivno pravo proizvođača, odnosno građanina, pa se o oblicima institucionalizacije kroz koje se ono ispoljava govori u tom kontekstu.[2] Polazeći od toga, bilo je neizbežno da se samoupravljanje tretira u celini društveno-ekonomskog i političkog sistema, pa je Ustavni zakon među osnove društvenog i političkog sistema uvrstio društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje proizvođačâ u privredi i samoupravljanje radnog naroda u opštini, gradu i srezu.[3] Stavljanje samoupravljanja i društvene svojine u same osnove ustavnog poretka jeste celovita orijentacija, čiju je vrednost potvrdilo vreme, a u ustavnosti naše zemlje ona je značila teorijsku demarkaciju, kako prema buržoaskoj ustavnosti tako i prema ustavnosti administrativnog socijalizma.

Ustavni zakon na poseban način utvrđuje sadržinu samoupravljanja proizvođačâ u privredi i samoupravljanja radnog naroda u opštini, gradu i srezu[4], navođenjem niza posebnih prava i dužnosti koje samoupravljači, odnosno njihovi organi imaju. Garancije date u navedenim odredbama stipulirane su tako da ih je već tada ustavno-pravna i politička teorija počela smatrati novim pravom

[2] Članovi 6. i 7. Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja i saveznim organima vlasti.

[3] Član 4. Ustavnog zakona.

[4] Članovi 6. i 7. Ustavnog zakona.

Digitized by Google

čoveka — pravom na samoupravljanje. Po svojoj sadržini, to pravo u oba oblika, i kao pravo građanina na samoupravljanje i kao pravo proizvođača na samoupravljanje, neposredno pominje već nastalu samoupravnu institucionalizaciju i time je na svoj način konstitucionalizuje. Inače, u tekstu Ustavnog zakona nema dalje neposredne razrade samoupravne institucionalizacije.

Istorijski su Ustavnom zakonu, pa čak i Zakonu iz 1950. godine, prethodile prve mere decentralizacije, koje su donošenjem Ustavnog zakona dobile snažne impulse. U ustavnim zakonima se u tom trenutku decentralizacija pojavljuje kao početna tendencija proširivanja kruga prava i dužnosti republika, ali je već tada neizbežno postavila na dnevni red i teorijsko pitanje odnosa između samoupravljanja i decentralizacije.

Ukazivanje na ovu istorijsku povezanost samoupravljanja i decentralizacije u nas nikako ne bi smelo odvesti u, nekada u inostranstvu vrlo raširenu, simplifikaciju koja samoupravljanje svodi na decentralizaciju. Decentralizacija i pojmovno, a u najvećem do sad poznatom broju slučajeva i istorijski, znači preraspodelu vlasti, odnosno društvene moći u korist nižih i lokalnih organa, ali ostaje, po pravilu, u okviru istotipne strukture i ne menja karakter same vlasti. Međutim, samoupravljanja nema ako ono ne znači proces prevazilaženja političke vlasti drugim sistemom odnosa među ljudima i drugim principom upravljanja društvenim poslovima. Upravo zbog toga će ta principijelna razlika, prema kojoj se, uslovno govoreći, decentralizacija smatra kvantitativnom, a uvođenje samoupravljanja kvalitativnom promenom, imati trajan značaj i za razumevanje istorijskog procesa i za teorijsku ocenu savremenog stanja.

U širem smislu reči, moglo bi se istaći da uvođenje veća proizvođača u skupštine svih nivoa, od opštine do federacije (do kojeg, takođe, dolazi na osnovi Ustavnog zakona), predstavlja element neposredne ustavne institucionalizacije samoupravljanja. Štaviše, ono je u isto vreme začetak prevazilaženja dualizma, koji u celini političkog sistema nastaje između političke vlasti i samoupravljanja od samog njegovog uvođenja. Veća proizvođača su ustavno postavljena tako da više i neposrednije izraze interese i potrebe samoupravljačâ u privredi u celini skupštinskog sistema i treba reći da su ona nesumnjivo doprinela daljoj afirmaciji i širenju samoupravljanja. Nisu ostvarena sva očekivanja vezana za njihovo uvođenje, pre svega zbog toga što se nije razvila ona njihova funkcija u kojoj je trebalo da se ona pojavljuju i kao svojevrsni teritorijalni radnički saveti. Pa ipak, sudelovanje veća proizvođača u donošenju skupštinskih odluka o nizu najznačajnijih pitanja istovremeno je utiralo i put postepenom razvoju samoupravne komponente skupštinskog sistema, ali je ukazivalo i na ograničenost ovakvog institucionalnog izražavanja socijalističkog samoupravljanja, pa i na potrebu njegovog prevazilaženja.

Za ustavnu institucionalizaciju samoupravljanja u celini, sa ove istorijske distance, može se sasvim sigurno zaključiti da je

Digitized by Google

reč o prvim, ali izuzetno značajnim koracima u ostvarivanju ustavnosti socijalističkog samoupravljanja. Isto tako, izvesno je da bi danas kritičko ocenjivanje pojedinih dometa u tome pokazalo brojne nedorečenosti, slabosti, pa i lutanja.[5] U okviru ovog napisa u takvu analizu ne ulazimo, već samo ostajemo na konstataciji da je ta faza razvoja jasno istakla duboku vezu između samoupravljanja i celokupne ustavne institucionalizacije i da će ubuduće razvoj samoupravnih društvenih odnosa biti u konstantnom odnosu interakcije sa ustavnom institucionalizacijom. Ta interakcija nije, kako to mnoge situacije pokazuju, odnos apsolutnog sklada, nego i sukobljavanja. Institucionalizacija u određenim situacijama podstiče i omogućava razvoj samoupravljanja, kao sistema odnosa i društvenog procesa, a u određenim ga ograničava i ometa. Za fazu o kojoj smo nešto više rekli moglo bi se zaključiti da je tipična za početnu situaciju. Međutim, istovremeno se mora dodati da sama institucionalna rešenja nose u sebi snažne uticaje ranije institucionalne strukture, kako parlamentarne predstavničke demokratije, koja je izražavala privatno-svojinski, tako i administrativnog socijalizma, koji je izražavao državno-svojinski monopol. Zato se i ne može reći da je tadašnja ustavna institucionalizacija u celini bila samoupravna, iako je to po svojoj osnovi, a još više po svom usmerenju, već postajala.

5. Za praćenje evolucije odnosâ koje smo stavili u središte našeg razmatranja prelomni značaj ima 1963. godina kada se donošenjem novih ustava ne samo otvara nova faza u razvoju socijalističke Jugoslavije, nego i odnosi između samoupravljanja i institucionalizacije postaju jedno od osnovnih ustavnih pitanja. Upravo zbog toga Ustav iz 1963. godine predstavlja još značajniju demarkaciju u odnosu na predsamoupravljačku ustavnost. To se nagoveštavalo već u političkoj elaboraciji njegovog pripremanja, kada je istaknuta i teza da Ustav socijalističke samoupravne Jugoslavije nije samo »najviši zakon zemlje i obaveza svih i svakoga«, već istovremeno i »povelja socijalističkog samoupravljanja«. Drugim rečima, Ustav iz 1963. godine je već izražavao težnju ka izgrađivanju specifične ustavnosti socijalističkog samoupravljanja i time nudio trajni model osnovnog razrešenja odnosa samoupravljanje—institucionalizacija.[6]

Već u svojim Osnovnim načelima, koja su inače novost u ustavnoj sistematici, Ustav iz 1963. godine na istorijski nov način definiše jugoslovenski socijalizam i u njegove bitne odrednice uvršćuje društvenu svojinu i samoupravljanje. Od posebnog je značaja prevazilaženje svojinsko-pravnog monopola u osnovnim ustavnim premisama i izražavanje jedinstva samoupravljanja i društvene

---

[5] O tome vidi šire: A. Fira, *Razvoj socijalističkog samoupravljanja u SFRJ*, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1981.

[6] O opštim karakteristikama ovog Ustava vidi: A. Fira, *Ustavni razvitak socijalističke Jugoslavije*, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1977.

Digitized by Google

svojine. U istom delu Ustava se, mada još nekonsekventno, prevazilazi i ranije ustavno priznata različitost samoupravljanja[7] sve jasnije ispoljavanim naporom za jedinstvenim konceptom, koji, doduše, ne isključuje različite pojavne oblike, ali izražava identičnu društvenu suštinu. Postalo je, dakle, očigledno da samoupravljanje mora biti jedinstven sistem društvenih odnosa i jedinstven proces, čiji je istorijski smisao oslobođenje čoveka, a osnova oslobođenje rada.

Međutim, ako bi se moglo reći da nestaje, bar iz ustavne regulative, kvalitativno razlikovanje različitih »vrsta« samoupravljanja — mada ni to nije učinjeno potpuno konsekventno i u svim delovima ustavnog teksta, — nastaje i zaoštrava se jedna druga protivurečnost koja odlikuje celokupni tadašnji ustavni sistem. To je već pomenuti dualizam, koji je naročito očevidan u sferi političkog sistema između novih neposredno samoupravnih elemenata i institucionalne strukture političke vlasti, koja je još pretežno, ne samo teorijski, već i po svojim dejstvima, ostala u okvirima posredne i predstavničke demokratije, što je neizbežno, i u istorijskom i u društveno-političkom smislu, predstavljalo objektivni limit razvoja samoupravljanja.

Ustav iz 1963. godine nastavlja liniju konstitucionalizacije, sada još većeg broja, za samoupravljanje važnih elemenata. Tu su, pored kompletnije i konsekventnije razrade prava proizvođača na samoupravljanje[8], te prava građanina na samoupravljanje[9], i kvalitativan napredak u tretiranju društvene svojine kao neodvojive osnove samoupravljanja, odnosno samoupravljanja kao njenog osnovnog izraza i posledice. U tom pogledu se može reći da je već tada u osnovi sagledan koncept prevazilaženja svakog svojinskog prava, mada sve neophodne, ni društveno-ekonomske ni ustavno-pravne konsekvence, nisu iz toga izvučene.

Prevazilaženje striktnog razdvajanja samoupravljanja na tri »vrste«, iako je idejno izraženo, analiza ustavnog teksta u celini ipak upućuje na to da se samoupravljanje ustavno tretira pretežno kao deo političke sfere i kao osnovno načelo političkog sistema. Na toj liniji je i bitno nova dimenzija, koja se prvi put i pojavljuje u našoj ustavnosti, a u kojoj se samoupravljanje i ustavno povezuje sa društveno-političkim organizacijama i sferom slobodnog društvenog organizovanja uopšte. Za to su posebno karakteristične odredbe o SKJ i SSRNJ u Osnovnim načelima Ustava iz 1963. godine. Treba reći da su one i danas, sa manjim izmenama, važeći ustavni tekst.

Najveće novine u ustavnoj institucionalizaciji samoupravljanja donosi Ustav iz 1963. godine u pogledu oblika ostvarivanja samoupravljanja u društvenom radu utvrđujući kao univerzalni i najznačajniji oblik i okvir radnu organizaciju. Radna organizacija je

[7] Podsećamo na raniju podelu na samoupravljanje proizvođača, samoupravljanje u opštini, društveno upravljanje u javnim službama.

[8] Član 9. Ustava SFRJ iz 1963. godine.

[9] Član 34.

Digitized by Google

samostalna i samoupravna, ima poseban ekonomsko-pravni subjektivitet, a odgovorna je za ekonomski i društveno celishodno upravljanje i raspolaganje delom društvene svojine. Mada su načelno sve radne organizacije u istom društveno-ekonomskom položaju, Ustav iz 1963. godine još, ne samo terminološki, pravi razliku između privrednih organizacija i ustanova, odnosno drugih organizacija. Drugim rečima, korak po korak se i na normativnom planu ostvaruje integracija samoupravljanja u jedinstven sistem, čak i u društvenom radu. U pogledu širih oblika samoupravnog organizovanja u radu u Ustavu iz 1963. godine ostaje se samo na načelnoj postavci, što je stvarno izražavalo preovlađujući uticaj države u koncentraciji sredstava i u životnoj realnosti i na idejnom planu.

Novo je, takođe, direktno ustavno određivanje oblikâ u kojima se u radnoj organizaciji ostvaruje samoupravljanje radnikâ. Tu je, pre svega, izričita ustavna obaveza da se organizacija, rad, a i upravljanje moraju postaviti tako »da omoguće da radni ljudi na svakom stupnju i u svim delovima radnog procesa koji predstavljaju celinu što neposrednije odlučuju o pitanjima rada, o uređivanju međusobnih odnosa, raspodeli dohotka i drugim pitanjima svog ekonomskog položaja, obezbeđujući istovremeno najpovoljnije uslove za rad i poslovanje radne organizacije kao celine«[10]. Svi radni ljudi u jednoj radnoj organizaciji čine radnu zajednicu, a Ustav utvrđuje njihovu ravnopravnost u ostvarivanju samoupravljanja.

Istim ustavnim aktom se prvi put konstitucionalizuje postojanje radničkog saveta, upravnog odbora i direktora u svakoj radnoj organizaciji, a zakon i statut same radne organizacije mogu predvideti i postojanje posebnih nadzornih, stručnih i drugih organa. Radnički savet je, nesumnjivo, najvažniji organ upravljanja radnom organizacijom, a njegova nadležnost je da »utvrđuje statut i druge opšte akte, utvrđuje planove i programe rada i razvoja radne organizacije i odlučuje o drugim opštim pitanjima«[11]. Radnički savet biraju neposredno svi zaposleni, a u malim kolektivima funkciju radničkog saveta vrše svi radni ljudi. Za upravni odbor je rečeno da odlučuje o poslovanju radne organizacije, a bira ga radnički savet ili kolektiv. U izuzetno malim radnim organizacijama može se odrediti da svi radnici vrše funkciju upravnog odbora. Mandat članova radničkog saveta traje dve godine, a upravnog odbora godinu dana, se ograničenjem reizbornosti posle dva uzastopna mandatna perioda u oba slučaja.

Naročita pažnja je posvećena direktoru koji »rukovodi poslovanjem radne organizacije, izvršava odluke radničkog saveta i drugih organa upravljanja i zastupa organizaciju«[12]. Naglašena je samostalnost direktora u obavljanju funkcije, njegova odgovornost pred organima upravljanja u radnoj zajednici, kao i odgovornost pred društvenom zajednicom za zakonitost rada i ispunjavanje od-

[10] Član 10. Ustava SFRJ iz 1963. godine.
[11] Član 92.
[12] Član 93.

Digitized by Google

ređenih obaveza radne organizacije. Direktora imenuje, na osnovu javnog konkursa, radnički savet, a na predlog konkursne komisije koja je sastavljena od predstavnikâ radne organizacije i društveno-političke zajednice. Za radne organizacije koje vrše delatnost od posebnog društvenog interesa može se propisati i drugačiji način imenovanja direktora; u praksi ga najčešće imenuje društveno-politička zajednica ili se to čini uz njeno potvrđivanje. Za direktora nema ograničenja reizbornosti, a uslovi njegovog razrešenja od strane radničkog saveta utvrđuju se zakonom.

Vrlo je zanimljivo ustavno rešenje u pogledu otklanjanja i rešavanja sporova između delova radne organizacije i organizacije kao celine i radne organizacije i društveno-političke zajednice, što se poverava posebnoj arbitraži. Treba reći da nije postojala razvijena praksa koja bi ukazivala na stvarni značaj ove odredbe, ali je vredno da se i ona zabeleži.

Velika pažnja je posvećena statutu radne organizacije, koji predstavlja osnovni dokument kojim se samoupravno uređuju odnosi u radnoj organizaciji, pa je on stoga i osnovni izvor samoupravnog autonomnog prava kao suštinski novog integralnog dela našeg pravnog sistema. Iako u Ustavu iz 1963. godine nisu šire razrađeni oblici ličnog izjašnjavanja u samoupravljanju, zakoni i statuti u toj funkciji pominju zborove radnih ljudi, što je dosta čest slučaj, i referendum, znatno ređi. Ustavna terminologija za ovakve oblike, u to vreme, upotrebljava termin »neposredno upravljanje«, a teorijske interpretacije ih nazivaju i »neposrednim samoupravljanjem«. Mada smatramo da je na idejno-teorijskom planu u suštini prevaziđena veštačka podela na »posredno« i »neposredno« samoupravljanje, ipak ističemo jedan element koji je bitan za pravo određivanje prema problemima posredne i neposredne demokratije. Pravi kriterijum za razlikovanje nije, niti može biti tehnika odlučivanja, mada ona nije nevažna, već politički odnos koji se tu uspostavlja. Zbog toga i ponavljamo tezu da samoupravljanje nikada ne može biti u tom smislu posredno, jer to, zapravo, znači da ga i nema.

Zadržali smo se na širem prikazivanju samo dela ustavne institucionalizacije samoupravljanja, i to onog koji je i u našem ustavnom razvitku, a i u svetskoj ustavnosti, po svojim bitnim svojstvima nova pojava. Naime, ustavi se u načelu zadržavaju na regulisanju osnovnih društveno-ekonomskih odnosa, a u njih, po pravilu, nisu uključeni organizacija i funkcionisanje osnovnih ćelija društvene reprodukcije. Socijalističko samoupravljanje je tu i teorijski zahtevalo drugačiji pristup, jer se ono ni pojmovno ne može izvesti iz »ustupljene« vlasti od države, već se samo država može pojaviti kao funkcija samoupravljanja. Otuda u socijalističkom samoupravljanju konstitucionalizacija niza odnosa u samoj osnovi društva, koja je, i teorijski i istorijski, neminovna. Uostalom, to je jedna od najznačajnijih garancija obezbeđenja novih društvenih odnosa. Kasniji razvoj, a naročito neki elementi u savremenoj društvenoj situaciji, pokazuje da ovakav pristup nije lišen i nekih opas-

Digitized by Google

nosti, koje se, ako se previde, lako mogu pretvoriti u svojevrsne zamke normativizma.

Reč je o pojavi koja se zapaža još u Ustavu iz 1963. godine, ali je mnogo izrazitija u sadašnjem Ustavu, a sastoji se u bitnom proširenju obima ustavnog, pa i uopšte pravnog regulisanja. To proširenje obima, čak i kad je u svakom slučaju do detalja dobro odmereno (a to u protivurečnoj stvarnosti nije moguće), uvek u sebi nosi potencijalnu opasnost da se proširi i na odnose koji po svojoj suštini nisu podobni da budu predmet pravnog normiranja. Nije retko da se pri tom napravi i klasična greška i norme projektuju toliko daleko od stvarnih uslova da su neostvarljive ili, pak, da se padne u »slatku zamku« zamene datog sa zadatim. S druge strane, širenje kruga ustavnog regulisanja, koliko je doprinosilo učvršćivanju samoupravljačkog usmerenja u samoj osnovi društva, izazivalo je i izvesne teškoće koje su se javljale kao prepreka bržem preduzimanju nekih zahvata koje je razvoj zahtevao.

6. Proces ostvarivanja Ustava iz 1963. godine je izuzetno brzo aktuelizovao jedno pitanje, koje je inače trajno postojalo. Reč je o kompleksu odnosa između samoupravljanja i jugoslovenskog federalizma, to jest međunacionalnih odnosa uopšte.

Verovatno da ne treba posebno dokazivati da je u našim uslovima određena veza između samoupravljanja i međunacionalnih odnosa uvek postojala. Ipak, da samo podsetimo da i socijalističko samoupravljanje i novi međunacionalni odnosi, zasnovani na priznavanju i primeni prava narodâ na samoopredeljenje i ravnopravnosti narodâ i narodnosti, imaju istu ishodišnu tačku — socijalističku revoluciju. Međutim, to isto istorijsko ishodište, kao jedan od determinišućih faktora razvoja, bilo je dosta dugo nedovoljno uvažavano. I pored svog velikog uticaja, ono nije automatski predodredilo i potpunu sinhronizovanost u razvoju ovih kategorija našeg sistema. Štaviše, razvoj samoupravljanja i federalizma je u izvesnim momentima pokazivao i karakteristične protivurečnosti koje je vredno zabeležiti, ne samo zbog istorije. Naime, mišljenja smo da ni u budućem razvoju nije isključeno postojanje takvih, odnosno drugačijih protivurečnosti, a izvesni elementi ukazuju na to da neke protivurečnosti ovakve prirode postoje i u sadašnjoj fazi.

Smatramo da ilustrativni primer za protivurečnosti u prošlosti, na koje smo ukazali, predstavlja evolucija Veća naroda u Skupštini Jugoslavije. Veće naroda kao institucionalni izraz primene federativnih odnosa u saveznoj strukturi vlasti, i kroz to ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, odnosno republika i autonomnih pokrajina, postoji od 1946. godine kao dom potpuno ravnopravan sa tadašnjim Saveznim većem. U 1953. godini Veće naroda nestaje iz strukture Savezne skupštine kao samostalan dom i pretvara se u faktor vetirajućeg karaktera, koji vrlo retko stupa u funkciju. Takvo institucionalno rešenje protivureči opštem trendu demokratizacije društva, koja je bila i

Digitized by Google

uslov i posledica daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Tu protivurečnost vidimo u činjenici da je razvoj samoupravljanja neizbežno morao značiti i otvaranje mogućnosti za afirmaciju pluralizma interesa, pa, prema tome, i razlika u interesima pojedinih republika, odnosno pokrajina. Iz toga se i može zaključiti da samoupravljanje stvara objektivne društvene preduslove za razvoj i dosledniju primenu federativnog principa, i to na temelju afirmacije nacionalne ravnopravnosti, ne samo kao političko-pravne kategorije, već sve više kao realnog društvenog i, pre svega, društveno-ekonomskog odnosa. Nema potrebe ni dokazivati da je takvom razvoju bilo suprotno slabljenje jedne od značajnih garancija federalnog principa u strukturi savezne vlasti. Zato nije ni čudno da je usavršavanje ustavnog sistema sredinom šezdesetih godina i započelo sa promenama u položaju Veća naroda.

Na ovaj primer smo ukazali da bismo potkrepili upozorenje da je uvek neophodno obezbediti određenu sinhronizovanost u razvoju celine ustavnog sistema, vodeći računa o funkciji njegovih pojedinih delova. Isto tako, danas nije potrebno šire obrazlagati da je reč o složenom procesu koji se uvek mora sagledavati u konkretnim uslovima koji su u načelu jedinstveni, odnosno neponovljivi.

Sve te suprotnosti koje su razvojem prevaziđene, kao i one koje postoje ili će nastati, a koje treba prevazilaziti, ne dovode u pitanje jednu od osnovnih teza koja trajno važi za odnose između socijalističkog samoupravljanja i federalizma u nas. Polazeći od istorijskog smisla socijalističkog samoupravljanja, kao procesa sveobuhvatnog oslobođenja čoveka i rada, mora se zaključiti da to oslobođenje znači svaku ličnu, pa, razume se, i nacionalnu slobodu i ravnopravnost. Naš federalizam, zasnovan na pravu narodâ na samoopredeljenje i na ravnopravnosti narodâ i narodnosti, mora imati isti istorijski smisao i suštinu. Otuda između socijalističkog samoupravljanja i federalizma u našim uslovima ne samo da ne sme postojati odnos uzajamnog isključivanja, već se mora razvijati sve veća povezanost i međusobna uslovljenost.

Suprotnosti je bilo, ima ih i biće ih samo kada se u društvenim odnosima pojave poremećaji koji dovode do toga da se gubi iz vida kompletnost tih odnosa. Jugoslavija je federacija koja i u svetskim razmerama ima gotovo najviši stepen samostalnosti svojih konstitutivnih činilaca i vrlo preciziran i razrađen mehanizam i politiku, koja neprekidno vodi računa o svim vidovima nacionalne ravnopravnosti. Ali se ne sme zaboraviti da je Jugoslavija društvo sa jedinstvenim društveno-ekonomskim uređenjem i jedinstvenim osnovama društveno-političkog sistema. Dakle, u njoj ne može biti osam vrsta socijalizama, osam tipova samoupravljanja, osam oblika društvene svojine.

U određenim istorijskim situacijama, koje nisu nepoznate, pa ni u savremenim tokovima na pojedinim pitanjima, sticao se utisak da se gubi iz vida činjenica da naš federalizam nije oblik podele, već oblik ujedinjavanja uz puno poštovanje posebnosti i

Digitized by Google

ravnopravnosti svih subjekata, pa je tendencija republičkog i pokrajinskog zatvaranja nalazila pogodno tle za svoj razvoj. U nizu aktuelnih i prošlih primera pokazalo se da to nikad nije doprinosilo stvarnom razvoju samoupravljanja, već ga je bitno ograničavalo. U takvim uslovima, umesto samoupravljanja, razvijali su se decentralizovani etatizam i birokratizam, a umesto stvarnog jačanja zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, koja je uslov njihove samostalnosti i egzistencije, nacionalna zatvorenost i nacionalizam. Isto tako, ignorisanje federativnog principa, odnosno neuvažavanje nacionalne ravnopravnosti, takođe nikada nije doprinosilo stvarnom razvoju samoupravljanja, već je u ovom ili onom obliku nudilo unitarističko-centralistički etatizam.

Na osnovu dosadašnjeg razvoja, a i elemenata savremene situacije, mora se zaključiti da je veza između samoupravljanja i federalizma, sa svim svojim karakteristikama, trajno obeležje našeg društvenog sistema, a pojave i problemi koji niču i postoje u toj oblasti moraju biti stalan predmet pažnje i akcije svih organizovanih subjektivnih snaga društva.

7. Proces usavršavanja ustavnog sistema, preko ustavnih amandmana (razdoblje 1967—1971. godine), u pogledu odnosâ koji su predmet našeg razmatranja, doneo je i nove konceptuološke elemente, ali je pokazao i izvesna kolebanja koja vredi zabeležiti. Utoliko pre što nije reč o pojavi koja ima samo istorijski značaj.

U grupi ustavnih amandmana iz 1968. godine bio je i amandman XV, koji je utvrđivao da radni ljudi u radnim organizacijama sami određuju o kojim pitanjima će odlučivati ličnim izjašnjavanjem, a koja će poveriti radničkom savetu ili drugim inokosnim ili kolegijalnim organima koje bira radnički savet. Prema tome, sami radni ljudi određuju koji organi upravljanja postoje (izuzev radničkog saveta čije postojanje tekst amandmana pretpostavlja), utvrđuju delokrug njihovog rada, sve što je vezano za njihov izbor i razrešenje i slično. Time je izvršena svojevrsna dekonstitucionalizacija unutrašnjih odnosa samoupravljanja, pozivanjem na težnju da samoupravljanje mora značiti i pravo na samoorganizovanje, u konkretnom slučaju pravo na samoizbor organizacionih oblika i njihove sadržine. Pravilnost te teze je potvrđivana vrlo raširenom kritikom upravnih odbora, za koju je bilo dosta osnova u društvenoj praksi. Ali, bez obzira na to šta se ustavnom reformom nameravalo postići, praksa je brzo dovela do slučajeva koji su, izvesno je, bili neželjeni i nenameravani. Uz zadržavanje samoupravne forme tehnobirokratske snage u radnim organizacijama, obilato potpomognute nacionalističkim i liberalističkim snagama u društvu, u nizu radnih organizacija iskoristile su amandman XV da uz pomoć poslovnih odbora, sastavljenih na tehnobirokratskoj osnovi, i posredstvom ogromnih ovlašćenja direktora potpuno liše svake sadržine samoupravne organe i u potpunosti prigrabe celokupnu materijalnu i političku moć. Takva tendencija je zahtevala najširu i najodlučniju druš-

Digitized by Google

tvenu akciju (poruke Drugog kongresa samoupravljača, Rezolucija Savezne skupštine, Pismo Izvršnog biroa i Predsedništva SKJ) i takva akcija je tek uoči donošenja sledeće grupe ustavnih amandmana (1971. godine) uspela da suzbije pomenute negativne tendencije.

Događaji do kojih je došlo u okviru primene amandmana XV, ali i sama sadržina amandmana, posebno njeno obrazloženje, aktuelizovali su temu koja je bila stalno prisutna, mada potisnuta i u teoriji i u praksi, a njoj je posvećen i ceo ovaj napis. Utoliko pre što je samoupravljanje već tada prevazišlo početne oblike i, očigledno, našlo se na jednoj od svojih velikih istorijskih raskrsnica. Pitanje na koje se moralo odgovoriti, i načelno i praktično, ponovo je bilo — odnos između socijalističkog samoupravljanja i institucionalizacije.

Iskustvo je potvrdilo raniju tezu, kojom smo i započeli naš rad, da socijalističko samoupravljanje nije stihijski i spontani proces, ali se i ne ostvaruje nekim automatizmom. Iz toga je morao proisteći zaključak da samoupravljanju nije tuđa svaka institucionalizacija. Baš kao i na svojim prvim koracima, socijalističko samoupravljanje je moralo prevazilaziti takvu institucionalizaciju koja ima isključivo državni karakter i koja se svodi na političko posredovanje i otuđenje. Ali prevazilaženje klasične državne institucionalizacije, očigledno, ni tada nije smelo značiti odbacivanje institucionalizacije uopšte, već promenu njenog karaktera i postepeni nastanak nove, po svojoj suštini, neposredno-samoupravne institucionalizacije. Isto tako, i u tom razdoblju i u doglednoj budućnosti, ostala je aktuelna ona funkcija institucionalizacije samoupravljanja u našim uslovima koja je značila obezbeđenje određenog stepena zaštite odnosâ koji se institucionalizuju, zbog čega su značajnu ulogu u tome morali zadržati i ustav i zakon.

Stav da je socijalističkom samoupravljanju neophodna određena institucionalizacija mora, upravo danas, i to zbog tendencija koje su stalno izražene u sve širim razmerama, da bude praćen i jednim izuzetno aktuelnim upozorenjem. Potreba samoupravne institucionalizacije nikako ne bi smela celokupno samoupravljanje svesti na njegove institucionalne oblike. Ne sme se zaboraviti da je socijalističko samoupravljanje u suštini sistem društvenih odnosa i društveni proces i da je njegova institucionalizacija samo onda društveno opravdana ako je adekvatna funkcija tih odnosa i procesa. Ti odnosi i procesi moraju i danas, i za dogledno vreme, imati određenu institucionalnu formu, čiji značaj nije samo u jačem razgraničavanju socijalističkog samoupravljanja od drugih odnosa i u njegovoj zaštiti. Institucionalizacija samoupravljanja je neophodno sredstvo racionalizacije procesa odlučivanje, pa, prema tome, treba da bude i doprinos društvenoj efikasnosti celokupnog samoupravnog sistema. To naročito danas treba naglašavati, jer više nema sumnje u to da je potpuna afirmacija samoupravljanja mogućna jedino ako se ono, pored svoje

Digitized by Google

slobodarske i duboko humanističke suštine i ciljnog opredeljenja, potvrdi i kao najracionalniji sistem društvene organizacije.

Prirodna posledica takvog pristupa samoupravnoj institucionalizaciji jeste i već tada izrečena konstatacija, koja ni danas nije izgubila od svoje aktuelnosti, da samoupravljanje zahteva vrlo razvijena »pravila igre«. Ta »pravila« moraju sadržati niz prethodno utvrđenih principa koji će omogućiti da pozicija svakog samoupravljača u celom samoupravnom procesu bude unapred određena i jasna. Ta »pravila« su nužan deo institucionalizacije, a i zahtevaju složen i stabilan mehanizam koji obezbeđuje njihovo poštovanje.

U promenama koje se zbivaju u karakteru institucionalizacije, to jest njenog transformisanja iz državne u samoupravnu, sigurno jednu od najvažnijih spona čine subjekti koji institucionalizaciju kreiraju. To sve manje treba da budu klasični državni organi, a sve više samoupravno organizovani radnici i radni ljudi. Takođe se mora menjati i sam proces nastajanja određenih institucionalnih rešenja. Određena rešenja u samoupravnoj institucionalizaciji ne bi smela nastajati kao rezultat nametanja volje jačega, već bi, po svojoj suštini, morala predstavljati sporazum ravnopravnih subjekata. Najzad, na samoupravnu institucionalizaciju se mora odnositi i pravilo da se ona poštuje i ostvaruje autonomno i svesno, a ne heteronomno i uz prinudu.

U vreme pojave amandmana XV, pa i danas, postoji, a tako će biti i u doglednoj budućnosti u našem društvu, određeni dualizam institucionalizacije. Pored samoupravne institucionalizacije, i dalje postoji i ona državna. Složeni odnosi koji tu nastaju predstavljaju upravo čvor, odnosno jednu od neizbežnih »žarišnih tačaka« svake analize i pređenog puta i savremenog stanja.

8. Celokupno prethodno iskustvo, praksa koja se više nije mogla zadovoljiti parcijalnim popravkama, već je tražila suštinski nov samoupravni sistem, bili su pretekst ustavnih promena 1971—1974. godine. Rešenja do kojih je tada došlo osnov su i ustavno-pravni okvir sadašnjih kretanja i njihovo kompleksno razmatranje daleko prevazilazi okvir ovako parcijalne studije. No, budući da je osnovano pretpostaviti poznavanje svih osnovnih ustavnih rešenja (mada ono nikako ne obezbeđuje od različitih, ne retko i potpuno kontroverznih interpretacija), moguće je ograničiti razmatranja na markiranje samo onih elemenata koji su relativno novi i imaju neposredniji značaj za našu temu.

Tu registrujemo, pre svega, da se na znatno kompetentniji, naučno i politički precizniji način ustavno definišu društveno-političke zajednice. U pitanju je, inače, vrlo složen kompleks koji se mora posebno proučavati, pa ga ovde možemo samo naznačiti. Pojam društveno-političke zajednice, kao onaj oblik teritorijalno organizovanog društva u kojem se, pored elemenata političke vlasti (po kvalitetu različite na različitom nivou), nalaze i elementi samoupravljanja, javlja se još u Ustavu iz 1963. godine, a na-

Digitized by Google

govešten je i zasnivanjem komunalnog sistema 1955. godine. Sada se upravo ustavna razrada ovog pojma, mada se ona ni danas ne može smatrati savršenom, javlja kao nov kvalitet koji u odnos između socijalističkog samoupravljanja i institucionalizacije unosi nove elemente.

Sve društveno-političke zajednice imaju zajednička svojstva, koja, doduše, nisu uvek nesporna, jer ni ustavno-pravno nisu sintetički data, a kojima se ističe da su one entiteti sa dvostrukom prirodom. To su, s jedne strane, i dalje oblici organizacije političke vlasti i kao takvi, zapravo, osnovni način na koji država ispoljava svoje postojanje i ostvaruje svoju istorijsku ulogu. Razume se da se pri tom moraju brižljivo respektovati razlike koje i u tom pogledu postoje između svakog nivoa društveno-političkih zajednica i koje su jedna od osnovnih karakteristika celine ustavnog poretka. S druge strane, sve društveno-političke zajednice su oni samoupravni entiteti u kojima je započeo proces kojeg je Marks genijalno anticipirao kao pretvaranje »društva u zajednicu«. Na nivou ustavno-pravnog regulisanja ova kompleksnost je u savremenom ustavnom poretku dosta uspešno izražena, kao i stav da je društveno-politička zajednica — tačnije, njeni organi — u vršenju funkcije vlasti bitno ograničena samoupravnim karakterom društva kao celine i njegovim osnovnim vrednostima. Za ilustraciju ove tvrdnje navodimo stav Osnovnih načela Ustava SFRJ, po mnogo čemu jedinstven u svetskoj ustavnosti: »Samoupravni položaj i prava radnog čoveka u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, samoupravni položaj radnih ljudi u opštini, slobodno samoupravno udruživanje, aktivnost i stvaralaštvo radnih ljudi, ravnopravnost naroda i narodnosti i slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina, utvrđeni ovim ustavom, osnova su, granica i pravac ostvarivanja prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u vršenju funkcija vlasti.«

U ustavnom regulisanju[13] je, takođe, precizno izveden i koncept prema kojem je jedinstven sistem vlasti i samoupravljanja u rukama radnih ljudi, koji ga ostvaruju u celini društva, pa, razume se, i u društveno-političkim zajednicama.[14] No odmah se mora konstatovati da se ovakva ustavna koncepcija, koja zahteva postupno prevazilaženje elemenata vlasti i u strukturi i u funkcijama društveno-političkih zajednica u korist njihovog sve potpunijeg afirmisanja kao samoupravnih struktura, neravnomerno i dosta sporo ostvaruje, a na nekim tačkama doživljava i dramatičnu stagnaciju. Jednostavno rečeno, društveno-političke zajednice još pretežno žive kao deo strukture vlasti i ispoljavaju sve tendencije

[13] Ovde posebno treba uzeti u obzir odredbe o položaju radnih ljudi u društveno-političkom sistemu (članovi 88—97. Ustava SFRJ).

[14] Analiza ovih odredaba daleko prevazilazi okvire ove studije, a o autorovim stavovima vidi: A. Fira, *Ustavno pravo*, III dopunjeno izdanje, »Privredni pregled«, Beograd, 1981.

Digitized by Google

karakteristične za etatističku strukturu. Ne čini se preteranim reći da je to možda osnovni oblik ispoljavanja najdublje protivrečnosti naše epohe, protivrečnosti između socijalističkog samoupravljanja i etatizma.

Takva konstatacija sigurno nije »kamen mudrosti« pomoću kojeg je mogućno odgovoriti na sva pitanja i nedoumice i objasniti sve pojave koje karakterišu savremeno stanje, ali za razumevanje osnovne relacije samoupravljanje — institucionalizacija ona nam se čini izuzetno važnom. Društveno-politička zajednica na svakom nivou, ostvarujući funkcije vlasti, ne može pobeći od nekih »večnih« modela u kojima politička vlast deluje na društvo uopšte. Jedan od tih »večnih« modela je donošenje opšteobaveznih normi, koje se, u Ustavom tačno utvrđenom postupku i načelno razgraničenim kompetencijama, pojavljuje od opštine do federacije. Bila bi čista iluzija, anarhistička glupost ili, možda, samo paravan za stvarni napad na samoupravljanje ako bi se ustvrdilo da je ta funkcija društveno-političkih zajednica izlišna. Uostalom, ustavni poredak je tu izričit i najmanje ima potrebe da ga sa tog aspekta preispitujemo.

Međutim, ustavna je pretpostavka da se i kod ove funkcije društveno-političkih zajednica mora poštovati već navedeno ograničenje, a praksa pokazuje da to nije svuda slučaj. Primere za to, verovatno, ne bi trebalo posebno ni navoditi. Nasuprot ovoj ustavnoj pretpostavci stoji težnja imanentna svakom etatizmu o »apsolutno regulisanom društvu«, težnja koja kod nas dobija podršku neuporedivo širu nego što bi se na prvi pogled moglo zaključiti. Samoupravljanje zahteva takav način odlučivanja čija je osnova konsenzus do kojeg se ne dolazi samo kroz odnose uzajamnosti i solidarnosti, već i kroz sukobe. Drugim rečima, samoupravljanje zaista zahteva »pravila igre«, ali ona nisu zamena, već okvir za ljudsku aktivnost, koja je jedini faktor što je u stanju da normativnu projekciju pretvori u stvarne društvene odnose. To se sigurno nikada i nigde, a najmanje u složenim uslovima društva kao što je naše, ne može ostvarivati spontano, već zahteva visok stepen društvene i političke organizovanosti, čiji je bitan element adekvatno dejstvo subjektivnih snaga. Očigledno je, dakle, da uloga subjektivnih snaga ne prestaje, nego počinje utvrđivanjem društvenih ciljeva, te da je njen ne manje značajan deo osposobljavanje društva da te ciljeve i ostvaruje. Gde to nije slučaj, u »prazan« prostor se neizbežno ubacuje etatistička vizija i praksa koja nudi samo ono čime raspolaže, a to je najčešće »norma o tome da treba da se izvršavaju norme«.

Situacija koju smo, verovatno malo karikaturalno, skicirali naročito se jasno uočava u slučajevima kada se nepostojanje društveno-ekonomske situacije pokušava nadoknaditi imperativnom normom. Primera za to moglo bi se, verovatno, naći sijaset, ali onaj sa neproduktivnim investicijama je svakako drastičan.

Ako je ekonomska i društvena motivisanost kod investiranja potisnuta, onda je neizbežno širenje normativnog korpusa, koji,

Digitized by Google

i pri mnogo skrupuloznijem obezbeđenju izvršenja od onog koje kod nas postoji, već godinama ne proizvodi željene rezultate. Zbog svega toga smo duboko uvereni da širenje normativnog regulisanja[15] na sve odnose, posebno u ekonomiji, ali i na odnose u drugim oblastima društvenog života, nije u stanju da otkloni one slabosti koje su rezultat izostajanja svesne i organizovane društvene akcije, a samo sobom predstavlja jedan od najznačajnijih izvora normativizma (posebno državnog), pa i svojevrsnu revitalizaciju etatizma. Jedna od ne beznačajnih posledica ovakvih normi proističe i iz činjenice da one, i pored zavidne veštine zakonopisaca, retko mogu dostignuti potrebnu normativnu perfekciju. Teškoće s tim povezane su objektivne prirode, jer je bogatstvo savremenog života vrlo često takvo da je nemogućno detaljno predvideti sve buduće situacije, naročito ako se želi postići to da norma ne bude klasičnog prohibitivnog karaktera (to jest da sadrži samo određene zabrane i ograničenja), već i da praksu pozitivno usmerava. Sa takvom neperfektnom normom u pravnoj teoriji se rađa poznata pojava proliferacije normi, to jest nastajanja, po pravilu, većeg broja normi koje treba da objašnjavaju, a ne retko i da menjaju osnovnu normu. Stvar nije samo pravno-tehničkog karaktera, niti su glavni uzroci pojave u neveštini zakonopisaca. U najvećem broju slučajeva »defekt« se otkriva u samom procesu donošenja odluke. To su poznate situacije kada se, radi postizanja konsenzusa, poseže za apstraktnim formulacijama čiji je stepen opštosti tako visok da bez dodatnih normi stvarno nikoga ne obavezuje. Iako za ovu situaciju nismo navodili primere, čini nam se da je reč o notornoj pojavi, a registrujemo je zato što u njoj vidimo vrlo značajan izvor normativizma.

Znatno je složenija pojava, na koju se, takođe, ukazuje u nekim radovima, a još više u političkim raspravama, a koja se posredno takođe vezuje za kritiku etatizma, pa i normativizma kao njegovog pojavnog oblika. Najčešće ona počinje od, u osnovi opravdane, kritike rada izvršnih i upravnih organa u društveno-političkim zajednicama. U prilog toj kritici se navode mnogi primeri neizvršavanja zakonâ i drugih opštih akata i pri tom ukazuje na jedan od glavnih uzroka tome — na neadekvatan rad izvršnih i upravnih, pa i drugih organa (pravosudnih, pre svega) na sprovođenju zakona, a to je, bez sumnje, njihov osnovni zadatak, pa čak i svrha njihovog postojanja. Ne možemo ovde ulaziti u analizu navedenih ocena, iako smo već istakli da u njima ima mnogo istine, ali ukazujemo na jednu karakteristiku našeg ustavnog poretka koja se mora imati na umu pri potpunijem ocenjivanju savremene društvene situacije.

U našem ustavnom sistemu osnovni nosioci neposrednog izvršavanja zakonâ su desetine hiljada samostalnih i samoupravnih subjekata, a, u krajnjoj liniji, i svaki radni čovek. Izvršni i up-

[15] U ovom kontekstu taj izraz smo upotrebili da označimo donošenje opšteobaveznih normi od strane organâ svih društveno-političkih zajednica — dakle, zakona, podzakonskih akata itd.

Digitized by Google

ravni organi imaju i ovde značajnu ulogu, ali oni nikada nisu u stanju da supstituišu ono što ostvarenje navedene ustavne premise treba da donese. I iz takvih odnosa se ne retko razvija dalja nekontrolisana težnja za stalnom dopunom normativnog mehanizma, koja neizbežno kasni za dinamičnim društvenim kretanjima i, u krajnjoj liniji, dovodi u pitanje društvenu ulogu prava uopšte, odnosno opšte pravne norme posebno. To otuda što i za naš pravni poredak važi stara pravno-teorijska maksima — da pravo nije ni ono što svi poštuju niti ono što ne poštuje niko. U prvom slučaju izlišno je sankcijom obezbeđivati ponašanje koje je toliko opšte da se ostvaruje bez izuzetka, a u drugom je očevidno da zaprećena sankcija ili nije adekvatna, ili se ne primenjuje ili je i nema, pa je pravna norma realno izgubila svoj obavezujući karakter. Treba priznati da u našem savremenom životu ima primera za svaku navedenu situaciju.

9. Osvrt na ulogu društveno-političkih zajednica, odnosno na njeno ostvarivanje u smislu ukazivanja na probleme u realizaciji ustavâ koji su od značaja za odnose samoupravljanja i institucionalizacije, mora biti dopunjen sa još nekoliko elemenata. Pri ocenjivanju savremenog stanja često se čuje mišljenje da mi imamo dobre zakone, ali nam društvena praksa ne valja. Ovako formulisan stav teško može izdržati naučnu kritiku. Ako bi se on prihvatio kao polazna premisa, onda je neizbežno odgovoriti na pitanje: po kojem se to kriterijumu određuje vrednost jednog zakona, odnosno normativnog rešenja uopšte? Pri zadržavanju konstrukcije koju smo osporili izgleda da je taj kriterijum čisto ideološki, to jest postoji li saglasnost zakona sa postulatima društvene ideologije.

Nema nikakve sumnje da se taj kriterijum ne može ni odbaciti ni osporiti, ali je njegova vrednost pri ocenjivanju valjanosti pravne norme relativna. Pravna norma nastaje i postoji zato da bi obezbeđivanjem određenog ponašanja uticala na društvenu stvarnost. Ako upravo to izostane, onda se gubi osnovni kriterijum vrednosti pravne norme — njena društvena efikasnost. Zbog toga nam se i čini bitnim da još jedanput istaknemo značaj nastale društvene posledice kao osnovno merilo vrednosti normativnih rešenja. U protivnom će se, hteli mi to ili ne, nužna razlika između normativnog i stvarnog, koja uvek postoji, pretvarati u sukob čije su posledice duboko štetne po celinu pravnog poretka.

Mada je celokupna normativna aktivnost društveno-političkih zajednica značajna, posebno je važna ona što se ispoljava kroz donošenje zakonâ — kako saveznih tako i republičkih, odnosno pokrajinskih. Osvrt na ovu problematiku zahteva i posebnu raspravu, koju ne možemo u celini smestiti u okvir ove studije. No ipak ukazujemo na jednu grupu problema koji se stalno javljaju. Svakom pravniku, ali i svima onima koji prate razvoj našeg pravnog sistema, jasno je da pripada dalekoj prošlosti vreme u kojem je za regulisanje društvenih odnosa bilo dovoljno nekoliko velikih zakona. To saznanje je opšte i u svetskim razmerama i bar u do-

Digitized by Google

glednoj budućnosti ne vide se elementi koji bi ovo stanje menjali. To saznanje postoji i kod nas, ali ono je praćeno istovremeno i karakterističnom težnjom da se pojedine društvene oblasti sveobuhvatno regulišu kroz nekoliko velikih, u saveznom zakonodavstvu popularno nazvanih, sistemskih zakona. Ostavimo za trenutak po strani neadekvatnost termina »sistemski zakon«, koji, takođe, zaslužuje bar određeno upozorenje, i pogledajmo stvarna dejstva ovakve orijentacije.

Kao načelo i osnovna ideja zakonodavne politike, orijentacija na sistemske zakone je sigurno pozitivna i treba da bude podržana i održana. U prilog takvoj orijentaciji govori ne samo izvesna potreba za čvršćim opredeljenjima načelnog karaktera pri donošenju svake opšte pravne norme, već i nesumnjiv društveno-politički značaj takve politike. Sigurno je da pri sadašnjem stepenu razvijenosti pravnog sistema staro geslo da nepoznavanje zakona nikoga ne opravdava ima politički relativan značaj. Već i iz tog razloga kodifikovanje najznačajnijih pravnih normi u sistemskim zakonima treba pozdraviti, jer ono omogućava lakše snalaženje samoupravljačâ u ostvarivanju njihovih funkcija. No od toga je još važnije da u sistemskim zakonima, po pravilu, treba da se nalaze norme koje izražavaju trajnija društvena opredeljenja i da time unose neophodnu stabilnost i izvesnost u pogledu pravca razvoja i ostvarivanja ustavnih principa. Načelno se takva zakonodavna politika prihvata, ali uz brojna odstupanja. No upravo se tu i pojavljuju neki nesporazumi, pa ne bi bilo loše podsetiti na čisto ustavno-pravni aspekt stvari. U našem ustavnom poretku među zakonima iste društveno-političke zajednice pravno ne postoji nikakvo unutrašnje rangiranje. To važi i za savezno zakonodavstvo u kojem svi zakoni, uključujući i sistemske, imaju istu pravnu snagu. Za odnose među njima važe opšti pravni principi, kao, na primer, da novi zakon o istom pitanju derogira stari, odnosno da specijalni zakon za određena pitanja derogira opšti itd. Zbog toga obezbeđivanje konzistentne zakonodavne politike mora računati sa ovim elementima. U našoj društvenoj praksi, međutim, nisu retki nesporazumi, ali i politički sporovi, uz teže ili manje teške posledice, koji ponekad proističu i iz nevođenja računa o elementima na koje smo ukazali.

10. Dalekosežne novine u institucionalizaciji samoupravljanja u udruženom radu su gotovo najznačajniji delovi ustavne reforme 1971—1974. One su sveobuhvatne i predstavljaju i danas bitan deo važećeg ustavnog poretka. Već zbog toga njih nije neophodno podrobno opisivati, ali je potrebno i nužno ukazati na neke tendencije koje se javljaju u njihovom ostvarivanju i koje bitno određuju i dopunjavaju savremenu sliku odnosa samoupravljanja i institucionalizacije.

U ovom korpusu je sigurno najznačajnije konstitucionalizovanje osnovne organizacije udruženog rada, kao osnovnog oblika udruživanja rada na društvenim sredstvima. Ustavno-pravno je

Digitized by Google

ideja OOUR u osnovi i sa gotovo svim bitnim svojstvima zastupljena već u »radničkim amandmanima« iz 1971. godine, a u ustavima iz 1974. godine dobija takav stepen ustavne razrade koji nema pandana u uporednom ustavnom pravu. Razlozi za ovakvo opredeljenje ustavotvorca ne samo u ovom pitanju, već u celini društveno-ekonomskih, pa i najvažnijih društveno-političkih odnosa, zaslužuju da budu još jedanput pomenuti, jer dosadašnja naučna obrada ovog aspekta još nije potpuna. Već smo pomenuli da je orijentacija na ustavno-pravno regulisanje odnosâ u društvenoj bazi bitno proširila obim ustavnog regulisanja, pa se za jugoslovenske ustavne dokumente može reći da spadaju među najobimnije ustave u svetu. Ta njihova spoljna oznaka se ne pojavljuje kao banalan rezultat epske raspevanosti naše ustavne i političke leksike, iako bi minuciozna analiza pokazala i takve, ali kao marginalne, elemente, već ima i dublje značenje koje treba stalno i sve više afirmisati. U predsamoupravljačkoj eri jedna od osnovnih snaga društvene integracije, a u klasnom društvu svakako presudna, jeste država sa svim svojim klasičnim svojstvima. Društvo socijalističkog samoupravljanja mora i tu tražiti i naći alternativu »nezamenljivoj državi«, i u ovoj fazi našeg razvoja ona to pokušava da ostvari nastojeći da obezbedi u osnovi jednak položaj čoveka u radu i društvu. To je motivacija za ustavno regulisanje svih pomenutih odnosa, ali budući da se i sam Ustav pojavljuje kao akt kompleksne prirode — dakle, još uvek i kao »najviši zakon« — ne bi se moglo zaključiti da je sama solucija neprotivrečna. No ta protivrečnost je protivrečnost cele epohe, jer, dokle god je samoupravljanje pravo, ono je i zaštićeno, ali i ograničeno državom, i ove antinomije će nestati tek kad bilo koji oblik upravljanja ljudima bude zamenjen upravljanjem stvarima.

Osnovna organizacija, mada ustavno-pravno samostalni ekonomsko-pravni subjekt i nosilac celokupnog društvenog dohotka, nije ustavno projektovana kao oblik parcelizacije, već kao oblik udruživanja rada, razume se, ne samo u sopstvenom okviru, već i šire. Štaviše, Ustav i izričito određuje OOUR kao *deo* šire celine — radne organizacije, i samo kao izuzetak predviđa faktičko poklapanje OOUR sa RO. Ova ustavna projekcija je, u svojoj osnovi, dobila i odgovarajuću zakonodavnu razradu (pre svega, u Zakonu o udruženom radu), ali, uprkos tome, sve je više primera koji svedoče da su OOUR na mnogim mestima postale oblik autarkičnog zatvaranja pojedinih delova udruženog rada, pa time i dezintegracije samoupravljanja. Analiza svih uzroka koji dovode do ovakvih pojava ne može biti predmet našeg razmatranja, ali jedan ugao posmatranja je i za naše dalje proučavanje bitan. Ustavni stav da je OOUR deo šire celine može se ostvariti samo ako veze i odnosi tog dela sa celinom — dakle, OOUR sa drugim delovima svoje RO — nisu svedeni na formalnost i ako su po nekim svojim elementima različiti od odnosâ koje OOUR uspostavlja sa drugim subjektima van te celine. Svakako, to razlikovanje treba da znači viši stepen zajedništva, jer ako toga nema, onda je pripadanje celini lišeno smisla.

Digitized by Google

OOUR, tačnije, radnicima organizovanim u njoj, ustavno se garantuje visok stepen pravne i ekonomske samostalnosti nizom institucionalnih osiguranja uključujući i svakovrsnu sudsku zaštitu. Bez takve samostalnosti nema samoupravljanja i iskustvo to mnogostruko potvrđuje. Ali pravo na samoupravljanje, kao bitan rezultat i uslov ostvarivanja prava rada društvenim sredstvima, ne može se ograničiti na osnovnu ćeliju društvenog rada, iako je sigurno da od nje mora početi i na njoj se zasnivati. Zatvaranje OOUR prema ostalim delovima RO, kao, uostalom, i OOUR i RO prema udruženom radu kao celini, nije samo ekonomski neopravdano, mada u poremećenim odnosima privređivanja može doneti prolazne ekonomske koristi, već je istovremeno stvarna prepreka ostvarivanju integralnog prava radnikâ na samoupravljanje društvenom reprodukcijom i društvom u celini.

Ako stvari tako stoje, ako, dakle, zatvaranje OOUR u sopstvene okvire, u krajnjoj analizi, nije niti može biti u dugoročnom interesu radnikâ-samoupravljačâ — onda nema logičnog odgovora na pitanje otkuda to, sem jedne dosta uopštene, ali, po našem mišljenju, u suštini tačne tvrdnje da takva OOUR, zapravo, i nije osnovna organizacija udruženog rada koja je zamišljena u Ustavu. Drugim rečima, pri traženju uzrokâ neostvarivanja ustavne koncepcije odnosâ među pojedinim delovima udruženog rada, to jest među radnicima u udruženom radu uopšte, ne može se zaobići ni pitanje adekvatnosti sada postojeće strukture organizovanja OOUR, RO i drugih oblika samoupravnog organizovanja radnikâ. Iako je i u vreme široke društvene akcije konstituisanja prvih OOUR (sredinom sedamdesetih godina) upozoravano da se tom procesu ne sme prići kao organizaciono-administrativnom zahvatu, već da nova, samoupravna institucionalizacija mora biti izraz opredeljenja i interesa radnikâ i sredstvo njihovog ostvarivanja, sve su brojnije analize slučajeva koje pokazuju da nije uvek i svuda tako postupano. Gde god se javila takva situacija, nova, samoupravna institucionalizacija postala je smetnja stvarnom razvoju samoupravljanja, a klasičan sukob samoupravljanja, kao društveno-ekonomskog i političkog odnosa i procesa, i njegove institucionalizacije postao je osnovna karakteristika takvih sredina.

Bilo bi, po našem mišljenju, naučno nekorektno na osnovu takvih opštih impresija, mada potkrepljenih primerima, donositi sud o tome da li se već sada može reći da je sama ustavna ideja o OOUR društvenom praksom demantovana. Iako se mogu čuti i tvrdnje koje, najčešće posredno, upućuju na takav zaključak, mišljenja smo da nije reč o krizi osnovne koncepcije, ali da ima i mnogo mesta za kritiku njene operacionalizacije (uključujući, svakako, i onu operacionalizaciju koja je data zakonodavnom razradom ove koncepcije) i za takvu stvaralačku analizu prakse koja bi vodila jednom značajnom zaključku. Ostvarivanje ustavne koncepcije OOUR, kao baze sistema udruženog rada, ne završava se, nego počinje konstituisanjem OOUR, a već ostvarena institucionalizacija konstantno se proverava kroz društvenu praksu i njoj se mora prilagođavati, a ne obrnuto.

Digitized by Google

Osnovna organizacija udruženog rada nije samo osnovna ćelija društvene reprodukcije, već i jedan od osnova političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, pa opšta ocena ostvarivanja Ustava mora obuhvatiti i ovu dimenziju. Konsekventno izvedena ustavna rešenja su u ovoj oblasti teorijski uspela da prevaziđu već pomenutu antinomiju između »posrednog« i »neposrednog« samoupravljanja, pre svega, konstitucionalizacijom i osnovnom razradom delegatskog sistema u udruženom radu i društvu u celini. Po Ustavu je delegatski sistem osnovni oblik ostvarivanja samoupravljanja u svim složenim strukturama i ne može se smeštati »pored« ili »uz« samoupravljanje, a najmanje nasuprot njemu. Delegatska institucionalizacija je usledila odmah posle donošenja Ustava, a u udruženom radu naročito posle donošenja Zakona o udruženom radu, i time dala organizaciono-institucionalnu pretpostavku za razvoj novih, suštinski samoupravnih odnosa u procesu samoupravnog odlučivanja o svim složenim pitanjima. No i ovde se potvrdilo staro pravilo da sama institucionalizacija nije automatski promenila društvene odnose i da se u njenim okvirima dosta tvrdokorno zadržavaju stari elementi političkog posredovanja i otuđenja. Tome su samo doprinele nestimično zaista previše složene procedure i tehnika koje su tim svojim osobinama širile mogućnost za tradicionalno tehnobirokratsko i drugo manipulisanje unutar nove, delegatske institucionalizacije. Malo uprošćeno rečeno, osnovne slabosti su proistekle iz nedostatka ili izostajanja odgovarajuće društvene akcije, razume se, različito u različitim sredinama, a koja je jedino sredstvo da se normativna projekcija pretvori u stvarni društveni odnos. Pri tom ne treba mnogo tragati da bi se utvrdila izuzetna odgovornost društveno-političkih organizacija za ovakve pojave. Ali postoji još jedan element u društvenoj klimi, u širem smislu te reči, koji je dodatno negativno uticao, a i danas utiče, na stanje stvari.

Vrlo raširena, u osnovi, birokratska mistifikacija o nekom automatskom samodejstvu institucionalnog mehanizma, koji bez svesne ljudske akcije rešava društvene probleme, kod nas se često pojavljuje i u obliku iskrivljenog shvatanja o »sprovođenju u život« Ustava, Zakona o udruženom radu i slično. Mislimo na ono ponašanje koje »sprovođenje u život« izjednačava sa određenim reorganizacijama i vremenski ga ograničava na duži ili kraći prelazni period. Zaboravlja se da se ustavi i zakoni »sprovode u život« stalno, tačnije, sve dok su na snazi, da je, prema tome, reč o dugoročnom procesu koji zahteva kontinuiranu akciju svih nosilaca ovlašćenja i odgovornosti. Zato i zaključujemo konstataciju da proces samoupravnog organizovanja udruženog rada i društva u celini, pa u tom okviru i kao njegov integralni deo i delegatski sistem, teče stalno i da je upravo to jedna od bitnih karakteristika našeg sveukupnog društvenog razvoja.

Okvir ove rasprave onemogućuje potpunije markiranje ostalih procesa iniciranih ustavnom reformom. Uostalom, svaki od tih procesa, ne mnogo manje od onih koje smo pomenuli, zaslužuje

Digitized by Google

posebnu razradu. No ipak, da bar pomenemo, kao podsećanje na te teme, još i pitanja samoupravnog udruživanja rada i sredstava, samoupravnog interesnog organizovanja, društvenog planiranja, jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, pitanja deviznog sistema i ekonomskih odnosa sa inostranstvom, zatim, samoupravljanje u opštini i mesnoj zajednici, ulogu izvršnih i upravnih organa u delegatskom skupštinskom sistemu, ostvarivanje javnosti i odgovornosti u radu svih nosilaca samoupravnih, državnih i drugih javnih funkcija. Spisak nije sigurno potpun niti ima pretenzije da to bude, ali ne sme se zaboraviti da se u njega logično uključuju i sve posebne tematske celine koje smo, doduše, vezane za pojedine etape razvoja, i mi u ovom prilogu pominjali, baš kao i to da će budući razvoj sigurno nametnuti nove teme ili otvoriti pojedine aspekte već poznatih tema.

11. Bitan element samoupravne institucionalizacije jeste samoupravno autonomno pravo.[16] Pod samoupravnim autonomnim pravom podrazumevamo sve one opšte akte koje radnici u udruženom radu, radni ljudi i građani u mesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama donose, ostvarujući svoje neotuđivo pravo na samoupravljanje, i kojima na opšti način uređuju međusobne odnose. O najvažnijim aktima samoupravnog autonomnog prava — samoupravnim sporazumima, društvenim dogovorima, statutima — relativno brojne odredbe su date u Ustavu SFRJ, ustavima socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina i zakonima (pre svega, u Zakonu o udruženom radu).

Samoupravno autonomno pravo je u klici počelo da se razvija još sredinom pedesetih godina, ali veći društveni značaj i savremenu ulogu dobija tek ustavnom reformom 1971—1974. godine, i u tom smislu se može smatrati relativno novom pojavom. Rasprave povodom njega, i u stručnim krugovima i u široj javnosti, ne prestaju i može se reći da je mnogo više otvorenih pitanja nego potpunih i pravih odgovora, naročito ne takvih koji bi bili opšteprihvaćeni. Tako se još uvek javlja čak i pitanje adekvatnog naziva[17], a pored njega pitanje odnosa prema pravnim aktima koje donose organi društveno-političkih zajednica, zatim, problemi sankcija, odnos prema celini pravnog sistema, perspektive razvoja i slično No, pored tih sporova, koji nisu »akademske« prirode čak i kad tako izgledaju, ima i nekoliko stvari koje se čine nesumnjivima.

Samoupravno autonomno pravo je izraz dosadašnjeg razvoja samoupravljanja, ali i neophodan uslov za njegovo izrastanje u

[16] Za bliže upoznavanje sa autorovim stavovima o teorijsko-pojmovnoj problematici vidi: A. Fira, *Aktuelni problemi razvoja samoupravnog autonomnog prava*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu posvećenih jugoslovenskom pravnom sistemu i pravnoj nauci, Pravni fakultet, Novi Sad, 1980.

[17] U većini radova se, umesto termina za koji smo se opredelili, upotrebljava kraći termin — samoupravno pravo

Digitized by Google

konsekventan i koherentan integralni društveni sistem. U toj svetlosti se i može ponoviti stav da je samoupravno autonomno pravo jedan od osnovnih elemenata nove, samoupravne institucionalizacije. Takođe se, pored razlika u načinu interpretiranja kod pojedinih autora, može kao nesporno ustvrditi da je samoupravno autonomno pravo integralni deo našeg pravnog sistema. Po našem mišljenju, ono je i njegov najvažniji deo i od odlučujućeg je značaja za određivanje njegovog karaktera.

Iz ovih lapidarnih konstatacija proističe niz teorijskih i praktičnih konsekvenci, od kojih neke ne može mimoići ni ovo razmatranje. Kompleks odnosa između države i samoupravljanja ovde se pojavljuje u vrlo specifičnom i, na izgled, protivrečnom obliku. Pravni sistem kao integralni deo države u celini istorijski mora deliti njenu sudbinu, pa je, prema tome, kao i država, osuđen na odumiranje. Socijalističko samoupravljanje se, doduše, koristi državom, mada iskustvo pokazuje da to nikada nije odnos koji u sebi ne sadrži potencijalnu opasnost, pa to dolazi do izražaja i u odnosu prema institucionalizaciji na način koji smo pokušali da opišemo. Ova konstatacija nikako ne sme dovesti u pitanje osnovnu tezu da je socijalističko samoupravljanje istorijska negacija države, a njegov razvoj — put njenog odumiranja. Sve to u punoj meri, bar na teorijskom planu, mora važiti i za pravo. Socijalističko samoupravljanje se koristi pravom, a jedan od osnovnih načina toga procesa u savremenoj epohi treba da bude nastajanje samoupravnog autonomnog prava i njegova sve veća društvena uloga. Samoupravno autonomno pravo je, po svojoj suštini, istorijska negacija prava kao emanacije države, pa je, prema tome, njegov razvoj — osnovni put odumiranja prava uopšte. Sliku čini znatno komplikovanijom činjenica da samoupravno autonomno pravo, pri svemu tome, dugo koristi gotovo isti pojavni oblik kao i državno pravo. Iznete teorijske napomene predstavljaju, po našem uverenju, neophodan metodološki pristup analizi konkretne realnosti, koja je upravo zato tako složena što u njoj ni u ovoj oblasti nema teorijski čistih kategorija. Značenje pojava koje se dnevno sreću ipak nije moguće otkriti pukom egzegezom, bez napora da se pronikne u njihov istorijski smisao.

Za sadašnje stanje samoupravnog autonomnog prava karakteristična je izuzetno burna evolucija; prema nekim pokazateljima, moglo bi se čak reći pun procvat ovog načina regulisanja društvenih odnosa. Na žalost, naša saznanja o ovom stanju su vrlo parcijalna i nedovoljno temeljita, pa se ni danas sa sigurnošću ne može utvrditi ni aproksimativan broj samoupravnih opštih akata (u više radova se pominju dva miliona takvih akata), ali je sigurno da je taj broj vrlo velik. To, samo po sebi, nije ni čudno ni neočekivano kada se zna koliki je broj samoupravnih subjekata koji svi uređuju i svoje najznačajnije unutrašnje i međusobne odnose samoupravnim opštim aktima. Razume se da nije dobro ni to što u našem ustavnom poretku ne postoji ustrojena evidencija samoupravnih opštih akata, mada se i tu mora konstatovati da za to

Digitized by Google 1907

postoji dosta logično objašnjenje, iako ne i ubedljivo opravdanje. Samoupravni opšti akti zaista obavezuju samo one samoupravne subjekte koji su u njihovom donošenju učestvovali ili su im pristupili, pa je otuda logična pretpostavka da su oni sa njihovom sadržinom upoznati. Uostalom, tu je i ustavna obaveza »da se samoupravni opšti akti ne mogu primenjivati pre nego što se na odgovarajući način objave«[18].

U praksi »odgovarajući način« objavljivanja samoupravnih opštih akata je najčešće samo relativno odgovarajući, jer, ako i obezbeđuje jednu dimenziju, to jest upoznavanje radnikâ i radnih ljudi u onim kolektivima koji su u donošenju tih akata učestvovali, jednu drugu dimenziju ne osigurava. Naime, svaki od tih samoupravnih subjekata, ili bar ubedljiva većina njih, stupa u mnoge odnose sa drugim subjektima, pa i sa društvom kao celinom. Za te odnose je od velikog značaja saznanje o tome kako su uređeni unutrašnji odnosi koji su, inače, predmet samoupravnog i samostalnog regulisanja kod svih subjekata. Na kraju, budući da su deo pravnog sistema, i samoupravni opšti akti podležu kontroli ustavnosti i zakonitosti, pa je već to dovoljan razlog da se postavi i ostvari zahtev za sistematskom i sveobuhvatnom evidencijom samoupravnih opštih akata. Samo tako bi bilo moguće obezbediti punu otvorenost i ovog dela samoupravnog procesa i doprineti višem stepenu pravne sigurnosti. Ne smatramo da je to stvar tehnike i pitanje drugog reda, iako je sigurno da ima još dosta i važnijih problema.

Samoupravno autonomno pravo nije od strane države »ustupljena vlast«, već specifičan normativni izraz novog, samoupravnog položaja čoveka u radu i upravljanju društvenim poslovima. Otuda je i proisteklo jedno od osnovnih načela našeg ustavnog poretka, po kojem se samoupravni opšti akti zasnivaju direktno na Ustavu i iz njega proizlaze. Drugim rečima, samoupravni opšti akti, kako se to u našoj normativnoj tehnici obično kaže, moraju imati ustavni osnov, ali mi tome dodajemo da bi on u načelu trebalo da bude i dovoljan. Smatramo da je to važno naglasiti da bi se potpuno jasno videlo da za pravno nastajanje samoupravnog opšteg akta nije potrebna nikakva dodatna zakonska osnova, pa da se, shodno ustavnoj koncepciji, samoupravni opšti akti ni na koji način ne mogu upodobljavati podzakonskim izvršnim propisima. Mislimo da je ovakav koncept potpuno konsekventno sproveden u Ustavu SFRJ, gde je, u skladu sa prethodnim razmatranjem, izričito utvrđeno da samoupravni opšti akti moraju biti u skladu sa Ustavom SFRJ. Međutim, kada je reč o odnosu samoupravnih opštih akata prema saveznim zakonima, onda je upotrebljena i druga formulacija, prema kojoj »samoupravni opšti akti ne mogu biti u suprotnosti sa saveznim zakonom«[19]. Razlika koja se ovde

[18] Ustav SFRJ, član 208, stav 2.

[19] Ustav SFRJ, član 207.

Digitized by Google

pojavljuje nije terminološke prirode, već ima značajne pravne posledice.

No nije predviđeno isto rešenje u svim republičkim, odnosno pokrajinskim ustavima, jer u nekima od njih se ova razlika ne pojavljuje. Po mišljenju mnogih autora, ovo nije od bitnog značaja za stvarne odnose između samoupravnog autonomnog prava i »državnog« prava. Mi, razume se, takvo mišljenje ne delimo, iako je očevidno da se dobrom zakonodavnom politikom posledice ovog nerazlikovanja mogu ublažiti. Razlog što insistiramo na značaju pomenutog razlikovanja nalazimo u rasprostranjenoj karakteristici našeg celokupnog, pa i saveznog zakonodavstva — to je, naime, zapažanje da izvestan broj zakona svojim normama ulazi u područje koje je prema ustavnoj pretpostavci rezervisano za samoupravno uređivanje odnosâ, kao i da u nekim odredbama samoupravne opšte akte stvarno tretira kao podzakonske izvršne propise. Ne bi se moglo reći da na ove pojave nisu upozoravali kako stručni krugovi tako i sam društveno-politički život, baš kao što se mogu naći i primeri, doduše, pojedinačni, intervencija nadležnih organa (na primer, ustavno-sudskom kontrolom). Pa i pored toga, stanje nije zadovoljavajuće i zahteva odlučniju i sistematskiju društvenu akciju.

Osim problema na koje smo ukazali, mislimo da su ipak najveće teškoće, vezane za ovaj deo samoupravne institucionalizacije, one na koje se nailazi u sferi izvršenja. Bez namere da redamo primere, ističemo da se slažemo sa gotovo opštom ocenom da je stepen poštovanja samoupravno utvrđenih obaveza zabrinjavajuće nizak. Od strane ne malog broja autora kao osnovni razlog neizvršavanju samoupravnih obaveza, pa time i kršenja samoupravnog autonomnog prava, ističe se ili nepostojanje sankcija, njihova neadekvatnost ili njihovo neprimenjivanje. Mišljenja smo da se o nepostojanju sankcija, kao generalnoj osobini normi samoupravnog autonomnog prava, ne može govoriti. Reč je, verovatno, o dubokom nesporazumu koji proističe iz shvatanja koje izjednačuje sankciju uopšte sa klasičnom krivično-pravnom sankcijom. Klasične krivično-pravne sankcije kod normi samoupravnog autonomnog prava, po pravilu, nema, ili bar nema neposredno. No i kršenje samoupravnog autonomnog prava može se, pod određenim okolnostima, pojaviti kao krivično delo, ali i tada takva sankcija nije deo samoupravne norme. Uostalom, treba reći da tu mogućnost koju predviđa naše krivično zakonodavstvo praksa vrlo retko koristi.

Da bi bila kompletna, samoupravna norma, u načelu, mora predvideti sankcije, iako je praksa pisanja i sastavljanja samoupravnih opštih akata takva da se sankcija ne vezuje za pojedinu normu, nego, po pravilu, za ceo samoupravni opšti akt. Različite su, međutim, vrste sankcija, i to u skladu sa karakterom odgovornosti koji je za pojedinu vrstu samoupravnih opštih akata ustanovljen. Tako je, na primer, ustanovljeno da za nepridržavanje odredaba društvenog dogovora učesnici odgovaraju društveno-politički

Digitized by Google

(član 582. Zakona o udruženom radu); kod samoupravnih sporazuma je reč o materijalnoj odgovornosti (članovi 604—607. Zakona o udruženom radu), pa u skladu s tim treba propisati i sankcije. Ustavni je princip (član 127. Ustava SFRJ) da se u samom samoupravnom opštem aktu »utvrđuju mere za njegovo sprovođenje, materijalna i društvena odgovornost učesnikâ u samoupravnom sporazumu i društvenom dogovoru«. Treba naglasiti da pomenuti stav Ustava nije formulisan fakultativno, nego obligatorno, pa se može reći da, prema ustavnoj koncepciji, postoji ustavna obaveza za sankcionisanje bar ove dve vrste, svakako najvažnijih, a danas i najbrojnijih, samoupravnih opštih akata. Upravo smo na to i mislili kad smo isticali tezu o tome da i samoupravno autonomno pravo, u načelu, predviđa sankcije.

Ovom razmišljanju treba dodati još jedan element. Opredeljenje za to da sankciju u samoupravnom autonomnom pravu propisuju sami učesnici na koje se ona i odnosi — logično je i odgovara i njegovom karakteru i načinu njegovog nastanka. Ustavna je pretpostavka da je samoupravno autonomno pravo u celini, pa, prema tome, i sankcija kao njegov bitan element, rezultat sporazumno izražene volje učesnikâ koji te norme, u načelu, primenjuju autonomno (zbog svesti o njihovoj društvenoj opravdanosti), a ne heteronomno(zbog straha od kazne). Ako stvar ne stoji tako, a praksa i pokazuje ne mali broj takvih primera, onda je reč o klasičnom sukobu između formalno samoupravnih institucionalizacija i stvarno nesamoupravne sadržine. Drugim rečima, stvarne odnose diktata i neravnopravnosti prikriva samoupravna forma, pa tu u pravom smislu te reči i nema samoupravnog autonomnog prava.

Da bi se opisane situacije izbegle, ili gde nastanu prevazišle, neophodno je stalno imati na umu i suštinu odnosâ koji se uspostavljaju među samoupravnim subjektima i potrebu obezbeđivanja stvarno demokratske i samoupravne procedure u nastajanju samoupravnih opštih akata. U prvom slučaju mislimo posebno na potrebu stvarne analize odnosâ koja treba da pokaže da li je uvek reč o takvim situacijama u kojima se pri ovakvom stepenu razvoja može postići realan sporazum, a koji će uvažiti bar deo posebnih interesa svakog od učesnika u sporazumevanju. To do sada nije uvek bio slučaj, pa je zato i bilo situacija u kojima se očekuje sporazum tamo gde ovih pretpostavki nema i gde je zbog toga bilo moguće uređivanje odnosâ samo prinudnom normom države. Razume se da to ne bi smelo biti opravdanje za etatizam, kojem je svaki izgovor dobrodošao, ali koji se širi mnogo više na područjima sa kojih bi trebalo da se povlači pred samoupravnom regulativom.

Vrlo često se u praksi, pa i u nekim pretežno sociološko-politikološki inspirisanim napisima, susreće potcenjivanje, pa i ignorisanje značaja procedure donošenja samoupravnih opštih akata. Proglašavanje procedure za golu formalnost ima smisla samo ako se procedura koristi kao sredstvo za manipulisanje ili ako se ona

Digitized by Google

postavi kao svrha samoj sebi. U svojoj suštini, demokratska i samoupravna procedura je izraz određenih društvenih odnosa i sredstvo obezbeđenja prava i dužnosti subjekata u tim odnosima. To je kristalno vidljivo u samoupravnom donošenju odluka, a najviše u kategoričnom zahtevu da se u tome osiguraju položaj i prava radnika. Zbog toga svako kršenje demokratičnosti u proceduri neizbežno negativno utiče i na izvršavanje obaveza, koje u takvim okolnostima i nisu prihvaćene na pravi način, pa se mnogo lakše i krše.

Ako se može reći da je ustavni koncept sankcija u samoupravnom autonomnom pravu jasan, a mislimo da jeste, onda se kritička analiza mora okrenuti prema njihovoj zakonodavnoj razradi i praktičnoj primeni. To zahteva brižljivu analizu celokupnog zakonodavstva i može se reći da je svest o tome sazrela, pa i da se preduzimaju akcije u tom pravcu. Tako se ovakav napor može zapaziti u raspravama o nekim sistemskim zakonima (na primer, zakonima koji regulišu ekonomske odnose sa inostranstvom), odnosno problemima njihove pripreme, a na odgovarajući način se pojavljuje i prilikom donošenja ili izmene nekih drugih zakona. Međutim, ne možemo se oteti utisku da se to ipak čini sporadično i nedovoljno sistematski, ali i da je reč o toliko značajnoj i složenoj materiji da parcijalne rasprave ne mogu dovesti do pravog rezultata. Zbog svega toga čini se da je na mestu istaći potrebu da se pitanja vezana za kompleks razvoja samoupravnog autonomnog prava postavljaju celovito i polazeći od odredaba Ustava, a imajući u vidu i rešenja sadržana u Zakonu o udruženom radu i drugim značajnim zakonima, i to upoređujući društvena dejstva pojedinih rešenja u ovim aktima sa postavljenim i opšteprihvaćenim ciljevima razvoja.

Sve u svemu, najznačajniji problemi leže u društvenoj realnosti. Novi društveni odnosi, koje izražava i treba da učvršćuje samoupravno autonomno pravo, ne nastaju sami od sebe. Njih nema bez svesne i organizovane društvene akcije koja je jedini faktor pretvaranja norme u realne društvene odnose. Ponašanje prema normama samoupravnog autonomnog prava je, zapravo, njihovo izvršenje. Zbog toga i ponavljamo uverenje da stvarna sudbina samoupravnog autonomnog prava leži u sferi izvršenja, na takav način shvaćenog. Zato nije preterano reći da i ovde samoupravna institucionalizacija polaže istorijski ispit, u osnovi istovetan kao i u celini društvenih odnosa.

12. Naše razmatranje odnosa samoupravljanja i institucionalizacije, iako dosta opširno, ipak je ostalo parcijalno. To treba pripisati ograničenoj autorovoj moći, kojeg je profesionalna orijentacija odvela, pre svega, na pravno-politički aspekt. No i pored nepotpunosti razmatranja, neke teze se čine toliko nesumnjivima da ih na kraju i ponavljamo. Samoupravljanju je neophodna i sopstvena, kvalitativno nova institucionalizacija, koja istorijski negira klasičnu državnu institucionalizaciju. Samoupravljanje se, međutim, ne

Digitized by Google

može svesti na institucionalizaciju i ne može se ostvarivati bez svesne i organizovane ljudske akcije. Iako je suprotnost etatizam — samoupravljanje ispoljena i u ovim odnosima, istorijska uloga države je još nužna, ali tačno limitirana i društveno kontrolisana. Sve u svemu, i odnos samoupravljanja i institucionalizacije pokazuje da samoupravljanje mora zadržati i svojstvo pokreta radničke klase i svih radnih ljudi da bi se ostvarilo kao integralni sistem društvenih odnosa. Upravo zato se i potvrđuje teza da ni za SKJ nema većeg istorijskog cilja do da radničku klasu osposobi da sama sobom upravlja, odnosno da joj omogući da ostvari ovu svoju istorijsku ulogu. Oslobođenje čoveka, čiji je osnov oslobođenje rada, može biti samo delo radničke klase i radnih ljudi koji samoupravljajući treba da načine istorijski korak iz »carstva nužnosti« u »carstvo slobode«.

Digitized by Google

Bogomir Kovač

Marxov „Kapital" i savremena istorija kapitala

»Naučna istina je uvek paradoksalna ako se posmatra sa stanovišta svakodnevnog iskustva koje zahvata samo varljive pojave stvari.«
K. Marx

I

U XX veku je možda sasvim normalno da se marksizam, u svojim kriznim razdobljima, neprekidno vraća Marxu kao izvoru čuvene reke Lete.[1] Ponovno vraćanje Marxu, njegovo ponovno čitanje, moralo bi ponuditi rešenja za kritiku buržoaske političke ekonomije i kritiku same društveno-ekonomske stvarnosti. Kritika političke ekonomije, koja se izrazito afirmisala krajem šezdesetih godina (posebno u Zapadnoj Evropi), obuhvata spoznaju zakona kapitalističkog načina proizvodnje, s jedne, i destrukciju teorije i prakse građanskog načina mišljenja, s druge strane.

Jedno od najvažnijih pitanja koja se danas nalaze pred marksističkom teorijom jeste odnos između opštih zakona kapitala i

[1] Nektar reke Lete koji ljudi piju omogućava da se zaborave stari grehovi; jedini uslov za to je potpuno kajanje i ispaštanje (iz Danteovog tridesetog stiha u *La divina comedia*).

Digitized by Google

istorije kapitalističkog načina proizvodnje. To je samo drugačije postavljeno pitanje aktuelnosti Marxove misli danas, svežine njegove naučne paradigme (u Kuhnovom značenju) u otkrivanju savremenih istorijskih trendova. Danas je jasnije nego ikada ranije da je istorijski zaokret kapitalizma, koji je počeo krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina ovoga veka, udario o vlastite granice o koje se razbijaju iluzije »organizovanog kapitalizma«, »reformisanog kapitalizma«, »državno-monopolskog kapitalizma«, »države blagostanja«, koja obezbeđuje punu zaposlenost, visok stepen privrednog rasta, progresivnu raspodelu nacionalnog dohotka, prevazilaženje klasnih suprotnosti i slično. Danas gotovo da niko ne sumnja u to da velike promene zahvataju sve oblike života, iz korena menjaju uslove i sredstva društvene reprodukcije u svetskim razmerama: današnja stvarnost upravo otvara veliki istorijski proces smenjivanja velikih epoha istorijskog razvitka — kapitalizma socijalizmom. U toj raščlanjenosti, suprotnosti i povezanosti mnogostrukog naučna misao nailazi na velike teškoće u nastojanju da pronikne u tajnu ovog istorijskog preobražaja, da sagleda suštinske promene, da otkrije začetke novog, socijalističkog načina proizvodnje u starom — kapitalističkom, da, na kraju, uoči društvene snage koje će biti revolucionarni nosioci velikih društvenih promena.

Na koji način i koliko nam može pri tome pomoći Marxova »teorijska revolucija«, njegovo celokupno naučno i revolucionarno delo i, posebno, njegov teorijski rad *par excellence* — *Kapital?* Sva ostala pitanja, koja se više od sto godina razmatraju u okviru marksističke misli i prakse, povremeno zaokupljaju najbriljantnije intelektualne umove, zapravo su izvedena pitanja čiji odgovori služe samo problematizovanju aktuelnosti Marxove misli i njegovog revolucionarno-klasnog naboja u sadašnjosti. Otkrivanje mladog Marxa u *Nemačkoj ideologiji*, *Rukopisima*, ponovno otkrivanje *Grundrisse*, matematičkih rukopisa, pisama i drugih radova, intelektualno komuniciranje sa nemarksističkim filozofskim učenjem i građanskom akademskom ekonomskom teorijom, istorijski neuspeh revolucije u Zapadnoj Evropi i Americi, dogmatizam i ukočenost staljinizma doprinosili su sve većem udaljavanju marksističke teorije od prakse. U tom podvajanju najgore su prošle ekonomija, sociologija i političke nauke, a najbezbolnije filozofija, jer je bežanje od istorijske realnosti i njenih protivrečnosti najviše odgovaralo predmetu i metodu filozofskog proučavanja Marxa. Obnavljanje epistemoloških pitanja, promišljanje dijalektike i marksizma, proučavanje Marxovog odnosa prema tradicionalnoj filozofiji i, posebno, Hegelovoj, veliko interesovanje za estetska pitanja i slično postepeno su predmet naučne analize prenosili iz ekonomske sfere u sferu društvene reprodukcije. Tako Marxova kritika političke ekonomije, umesto nauke koja pobija podelu rada i monopol naučnih oblasti, postaje neka nova nauka, metanauka, koja, umesto da vodi kritički dijalog sa savremenom stvarnošću, gubi sposobnost da je

Digitized by Google

globalno shvati.[2] Tako kritika političke ekonomije ostaje, s jedne strane, samo politička ekonomija, koja reprodukuje zatečeno i ne sagledava prolaznost i istorijske dimenzije realiteta (to je temeljni privid ekonomske spoznaje), a, s druge strane, filozofija i sociologija i ostale naučne oblasti ostaju u svojim tradicionalnim teorijskim okvirima, lišene svake mogućnosti teorijskog proboja i društvene materijalizacije u obliku klasne borbe. Zato je jedini mogući pravac shvatanja istorijske stvarnosti i prevazilaženja podvajanja teorije i prakse — vraćanje Marxovom razumevanju kritike političke ekonomije, onog »homogenog kruga« rafiniranog dijaloga između ekonomije, sociologije i filozofije, o kojem govori A. Gramsci.[3]

II

Uvodni diskurs može nam olakšati davanje odgovora na pitanje — šta, zapravo, predstavlja Marxov *Kapital* u celokupnom Marxovom delu, kakve su njegove teorijske i praktičke dimenzije u savremenosti. Odgovor počinjemo tezom da se pitanje pozicije *Kapitala* u Marxovu opusu, u stvari, svodi na pitanje aktuelnosti Marxa u otkrivanju društvenih protivrečnosti današnjice. O značenju *Kapitala* govori već dvojni naslov: (1) prvi o zakonima reprodukcije kapitalističkog društva (*Kapital*), i (b) drugi — o kritici kapitalističkog sistema kroz kritiku njegove osnovne teorije — političke ekonomije (*Kritika političke ekonomije*).

Shvatanje Marxovog *Kapitala* i njegove istorijske uloge znači, pre svega, shvatanje Marxovog metoda istraživanja i izlaganja, o kojem on govori u predgovoru drugog izdanja *Kapitala* 1873. godine. Marxov metod spoznaje temelji se na dva nivoa njegove naučne analize: (a) apstraktno-teorijski nivo je osnovni nivo koji sa dedukcijom pojmova reprodukuje »jedinstvo raznolikog« (Marx) u njegove »određujuće odnose« (Lenjin); i (b) konkretno-istorijski nivo koji znači postepenu konkretizaciju prvog nivoa u obliku kritičke analize konkretno-istorijskih fenomena (na primer, kapitalizma) i predstavlja vezu između teorije i prakse u vidu različitih oblika klasne borbe.

Oba nivoa je najbolje definisao Lenjin u delima *Šta su prijatelji naroda* ... i *Još jednom o pitanju teorije realizacije*[4], a kasnije su ovu podelu prihvatili i drugi marksistički pisci koji su se ba-

---

[2] Rolf Nemitz u: *Der Begriff der Technik bei Marcuse und seinen Nachfolgern* (»Argument«, br. 103/1977, str. 47) upotrebljava izraz »metaforički marksizam« da bi objasnio pomeranje kritike političke ekonomije iz svoje sfere na druga područja, kao što su, na primer, lingvistika, literarna kritika, psihoanaliza i slična.

[3] A. Gramši, *Izabrani radovi*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 88—89.

[4] V. I. Lenjin, *Dela*, tom 44, »Jugoslaviapublic«, Beograd, str. 68—69; V. I. Lenjin, *Dela*, tom 50, cit. izd., str. 154—159.

Digitized by Google

vili sistemskim pitanjima Marxove epistemologije (na primer, odnosom logičkog i istorijskog, apstraktnog i konkretnog, kontinuiteta i diskontinuiteta, statičkog i dinamičkog i sličnim).[5]

U kretanju spoznaje: konkretno — apstraktno — konkretno, prvo »konkretno« predstavlja »jedinstvo mnogostrukog«, konkretnu stvarnost kao polaznu tačku istraživanja (na primer, Engleska 1857, savremeni svet u 1982. itd.), nasuprot poslednjem »konkretnom« koje znači rezultat našeg procesa spoznaje, »reprodukciju konkretnog posredstvom mišljenja«[6]. E. Mandel pravilno upozorava da su mnogi teoretičari Marxov metod sveli na prelaz iz apstraktnog u konkretno, a da su pri tom često previđali da je konkretno »zbiljska polazna tačka« istraživanja.[7] Marxov metod istraživanja sadrži detaljno ispitivanje i analizu istorijskog, empirijskog, statističkog materijala: od izveštajâ inspektorâ fabrika, statističkih službi vlada, brojnih industrijskih i poljoprivrednih podataka do vlastitih empirijskih istraživanja. U pismu Veri Zasulič (1881) Marx posebno ističe da se teorija može razvijati samo u okviru konkretno-istorijskih fenomena, gde prisvaja opsežan empirijski materijal i raščlanjava empirijske činjenice na konstitutivne apstraktno-sistemske delove. Metod istraživanja tako analitički raščlanjuje konkretno-istorijske oblike, razotkriva njihovu unutrašnju vezu, uključuje analizu pojmovnih sistema drugih teoretičara, razvija načine misaonog eksperimenta metodom *reductio ad absurdum*, formuliše hipoteze i uključuje njihova ispitivanja i, na kraju, objašnjava apstraktne zakone kretanja konkretno-istorijskih pojava. U istraživanju svako pozitivističko shvatanje zbilje znači i razumevanje njene negacije, jer zbilja uvek predstavlja jedinstvo činjenica (fakata) i mogućnosti, tako da kritička nauka upoređivanjem dejstava i mogućnosti uvek otkriva racionalnije i humanije dimenzije budućnosti i upozorava na iracionalnost i nehumanost sadašnjice.[8]

Kad je već opredeljen način istraživanja i otkrivena unutrašnja opšta veza među elementima u vidu apstraktnih zakona njihovog razvoja, onda se pred nauku postavlja novi zadatak: otkriti način ispoljavanja opštih oblika istorijskog kretanja, stvoriti odgovarajući sistem apstraktnih kategorija koje se deduktivno-sintetički povezuju u određenu strukturu.

Marxov način izlaganja znači sistematičan (sistemski) razvoj kategorija od jednostavnog, jedinstvenog do kompleksnog, posebnog i pojedinačnog, gde se »konkretni totalitet« javlja kao »misle-

---

[5] W. F. Haug, *Predavanja za uvod v »Kapital«*, CZ, Ljubljana, 1980; Cesare Luporini, *Dijalektika i materijalizam*, »Komunist«, Beograd, 1981; M. Reichelt, *Zur logischen Struktur des Kapitalsbegriffs bei Karl Marx*, »Suhrkamp Verlag«, 1976; Jindrich Zeleny, *Die Wissenschaftslogik und das Kapital*, Frankfurt am Main, 1969; *Lire le Capital*, I—IV, »Maspero«, Paris, i drugi radovi.

[6] K. Marx, *Temelji slobode*, »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 26, 27.

[7] E. Mandel, *Kasni kapitalizam*, EC, Zagreb, str. 13—15.

[8] O Marxovom shvatanju činjenica vidi: Đuro Šušnjić, *Kritika sociološke metode*, »Gradina«, Split, 1973, str. 172.

Digitized by Google

ni totalitet, kao misleni konkretum«, kao »reprodukcija konkretnog mišljenja«[9]. Marxov naučni novum zadavao je već tadašnjim čitaocima *Priloga kritici političke ekonomije* i *Kapitala* Tantalove muke, pa je zato Marx u predgovoru drugom izdanju *Kapitala*, u mnogim pismima i u glosi Adolfu Wagneru suprotstavio svoj metod izlaganja pogrešnim shvatanjima da je *Kapital* nekakva apriorna konstrukcija à la Proudhon.

U čemu je razlika između Marxovog sistematičkog (sistemskog) razvoja kategorija (»produkcije pojmova«) i metafizičkih »logičkih formula« Proudhona, kojeg je kritikovao još 1847. godine u *Bedi filozofije*? Marxov teorijski metod mogli bismo odrediti otprilike na sledeći način:

a) da istraživač najpre »do tančina ovlada materijom, da analizira njene različite oblike razvitka i da otkrije njihov unutrašnji spoj«[10];

b) da je predmet istraživanja u svom razvoju dostigao određen nivo istorijske razvijenosti, koja omogućava sagledavanje unutrašnjih odnosa i zakonitih tendencija kretanja[11];

c) da izlaganje počinje sa sasvim jednostavnom kategorijom, najjednostavnijim oblikom društva (na primer, robom), koja se istorijski pojavljuje u svoj intenzivnosti tek u »najrazvijenijim društvenim prilikama«[12] (na primer, kapital se konačno potvrđuje kad akumulacija kapitala zahvati celokupan svetski kapitalistički sistem);

d) da ekonomske kategorije ne smemo konstruisati u deduktivne lance »onim redom, u kojima su historijski bile određujuće«[13], nego se moraju međusobno strukturisati (sistemski razvijati) redosledom koji određuju najrazvijeniji društveni oblici[14];

e) da se dijalektički razvoj kategorija (»produkcija pojma«) mora na određenim tačkama dopunjavati istorijskim razmatranjem kao nužnim uslovom daljnjeg sistemskog razvoja kategorija (apstraktno-teorijski sistem)[15];

f) da sistemsko izlaganje kategorija u svom specifičnom usponu od apstraktnog ka konkretnom predstavlja apstraktno-teo-

---

[9] K. Marx, *Temelji slobode*, cit. izd., str. 27.

[10] K. Marx, *Kapital*, *MED*, tom 21, Beograd, str. 24—25.

[11] »Građansko društvo je najrazvijenija i najraznolikija historijska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumijevanje njegove strukture daju u isto vrijeme uvide u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživjelih društvenih oblika... U anatomiji čovjeka ključ je anatomija majmuna.« — K. Marx, *Temelji slobode*, cit. izd., str. 31.

[12] Ibid., str. 29.

[13] Ibid., str. 34.

[14] »Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi historijski zauzimaju u uzastopnom djelovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovom redosljedu »u ideji« (Proudhon) (jednoj nejasnoj predstavi historijskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom građanskom društvu« (ibid.).

[15] »naša metoda pokazuje tačke gdje mora nastupiti historijsko razmatranje...« (ibid., str. 170).

Digitized by Google

rijski sistem koji omogućava »ispravno shvaćanje sadašnjosti i pravi ključ za razumijevanje prošlosti«[16].

Ako ovaj uspon od apstraktnog ka konkretnom implicira dijalektiku jedinstva deduktivnog i induktivnog, analize i sinteze, suštine i pojave, celine i dela..., ako se, dakle, »život materije ogleda u ideji, onda ne mari ako bude izgledalo kao da imamo posla sa kakvom konstrukcijom *a priori*«[17]. Tako »dijalektički metod izlaganja«[18], kao sistematski razvitak kategorija, postiže uspeh sa »reprodukcijom konkretnog posredstvom mišljenja« u okviru apstraktno-teorijskog sistema koji u osnovi negira vulgarni empirizam buržoaske vulgarne političke ekonomije i metafizički idealizam Proudhona. Marxov dijalektički metod je u svojoj osnovi mnogo bogatiji nego puki metodi apstrakcije, idealizacije, aproksimacije, misaonog eksperimenta, sukcesivne konkretizacije, što ih i danas posebno neguje akademska nauka. Sistemski razvoj kategorija (pojmova) kod Marxa se uvek dopunjava istorijskim pretpostavkama, tako da apstraktno-teorijski sistem u svojoj relativnoj samostalnosti ipak sadrži bitne elemente istorijskog razvoja. U apstraktno-teorijskom sistemu se neprestano suprotstavljaju apstraktno-teorijski i konkretno-istorijski nivoi, mada Marxova analiza u *Kapitalu* nikada ne napušta teorijsko polje tipizirane strukture kapitalističkog načina proizvodnje, koji omogućava racionalno misleno prisvajanje zbilje. Ova specifičnost konstruisanja apstraktno-teorijskog sistema omogućava nadalje konkretno-istorijsko proučavanje i praktičku, empirijsku verifikaciju apstraktno-teorijskih premisa. Bît se uvek manifestuje u različitim pojavama koje se sa njom ne podudaraju, te zato nauka mora upoznati i dokučiti njihovu međusobnu vezu i zavisnost.

Kakva je, zapravo, interpretativna funkcija apstraktno-teorijskog sistema ako znamo da su ekonomske kategorije samo teorijski izrazi, apstrakcije društvenih odnosa proizvodnje? Marx još u kritici Proudhona (njegov odnos prema Proudhonu je za našu analizu izuzetno značajan) upozorava na »zabludu buržoaskih ekonomista, koji u tim ekonomskim kategorijama vide večite zakone, a ne istorijske zakone koje važe samo za određeni istorijski razvitak, za određeni razvitak proizvodnih snaga«[19]. Proudhon nije nikada shvatio tajne »dijalektičkog metoda izlaganja«, jer je svaku stvar apstrahovanjem »pretvorio u logičku kategoriju...«, tako da se na kraju dođe »do kretanja u apstraktnom stanju, do čisto formalnog kretanja, do čisto logičke formule kretanja«[20]. Tako je Proudhon u metafizici političke ekonomije našao »apsolutni metod«, »kretanje čistog uma«, koji u svojoj apstraktnosti objašnjava sve i, na kraju, ništa.

Suprotno logici i metafizici Proudhona, kritika političke ekonomije naglašava: (a) s jedne strane, otkrivanje unutrašnje logi-

[16] Ibid., str. 170—171.
[17] K. Marx, *Kapital*, I, cit. izd., str. 24—25.
[18] K. Marx F. Engelsu, 27. 6. 1867, *MED*, tom 38, str. 291.
[19] K. Marx P. V. Anenkovu, 28. 12. 1846, *MED*, tom 34, str. 428.
[20] K. Marx, *Beda filozofije*, *MED*, tom 7, str. 103.

Digitized by Google

ke konkretno-istorijskog razvoja društva u obliku samozadovoljavajućeg i samoreprodukujućeg apstraktno-teorijskog sistema i (b) s druge strane, ona mora unutar takve »mislene reprodukcije« otkriti elemente istorijske prolaznosti. Zadatak može rešiti samo »dijalektički metod izlaganja«, koji kategorije povezuje u apstraktno-teorijski sistem, u dva nivoa analize: apstraktno-teorijski i konkretno-istorijski.

Celokupna istorija nastajanja *Kapitala* daje dokaza o velikim metodološkim i sadržajnim teškoćama koje je Marx imao u izlaganju kritike političke ekonomije na hegelovski (prudonistički) način. U pismu Engelsu (1. II 1858) Marx upozorava da će Lasall brzo uvideti »da je jedna stvar kritikom dovesti jednu nauku prvo do tačke da bi se ona mogla dijalektički izložiti, a sasvim druga — apstraktni, gotovi sistem logike primeniti na nejasne predstave o jednom takvom sistemu«[21]. Marx je zato posebno naglasio da dijalektički razvoj kategorija u apstraktnom teorijskom sistemu zahteva »da se ispravi idealistički način prikazivanja koji izaziva privid kao da se radi samo o pojmovnim opredjeljenjima i o dijalektici tih pojmova«[22]. Prudonizam će biti u »korenu uništen« ako se apstraktno-teorijski nivo dopunjava konkretno-istorijskim, što je samo druga strana dijalektičkog odnosa između logičkog i istorijskog u Marxovoj teorijskoj analizi.

Marxov apstraktno-teorijski sistem izražava pojmovnu rekonstrukciju građanskog sveta koja je relativno autonomna, jer stvara »nužnu razliku između realnog i idealnog lika« koja sprečava da apstraktno-teorijski sistem postane puka »fotografija realnosti«[23]. Marx u kritici Hegelovog metoda u političkoj ekonomiji ne odbacuje metod apstrakcije, nego se suprotstavlja neistorijskom i metafizičkom pristupu izgrađivanju apstraktno-teorijskog sistema. Teorijsko mišljenje kod Marxa nije prost odraz (fotografija sa velike visine koja pokazuje sve osnovne elemente krajolika), nego sadrži, kako primećuje A. Schmidt, »povijest u koncentriranom obliku, a ne njezinu neposrednu kopiju«[24].

Marx počinje analizu kapitalističkog načina proizvodnje apstrakcijom robe kao »najjednostavnijeg društvenog oblika u kojem se pojavljuje proizvod rada u sadašnjem društvu«[25]. Već na početku to nije bilo obično polaženje od pojma (na to sasvim izričito upozorava Marx u *Glosama Wagneru*), jer je roba, kao najapstraktnija kategorija, u stvari, najkonkretniji istorijski element građanskog društva. Prvi krug Marxova izlaganja, tako, čini logičko izlaganje robnog kruga, jer je robni oblik osnova kapitalistič-

---

[21] K. Marx F. Engelsu, 1. 2. 1858, *MED*, tom 36, str. 255.

[22] K. Marx, *Temelji slobode*, cit. izd., str. 52.

[23] Ibid., str. 84.

[24] A. Schmidt, *Povijest i struktura*, Izdavački centar, »Komunist«, Beograd, 1976, str. 63.

[25] K. Marx, *Glose na marginama udžbenika političke ekonomije A. Wagnera*, *MED*, tom 30, str. 309—310.

Digitized by Google

kih proizvodnih odnosa.[26] Na kraju logičkog izlaganja o robnom obliku stoji prvi kvalitativan skok koji traži uključivanje konkretno-istorijskih elemenata — moment koji izjednačava opšti ekvivalentni oblik robe sa pojavom novca. Pojava novca je, dakle, ona tačka na kojoj, u dijalektičkom razvoju pojmova, mora nastupiti istorijsko razmatranje koje otvara vrata u drugi krug, drugi stepen apstrakcije — krug kapitala. Marx na tom mestu nastavlja sa sjajnim mislenim eksperimentom logičkog razvoja pojmova robe, vrednosti i novca, gde dokazuje da je kapital sam po sebi (kao novac) neshvatljiv. Kapital može razjasniti samo njegova suprotnost, prometna vrednost kapitala određuje upotrebnu vrednost radne snage (rad kao pojmovna negacija kapitala). Pretvaranje novca u kapital nije puko logičko razvijanje pojma na osnovu suprotnosti (prometna vrednost — upotrebna vrednost), nego zahteva uključivanje konkretno-istorijskih pretpostavki. Analiza mora prestupiti prag vlastite apstraktnosti i potražiti istorijsku mogućnost pojavljivanja radne snage kao robe.[27] Treći nivo predstavlja način proizvodnje viška vrednosti kao metod reprodukcije kapital-odnosa koji, opet, na kraju uključuje istorijsko razmatranje klasne i naučno-tehničke revolucije, koje su omogućile prelazak sa apsolutnog na relativni metod proizvodnje viška vrednosti.

Mogli bismo tako redom, uz pomoć cele »izložbe citata *ad libitum*« (Marx), dokazivati pojmovno izgrađivanje Marxovog apstraktno-teorijskog sistema: roba — novac — kapital — konkurencija kapitala. Marx ispravno dokazuje »da proizvodnja roba na izvesnoj tački postaje nužno kapitalističkom proizvodnjom robe«[28], a ova »izvesna tačka« je kod Marxa uvek istorijski određena. Tako se u *Kapitalu* jedan pojam pretvara u drugi, ali ne zahvaljujući prinudi imanentno logičkih izvođenja niza (serie) apstraktno-teorijskih dedukcija, nego nužnosti istorijskih pretpostavki. Dijalektika istorijskog i logičkog u Marxovom metodu političke ekonomije omogućava da se konkretno misleno reprodukuje na posredan način: pomoću apstrakcija koje se u sistemskom razvoju sintetizuju u apstraktno-teorijski sistem. Povezanost apstraktno-teorijskog i konkretno-istorijskog nivoa u apstraktno-teorijskom sistemu omogućava shvatanje suštine određene istorijske prakse. Marxov apstraktno-teorijski sistem pokazuje »unutrašnju organizaciju kapi-

---

[26] Ovom krugu koji čini prve četiri glave *Kapitala* često je pridat natprosečan značaj, što je puka posledica natezanja i, ponekad, beskorisnog diskutovanja o uticaju Hegela i njegovog obrata na Marxov metod kritike političke ekonomije.

[27] Marx na tom mestu precizno pravi razliku između prvobitne akumulacije kapitala kao istorijske pretpostavke i postojanja kapitala. Istorijske pretpostavke koje »izražavaju postojanje kapitala ne pripadaju sferi načina proizvodnje kojem kapital služi kao pretpostavka i one kao historijski predstupnjevi njegovog postojanja leže iza njega...« (K. Marx, *Temelji slobode*, cit. izd., str. 169).

[28] K. Marx, *Glose...*, cit. izd., str. 321.

Digitized by Google

talističkog načina proizvodnje, tako reći, njegov idealni prosek«[29], koji označava relativno stalnu osnovu naučnog saznanja što obuhvata celu epohu kapitalističkog razvoja. Posebna kategorijalna mreža, posebno uključivanje istorijskih momenata, metod ponavljanja protivrečnosti, od najjednostavnijeg do kompleksnog oblika[30], omogućava Marxu »slobodno kretanje« (A. Lange) u istorijskom materijalu.

Veličina Marxovog teorijskog rada je sadržana u njegovoj interpretativnoj snazi, gde njegove osnovne misaone (metodološke i sadržajne) postavke dobijaju, uz različita posredovanja, konkretno-istorijski smisao. A šta znači to različito posredovanje? Na teorijskom planu znači konstrukciju teorije koja se, na jednoj strani, koristi Marxovim razvojnim metodom, a, na drugoj, uključuje u analizu nove istorijske pretpostavke koje omogućuju dalji razvoj osnovnih teorijskih spoznaja. Ne treba prihvatiti fundamentalistički stav da je Marxov apstraktno-teorijski sistem potpuno ispravan i dovoljan za analizu savremenog kapitalizma. Naprotiv. Potrebno je, korak po korak, preispitati celokupan Marxov teorijski sistem, posebno s obzirom na njegove kvalitativne skokove, u koji se uključuju nove istorijske pretpostavke, da bismo mogli potvrditi i dopuniti njegov apstraktno-teorijski sistem koji objašnjava suštinu savremene istorije kapitala. Ako apstraktno-teorijsku spoznaju, koja otkriva suštinu kapitalizma, kombinujemo sa konkretno-istorijskom analizom, možemo formirati kritičku revolucionarnu svest i sagledati njenu materijalizaciju u različitim oblicima klasne borbe.

Do sada smo govorili o Marxovom metodu izlaganja dijalektike logičkog i istorijskog, mada još nismo rešili dileme statičkog i dinamičkog, unutrašnju samoreprodukciju sistema i istorijsku fleksibilnost.[31] Kako se može izložiti stvarna istorija kapitalističkog načina proizvodnje na osnovu razumevanja unutrašnjih protivrečnosti koje, u osnovi, opredeljuju apstraktno-teorijski sistem? U kolikoj je meri Marxov *Kapital* istorijski konstituisan na osnovi liberalnog kapitalizma, i tako gubi univerzalnu interpretativnu funkciju u savremenom kapitalizmu? Kakva je povezanost savremene istorije kapitala i unutrašnjih zakona kretanja kapitala? Da li je nastavljena najbolja tradicija Lenjinove analize razvoja kapitalizma u Rusiji i imperijalizma u svetu, koja je neposredno dokazivala interpretativnu funkciju i dalji razvoj Marxovog apstraktno-teorijskog sistema?

Lenjin je vrlo dobro razlikovao apstraktne probleme inherentne kapitalu uopšte (idealnom proseku kapitalističkog istorijskog

---

[29] K. Marx, *Kapital*, III, *MED*, tom 23, str. 690—691.

[30] Protivrečnost između upotrebne vrednosti i vrednosti u robnoj jedinici postaje u drugom krugu protivrečnost upotrebne vrednosti i vrednosti radne snage, da bi na kraju postala protivrečnost celokupnog sistema između društvenog načina proizvodnje i privatnog prisvajanja.

[31] C. Luporini, *Marx po Marxu, Dijalektika i materijalizam*, cit. izd.

Digitized by Google

razvoja) od konkretnih činjenica istorije kapitalizma. Kao teoretičar i revolucionar-praktičar, više je od drugih shvatao dinamičku silu koja pokreće ekonomsku strukturu i zbog koje je Marx tako često govorio o razvoju (Entwicklung). Razvoj različitih konkretno-istorijskih oblika, zakoni njihovog kretanja na apstraktno-teorijskom nivou uvek pretpostavljaju delovanje protivfaktora na istorijskom nivou. Zakon akumulacije kapitala, zakon koncentracije i centralizacije kapitala, zakon formiranja prosečnog profita itd. izražavaju se stoga kao tendencije; dinamičnost i samoreprodukcija apstraktno-teorijskog sistema se preobražavaju (dopunjavaju) uz dominantnost određenog načina proizvodnje u istorijskoj realnosti. Kapitalistički način proizvodnje je istorijski nastao u različitim društvenim (ekonomskim, klasnim, socio-kulturnim...) okvirima Zapadne Evrope, Istočne Evrope, Severne Amerike, Afrike, Azije, Latinske Amerike itd. Konkretnu sliku kapitalizma, koju u XX veku pruža svetski kapitalistički sistem, uvek predstavlja složeno jedinstvo mnogostrukosti: jedinstvo znači dominantnost kapitalističkog načina proizvodnje, a mnogostrukost različite konkretne oblike prošlih i savremenih odnosa proizvodnje i načina proizvodnje.[32]

Kapitalizam se u svom istorijskom razvoju stalno dalje razvija i preobražava kao »organska celina« (Marx). Na ovom mestu možemo napraviti jedno vrlo zanimljivo upoređenje sa sistemskom analizom L. von Bertalanffyja, pionira opšte sistemske teorije.[33] Na ovo je, zapravo, upozorio Thomas T. Sekeine kad je na Zapadu interpretirao izvanredno originalnu doktrinu Uni-Riron, kao japansku verziju marksističke političke ekonomije.[34] Ukratko izložena teza L. von Bertalanffyja govori o specifičnom fenomenu bioloških organizama koji u određenom razdoblju svog razvoja funkcionišu kao neka »apstraktna mašina« koja se perpetuira (kao *perpetuum mobile)* relativno nezavisno od razvoja organizama. U organizmu ostaje tako relativno nepromenjena unutrašnja struktura koju Bertalanffy otkriva sa »progresivnom mehanizacijom«. Uslovna

[32] Različite kombinacije prošlih i savremenih načina proizvodnje proučava savremena teorija artikulacije načinâ proizvodnje koja je izrasla na kritici i nedostacima teorije nejednake razmene. Važno je napomenuti da je teorija artikulacije načinâ proizvodnje, kao i savremena ekonomska antropologija, potpuno afirmisala značaj Marxovog apstraktno-teorijskog sistema kao načina proizvodnje. Neke od osnovnih teorijskih koncepcija teorije načinâ proizvodnje možemo naći u časopisu »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982, br. 4/1976. i br. 7—8/1979, gde je priložena i osnovna bibliografija.

[33] L. von Bertalanffy, *Problems of Life, An Evolution of Modern Biological and Scientific Thought*, Torchbook, Harper, New York, 1952, str. 17.

[34] T. T. Sekeine, *Uni — Riron, A Japanese Contribution to Marxian Political Economy*, »Journal of Economic Literature«, br. 3/1975.

Digitized by Google

analogija[35] lako nas može dovesti do našeg problema: životni razvoj organskog sistema sada predstavlja istorijski razvoj kapitalizma, »progresivna mehanizacija« označava Marxov dijalektički metod analize na apstraktno-teorijskom nivou, a »apstraktna mašina« predstavlja apstraktno-teorijski sistem. Marx je sa »progresivnom mehanizacijom« kapitalizma otkrio suštinu reprodukcije kapitalskih odnosa, reprodukciju viška vrednosti i eksploatacije neposrednog proizvođača — najamnog radnika.

Formalni naučni metod misaonog eksperimenta, idealizacija i generalizacija, zahtevaju primenu kriterijuma ponavljanja i reprodukcije *ad infinitum* u proučavanju zakonitih veza među pojavama u stvarnosti. U društvenim naukama je zbog posebnog značaja predmeta proučavanja (»organska celina« u razvoju) moguće govoriti o tendencijama zakonitih veza u pojavnom svetu. Međutim, to ne može sprečiti naučnu misao da na apstraktno-teorijskom nivou najvišeg reda ne definiše zakone koji se mogu reprodukovati u beskonačnost (Marx više puta govori o samoreprodukciji kapitalističkog sistema, na primer, u 21. glavi I toma *Kapitala*, u *Grundrisse* i sličnom). Uzmimo za primer zakon prosečne profitne stope. Formiranje zakona prosečne profitne stope za Marxa još ne znači da će kretanje organskog sastava kapitala samo po sebi voditi padu profitne stope i samouništenju kapitalističkog sistema. Tek na apstraktno-teorijskom nivou nižeg reda možemo definisati konačno kretanje sistema i njegovu istorijsku prolaznost u obliku zakona tendencijskog padanja profitne stope. Unutrašnje protivrečnosti, koje su sadržane već u osnovnom obliku kapitalističke robne proizvodnje, predstavljaju sastavni deo apstraktno-teorijskog sistema koji na kraju ipak mora ukazati na istorijsku prolaznost kapitalskih odnosa. Marx nikada nije tvrdio (a to mu se često pripisivalo) da će padanje profitne stope samo po sebi uništiti kapitalistički način proizvodnje. Empirijski podaci ne potvrđuju padanje profitne stope, osim u recesijama i cikličnim krizama, ali zato ne negiraju Marxove intencije apstraktno-teorijskog sistema. Zakon koncentracije i centralizacije kapitala poboljšava organski sastav kapitala i prisiljava prosečnu profitnu stopu da pada, na kraju krajeva, bez obzira na stopu eksploatacije koja najviše zavisi od istorijski bitnih rezultata klasnih borbi.[36] Kapitalistički način proizvodnje ima, tako, ugrađenu apstraktnu teorijsku mogućnost

[35] Analogija »apstraktne mašine« u Bertalanffyjevoj analizi bioloških organizama ne znači da »progresivna mehanizacija« u potpunosti uspeva jer inače biološki organizmi ne bi bili više živi, razvijajući organizmi. Slično i u našoj analogiji »progresivna mehanizacija« ne vodi u aistorijsko apstraktno opredeljenje (»apstraktna mašina«, prudonistički apstraktno-teorijski sistem) jer »dijalektički razvojni metod« opredeljuje kapitalizam u njegovom istorijskom razvitku, uključujući istorijske momente kao prelazne tačke sistemskog razvoja apstraktnih opredeljenja.

[36] Zakon koncentracije i centralizacije kapitala je empirijski jednoglasno potvrđen; međutim, zakon poboljšavanja organskog sastava kapitala empirijski nije jednoglasno usvojen zbog velike uloge tehničkog progresa u opadanju vrednosti konstantnog kapitala.

Digitized by Google

samouništenja, ali se u konkretno-istorijskoj situaciji uvek spasava zbog svojih vlastitih reformi i transformacija. Ako je Marx u nečemu pogrešio, onda je pogrešio u proceni istorijskih mogućnosti ovih transformacija i reformi unutar samog kapitala koje će, na kraju, dovesti do njegove konačne negacije. Ova negacija ne može biti ni apstraktno-teorijska ni samo ekonomska, nego zahteva konkretno-istorijsko delovanje subjektivnih snaga i sveobuhvatnu klasnu borbu. Marx je u svom revolucionarnom optimizmu potcenio mogućnost klasnog pritiska na kapitalističku klasu da menja stopu eksploatacije a da pri tome reprodukuje akumulaciju kapitala na svetskom nivou. Potcenio je mogućnost ekstenzivnog i intenzivnog razvoja kapitalizma koji u velikoj meri svoje apstraktno-teorijske zakone reprodukuje na svetskom nivou savremenog kapitalističkog sistema, potcenio je mogućnost koju je tako sjajno izložio u trećem tomu *Kapitala* o »ukidanju kapitalističkog načina proizvodnje u okvirima samog kapitalističkog načina proizvodnje«[37]. Savremeni kapitalizam XX stoleća, posebno posle drugog svetskog rata, dokazuje svoju značajnu fleksibilnost i veliki istorijski pragmatizam, o kome tako dobro i rado govori J. K. Galbraith.[38]

III

Svaka složena pojava (na primer, kapitalizam) ima neka razvojna razdoblja koja možemo podeliti na više faza, koje ukupno predstavljaju jedinstvo njenog postojanja. Svaka od ovih faza razotkriva delimičnu suštinu koja u svojoj dijalektičkoj sintezi opredeljuje globalnu suštinu određene kompleksne pojave. Konkretno-istorijsku strukturu pojava tako čini više različitih relativnih kvaliteta koji u međusobnom odnosu prelaza tvore zajedničku suštinu određene pojave (kao zajednički kvalitet faznih kvaliteta). Upravo ova jedinstvena bît određuje međusobne konkretno-istorijske granice razvoja kompleksnosti pojave. Granica pojave je tamo gde se suštinski promeni unutrašnji zajednički (jedinstveni) kvalitet.

Prevedemo li ove opšte ontološke zaključke na jezik političke ekonomije, onda istorijskom razvoju kapitalizma odgovara razgranata fenomenologija na konkretno-istorijskom nivou, na jednoj, i unutrašnja suština koju otkriva apstraktno-teorijski sistem, na drugoj strani. Pojam kapitala i njegova unutrašnja suština, koju je Marx izrazio u svom apstraktno-teorijskom sistemu, označavaju granice kapitala u njegovom konkretno-istorijskom pro-

[37] K. Marx, *Kapital*, III, cit. izd., str. 392.

[38] Vidi Galbraithova dela, kao: *Društvo zbilje, Nova industrijska država, Američki kapitalizam*, i, posebno, poslednje veliko delo *Ekonomika i društveni ciljevi* (»Otokar Keršovani«, Rijeka, 1979). Preglednu studiju o Galbraithu daje Sharpe Myron, *J. K. Galbraith and the Lower Economics*, »International Arts«, New York, 1974.

Digitized by Google

cesu razvoja. Različite istorijske pojave kapitala (treća naučno-tehnička revolucija, ogromna koncentracija i centralizacija kapitala, transnacionalizacija kapitala, internacionalizovanje eksploatacije, državni intervencionizam i planiranje, državno vlasništvo, akcionarsko društvo, radnička demokratija i slično) probijaju okvire kapitala unutar kapitala samog. To su samo »tačke proboja« koje znače »tačke prelaza u jedan novi oblik proizvodnje«[39] a da pri tome ne negiraju osnovne kvalitete kapital-odnosa. Kapital-odnos se reprodukuje jer nije dovoljan broj ovih »tačaka proboja«, koje uvek gravitiraju ka »unutrašnjem spoju« — suštini kapitala. Na određenom stepenu istorijskog razvoja »tačaka proboja« je toliko da njihov broj zahteva novi kvalitet — novo gravitaciono jezgro, koje je u osnovi negacija kapitala. Ovaj nov istorijski kvalitet opredeljuje drugi apstraktno-teorijski sistem koji označava novu ukupnu suštinu komunističkog (socijalističkog) načina proizvodnje. Komunizam (socijalizam) se, tako, javlja na dva nivoa: (a) na apstraktno-teorijskom (metodološkom) nivou komunizam (socijalizam) znači negaciju kapitala; (b) na konkretno-istorijskom (empiričkom) nivou komunizam (socijalizam) predstavlja bogatstvo klasnih borbi za njegovo istorijsko ostvarivanje i potvrđivanje.

Možemo li sa ovakvim metodološkim postupkom analizirati savremenu istoriju kapitala? Možemo li veći broj pojava u savremenom kapitalizmu objasniti na temelju samog kapitala i njegovih unutrašnjih zakona kretanja? Kako istovremeno odrediti granice tog transformisanja savremenog kapitalizma i pri tome dokazivati da, u krajnjoj liniji, nije prevladana unutrašnja protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje koju je, u osnovi, opredelio još Marx u svome apstraktno-teorijskom sistemu?

Odgovor na ova pitanja mora prevazići dve osnovne interpretacije u savremenoj marksistički orijentisanoj političkoj ekonomiji: (a) dogmatsko shvatanje marksističkih fundamentalista koji se zadovoljavaju tvrdnjom da u savremenom kapitalizmu nije došlo do promena koje ni Marx ne bi opredelio u svom apstraktno-teorijskom sistemu; i (b) revizionističko shvatanje marksističkih i nemarksističkih predstavnika koji nasleđuju staru Bernsteinovu socijaldemokratsku školu o postupnom slabljenju kapitalističkih protivrečnosti i njihovom postepenom transformisanju u industrijsko i postindustrijsko društvo.

Dogmatsko shvatanje Marxa i savremene zbiljnosti ne razume osnovne metodološke poruke Marxovog apstraktno-teorijskog sistema o nužnom uključivanju konkretno-istorijskih određenja koja opredeljuju upotrebljivost polaznih apstraktno-teorijskih saznanja u analizi konkretno-istorijskog razvoja kapitala. Ako su se menjale i dopunjavale neke nove istorijske pretpostavke (konkurencija — monopol, tržište — država, privatno vlasništvo — državno vlasništvo, privatno preduzeće — akcionarsko društvo,

[39] K. Marx, *Kapital*, III, cit. izd., str. 396.

Digitized by Google

nacionalni kapital — internacionalni kapital...), potrebno je dopuniti i menjati Marxov apstraktno-teorijski sistem. Ali to ne znači negaciju Marxa, nego njegovu afirmaciju, afirmaciju njegovog metoda i sadržine njegove teorijske poruke. Ako smo Marxov *Kapital* shvatili previše bukvalno, previše doslovno, dogmatski, postepeno unutar marksizma gubimo pravu suštinu Marxovog dela — a to je povezanost marksističke teorije i prakse koja čini osnovu klasne borbe. Nije potrebno da se javno odričemo Marxa, kako to čine neki predstavnici savremene političke ekonomije kasnog kapitalizma[40], da bismo, zapravo, negirali Marxa, njegov metod i samu revolucionarnu sadržinu marksizma.

Neshvatanje marksističkog metoda, teorije i prakse, preplitanje »furija« privatnih interesa (birokratije, tehnokratije, socijaldemokratske ideologije, sindikalizma, ideologije »trećeg puta« i slično) čini različite pokušaje objašnjenja savremene istorije kapitala analognima. Savremena istorija kapitala dokazuje sposobnost kasnog kapitalizma da reši neke svoje ekonomske teškoće, da ih internacionalizuje i proširi u svetskim razmerama (akumulacija kapitala na svetskom nivou), ali to ne znači da je kapitalizam prevazilazio mogućnost društvenih kriza i osnovnu protivrečnost između neposrednih proizvođača viška vrednosti i onih koji taj višak vrednosti prisvajaju.[41]

Sa tim smo, na kraju, u granicama naših mogućnosti, posredno odgovorili na pitanje: da li Marxovo viđenje kapitalizma omogućava interpretaciju njegove savremene društvene transformacije?

Apstraktno-teorijski nivo, specifičan dijalektički razvoj kategorija u apstraktnom teorijskom sistemu omogućava otkrivanje

---

[40] Ovde nećemo ulaziti u neke dileme koje su otvorile »evrokomunističke« partije poslednjih godina (vidi: E. Mandel, *From Stalinism to Eurocommunism*, NLB, Paris, 1979), već upozoravamo na fenomen neorikardijanizma u savremenoj političkoj ekonomiji. Neorikardijanski model ostaje na površini građanskog sveta, ne shvatajući da se zakoni kretanja mogu izvesti samo iz unutrašnjih protivrečnosti kapitalističke robne proizvodnje, vrednosti kao društveno-ekonomskog odnosa, a ne iz oblikâ cena i tehničkih (tehnoloških) proporcija. Neorikardijanizam je odgovorio na neka važna teorijska pitanja, ali je, nasuprot Marxu, ostao potpuno apstraktan u okvirima akademske ekonomske nauke. Ako je nekada i uspeo prestupiti okvire ove apstraktnosti, onda je u svojoj misaonoj i ideološkoj društveno-klasnoj pristrasnosti pokazao svoje pravo lice: ideologiju kasnog kapitalizma. Poznato je da je neorikardijanizam politekonomska teorijska osnova italijanskih socijalista čiji je vođa Craxi nedavno osetio potrebu da istakne: »Marx je mrtav, živeo gospodin Proudhon!« (hic!)

[41] Na tom mestu je pogrešio i E. Mandel u svom delu *Kasni kapitalizam* kad određuje suštinski kriterijum koji objašnjava transcendenciju zakona razvoja kapitalizma: delovanje zakona vrednosti. Roba je osnovni element kapitalističkog načina proizvodnje, ali nije njegova osnovna determinanta koja utvrđuje kapital-odnos. Ne određuje robni značaj proizvodnje kapital, nego kapital određuje istorijski dostignuti stepen robne proizvodnje, jer robna proizvodnja i zakon vrednosti mogu kod Marxa pripadati različitim načinima proizvodnje.

Digitized by Google

autentične suštine kapitala — viška vrednosti i daljeg razvoja kategorija kapitalističkog načina proizvodnje. U tim sadržajnim i metodološkim granicama Marx je još uvek dovoljno savremen i moderan. Apstraktno-teorijski nivo je ona osnova na kojoj se može dalje razvijati teorijska analiza a da pri tome ne zapada u istoriografski, ilustrativno-dokumentacijski opis kapitalističkog društva na određenom stepenu razvoja. Apstraktno-teorijski nivo omogućava otkrivanje suštine kapitalističkog načina proizvodnje, kao i transformacije njegovih pojavnih oblika, koje nastupaju i još ostaju unutar granica osnovnog kvaliteta sistema. Samo dijalektička sinteza apstraktno-teorijskih i konkretno-istorijskih teorijskih sistema i istorijskog konkretuma omogućava negaciju puke deskripcije ili apstraktnog idealizma u analizi savremene zbilje. Samo takva sinteza omogućava afirmaciju marksističke paradigme u Marxovom smislu, samo takvo udruživanje teorije sa praksom klasne borbe u osnovi razlučuje Marxovu kritiku političke ekonomije od nekih savremenih pokušaja marksističke reinterpretacije istorije kapitala.

Digitized by Google

Miomir Jakšić

Kritika teorije „zavisnosti“ i „svetskog kapitalističkog sistema“

Teorija zavisnosti (»dependencije«), razvijena posle drugog svetskog rata, nerazvijenost i neuspehe razvojnih strategija zemalja u razvoju tumači drugačijim sklopom uzroka u odnosu na marksističku teoriju načina proizvodnje i imperijalizma. Poredeći teorije zavisnosti i načina proizvodnje, želimo dokazati tezu da se prva teorija usmerava, kao i teorija načina proizvodnje, na iste fenomene, ali da površinskim fenomenima pridaje značaj unutrašnjeg pokretača i prenosnog mehanizma. Teorija zavisnosti, kao i teorija načina proizvodnje, usmerena je na negativan uticaj kapitalističkih metropola na zemlje u razvoju. Međutim, ona fenomenima što se manifestuju — zavisnosti utemeljenoj na trgovinskim vezama — pridaje značaj uzročnika nerazvijenosti, za razliku od teorije načina proizvodnje koja ističe da se kroz trgovinu samo pojavno manifestuju odnosi uspostavljeni između dva načina proizvodnje — pretkapitalističkog i kapitalističkog. Utoliko je teorija načina proizvodnje potpunija jer uključuje i trgovinu (kao prenosni mehanizam), a, pored spoljnih faktora (svetska privreda), ističe i unutrašnje osobenosti (originalni način proizvodnje). Teorija načina proizvodnje po obuhvatnosti i shvatanju uzroka nerazvijenosti potpunija je od teorije zavisnosti, jer, pored faktora »po površini« (trgovina i zavisnost), obuhvata i one »u dubini« (proizvodnja). Na svojevrstan način ta dva aspekta izrazio je Buharin kada je napi-

Digitized by Google

sao: »Međunarodne veze mogu se širiti i obuhvatati nove teritorije koje još nisu uvučene u kapitalistički način života (teorija zavisnosti — prim. M. J.). S druge strane, one se mogu produbljivati, postajati sve češće, stvarati čvršću mrežu (teorija načinâ proizvodnje — prim. M. J.). U stvarnosti, razvoj se kretao u oba pravca.«[1]

Teorija zavisnosti svojevrstan je odgovor na neuspeh teorija »modernizacije«. Sve do 1929. zemlje Latinske Amerike sledile su model podsticanja izvoza (desarollo hacia afuera — razvoj okrenut ka spolja), da bi posle velike ekonomske krize 1929. prešle na strategiju zamene uvoza (desarollo hacia adentro — razvoj okrenut ka unutra). Ni ta strategija nije uspela, jer je u osnovi utemeljena na oponašanju iskustava razvijenih zemalja, u duhu teorije »modernizacije« privrede. U tim uslovima javlja se teorija zavisnosti. U duhu marksizma i strukturalizma, grupa pisaca (Sunkel, Furtado, Marini, Dos Santos, Frank, Kardozo) razvija teoriju zavisnosti koja, blisko marksističkim stavovima i teoriji imperijalizma, ističe značaj međunarodnog kapitalističkog sistema i njegovo neujednačeno i negativno delovanje na pojedine zemlje. Pri tom se polazi od jedinstvenog svetskog sistema iz kojega se izvode i razvijaju zakoni razvoja pojedinih — zavisnih — zemalja.[2]

Osnovica teorije zavisnosti je teza o »zavisnom« razvoju pojedinih zemalja: razvijenost i nerazvijenost su dve strane jednog istog procesa (kapitalističkog razvoja) i, kao takvi, međuzavisni fenomeni. Jedan od autora teorije zavisnosti, Dos Santos, to ovako objašnjava: »Zavisnost je situacija u kojoj su privrede grupe zemalja uslovljene razvojem i ekspanzijom drugih. Odnos međuzavisnosti dve ili više privreda unutar svetskog trgovinskog sistema znači postojanje zavisnih odnosa, jer se jedna zemlja razvija sopstvenim snagama, dok druge, jer su zavisne, mogu jedino da se razvijaju kao odraz ekspanzije dominantne zemlje.«[3] O zavisnosti, razvijenosti/nerazvijenosti Sunkel piše: »Netačno je dokazivati da je nerazvijenost stupanj razvoja društva koje je autonomno u ekonomskom pogledu, kulturno i politički izolovano. Naprotiv, mi smatramo da su razvoj i nerazvijenost dve strane istog procesa... s jedne strane, polarizacija sveta na industrijalizovane, razvijene zemlje, metropole, a, s druge, na nerazvijene, zaostale, siromašne, periferne i zavisne zmlje.«[4] Zavisnost je u središtu pažnje, a sama teorija je utemeljena na marksističkoj teoriji imperijalizma (uticaj spoljnih faktora) i strukturalizma (svetski sistem koji ima podsisteme, elementi sistema, međuzavisnost). Kritikujući teorije imperijalizma (Lenjin, Buharin, Troc-

[1] N. Buharin, *Imperijalizam i svetska privreda*, citirano prema: A. K. Bagchi, *The Political Economy of Underdevelopment*, Cambridge University Press, 1982, str. 29.

[2] P. O'Brien, *A Critique of Latin American Theories of Dependency, Beyond the Sociology of Development*, I. Oxaal, T. Barnett i D. Booth, urednici, Routledge and Kegan Paul, 1975, str. 13.

[3] Isto, str. 12.

[4] Isto, str. 14.

Digitized by Google

ki, Roza Luksemburg) zbog etnocentrizma i analize isključivo metropola, centra, ovi pisci iz perspektive kolonijalizovanih zemalja pristupaju razvoju.[5]

Odnedavna teorija zavisnosti dobija nove impulse radovima Imanuela Valerštajna, čija teorija o »svetskom kapitalističkom sistemu« počiva na načelima zavisnosti latinoameričkih pisaca, s tim što koncepciju proširuje na ceo svet, upotpunjava je novim kategorijama i vezuje za pojedine istorijske periode i regione sveta u celini.[6] Koncepcija svetskog kapitalističkog sistema na najbolji način odražava prednosti i nedostatke teorije zavisnosti u celini. Osnovne Valerštajnove teze su: nacionalna privreda ne može biti »jedinica analize« i pažnju treba usmeriti na »svetsku privredu« koja je »jedinica sa jedinstvenom podelom rada i raznovrsnim kulturnim sistemima«[7]. »Svetsko carstvo« (jedinstveni politički sistem utemeljen na oduzimanju viška od strane centralne vlasti) smenjuje »svetska privreda« povezana tržišnim sponama, jedinstvenom podelom rada. U okviru »svetskog sistema« izdvajaju se »centar«, »poluperiferija« i »periferija«. Ti delovi svetske privrede (čine ih nacionalne države) i njihovi međusobni odnosi proistekli su iz različite snage pojedinih nacionalnih država i osnovica su svetskog kapitalističkog sistema, odnosa zavisnosti i eksploatacije koja se manifestuje kroz trgovinu.

Valerštajn odbacuje De Boekovu koncepciju »dualne« privrede kao spoja kapitalističke i pretkapitalističke enklave. Po njegovom mišljenju, sličnu grešku, unutar teorije načinâ proizvodnje, čine i mnogi marksisti koji na osnovu eksploatacije rada (slobodni-neslobodni rad, ekonomska vanekonomska prinuda) i zadržavanja dela poljoprivrednog proizvoda govore o feudalizmu, a u slučajevima kada se ceo proizvod daje zemljoposedniku, uz plaćanje nadnice, o kapitalizmu. Tada bi feudalizam, odnosno kapitalizam, mogli biti zasebni entiteti unutar istog društva, a oni bi se jedino mogli odnositi na društvene sisteme u celini. U istoriji su, po Valerštajnu, postojali jedino »mini-sistemi« i »svetski sistem«, koji je od 19. veka »svetski kapitalistički sistem«. »Mini-sistem« je: »celina sa potpunom podelom rada, jedinstvenom kulturom... a može biti utemeljen na lovu, jednostavnoj poljoprivredi i sakupljanju. Takvi mini-sistemi (pretkapitalistički načini proizvodnje — prim. M. J.) više ne postoje... Jedina vrsta sistema koja postoji je svetski sistem, koji mi jednostavno definišemo kao jedinicu sa jedinstvenom podelom rada i raznovrsnim

---

[5] Isto, str. 20—21.

[6] Najznačajniji Valerštajnovi radovi su: *The Origins of Modern World System*, Academic Press, Njujork, 1974, i *The Capitalist World Economy*, Cambridge University Press, Kembridž.

[7] Citirano prema: A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism — A Critical Survey*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980, str. 165.

[8] I. Wallerstein, *The Rise and Future Demise of World Capitalist System: Concept for Comparative Analysis*, u: *Introduction to the Sociology of »Developing Societies«*, H. Alavi i T. Shanin, urednici, Macmillan, London, 1982, str. 31.

Digitized by Google

kulturnim sistemima«[8]. Kapitalizam i svetska privreda su identični, proizvodi istog procesa — kapitalističkog — razvoja.

Ekonomska struktura nerazvijenih zemalja, a to je i najznačajnija teza, otuda, nije oblik koji tradicionalno društvo preuzima posle uspostavljanja veza sa razvijenim društvima, već je posledica uključivanja u svetsku privredu kao perifernih zemalja, kao proizvođačâ sirovina. Ili, kao što to ističe Frank, »nerazvijenost je nužna posledica razvoja kapitalizma koji traje već četiri veka«[9]; tako se uzroci razvijenosti/nerazvijenosti traže isključivo u kapitalističkoj epohi, tokom 15, 16. veka, a ne i tokom ranijeg pretkapitalističkog razvoja.[10] Podsećajući na diskusiju Frank—Laklau u kojoj je Laklau optužio Franka da ne razlikuje kapitalistički način proizvodnje i uključivanje u svetsku kapitalističku privredu, Valerštajn pravi paralelu i sa diskusijom Dob—Svizi, koja se usredsredila na ista pitanja: Dob je dokazivao, tumačeći čuveni Marksov stav iz *Kapitala* o dva puta prelaska iz feudalizma u kapitalizam, o čemu ćemo pisati u ovom radu, da primat u prelasku pripada proizvodnji i starom načinu proizvodnje, dok je Svizi isticao ulogu trgovine i novog načina proizvodnje. Po Valerštajnu, na liniji njegove teorije o svetskom kapitalističkom sistemu, ulozi novog načina proizvodnje, značaju trgovine i zavisnosti, Svizi i Frank su, navodno, bolje protumačili Marksa, mada se iz detaljne analize tog stava i celine Marksove teorije načinâ proizvodnje dobro vidi da postoje dva zasebna modela prelaska koji odgovaraju Dobovim i Laklauovim stavovima i uopšte teoriji načinâ proizvodnje, s jedne, i Svizijem, Frankovim i Valerštajnovim stavovima i uopšte teoriji zavisnosti, s druge strane.

»Jedinica analize« stoga mora biti svetski kapitalistički sistem čija su osnovna obeležja jedinstvena podela rada i proizvodnja roba za prodaju na tržištu radi realizacije maksimalnog profita.[11] U okviru svetskog sistema izdvajaju se centar, poluperiferija i periferija. Severozapadna Evropa postala je centar svetskog sistema i specijalizovala se za proizvodnju koja iziskuje najamni rad. Istočna Evropa i zapadna hemisfera postale su periferija i specijalizovale se za izvoz žita, zlata, drveta, šećera, svega onoga što je iziskivalo neslobodni rad (najčešće robovski). Mediteran je postao poluperiferija specijalizovana za poluindustrijsku proizvodnju (svila), kreditne transakcije i trgovinu začinima, a najvažniji zadatak je posredovanje između centra i periferije i održavanje stabilnosti svetskog sistema.[12] Ti procesi odigrali su se tokom »dugog 16. veka« (1450—1650), a uspostavljeni su uz snažnu intervenciju nacionalnih država. Unutar evropske periferije kasnije je došlo do raslojavanja (tokom »dugog 19. veka«), pa se Skandinavija priključila centru, a ostala područja (Rusija, Srednja Ev-

[9] Isto, str. 32.

[10] I. Berend i G. Ranki, *The European Periphery and Industrialization, 1780—1914*, Akademiai Kiado, Budimpešta, 1982.

[11] I. Wallerstein, op. cit., str. 37.

[12] Isto, str. 40.

Digitized by Google

ropa, Balkan, Apeninsko i Iberijsko poluostrvo), usled nepovoljnih prirodnih uslova, nedovoljnog unutrašnjeg jedinstva, nerazvijene države, još više su se udaljila od centra.[13]

Valerštajnov zaključak je da je »kapitalizam od početka imao obeležja svetske privrede, a ne nacionalnog razvoja«[14]. Država i nacionalni razvoj samo u početku iniciraju grupisanje zemalja u centar, poluperiferiju i periferiju, i zato treba napustiti nacionalni nivo i analizu usmeriti na »svetski sistem«.

Takav razvoj otpočeo je tokom »dugog 16. veka«, kada je Severozapadna Evropa postala centar, Španija i Italija poluperiferija, a Istočna Evropa i Iberijska Amerika periferija.[15] Tokom naredne faze (1650—1730) Engleska je merkantilnom politikom odstranila Holandiju, uspešno se oduprla, a kasnije i porazila Francusku; u vreme liberalnog kapitalizma dolazi do geografskog širenja kapitalizma na nova područja, a u periferiju se uključuju Rusija, Afrika i Azija. U vreme industrijskog kapitalizma razmena centra i periferije svodila se na razmenu industrijskih proizvoda za poljoprivredne; merkantilistička praksa evropske poluperiferije (Francuska, Belgija) navela je Englesku, u ulozi centra svetske privrede, u ekspanziju ka Africi i Aziji. Tako su, po Valerštajnu, druge zemlje zauzele poziciju vodećih u »centru« (namesto Španije, Portugala i Francuske — Engleska), a trgovina se sa poluperiferije proširila i na periferiju. Godine 1917. oktobarska revolucija označila je kraj etape koja traje od 1730. i svetska privreda je stupila u »četvrtu etapu«, u kojoj Rusija od poluperiferije ide ka centru, a SAD ugrožavaju primat Engleske.

Valerštajnova teorija »svetskog kapitalističkog sistema« naišla je na širok odjek, kako na prihvatanje tako i na kritiku i odbacivanje. Najopštije uzev, prihvaćen je istorijski razvoj kapitalističkog sistema u četiri etape, a najveći otpor izazvala je teza da »jedinica analize« nije pojedina zemlja, već svetski sistem. U duhu teorije načinâ proizvodnje pristalice »artikulacije« (preplitanja) načinâ proizvodnje stavljaju fenomen nerazvijenosti u okvire preplitanja dva načina proizvodnje — pretkapitalističkog i kapitalističkog. Ističu se unutrašnji (autohtoni način proizvodnje) i spoljni faktori (kapitalistički način proizvodnje).[16] Na toj liniji osporava se teza o svuda prisutnom kapitalizmu i ističe da je proces prelaska u kapitalizam, tamo gde je ostvarivan, bio dugotrajan, uz žilavi otpor autohtone društvene strukture, a vrlo često i uz održavanje, pa čak i snaženje originalnog pretkapitalističkog načina proizvodnje. Ističe se da kapitalistički razvoj ne samo da nije uklonio prepreke razvoju (protivno shvatanju pristalica teo-

[13] I. Berend i G. Ranki, op. cit., str. 8. i sledeće.

[14] I. Wallerstein, op. cit., str. 40.

[15] Isto, str. 44. i sledeće.

[16] *Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982.

Digitized by Google

rije »modernizacije«), već je i zadržavao i snažio stare načine proizvodnje i tako prelivao višak vrednosti (protivno teoriji zavisnosti).[17]

Kritičari teorije zavisnosti dokazuju da ova teorija u osnovi počiva na liberalističkoj doktrini Adama Smita utemeljenoj na slobodnoj trgovini, specijalizaciji i liberalističko-utilitarističkom shvatanju društva.[18] Prihvatanje kosmopolitsko-liberalističkog Smitovog modela u obliku kosmopolitski jedinstvenog Valerštajnovog svetskog kapitalističkog modela značilo je objašnjavanje razvijenosti/nerazvijenosti istim uzrocima — trgovina, zavisnost u skladu sa Smitovim apsolutnim prednostima kao izrazima prirodnog obilja/retkosti, podstaknutim podelom rada. Smitova teza o podeli rada kao izrazu sklonosti razmeni[19] našla je izraz u koncepciji svetskog sistema koji počiva na trgovinskoj mreži što povezuje centar i periferiju. Takvo shvatanje izrazio je Frank: »Ta trgovačka mreža širila se sve dok nije ujedinila ceo svet u jedinstveni organski merkantilistički ili merkantilističko-kapitalistički, a kasnije industrijski i finansijski sistem, čiji se centar razvio u Zapadnoj Evropi, a kasnije u Severnoj Americi, a čiji su periferni sateliti nerazvijene zemlje ostatka sveta.«[20] U osnovi, kao što je to tačno izrazio i sam Valerštajn, reč je o »jedinici analize«; to je već svojevremeno u 19. veku pokazala i kritika Smitove teorije sa pozicija istorijske škole (List), koju smatramo i prvom etapom ove velike diskusije podstaknute dalje Marksovom teorijom načinâ proizvodnje diskusijom Dob—Svizi i najnovijim razmimoilaženjima između pristalica teorije zavisnosti i »artikulacije« načinâ proizvodnje.

Zajedničko kritikama teorije zavisnosti s pozicija teorije načinâ proizvodnje je isticanje teze da se površinskim fenomenima (zavisnost kroz trgovinu, prostorno širenje svetskog sistema) ne može pridati značaj unutrašnjih pokretača. Tako Brener ističe da se ne moraju u trgovini, već u proizvodnji apsolutnog, a zatim relativnog viška vrednosti tražiti osobenosti kapitalističkog razvoja pokrenutog u metropolama delovanjem unutrašnjih snaga, a u kolonijama nametnutog spolja.[21] Razvoju sada nerazvijenih područja mora se pristupiti u svetlosti delovanja unutrašnjih snaga (dugotrajna zaostalost kao proizvod pretkapitalističkih načina proizvodnje) i spoljnih pritisaka (kolonijalno-kapitalističko, vojno-političko i ekonomsko potčinjavanje). U tom najopštijem mehanizmu, mehanizmu izmene proizvodnje kao osnovice društvene strukture, a ne u trgovini, treba tražiti odgovore o drugačijim pokretač-

---

[17] R. Brenner, *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism*, u: *Introduction to the Sociology of »Developing Societies«*, op. cit., str. 54.

[18] Isto, str. 55. — O shvatanjima Adama Smita i istorijske škole videti u: B. Šoškić, *Ekonomske doktrine*, »Savremena administracija«, 1980. i P. Gemeling, *Veliki ekonomisti*, Geca Kon, Beograd, 1931.

[19] R. Brenner, op. cit., str. 55.

[20] Isto.

[21] Isto, str. 56.

Digitized by Google

kim snagama, mehanizmima, ishodima preplitanja dva načina proizvodnje, a tako otkriti i uzroke razvijenosti/nerazvijenosti. Takav postupni prodor kapitalističkih odnosa, bez obzira na različite pokretačke snage na Zapadu (iz sfere proizvodnje) i na Istoku (iz sfere trgovine), izrazio je i Marks distinkcijom formalnog i stvarnog potčinjavanja rada kapitalu: u početku kapitalističke transformacije razvoj se ostvarivao spontano, na osnovama formalnog potčinjavanja, a kasnije svesno, na osnovama svesnog potčinjavanja rada kapitalu.

Kritikuje se Valerštajnova koncepcija svetskog sistema kao površinsko, kvantitativno viđenje razvoja ograničeno na širenje trgovinskih veza koje se usredsređuje na: (1) širenje sistema; (2) preraspodelu faktorâ proizvodnje specijalizacijom; (3) transfer viška. Takav razvoj, po mišljenju jednog od najpoznatijih kritičara teorije zavisnosti, Roberta Brenera, samo je manifestacija mehanizma skrivenog u sferi proizvodnje. Otuda i karakterizacija svetskog sistema kao proizvodnje za razmenu (koja ga i integriše) nije dovoljna, jer tržište i razmena postoje i u pretkapitalističkim društvima, što pokazuje da jedinstvena razmena ne znači i nužno uklanjanje pretkapitalističkih načina proizvodnje. Razmena je samo pojavni oblik odnosâ proizvodnje i celine načina proizvodnje, pa proizvodnja za profit kroz razmenu može izraziti i odnose neslobodnog rada (vanekonomska prinuda u pretkapitalističkim načinima proizvodnje) i slobodnog rada (ekonomska prinuda u kaptalizmu)[22]; iako je te moguce prigovore Valerštajn pokušao da predupredi time što, umesto o načinima proizvodnje, piše o »oblicima kontrole rada«, razmena radi profita na tržištu nije dovoljno jak integrativni element svetskog kapitalističkog sistema. Važan je niz elemenata (indikatora) načina proizvodnje čija izmena znači i smenu načinâ proizvodnje/etapa i tok procesa društveno-ekonomskog razvoja. Način proizvodnje, a ne svetski sistem kao varijetet načina proizvodnje, morao bi biti ona »jedinica analize« o kojoj piše Valerštajn. Mera u kojoj su proizvodne snage različitim spoljnim i unutrašnjim faktorima razvijene/nerazvijene određuje i razvijenost/nerazvijenost pojedinih područja, a ne mehanizam razmene, koji je samo transmisija.

Jedan univerzalni model razvoja Adama Smita (podela rada kao posledica sklonosti razmeni), označen kroz Svizijevo insistiranje na ulozi trgovine posredstvom koje se razara feudalizam i prelazi u kapitalizam, odražava primat površinskog, spoljašnjeg i zanemarivanje unutrašnjih zakonitosti izraženih kroz razvoj proizvodnje unutar pojedinih načina proizvodnje. Brener u tom duhu piše da su onda radna snaga kao roba, akumulacija kapitala, relativni višak vrednosti »samo posledica, ali ne i osnova« kapitalističkog razvoja, jer trgovina i razvoj tržišta podstiču proizvodnju[23], čime su istorijske sekvence događaja prenaglašene, jer je poznato da se kapital od trgovačkog vrlo brzo (u kolonijama spo-

[22] Isto, str. 59.

[23] Isto, str. 61.

Digitized by Google

rije i nikada potpuno) pretvorio u industrijski, i zatim je iz sfere proizvodnje (način proizvodnje kao »jedinica analize«) podsticao dalji razvoj. Stoga o Valerštajnovoj koncepciji Brener piše kao o »smitovski utemeljenoj, a svizijevski ispunjenoj analizi prelaska iz feudalizma u kapitalizam«[24]. S obzirom na preokrenuti redosled uzroka u kojem je trgovina osnovica svetskog sistema, svaki region i zemlja koja trguje jesu nužno i kapitalistički.

Odbacujući način proizvodnje u korist »oblika kontrole rada«, Valerštajn se opredelio u prilog »neistorijskoj, neklasnoj koncepciji podele rada, koja ne uspeva da uoči da je sam razvoj podele rada, utemeljene na trgovini, samo proizvod, a ne i izvor razvoja proizvodnih snaga«[25]. Još jedan od prigovora upućenih Valerštajnu odnosi se na njegovu nedoslednost u pogledu »jedinice analize«: iako dokazuje da je ta jedinica samo svetski sistem, ipak se u objašnjenju uzroka uspona centra i zaostajanja periferije »spušta« na nivo nacionalnog i odnose tumači snagom/slabošću države. U duhu teorije svetskog kapitalističkog sistema Valerštajn piše da su »u 16. veku neke monarhije stekle veliku snagu... a druge su propale. To je tesno vezano... za ulogu koju je podela rada imala u okviru svetske privrede«, dok, na drugom mestu, piše: »klasna struktura u društveno-ekonomskoj formaciji određuje razvoj države, a ova uloga centra/periferije«[26].

Brener ističe da jedinica analize mora biti način proizvodnje, jer »shvatiti ekonomski razvoj znači bar objasniti osnovu povezivanja potrebe oduzimanja viška i potrebe razvoja proizvodnih snaga, s jedne, i objasniti njegovo poreklo, razvoj, s druge strane«[27]. Ne može se poći od privida (zavisnost i velika uloga trgovine) i za njegov račun zanemariti celina načina proizvodnje i njegova klasna struktura. Stoga je Brener potpuno u pravu kada piše: »Pojava kapitalističkog razvoja ne može se objasniti fenomenima »novca«, »trgovine«, »proizvodnje roba«, »trgovačkog kapitala«. Značaj tih formi zavisi od klasne strukture proizvodnje unutar koje se razvijaju... dokazivati da su akcije novca, ili trgovine, ili trgovačkih kapitalista (teorija zavisnosti — prim. M. J.) iza nastanka kapitalizma, znači vrteti se ukrug: to znači objašnjavati pojavu kapitalizma delovanjem kapitalista koji se ponašaju na kapitalistički način.«[28] Treba postaviti pitanje: zašto se ponašaju na kapitalistički način?, koji indikatori otkrivaju da postoji kapitalizam?, koji faktori i kakvim mehanizmom se prešlo u kapitalizam? Ta pitanja teorija zavisnosti nije uopšte postavila, pa otuda na njih i ne može odgovoriti. Time se vraćamo Smitu koji podelu rada smatra za posledicu ne ekonomske osnove — Mark-

[24] Isto, str. 61.
[25] Isto, str. 63.
[26] Isto, str. 65.
[27] Isto, str. 67.
[28] Isto.

Digitized by Google

sovog načina proizvodnje — već prirodne sklonosti ka razmeni. Analiza nerazvijenosti mora se »smestiti u klasnu i proizvodnu strukturu periferije«[29].

Teza teoretičarâ zavisnosti da je »nerazvijenost produkt izvozne (ili uvozne — prim. M. J.) privrede« mora se upotpuniti analizom načina proizvodnje i klasne strukture unutar kojih se takav razvoj odigrava. Otuda i zaključak: »U svakom trenutku Frank i Valerštajn slede svoju tezu da izvore i razvoja i nerazvijenosti treba vezati za apstraktni proces kapitalističke ekspanzije; oni ne uspevaju da ukažu na specifičnosti istorijski razvijenih klasnih društava unutar kojih ti procesi i teku i koja određuju i fundamentalni karakter tih procesa«[30]. Proizvodnja pojedinih društava samo je kombinacija faktorâ proizvodnje i uslovljena je svetskom podelom rada, pa umesto odnosa klasa unutar načina proizvodnji, postoji prost »oblik kontrole rada«. Iako osporava ulogu proizvodnih snaga, u datoj specijalizaciji odražava se tehnološki determinizam.[31] Priznavanje klasne borbe unutar totaliteta društva utemeljenog na načinu proizvodnje odvaja Marksa od klasične političke ekonomije (Smit, narod kao skup pojedinaca, podudarnost interesâ društva i pojedinca, univerzalni zakoni razvoja — »bogatstva naroda«) i neoklasične ekonomije (društvo kao zbir pojedinaca, a privreda zbir privrednih subjekata koji u tržišnom sistemu maksimiziraju korisnost).[32] Laklau je u kritici Franka takvu analizu osporavao sa sledećih pozicija: »(Frank) pokazuje *kako* su razvijene zemlje eksploatisale periferne zemlje; ali on ni u kom slučaju ne objašnjava zašto je nekim zemljama bilo potrebno da zaustave proces razvoja drugih zemalja.«[33] Bruer je dobro sažeo razlike između teorije zavisnosti i teorije načinâ proizvodnje: »U. Frank i Valerštajn traže *deskriptivnu generalizaciju*, dok je Marks insistirao na nužnosti *apstrakcije*.«[34] Zamena načinâ proizvodnje svetskim sistemom, sem opisa istorijskih etapa, nije bitno unapredila analizu nerazvijenosti niti je otkrila unutrašnje pokretače razvijenosti/nerazvijenosti. Bruer je u pravu kada piše: »Različiti delovi svetske privrede imaju sopstvene tendencije izvedene iz načinâ proizvodnje na kojima su utemeljeni. To ne znači da se oni razvijaju nezavisno, već jedino to da naša analiza mora poći od funkcionisanja određenih načina proizvodnje, a zatim preći na njihovu interakciju.«[35]

Primer korisnog povezivanja teorije načinâ proizvodnje (njome se tumači prošlost) i teorije zavisnosti (tumače se sadašnji odnosi) jeste analiza mađarskih autora Berenda i Rankija. Uzroci nerazvijenosti moraju se tražiti daleko pre 15, 16. veka, kada je otpočela kapitalistička ekspanzija, i to u prirodnim uslovima,

[29] Isto, str. 68.
[30] Isto, str. 70.
[31] A. Brewer, op. cit., str. 166.
[32] A. K. Bagchi, op. cit., str. 3.
[33] A. Brewer, op. cit., str. 169.
[34] Isto.
[35] Isto, str. 170.

Digitized by Google

geografskom položaju, razvijenosti nerazvijenosti autohtonih kapitalističkih snaga. Sa takve osnovice nerazvijenost evropske periferije dalje se generirala kao nemogućnost da se odgovori na impulse industrijske revolucije, pa je kasnije i nepotpuno uključivanje u svetsku privredu izazvalo razvoj, umesto u »dugom 16. veku«, tek tokom »dugog 19. veka« (1780—1914). Cirkularnošću se ne može objasniti nerazvijenost: zavisne zemlje su one kojima nedostaju autonomni pokretači razvoja, a ti pokretači nedostaju zato što su te zemlje zavisne.[36]

Marksistička teorija načinâ proizvodnje i društveno-ekonomski razvoj

Problemima nerazvijenosti sve se više pristupa na temeljima Marksove teorije načinâ proizvodnje, odnedavna teorijom »artikulacije« načinâ proizvodnje.[37] Marksova koncepcija načinâ proizvodnje i, na toj osnovi, izniklo shvatanje društveno-ekonomskog razvoja kao smenjivanje etapa — načinâ proizvodnje visokog je stepena generalizacije; u domenu smenjivanja načinâ proizvodnje Marks želi da stvori opšti mehanizam smenjivanja kao suprotnost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.[38]

Proces neprekidne proizvodnje (reprodukcije) povezuje načine proizvodnje kao etape razvoja. Proizvodnja se stalno usavršava, napreduje, jer napreduju i proizvodne snage, pa smenjivanje etapa znači progresivni razvoj. U tom smislu Marks je u *Prilogu kritici političke ekonomije* označio azijski, antički, germanski i kapitalistički način proizvodnje kao »progresivne epohe ekonomske formacije društva«: pridev »progresivne« ne znači jednostavnu sukcesiju, već sveopšti napredak ljudskog društva. Taj napredak, u svetlosti koncepcije načinâ proizvodnje, manifestuje se kao »odvajanje od pupčane vrpce«: »Ovi stari organizmi društvene proizvodnje... počivaju na nezrelosti individualnog čoveka koji se još nije otrgao od pupčane vrpce koja ga je sa ostalima vezivala u prirodnu rodovsku celinu.«[39]

Društveno-ekonomski razvoj kao smenjivanje načinâ proizvodnje temelji se na proizvodnim snagama koje se, kao i reprodukcija, moraju stalno razvijati; stoga su načini proizvodnje prolazni i ni jedan nije večit.[40] Proizvodnja je ta koja povezuje načine proizvodnje: »Ma kakav bio društveni oblik procesa proizvodnje,

---

[36] Vidi: *Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, cit. izd.; *Teorija načina proizvodnje i putevi razvoja zemalja u razvoju*, Treći program Radio-Sarajeva, izbor M. Jakšić, avgust-septembar 1981; P. O'Brien, op. cit., str. 24.

[37] Vidi M. Jakšić, *Teorija artikulacije načina proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982; *Načini proizvodnje i društveno-ekonomski razvoj zemalja u razvoju*, »Socijalizam u svetu«, br. 15.

[38] E. Hobsbawm, *Pre-Capitalist Economic Formations*, Lawrence and Wishart, London, 1964, str. 11.

[39] K. Marks, *Kapital*, tom I, BIGZ, Beograd, 1971, str. 72.

[40] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, knj. I, *Dela*, tom 24, str. 207.

Digitized by Google

on uvek mora biti kontinuelan, tj. mora periodično prolaziti stalno iznova kroz iste stadijume. Kaogod što društvo ne može prestati da troši, tako ne može prestati ni da proizvodi.«[41] Taj proces je neprekidan, pa je »ekonomska struktura kapitalističkog društva proizišla iz ekonomske strukture feudalnog društva«[42].

Društveno-ekonomski razvoj, kao smenjivanje načinâ proizvodnje, Marks vezuje najčešće za prelazak u kapitalizam, i tu, po našem mišljenju, razdvaja dva puta prelaska u kapitalizam koji se mogu smatrati za dva teorijska modela razvoja primerena pojedinim regionima u određenom istorijskom periodu. Danas, u svetlosti razmimoilaženja pristalica teorije zavisnosti i teorije načinâ proizvodnje analiza ta dva modela potvrđuje aktuelnost teorije načinâ proizvodnje, njenu obuhvatnost i prostorno-vremensku utemeljenost. Analizirajući prelazak u kapitalizam, Marks razdvaja procese koji su se odigrali u Zapadnoj Evropi i u kolonijama. U svetlosti teorije azijskog načina proizvodnje možemo govoriti o *dva* puta prelaska u kapitalizam: prvi put odnosi se na Zapadnu Evropu, a drugi na područja u kojima je postojao azijski način proizvodnje. Oba puta prelaska u kapitalizam vezana su za robnu proizvodnju, određenije, za impulse i mehanizme koji su uslovili njenu dominaciju. Da je nastanak robne proizvodnje ključni element razaranja načina proizvodnje u kolonijama, o tome svedoči sledeći Marksov stav: »Kapitalistička robna proizvodnja dejstvuje kao razarač i rastvarač na svaki stariji oblik proizvodnje... Ona čini da prodaja proizvoda postane glavnim interesom... a zatim, kada uhvati korena, razara ona sve oblike robne proizvodnje... Ona prvo generalizuje robnu proizvodnju, a onda postupno pretvara svaku robnu proizvodnju u kapitalističku.«[43] Ovaj stav nedvosmisleno potvrđuje da je mera kapitalističke transformacije izmena proizvodnje i izgradnja robne proizvodnje, a da je trgovina samo instrument takve transformacije.

Prvi oblici kapitala, zelenaški i trgovački, veoma brzo bivaju zamenjeni industrijskim kapitalom koji potvrđuje dominaciju kapitalizma. U kolonijama se ta transformacija trgovačkog i zelenaškog kapitala u industrijski kapital (kao mera transformacije proizvodnje) i sporije i nepotpuno ostvarivala[44], i time usporavala razaranje starog, pretkapitalističkog načina proizvodnje i izgradnju novog, kapitalističkog. Takva situacija stvorila je, verovatno, privid da u domenu proizvodnje (teorija načinâ proizvodnje) ne treba tražiti rešenja problema, već isključivo u trgovini i zavisnosti (teorija zavisnosti). Moment prelaska u kapitalizam u užem smislu reči, po Marksu, nije nastanak trgovačkog i zelenaškog kapitala (formalno potčinjavanje rada kapitalu), već tek razvoj industrijskog kapitala (stvarno potčinjavanje rada kapitalu). To potvrđuje tezu da tek kada ovlada proizvodnjom novi način proiz-

[41] K. Marks, *Kapital*, cit. izd., str. 406.
[42] Isto, str. 512.
[43] Isto, str. 579.
[44] A. K. Bagchi, op. cit., str. 14, 15.

Digitized by Google

vodnje počinje da dominira i postaje nova etapa proizvodnje — kontinuuma razvoja. Dok još nije ovladao proizvodnjom može se govoriti samo o njegovim preduslovima i elementima.

O tom značaju ovladavanja proizvodnjom, primatu proizvodnje u odnosu na trgovinu i uopšte prednostima teorije načinâ proizvodnje u odnosu na kasnije razvijenu teoriju zavisnosti Marks u čuvenom stavu, u *Kapitalu*, piše: »Prelaz iz feudalnog načina proizvodnje vrši se dvostruko (stoga i govorimo o *dva* puta razvoja — prim. M. J.). Proizvođač postaje trgovac i kapitalista u suprotnosti prema poljoprivrednoj naturalnoj proizvodnji i prema esnafski vezanom zanatstvu srednjovekovne varoške industrije. Ovo je put koji stvarno revolucioniše. Ili, pak, trgovac neposredno zagospodari proizvodnjom. Ma koliko da ovaj *drugi* (*kurziv* — M. J.) put u istorijskom pogledu deluje kao prelaz. . ., ipak on sam po sebi ne dovodi do prevrata starog načina proizvodnje koji on, naprotiv, konzerviše i zadržava kao svoju pretpostavku.«[45]

»Prvi« put prelaska u kapitalizam znači da je novi način proizvodnje ovladao proizvodnjom, a *zatim* trgovinom. »Drugi« put znači da novi način proizvodnje još nije ovladao proizvodnjom, već samo trgovinom, pa zato još i nije ostvaren prelazak u novi način proizvodnje. O tome Marks piše: »S jedne strane, da promet još nije ovladao proizvodnjom, nego se prema njoj odnosi kao prema datoj pretpostavci. S druge strane, da proces proizvodnje još nije obuhvatio promet kao prosto svoj momenat. U kapitalističkoj proizvodnji, naprotiv, oboje je ostvareno.«[46] To potvrđuje značaj proizvodnje u procesu izgradnje kapitalizma kao svetskog sistema: ovladavanje proizvodnjom u metropolama na osnovu delovanja autohtonih snaga, a u kolonijama nasilno ili kroz trgovinu učvršćuje se sistem u kome trgovina i zavisnost samo prate promene u sferi proizvodnje viška vrednosti, ekonomske prinude i radne snage kao robe. U Zapadnoj Evropi, na koju se odnosi »prvi« put stvarnog prelaska, izveden delovanjem autohtonih snaga (taj put mogao bi se označiti i kao »interni«), trgovina se vrlo brzo podređuje potrebama proizvodnje, dok na Istoku, na koji se odnosi »drugi« put prelaska (taj put bi se prema pokretačkim snagama koje vode poreklo iz metropola, i prenose se kroz trgovinu, mogao označiti »eksternim«), zadržavanje starog načina proizvodnje i veze originalnog i kapitalističkog načina proizvodnje uspostavljene kroz trgovinu upućuju na koegzistenciju (»artikulaciju«) načinâ proizvodnje.

Nastanak robne proizvodnje kao mera izmene naturalne pretkapitalističke proizvodnje i dva puta prelaska u kapitalizam ukazuju na drugačije puteve razvoja utemeljenog na smenjivanju etapa — načinâ proizvodnje. U Zapadnoj Evropi kapitalizam je zagospodario proizvodnjom, podredio trgovinu, i taj model nazivamo

---

[45] K. Marks, *Kapital*, tom III, cit. izd., str. 1175.

[46] Isto, str. 1171.

Digitized by Google

»prvim« putem, »internim«, jer su impulsi razvoja kapitalizma vodili poreklo iz sfere proizvodnje i po svome karakteru su autohtoni: taj put doveo je i do potpunog i brzog izgrađivanja kapitalizma. Drugačije je u zemljama u razvoju (ograničavamo se na Istok, gde je u određenom periodu dominirao azijski način proizvodnje), gde trgovina dugo povezuje kapitalizam koji nije autohton, jer je spolja ekonomski i politički nametnut, sa pretkapitalističkim načinom proizvodnje.

Trgovina i zavisnost, po mišljenju teoretičarâ zavisnosti, prividno se manifestuju kao uzročnik nerazvijenosti, a u suštini ona nema snage da izmeni proizvodnju originalnog pretkapitalističkog načina proizvodnje; pored toga, njena uloga i ide upravo za tim da se za izvestan period zadrži, pa čak i ojača takav pretkapitalistički način proizvodnje koji vanekonomskom prinudom omogućava sticanje ogromnih profita za zemlju metropolu. Robna proizvodnja nastaje samo na dodiru ova dva načina proizvodnje i tako se, u odnosu na stari, pretkapitalistički način proizvodnje, manifestuje kao »eksterna«, nastala prema modelu »drugog« puta koji i nije stvarni prelazak u kapitalizam, jer mu nedostaju unutrašnje pokretačke snage. Proizvodnja se ne menja, a trgovina samo uspostavlja veze dva načina proizvodnje; sa postepenim prodorom kapitalizma u sferu proizvodnje trgovina će omogućiti »internalizovanje« kapitalističke proizvodnje i potvrditi da se mera kapitalističke transformacije mora tražiti u sferi proizvodnje, a ne u sferi trgovine.

Razlika između »dva« modela prelaska potvrđuje složenost Marksove koncepcije načinâ proizvodnje i obuhvatanje različitih impulsa: i onih u sferi proizvodnje (Zapadna Evropa) i onih u sferi trgovine (Istok). To pokazuje da se *unutar* teorije načinâ proizvodnje mogu naći objašnjenja fenomena nerazvijenosti na osnovu dva modela smenjivanja načinâ proizvodnje, čija je mera transformacije ovladavanje proizvodnjom: impulsi su različiti (proizvodnja, trgovina) i u jednom slučaju autohtoni (Zapad), a u drugom nametnuti (Istok). U slučaju »prvog« puta (impulsi iz sfere proizvodnje, autohtoni, Zapad) generira se razvoj, a unutar »drugog« (impulsi iz trgovine, nametnuti, Istok) podstiče se nerazvijenost. Jednom teorijom — teorijom načinâ proizvodnje — moguće je objasniti i fenomen razvijenosti/nerazvijenosti i nije potrebno usvajati novu teoriju — teoriju zavisnosti, koja se bavi istim fenomenima, a čiji su uzročnici izvedeni iz teorije načinâ proizvodnje. U oba slučaja, i kod »prvog« i kod »drugog« puta prelaska, mera prelaska u kapitalizam i razvoja »svetskog sistema« (o kojem piše teorija zavisnosti) jeste izmena proizvodnje, a trgovina i zavisnost su pojavni oblici.

Povodom ovog Marksovog stava o dva puta prelaska iz feudalizma u kapitalizam, stava koji u osnovi razrađuje dva modela razvoja za različite prostorno-vremenske uslove, vođene su velike diskusije između Doba i Svizija i njihovih pristalica, a na tu diskusiju se nadovezala i teorija zavisnosti. Dob u *Studijama o razvo-*

Digitized by Google

ju kapitalizma i *Diskusiji o prelasku iz feudalizma u kapitalizam* razlike ova dva modela razvoja sumira na sledeći način:

»put broj jedan« (prelazak u kapitalizam u Zapadnoj Evropi)	»put broj dva« (prelazak u kapitalizam u Aziji)
odnos između preduzetnika i najamnog radnika	odnos između trgovca i proizvođača
proizvođač zainteresovan za sniženje troškova	proizvodi se samo onoliko koliko prihvata tržište
profit stečen oduzimanjem viška rada radnika	profit stečen kroz razliku u ceni
proizvođač zainteresovan za uklanjanje feudalizma	trgovački kapitalist nastoji da održi postojeće stanje.[47]

Razlika između »puta broj jedan« i »puta broj dva« je u tome što su u prvom slučaju trgovački kapitalist i kapital podređeni industrijskom kapitalistu i kapitalu, dok je u drugom slučaju industrijski kapitalist podređen trgovačkom kapitalistu.[48] »Put broj jedan« znači raskid sa feudalizmom (i, šire, pretkapitalističkim načinima proizvodnje), dok »put broj dva« podrazumeva koegzistenciju kapitalizma i pretkapitalističkih načina proizvodnje (u Zapadnoj Evropi sa feudalizmom, u Aziji sa azijskim načinom proizvodnje).

U poznatim pismima redakciji časopisa »Otečestvenije zapiski« i pismima Veri Zasulič Marks je definisao vrlo značajne stavove koji pokazuju da nema jednolinijskog razvoja, što potvrđuje tezu da se dva puta prelaska u kapitalizam odnose na različite »linije« razvoja i prostorno-vremenske uslove, i da je otuda razvoj »višelinijski«[49]. I u okviru iste linije razvoja mogu se preskakati etape — načini proizvodnje, što potvrđuje dijalektičko-materijalistički karakter Marksove teorije načinâ proizvodnje i osporava dogmatska iskrivljavanja usmerena ka nametanju sopstvenog modela razvoja kao jedinog. Danas, kada socijalizam podrazumeva različite oblike, puteve, modele izgradnje socijalizma, Marksovi stavovi o dva puta prelaska u kapitalizam potvrđuju osnovno Marksovo opredeljenje da društveno-ekonomski razvoj posmatra uvek u vezi sa originalnim prostorno-vremenskim uslovima.

---

[47] Vidi *Diskusiju o prelasku iz feudalizma u kapitalizam*, »Marksizam u svetu«, br. 2/1979 i naš rad *Prelazak iz feudalizma u kapitalizam*, Treći program Radio-Skoplja, u pripremi. Vidi i rad H. Alavija u: *Introduction to the Sociology of »Developing Societies« (The Structure of Peripheral Capitalism)*.

[48] Vidi *Diskusiju o prelasku iz feudalizma u kapitalizam*, »Marksizam u svetu«, br. 2/1979.

[49] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, BIGZ, Beograd, 1976, str. 21.

Digitized by Google

Najpotpunije Marksovo višelinijsko viđenje istorijskog razvoja kao smenjivanja etapa — načinâ proizvodnje dolazi do izražaja u pismu redakciji časopisa »Otečestvenije zapiski«: »On (misleći na Danijelsona — prim. M. J.) na svu silu mora moju skicu geneze kapitalizma u Zapadnoj Evropi (misli na sasvim određeni put razvoja, »put broj jedan« — prim. M. J.) pretvoriti u filozofsko-historijsku teoriju općeg kretanja, sudbinski propisanu svim narodima, ma kakve bile historijske okolnosti u kojima se oni nalaze, da bi najzad stigao do one ekonomske formacije koja osigurava, uz najveći uzlet proizvodnih snaga, najsvestraniji razvitak čovečanstva«[50], i dalje — »događaji upadljive sličnosti, ali koji su se zbili u različitim historijskim sredinama, doveli su do posve različitih rezultata«[51]. U *Kapitalu* važenje »puta broj jedan« Marks je i sam ograničio na Zapadnu Evropu kada je napisao: »historijska fatalnost tog puta je, dakle, izričito ograničena na zemlje Zapadne Evrope«. Objašnjenje ograničenosti zaključka treba tražiti u različitim putevima razvoja i modelima koji ih uopštavaju, koji su različiti, utemeljeni na drugačijim etapama — načinima proizvodnje.

Rasprave o različitim modelima prelaska u kapitalizam, podstaknute Marksovom teorijom načinâ proizvodnje, usredsredile su se upravo oko ova dva modela (»put broj jedan« i »put broj dva«), a njihove najznačajnije etape su diskusija Lenjin—Plehanov o razvitku kapitalizma u Rusiji, diskusija o prelasku iz feudalizma u kapitalizam, vođena između Doba i Svizija, i najnovije rasprave između pristalica teorije zavisnosti i teorije »artikulacije« načinâ proizvodnje. U tim okvirima, na osnovama Marksove teorije načinâ proizvodnje, prelazak u kapitalizam interpretira se dvojako: po mišljenju nekih autora, pojava kapitalizma, bilo »interno« u Zapadnoj Evropi, ili »eksterno« u Aziji, označava istovremeni nestanak pretkapitalističkog načina proizvodnje. To upućuje na teleološko tumačenje razvoja kao usmerenog ka kapitalizmu, što francuski teoretičar Melasu objašnjava na sledeći način: »Marksov pristup pretkapitalističkim načinima proizvodnje nije bio da ih analizira iznutra, već da otkrije njihova obeležja i njihovo smenjivanje.«[52] Druga teorijska interpretacija Marksove teorije načinâ proizvodnje ističe koegzistenciju kapitalističkog i pretkapitalističkog načina proizvodnje, njihovo preplitanje — »artikulaciju«. Dugo vremena, usled dogmatske interpretacije Marksove teorije društveno-ekonomskog razvoja, utemeljene na koncepciji načinâ proizvodnje, zanemarivala se i složenost mehanizma smenjivanja načinâ proizvodnje, a sam proces se tumačio mehanički, nezavisno od prostorno-vremenskih uslova. A da je moguća takva koegzistencija dva načina proizvodnje, u duhu »puta broj dva«, o tome

[50] Marksovo pismo redakciji časopisa »Otečestvenije zapiski«, *Dela*, tom 30, str. 95.

[51] Isto.

[52] Citirano prema: H. Wolpe, *The Articulation of Modes of Production*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980, str. 3.

Digitized by Google

svedoči i sledeći Marksov stav: »Kapitalistički poredak ili direktno osvaja ceo domen nacionalne proizvodnje ili tamo gde su ekonomski uslovi manje razvijeni indirektno kontroliše one oblasti koje pripadaju starom načinu proizvodnje i koje nastavljaju da egzistiraju uz postepeno nestajanje.«[53] Stoga smatramo da je druga interpretacija prelaska u kapitalistički način proizvodnje bliža i izvornim Marksovim stavovima i stvarnim procesima, jer je takav proces prelaska dugotrajan.[54]

U brojnim radovima i različitim povodima Marks je postavio osnove teorije načinâ proizvodnje koja se danas može koristiti i u analizi fenomena nerazvijenosti. Razmatranje pokretačkih snaga, mehanizama i ishoda smenjivanja načinâ proizvodnje kao etapa procesa razvoja pokazuje da se mehanizmi prelaska u kapitalizam razlikuju i da odgovaraju prostorno-vremenskim uslovima. Zanemarivanje razlika između dva različita modela prelaska u kapitalizam, po našem mišljenju, u osnovi je diskusije između pristalica teorije zavisnosti i teorije načinâ proizvodnje. Objašnjenje tih različitih modela ukazuje na drugačije uzročno-posledične veze pokretačâ prelaska u kapitalizam. I u jednom i u drugom slučaju prelazak se ostvaruje u meri u kojoj je izmenjena proizvodnja kao temelj načina proizvodnje. Razlike kod tih modela, koje uslovljavaju prelazak/ne-prelazak u kapitalizam, odnosno razvijenost/nerazvijenost, proističu iz različite prirode pokretačkih snaga (impulsi iz sfere proizvodnje, autohtoni; impulsi iz sfere trgovine, nametnuti), što samo potvrđuje da je teorija načinâ proizvodnje dovoljno širok okvir i za razumevanje ovih fenomena i da je ne treba napuštati u korist teorije zavisnosti koja fenomenima što se manifestuju pridaje značaj uzročnikâ.

[53] Isto, str. 4.

[54] Vidi *Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, cit. izd.

Digitized by Google

Ivan Vujačić

Teorija etapa rasta: paradigma ili tautologija?

Teorija privrednog razvoja je u zapadnoj ekonomskoj nauci doživela uspon tek posle drugog svetskog rata, prvenstveno zahvaljujući raspadu kolonijalnog sistema, političkoj emancipaciji i sticanju nacionalne nezavisnosti od strane do tada porobljenih naroda. Dovoljan je i letimičan pregled teorije privrednog razvoja u zapadnoj ekonomskoj literaturi do 1945. godine da bi se otkrilo da je posle dela klasika političke ekonomije i marksizma ona bila gotovo potpuno zanemarena.

Ujedno u vreme između dva rata možemo u delima najpoznatijih ekonomista epohe naići na gotovo neverovatne predrasude prema narodima nerazvijenih područja sveta. Tako, na primer, Marshall ističe klimatske uslove kao dominantne u razvoju nerazvijenih područja, Taussig smatra da je razvijena poljoprivreda iznad mogućnosti inteligencije Indusa i Rusa, Irwing Fisher[1] nalazi da je razlika u dohocima među nacijama mala u poređenju sa raspodelom dohotka unutar nacija, dok Keynes pokazuje izuzetnu evro-

[1] Marshall, *Industry and Trade*, Macmillan, 1919, str. 161. i sledeće; Taussig, *Principles of Economics*, 2nd edition, Macmillan, 1924, str. 657. i sledeće; Irwing Fisher, *Elementary Principles of Economics*, Macmillan, 1915, str. 476, sve prema: H. Arendt, *Development Economics Before 1945*. i zborniku Bhagwati, Eckaus (eds), *Development and Planning*, MIT Press, Cambridge, Mass, 1973, str. 17.

Digitized by Google

centričnost u tvrdnji da će, pod pretpostavkom trajnog mira i neznatnog povećanja stanovništva, ekonomski problem biti rešen u roku od jednog stoleća, to jest da to nije »permanentni problem ljudskog roda«[2]. S obzirom na to da Schumpetera ne smatramo izuzetkom, iako je tretirao probleme privrednog razvoja, jer se njegova analiza odnosi prvenstveno na ulogu preduzetnikâ u već formiranom industrijskom sistemu, jedine studije iz ovog perioda koje će imati dalekosežni uticaj na teoriju privrednog razvoja nerazvijenih zemalja su radovi J. H. Boekea i Paula Rosenstein-Rodana.[3]

Posle drugog svetskog rata, međutim, kao što je već rečeno, dolazi do naglog porasta literature iz ove oblasti, pri čemu se sve više uviđa potreba tretiranja privrednog razvoja kao interdisciplinarnog i višedimenzionalnog fenomena. To, razume se, nameće i probleme njegovog statističkog merenja i vrednovanja empirijskih podataka. No više od problema koje nameće empirijsko istraživanje javljaju se problemi stvaranja konceptualnog okvira za to istraživanje. Sama empirija ne predstavlja ništa drugo do skup podataka i varijabli koje su subjektivno izabrane kao značajne. Jasno, prema tome, sledi da za nas empirija ima smisla jedino u sklopu logično konzistentnih teorija, koje, osim što ne smeju biti u suprotnosti sa činjenicama, moraju imati i čvrsto utemeljene pretpostavke o ponašanju varijabli u teorijskom sistemu.

Ostati na ovim zahtevima znači još ostati na stanovištima zapadne ekonomske teorije[4], mada to prevazilazi nerealne zahteve pozitivne teorije koja teži identifikovanju ekonomije sa prirodnim naukama.[5] S obzirom na to da teoriju privrednog razvoja smatramo *društvenom naukom par excellence*, od nje moramo zahtevati još i utemeljenu teoriju društva, mada možda samo implicitno sadržanu, kao i određeno objašnjenje istorijskih manifestacija razvojnih procesa. Kako zapadni teoretičari privrednog razvoja često otvoreno »apstrahuju« društvene i istorijske dimenzije razvojnog procesa, opredelili smo se za analizu jedne teorije koja ih eksplicitno razmatra. To je teorija etapa rasta Walta Rostowa koja, čini se, sadrži ključ za razumevanje zapadnog pristupa problematici razvoja nerazvijenih zemalja.

---

[2] Keynes, *Economic Possibilities for our Grandchildren*, 1933, u zborniku: Paul Samuelson, *Ekonomska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 1975, str. 625.

[3] J. H. Boeke, *The Structure of the Netherlands Indian Economy*, Institute of Pacific Relations, 1942; Paul Rosenstein-Rodan, *Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe*, »The Economic Journal«, jun-septembar 1943.

[4] Harvey Liebenstein, *What Can We Expect from a Theory of Development*, »Kyklos«, Fasc. 1, 1966.

[5] Milton Friedman, *Methodology of Positive Economics*, u: M. Friedman, *Essays in Positive Economics*, University of Chicago Press, 1953.

Digitized by Google

Teorija etapa rasta

Svoje preteče teorija *etapa rasta* ima u delima F. Lista i drugih predstavnika nemačke istorijske škole, kao što su Roscher, Hildebrand, Schmoller i Bucher[6], ako ne još u radovima Smitha i Turgota.[7] Kao što je poznato, List je povukao poznatu paralelu između razvoja društva i biološkog rasta čoveka. Tako on razlikuje: (1) detinjstvo (lov i pastoralnu ekonomiju), (2) mladost (pastoralnu ekonomiju i poljoprivredu) i (3) zrelost (poljoprivredu, industriju i trgovinu). List takođe razlikuje etape: (a) primitivne poljoprivrede, (b) razvijene poljoprivrede, industrijskog razvoja i rastuće trgovine i (c) zrele industrije. Na prvi pogled vidi se da je ovaj teorijski koncept uticao na teoriju razvoja formiranjem teorije o razvoju pojedinih sektora privrede[8], prema kojoj nerazvijenu privrednu strukturu karakteriše dominacija primarnog sektora (poljoprivreda, rudarstvo), a razvijenu privrednu strukturu — dominacija tercijarnog sektora (uslužne delatnosti).

Nema sumnje da je Walt Rostow bio pod uticajem ovog evolucionističkog pristupa. Ipak, mora se istaći da je Marxova teorija, svojom podelom na društveno-ekonomske formacije i analizom prelaza iz jedne u drugu, imala odlučujući uticaj na formiranje teorije etapa rasta. Uostalom, Rostow je u uvodu u svoju studiju otvoreno naglasio da njegova teorija predstavlja »alternativu Marxovoj teoriji moderne istorije«[9], a činjenica da je svojoj studiji dao podnaslov »nekomunistički manifest« jasno ukazuje na njegovu ideološku poziciju. Štaviše, čini se da bi podela na univerzalnih pet etapa razvoja trebalo da predstavlja analogiju podeli na prvobitnu zajednicu, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam (odnosno komunizam). Tako Rostow smatra da privrede moraju proći kroz sledećih pet univerzalnih etapa:

1. *Tradicionalno društvo* (Traditional society), koje se odlikuje niskim razvojem saznanja neophodnog za proizvodnju, što, sa svoje strane, ograničava rast produktivnosti i razvoj tehnologije. Tri četvrtine stanovništva zaposlene su u poljoprivredi, dok se višak nacionalnog dohotka troši u neproduktivne svrhe. Društvo je hijerarhijski ustrojeno i njime rukovodi malobrojna elita koju čine krupni veleposednici ili vojni lideri.

2. *Prelazno društvo* (Preconditions for take-off), u kojem se stvaraju uslovi za materijalni polet i uzlet društvenog razvoja. Ova etapa karakteriše promene u neindustrijskim sektorima (trans-

[6] O ovome vidi šire: Bert Hoselitz, *Sociological Aspects of Economic Growth*, The Free Press, New York, 1960. i Z. Y. Hershlag, *A Theory of Stages of Economic Growth in Historical Perspective*, »Kyklos«, sv. XXII, 1969, Fasc. 4.

[7] Ronald Meek, *Smith, Turgot and the »Four Stages« Theory*, »History of Political Economy«, br. 1/1971.

[8] Colin Clark, *The Conditions of Economics Progress*, 1951.

[9] Walt Rostow, *The Stages of Economic Growth — A Non-Communist Manifeste*, Cambridge University Press, 1960, str. 2.

Digitized by Google

port, spoljna trgovina i poljoprivreda). Promena u sektoru spoljne trgovine se najčešće ostvaruje posredstvom trgovine primarnim proizvodima, koja je obično finansirana spoljnim sredstvima. Istovremeno, javlja se sloj preduzetnika i mentalitet se, saobrazno tome, menja. Ideja progresa, koja je uvedena interakcijom sa ekonomski naprednijim zemljama, širi se u celom društvu, a posebno posredstvom vladajuće elite.

3. *Etapa uzleta* (Take-off), koja je od presudnog značaja. U relativno kratkom vremenskom razdoblju proizvodne investicije dostižu minimalni nivo od 10% nacionalnog dohotka, formiraju se vodeći sektori u industriji i društvom dominiraju ideje modernizacije u društvenom i političkom smislu.

4. *Etapa kretanja ka zrelosti* (Drive to maturity), u kojoj se ekonomski rast širi iz vodećih sektora na ostalu privredu. Stvara se školovana radna snaga koja se politički organizuje, dok se raniji rukovodioci industrije zamenjuju sposobnijim i dalekovidnijim menadžerima.

5. *Etapa masovne potrošnje* (Age of high mass consumption), koja se dostiže na određenom nivou nacionalnog dohotka. U ovoj etapi egzistencijalni problemi stanovništva su rešeni i društvo se može baviti višim ciljevima.

Razume se, Rostow se trudi da svoju tezu istorijski verifikuje ispitujući proces industrijalizacije sadašnjih razvijenih kapitalističkih zemalja. Istovremeno, on smatra: ukoliko uspe da svoju tezu dokaže, time ukazuje na put razvoja ostalih nerazvijenih zemalja koje se, prema njegovoj tezi, moraju nalaziti na nekoj od etapa pre perioda masovne potrošnje. Rostow sumarno analizira pojedinačni razvoj razvijenih kapitalističkih i velikih socijalističkih zemalja (SSSR i Kina), pokušavajući da identifikuje fazu uzleta, koja je u njegovoj shemi ključna. Pošto je precizirao određene istorijske periode u kojima je do tog uzleta došlo, on se upinje da dokaže da je analogija između razvoja ovih i nerazvijenih zemalja savremenog sveta održiva. Razlike u preprekama koje stoje pred nerazvijenim zemljama ogledaju se, uglavnom, u visokoj stopi rasta stanovništva, ali je te prepreke moguće premostiti drugim faktorima koji ranije nisu postojali, a koji se ispoljavaju u savremenoj tehnologiji i inostranoj pomoći.[10] Rostow smatra da se ugledanjem na istorijski put razvoja zemalja koje se nalaze u fazama posle uzleta mogu prevazići problemi nerazvijenosti. Njihova ekonomska strategija mora stoga, po analogiji, biti usmerena u pravcu razvijanja tri neindustrijska sektora, to jest: infrastrukture, poljoprivrede i spoljnotrgovinskog sektora, kako bi se u što kraćem roku ušlo u etapu samoodržavajućeg (self-sustained) rasta.[11]

Što se ideoloških i političkih implikacija tiče, Rostow ukazuje na izvesne paralele koje, po njegovom mišljenju, postoje između marksističke teorije i teorije etapa rasta. Ta paralela postoji, na

[10] Ibid., str. 140—142.

[11] Ibid., str. 139.

Digitized by Google

primer, u pridavanju značaja klasama, kao i političkim i društvenim procesima u analizi privrednog razvoja.[12] On, međutim, smatra svoju teoriju sveobuhvatnijom, optužujući marksizam za ekonomski determinizam.[13]

Nećemo se ovde zadržavati na tumačenju marksizma, na koje nailazimo u delu Walta Rostowa, jer je, po njemu, važnije pitanje pojave »komunističkih režima« u trećem svetu. Naime, Rostow smatra da su »komunistički« režimi »bolest prelaznih faza« u razvoju privrede i društva.[14] Drugim rečima, napetosti koje se javljaju u društvima, što se nalaze u etapama rasta između tradicionalnog i modernog, mogu dovesti do uspostavljanja ovih režima. Saobrazno ovom zaključku, on predlaže zapadnim zemljama da, u okviru političkih i ekonomskih mogućnosti, povećaju pomoć društvima koja se nalaze u ovim etapama rasta, kako bi se umanjila opasnost od uspostavljanja »komunističkih« režima.

Mora se reći da je, usled svoje univerzalnosti, teorija etapa rasta postigla izvanredan publicitet na Zapadu. (Između ostalog, jedini put je konferencija Međunarodne ekonomske asocijacije bila posvećena idejama jednog pojedinca: Konstanz, 1960.[15]) Nije ni mali broj autora koji misle da ona ima osnova. Tako Hoffman i Tsuru nalaze da se faza uzleta, kako je opisuje Rostow, može uklopiti u privredno-istorijsko objašnjenje razvoja Nemačke, odnosno Japan. Liebenstein smatra da se rast stanovništva i tehnički progres mogu protumačiti teorijom etapa, Boserup, Cairncross i Berrill drže da se uloga strukture poljoprivrede, akumulacije kapitala i stranih investicija može objasniti pomoću hipoteze o fazi uzleta.[16] To, sa svoje strane, međutim, ne znači da ova teorija nije bila podvrgnuta oštroj i sadržajnoj kritici.

Kritika teorije etapa rasta

Pokušaćemo da kritike sistematizujemo tako što ćemo ih grupisati oko tri ključna metodološka zahteva koje bi teorija etapa rasta morala zadovoljiti da bismo se tek kasnije šire osvrnuli na njen konceptualni okvir. Drugim rečima, teorija etapa rasta morala bi zadovoljiti kriterijume (a) analogije, (b) distinkcije i (c) kauzalnosti. Analogija bi trebalo da ukaže na empirijsku za-

[12] Ibid., str. 148.

[13] Ibid., str. 149.

[14] Ibid., str. 162.

[15] Henry Rosovsky, *The Take-off into Sustained Controversy*, »Journal of Economic History«, br. 2/1965.

[16] W. G. Hoffman, *The Take-off in Germany* — S. Tsuru, *The Take-off in Japan (1868—1900);* H. Liebenstein, *Population Growth and the Take-off Hypothesis* i *Technical Progress, The Production Function and Development;* Boserup, *Agrarian Structure and Take-off;* A. K. Cairncross, *Capital Formation in the Take-off;* K. E. Berrill, *Foreign Capital and Take-off;* svi radovi objavljeni u zborniku: W. W. Rostow, *The Economics of the Take-off into Sustained Growth*, Macmillan, London, 1969, prvo izdanje 1963.

Digitized by Google

snovanost teorije, to jest da se nerazvijene zemlje nalaze u fazama rasta sličnim onima u kojima su nekada bile sadašnje razvijene zemlje. Distinkcija pojedinih faza zahteva jasno razgraničenje etapa prema analitičkim i empirijskim uslovima koje je sâm tvorac teorije definisao. Kauzalnost bi morala ukazati na način prelaza iz jedne etape u drugu i odrediti potrebne i dovoljne uslove da bi se taj prelaz mogao ostvariti.

a) *Analogija*

Jedna od osnovnih kritika upućenih Rostowu sastoji se u negiranju empirijske osnove njegove teorije. Tako Kuznets nalazi da je analogija između faze nerazvijenosti sadašnjih razvijenih kapitalističkih zemalja i nerazvijenog dela sveta lišena svake osnove. Proizvodnja *per capita* je kod ovih drugih na mnogo nižem nivou nego što je bila proizvodnja razvijenih kapitalističkih zemalja u njihovoj predindustrijskoj fazi.[17] Na drugom mestu, Kuznets ocenjuje da je predindustrijski nivo sadašnjih razvijenih zemalja bio tri do šest puta viši od nivoa sadašnjih nerazvijenih zemalja.[18] Ovo implicira da su nerazvijene zemlje ili u predindustrijskoj etapi Evrope ili da slede svoje sopstvene faze, a da su u svakom slučaju daleko od etape uzleta.

Analizirajući teoriju etapa rasta i, naročito, tezu o neophodnosti uzleta kako bi se prebrodila demografska barijera razvoja, to jest da povećanje nacionalnog dohotka ne bude apsorbovano rastom stanovništva (teza koju Rostow deli sa Liebensteinom), Habakkuk[19] dokazuje da Evropa takvu etapu uzleta, u stvari, nikada nije iskusila, već da se rast njene privrede kretao skokovito, u zavisnosti od konjunkture, dok je ograničavanje stope rasta stanovništva zavisilo od vanekonomskih, sociooloških faktora. On nalazi da je razvoj Engleske, uz sociološke faktore, bio uslovljen širenjem tržišta, podizanjem produktivnosti u poljoprivredi i formiranjem nekoliko centara rasta, koji su dali značajan doprinos privrednom rastu posle povezivanja u jedinstvenu celinu. Habakkuk smatra da je ovaj model primenljiv na onaj deo Evrope koji je ranije krenuo putevima industrijskog razvoja, tako da se u

---

[17] Simon Kuznets, *Notes on Stages of Economic Growth as a System Determinant in Alexander Eckstein-Comparison of Economics System, Theoretical and Methodological Approaches*, University of California Press, Berkeley, 1973, str. 255 (200 dolara u predindustrijskom Zapadu, u cenama iz 1958, što je mnogo više od proizvodnje *per capita* afričkih i azijskih zemalja s kraja pedesetih godina).

[18] Simon Kuznets, *Underdeveloped Countries and the Pre-Industrial Phase in the Advanced Countries*, Proceedings of the World Population Conference, 1954, Papers, sv. 5 in *Agarwala and Singh*, The Economics of Underdevelopment, Oxford University Press, London, 1958, str. 146.

[19] H. J. Habakkuk, *Historical Experience of Economic Development in Problems in Economic Development*, E. A. G. Robinson (ed), Macmillan, London, 1965, str. 115.

Digitized by Google

njega, osim Engleske, uklapaju još Francuska, Holandija, Belgija itd. Kada je u pitanju razvoj Francuske, Marczewski[20] misli da u njenoj privrednoj istoriji nikad nije ni bilo etape uzleta kako ju je definisao Rostow, već da je rast privrede bio daleko umereniji.

Problem je, očigledno, u tome što je Rostow definisao etapu uzleta kao period od oko 25 godina, u okviru kojeg se ranija akumulacija na nivou od oko 5% društvenog proizvoda udvostručuje. Pošto Rostow dalje pretpostavlja da se marginalni kapitalni koeficijent postojano održava tokom etape uzleta na nivou od oko 3,5 : 1, on implicira da bi udvostručenje akumulacije moralo dovesti do značajnih povećanja u stopama rasta.[21]

Analizirajući prirodu ekonomskog rasta četiri zemlje, koje se posebno razmatraju u studiji W. Rostowa, a pripadaju kategoriji razvijenih kapitalističkih zemalja (Velika Britanija, Nemačka, Švedska, Japan), Kuznets[22] je došao do sledećih zaključaka:

I) U navedene četiri zemlje, kao i u SAD i Kanadi, neto akumulacija je bila iznad 5% društvenog proizvoda u periodu pre etape koju je Rostow nazvao fazom uzleta.

II) Ni u jednoj od zemalja tokom perioda koji je Rostow odredio kao fazu uzleta ni približno ne dolazi do udvostručenja stope akumulacije.

III) Ne postoje dokazi da je marginalni kapitalni koeficijent bio konstantan na nivou od 3,5 : 1 tokom perioda uzleta. Naprotiv, izgleda da je marginalni kapitalni koeficijent varirao, a da je u fazama posle uzleta znatno rastao.

IV) Ni u jednoj od zemalja ne dolazi do znatnog povećanja stope rasta u okviru perioda koji je Rostow označio kao fazu uzleta.

S druge strane, analizirajući one zemlje koje su kasnije krenule putevima industrijskog razvitka, kao što su Nemačka i Rusija u Evropi, A. Gerschenkron[23] nalazi da je u njima daleko izraženija skokovitost (»spurts«) u privrednom razvoju. To nikako ne znači da se on slaže sa Rostowom. Naprotiv, on smatra da je put zemalja koje su kasnije krenule u proces industrijskog razvoja bio specifičan u odnosu na već razvijene zemlje. On ističe da su razvoj »zakasnelih« (late-comers) karakterisali: naglasak na ličnu potrošnju, snažniji uticaj specifičnih institucionalnih rešenja u akumulaciji kapitala i slabija uloga poljoprivrede u stvaranju preduslova privrednog razvoja.

---

[20] J. Marczewski, *The Take-off Hypothesis and French Experience*, u: W. Rostow (ured.), *The Economics...*, cit. izd., str. 129.

[21] W. Rostow, *The Stages...*, cit. izd., str. 39—41.

[22] S. Kuznets, *Notes on the Take-off*, u: Rostow (ured.), *The Economics...*, cit. izd., str. 34—35.

[23] Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective in Bert Hoselitz* (editor), *The Progress of Underdeveloped Area*, University of Chicago Press, 1952.

Digitized by Google

Prema tome, vidimo da eminentni ekonomisti imaju značajne konkretne primedbe, kako u pogledu analogije sa nerazvijenim delovima sveta tako i u pogledu objašnjenja razvoja razvijenih zemalja.

b) *Distinkcija*

Značajne su, međutim, osim ovih, i primedbe metodološkog karaktera, koje se odnose na samo definisanje i razgraničenje pojedinih etapa.

Jedna od metodoloških protivrečnosti u teoriji W. Rostowa je njegovo nejasno definisanje faze uzleta, koja je, kao što smo videli, od centralnog značaja za njegovu teoriju. Tako Fishlow[24] ističe da je reč o dve teorije uzleta. S jedne strane, u pitanju je sektorski pristup koji je blizak Hirschmanovoj teoriji razvoja, pri čemu se vodećem privrednom sektoru pripisuje odlučujući značaj u povezivanju privrede i širenju modernizacije i inovacija. S druge strane, posredi je agregatni nivo, blizak poznatom Harrod-Domarovom modelu, u kojem je stopa rasta rezultat odnosa prosečne sklonosti ka štednji i kapitalnog koeficijenta. Mada se ne može tvrditi da jedan pristup isključuje drugi, to još ne znači da su kod Rostowa oba pristupa skladno uklopljena. Stvar je u tome da ovi pristupi pridaju različit značaj preprekama privrednom razvoju. Sektorski pristup osnovne probleme nalazi u povezanosti privrede i preprekama tom povezivanju, dok agregatni pristup identifikuje osnovne probleme u preprekama štednji, to jest formiranju akumulacije. Rostow se u nalaženju dokaza za svoje tvrdnje prvenstveno oslanja na ovaj drugi pristup. S obzirom na to da kapitalni koeficijent zamagljuje isuviše mnogo faktora koje Rostow pretenduje da analizira i objasni, agregatni pristup gubi moć objašnjenja pojedinih slučajeva u istoriji privrednog razvoja.

Analiza najinteresantnijih slučajeva, na taj način, postaje neadekvatna. Na primer, pojedine zemlje Latinske Amerike, kao što su Meksiko, Argentina, pa čak i Čile, postizale su visoke stope rasta *per capita* i visoku stopu formiranja akumulacije u prvoj dekadi ovog veka, a nisu iskusile fazu uzleta i samoodržavajućeg rasta, kako bi se moglo očekivati prema teoriji etapa rasta. Još je nepovoljnija za teoriju činjenica da se većina zemalja Latinske Amerike, u kojima su, čak i fizički, uništena tradicionalna društva u procesu kolonizacije, nalazi već stolećima u drugoj fazi, ako je teorija zaista sveobuhvatna, a nisu u stanju da se domognu faze uzleta. Doduše, izlaz se može naći u primenjivanju argumenta o neadekvatnosti društvenih odnosa koji rast koče i vode u stagnaciju, ali, i pored toga što Rostow ističe značaj ovih neekonomskih faktora, njegova teorija ih ne tretira sistematski.

[24] Fishlow, *Empty Economic Stages*, »Economic Journal«, sv. 75, br. 297, mart 1965.

Digitized by Google

Na nivou teorije javljaju se problemi definisanja osnovnih etapa i kategorija. Koncepcija samoodržavajućeg rasta se, recimo, čini neadekvatnom, budući da se privredni rast teško može definisati kao samoodržavajući ili samoograničavajući. Pitanja vezana za preplitanje određenih etapa takođe svedoče o ograničenjima teorije. Ako se faze prepliću, kako znamo u kojoj se etapi rasta nalazimo?

Sàmo definisanje pojedinih faza je tautološko. Tako, na primer, porast produktivnosti u poljoprivredi i drugim neindustrijskim sektorima u koje se investira, prema Rostowu, označava etapu prelaza, dok se čini da su upravo te karakteristike koje čine preduslove faze uzleta nedovoljno objašnjene. Čini se logičnijim da su osnovne karakteristike prelaza i same deo uzleta, što ponovo postavlja pitanje njihove uslovljenosti.

c) *Kauzalnost*

Najčešće primedbe upućivane ovoj teoriji javljaju se upravo povodom problema kauzalnosti. Kod Rostowa se najčešće ne vide ključne varijable koje imaju determinišuću ulogu.[25] Svi problemi koji se javljaju u vezi s uklapanjem istorijske materije u teoriju etapa nalaze svoje rešenje u uopštenim odgovorima i uvođenju dodatnih varijabli. Teorija se, u osnovi, brani argumentom da sve zavisi od svega. Mada je takvu teoriju teško oboriti argumentima, ona nam, sa svoje strane, ne pruža značajne odgovore na pitanja vezana za objašnjenje konkretnih istorijskih slučajeva privrednog razvoja, niti nam nudi pravi konceptualni okvir za postavljanje takvih pitanja.

Odgovor na pitanje zašto su Japan, Rusija i Nemačka krenuli stazama prelaza i uzleta, nalazi se u pozitivnoj ulozi nacionalizma koji se formira kao reakcija na spoljnu opasnost. Odgovor na pitanje zašto se bivše kolonije *nisu* domogle faze uzleta, i pored nabujalog nacionalizma, u tome je što nacionalizam može imati i negativne posledice po privredni razvoj kada se utemeljuje na ksenofobiji i kada se njegova energija ne usmerava ka modernizaciji, već isključivo ka konsolidaciji vlasti.[26]

Pokušavajući da u svoju shemu reaktivnog nacionalizma uključi i razvoj Britanije, Rostow smatra da se ta zemlja razvila zato »što je imala više bazičnih industrijskih resursa od Holandije, više nekonformista i više brodova od Francuske«.[27] Baran i Hobsbawm nalaze da se ispraznost teorije etapa možda najviše ogleda u nemogućnosti teorije da objasni pionirsku industrijalizaciju Britanije i njenu specifičnost. Ukoliko teorija nije u mogućnosti da

[25] P. T. Bauer, *The Stages of Economic Growth*, u: Bauer, *Dissent on Development*, Weidenfeld and Nicolson, 1971, str. 482. Slične argumente koriste i Baran, Cairncross, Kuznets i drugi.

[26] Rostow, *The Stages* ..., str. 28—29.

[27] Ibid., str. 33.

Digitized by Google

objasni slučaj čije je objašnjenje najneophodnije, »prvi uzlet u istoriji, onda ona ne predstavlja ništa drugo do papir za koš«[28].

Nemogućnost objašnjenja na osnovu teorije etapa rasta možda se najbolje ogleda u sledećem stavu njenog autora:

»Možda je najvažnija stvar koja se može reći o ponašanju ovih varijabli u istorijskim slučajevima uzleta — da su poprimile mnoge različite forme. Ne postoji jedinstven profil. Stopa i produktivnost investicija se može postići, i posledice ovog porasta mogu se proširiti na samopodržavajući opšti rast mnogim tehničkim i ekonomskim putevima, pod uticajem mnogih različitih političkih, društvenih i kulturnih okruženja, pod uticajem širokih razlika u ljudskim motivacijama«[29].

Tako se društvo može razvijati na ovaj ili onaj način. Ono može ući u određenu etapu razvoja i tu ostati, ili preći u sledeću etapu. Ukoliko pređe u sledeću etapu, ono ponovo može u njoj ostati ili se vratiti u prethodnu etapu. U krajnjoj liniji, ne možemo utvrditi način na koji će se razvoj ostvarivati. Drugim rečima, mi ne znamo da li je neko društvo u fazi uzleta ili nije, čak i ako doživljava visoku stopu rasta, akumulacije i raspolaže vodećim sektorima. Da li se u toj etapi nalazilo ili nije, to se jedino može utvrditi *ex post*, posle mnogo godina, kada ili pređe u višu etapu, ili se vrati u prethodnu. U ovom drugom slučaju možemo žaliti nad preprekama koje su se isprečile modernizaciji privrede.

Jedini kriterijum koji ostaje možda je nivo produktivnih investicija, kriterijum kojem se, kao što smo videli, može uputiti prigovor. No jedan toliko apstraktan model kao što je model etapa rasta ne može nam pružiti bolje odgovore. Model koji želi da obuhvati »Britaniju krajem 18. veka i Hruščovljevu Rusiju; Meidži Japan i Kanadu pre železničkog buma 1914; SAD u doba Aleksandra Hamiltona i Maovu Kinu; Bizmarkovu Nemačku i Naserov Egipat«[30] ne može nam pružiti čvrsto analitičko oruđe ukoliko mu je jedini kriterijum nivo produktivnih investicija. Ukoliko apstrahujemo sve ostalo do te mere, kao što to čini Rostow, ne možemo objasniti zbog čega »Naserov Egipat nalazi da mu je Hruščovljeva Rusija bolji putokaz u ekonomskom razvoju od Britanije krajem 18. veka«[31]. Uopšteno rečeno, pripisivanje osnovne uloge nivou stope rasta i proizvodnih investicija u klasifikovanju zemalja u etape rasta lišava različite zemlje, a pogotovu nerazvijene zemlje sveta, specifičnog istorijskog konteksta njihovog privrednog razvoja. Pretpostavka da različite zemlje postoje u vremenskom redosledu jedna iza druge u zavisnosti od etape rasta u kojoj se nalaze, u situaciji kada, zapravo, prostorno postoje jedna pored druge, nije ništa drugo do izraz te negacije. Ovim ne želimo

---

[28] Paul Baran and Eric Hobsbawm, *The Stages of Economic Growth*, »Kyklos«, br. 2/1961, str. 237.

[29] Rostow, op. cit., str. 46.

[30] Ibid., str. 1.

[31] Baran and Hobsbawm, op. cit., str. 238.

Digitized by Google

negirati otvoreno isticanje istorijskih razlika u formiranju vodećih sektora u pojedinim zemljama. »Istorijski, oni variraju od pamučnih tkanina, preko kompleksa teške industrije zasnovane na železnicama i proizvodima za vojne svrhe, do drveta, mlečnih proizvoda i, konačno, širokog spektra potrošnih dobara. Ne postoji jedna jedina sektorska sekvenca za uzletanje, ni jedan pojedinačni sektor ne predstavlja magični ključ«[32]. Verovatno je i insistiranje na neravnomernosti u razvoju i najispravnije stanovište kod Rostowa, sa aspekta istorijske analize. Ipak, ukoliko prihvatimo da je njegova teorija isključivo sektorska, svodimo je na nivo parcijalne hipoteze. U tom slučaju gubi se opštost, za kojom Rostow teži i zbog koje je, na kraju, teorija etapa toliko razmatrana.

Rostow, razume se, ne negira da je svet bio povezan evropskom ekspanzijom tokom 15, 16. i 17. veka. On jedino tu ekspanziju i njen uticaj na stvaranje protivrečnosti (koje su usled nje nastale) u privrednom i društvenom razvoju nerazvijenog dela sveta ne tretira sistematski. Njegov osnovni zaključak da je kolonijalizam odigrao samo progresivnu ulogu u tim zemljama, svojim demonstracionim efektom i formiranjem modernog sektora (u privredi), koji je te privrede razvio do stadijuma prelazne etape, rečito govori o njegovim predrasudama. S jedne strane, etape rasta nisu imale odlučujuću ulogu u stvaranju kolonija, već su tu ulogu na sebe preuzeli faktori druge prirode, kao što su nacionalizam i želja za vojnom vlašću i prestižom.[33] S druge strane, budući da su ih metropole modernizovale, difuzijom znanja, tehnologije i institucija, kolonije su se pod tim dejstvom našle u fazi prelaza. Sama činjenica da su bile u stanju da otklone vladavinu metropola govori o njihovom napretku i dostizanju više etape rasta.[34]

Noviji radovi W. Rostowa

U radovima novijeg datuma Rostow je, međutim, pomerio težište svoje analize ekonomske istorije na duge cikluse u svetskoj privredi.[35] Ove studije koje prvenstveno stavljaju akcent na povezanost svetske privrede u jedinstvenu celinu, a pisane su pod utiskom svetske krize (no pristrasno, što se vidi iz Rostowljevog predloga mogućih pitanja za pregovore na relaciji Sever — Jug)[36], na svoj način predstavljaju negaciju teze o »samoodržavajućem« ra-

[32] Rostow, op. cit., str. 57.

[33] Ibid., str. 108—111.

[34] Rostow ide toliko daleko da tvrdi da su metropole mogle imati iste ekonomske koristi jednostavnom trgovinom sa narodima koje su, umesto toga, kolonizovali, i da bi sa ekonomskog stanovišta to bilo i efikasnije rešenje da su narodi tih zemalja bili spremni i organizovani za trgovinu (ibid., str. 109—112). Kako to nije bio slučaj, metropole su morale da ih organizuju.

[35] W. Rostow, *The World Economy — History and Prospect*, University of Texas Press, 1978, i W. Rostow, *Getting from Here to There*, Macmillan, London, 1979.

[36] Vidi uvod u: Walt Rostow, *Getting* ..., cit. izd.

Digitized by Google

stu. Rostowa to, međutim, ne sprečava da učini pokušaj da teoriju etapa rasta integriše u ovaj širi koncept.[37] Ovo deluje neubedljivo, kao, uostalom, i njegova novija kritika neokejnzijanstva (od strane jednog od njegovih svojevremenih pobornika), kritika koju sam relativizuje svojim predlozima o potrebi za naglašenom državnom intervencijom u privredi.[38]

Predmet ove analize, međutim, nije dokazivanje eklekticizma u delu Walta Rostowa, već kritika teorije etapa rasta. Najnovija revizija periodizacije etapa rasta od strane samog Walta Rostowa dovodi u pitanje teorijski značaj koncepta koji ga je toliko proslavio. Tako u petom delu ove nove obimne studije[39] nailazimo na novu podelu, prema kojoj je etapa uzleta u Velikoj Britaniji sada locirana u period 1783—1830, dok je ranije tvrđeno da se u ovoj zemlji uzlet odigrao u razdoblju 1783—1802.[40] S obzirom na to da je prvi uzlet u istoriji trebalo da predstavlja prototip industrijalizacije, nije jasno kakva je teorijska posledica po koncept etapa rasta, prema kojem faza uzleta traje oko 25 godina.

S druge strane, etapa okarakterisana kao uzlet, prema novoj periodizaciji, vremenski je skraćena u nekim drugim zemljama. Tako saznajemo da je etapa uzleta u Kini trajala od 1952. do 1967, u Indiji od 1952. do 1963, u Južnoj Koreji od 1961. do 1968, a u Iranu od 1955. do 1965. godine.

Štaviše, sada nailazimo i na regionalne etape uzleta. Tako je, po novijim shvatanjima W. Rostowa, u SAD u periodu 1815—1850. došlo do faze uzleta u regionu Nove Engleske, da bi u periodu 1843—1870. nastupila etapa uzleta u regionu Severa. Ako je moguće da su se odigrale dve etape uzleta u okviru jedne zemlje, i to u dva susedna regiona u tako različitim vremenskim razdobljima, postavlja se pitanje značaja etape uzleta kao neponovljive i ključne u procesu razvoja jedne zemlje. Napomenimo samo da je u prvobitnoj verziji etapa uzleta privrede SAD bila locirana u period 1843—1860. godine.

Kontinuitet ili diskontinuitet?

Bez obzira na sve navedene nedostatke, teorija etapa rasta ima značajnu prednost u odnosu na neke novije pristupe izučavanju privredne istorije na Zapadu. Pre svega, posredi je stavljanje diskontinuiteta razvojnog procesa u prvi plan analize. Osim toga, ovo je jedan od retkih pristupa u okviru kojega se odnos institucionalnih rešenja i privredne strukture svestrano analizira sa aspekta njihove interakcije.

Drugim rečima, neoklasični ili kliometrijski pristup ekonomskoj istoriji, bez obzira na interesantne parcijalne hipoteze, ne

[37] Vidi naročito: W. Rostow, *The World Economy*..., cit. izd.
[38] Vidi naročito glavu 3. i glavu 12. u: Rostow, *Getting*..., cit. izd.
[39] W. Rostow, *The World*..., cit. izd., peti deo.
[40] Za sve datume u prvobitnoj verziji vidi: W. Rostow, *The Stages*..., cit. izd., str. 38.

Digitized by Google

smatramo adekvatnim, jer se sastoji u izolovanju pojava i sameravanju njihovog doprinosa privrednom rastu.[41] Konkretnije, totalnim apstrahovanjem stope privrednog rasta od razvoja društva kliometričari tretiraju razvoj društva kao produžetak problematike privrednog rasta. Tako, na primer, osećajući potrebu da formiraju teoriju institucionalnih promena koja je u saglasnosti sa njihovim metodom, dolazi se do apsurdnog modela koji: »(model) specificira proces posredstvom kojeg akciona grupa (pojedinac ili grupa) sagledava da će neka nova forma organizacije (institucionalni aranžman) dati bolji tok koristi (benefits) zbog kojega se isplatilo preuzeti troškove uvođenja ove nove organizacione forme«[42].

Ovo tipično idealističko stanovište, koje tretira institucionalne promene kao investicionu varijantu, smatramo potpuno neadekvatnim za objašnjenje promena u istoriji razvoja kapitalizma. S obzirom na to da svesno ignorišu probleme raspodele dohodaka koji su doveli do institucionalnih promena, što su, sa svoje strane, bitno izmenile liberalno-kapitalistički način proizvodnje, promena u koje ubrajamo nezadovoljstvo farmerâ, formiranje sindikata, koncentraciju kapitala i izmenjenu ulogu države, a koncentrišući istraživanje na »agrarnu produktivnost, ulaganje u ljudski kapital i državne investicije u društvenu potrošnju«[43] — oni nisu ni mogli doći do drugih zaključaka nego da je rast u SAD bio postepen i blag i da je nastao kao »rezultat znanja stečenih tokom industrijske revolucije, u 17, 18. i 19. veku«[44].

Razlog zbog kojeg navodimo ovaj pravac, kao što smo rekli, sastoji se u tome što se posredstvom njega najočiglednije pokazuje nemogućnost neoklasične analize da formuliše kompleksno objašnjenje fenomena društvenog razvoja. Svakako, odsustvo interdisciplinarnog pristupa se u ovom ogoljenom vidu najlakše primećuje.

No teorija etapa nije jedina teorija[45] koja akcent stavlja na institucionalna rešenja i diskontinuitet. A. Gerschenkron je u već

---

[41] O problemima i metodološkim nasuglasicama u okviru kliometrijske škole vidi: Peter Temin (editor), *New Economic History*, Penguin Books, London, 1970.

[42] Douglas North, *Institutional Change and Economic Growth*, »Journal of Economic History«, br. 1/1971, str. 119.

[43] Fishlow and Fogel, *Quantitative Economic History — An Interim Evaluation, Past Trends and Present Tendencies*, »Journal of Economic History«, br. 1/1971, str. 18.

[44] Fogel, *The New Economic History — Its Findings and Methods*, »Economic History Review«, br. 3, decembar 1966, str. 235.

[45] U ovom radu nećemo ulaziti u razmatranja teorije dugih ciklusa, koja je ponovo popularna kako u zapadnom pristupu ovoj problematici tako i u novijoj marksističkoj literaturi. Sama činjenica da se u dugim valovima mogu podjednako lako uklopiti i teze o strukturnoj zavisnosti, odnosno »razvoj nerazvijenosti« i teorija etapa rasta, svedoči o tome da nam za potrebe ovog istraživanja nisu od naročite koristi. Vidi šire: W. Rostow, *The World Economy*, cit. izd.; W. Arthur Lewis, *Growth and Fluctuations 1870—1913;* Allen and Gunder Frank, *Dependent Accumulation and Underdevelopment*, Macmillan, London, 1978; Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World Economy*, Cambridge Univ. Press, 1979.

Digitized by Google

citiranom delu razradio teoriju skokovitosti (spurts) razvoja zemalja »zakasnelih« (late-comers) u razvojnom procesu. Prednost Gerschenkronovog pristupa problemu industrijalizacije se ogleda u tome što omogućuje jasnije sagledavanje specifičnosti u razvoju pojedinih zemalja. U stvari, reč je o tome da se u analizi polazi od specifičnosti pojedine zemlje, pa time istraživač koji primenjuje Gerschenkronov metod očekuje da se u analizi komparativnog razvoja pojave razlike, a ne sličnosti. Isto tako, istraživanja na ovim osnovama imaju određene prednosti utoliko što se mogu utemeljiti parcijalna predviđanja.

Tako se, na primer, može očekivati da Rusija s kraja 19. veka ili Japan sredinom 19. veka ostvare višu stopu rasta i brži razvoj od, recimo, Engleske, jer su mogućnosti uvoza savremene tenhologije bile bolje nego u periodu kada je Engleska doživljavala industrijsku revoluciju. Isto tako, zakasnela industrijalizacija donosi sa sobom verovatnoću naglašenije državne intervencije itd. Mada ovakve hipoteze, sa aspekta razvoja nerazvijenih zemalja, imaju ograničen domet, jer su uopštene prvenstveno na osnovu iskustva Japana, Nemačke i Rusije s kraja prošlog veka, u čisto metodološkom smislu jasno je da je takve hipoteze nemoguće formulisati na temelju teorije etapa rasta Walta Rostowa.

S druge strane, uz sve ove prednosti, Gerschenkronovom pristupu nedostaje periodizacija u izučavanju razvojnih iskustava pojedinih zemalja. Razvoj Rusije je bio bitno drugačiji u periodu 1900—1910. nego u razdoblju 1870—1880, ili Japana u periodu 1880-tih i posle 1920. godine. Uloga investicija, struktura poljoprivrede, vodeći sektori, institucionalna rešenja bili su bitno drugačiji, tako da je i stopa rasta odražavala bitno drugačiju privrednu situaciju. Stoga se čini da je Rostow, bar načelno, metodološki bio u pravu kada je insistirao na periodizaciju pojedinih razvojnih iskustava sa aspekta strukturnih promena.

Međutim, u teoriji etapa W. Rostowa smeta želja da se sva razvojna iskustva ukalupe u jedinstvenu shemu jednog u načelu jednodimenzionalnog procesa. Ovo je, u najmanju ruku, čudno za modernog privrednog istoričara, ali se čini da je to samo do krajnjih konsekvenci konkretizovan pogled zapadne ekonomske i sociološke škole društveno-ekonomskog razvoja. U stvari, nije reč toliko o samoj teoriji za koju smo pokazali da nije održiva, jer ne zadovoljava metodološke kriterijume analogije, distinkcije i kauzalnosti, koliko o paradigmi kojom se služe zapadni teoretičari u sagledavanju razvojnih procesa u trećem svetu.

Teorija etapa kao izraz paradigme modernizacije

Mada se pojam paradigme u društvenim naukama tek uslovno može koristiti, mi ga ovde upotrebljavamo da bismo ukazali na širi konceptualni okvir na osnovu kojega je teorija etapa rasta utemeljena. U stvari, paradigma nije ništa drugo do konceptualni

Digitized by Google

okvir koji određuje vrstu pitanja koja se postavljaju, metode što se mogu koristiti i odgovore koji su prihvatljivi.

Naravno, ovaj rad nema za cilj da pruži rigoroznu analizu zapadne paradigme razvojnog procesa, jer bi to zahtevalo obimnu analizu tekstova najrazličitijih škola i pravaca koje za ovu priliku nazivamo zapadnima. Na ovom mestu želimo ukazati samo na neke elemente koji se nalaze kako u teoriji etapa rasta Walta Rostowa tako i u delima autorâ[46] koji njegovu teoriju otvoreno odbacuju.

Pre svega, reč je o evolucionističkom pristupu i teoriji modernizacije koji imaju duboke korene u zapadnoj sociologiji i političkoj nauci.[47] Suština ovog pogleda na nerazvijene i razvijene zemlje se ogleda u opšteprihvaćenoj podeli na »tradicionalna« i »moderna« društva i u shvatanju razvoja kao procesa »modernizacije«. Ovaj način gledanja na nerazvijene zemlje, koji ubedljivo dominira u zapadnoj teoriji, ujedno i opredeljuje identifikovanje prepreka razvoju, prema zapadnom modelu, sa karakteristikama tradicionalnosti. S druge strane, sama tradicionalnost se najčešće određuje nivoom ekonomskog razvoja[48] (to bar čine ekonomisti).

Ne ulazeći sada u analizu razlika između sociologâ i ekonomistâ u pogledima na tradicionalnost, samo ističemo da sociolozi akcent stavljaju na društvene norme i oblike društvene organizacije, dok ekonomisti insistiraju na značaju ekonomskih faktora kao što su kapital, kvalifikovana radna snaga, moderni oblici upravljanja (management itd.). Ujedno, obe struje se zalažu za difuziju, od modernog ka tradicionalnom društvu, onih faktora koje smatraju najznačajnijima za razvojni proces.

Nema nikakve dileme oko toga da je Rostow, pošto je po obrazovanju i ekonomist i sociolog, pokušao da integriše ove pristupe u svojoj teoriji etapa rasta. Štaviše, u nastojanju da utemelji zaista sveobuhvatnu teoriju (Grand Theory), Rostow je pokušao da u okviru teorije etapa rasta analizira političke promene u procesu razvoja.[49] Ovaj pokušaj je ostao relativno nezapažen, ali je činjenica da se u okviru njega Rostow oslonio na dominantne ideje u zapadnoj političkoj nauci, koja se takođe temelji na teoriji modernizacije. Uostalom, Rostow se eksplicitno svrstava u školu modernizacije kada kaže: »Ali, u širem smislu, iskustvo uzleta može se, kada uzmemo u obzir duži vremenski horizont, pokazati kao definitivni prelazak... Razlog za ovaj stav se nalazi u tome što je iza procesa industrijalizacije prihvatanje njutnovskog pogleda na svet, prihvatanje sveta moderne nauke i tehnologije«[50].

---

[46] Na primer, Henry Bruton, *Principles of Development Economics*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1965; Benjamin Higgins, *Economic Development*, W. W. Norton, New York, 1958. i 1968; Morgan Theodore, *Economic Development — Concept and Strategy*, Harper and Row, New York, 1975.

[47] Vidi šire: Ankie Hoogvelt, *The Sociology of Developing Societies*, Macmillan, London, 1978.

[48] Vidi: Bruton, op. cit., str. 111—119, i Higgins, op. cit., str. 175.

[49] W. Rostow, *Politics and the Stages of Growth*, Cambridge University Press, 1971.

[50] W. Rostow (ed.), *The Economics...*, cit. izd., str. XXII.

Digitized by Google

Suština problema nije u tome što je ovaj način gledanja na stvari potpuno pogrešan, jer ćemo se, naravno, svi složiti da proces industrijalizacije nosi sa sobom i prihvatanje određenog pogleda na svet, nekih društvenih vrednosti itd. Sve je to isuviše uopšteno da bi bilo pogrešno. Problem je u tome što nam identifikovanje prepreka razvojnom procesu sa elementima tradicionalnosti ne omogućava da sagledamo neke druge prepreke razvoju nerazvijenih zemalja koje mogu biti značajnije.

Kada je u pitanju čisto ekonomska analiza, ako postoji tako nešto što se može nazvati »čisto« ekonomskom analizom, služeći se ovim konceptualnim okvirom, možemo doći do sasvim pogrešne predstave o svetu. Tako su, na primer, Chenery i Surquin[51] jednom rigoroznom empirijskom analizom ukazali na strukturne promene u procesu rasta nacionalnog dohotka i došli do zaključka da se u strukturnoj transformaciji velika većina zemalja kreće jednom logističkom krivuljom. Ovaj rad, koji je sačinjen kao projekt Svetske banke, u velikoj meri podseća na etape rasta Walta Rostowa. Mada je ovaj rad daleko rigorozniji i mada se u njemu izbegavaju ishitreni zaključci i neprimerena uopštavanja, u radu je ostao nerazjašnjen problem budućeg razvoja nerazvijenih zemanja. Drugim rečima, na kraju ove studije čitalac stiče utisak da će i sve one zemlje koje još to nisu učinile krenuti putem sličnih strukturnih transformacija na određenim nivoima nacionalnog dohotka.

Praktične posledice

Upravo u tome i leži suština problema kada je posredi poimanje ekonomskih problema sa kojima se susreće treći svet. Drugim rečima, kada Rostow u svojoj najnovijoj studiji kaže da: »nekadašnji i sadašnji profili stopa rasta sugerišu da deluju snage koje mogu suziti i konačno ukinuti razlike među zemljama u nacionalnim dohocima *per capita*«[52], čitalac počinje da sumnja u ispravnost konceptualnog okvira na osnovu kojega je takav zaključak moguć u svetlosti notornih činjenica o sve većem zaostajanju trećeg sveta.

No, kako Rostow i drugi zapadni autori gledaju na svetsku privredu kao na »dinamički skup nacionalnih privreda u interakciji«, a pogotovu kada se u prvi plan ističu zemlje koje su postigle određene rezultate u vidu visokih stopa rasta u poslednjih dvadesetak godina, onda je takav zaključak zaista moguć. Čini se da je, u najmanju ruku, neopravdano tretiranje svetske privrede na ovakav način od strane jednog privrednog istoričara. Da li se jednako mogu tretirati privrede, recimo, SAD i Meksika, Britanije i Egipta u 19. veku kao »dinamičke nacionalne ekonomije«?

---

[51] Hollis Chenery and Moises Syrquin, *Patterns of Development 1950—1970*, Oxford University Press, London, 1975.

[52] W. Rostow, *The World...*, cit. izd., str. 562—564.

Digitized by Google

Naravno, to je moguće ukoliko smatramo da se problemi ekonomskog rasta i razvoja mogu rešiti na isti način u svim zemljama sveta i da svetsko tržište ne deluje kao prepreka razvoju onih zemalja koje marksistički teoretičari nazivaju zavisnima.

Ukoliko neko misli da su ovo puka akademska pitanja, ne bi bilo loše da se pobliže upozna sa suštinom pregovorâ Sever—Jug u okviru kojih je stav zapadnih vlada dugo bio da su nerazvijene zemlje, sve u svemu, relativno dobro prošle na svetskom tržištu, da su postizale istorijski zavidne stope rasta i da su čvrsto zakoračile na put razvoja. Čini se da je sa novom američkom administracijom ponovo oživelo uverenje da živimo u najboljem od svih mogućih svetova i da jedino slobodna trgovina i ukidanje barijera multinacionalnim kompanijama mogu obezbediti dalji napredak trećem svetu. Ne treba misliti da u širenju ovakvih shvatanja ekonomski istoričar ne igra nikakvu ulogu, jer, kao što je primetio George Orwell: »Onaj koji kontroliše prošlost kontroliše budućnost.«

Uostalom, kada je John Kennedy, u martu 1961, izjavio da u »šezdesetim godinama postoji istorijska prilika da slobodne industrijske zemlje značajnim naporom u pravcu ekonomske pomoći pokrenu više od polovine stanovnika nerazvijenih zemalja ka samoodržavajućem rastu, a da ostali deo pomere bliže danu kada ni oni neće zavisiti od inostrane pomoći«[53] — on je upotrebio koncept preuzet iz teorije etapa rasta.

Walt Rostow je, kao što znamo, bio savetnik u Kennedyjevoj i Johnsonovoj administraciji. Činjenica da je u tim administracijama bio jedan od najvećih jastrebova kada je u pitanju američki angažman u Vijetnamu[54], nije bez značaja i bez ikakve veze sa njegovim teorijskim shvatanjima koja, u osnovi, sadrže stav da bi svet trebalo da se razvija po ugledu na razvoj zapadnih zemalja, uz transfer faktora koji će nerazvijeno društvo tradicionalnog tipa prevesti u moderno.

Na kraju, mora se istaći da je Rostow imao ambicije da svoju teoriju podigne na nivo konceptualnog okvira za sagledavanje razvoja trećeg sveta. Ova se njegova ambicija, međutim, nije ostvarila. Osnovni je razlog, osim slabosti same teorije, na koje smo ukazali, čini se, u samoj paradigmi na osnovu koje je izgrađena. Da li je čudno što teorija etapa rasta nije bila u stanju da izbegne tautološko definisanje konkretnih etapa, ako znamo da je izgrađena na temelju paradigme koja sva društva deli na »tradicionalna« i »moderna«, pri čemu se karakteristike sadašnjih bogatih društava proglašavaju karakteristikama »modernosti«, a karakteristike siromašnih karakteristikama »tradicionalnosti«? Pri tome, problem ne mora biti toliko u samoj podeli na »tradicionalna« i »moderna« društva koliko u konceptualnom okviru koji takvu podelu stavlja u prvi plan.

---

[53] Citirano prema časopisu »Newsweek«, 26. oktobar 1981, str. 30.

[54] O ovome vidi šire: David Halberstam, *The Best and the Brightest*, Fawcett, Connecticut, 1972. i *The Pentagon Papers*, Bantham Books, 1972.

Digitized by Google

Dušan Dinkić

Strategija izvoza u funkciji razvoja

Polazeći od činjenice da sadašnje stanje u trgovinskom bilansu Jugoslavije ne zadovoljava, kako sa platnobilansnog tako ni sa razvojnog aspekta, učinjen je pokušaj da se sagledaju nepovoljne tendencije u izvozu u proteklom dugoročnom periodu i odgovarajućom analizom ukaže na uzroke koje bi trebalo imati na umu pri koncipiranju dugoročne politike razvoja u oblasti robne razmene sa inostranstvom, kao integralnog dela ukupnog razvoja zemlje. Polazi se od toga da se, pored uvažavanja neospornog značaja koji imaju izvoz i jačanje izvoznih sposobnosti, potpun uspeh politike razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom — kako u pogledu trgovinskog bilansa tako i ukupnog privrednog razvoja zemlje — može ostvariti uz aktivniji prilaz i u politici uvoza (u smislu njegove dinamike, obima i strukture, čime se obuhvataju kako robe tako i zemlje). Dakle, reč je o tome da se mora obezbediti aktivna politika ne samo u izvozu, već i u uvozu, jer su izvoz i uvoz sastavni delovi jedinstvene razvojne celine i oni su u veoma tesnoj korelativnoj vezi sa strukturom domaće privrede i promenama u njoj. Drugim rečima, i izvoz i uvoz moraju biti, pre svega, u funkciji dinamičnog, stabilnog, efikasnog i kvalitativnog privrednog razvoja zemlje. Pravilno zaključivanje o tendencijama i stanju u ovoj oblasti zahteva sagledavanje razvoja u dužem vremenskom periodu.

Digitized by Google

U skladu sa ovakvim prilazom problemu, vremenski posmatrano, analiziran je period od 1955. godine, pa sve do danas, po godinama i po planskim petogodištima, koji je po svojim razvojnim i privredno-sistemskim i drugim karakteristikama bio dosta heterogen. Ovakav prilaz omogućava da se na temelju kritičkog preispitivanja tendencija u proteklom periodu i ocene sadašnjeg stanja sagledaju polazni elementi za koncipiranje dugoročne strategije izvoza u Jugoslaviji.

1. Osnovne karakteristike dugoročnog razvoja jugoslovenskog izvoza

Dugoročno posmatrano, jugoslovenski izvoz robe pokazuje tendenciju značajnog usporavanja tempa rasta. To se može uočiti praćenjem dinamike izvoza po planskim petogodištima. U planskom periodu 1956—1960. izvoz je ostvario izuzetno visoku stopu realnog rasta (14,9% prosečno godišnje). Međutim, u narednim planskim petogodištima ispoljena je tendencija permanentnog usporavanja dinamike rasta izvoza (prosečna stopa rasta izvoza kretala se od 9,5% u periodu 1961—1965; 5,9% u 1966—1970; 4,9% u 1971—1975. do 3,2% u periodu 1976—1979. godine). U razdoblju 1976—1979, posmatrano po godinama, realan porast izvoza ostvaren je samo u 1976. godini, dok je u ostalim godinama dolazilo do opadanja izvoza u realnom izrazu. Očigledno, reč je o dugoročno veoma nepovoljnoj tendenciji koja zahteva da se istraže njeni osnovni, bitni uzroci. Normalno je očekivati da jedna zemlja poput Jugoslavije, koja je u fazi dinamičnog razvoja, racionalno koristi svoje materijalne i ljudske resurse, a u slučaju naše zemlje — i prednosti koje joj pruža socijalistički samoupravni društveni sistem.

Dugoročno posmatrano, došlo je do raskoraka između tempa rasta društvenog proizvoda i izvoza robe, a normalno je očekivati da ova dva trenda budu u korelativnoj vezi. Mada i društveni proizvod Jugoslavije, dugoročno gledano, ispoljava tendenciju usporavanja rasta, takvo usporavanje je u planskim petogodištima manje izraženo nego kod izvoza roba. Što se tiče stope rasta društvenog prozvoda i mogućnosti njenog održavanja, mora se istaći činjenica da su, uprkos nepovoljnim tendencijama izvoza, sve do 1979. godine u zemlji postojali uslovi za njeno održavanje. Nepovoljan razvoj izvoza nadoknađivan je povoljnim razvojem unutrašnje tražnje, što je, dugoročno gledano, vodilo porastu deficita u trgovinskom i platnom bilansu zemlje. Zbog toga je mogućnost daljeg održavanja dinamične stope privrednog rasta znatno umanjena, a izvoz i njegove mogućnosti se ne mogu više posmatrati odvojeno od ukupnih privrednih kretanja u nas, kao i od odnosâ ukupne ponude (proizvodnje) i tražnje (potrošnje). Potrebno je bilansirati ukupne odnose ponude i tražnje, uključujući i spoljni sektor. To samo znači da se spoljni sektor ekonomije ne može više osamostaljeno posmatrati u odnosu na stanje i tendencije u ukup-

Digitized by Google

nom domaćem privrednom razvoju i da se mora uspostaviti što tešnja razvojna veza između domaće proizvodnje, izvoza i uvoza (vidi prilog pri kraju teksta). Bez takvog prilaza problemu teško je očekivati da će stagnantno stanje u proizvodnji biti razrešeno, jer platnobilansni razlozi limitiraju ukupni razvoj, i oni su posledica dugoročnog kumuliranja problemâ u funkcionisanju celokupnog sistema društvene reprodukcije, to jest zaoštravanja strukturnog problema u razvoju, slabljenja kvalitativnog faktora privređivanja itd., što je našu privredu činilo uvozno zavisnom i izvozno neorijentisanom.

Rezultati sprovedene analize takođe pokazuju da je u proteklom dugoročnom periodu dominirao tekući platnobilansni aspekt planiranja i ostvarivanja izvoza, čemu su pogodovali uslovi u razvoju zemlje, ali i u spoljnom okruženju. Slabila je motivisanost proizvođačâ da doprinose što većem izvozu, a ovaj je dobijao gotovo isključivo platnobilansnu funkciju (da od ostvarenih rezultata u izvozu ili, šire, od ukupnih platnobilansnih mogućnosti zavisi veličina uvoza i njegova struktura). Na taj način je, kao posledica takvog stanja, sve nepovoljniji dugoročni razvoj postajao osnova celokupne politike, planova razvoja i stabilizacionih programa, što je neminovno vodilo ka slabljenju ekonomske i razvojne funkcije izvoza, a i uvoza, a nužno i usporavanju ukupnog privrednog razvoja, mada su postojali i postoje objektivni uslovi za dinamičan i stabilan razvoj. To je istovremeno pogodovalo i zaoštravanju sukobâ između socijalnog i ekonomskog razvoja, a time i slabljenju osnovnih preduslova za stabilniji, efikasniji i strukturno izbalansiraniji izvoz i uvoz. U takvim okolnostima dolazilo je i do sve značajnijeg smanjenja udela jugoslovenske spoljne trgovine u ukupnoj svetskoj trgovini, kako u oblasti izvoza tako i uvoza, posebno u godinama 1975—1979. (Jugoslavija je u 1979. sa 295 dolara izvoza po stanovniku, a 585 dolara uvoza, takođe po stanovniku, od 24 zemlje OECD, sa kojima je vršeno upoređivanje, jedino ispred Turske, dok je u istoj godini, po visini učešća salda u trgovinskom bilansu, u GDP na trećem mestu — 9,9%. Jedino su Grčka i Portugalija imale veće negativno učešće od Jugoslavije.) To samo pokazuje da je osnovni problem trgovinskog bilansa Jugoslavije izvoz, zatim, nizak nivo i slabljenje dinamike. A uz to se pogoršavaju i takozvani domaći uslovi za izvoznu ponudu.

Činjenica da jugoslovenski izvoz već duže vreme pokazuje tendenciju opadanja upućuje na zaključak da su uzroci tome dugoročnije prirode i da se dinamiziranje izvoza na stabilnim osnovama može obezbediti otklanjanjem osnovnih uzroka koji su i doveli jugoslovenski izvoz u ovu nezavidnu situaciju. To zahteva povezanost i respektovanje domaćih i spoljnih uslova na osnovi dugoročnog sagledavanja ove problematike, uz izrazito veće valorizovanje domaćih razvojnih faktora — materijalnih, ljudskih, istraživačkih i drugih, kao i inostranih (pozitivan uticaj svetske produktivnosti rada na domaći kvalitativan i produktivan razvoj, a što se ne može ostvariti dovođenjem uvoza u drugu krajnost, u smislu po-

Digitized by Google

stizanja direktnog platnobilansnog efekta kontinuiranim umanjenjem i pogoršavanjem njegove strukture sa ovog stanovišta).

Osnovni uzrok relativnog pogoršavanja pozicije jugoslovenskog izvoza, dugoročno gledano, mora se, dakle, prvenstveno tražiti u domaćim uslovima i mogućnostima. Dovoljno je samo pomenuti da našom dosadašnjom razvojnom politikom nismo stvorili adekvatan i efikasan potencijal zemlje koji bi se mogao uspešno nositi sa sadašnjom situacijom u svetskoj privredi. Nedovoljno efikasan instrumentarijum podsticanja i usmeravanja izvoza nije u potrebnoj meri kompenzirao pogoršanu konkurentnost naše privrede (izvoza). Osim toga, nedovoljno je efikasna i institucionalna osnova uključivanja u međunarodnu podelu rada. Suviše dugo jugoslovenska stopa inflacije osetno nadmašuje prosečnu stopu rasta cena u zapadnoevropskim zemljama; globalna produktivnost rada u Jugoslaviji se takođe usporeno povećava, a poslednjih godina čak i opada. Usled nepovoljnog kretanja produktivnosti rada i slabljenja uticaja drugih kvalitativnih faktora privređivanja relativno brže rastu cene jugoslovenskih proizvoda i, na taj način, umanjuje se konkurentnost jugoslovenskog izvoza. To se odražava na visok nominalni rast izvoza, a veoma nizak njegov realni porast, što istovremeno zaoštrava i probleme vezane za izvozne stimulacije i za efikasno vođenje politike realnog deviznog kursa.

Dakle, problemi su suštinski, imaju dublje korene i traže ozbiljnu analizu osnovnih uzroka takvog kretanja. U tom smislu problem strukture jugoslovenske proizvodnje, uvoza i izvoza zaslužuje posebnu pažnju. Rezultati istraživanja pokazuju da je u proteklom periodu postojala povezanost i uslovljenost pogoršanja privredne strukture, s jedne, i regionalne usmerenosti jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene i granske i namenske strukture uvoza i izvoza robe, s druge strane.[1]

Odsustvo trajne izvozne orijentacije, kao izraz mirenja sa rastućim troškovima proizvodnje u zemlji, kao i slabljenje ekonomskih kriterijuma privređivanja, što je samo drugi izraz za tendencije autarkičnosti, prirodno su vodili upravo ovakvoj strukturi uvoza i izvoza, u smislu regionalne usmerenosti, kakva je nastajala poslednjih godina.[2]

U uslovima kada platnobilansni aspekt razmene dobija prevagu nad razvojnim moguće je za relativno kratko vreme drastično pogoršati namensku i regionalnu strukturu uvoza i izvoza robe. Međutim, takav razvoj ne doprinosi jačanju izvozne orijentacije naše privrede, već obrnuto — prihvatanju defanzivne strategije koja nas vodi nazad, još dublje u autarkiju, koja se, isto tako, sve češće

---

[1] Videti o tome: Mr Dušan Dinkić, *Regionalna usmerenost spoljnotrgovinske razmene i trgovinski deficit*, »Ekonomika udruženog rada«, br. 11. i *Problemi strukture jugoslovenskog uvoza i izvoza robe*, »Ekonomika udruženog rada«, br. 12, Savez ekonomista Srbije, Beograd, 1981.

[2] Učešće OECD zemalja u ukupnom jugoslovenskom izvozu smanjeno je sa 56% u 1970. na 32,1% u 1981. godini, a u istom periodu povećalo se učešće socijalističkih zemalja sa 32,1 na 49,6%.

Digitized by Google

javlja kao norma ponašanja i u samoj zemlji. To istovremeno vodi i gubljenju koraka sa razvojem nauke i tehnologije u svetu, raskidu sa svetskim tržištem i odustajanju od svetske produktivnosti rada, kao kriterijumâ kvaliteta privređivanja u zemlji. A time se umanjuju i mogućnosti dinamičnijeg i strukturno usklađenijeg razvoja zemlje, za koji smo rekli da predstavlja prioritetan zadatak ukupnog razvoja. Međutim, dugoročan i stabilan razvoj zemlje zahteva bolju i kvalitetniju strukturu izvoza i uvoza(gransku, namensku i regionalnu).

Isto tako nepovoljan uticaj je imalo i nedostajanje dugoročne razvojne strategije ekonomskih odnosa sa inostranstvom, a u tome posebno izvozne strategije, tako da izgrađivanje ove strategije, koja će biti u funkciji razvoja, predstavlja jedan od prioritetnih zadataka.

2. Rezultati izvoza u 1980. i 1981. i mogućnosti u 1982. godini

Kako se pokazalo da su uzroci nepovoljnih tendencija u celokupnom društveno-ekonomskom razvoju po svom karakteru i dimenziji takvi da se u kraćem periodu ne mogu otkloniti, s obzirom na tu okolnost, u izgrađivanju i utvrđivanju politike društveno-ekonomskog razvoja za 1980. i 1981. godinu, kao i za ceo tekući petogodišnji planski period, u prvi plan je izbilo stanovište da se, radi prevazilaženja uzrokâ koji rađaju ekonomsku nestabilnost, mora učiniti ozbiljan zaokret u razvojnoj i tekućoj društveno-ekonomskoj politici, polazeći, pre svega, od potrebe usklađivanja dinamike privrednog rasta sa realnim materijalnim uslovima u celini.

Kritičko razmatranje rezultatâ i problemâ prethodnog razvojnog perioda, pre svega razdoblja 1976—1979, vezano za donošenje Rezolucije za 1980, a posebno za donošenje Društvenog plana Jugoslavije za period 1981—1985. godine, pokazalo je da je taj razvoj, uprkos svojoj dinamičnosti, bio opterećen sve vidljivijim elementima nestabilnosti, što je vodilo pogoršavanju ekonomske situacije, a to je posebno naglašeno u 1979. godini, kada su dinamičan privredni rast karakterisale dosta izražene nepovoljne tendencije i pojačani ekonomski problemi na ključnim sektorima društvene reprodukcije, uz zaoštravanje i nekih ekonomskih problema koji su se godinama gomilali.

Najnepovoljnija obeležja ekonomske situacije u 1979. činili su, prvo, jako zaoštreni problemi u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, što su se ogledali, pre svega, u visokom deficitu platnog bilansa, koji je time postao poseban ograničavajući faktor razvoja; drugo, i dalje se održavao dosta velik nesklad između rasta dohotka i svih vidova potrošnje, a na nekim tačkama došlo je do produbljivanja tog nesklada i, treće, posebno negativna karakteristika bila je visoka stopa inflacije. Zbog toga su program i politika ekonomske stabilizacije u 1980. godini, u osnovi, morali obuhvatiti, pre svega, ova tri kompleksna problema. Međutim, s obzi-

Digitized by Google

rom na složenost zadataka i problema, prioritet se morao dati razradi kompleksnih mera kojima bi se i kratkoročno i dugoročno utvrdili putevi otklanjanja uzroka koji rađaju nestabilnost, a otvaranja procesa stvarne ekonomske stabilizacije. No proces donošenja celovitog programa ekonomske stabilizacije na dugoročnim osnovama traje dugo; naime, njegovoj se izradi pristupilo tek u jesen 1981. godine, pošto se prethodno u praktičnom sprovođenju ranijih — moglo bi se reći, tekućih i parcijalnih programa — videlo da ni jedan program ekonomske stabilizacije, ako nije celovit i dugoročno zasnovan, ne omogućava punu aktivizaciju svih OOUR, svih samoupravnih organizacija, i, razume se, republika, pokrajina i federacije — da jedinstvenom akcijom na sprovođenju tih mera obezbede uslove za prevazilaženje uzroka koji rađaju ekonomsku nestabilnost i za otvaranje procesa ekonomske stabilizacije.

Na osnovu raspoloživih podataka o privrednim kretanjima u 1980. i 1981. godini može se konstatovati da su nastojanja usmerena u pravcu usporavanja privredne aktivnosti i njenog svođenja u okvire platnobilansne situacije, pre svega, vodeći računa o mogućnostima uvoza, uz svođenje ukupne domaće potrošnje u raspoložive materijalne okvire, dala određene rezultate. Međutim, kako je ostvarivanje stope privrednog rasta (2,4% u 1980, a 2% u 1981. godini) bilo praćeno značajnim realnim smanjenjem ukupnog uvoza robe (—11% u 1980, a —5% u 1981. godini) i visokim realnim porastom izvoza (11% u 1980, a 12% u 1981. godini), takav razvoj, i pored naglašenije supstitucije uvoza domaćim proizvodima, nije mogao ostati bez posledica po ukupnu stabilnost u zemlji, a što se najvidnije izražavalo na domaćem tržištu — oskudni fondovi roba (po obimu i strukturi), visok porast troškova proizvodnje, cena i inflacije i stalno sužavanje prostora za ispoljavanje ekonomskih zakonitosti u privređivanju i borbi za dohodak. Povezano s tim, posebno negativna tendencija je kidanje reprodukcionih veza i odnosa u zemlji u uslovima pogoršanih ekonomskih prilika i oskudice deviza, što je upućivalo da se u regionalnim okvirima traže rešenja za mobilizaciju deviza i za rešavanje unutrašnje i spoljne likvidnosti, pa i nekih drugih otvorenih problema u ekonomskom razvoju. Na taj način, pošto su povoljni rezultati u spoljnotrgovinskoj razmeni bili praćeni mnogim drugim problemima i protivrečnostima u ekonomskom, ali sve osetnije i u socijalnom razvoju, sve to navodi na zaključak da ostvareni izvozni uspesi nemaju trajniji karakter i da su posledica mera na kratak rok i da se takvim merama ne mogu razrešiti dugoročni problemi.

Tokom 1980. i 1981. godine posebno je zabrinjavao visok rast svih vidova cena, a izgledi za opadanje stope inflacije potiskivani su stalnim prisustvom elemenata svih oblika inflacije (tražnje, strukture i troškova). Stalni raskorak između domaćih i svetskih cena zahteva odlučnije okretanje problemima proizvodne strukture, jasnije definisanje proizvodnih prioriteta u razvoju, veće rezultate na planu snižavanja troškova, odnosno bolje performanse *inputa* i *outputa* proizvodnje, vidnije rezultate na planu ekonomije

Digitized by Google

celokupnog društvenog rada, odnosno trajnije uspostavljanje odgovarajućeg sklada između ukupne ponude i tražnje. Ako se sve to ne ostvari, ozbiljno se dovodi u pitanje i mogućnost i efikasnost vođenja politike realnog deviznog kursa, što nužno pretpostavlja više reda u oblasti proizvodnje, tržišta i cena, potrošnje itd. Bez toga, po pravilu, svako prilagođavanje kursa dinara drugim valutama, radi smanjivanja neusklađenosti između domaćih i svetskih cena tokom prethodnih godina, a što je posebno ispoljeno u 1980. i 1981. godini, vodilo je kasnije novom i još većem raskoraku. To pokazuje sledeće: iako je vođenje politike realnog kursa dinara potrebno, stvaranje motivacije za izvoz samo na ovoj osnovi nedovoljno je, pa je nužno jačati i niz drugih motiva od kojih zavisi dugoročna razvojna orijentacija na izvoz. Određenim izmenama u privrednom sistemu u tom pravcu treba, pre svega, omogućiti da radnici u OOUR, radeći na društvenim sredstvima za proizvodnju, budu ekonomski motivisani za stvaranje veće vrednosti, dohotka — i sve većim izvozom. Međutim, da bi se to postiglo, nužna je odgovarajuća razvojna povezanost OOUR na ekonomskim osnovama, na kriterijumima tržišta, što, pak, zahteva ovladavanje radnikâ u udruženom radu sredstvima akumulacije, investicionim odlukama i celinom procesa društvene reprodukcije.

Očigledno je da ćemo se i sada, u 1982. godini, zbog visokog rasta cena u 1980. i 1981, sukobljavati sa problemima konkurentnosti izvoza, a čije razrešavanje zahteva dugoročnije i celovitije mere ekonomske stabilizacije. Nužno je da se, na bazi dugoročnog sagledavanja međusobno uzročno-posledičnih veza u reprodukciji, izgrade usklađeniji i mnogo aktivniji programi za premošćivanje svih tih protivrečnosti i problema nego ranije, a umesto mirenja sa problemima i teškoćama, treba se opredeliti za mnogo aktivniji prilaz razrešavanju protivrečnosti i problema u udruženom radu i u društveno-političkim zajednicama, koji će doprinositi otklanjanju žarišta inflacije, ne samo u potrošnji (potražnji), nego i u ponudi, jer je sve izraženije pogoršavanje uslovâ rada domaće proizvodnje (ponude), kako kvantitativno tako i kvalitativno.

Postaje sve očiglednije da potpuniji uspeh politike ekonomske stabilizacije, pa i kad je reč o ekonomskim odnosima sa inostranstvom, zahteva da se potrebna pažnja pokloni ne samo potražnji (potrošnji) društvenog proizvoda i dohotka, nego i proizvodnji — poboljšanju uslovâ ponude. U situaciji usporavanja proizvodnje, niske stope rasta, otežava se i izvoz, a u nas se stiču uslovi za rast troškova. Uz to, u 1980. i 1981. godini ostvaren je nizak privredni rast, uz velik raskorak između nominalnog i realnog rasta, što samo pokazuje da celokupna privredna kretanja karakteriše visok stepen nestabilnosti. Iz tih razloga se i za povoljne rezultate ostvarene u robnoj razmeni sa inostranstvom u 1980. i 1981. godini može reći da su u velikoj meri posledica tekućih — administrativnih napora, pa se stoga uz nizak nivo privredne aktivnosti, pa čak i uz smanjenu domaću potrošnju, takvi rezultati teško mogu dalje uspešno održavati bez većih poremećaja u proizvodnji i na domaćem tržištu.

Digitized by Google

Posmatrano u celini, poslednjih godina se relativno smanjila uvozna zavisnost privrede i povećavala relativna mogućnost korišćenja domaćeg sadržaja u proizvodnji, što se može uočiti uporednim praćenjem dinamike izvoza, uvoza i proizvodnje u periodu 1965—1981. godine. Međutim, i pored relativnog smanjenja uvozne zavisnosti privrede, ona je i dalje uvozno zavisna od inostrane privrede, ali ne u celini, već samo u određenim privrednim granama (deset grana koje najviše uvoze) i od određenih industrijski razvijenih zemalja OECD područja. No ni tu ne bi bilo većih teškoća da su uvoz ovih grana i sa ovog područja na adekvatan način pratili naš izvoz, povećanje učešća izvoza na ovo područje u ukupnom jugoslovenskom izvozu.

Tekući problemi u platnom bilansu zahtevaju dinamičniji izvoz, ali i odgovarajuću politiku uvoza. Naime, sve je izvesnije da se ukupna stopa privrednog rasta ne može posmatrati samo u zavisnosti od uvoza, već se sve više mora računati sa mogućnostima korišćenja domaćih, sopstvenih izvora i, na toj osnovi, predviđati dinamičniji privredni rast od sadašnjeg, to jest od onog koji se pretežno zasniva na uvozu. Činjenica je da učešće domaćeg sadržaja u *inputima* proizvodnje iz godine u godinu varira, ali onda problemi nisu samo u tome da li naša zemlja ima ili nema potrebnih sirovina i drugih sredstava za proizvodnju, već u domenu mera ekonomske politike koje mogu značajno uticati na to u kom pravcu i stepenu će biti korišćen domaći proizvodni potencijal.

Praćenje promena u dinamici i strukturi izvoza, uvoza i proizvodnje, posebno za period 1979—1981. godine, pokazuje izvesno poboljšanje u smislu većeg korišćenja domaćeg reprodukcionog materijala u granama koje nisu uvozno zavisne, ali i usporavanje i smanjenje izvoza u nekim granama koje najviše izvoze, koje, isto tako, većinom pripadaju grupi deset grana što najviše uvoze. Međutim, pokazalo se da je za te promene, u smislu manjeg ili većeg korišćenja domaćeg repromaterijala, sve značajnije i pitanje odnosa cena između domaćeg i inostranog repromaterijala.

U uslovima pogoršavanja konkurentske sposobnosti izvoza, posebno na zapadno konvertibilno tržište, nosioci ekonomske politike su prinuđeni da rešenja problema deficita u platnom bilansu traže i u sve značajnijem smanjenju ukupnog uvoza i pogoršavanju njegove strukture, što trajnije slabi proizvodne mogućnosti za povećanje izvoza, a trenutno destimulira proizvođače na veće korišćenje domaćeg materijala i veće proizvodno i reprodukciono povezivanje udruženog rada na široj teritoriji Jugoslavije. To sužava i prostor za jačanje tržišnog ponašanja naših robnih proizvođača, s obzirom na veći uticaj inostrane produktivnosti rada i svih drugih kvalitativnih faktora koji mogu doprineti većoj otvorenosti našeg tržišta prema inostranom. U takvim uslovima i s obzirom na odsustvo trajnije izvozne orijentacije i na nedovoljno poštovanje ekonomskih kriterijuma privređivanja, neprekidno je pogoršavana regionalna struktura izvoza i uvoza, što se po-

Digitized by Google

slednjih godina javlja kao značajan faktor rasta deficita u trgovinskom bilansu sa konvertibilnim područjem.

Analize pokazuju da je za dinamiziranje ukupnog izvoza na konvertibilno područje potrebno ispitati mogućnost oživljavanja dinamike izvoza u brodogradnji, mašinogradnji, metaloprerađivačkoj i prehrambenoj industriji, to jest u granama koje su po visini učešća izvoza u ukupnom jugoslovenskom izvozu ranijih godina bile u grupi deset grana koje najviše izvoze, a poslednjih godina su usporile dinamiku izvoza ili ga umanjile. Ovde je, isto tako, pretežno reč o granama na čijim proizvodima se temelji predviđena stopa rasta ukupnog izvoza u srednjoročnom planu 1981—1985. godine. Međutim, većina od ovih grana iz grupe deset grana koje najviše izvoze istovremeno se nalazi i u odnosima izuzetne zavisnosti (tehničko-tehnološke, a sve više i sirovinske) od privreda razvijenih zemalja Zapada, a što najbolje pokazuje struktura ukupnog uvoza, posmatrano po regionalnim područjima i zemljama. Zbog toga, pored ispitivanja sopstvenih mogućnosti za izvoz, treba sistematski pratiti promene u razvijenim zemljama i u celokupnoj svetskoj privredi u svakom pogledu, vezano, pre svega, za činjenicu da svetska privreda sve više prelazi s jedne strukturne osnove na drugu. Ako se o ovom i drugim procesima ne bi na vreme vodilo računa, postojala bi opasnost da se još više poveća tehnološka i druga zavisnost naše privrede od razvijenih zemalja. Zbog toga, uz sve uvažavanje potreba tekućeg trenutka i situacije, moramo se odlučnije i više orijentisati na dugoročne programe razvoja, polazeći od odgovarajućih sopstvenih strateških opredeljenja i od strateške orijentacije međunarodnog okruženja. U tom pogledu treba što pre i celovito sagledati složenost sadašnjeg trenutka vezano za uklapanje Jugoslavije u međunarodnu podelu rada, i, na osnovu toga, sagledavanjem domaćih uslova i sadašnjih i mogućih dugoročnijih promena u svetskoj privredi, kompleksno razraditi strategiju razvoja ekonomskih odnosa Jugoslavije sa inostranstvom. Pri tome bi se morale imati na umu neke promene do kojih ipak dolazi u strukturi jugoslovenskog izvoza, uvoza i proizvodnje, posmatrano po granama i namenama proizvoda.

Dinamiziranju proizvodnje, a i izvoza, ne doprinosi situacija veoma krutog i neelastičnog odnosa prema uvozu i sve češćeg njegovog dovođenja ispod donje moguće granice, a što je i sada slučaj. Na taj način se kida ritam u proizvodnji, a i u izvozu, što se kasnje teško može nadoknaditi; zbog toga se trendovi proizvodnje, uvoza i izvoza, moraju kontinuirano pratiti u njihovoj međuzavisnosti, ali uz respektovanje različitog ponašanja raznih privrednih grana u okviru izvoza i uvoza. Višegodišnje vođenje politike koja se zasniva isključivo na izvršavanju platnobilansnih zadataka značajno je pojačalo varijabilnost dinamike uvoza, izvoza i ukupne proizvodnje. A cena te varijabilnosti su porast troškova i cena, kao i udaljavanje od skorijeg izlaženja iz depresije. Otežano snabdevanje proizvođačâ sirovinama i reprodukcionim

Digitized by Google

materijalom pred kraj 1980. i početkom 1981. godine, zbog platnobilansnih razloga, ponovilo se i krajem 1981. i početkom 1982. godine.

Analizom je utvrđeno da je tokom vremena sve očiglednija podudarnost nepovoljne strukture izvoza i uvoza — po granama i namenama — sa nepovoljnom strukturom regionalnog i valutnog rasporeda naše ukupne spoljnotrgovinske razmene. Zato, kada je reč o izvoznom zadatku za 1982. godinu (povećanje ukupnog izvoza po stopi od 8,5%, a na konvertibilno područje čak za 12% realno), moramo biti svesni činjenice da je struktura proizvodnje i izvoza u 1980. i 1981. godini bila pretežno usmerena na istočnoevropske zemlje i da promene u regionalnoj strukturi imaju logičnu i funkcionalnu vezu sa ovim promenama u granskoj i namenskoj strukturi domaće proizvodnje, izvoza i uvoza robe. Međutim, kako ovde nisu u pitanju kratkoročne, već dugoročne promene u strukturi, to je i zadatak za 1982. godinu, u pogledu visine stope rasta izvoza i regionalnih promena u usmerenosti izvoza, veoma složen i težak, i, po svemu sudeći, s obzirom na to da se ništa bitnije nije preduzelo za ostvarivanje promena u ovim drugim strukturama (granskoj i namenskoj itd.), teško se može verovati u njegovu realnost, uz svu želju da on bude zaista ostvaren. Nameće se potreba da se rešavanju ovih problema priđe na dugoročnoj osnovi i da tekući zahtevi budu integralni deo dugoročnih poteza, koji u ovom trenutku još nisu jasni ni dokraja određeni.

U vezi sa mogućnostima izvoza u 1982. i u narednim godinama potrebno je, pre svega, temeljito ispitati razloge — domaće i spoljne — stagnantnoj i opadajućoj tendenciji izvoza kod nekih industrijskih grana koje su u ranijem periodu stalno pripadale grupi od deset grana koje su najviše izvozile. Tu se, očigledno, mora tražiti veza između položaja ovih grana unutar ostalih grana i položaja tih grana u svetskoj privredi. Stvar je u tome da su sve snažnije izražene potrebe za promenama u strukturi svetske privrede, što neminovno zahteva odgovarajuće prilagođavanje i u konceptu razvoja domaće privrede. Međutim, pošto se te promene vremenski poklapaju sa pogoršavanjem regionalne usmerenosti spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije, u smislu njene jednosmernosti i nepodudarnosti tokova prihoda i rashoda u bilansu plaćanja, posmatrano po regionalnim područjima, to našoj zemlji stvara nepovoljnu regionalnu strukturu trgovinskog i platnog deficita. Ovako nepovoljnim tokovima u regionalnoj strukturi doprinosila je i neadekvatna politika domaćeg razvoja i uključivanja u međunarodnu podelu rada, koja ne samo da nije onemogućavala nepovoljne tendencije, već ih je time upravo podsticala. Zato osnovna rešenja za prevazilaženje sadašnjih teškoća, kada je reč o spoljnotrgovinskoj razmeni, treba tražiti, kada je u pitanju uvoz, u menjanju njegove strukture — regionalne, namenske; a kada je posredi izvoz, u jačanju izvoza na tržišta zemalja u razvoju i razvijenih zemalja Zapada. Sve je očiglednije da nije toliko

Digitized by Google

reč o ukupnoj uvoznoj zavisnosti jugoslovenske privrede koliko o visokom uvozu iz razvijenih zemalja Zapada, a nedovoljnom našem izvozu na to područje. Tu su, očigledno, u pitanju razvojne neusklađenosti koje datiraju iz prethodnog perioda, kada je neorganizovano jačala tehnološka, finansijska i druga zavisnost (uključujući sve više sirovinsku) jugoslovenske privrede od razvijenih zemalja Zapada.

Zbog toga, ako je pogoršana regionalna struktura spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije u tesnoj povezanosti sa razvojnim tokovima u privrednom razvoju zemlje, to je zadatak menjanja regionalne strukture u međuzavisnosti sa razvojem i unapređivanjem ukupne privredne strukture u zemlji. Zato je i takvo menjanje složen i po svom karakteru dugoročan posao i zahteva da se što pre dođe do zajedničke i jedinstvene, na samoupravnim osnovama izgrađene integralne strategije ukupnog razvoja.

3. Strategija izvoza u funkciji razvoja

Dugoročne nepovoljne tendencije izvoza i uvoza robe, posebno ispoljene poslednjih godina, zahtevaju da se sagledaju osnovne karakteristike ukupnog društveno-ekonomskog razvoja u zemlji, da se utvrdi u čemu su uzroci ekonomske nestabilnosti, kako bi se na taj način došlo do bitnih pretpostavki za izradu osnovnih programa dugoročne ekonomske stabilizacije. Naravno, u tom sklopu naša pažnja se usredsređuje na neka osnovna pitanja iz domena uključivanja naše zemlje u međunarodnu podelu rada, konkretno izvozom roba i, s tim u vezi, izgradnjom takve strategije ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, a time i izvoza, koja će biti u funkciji razvoja.

U prethodnom delu rada uglavnom smo naveli osnovne karakteristike razvoja izvoza. Međutim, kako je razvoj izvoza u međuzavisnosti sa ukupnim društveno-ekonomskim kretanjima u zemlji, to su te karakteristike ujedno i odlike ukupnog društveno-ekonomskog razvoja zemlje u prethodnom periodu. U cilju traženja rešenja za budući isto tako dugoročni razvoj, ovakav prilaz u radu omogućava da se utvrde neki osnovni uzroci koji su uslovili sadašnje nepovoljno stanje u ukupnom ekonomskom razvoju, a u tome posebno na spoljnom sektoru ekonomije (platni bilans, nelikvidnost i drugo). No sve te uzroke nepovoljnog razvoja možemo tražiti: u sferi društveno-ekonomskih odnosa, u materijalnom razvoju i u međunarodnom okruženju. Pri tome treba razlikovati objektivne uzroke od onih koji, u celini ili delimično, imaju subjektivni karakter, bilo da je reč o izboru ciljeva, politici realizacije društvenih opredeljenja ili o ponašanju pojedinih faktora u društvu.

Ali, kako je i o tome na određen način bilo govora, mi ćemo na ovom mestu pokušati da, na osnovi rezultatâ istraživanja, izvučemo neke najkarakterističnije momente u razvoju u prote-

Digitized by Google

klom periodu, a koji moraju biti posebno uvažavani prilikom definisanja, izrade i razrade celovitih i dugoročnih programa društveno-ekonomskog razvoja, osobito u oblasti izvoza. Pre svega, sprovedene analize pokazuju da su se u dosadašnjem društveno-ekonomskom razvoju zemlje teško probijala saznanja o pravom značenju spoljne komponente privređivanja, tako da je njeno ostvarivanje više bilo izraz nužde, platnobilansnih potreba, nego razvojnih, to jest ekonomskih potreba, što je ovom sektoru privređivanja, sve značajnijem za ukupni društveno-ekonomski, materijalni i drugi razvoj zemlje, oduzimalo njegovu ulogu, bitnu za ukupni privredni rast i razvoj. Zato u proteklom razvojnom periodu, kada je reč o izvoznom zadatku i uključivanju Jugoslavije u međunarodnu podelu rada, ova potreba, imajući u vidu ostvarena kretanja, izgleda da je više bila temeljena na političkim elementima (vezano za karakter našeg društva, otvorenost, nesvrstanu i vanblokovsku poziciju i drugo) nego što je bila izraz ekonomskih i razvojnih potreba.

Nisu uvek izvlačeni odgovarajući zaključci o neophodnosti vođenja dosledne ekonomske politike zemlje, kojom bi se ostvarili željeni efekti. Umesto toga, unutrašnja konstelacija ekonomskih uslova i odnosa, što je preovlađivala u razvoju privrede, podsticala je na autarkiju i visoku, ne retko prohibitivnu zaštitu domaće proizvodnje, koja zbog svoje prenaglašenosti nije stimulisala unutrašnji razvoj, nego je stvarala uslove da se ne oseća uticaj stranih ekonomija na domaćem tržištu, tolerisala nižu produktivnost i efikasnost, sporo osvajanje savremenih oblika privređivanja i moderne tehnologije i nisko i neracionalno korišćenje raspoloživih resursa. Pri tome, ekonomska politika u zemlji, zasnovana na neadekvatnim privredno-sistemskim mehanizmima, omogućavala je gotovo neprekidnu konjunkturu u zemlji, koja je značajnim delom počivala na veštačkoj tražnji, u svim njenim oblicima, a posebno na nerealno visokim investicijama. To je permanentno remetilo ekonomske odnose, uzrokovalo nestabilnost na tržištu i stalni i visok rast cena i svih vidova inflacije (tražnje, troškova i strukture). U takvim uslovima ni planiranje, planski ciljevi i zadaci nisu mogli biti realni, dok je visok rast svih vidova potrošnje iznad realnih materijalnih mogućnosti, iznad ostvarenog i zarađenog dohotka, stalno tražio prilagođavanje takvoj potrošnji stalnim i sve snažnijim pritiskom na zaduživanje u zemlji i inostranstvu.

Izlaz iz ovakve situacije nije se ni mogao tražiti u osposobljavanju privrede za izlazak na međunarodno tržište putem izvoza, nego u restrikcijama, povećanju uvoznih barijera, čime se dovode u pitanje i rast proizvodnje i kvalitativni elementi privređivanja. Na ovakav način rada i poslovanja, po svemu sudeći, tokom vremena postajali su sve otporniji mehanizmi koji to omogućavaju, kao i etatističke tendencije, dok se deficit u platnom bilansu povećavao, spoljna nelikvidnost zaoštravala, kao i druge posledice i teškoće u koje je naša privreda sve više zapadala.

1972

Digitized by Google

Višegodišnje tendencije povećavanja raskoraka između kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja privređivanja pokazuju da je kvantitet sve češće izbijao u prvi plan, a da su potcenjivani mnogi kvalitativni elementi u razvoju, što je produbljivalo sve izraženije poremećaje u funkcionisanju društvene reprodukcije. Međutim, sagledavanje posledica ekstenzivnog i autarkičnog razvoja i njihovih ograničenih mogućnosti moglo je biti odlagano sve dok nisu presušili predimenzionirani izvori potrošnje, a korišćenje inostranih zajmova dostiglo i nadmašilo naše mogućnosti.

Dalji razvoj ukupnih ekonomskih odnosa sa inostranstvom, brži i svestraniji, a posebno izvoza, mora imati primaran značaj za našu zemlju, za njen ukupni društveno-ekonomski razvoj, za razvijanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Socijalističko samoupravljanje, njegovi osnovni subjekti, jačanje ekonomske osnove samoupravljanja, uz tržišnu verifikaciju rezultatâ rada i poslovanja, moraju imati kao fundamentalnu pretpostavku neprekidno potvrđivanje postignutih rezultata na međunarodnom tržištu, to jest po višim kriterijumima njihovog merenja. U tom smislu, umesto izvoza iz nužde, ili izvoza viškova proizvoda koje domaće tržište ne može apsorbovati, strateška orijentacija sistema i politike mora biti izvoz koji je u funkciji razvoja. No, bez svake sumnje, preorijentacija u ovom smislu predstavlja težak, ali gotovo jedini pravac razvoja. Naime, preorijentaciju u ovom smislu moramo sprovesti u sve težim uslovima međunarodne ekonomske konkurencije koja favorizuje produktivnije proizvođače, a to je još teže postići jer je istovremeno sve očiglednija stagnantna tendencija u razvoju kod mnogih drugih nacionalnih ekonomija, a uz to dostizanje krajnjih granica mogućeg zaduživanja u inostranstvu za našu privredu predstavlja nezaobilazan problem čije rešavanje zahteva duboke promene u domaćoj privredi, koja je u dosadašnjem razvoju naviknuta na sasvim drugačije ponašanje koje je dozvoljavalo da ona bude toliko otporna na kvalitativne promene. U tom smislu promene u strateškoj orijentaciji izvoza se ne mogu odvojiti od promena u ukupnom društveno-ekonomskom razvoju, u ukupnoj privredi i privređivanju, od razvoja društvenih odnosa na osnovama Ustava iz 1974. godine, to jest od razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, od ukupnih ekonomskih promena koje će polaziti od razbijanja autarkije i davanja stvarnog primata izvozu i ekonomskom povezivanju sa svetom — jer se sva ova pitanja ne mogu odvojiti i čine jedinstvenu razvojnu celinu. U tome strateška orijentacija dugoročnog programa ukupnog društveno-ekonomskog razvoja mora biti — izvoz, i na toj osnovi mora biti proveravano dejstvo svih elemenata privrednog sistema, planova i ekonomske politike, jer od toga u kolikoj će meri ona izražavati interes udruženog rada, ali i respektovati saznanja i uverenja da se bez izvoza i širenja ekonomskih odnosa sa svetom u svim oblicima ne mogu brže i dinamičnije razvijati i stvarati uslovi za usklađeniji i dinamičniji eko-

Digitized by Google

nomski i socijalni razvoj, zavisiće ukupan napredak zemlje, ekonomski i socijalni, i unapređivanje socijalističkih samoupravnih odnosa.

Međutim, u dosadašnjem razvoju, a to dovoljno ilustruju mnogobrojni podaci i saznanja do kojih se došlo i u ovom radu, pravljene su krupne greške i propusti. Zbog toga saznanja na bazi dugoročnog praćenja tendencija uvoza i izvoza robe, koje su se posebno nepovoljno ispoljavale u poslednjih nekoliko godina, zahtevaju da se kompleksno sagledaju mnogi problemi iz domena uvoza i izvoza, njihovih struktura, a sa stanovišta efikasnijeg razvoja zemlje i uključivanja u međunarodnu podelu rada. S tim u vezi, za ostvarivanje strukturnih promena u privredi nužna su i adekvatnija ulaganja u domaći naučnoistraživački rad i tehnologiju. To je značajno jer bez adekvatnog odnosa prema razvoju, prema domaćem znanju i stvaralaštvu, teško je očekivati i racionalnu i efikasnu politiku izbora, angažovanja i primene inostranog znanja (tehnike i tehnologije itd.), što je nužnost jedne zemlje koja je u fazi razvoja i teži daljem razvoju.

Zbog toga je u najtešnjoj vezi sa dugoročnom orijentacijom naše privrede na izvoz, na uključivanje u međunarodnu podelu rada, i naš tehnološki i tehnički razvoj. Naša zemlja sa dostignutim stepenom privrednog razvoja i dalje mora više koristiti sve njoj pristupačne tekovine nauke, tehnike i tehnologije u svetu. Potreba transfera tih dostignuća u zemlji i ubuduće je neosporna. Međutim, u daljem razvoju to moramo činiti mnogo organizovanije i racionalnije nego do sada i u okviru sopstvene dugoročne strategije razvoja nauke i tehnologije. Nedopustivo je kupovanje licenci na krajnje liberalističkoj osnovi, bez sopstvene strategije tehnološkog razvoja, bez adekvatnog razvoja domaće nauke i tehnologije, bez oplemenjivanja i daljeg razvoja prenesene tehnologije, a isto tako neprihvatljivo je i pristajanje na neravnopravne uslove u ovoj vrsti saradnje sa inostranstvom. Time je otežan razvoj naše nauke i tehnologije, prenapregnuti su u praksi podela rada i udruživanje u zemlji i zajedničko nastupanje prema moćnim kompanijama, koncernima u svetu. Očevidno je da strane kompanije počinju da međusobno dele naše tržište i da time izazivaju antagonizam među domaćim proizvođačima i ponekad nastoje da arbitriraju među njima. Međutim, u društvenoj zajednici kakva je naša, pri postojanju različitih autarkičnih razvojnih politika po republikama i pokrajinama, ove pojave su ozbiljna opasnost, jer našu privredu dovode u sve veću zavisnost od inostranih kompanija, a neke organizacije postaju čak i njihov privesak, dok se tehnološki napredak postiže sa značajnim zakašnjenjem, skupo plaćajući svako tehnološko dostignuće, čime se zaostaje i produbljuje nepovezanost u privredi. Na taj način, pojave parcijalizacije domaćeg tržišta i njegove regionalizacije u direktnoj su vezi sa ovakvim našim položajem u odnosu na inostrane kompanije. Međutim, nema nikakve

Digitized by Google

sumnje da je i liberalizam u kupovini licenci u neposrednoj vezi sa autarkijom u razvoju naše privrede, što ne podstiče na napore da se razvija sopstvena nauka i oplemenjuju tuđa dostignuća, već se širom otvaraju »tehnološka vrata« stranim kompanijama, a zatvoreno domaće tržište plaća i ovaj veoma visok trošak. S tim je povezano i pristajanje na takozvane restriktivne klauzule u ugovorima, kojima se domaći partneri obavezuju da proizvodnju na osnovu stranih licenci neće realizovati na stranom ili to mogu činiti samo na istočnoevropskom tržištu.

To samo pokazuje da je i na ovom značajnom delu naših ekonomskih odnosa sa inostranstvom neophodno učiniti krupan zaokret koji neće biti ni lak niti brzo sproveden, jer ima svoje unutrašnje i spoljne pretpostavke koje se mogu samo postepeno ostvarivati.

U uslovima kada je sve zaoštrenija konkurencija na svetskom tržištu, koja zahteva veću produktivnost i tehničku i tehnološku sposobnost da se drži korak sa drugim zemljama, prirodno je da će udruživanje u zemlji zahtevati precizno utvrđenu tehnološku strategiju, kao i razvoj domaće nauke i njenu čvršću povezanost sa privredom na osnovi ukupne razvojne politike. To je, isto tako, preduslov stabilnijih odnosa u našoj zemlji.

S obzirom na to da se nalazimo u teškoćama koje proizlaze iz stihijnog i neracionalnog strukturnog razvoja naše privrede, početna, a i trajnija osnova unutrašnjeg povezivanja ne mogu biti trenutni ekonomski interesi u proizvodnji i slično, već, pre svega, zajednički planovi razvoja organizacija udruženog rada koji uključuju zajednički naučni i tehnološki napredak. Samo tim putem može se postići njihova trajnija povezanost i međuzavisnost. Ne samo povezanost da bi se došlo do nekog kritičnog materijala ili nedostajuće devize, koja se sutra može drugde nabaviti, već zajedničko naučno istraživanje, tehnološka, tehnička i proizvodna povezanost koja mnogostrukosti odnosâ daje trajan karakter, a istovremeno jača adekvatne organizacije za nastupanje na svetskom tržištu i za ravnopravnije odnose sa inostranim partnerima. Jedino će to omogućiti da u izvozu naših proizvoda budu valorizovani i multiplikovani rezultati znanja i tehnološkog uspona naše privrede. Otuda se u dugoročnim programima stabilizacije moraju dati konkretne smernice za razvoj nauke i odrediti njeno mesto i tretman njenih rezultata i rezultata stvaralaštva uopšte, za takvu organizaciju proizvodnje koja inicijativu i interes radnikâ stavlja u prvi plan, koja polazi od položaja radnikâ u osnovnoj organizaciji udruženog rada i našem društvu, jer bez toga zahtev za efikasnošću u poslovanju neće imati pravu osnovu. Naučna, tehnička i tehnološka saradnja na dugoročnoj osnovi i disperzija tehničkog i tehnološkog napretka preko regionalnih granica i barijera — jedan je od bitnih elemenata za prevazilaženje regionalnih ograničenja i republičkih privrednih granica i za jačanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

Digitized by Google

Dakle, potrebna je odgovarajuća strategija razvoja koja će tražiti adekvatna rešenja u okviru napora usmerenih na oslanjanje i veće učešće sopstvenog naučnoistraživačkog rada, znanja i njegovog korišćenja, s jedne, i na odgovarajući izbor uvoza najsavremenije tehnologije i znanja, s druge strane, što nameće i potrebu da se tome prilagodi i struktura uvoza. To znači da, uporedo sa omogućavanjem prodora svetske produktivnosti rada i njenog uticaja na efikasniji privredni razvoj u zemlji, posredstvom uvoza, treba efikasnije i potpunije koristiti domaći rad, znanje i materijalne supstance.

Polazeći od toga, promene u domaćoj privrednoj strukturi koje će obezbediti efikasniji izvoz moraju biti usmerene u pravcu sve većeg oslanjanja na sopstvene snage — materijalne, ljudske, kadrovske, tehničko-tehnološke i druge, a na osnovama razvijanja socijalističkog samoupravnog sistema. Pri tome se ne smeju zanemariti potrebe racionalnijeg i efikasnijeg otvaranja prema pozitivnim inostranim tokovima, radi jačanja sopstvene sposobnosti za dugoročnije, ravnopravnije i racionalnije nastupanje na svetskom tržištu. To, međutim, stalno zahteva da se ispitaju kretanja i promene u svetskoj privredi globalno, ali i posebno za svaki njen deo, dakle, po zemljama i pojedinim područjima. U skladu s tim treba se što racionalnije organizovati za korišćenje sopstvenih mogućnosti i traženje onih proizvoda i proizvodnji gde naša zemlja može ostvariti najbolje efekte u izvozu, a u tom pogledu mogućnosti određenog broja proizvodnji još ni izdaleka nisu iskorišćene. Dovoljno je samo podsetiti na ogromne rezerve koje postoje u poljoprivredi i u celom agroindustrijskom kompleksu (prirodni uslovi, radna snaga, kadrovi, sopstvena naučno-tehnička i tehnološka rešenja), što, uz dobro organizovanu i produktivnu proizvodnju i preradu, može relativno brzo doneti značajne rezultate. Međutim, u ovome, kao i u slučaju neophodnog menjanja regionalne strukture ekonomskih odnosa sa inostranstvom u smislu odlučnije orijentacije na saradnju sa zemljama u razvoju, treba prevazići stanja koja se već godinama ne menjaju, naime, umesto deklarativnog izjašnjavanja, isticanja tih potreba itd., treba postići to da sva ova opredeljenja postanu realnost i pretoče se u aktivnost, i to ne samo u nekoj dalekoj budućnosti, koja će tek nastupiti, već i danas. Naime, dugo je naša zemlja oponašala privredne strukture industrijski razvijenih zemalja Zapada i vreme je da se gradi takva struktura koja će na optimalan način povezati i iskoristiti naše materijalne, ljudske, kadrovske, naučnoistraživačke i druge potencijale, povezanost domaćeg i inostranog znanja, domaće i inostrane tehničko-tehnološke i druge mogućnosti, uz jasna opredeljenja koja će imati dugoročnu i stabilnu osnovu, ne samo u domaćim mogućnostima, već i shodno svetskim potrebama: u pogledu obima i strukture tražnje i menjanja te strukture.

1976

Digitized by Google

Isto tako, kada je reč o stepenu uključivanja Jugoslavije u međunarodnu podelu rada, nije u pitanju samo obim, već i struktura i kvalitet naših ekonomskih odnosa sa inostranstvom, koji se ostvaruju kroz više oblike ekonomske saradnje, uravnoteženiji regionalni raspored i adekvatnu strukturu saradnje sa pojedinim delovima sveta. U tome poseban značaj imaju poboljšanje domaćih uslova ponude, otklanjanje domaćih uzroka nekonkurentnosti (nizak stepen društvene produktivnosti rada, prekomerni rast troškova proizvodnje i drugo) i, s tim u vezi, oslanjanje velikog dela izvozne privrede na sistem stimulacija, koji je znatnim delom motivisan platnobilansnim razlozima, mada bi ciljevi razvojne politike morali biti u prvom planu.

Koncepcija razvoja mora izražavati interese osnovnih privrednih subjekata, nosilaca razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom — osnovnih organizacija udruženog rada — jer se sva pitanja vezana za izvoz i njegovu konkurentnost moraju prvenstveno rešavati u samim osnovnim organizacijama udruženog rada. U tom pravcu treba jačati razvojnu motivisanost osnovnih organizacija, što će omogućiti kvalitativan razvoj i porast proizvodnje i doprineti koordiniranom i organizovanom nastupanju na inostranom tržištu, tako da će politika ekonomskih odnosa sa inostranstvom biti u međuzavisnosti sa privredno-sistemskim rešenjima i razvojnom politikom i zadovoljavaće zahteve stalnog podizanja konkurentske sposobnosti izvoza, racionalne supstitucije uvoza, a time i kriterijume politike ekonomske stabilizacije na dugoročnim osnovama. Realizacija osnovnih strateških opredeljenja razvoja zahteva adekvatnija rešenja u razvojnoj politici, adekvatnije delovanje odgovarajućih mehanizama sistema, kao i dugoročnu usmerenost mera ekonomske politike.

Ne sme se ponoviti situacija iz prošlosti da se srednjoročni društveni planovi razvoja neadekvatno razrađuju u godišnjim rezolucijama i prate merama tekuće ekonomske politike na kratku stazu i da se, na taj način, kidaju razvojne veze, kontinuitet u reprodukciji, što zahteva da se svake godine iznova definiše smer i politika razvoja. Promašaji u strategiji razvoja i njenoj realizaciji teško se mogu ublažiti merama tekuće ekonomske politike, efektima kontrole uvoza, kratkotrajnim merama i intervencijama u oblasti uvoza i izvoza, a što se sada događa. To upućuje na zaključak da nam je potrebna adekvatna i na dugoročnim osnovama utemeljena strategija ukupnog razvoja, uz određivanje neophodnih uslova za njenu operacionalizaciju. Naime, u prethodnim društvenim planovima, a što se može ponoviti i u ovome planu, naznačavani su načelni ciljevi i, navodno, strateška opredeljenja, ali bez utvrđivanja odgovarajućih uslova za njihovu realizaciju, što je u praksi tekućoj ekonomskoj politici ostavljalo mogućnost da značajno odstupa od tih opredeljenja. Zbog toga, radi prevazilaženja ovakvih situacija, pored strateških opredeljenja, potrebni su konzistentni mehanizmi i mere ekonomske politike, kako na jugoslovenskom planu tako i u regionalnim okvirima, što bi doprinelo usklađeni-

Digitized by Google

jem i kvalitativnijem ostvarivanju politike razvoja, utvrđenih ciljeva, prioritetâ i strateških opredeljenja.[3]

Nekonzistentnost pojedinih ciljeva u dosadašnjem razvoju proizlazila je, pre svega, iz neodgovarajućeg odnosa strukture ulaganja i pojedinih strateških ciljeva razvoja, s jedne, i preduzimanih mera za njihovo ostvarivanje, s druge strane.[4]

U celini posmatrano, mehanizmi, a naročito mere ekonomske politike, nisu bili u funkciji doslednog ostvarivanja utvrđenih ciljeva i prioriteta razvoja, već su delovali, pre svega, na rešavanje tekućih problema, što je doprinelo njihovoj međusobnoj nekonzistentnosti.

Međutim, čini se da ciljevi razvoja u društvenim planovima u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom nisu, isto tako, bili dovoljno konzistentni ni kad je reč o promenama koje su se odigravale u međunarodnom okruženju, što je svakako imalo posledica, izraženih naročito u nepovoljnoj platnobilansnoj situaciji zemlje. Postoji, može se reći, već dugoročna neusklađenost između proizvodne politike i politike uključivanja Jugoslavije u međunarodnu podelu rada. Proizvodna politika nije u funkciji željenih ciljeva i prioritetâ utvrđene politike razvoja, u pogledu strukturnih prome-

---

[3] Da bi se učinio zaokret u koncepciji razvoja, u smislu da se razvoj zemlje više nego do sada oslanja na sopstvene uslove i mogućnosti, na raspoložive sopstvene resurse i realnu domaću akumulaciju, tekući petogodišnji plan 1981—1985. godine baziran je na sledećim strateškim opredeljenjima: punoj opredeljenosti za ostvarivanje ekonomske stabilizacije; obezbeđivanju društveno-ekonomskih uslova za ostvarivanje odlučujuće uloge udruženog rada u gospodarenju dohotkom i u jačanju materijalnog položaja udruženog rada, kako bi se stvorili neophodni uslovi da on što potpunije ovlada celinom odnosâ u tokovima proširene i ukupne društvene reprodukcije; na poboljšanju međunarodnog ekonomskog položaja zemlje, smanjenju deficita platnog bilansa, stepena zaduženosti zemlje i uvozne zavisnosti, uz sve veće ekonomsko otvaranje jugoslovenske privrede, prema merilima privređivanja u svetskoj privredi; na povećanju učešća naše zemlje u svetskoj trgovinskoj razmeni i međunarodnoj podeli rada, što znači i na povećanju izvoznih mogućnosti privrede i deviznog priliva uopšte; ostvarivanju politike posebnog ili neodložnog otklanjanja postojećih materijalnih disproporcija u privrednoj strukturi zemlje i prilagođavanju proizvodne orijentacije izmenjenim spoljnoekonomskim uslovima, što treba da dobije čvrstu materijalnu podršku u merama tekuće ekonomske politike, u društvenim planovima SR i SAP, u sporazumima OOUR o udruživanju rada i sredstava, u dogovoru o zaduživanju u inostranstvu; na zaokretu vezanom za razradu strategije tehničko-tehnološkog razvoja jugoslovenske privrede i na drugim opredeljenjima.

[4] Tako se, na primer, u prethodnom petogodišnjem planu, prihvatajući orijentaciju bržeg razvoja energetsko-sirovinskog, prehrambenog i infrastrukturnog kompleksa, uz istovremeno opredeljivanje za visoku stopu rasta izvoza, došlo u situaciju da se precene mogućnosti izvoza, racionalne supstitucije uvoza, i time smanjenja uvozne zavisnosti. Na taj način razvojna politika je ostala bez pravih prioriteta u razvoju i time dovela u pitanje realizaciju osnovnih planskih zadataka, promene u privrednoj strukturi, uz zadržavanje uvozne zavisnosti, produbljivanja privredne nestabilnosti zbog širokog fronta investiranja, neracionalnosti investiranja i, na toj osnovi, porasta ostalih vidova potrošnje, a time i slabljenja konkurentnosti izvoza.

Digitized by Google

na i izvozne ekspanzije, već je pretežno podređena potrošačkoj orijentaciji privrede i društva, kao izraz visoke konjunkture na domaćem tržištu. Zbog toga stabilan i dinamičan razvoj ekonomskih odnosa sa inostranstvom, a posebno izvoza u tekućem planskom periodu, zahteva povezanost i usklađenost zadataka i ciljeva na ovom sektoru sa ukupnim ciljevima razvoja zemlje. Da bi se, međutim, uspostavila čvršća veza između planiranog razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom i ukupne razvojne politike, osnovni nosilac planiranja razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom mora da bude OOUR privrede, koja će integrisati razvoj ekonomskih odnosa sa inostranstvom sa ukupnim planovima razvoja, a između ovih mora da se ostvari što neposrednija povezanost. Uz konzistentnost razvojnog opredeljenja i politike izvoza i uvoza, rezultati u platnom bilansu moraju biti adekvatni dostignutom stepenu privredne razvijenosti zemlje i faktor razvoja.

4. Društveno-ekonomski uslovi za ostvarivanje strategije izvoza

Dalje poboljšanje trenda izvoza u 1982. i narednim godinama nužno zahteva da se, uz preduzimanje kratkoročnih, to jest tekućih mera, znatno više radi na dugoročnijim merama koje će obezbediti pokretanje proizvodnje, izvoza itd. na srednjoročnoj i dugoročnoj osnovi. Zato je u okviru nastojanja da se ostvari planirani rast izvoza robe u ovoj godini od 8,5%, a 12% na konvertibilno područje, pored preduzimanja tekućih mera, potrebno raditi na stvaranju uslovâ za otklanjanje mnogih smetnji funkcionisanju celokupnog sistema društvene reprodukcije, i to na dugoročnim osnovama, čime bi se prilično ambiciozni zadaci i ciljevi u oblasti robne razmene sa inostranstvom i ukupnih ekonomskih odnosa u planskom petogodištu 1981—1985, godine i realizovali. Zato se sada postavlja kao osnovni zadatak celokupnog društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije — kako preći sa dugoročnog nepovoljnog trenda i u izvozu i u uvozu robe, koji je po mnogim elementima bio spontan (u periodu 1965—1979. godine ostvarena je prosečna stopa realnog rasta izvoza od 4,7%, a uvoza od 8,8%), na dinamičan i stabilan, to jest planski usmeren razvoj, ekonomski zasnovan, u kojem se neće isključivati uloga tržišta, tržišnih faktora, odnosno još šire — uloga ekonomskih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje samoupravnog tipa.[5] Drugim rečima, postavlja se kao centralno pitanje — kako motivisati udruženi rad da i u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, pre svega izvozom robe i usluga, ostvaruje sve veći deo svog ukupnog dohotka, a ne samo realizacijom robe na

[5] Naime, umesto forsiranja izvoza po svaku cenu, gde OUR postaju manje ili više uspešni izvršioci zadataka koje im distribuiraju organi društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija, zajednica i komora — uvođenje tržišta i ekonomskih kriterijuma u poslovanje sa inostranstvom bilo bi znatno jeftinije, ekonomski racionalnije i društveno-politički prihvatljivije rešenje.

Digitized by Google

domaćem tržištu, gde su u sadašnjim okolnostima povoljnije cene, a, osim toga, postoje i razne druge pogodnosti vezane za uslove privređivanja. Međutim, to je već osnovno pitanje privrednog sistema od čijeg uspešnog rešavanja zavisi dalji razvoj socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Naime, određenim izmenama u privrednom sistemu u ovom pravcu treba omogućiti da radnici u OOUR, radeći na društvenim sredstvima za proizvodnju, budu ekonomski motivisani za stvaranje veće vrednosti, dohotka, i sve većim izvozom. Međutim, da bi se to postiglo, nužna je odgovarajuća razvojna povezanost OOUR na ekonomskim, dugoročnim osnovama, kriterijumima tržišta, što, pak, zahteva ovladavanje radnikâ u udruženom radu sredstvima akumulacije, investicionim odlukama i celinom procesa društvene reprodukcije. No ovaj zadatak, ma koliko bio složen, mora biti vezan i za sadašnjost i ne treba ga shvatiti kao neki dalek cilj, a taj proces aktivnosti treba odmah otvoriti.

U uslovima poremećenosti odnosâ u tokovima celokupne društvene reprodukcije, u uslovima postojanja značajnog raskoraka između sistemskih rešenja zasnovanih na Ustavu iz 1974. godine i na Zakonu o udruženom radu iz 1976. godine i same prakse u kojoj su proizvođači sve manje motivisani da više proizvode, da više ekonomišu ukupnim sredstvima i ukupnim radom — da efikasnijim i produktivnijim radom stvaraju veći dohodak, problem privredne strukture se ne ublažava, i to ne motiviše proizvođače ne samo na izvoz nego ni na proizvodnju za domaće tržište. Stvar je u tome da su odnosi u ukupnoj reprodukciji u tolikoj meri poremećeni da proizvođači, umesto da razmišljaju o tome kako da bolje rade, da stvaraju veću vrednost, veći društveni proizvod, kalkulišu kako da raznim pogodnostima, podizanjem cena, raznim stimulacijama, to jest preraspodelom, dođu do dohotka. Verovatno da to nije slučaj kod svih proizvođača, ali je opšta atmosfera takva. Međutim, u narednom periodu pažnja se mora usredsrediti na jačanje ekonomskih motiva za stvaranje ukupnog proizvoda, dohotka, za veću proizvodnju i veći izvoz.

U uslovima kada je porast dohotka u odnosu na prosečno angažovana poslovna sredstva nedovoljan, kada je rast produktivnosti rada sporiji od potrebnog i mogućeg, neminovno dolazi do preraspodele u okviru ukupnog dohotka i čistog dohotka na štetu akumulacije. U takvim okolnostima i neadekvatan odnos prema životnom standardu, elementima koji predstavljaju osnovu jačanja motivâ i određenog sistema stimulansa u borbi za povećanje proizvodnje, produktivnosti rada i unapređenje ostalih kvalitativnih faktora razvoja i privređivanja, povratno se nepovoljno odražava i na sam ekonomski razvoj.

Rešenja problemâ na planu ekonomskih odnosa sa inostranstvom moraju se tražiti, pre svega, u materijalnoj proizvodnji, u smislu njenog poboljšanja, uključujući izvoz i uvoz, a što zahteva jačanje ekonomske motivisanosti OOUR za stvaranje većeg društvenog prozvoda, a time i za rešavanje problemâ ukupne privredne

Digitized by Google

strukture. U reprodukcionom lancu, posmatrano vertikalno, do sada su kidane neke bitne veze, što je vodilo raznim neracionalnostima, kako u ukupnoj proizvodnji tako i, konačno, u ukupnoj i izvoznoj strukturi zemlje. Zbog toga problemi vezani za dinamiziranje rasta izvoza imaju širu i dublju dimenziju, a rešenja se moraju tražiti u osnovnim tačkama našeg socijalističkog samoupravnog društva — u razvoju društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i integralnog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Danas se rešenja za izlaz iz nepovoljnog stanja, vezano za stepen uključenosti naše privrede u međunarodnu podelu rada, sve češće opravdano traže u povećanju izvoza robe i usluga, što mora biti naš trajni zadatak. Međutim, ovako postavljen zadatak zahteva odgovarajuće promene u konceptu razvojne politike kako bi se njome obezbedili uslovi da planirani zadaci postanu realnost, to jest da se ostvare. To podrazumeva adekvatno utvrđivanje prioritetâ u razvoju, ali i adekvatno sprovođenje te politike celovitim merama ekonomske politike i, šire od toga, da u tome sami radnici u OOUR vide svoj neposredni materijalni interes — vezano za stvaranje ukupne vrednosti, dohotka, odnosno u realizaciji takvih zadataka. To samo znači da se motivisanost za veći izvoz ne može odvojiti od ukupne motivisanosti da u proizvodnji, u stvaranju vrednosti radnik vidi svoju egzistenciju, pa i šire.

U tom smislu treba otklanjati smetnje koje doprinose smanjenju motivisanosti za stvaranje većeg ukupnog dohotka izvozom. U tome svakako značajnu ulogu ima vođenje politike realnog kursa dinara, ali nikako osamostaljeno, kao što je to često slučaj, već se to mora uključiti u širi krug jačanja motivisanosti OUR privrede. A to je poslednjih godina osetno slabilo. Tu bismo mogli navesti samo neke osnovne i najznačajnije momente: u nestabilnim uslovima privređivanja, kada se gubi kontrola nad radom i rezultatima rada, kada prevagu dobija kvantitet nad kvalitetom, neradni faktori nad radnima, onda motivisanost za stvaranje većeg dohotka na bazi rada, uticaja faktorâ interne ekonomije i, po tom osnovu, za veće izdvajanje za akumulaciju — ustupa mesto motivisanosti za potrošnju. S tim je u tesnoj vezi pozicija radnika u udruženom radu, u osnovnoj organizaciji, gde on treba da obezbedi svoju egzistenciju, ali i mnogo šire, to zavisi i od celine odnosâ u udruženom radu. U tom smislu nužna je odgovarajuća razvojna povezanost na dugoročnim osnovama, koja mora počivati na ekonomskom interesu OOUR i time na interesu za ekonomisanje ukupnim društvenim radom — tekućim i minulom, što, u krajnjoj liniji, mora biti podvrgnuto objektivnom sudu tržišta.

Međutim, kod radnika još uvek nema takvih potrebnih motiva jer on ne vlada celokupnim dohotkom, a, što je najznačajnije, u uslovima izraženog administriranja od strane društveno-političkih zajednica, pre svega u domenu investicija, on praktično još uvek ne utiče bitno na donošenje odluka o investicijama, o uvođenju nove tehnologije itd. Uz to, nerazvijeno je samou-

Digitized by Google

pravno planiranje, ne postoji adekvatna metodologija planiranja i koordinacije planova, te se u takvim slučajevima, zbog neadekvatnog sadržaja i drugih elemenata u značajnoj meri u praksi obezvređuje samoupravni institut sporazumevanja i dogovaranja. Pored toga, nedovoljno je razvijen analitičko-planski i istraživački rad u okviru OOUR, gde bi dominantno mesto imali faktori interne ekonomije i unapređivanja kvaliteta privređivanja.

Stvaranjem uslovâ za jačanje razvojnih motiva OOUR privrede menjao bi se i odnos prema radu i rezultatima rada — prema ukupnoj vrednosti — i, na tim osnovama, jačao bi interes udruženog rada privrede za veći izvoz, realizaciju roba i na inostranim tržištima. Međutim, razvojna politika, na ovim osnovama utemeljena, odražavala bi, pre svega, interese udruženog rada i morala bi biti jedinstvena za celu zemlju. Jasno opredeljena i zasnovana na precizno utvrđenim ciljevima i zadacima, ona mora polaziti, pre svega, od interesâ i potreba ukupnog udruženog rada i biti faktor izgradnje privredne strukture koja će obezbediti realizaciju osnovnih ciljeva i zadataka na planu razvoja ekonomskih odnosa Jugoslavije sa inostranstvom. U tom smislu, polazeći od osnovne uloge OOUR privrede u ukupnoj društvenoj reprodukciji, na bazi veće proizvodne povezanosti unutar cele zemlje, pre svega u reprodukcionom lancu proizvodno povezanih delova udruženog rada privrede, dakle, vertikalno od primarnih proizvođača do finalista, obezbedilo bi se efikasnije i racionalnije uključivanje Jugoslavije u međunarodnu podelu rada i stvorili uslovi za veću i povoljniju valorizaciju domaćeg rada, znanja, sredstava, sirovina i drugog. A time i postizanje većeg deviznog efekta u spoljnotrgovinskoj razmeni i ukupnim ekonomskim odnosima Jugoslavije sa inostranstvom. Na osnovu takvih odnosa utvrđena, razvojna politika omogućila bi da udruženi rad i u svom interesu odabere takve razvojne prioritete koji bi bili značajni i za pojedine OOUR, za pojedina područja zemlje, ali i za celu Jugoslaviju.

Istraživanja dugoročnog kretanja izvoza pokazala su, isto tako, da u razvojnoj politici nije dovoljno samo definisati izvoz kao najpreči razvojni prioritet, a da se istovremeno kontinuirano i sistematski ne radi na rešavanju ukupnog problema jugoslovenske privredne strukture, jer rešavanje ovog problema, definisanje izvoza kao osamostaljenog prioriteta, bez odlučnog oslanjanja na određenu privrednu strukturu, sa kojom su tesno povezana pitanja višeg nivoa društvene produktivnosti rada, stalnog smanjenja raskoraka između individualne i društvene produktivnosti rada, povećanja efikasnosti ukupnih društvenih sredstava itd. — teško može dovesti do realizovanja planiranog rasta izvoza. Zbog toga treba precizno utvrditi koja je to bila i koja može biti noseća proizvodnja za izvoz. To je značajno kako sa gledišta domaćih uslova i mogućnosti tako i sa stanovišta pogoršavanja spoljnih uslova. Ako se ne bi primenio takav pristup u uslovima kada se u izvozu ispoljavaju teškoće, a raste i spoljna zaduženost, pre-

Digitized by Google

duzimanje generalnih i neselektivnih mera, uključujući i vođenje politike realnog kursa dinara, donelo bi više štete nego koristi ako se posmatra ukupna društvena racionalnost i efektivnost. Zato u situaciji nedovoljno jasnog opredeljenja uloge platnobilansnih pozicija SR i SAP, što vodi pogoršavanju ukupne uvozne i izvozne strukture zemlje, ako se precizno ne utvrde razvojni prioriteti, posebno kada je reč o izvozu, to može problem privredne strukture — posebno u slučaju izvoza — ostaviti po strani i dozvoliti da se pod izvoznim prioritetom obuhvati gotovo celokupna privreda, bez obzira na to koliko koja grana i delatnost doprinose povećanju izvoza, što razvodnjava prioritet i čini ga ekstenzivnim, a problem privredne strukture — neinteresantnim. Međutim, bez rešavanja tog problema nije moguće na trajnim i stabilnim osnovama obezbediti ravnopravno i racionalno uključivanje jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada i ostvariti planirani porast realnog izvoza.

Samo globalno utvrđivanje izvoza kao prioriteta ne otvara jasnu perspektivu, obezbeđuje veoma sužene mogućnosti izbora za ekonomsku politiku, koja treba da bude usmerena u pravcu ostvarivanja ovog globalnog prioriteta, ili da dozvoli nastavljanje nepovoljnog (spontanog) trenda iz prošlosti — što uvek postoji kao realnost, ili pak, u cilju obezbeđenja ostvarivanja predviđene stope rasta izvoza, da linearnim merama na planu sprovođenja politike realnog kursa dinara postiže veoma ograničen efekt, uz veoma visoku cenu, vezano za ukupnu privrednu stabilnost, ekonomski i socijalni razvoj, posmatrano u celini, što su pokazale 1980. i 1981. godina. Otuda i stav da se ovaj spontani trend (koji je više stihijan nego objektivno tržišno uslovljen, jer takvog tržišta, u smislu pozitivnog delovanja objektivnih zakonitosti robne proizvodnje, nema) nikako ne produži i u ovom planskom periodu.

Da stanje ne bi i dalje bilo takvo, treba jasno sagledati koji to programi proizvodnje omogućavaju da se ostvari planirani izvoz po obimu i strukturi, odnosno koja je struktura privrede potrebna i u kom pravcu je treba menjati, imajući pri tome u vidu i promene u strukturi svetske privrede, koje treba pratiti i kojima treba prilagođavati i našu privrednu strukturu i time omogućavati da se ostvari željeno povećanje učešća naše spoljnotrgovinske razmene u ukupnoj svetskoj trgovinskoj razmeni. S tim u vezi veoma je značajno kako će se menjati jugoslovenska privredna struktura naspram privrednih struktura SR i SAP, posebno u sadašnjoj platnobilansnoj situaciji zemlje, i uloge platnobilansnih i deviznobilansnih pozicija SR i SAP, osobito vezano za razvoj jedinstvenog jugoslovenskog tržišta itd. Naime, po stabilnost i privredni razvoj Jugoslavije bilo bi veoma opasno ako bi se osamostaljene republičke i pokrajinske privredne strukture autonomno okretale inostranoj privredi, a pri tome zapostavljale neophodnost okretanja jedne ka drugoj; to bi vodilo daljim teškoćama u ukupnoj privrednoj strukturi zemlje, a time i u njenom platnom bilansu, zatim daljem pogoršavanju izvozne i uvozne strukture, posma-

Digitized by Google 1983

PRILOG

Dinamika izvoza i uvoza robe, izvoznih i uvoznih cena
— po planskim petogodištima —
— u mil. din. po paritetu 1 SAD dolar = 27,30 din.

Period	Društveni proizvod — u stalnim cenama 1972.	Vrednost		Cene		Fizički obim	
		izvoz	uvoz	izvozne	uvozne	izvoz	uvoz
		— Indeksi					
1955—1960	145,9	220,6	187,4	110,0	108,0	200,5	173,5
1960—1965	138,2	192,8	155,9	122,0	118,0	158,0	132,0
1965—1970	132,0	153,8	223,1	116,0	113,4	133,0	197,0
1970—1975	132,5	242,5	267,8	191,0	202,0	127,0	133,0
1975—1979	128,3	166,8	182,1	147,0	146,0	113,5	124,7
1975—1980	131,2	220,4	195,7	175,0	175,0	125,9	118,7
1965—1979	224,4	622,1	1.088,0	325,8	334,5	190,9	325,3
1965—1980	229,6	822,0	1.169,2	387,8	400,9	211,9	291,5
		— Godišnje stope rasta					
1956—1960	7,9	17,2	13,4	1,9	1,6	14,9	11,7
1961—1965	6,7	14,0	9,3	4,1	3,4	9,5	5,7
1966—1970	5,7	9,1	17,4	3,0	2,6	5,9	14,5
1971—1975	5,8	19,4	21,8	13,8	15,1	4,9	5,9
1976—1979	6,4	13,7	16,2	10,1	10,0	3,2	5,6
1976—1980	5,6	17,1	14,4	11,9	11,9	4,7	2,3
1966—1979	6,0	14,0	18,5	8,2	9,0	4,7	8,8
1966—1980	5,7	15,0	17,9	9,5	9,7	5,1	7,4

Izvor: »SGJ« za 1981. godinu, Savezni zavod za statistiku, Beograd

Digitized by Google

trano za Jugoslaviju u celini. Naime, sadašnja situacija je takva da je lakše tražiti izmene u strukturi uvoza, u smislu da se na račun značajnog smanjenja uvoza opreme i potrošne robe povećava uvoz sirovina i reprodukcionog materijala. Zbog toga se događa sledeće: pojedina područja koja su bogata sirovinama, rudama osnovnih metala, crnih i obojenih, u cilju zatvaranja svojih platnobilansnih pozicija ili radi obezbeđenja sredstava za investicione poduhvate, izvoze svoje sirovine i reprodukcioni materijal u velikim količinama, a istovremeno druga područja naše zemlje te iste sirovine uvoze iz drugih zemalja, što u ukupnom jugoslovenskom bilansu samo smanjuje neto devizni efekt i pogoršava ukupnu strukturu jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene. Na taj način se ograničava mogućnost da se u domaće proizvode ugradi više domaćeg rada, znanja i drugog i da se time spoljnom razmenom ostvari veći društveni proizvod i dohodak za zemlju. S druge strane, i pored takvog odnosa prema domaćim sirovinama i reprodukcionom materijalu, zbog pogoršavanja kvalitativnih faktora privređivanja, stalno postoji potreba za prilagođavanjem kursa dinara inostranim valutama, što samo pokazuje da su problemi mnogo složeniji i dublji i da se to ne može rešiti isključivo globalnim opredeljenjem da je izvoz jugoslovenski najpreči prioritet, a pri tom se istovremeno zanemaruju mnoga fundamentalna pitanja koja su ovde naznačena. Zbog toga je neophodno što pre, polazeći od izvoza i izvozne orijentacije kao opredeljenja u planu i principa kontinuiranosti u planiranju, odlučnije popuniti prazninu vezanu za još otvoren problem ukupne jugoslovenske privredne strukture, i na bazi jasno utvrđenog programa izvoza po proizvodima i tržištima — obezbediti ostvarivanje izvoza kao bitnog zadatka.

Digitized by Google

Dušan Nikoliš

Politika SAD prema nesvrstanim zemljama krajem sedamdesetih godina

Neosporno je da je Karterova administracija (1976—1980) bila prva američka vlada koja je od početka nastojala da ima drugačiji stav i odnos prema nesvrstanom svetu.[1] To je bilo i razumljivo i »očekivano« ako se imaju na umu nastojanja nove vlade da se — u izmenjenim i složenim okolnostima novih centara političkog, ekonomskog i »energetskog« uticaja i moći u međunarodnim odnosima, u svetu kontinuiranih promena na koje SAD moraju imati uvek spreman i adekvatan odgovor radi neprekidnog ostvarivanja globalnog nacionalnog interesa vodeće sile — prilagodi elastičnijem, dinamičnom i realnijem prilazu nesvrstanim zemljama i pokretu nesvrstavanja, sa više uvažavanja faktora nesvrstanosti kao političke snage od vanrednog uticaja i principa nesvrstanosti u savremenom svetu. »Na kraju ovog veka — rekao je Bžežinski prilikom posete Alžiru, u jesen 1979. godine — 85% stanovništva sveta u Aziji, Africi i Latinskoj Americi biće politički organizovano i zbog toga SAD hoće da uspostave veze sa nesvrsta-

[1] »U sadašnje vreme kada Karter i Bžežinski nastoje da izvedu SAD iz »neprijateljskog sveta« u koji su one dospele u toku poslerat-nih godina, i da im obezbede adekvatno mesto u »svetu koji se menja«, pridat je veći značaj nesvrstanim zemljama i pokretu nesvrstavanja (R. Petković, *Velike sile i politika nesvrstavanja*, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1979, str. 93).

Digitized by Google

nima, odnosno trećim svetom, jer ne žele da grade brane protiv sila istorije, već radije da sa njima konstruktivno sarađuju u želji da usmeravaju te snage u pozitivnom pravcu.«[2] Karterova administracija je, nesumnjivo, učinila značajan nov korak napred u poređenju sa Niksonovom i Kisindžerovom politikom u pristupu pokretu nesvrstavanja i stavu prema njemu. Međutim, izvršivši, po rečima R. Petkovića, revalorizaciju značaja i uloge pokreta nesvrstanosti u međunarodnim odnosima, ona »nije dovela do izjednačavanja stava SAD prema svim nesvrstanim zemljama, ili do bezrezervnog pozitivnog stava prema pokretu nesvrstanosti«[3].

U evoluciji američke politike prema nesvrstanim zemljama i pokretu nesvrstavanja, koja je išla od njihovog negiranja i dezavuisanja krajem 50-tih i početkom 60-tih godina, preko njihovog ignorisanja, uz konfrontaciju sa njima, do početka 70-tih godina, do njihovog prećutnog priznavanja uz zaobilaženje i dalje sukobljavanje sa njima do sredine 70-tih godina (do Karterove vlade) i priznavanja, uz naglasak na bliskosti interesâ i stavova i potrebu saradnje sa njima krajem 70-tih godina — Karterova administracija se, može se reći, najviše približila ovom poslednjem.

Na početku razmatranja američke politike prema nesvrstanim zemljama u drugoj polovini i krajem sedamdesetih godina treba istaći da su nesvrstane zemlje (pokret nesvrstavanja) već početkom 70-tih godina, naročito od Alžirske konferencije 1973. godine, objektivnim promenama u međunarodnim odnosima, definitivno postale *jedan od nezaobilaznih elemenata u oblikovanju i realizaciji globalne američke međunarodne koncepcije i strategije na koji su američke administracije morale, i moraju, ozbiljno da računaju bez obzira na to kakav mu značaj javno pridavale.* Drugim rečima, počev od prošle decenije, SAD i nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju se nalaze u složenom, dinamičnom uzročno-posledičnom odnosu, »međuigri« otvorenih frontova i relacija kao što su: odnos Sever, to jest Zapad — Jug; odnos između dve supersile i odnos Istok — Zapad; naoružanje — razoružanje; interakcija između primene sile i intervencije u međunarodnim odnosima, i »primene« otpora sili borbom za slobodu, nezavisnost, mir i aktivnu koegzistenciju itd.

Drugo, počev od sredine 70-tih godina trend rastuće i intenzivne političke konfrontacije SAD i SSSR-a u nesvrstanom svetu (paralelan sa trendom gašenja detanta između dve sile) doveo je do toga da *nesvrstane zemlje, više i otvorenije nego do tada, postaju područje sukoba interesâ i uticajâ supersila, a politiku prema njima SAD koriste kao bitan faktor globalne politike prema Sovjetskom Savezu.* Ova pojava dolazi jasno do izražaja u vreme pred VI konferenciju nesvrstanih zemalja u Havani, u toku i posle nje, a još više nakon sovjetske intervencije u Avganistanu.

Treće, u eri Karterove administracije dolazi do pokušaja SAD i SSSR-a da direktno utiču na pokret nesvrstanih zemalja, da pro-

[2] B. Dečermić, *Uvažavanje realnosti*, »Borba«, 29. i 30. XI 1979.
[3] R. Petković, isto, str. 93.

Digitized by Google

dru u njega, sa ciljem da izazovu podele i konfrontacije u njemu. Isto tako, nova je bila i američka politika, još u začetku, prema pokretu kao međunarodnom faktoru, u kontekstu konfrontiranja sa Sovjetskim Savezom.

Moglo bi se reći da se politika Karterove vlade prema nesvrstanim zemljama i pokretu nesvrstanih, prilagođavajući se pluralizmu, policentrizmu kao pojavama u savremenom svetu »koji se munjevito menja«, rukovodila, pored ostalog, globalnim motivima i ambicijama supersile da — receptom jednog fleksibilnijeg, neagresivnog, realnijeg pristupa i delovanja oblikuje svet, a to znači i nesvrstani, na način koji bi odgovarao američkim dugoročnim, globalnim nacionalnim interesima, tradiciji i društvenim vrednostima. Da bi se to, i na takav način, ostvarilo, trebalo je prethodno nesvrstanima dati veći značaj i obezbediti priznanje (koje im, istorijski gledano, već odranije pripada), revalorizovati njihovu ulogu i značaj u prevladavanju rata, popuštanju zategnutosti u međunarodnim odnosima i uložiti napore usmerene ka ostvarivanju svestranije i ravnopravne saradnje. To su još uvek samo pretpostavke složenog, dvojnog, dijalektičkog, protivrečnog procesa (tendencije o nastanku), koji se na jednom svom polu, iz ugla SAD, manifestuje kao ostvarenje i unapređenje liderske uloge u međunarodnim odnosima i očuvanje takve pozicije u odnosu na drugu ili druge konkurentske supersile.

Na drugom polu, pak, iz perspektive nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, ovaj proces ispoljava se kao mogućnost za puno ostvarivanje miroljubive koegzistencije (bazičnih principa pokreta) i ujedno ispunjavanje elementarnih nacionalnih interesa ovih zemalja: nezavisnosti, nepovredivosti suvereniteta, ekonomskog razvoja, sloboda u opredeljivanju za puteve razvoja, i onih širih interesa — aktivnijeg učešća u međunarodnoj zajednici i u pitanjima ravnopravnijeg odlučivanja u međunarodnim odnosima. U tom smislu, u sklopu ove »dijalektičke klackalice« potpuno je ispravno uočavanje R. Petkovića da »preduzimanjem mera za ostvarivanje većeg uticaja i prisustva u nesvrstanim zemljama, novim sredstvima i metodima, nova američka politička strategija postaje na izvestan način opasnija za očuvanje društvenog i političkog identiteta nesvrstanih zemalja, i za obezbeđivanje jedinstva pokreta nesvrstanosti, jer može da vodi većem podvajanju nesvrstanih zemalja na proameričke, prosovjetske ili prokineske«[4].

A) Politika prema Africi

Politika prema Africi kao svetskom regionu i rezervoaru, iz kojega pokret nesvrstavanja crpi najveći deo svoga članstva, dobila je značajno mesto i veći naglasak u sklopu politike Karterove administracije prema nesvrstanim zemljama i nesvrstanosti, kao i američke međunarodne strategije uopšte. Pojačani interes SAD

[4] Isto, str. 130.

Digitized by Google

za Afriku i novi pristup i otvaranje prema Africi ispod Sahare, koja je dugo bila periferna u američkoj globalnoj politici (posebno izraženi u čvršćem kursu protiv politike aparthejda u Južnoj Africi, u podršci vladavini crne većine, rezoluciji UN o embargu na prodaju oružja Južnoafričkoj Republici itd.) rezultirali su iz neophodnosti da se odgovori na povećani sovjetski vojno-politički uticaj, prisustvo i angažovanje[5], koji su naročito došli do izražaja u Angoli, Mozambiku i na Rogu Afrike. »Sovjetska pozicija je tokom godina oslabila u Gani, Gvineji, Sudanu, Somaliji, Egiptu... Danas je ona jaka u bivšim portugalskim kolonijama i Etiopiji i u nekoliko drugih država. Većina crnačkih država južne Afrike nastavlja da izbegava izbor koji bi ih potpuno postavio u zavisnost od SSSR-a. Sovjetski uspesi su postignuti samo u onim oblastima gde su oni, zbog našeg neuspeha da to učinimo, imali koristi od poistovećivanja sa ciljevima Afrike.«[6] Naime, s druge strane, američka politika prema Africi je rezultirala iz potrebe da se učvrsti tradicionalno zanemareno američko prisustvo na ovom kontinentu, pre svega zbog težine i političkog značaja Afrike u međunarodnoj zajednici i UN i usled rastućeg sirovinsko-energetskog značaja koji ona ima za SAD i kao potencijalno veliko tržište. Jedan od najopštijih ciljeva Karterove afričke politike je bio da se širenju sovjetskog uticaja, umesto rastuće i zaoštrene konfrontacije sa rivalskom supersilom, suprotstavi pojačanim američkim političkim i ekonomskim uticajem, borbom za ljudska prava i crnu većinu[7] u Zimbabveu, Namibiji i Južnoj Africi, raznim formama pomoći za razvoj i nametanjem američkih vrednosti, moralnih normi i slično.[8]

Ostale ciljeve SAD prema Africi Karterova administracija je ovako postavila: (1) nastojanje da se na najmanju meru svedu šanse i dobiti našeg globalnog protivnika; (2) kontinuirani pristup resursima, transportnim putevima, narodima i vladama Afrike; (3) američki doprinos rešavanju najvećih problema Afrike, konzisten-

---

[5] »Kada govorimo o komunizmu u Africi, gotovo isključivo govorimo o ulozi Sovjetskog Saveza, istočnoevropskih zemalja pod sovjetskom dominacijom — Kube i, u manjoj meri, Kine. Naš sopstveni odgovor komunističkom pristupu u Africi zasniva se na pretpostavci da će afričke zemlje tražiti međusobno svrstavanje koje će unaprediti centralne prioritete Afrike. A to su: očuvanje teritorijalnog integriteta i napredak u ekonomskom razvoju« (D. Newsom, *Communism in Africa and USA*, »Department of State Bulletin«, decembar 1979, str. 29).

[6] D. Newson, *US Policy and Africa*, 19. mart 1979, »D. S. B.«, jun 1979, str. 21.

[7] »Nova administracija je uspostavila dnevni red spoljnopolitičkih ciljeva u Africi koji se sastojao samo iz jedne tačke: primena ljudskih prava... Politika ljudskih prava se odmah protumačila kao poruka predsednika Kartera da će njegov prvi prioritet biti uspostavljanje crnačkih vlada svuda u Južnoj Africi« (R. Bissell, *United States Policy in Africa*, Current History, decembar 1977, str. 195).

[8] »Države crne Afrike još uvek gledaju na nas kao na prevashodnog mirotvorca. One još uvek nalaze u nama one ideale koje bi želele da primene u svojim društvima« (D. Newsom, *US Policy and Africa*, str. 21).

Digitized by Google

tan sa našom sopstvenom istorijom i našim principima; (4) rešenje koje će minimizirati tragične posledice sadašnje konfrontacije za sve rase.[9] »Ostvarenje naše globalne politike i ciljeva u odnosu na Afriku zahteva od nas ne samo da ih sprovodimo onako kako ih vidimo, već da uključimo takođe puno priznanje prioritetâ, onako kako ih vidi većina nezavisnih država Afrike. Neuspeh da to učinimo znači... ulaženje u rizik pružanja našim protivnicima prilika koje bi trebalo da budu naše, koje bi mi trebalo da iskoristimo.«[10]

B) Stav prema primeni vojne sile i intervencionizmu SAD u nesvrstanom svetu

Posmatrano kroz prizmu novih elemenata i prioriteta, na jednoj, i kontinuiteta, konstanti američke spoljne politike, na drugoj strani, jedan od uočljivih početnih novih tonova Karterove administracije u politici prema nesvrstanim zemljama i nesvrstanosti i zemljama u razvoju, a u poređenju sa gotovo svim posleratnim vladama, bila je nova klima, umereniji, trezveniji, ali, pokazaće se, i idealistički prilaz pitanju mogućnosti američkog vojnog uplitanja, primene sile i intervencije tamo gde se ocenjuje da su američki interesi ugroženi, i šire, gde je razrešavanje međunarodnih kriza na način koji odgovara SAD dovedeno u pitanje.

Tako, na pitanje da li je moguće učiniti nešto u pogledu angažovanja 40.000 kubanskih vojnika u Africi, Bžežinski je izneo mišljenje da mu se čini da »afričke probleme treba da reše sami Afrikanci, a ne 40.000 kubanskih vojnika koje naoružava Sovjetski Savez. Bilo koji pravac akcije koju SAD preduzimaju u Africi trebalo bi da bude preduzet u bliskoj konsultaciji i u vezi sa zainteresovanim afričkim zemljama, kao i sa Evropom, i na bazi uzajamnog razumevanja između egzekutive i legislative u SAD«[11]. Sličan je bio i stav šefa Pentagona Brauna u pogledu područja Persijskog zaliva koje SAD smatraju oblašću svojih vitalnih interesa. Komentarišući mišljenje da bi Amerika trebalo da primeni vojnu

---

[9] Isto, str. 21.

[10] Isto.

[11] Intervju Bžežinskog za američku televizijsku mrežu NBC 28. maja 1978, »Department of State Bulletin«, jul 1978, str. 27. — Zanimljivo je, teorijski i praktično-politički gledano, tumačenje lokalnih kriza, koje pruža Bžežinski, (i šire implikacije ovakvog mišljenja) i njihove pretnje američkim interesima i pozicijama, i stav SAD u vezi s tim. Na pitanje koje su pretnje Sjedinjenim Državama u budućnosti, on kaže: »Pored sovjetske sile, rekao bih da su to regionalni konflikti, rasparčavanje klimavih društvenih i političkih struktura u društvima nesposobnim da apsorbuju političko buđenje sve više ljudi — to je vrlo ozbiljan problem. *Najgori, međutim, od svih problema je mogućnost da se ova dva trenda ukrste: povećanje sovjetske moći i rastakanje političkog tkiva u nekim regionima sveta, koji su za nas značajni.* Ovde se vraćam na *luk nestabilnosti koji ide od Persijskog zaliva, Irana, pa sve do Južne Afrike« (kurziv — D. N.). The World According to Brzezinski,* »The New York Times Magazine«, 31. decembar 1978, str. 11.

Digitized by Google

silu radi preuzimanja naftonosnih polja, on je rekao »da se takav pristup problemu teško može okarakterisati drugačije nego kao agresija. Agresori se uvek pravdaju da su tako postupili jer su bili prisiljeni, i da je u pitanju bila samoodbrana. Nismo mi takvi, rekao bih. To je razlog zbog čega političkoj saradnji i političkom prilazu valja posvetiti veću pažnju«.[12] A jedan drugi autor ističe: »SAD ne mogu biti svetski žandarm i nemaju pravo da intervenišu na teritorijama od drugorazrednog i trećerazrednog značaja, hiljadama milja daleko od kuće.«[13]

U neposrednoj je vezi sa ovakvim gledištem i kao njegova podloga, pozadina i šira teorijska eksplikacija — određenje nacionalne bezbednosti, koje je dao Bžežinski: »Bilo je vreme, recimo, na prelazu u XX vek, kada bi mi, da je Savet za nacionalnu bezbednost postojao, bilo dovoljno da mislim u smislu bezbednosti američke obale, neprolaznosti granice i, možda, o nekoliko saveznika ovde-onde, koji bi pomogli u održanju ravnoteže snaga. *Danas, u krajnjem smislu, nacionalna bezbednost znači aktivno i pozitivno angažovanje Sjedinjenih Država u oblikovanju sveta koji se munjevito menja, na način koji bi bio pogodan za naše interese i koji bi odgovarao našim vrednostima.*«[14]

Polazeći od ovakvog tumačenja nacionalne bezbednosti, od realnosti nacionalnih interesa SAD, posledicâ poraza u Vijetnamu, interesâ druge supersile u strateškim područjima, od izmenjenih okolnosti i odnosa snaga i uticaja u savremenim međunarodnim odnosima, a imajući na umu i primere američkog uzdržavanja od intervenisanja i onda kada se neposredno radilo o životima građana SAD (kao u Teheranu u vezi sa američkim taocima do akcije za njihovo oslobođenje, koja se završila neuspehom — ranije je bila dovoljna i pretpostavka o ugroženosti života Amerikanaca da bi se intervenisalo) i ostalih vidova takozvane politike neoizolacionizma Karterove vlade, *čini se da je pitanje mogućnosti primene sile u izvesnim regionima i zemljama i dalje ostalo kao alternativa u spoljnopolitičkim razmišljanjima američke vlade na koju se sigurno računalo*[15], *ali u kombinaciji sa nekim drugim, suptilnijim političkim i ekonomskim metodima uticanja.* »Mislim da su SAD spremne da upotrebe vojnu silu u cilju odbrane svojih interesa. Danas, međutim, uže određujemo koji su to naši vitalni interesi... Sjedinjene Države smatraju Persijski zaliv za

[12] *Zaboravlja li Amerika Vijetnam?*, intervju H. Brauna časopisu »US Newsand World Report«, preneto iz »Politike«, 15. avgust 1979.

[13] T. Hughes, *Carter and the Management of Contradictions*, »Foreign Policy«, br. 31, leto 1978.

[14] *The World According to Brzezinski*, James Reston Interviews the Presidents National Security Adviser, »The New York Times Magazine«, 31. decembar 1978, str. 2.

[15] Mišljenje, kao, na primer, R. Vukadinovića, da »težnja za prihvatanjem pluralizma u današnjem svetu isključuje mešanje u unutrašnja pitanja drugih zemalja...«, čini se da nije dovoljna argumentacija teze o nemešanju i neintervencionizmu (R. Vukadinović, *Koncepcijski okviri nove američke spoljnopolitičke strategije*, »Međunarodna politika«, br. 669, 16/2, 1978, str. 38).

Digitized by Google

područje svojih vitalnih interesa... Danas smo svesniji nego ranije toga da je *mala verovatnoća da će naše vojno angažovanje biti delotvorno ako uz nas nisu iskrene želje narodâ na čijem se geografskom području naši vojni efektivi koriste*«[16] (H. Braun). »Upotreba vojne sile nije, i ne bi trebalo da bude politički odgovor na unutrašnju politiku drugih zemalja... Ali moramo biti, i jesmo pripremljeni da delujemo silom kada su naši vitalni interesi ili vitalni interesi naših prijatelja, saveznika, ugroženi stranim pretnjama«[17] (S. Vens). »Izvukli smo pouku iz pogreške vojne intervencije u unutrašnje poslove druge zemlje kada naša, američka, bezbednost nije bila ugrožena. *Ali mi moramo razumeti da svaki slučaj odlučne primene sile SAD nije potencijalni Vijetnam*«[18] (Karter).

Očigledno je da je, s jedne strane, celokupan odnos i stav Karterove administracije prema intervencionizmu i primeni sile u svetu nesvrstanih bio ambivalentan. U početku prožet opštim duhom neovilsonizma, idealizma, pa po nekima i neoizolacionizma, koji se ogledao u deklarativnom odricanju od upotrebe sile, da bi docnije pod uticajem realnih međunarodnih događaja — i to ne isključivo sovjetske intervencije u Avganistanu, već i pre nje — žarište na Rogu Afrike, u Persijskom zalivu i na obalama Indijskog okeana, kao i revolucija u Iranu — evoluirao ka ranijim tokovima kontinuiteta, ali u novim uslovima. S druge strane, više doslednosti Karterova administracija je iskazala u konkretnom sprovođenju stava o odustajanju od primene direktne sile i intervencije, jer do nje, izuzev pokušaja oslobađanja američkih diplomata-talaca u Teheranu, nije došlo, čime je potvrđen kontinuitet od završetka rata u Vijetnamu. Međutim, to nikako nije značilo, kao što se vidi, ni pomisao o tome da su se SAD odrekle pretnje silom i upotrebom vojne sile i intervencije u nesvrstanom svetu u kombinaciji sa drugim metodima, kao spoljnopolitičkog instrumenta ne manje opasnog po nesvrstane zemlje i ne manje efikasnog za SAD od ranijih obrazaca.

U meri u kojoj su nesvrstane zemlje i neka područja sveta nesvrstanih, koja, po Bžežinskom, pripadaju »luku nestabilnosti«, koji ih spaja od Jugoistočne Azije do Južne Afrike, od sredine 70-tih godina postajali sfere rastuće konfrontacije strateških interesa SAD i SSSR-a, i našli se u njihovoj »unakrsnoj vatri« — u istoj meri su i američka pretnja primenom sile u svetu nesvrstanih i realno prisustvo sile u njemu postajali sredstvo politike ne samo prema svetu nesvrstanih, već sve više i prema SSSR-u. Isto važi, kao što je na početku rečeno, i za politiku SAD prema pokretu nesvrstavanja i nesvrstanim zemljama.

---

[16] Intervju H. Brauna, isto (1979).

[17] C. Vance, *Americas Growing Relationship with the Developing World*, 23. jul 1979, »Department of State Bulletin«, septembar 1979, str. 8.

[18] J. Carter, *US Defence Policy*, Remarks to members of the Business Council, White House, 12. decembar 1979, »D. S. B«., februar 1980, str. 58.

Digitized by Google

To područje sveta nesvrstanih u kojem Karterova administracija, doduše, nije primenjivala oružanu silu i intervenciju, ali je primenjivala takvu pretnju, i u kojem je američka sila bila prisutna, bilo je, najšire gledano, područje Indijskog okeana[19], odnosno njegove priobalne celine — Istočna Afrika i posebno Rog Afrike, sa etiopsko-somalijskim ratom, Arabijsko poluostrvo, Persijski zaliv i Srednji istok, sa Iranom i, posebno, Avganistanom.[20] Najsnažniji izraz tog američkog prisustva su bili, kao što i dalje ostaju: jačanje američke flote u Indijskom okeanu[21] (ponegde se ona naziva »Petom flotom« — flotom između VI mediteranske i VII pacifičke), kao odgovor na jačanje sovjetske flote, kao težnja za njenim permanentnim stacioniranjem u tom prostoru i formiranje takozvanih mobilnih snaga za hitnu intervenciju, to jest hitno upućivanje (rapid deployment forces) trupa jačine oko 100 — 150.000 ljudi radi odbrane onoga što SAD nazivaju svojim vitalnim nacionalnim interesima u ovim regionima. Oba ova elementa su još više osnažena nakon sovjetske okupacije Avganistana i proklamovanja »Karterove doktrine«, a pridodat im je i element traganja SAD za bazama u nekim priobalnim zemljama kao što su Somalija, Kenija, Oman, to jest nastojanja za dobijanjem pristanka za korišćenje njihovih lučko-vazduhoplovnih mogućnosti za svoju flotu i snaga za hitnu intervenciju.

Za razmatranje ambivalentnog i nekonzekventnog stava Karterove administracije prema intervencionizmu i primeni oružane sile u svetu nesvrstanih, kao elementu politike prema nesvrstanim zemljama i pokretu nesvrstavanja, čini se da je, na kraju, značajno ukazati na još jedan moment.

---

[19] »Samo se u prvim nedeljama Karterove administracije pojavila neka nada za Indijski okean, koji je proglašen za zonu mira, zonu bez spoljnog vojnog prisustva. Na nesreću su, međutim, sovjetsko-američki razgovori o ograničavanju snaga u Indijskom okeanu tu nadu pokopali 1978. godine« (F. Barnaby, *Maneuvers in the Indian Ocean*, »The Bulletin of the Atomic Scientists«, br. 5, maj 1980, str. 11).

[20] »Mada je — izjavio je H. Braun septembra 1979. godine — sukob NATO-a i Varšavskog pakta najozbiljnija neizvesnost na koju se SAD moraju pripremiti, daleko je verovatnije da će interesi SAD biti ugroženi u drugim delovima sveta, ili od strane SSSR-a ili, pak, usled nekih drugih okolnosti. Prekid isporuka nafte, koji su delom prouzrokovale nevolje u Iranu, bio je vidljiv podsetnik toga kako *događaji u trećem svetu mogu ugroziti interese SAD. Srednji Istok, Afrika i Azija ostaju oblasti potencijalnog konflikta« (kurziv* — D. N.) (H. Brown, Statement made before the Senate Foreign Relations Committee, European Wireless File, 19. septembar 1979).

[21] Više i detaljnije o problematici vojno-pomorskog nadmetanja i prisustva supersila u Indijskom okeanu, o njihovom pristupu pomorskim i vazduhoplovnim bazama priobalnih zemalja, kao i o njihovim sopstvenim bazama (o britansko-američkoj bazi na Dijego Garsiji), o snagama SAD za hitno upućivanje i o finansijskim sredstvima koja su vojnim budžetom SAD za fiskalnu 1981. godinu predviđena za određene nove tipove naoružanja, brodovlja i aviona koje bi ove snage koristile, videti, između ostalog, u: F. Barnaby, *Maneuvers in the Indian Ocean*, isto; J. Isaacs, *The FY 1981 Military Programs*, »The Bulletin of the Atomic Scientists«, br. 6, jun 1980.

Digitized by Google

Reč je o tome da je Karterova administracija počela ozbiljno razmišljati o stvaranju snaga za hitnu intervenciju na Srednjem istoku u slučaju novog arapskog embarga na naftu ili u slučaju nestabilnosti u Persijskom zalivu, još pre sovjetske okupacije Avganistana, dakle, znatno pre najoštrije posleratne političke konfrontacije supersila i obznanjivanja »Karterove doktrine«. Tako je šef Pentagona, Braun, još s proleća 1978, upozorio da događaji u oblasti Persijskog zaliva mogu potkopati moć NATO-a sprečavanjem proizvodnje i transporta nafte. On je spekulisao da lokalni sukobi u zalivu, pogoršani mogućim sovjetskim intervenisanjem, »mogu zahtevati upućivanje odgovarajućih američkih snaga u to područje u svrhu pružanja podrške prijateljima«[22].

I predsednik Karter je marta 1978. istakao »značajnu istorijsku odgovornost SAD da učvrste mir u Istočnoj Aziji, na Srednjem istoku i u Persijskom zalivu« i pomenuo pripreme Pentagona za uspostavljanje »snaga za hitno upućivanje vazduhoplovno-kopnenih i pomorskih efektiva koji bi branili naše interese širom sveta«[23].

Septembra 1979. Braun je još otvorenije nego do tada obelodanio i potvrdio stvaranje snaga za hitnu intervenciju. »SAD moraju — izjavio je on u Senatu — održati sposobnost da šalju odgovarajuće snage u udaljene krajeve da bi se podržali naši prijatelji i saveznici... Angažovani smo u naporima programske i planske prirode, koji treba da učvrste sposobnost SAD da hitno intervenišu snagama u udaljenim oblastima sveta.«[24] Kritičari i protivnici stvaranja snaga za hitnu intervenciju u SAD su se pribojavali opasnosti američkog intervencionizma u svetu, tvrdeći da se čak ni snage jačine 100.000 ljudi ne bi mogle uspešno suprotstavljati

---

[22] »Guardian Weekly«, 19 mart 1978. — U isto vreme, Pentagon je počeo raditi na organizovanju snaga, kako su tada prvi put pomenute, za »brzu reakciju«, sastavljenih od pešadijskih i mornaričkih jedinica za moguće upućivanje u oblast zaliva (»New York Times Weekly Review«, 17. mart 1978).

[23] J. Girling, *America and the Third World, Revolution and Intervention*, str. 212.

[24] H. Brown, »European Wireless File«, 19. septembar 1979. — Krajem 1979. godine Karter je potvrdio da se SAD ubrzano pripremaju za to da pariraju rastućoj sposobnosti Sovjetskog Saveza, da »direktno ili preko satelita upotrebe svoju vojnu silu u područjima trećeg sveta, kao i da odgovore na neprijateljske akcije protiv američkih građana ili američkih vitalnih interesa koje ugrožavaju, isto tako, i drugi. U tu svrhu nama su potrebna... bolja sredstva za hitno upućivanje snaga koje već imamo... Posedovanje snaga za hitnu intervenciju ne znači da ćemo ih neminovno upotrebiti. Nameravamo da njihovim postojanjem sprečimo upravo onakav razvoj događaja koji bi inače izazvao njihovu primenu« (J. Carter, *US Defence Policy*, isto, str. 59).

»Doktrinom o »vitalnim interesima« željeni efekti ne postižu se neposrednim političkim, ekonomskim ili vojnim akcijama, nego snagom potencijalne pretnje protiv svakog narušavanja postojećeg statusa kvo...« (N. Kuzmanic-Svete, *Doktrina vitalnih interesa*, »Međunarodna politika«, br. 708/ 1979, str. 18).

Digitized by Google

Sovjetima koji bi bili blizu svojih baza u SSSR-u, *već da bi pre bile upotrebljene za intervenisanje u onim situacijama u svetu nesvrstanih gde Sovjeti nemaju veliku prednost.*

Trend i stav prema intervencionizmu u oblasti Srednjeg istoka i Persijskog zaliva, i šire, i insistiranje na proglašavanju ovih područja za sfere od vitalnog nacionalnog interesa za SAD, još su se više, eksplicitnije i snažnije ispoljili nakon sovjetske intervencije u Avganistanu. Kao što je pomenuto, razmišljanja o primeni sile, o politici sile, o blokovskoj politici, vitalnim interesima, interesnim sferama, intervencionizmu i sličnom ponovo su se aktuelizovala i postala sastavni element međunarodne koncepcije i strategije Karterove administracije, raspršivši definitivno uverenja u neoizolacionističke primese u Karterovoj politici u onim krugovima SAD koji već samo odsustvo vojnog angažovanja ili intervencionističkih namera SAD poistovećuju sa izolacionizmom i obrnuto, koji angažovanu, lidersku ulogu SAD identifikuju sa intervencionizmom i primenom sile. Tako je Karter u značajnom spoljnopolitičkom govoru i Filadelfiji, maja 1980, naglasio da su »u' doba revolucionarnih promena prilike za nasilje i sukobe takođe porasle. Američka sila mora biti dovoljno snažna da bi se bavila tom opasnošću i da bi unapredila naše ideale i odbranila naše nacionalne interese«[25]. Na drugoj strani, za sekretara Brauna dugoročni američki interesi u regionu Persijskog zaliva i Srednjeg istoka su bili: osiguranje pristupa odgovarajućem snabdevanju naftom; otpor sovjetskom ekspanzionizmu, stabilnost regiona, a »gubitak snabdevanja naftom iz Persijskog zaliva predstavljao bi nepopravljivu štetu za SAD i njene saveznike. Sovjetska kontrola ove oblasti učinila bi od velikog broja industrijskih zemalja i zemalja u razvoju doslovce ekonomske vazale«.[26]

Neki istraživači američke spoljne politike, kao, na primer, Girling[27], politiku Karterove administracije u odnosu na problem intervencionizma u svetu nesvrstanih i svetu u razvoju ocenjuju kao politiku srednjeg kursa koja nije prihvatila ni »ponižavajuću« ulogu dezangažovanja, neuplitanja, niti je ulazila u rizik globalnog, sveobuhvatnog rata, koji je karakterisao američku strategiju i politiku totalnog angažovanja i totalnog intervencionizma u 50-tim i 60-tim godinama, koja se zasnivala na »jakim američkim snagama koje, dajući odlučujući doprinos međunarodnoj stabilnosti, osiguravaju SAD uticajem koji im je potreban za pregovaranje i sa saveznicima i sa potencijalnim neprijateljima«[28]. U tom pogledu je, po njemu, Karterova politika bila na kursu Kisin-

[25] J. Carter, *US Interests and Ideals,* An Address before the World Affairs Council, Philadelphia, 9. maj 1980, »D. S. B.«, jun 1980, str. 5.

[26] H. Brown, *Protecting US Interests in the Persian Gulf Recion,* An Address before the Council on Foreign Relation, New York, 6. mart 1980. »D. S. B.«, maj 1980, str. 63.

[27] J. Girling, isto.

[28] Isto, str. 212.

Digitized by Google

džerove, u okviru »srednjeg angažovanja« i uplitanja, i, mada je po mnogim svojim akcijama i koracima težila pre ka dezangažovanju nego ka intervencionizmu, ipak je predstavljala »više zaokret u naglascima nego promenu u pravcu«[29].

Sve to ukazuje na svu problematičnost i ograničenost inicijativa američkih administracija u vezi sa uzdržavanjem od primene sile i u vezi sa samom primenom sile u područjima sveta nesvrstanih i sveta u razvoju, u uslovima koje određuju sledeći momenti: (1) rastući interes — ekonomski i politički, a onda i vojni i strateški — druge supersile za pojedine zone unutar sveta nesvrstanih, a posebno one koje za nju mogu biti od suštinskog ekonomskog značaja (danas je to nafta, sutra može biti uran, ili neki drugi minerali i sirovine) ili nekog drugog, kao što je pristup povoljnim komunikacijama, putevima, ili kao odbrambeni spoljni zaštitni pojas itd.; (2) proglašavanje pojedinih područja u svetu nesvrstanih od strane SAD i SSSR-a za područja njihovog vitalnog nacionalnog, strateškog i bezbednosnog interesa, ili za »istorijske, prirodne« interesno-uticajne sfere. »S obzirom na ovakav kvalitet potencijalne pretnje (pretnje uperene protiv narušavanja postojećeg *statusa quo* — prim. D. N.), »doktrina vitalnih interesa« je u određenom smislu univerzalni politički instrument usmeren na sve »azimute«. Podjednako se može upotrebiti protiv rivalske supersile, saveznika, s posebnim ili različitim interesima...«[30]; (3) rastuće nadmetanje supersila u naoružavanju i posedovanje velikih pomorsko-vazduhoplovnih, nuklearnih i konvencionalnih snaga za vojno-političku ekspanziju. To je relativno novo svojstvo za SSSR; i (4) ekonomska nerazvijenost nesvrstanih zemalja, jaz koji se povećava i koji doprinosi njihovoj društveno-ekonomskoj i političkoj nestabilnosti[31], kao pogodnom tlu za zavisnost od druge supersile.

---

[29] Isto, str. 214.

[30] N. Kuzmanić-Svete, *Doktrina vitalnih interesa*, str. 18. — »Neposredni povod pribegavanju doktrini »vitalnih interesa« jesu duboke promene u vojno-političkoj i ekonomsko-strateškoj poziciji SAD na Bliskom i Srednjem istoku. Ispadanjem Irana i eliminisanjem ostatka CENTO iz američkog strateškog rasporeda snaga linija američkog direktnog uticaja i kontrole pomakla se na jugozapad, prema Arapskom poluostrvu, Bliskom istoku i Mediteranu... Proklamovanjem doktrine »vitalnih interesa« otvoreno se nastoje konsolidovati američke pozicije u širokom geo-političkom prostoru od Indijskog okeana do Mediterana« (isto, str. 18).

[31] Za J. Girlinga opasnost od zaoštravanja konflikata leži upravo u nestabilnosti velikog dela međunarodnog miljea, što, među ostalim, stvara kritične situacije koje obe supersile teže da rasprostru kako u duhu saradnje tako i zbog straha od šireg sukoba. Po njemu, dakle, u današnjoj nestabilnoj međunarodnoj konstelaciji, u kojoj je mnogo teže nego u vreme hladnog rata postići konsenzus, postoje uslovi za intervencionizam velikih sila u nesvrstanom svetu. Svetska situacija, prema tome, pruža manje sigurnosti za neintervencionizam velikih sila nego obrnuto (J. Girling, isto, str 217).

Digitized by Google

C) Konferencija nesvrstanih u Havani, intervencija SSSR-a u Avganistanu i nove tendencije u politici SAD prema svetu nesvrstanih i pokretu nesvrstavanja

Osnovna karakteristika Konferencije nesvrstanih zemalja na vrhu u Havani, gledano iz aspekta odnosa i politike SAD prema nesvrstanim zemljama, bila je da su se postojeća konfrontacija i nadmetanje SAD i SSSR-a u svetu nesvrstanih u pojedinim regionima i zemljama preneli dalje, neposredno u sam pokret nesvrstavanja, u vidu borbe za politički uticaj i dominaciju u pokretu i za njegovu političko-filozofsku orijentaciju i karakter, što se na površini zbivanja manifestovalo kroz borbu struja i frakcija u pokretu oko njegove dalje usmerenosti i karaktera, i povodom izvesnih spornih konkretnih pitanja, istovremeno i principijelnih. Prvenstveni interes i cilj SAD u vreme pripremanja Konferencije i na njoj bio je da se umanji postojeći sovjetski uticaj u pokretu i spreči, onemogući eventualna prosovjetska orijentacija celog pokreta ili njegove većine, uz istovremeno pružanje podrške na prvom mestu onim snagama koje su bile proamerički ili prozapadno raspoložene, a zatim onima čiji je interes bio da sačuvaju kontinuitet izvorne, nesvrstane i nezavisne prirode pokreta. Zbog svega toga nesvrstavanje nikada nije bilo prisutno u tolikoj meri u američkoj političkoj javnosti i zvaničnoj politici kao u vreme pred VI konferenciju nesvrstanih zemalja u Havani, u toku i posle nje.

To povećano prisustvo nesvrstavanja u SAD i povećan zvanični interes SAD za njega nastajali su uporedo sa razvitkom i jačanjem jedne druge pojave u vreme Konferencije u Havani — širenja i prodora nesvrstanosti u područja interesnih sfera SAD i Zapada, kao što su Latinska Amerika i Srednja Azija. Prijem Nikaragve i Bolivije za punopravne članove, pristupanje Kostarike pokretu u svojstvu posmatrača i pristupanje Salvadora, dotadašnjeg posmatrača, kao punopravnog člana i prve zemlje koja je posle Konferencije u Havani postala član pokreta nesvrstavanja, uneli su značajne promene na političku kartu Centralne i, u celini, Latinske Amerike. Prijem Pakistana i Irana za punopravne članove pokreta isto tako je predstavljao novu komponentu od suštinskog značaja za strateški vojno-politički položaj SAD na sve osetljivijem i kritičnijem području Srednjeg istoka i Indijskog okeana. Za svet nesvrstanih, pak, prijem ove dve zemlje, donedavno glavnih američkih blokovskih saveznika u ovom regionu, značio je spajanje luka nesvrstanih zemalja od Bliskog istoka do jugoistočne Azije. Ova nova pojava širenja i jačanja nesvrstanosti u Srednjoj Aziji, uporedo sa raspadom Cento-pakta, nesumnjivo je predstavljala pretpostavku za sužavanje prostora blokovskom prisustvu i nadmetanju na ovom području. Međutim, na drugoj strani, i u tim novim okolnostima i uslovima Sovjetski Savez i Sjedinjene Države su uspevale da nastave sa realizacijom svojih strateških spoljnopolitičkih interesa —

Digitized by Google

prevlasti u regionu Indijskog okeana i Persijskog zaliva, uz produbljivanje međusobne konfrontacije i zaoštravanje napetosti.[32]

Na Konferenciji u Havani SAD su — od strane takozvanih radikalnih nesvrstanih zemalja, zagovornikâ »prirodnog«, »logičnog«, »klasnog« savezništva sa SSSR-om — najoštrije osuđene kao imperijalistička sila i zajedno sa ostalim zapadnim zemljama proglašene isključivim krivcem za sve krize i probleme sveta i za stanje zemalja u razvoju. Međutim, većina učesnika Konferencije smatrala je da odgovornost za stanje u međunarodnim odnosima — zategnutosti, krize, sukobi, intervencije — snose obe supersile.[33] Tako su Indija, Indonezija, Singapur i druge zemlje izričito pomenule vojno prisustvo i SAD i SSSR-a u Indijskom okeanu kao pretnju miru i insistirali na obnavljanju prekinutog dijaloga supersila o dezangažovanju u Indijskom okeanu. Na drugoj strani, zvanično američko mišljenje, uzimajući u obzir političke realnosti u regionu, obrazlagalo je američko vojno stacioniranje u Indijskom okeanu i grčevito traganje za novim bazama i vojnim pomorskim olakšicama u onim još »nezauzetim« priobalnim zemljama ovim rečima: »Programi naše ekonomske i bezbednosne pomoći regionu su preko potrebna komponenta strategije izgradnje stabilnosti i jačanja sposobnosti zemalja regiona da se brane i osiguraju svoju bezbednost protiv spoljne intervencije ili unutrašnje subverzije.«[34] To isto zvanično mišljenje je, pored sovjetskog vojnog i političkog prisustva i angažovanja u regionu Indijskog okeana (takozvani spoljni pritisak), drugu političku realnost i ujedno limitirajuće dejstvo na američku strategiju videlo u nesvrstanim zemljama: »Suprotstavljanje prisustvu stranih snaga, baza i korišćenju vojnih pogodnosti u ovom regionu proizlazi iz različitih izvora. Postoji snažan uticaj nesvrstavanja u regionu Indijskog okeana, izražen u učešću doslovce svake zemlje koju zapljuskuje Indijski okean u pokretu nesvrstavanja.«[35]

U pripremnom periodu Konferencije u Havani, početkom 1979. godine, uporedo sa živom aktivnošću samih nesvrstanih zemalja, kao i SSSR-a, angažovale su se i SAD sa ciljem da utiču na njen is-

[32] Čini se da je u ovom području došlo do pojačanog i pooštrenog blokovskog nadmetanja supersila i bez postojanja formalno ustrojenih blokovskih vojno-političkih formacija. Kao da je iz zbivanja i kretanja u ovom regionu proizlazio mogući zaključak da Sjedinjenim Državama i Sovjetskom Savezu nisu ni neophodni blokovi da bi održali međusobnu napetost, zaoštrenost, kao i odlučujući uticaj u područjima od vitalnog interesa.

[33] Od svih učesnika Konferencije Panama je bila jedina članica koja je imala da kaže nešto u prilog SAD, to jest o razumevanju predsednika Kartera za Panamu prilikom pregovora o Panamskom kanalu (*Facts of File*, sv. 39, 1979, str. 675 A).

[34] Izlaganje D. Newsoma, podsekretara za političke poslove State Departmenta pred Potkomitetom za Bliski istok i Južnu Aziju senatskog Komiteta za spoljne poslove američkog Kongresa 7. 2. 1980 (»Department of State Bulletin«, april 1980, str. 60).

[35] Isto.

Digitized by Google

hod.[36] »SAD, koje su formalno smatrale trogodišnje samite pokreta kao skupove koji imaju malo stvarnog uticaja na svetsku politiku, postale su duboko zabrinute zbog napora Kube da dalje radikalizuje pokret i u punoj meri su se angažovale da to spreče.«[37]

Spoljnopolitičko angažovanje i strategija Karterove administracije u vezi sa Konferencijom u Havani bili su usmereni na oživljavanje prestiža i slike o SAD među nesvrstanim zemljama (posebno u afričkim), na suzbijanje uticaja radikalne, antiimperijalističke, prosovjetske struje predvođene Kubom[38], njenog koncepta »prirodnog savezništva« — svrstanosti pokreta nesvrstavanja sa SSSR-om, i na podršku takozvanoj umerenoj struji, u sklopu političke borbe koju je ona u Havani vodila za nezavisni karakter pokreta i odbacivanje koncepta »prirodnog savezništva« pokreta sa sovjetskim blokom i »prirodnog neprijateljstva« sa drugim blokom.

»Jugosloveni su, zajedno sa ostalima — izjavio je po završetku skupa u Havani Č. Meins, pomoćnik državnog sekretara za međunarodne organizacije — uspeli da u Havani zaustave kubansku akciju usmerenu ka »prirodnom savezništvu« pokreta nesvrstavanja sa Sovjetskim Savezom i da dobiju potvrdu tradicionalnog mesta pokreta kao nezavisne, vanblokovske snage. Ipak, to ne bi trebalo posmatrati kao poraz Sovjeta, mnogo manje kao pobedu Zapada, niti bi to trebalo da bude odbačeno kao irelevantna pobeda principa nad svrsishodnošću... Bila je to bitka koja se vodila za razloge koji bi teško mogli laskati ijednoj velikoj

---

[36] »Velike sile su ne samo budno pratile pripreme za Konferenciju, već su preduzimale i niz diplomatskih akcija i čak demarša u nekim nesvrstanim zemljama, da bi uticale na osnovnu orijentaciju i sam ishod Konferencije« (L. Mojsov, *Dimenzije nesvrstanosti*, »Radnička štampa«, Beograd, 1980, str. 197).

[37] W. Leo Grande, *Evolution of the Nonaligned Movement*, »Problems of Communism«, januar-februar 1980, str. 46.

[38] »Radikalno krilo pokreta, predvođeno Kubom (uključujući Vijetnam, Angolu, Etiopiju i Avganistan), videlo je u predstojećem samitu priliku da učvrsti levu orijentaciju pokreta, kojom se on rukovodio od Alžira. U idealnom slučaju, oni su se nadali da bude prihvaćena njihova eksplicitno antiimperijalistička definicija nesvrstanosti, uključujući, po mogućstvu, tezu da je komunistički lager »prirodni savezник« nesvrstanih« (W. Leo Grande, isto, str. 45).

»Posebna međunarodna konstelacija ili eksponiranost nekih od ovih zemalja (»radikalnih« — prim. D. N.) pritiscima i mešanju suprotnog bloka — smatra L. Mojsov — dovela je do toga da one prihvate određena delovanja unutar pokreta nesvrstanih. *Međunarodni položaj pojedinih zemalja i konstelacija blokovskog nadmetanja oko njih nisu, međutim, nepromenljive kategorije. Promene u tim međuodnosima dovodiće zato i do promena u njihovom povremenom grupisanju i zastupanju blokovskih interesa. »Radikalizam«, zasnovan na složenom spletu okolnosti i uticaja, zato je promenljiva pojava u pokretu nesvrstanosti*, odnosno promenljiva kako u sastavu zemalja i njihovog uzajamnog grupisanja u pokretu tako i u smislu njegove problokovske orijentacije prema pojedinim problemima i područjima međunarodnih odnosa povodom kojih se sprovodi blokovsko nadmetanje i konfrontacija« (*kurziv* — D. N.) (L. Mojsov, isto, str. 236—237).

Digitized by Google 1999

vojnoj sili. Raison d'être pokreta nesvrstavanja, bar u svesti njegovih osnivača, bio je da se, što je moguće više, podignu psihološke prepreke upotrebi sile u međunarodnim odnosima, pošto su zemlje trećeg sveta bile u najvećoj meri žrtve upotrebe sile. Razlog zbog koga su se Jugosloveni i ostali suprotstavili kubanskoj akciji da se podrži vijetnamska okupacija Kambodže upravo je u tome što se oni boje da bi uspeh Vijetnama smanjio prepreke za mnoge, daleko moćnije zemlje da se mešaju u poslove trećeg sveta.«[39] Međutim, na drugoj strani, govoreći pred početak samita u Havani o podeljenosti u pokretu nesvrstavanja i o sovjetsko-kubanskom uticaju u njemu, E. Jang nije pridavao suviše velik značaj toj podeli, smatrajući da Kuba uistinu nije »zarobljenik Moskve«. »Čak i kada bi Kastro to hteo, on ne bi mogao izručiti pokret nesvrstavanja Moskvi... Ne bojim se za Kastra. On zna svoj interes i zna da taj interes nije da dođe u konflikt sa SAD. Najbolja pozicija za njega ostaje nesvrstanost, ali je to pozicija koju je teško održavati kada se ekonomski zavisi od SSSR-a zbog tri miliona dolara dnevno... nema opasnosti da Sovjeti uzmu pokret pod svoje.«[40]

Dalje, u kontekstu stavljanja na stranu umerene struje u pokretu nesvrstanosti, zvaničan stav Karterove administracije prema nesvrstanima i zemljama u razvoju karakterisalo je *isticanje realnog značaja i »kumulativnog« dejstva koje ove zemlje imaju za SAD, posebno u globalnim odnosima SAD sa SSSR-om i globalnim međunarodnim ekonomskim odnosima*, što je bio znak nastajanja relativno nove pojave i promene u evoluciji odnosa SAD i sveta nesvrstanih, koja je potvrđivala da je ta relacija postala obostrana i podjednako dvostrana i međuzavisna, i interakcijska, i u političkom smislu. »Neosporno je da je treći svet neuporedivo značajniji za bezbednost i blagostanje Sjedinjenih Država nego što je to bio ikada ranije. U prošlosti su zemlje u razvoju privlačile pažnju supersila jer su bile slabe i jer su predstavljale plodno tle za sukob Istok — Zapad. Ta zabrinutost ostaje, a u nekim regionima sveta čak raste. Ali, kao dodatak, ovome, te zemlje danas privlače pažnju, jer, kolektivno, one u nekim pitanjima imaju veću snagu nego ranije i postavljaju probleme relevantne za budućnost ekonomskog blagostanja Zapada.«[41]

---

[39] Ch. W. Maynes, *The Nonaligned Movement after Havana Conference*, An Address before the National Conference on the Third World at the University of Nebrasca in Omaha, 25. oktobar 1979, »Department of State Bulletin«, februar 1980, str. 33.

[40] Intervju E. Younga za »Nouvel Observateur«, prenet iz: *Svet nesvrstanih*, Tanjug, godište IV, 27. V 1979, I/83. — »Pažljiva analiza pojedinih aktera »radikalizma« u pokretu nesvrstanih za vreme Konferencije u Havani i njihovog odnosa prema spornim pitanjima i odlukama ukazaće na... tesnu povezanost stavova i akcija ovih zemalja sa njihovim međunarodnim položajem i sa povezanošću ne samo iz »ideoloških« razloga, već, pre svega, zbog materijalne i vojne pomoći koju primaju... od jednog od protagonista blokovske politike — SSSR-a i njegovih saveznika« (L. Mojsov, isto, str. 235—236).

[41] Ch. W. Maynes, isto, str. 34.

Digitized by Google

Sledeći korak Karterove administracije u argumentaciji za podršku nesvrstanim zemljama je bila izražena *težnja i teza o bližoj povezanosti političkih i drugih interesa Zapada i sveta nesvrstanih* i, u skladu s tim, o odgovarajućem svetskom poretku. »Zajedno sa potrebom jedinstva nesvrstane zemlje shvataju značaj održavanja direktnih i bliskih odnosa sa industrijskim državama iz ekonomskih, vojnih i političkih razloga, ili kombinacijom svih njih... I pored moći pojedinih od njih, one ostaju ranjive od vojnog napada svojih suseda *i njihovo bogatstvo zavisi od stabilnosti Zapada. One ne mogu delovati same. Za njih, kao i za nas, bliski bilateralni i multilateralni odnosi su bitni za njihovu bezbednost i ekonomsku egzistenciju.* Ova razmatranja naglašavaju prinudni argument za viziju svetskog poretka koji može zameniti onaj što smo ga izgubili. Ako ni tradicionalne sile ni novi centri uticaja ne mogu nametnuti svoju volju drugima, niti preživeti jedni bez drugih, tada je potrebno da se borimo za nekakav zajednički okvir, nekakvo neutralno razumevanje.«[42]

Na kraju, treba nešto reći i o karakteru stava i odnosa SAD prema nesvrstanima kao pokretu i subjektu međunarodnih odnosa. Promene i evolucija stava i odnosa SAD prema nesvrstanim zemljama u pravcu: (1) otvorenog priznavanja uloge i značaja pokreta u međunarodnim odnosima; (2) početne dvostranosti i neke vrste fluidne političke međuzavisnosti, međuigre, SAD i pokreta nesvrstavanja, odnosno političkog značaja i težine koju pokret nesvrstavanja ima za SAD u daljem ostvarivanju njihove globalne uloge; (3) ali sa jasnim težnjama da se pokret iskoristi i uvuče kao potencijalni koalicioni partner i potencijalno snažan faktor u politici SAD prema SSSR-u, — nisu, međutim, značile i to da će SAD »uvek biti sposobne da komuniciraju sa nesvrstanima kao pokretom. Kao što članovi NATO-a istupaju složno na multilateralnom planu, a često se razilaze na bilateralnom, slično je i sa nesvrstanima. Upravo zbog toga Administracija nije težila ka uspostavljanju odnosa sa nesvrstanima kao pokretom, već sa zemljama u pokretu koje imaju moć da utiču na promene... Uspostavili smo, prema tome, bliske odnose sa nekim članicama pokreta nesvrstavanja i održavali zategnute odnose sa ostalima. Nastavićemo da delujemo u tom smislu. Donosićemo sud o pokretu nesvrstanih kao pokretu... Posmatraćemo njegove članice kao pojedinačne zemlje i radićemo sa nekima, a suprotstavljati se drugima. Postupiti drugačije — odbaciti nesvrstane zemlje kao celinu ili ih prihvatiti u njihovom kolektivitetu — samo bi nanosilo štetu američkim interesima.«[43]

Sovjetska agresija na nezavisni i nesvrstani Avganistan, kao prva sovjetska intervencija u jednoj nesvrstanoj zemlji, još više je aktivirala i dinamizirala američko angažovanje prema nesvrstanosti i pokretu nesvrstavanja i izoštrila one nove naglaske i ele-

[42] Isto.

[43] Isto, str. 36.

Digitized by Google

mente u karakteru američke strategije i politike prema svetu nesvrstanih koji su se počeli ispoljavati krajem 70-tih godina i, posebno, u vezi sa održavanjem VI konferencije nesvrstanih zemalja u Havani.

Strategiju Karterove administracije prema pokretu nesvrstavanja i nesvrstanim zemljama u ovom periodu činile su sledeće komponente:

1) *Jedan novi, opšteafirmativni stav i rašireno interesovanje za ulogu i značaj nesvrstanosti i pokreta nesvrstavanja u međunarodnim odnosima,* kao snage mira i potencijalnog saradnika (saveznika) Sjedinjenih Država, u smislu odgovora na sovjetski ekspanzionizam u svetu nesvrstanih, a posebno u području Persijskog zaliva, a iza tog stava je u pozadini izbijao pokroviteljski i zaštitnički ton. »Sjedinjene Države poštuju želju zemalja u razvoju — izjavio je Karter u govoru u Filadelfiji maja 1980. godine — za istinskim nesvrstavanjem i mi cenimo pokret nesvrstanih kao izraz te želje. Zemlje koje cene svoju sopstvenu nezavisnost već sada odolevaju pokušajima koji bi potkopali pokret nesvrstavanja i učinili ga sredstvom sovjetske spoljne politike. Prošlogodišnji skup u Havani bio je uočljiv primer sovjetskog neuspeha da, preko marionetskog Kastrovog režima, ubedi ostale nesvrstane zemlje da se potčine Sovjetskom Savezu. Sjedinjene Države žele da rade sa zemljama koje se ponose svojom nezavisnošću na razrešavanju sukobâ i na uspostavljanju veće društvene pravde u svetu.«[44]

Komponentu saradništva sa nesvrstanim zemljama u sklopu ovog afirmativnog pristupa i u sklopu (nove) američke globalne orijentacije Vens je formulisao ovako: »U našem je nacionalnom interesu da nastavimo sa jačanjem naših tradicionalnih saveza, da stvorimo nove odnose, kakve imamo, recimo, sa Kinom, i da ostanemo na sadašnjem kursu u izgrađivanju kooperativnih odnosa sa svetom u razvoju. Najbolji način (strategija) da onemogućimo sovjetsko uplitanje u trećem svetu je da sprovodimo našu sopstvenu afirmativnu politiku u tom području, takvu politiku koja obuhvata realne interese samih zemalja u razvoju i interese koje zastupamo u pogledu slobode zemalja u razvoju — slobode od dominacije neke spoljne sile ... Ali ta strategija — podseća Vens — ne znači da bi trebalo da prikrivamo naša neslaganja sa zemljama u razvoju.«[45]

Cela ova komponenta je imala svoj izraz i u jednom afirmativnom obnovljenom odnosu i stavu SAD prema Ujedinjenim nacijama, prema ulozi nesvrstanih zemalja u njima i odnosima SAD — nesvrstani u svetskoj organizaciji. »Ne možemo više posmatrati svako pitanje i svako glasanje u UN kroz prizmu Istok — Zapad. Priznajemo da zemlje u razvoju mogu zauzeti pozicije

[44] J. Carter, *US Interests and Ideals,* An Address before the World Affairs Council Philadelphia, cit. izd., str. 6.

[45] C. Vance, *Afghanistan: Americas Course,* An Address before the Council of Foreign Relations, Chicago, 3. mart 1980, »D. S. B.«, april 1980, str. 14.

Digitized by Google

koje ne odgovaraju našima, a da ne budu ni antiameričke ni prosovjetske. Štaviše, postali smo mnogo sigurniji u UN otkako je raspršen mit o solidarnosti trećeg sveta sa SSSR-om. U toku poslednjih nekoliko godina zemlje u razvoju i SAD bile su na istoj strani prilikom brojnih, politički osetljivih glasanja u UN (o američkim taocima u Iranu, o Avganistanu, vijetnamskoj okupaciji Kambodže — prim. D. N.).«[46] »Ovo su one iste Ujedinjene nacije kojima smo pripisali beskrajnu nesavršenost i zlonamerno ponašanje, koje nikada nisu imale niti bilo kada manifestovale, iste UN koje smo optuživali da su antiameričke, antidemokratske i ocrnili ih kao bezvredne i nevažne.«[47]

2) Druga komponenta, koja se nadovezuje na prethodnu i proizlazi iz nje, jeste da je *široka podrška pokretu nesvrstavanja,* povodom sovjetske intervencije na području Persijskog zaliva i prodora prosovjetske struje u pokret, *predstavljala pokušaj njegovog korišćenja kao novog instrumenta američke politike prema SSSR-u i uopšte elementa globalne strategije SAD,* ma koliko se nastojalo pokazati da su novi naglasci u vezi sa nesvrstanima u funkciji same politike prema nesvrstanim zemljama, i da su za njihovo dobro. »Nezavisnost, bezbednost i razvoj zemalja trećeg sveta — malih zemalja, zemalja u razvoju i nesvrstanih zemalja — takođe su veoma značajni za našu nacionalnu bezbednost... Naš interes je zadovoljen kada su zemlje u razvoju sposobne da odgovore potrebama i očekivanjima svojih naroda, demokratski i putem saradnje sa SAD i ostalim zapadnim zemljama. Pomažući im da postignu ove ciljeve, mi ohrabrujemo demokratiju, ali isto tako jačamo našu sposobnost da se efikasno nosimo sa SSSR-om.«[48]

3) Treća komponenta politike SAD je u tome da *novi naglasak na saradnji sa nesvrstanima i pozitivno vrednovanje njihove uloge u svetu nisu istovremeno značili i odbacivanje pritisaka, mešanja u unutrašnje stvari nesvrstanih zemalja i u političku orijentaciju pokreta,* pošto je i sama primena »Karterove doktrine«, kao što se videlo, to pretpostavljala, bar prema priobalnim zemljama Indijskog okeana i, uže, Persijskog zaliva.

Isto tako, novi stavovi i taktika prema nesvrstanima nisu, na drugoj strani, značili odustajanje od opstrukcije globalnih pregovora o novom međunarodnom ekonomskom poretku, u čemu se ogleda sva asimetričnost i protivrečnost politike SAD prema nesvrstanom svetu i svetu u razvoju u celini.

---

[46] D. Mc. Henry, *US Relationship with the UN,* »D. S. B.«, oktobar 1980, str. 81.

[47] G. Dalley, *The US and the Nonaligned Movement,* US Department of State Bureau of Public Affairs, »Current Policy«, br. 138, 4. februar 1980, str. 3.

[48] J. Carter, *National Security Policy,* Boston, 21. avgust 1980, »D. S. B.«, oktobar 1980, str. 10.

Digitized by Google 2003

Marko Atlagić —
Damir Šargač

Funkcioniranje delegatskog sistema u razvoju socijalističkog samoupravljanja*

Socijalistička samoupravna transformacija društva postavlja odlučno pitanje o obliku organizacije političkog života, koji mora uspostaviti »autentičnu demokraciju« kao osnovni princip političkog ponašanja unutar zajednice. Oblik organizacije političkog života mora, pak, biti konstituiran tako da omogući *ravnopravno* i *stvarno*, to jest istinsko odlučivanje radnog čoveka[1] o svim bitnim pitanjima unutar horizonta njegove društvene zajednice (od općine,

* Pojam »samoupravni socijalizam« daje (izvanjsku) diferenciju specifiku spram ostalih političkih oblika ustrojstva socijalističkih zajednica. Na primjer, on pokazuje bitnu razliku spram »državnog socijalizma«, »realnog socijalizma«, »kantovskog socijalizma«, »utopijskog socijalizma« itd. S druge strane, pojam »socijalističko samoupravljanje«, premda formalno-logički ne stoji (jer ne postoji tako nešto kao što je »kapitalističko samoupravljanje« i slično), označava bitnu crtu društveno-političke orgnizacije naše zajednice. »U protuslovlju je, naime, s jedne strane, govoriti o autentičnoj, pravoj demokratiji i socijalizmu, a, s druge strane, o nekakvom specifičnom socijalizmu koji je samoupravljački« (V. Sutlić, *Nekoliko kritičkih napomena*, »Naše teme«, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad, Zagreb, br. 5/1981, str. 762).

[1] »Kada se govori o distinkciji radničke klase i radnih ljudi, riječ je o tome da radnička klasa implicira kapital-odnose kao dominantne odnose u jednom društvu. Ukoliko je to društvo socijalističko, kapital-odnosi polako ustupaju mjesto drugim odnosima, a predstavnici u

Digitized by Google

kao osnovne političke zajednice, pa sve do federacije, kao njegove najšire teritorijalno-političke zajednice). To znači da je nužno prevazići politički sistem građanske predstavničke demokracije (s parlamentom kao najvišom institucijom isticanja posebnih interesa), ali isto tako i sistem državnog političkog monopola na donošenje političkih odluka i na sistem kreiranja političkog života uopće. Tim više što je državni politički monopol (ili njegovi nosioci) sebe uvijek u (relativno kratkoj) povijesti izgradnje socijalističkih sistema legitimirao kao nosioca općeg interesa (dakako, u simbiozi s dominantnom komunističkom partijom).

Ovaj problem, koji se pokazuje kao problem posredovanja odnosa između političke individue i najviše političke zajednice — države, bio je, iz razumljivih razloga, jedno od ključnih pitanja revolucionarne političke misli i akcije radničke klase u novijoj političkoj povijesti.

Pariška komuna bila je prvi »najzad pronađeni oblik« (Marx) organizacije političke zajednice radničke klase, koja je, razbivši (zerbrechen) kapitalistički državni aparat, uspostavila političke pretpostavke za utemeljenje »asocijacije slobodnih proizvođača«. Pariška komuna bila je politička (i društvena) tvorevina, koja je značila osnovicu buduće organizacije zajednice temeljene na ravnopravnom i suverenom udruživanju komuna.[2] Parišku komunu apostrofiramo i stoga što je ona bila prvi organizirani oblik delegatskog predstavljanja u političkoj organizaciji radničke klase. Što to konkretno znači, vidljivo je iz sljedećeg pasusa: »Komunalna uprava, počev od njenog veća za grad Pariz i delegacija Komune za pojedine opštinske uprave, bila je sastavljena od odbornika, direktno biranih na osnovu opšteg prava glasa; svi odbornici i činovnici su bili smenljivi u svako doba; uveden je imperativni mandat; sve odluke su se donosile otvoreno, pred licem čitave javnosti; policija je takođe postala odgovorna Komuni, a svaki pojedinac u njoj smenljiv; unutrašnji red u samoj komunalnoj upravi je de-

---

tim drugim odnosima u okviru socijalizma mogu biti samo radni ljudi. To, dakle, nije jedna olaka distinkcija preko koje se može prijeći. Radni ljudi su put neposrednim proizvođačima, a neposredni proizvođači su put slobodnim proizvođačima u svojoj asocijaciji. I neposredno operirati sa radničkom klasom, sa kategorijama koje pripadaju jednom drugom društvu, što je to drugo nego na svoj način ultraljevičarenje« (isto, str. 762).

[2] Kada je riječ o našoj socijalističkoj samoupravnoj praksi, predložili bismo da se, umjesto već udomaćenog pojma »komuna« koji označava osnovnu društveno-političku teritorijalnu jedinicu, zadrži pojam »općina«. Premda su to, leksički promatrano, sinonimi, pojam »komuna« asocira na Parišku komunu, odnosno njegova uporaba postavila bi na dnevni red radikalno pitanje: ako je komuna osnovni teritorijalno-politički oblik zajedništva, ne znači li to da ona mora imati suverenu političku vlast?

Digitized by Google

mokratizovan; *Komuna je imala samo predsedavajućeg, a ne i predsednika (kurziv* — M. A. i D. Š.); sudije su bile javno birane, odgovorne i smenljive; ograničene su plate svih javnih službenika i u principu je utvrđeno da se isti maksimum plata može postići kako u neposrednoj proizvodnji, tako i u javnim službama, uključujući i izabrane članove Komune; uvedena je zabrana kumulacije plata i zanimanja.«[3]

Ovi principi ustrojstva Pariške komune našli su u velikoj mjeri svoje povijesno mjesto i u organizaciji sistema sovjetâ u revolucionarnoj praksi boljševičke Republike. Ovaj trend radničke demokratizacije političkog sistema zaustavljen je uspostavljanjem monolitnog etatističkog sistema Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika pod (karizmatskom) ličnošću Josifa Visarionoviča Staljina.

Delegatski sistem, kao povijesni iskaz autentične socijalističke demokracije, našao je svoje mjesto u organizaciji političkog života socijalističke samoupravne zajednice.

Pogrešno bi bilo, u (povijesnom) lociranju početka funkcioniranja delegatskog sistema u socijalističkom samoupravljanju, označiti 1974. godinu, odnosno donošenje novog Ustava, kao stvarni početak primjene delegatskog principa u našoj socijalističkoj praksi. Začeci djelovanja delegatskog sistema predstavljanja (prema tome, i načina političkog života) datiraju još iz perioda narodnooslobodilačke borbe. Sistem narodnooslobodilačkih odbora sadrži u sebi princip autentičnog ispoljavanja interesa radnih ljudi, odnosno političkih subjekata. Naravno, sistem narodnooslobodilačkih odbora nije direktno generirao delegatski princip kao osnovu političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Kako reče Kardelj: »Iako njegov začetak proizlazi iz NOO-a, on je, ipak, proizvod sadašnjeg vremena.«[4] Neosporno je, međutim, da je u praksi NOO-a sadržano mnogo dragocjenih iskustava primjenjivanih u provedbi delegatskog principa danas.

Delegatski sistem, onako kako on danas funkcionira, rezultat je, prije svega, autentičnog revolucionarnog preobražaja kapitalističkih društvenih odnosa, metodima i sredstvima primjerenim specifičnostima našeg društvenog i političkog prostora.

Osnovna crta funkcioniranja delegatskog sistema, onako kako je on postavljen u Ustavu iz 1974. godine, jest prevazilaženje političkog profesionalizma (pojava kojeg je naročito aktualna na nivou osnovne društveno-političke zajednice — općine).

U tom smislu novi Ustav jest *formalni* začetak funkcioniranja delegatskog sistema, kao jedne od bitnih komponenti socijalističke demokracije, odnosno diktature proletarijata. Kao takav, on pred-

---

[3] Pero Damjanović — Ašer Deleon, uvodna napomena za: Karl Marx, *Proleterska revolucija — pouke Pariske komune*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 17.

[4] Iz razgovora Edvarda Kardelja s predstavnikom »Borbe« 1976. godine.

Digitized by Google

stavlja izraz specifičnosti našeg puta u socijalizam, ali istovremeno on pruža dragocjeni doprinos teoriji i praksi međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta.

Neke napomene oko funkcioniranja delegatskog sistema

Delegatski sistem nije samo ustanovljeni mehanizam, nego cjeloviti skup odnosa i veza među svim učesnicima u ostvarivanju sistema socijalističkog samoupravljanja. Prema tome, funkcioniranje delegatskog sistema jedan je od vitalnih interesa radničke klase, jer ona preko i kroz delegatski sistem želi obezbijediti pravo odlučivanja o cjelokupnoj politici našeg društva.

Prema tome, uvođenje i nova izgradnja delegatskog sistema, svakako, znači unapređivanje socijalističkih demokratskih odnosa, a posebice političkog sistema. U tom smislu delegatski princip bi morao postati okosnica cjelokupnog socijalističkog samoupravnog sistema. Za uspješno funkcioniranje delegatskog sistema i ostvarivanje kroz taj sistem *stvarnih interesa* radnih ljudi i građana, izuzetno je važno potpuno angažiranje subjektivnih (točnije, *subjektnih)* socijalističkih snaga. U tom smislu Kardelj kaže: »Ako se socijalističke subjektivne snage društva ne bi aktivno angažovale na tom području, stihija — i ne samo ona, nego i sadašnje stanje — vodila bi nas u najboljem slučaju u spori svakodnevni empirizam...«[5] Delegatski sistem ne smije se shvatiti kao normativno izgrađeni sistem koji može da funkcionira — i koji funkcionira — ako je organizaciono dobro postavljen. On može postati stvarni instrument vlasti radnih ljudi samo ako se u radu delegacija i delegatskih skupština neprekidno izražava sav pluralizam interesa radnih ljudi i građana promican kroz njihove samoupravne zajednice i društveno-političke organizacije.

Jedna od osnovnih slabosti u funkcioniranju delegatskog sistema jeste ta što delegacije osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica ne preuzimaju *odgovornost*[6] za pripremanje i usvajanje rješenja aktualnih društvenih i političkih pitanja, a jedno od najznačajnijih pitanja funkcioniranja delegatskog sistema jeste rad delegacije osnovnih organizacija. Članovi delegacija moraju postati nosioci inicijativa i prijedloga svoje baze, moraju dosljedno sagledavati i izražavati interese onih koji su ih delegirali, no oni moraju imati u vidu i potrebe i interese drugih delegata i delegacija. Za ukupnu uspješnost rada delegacije nije bitno koliko je

---

[5] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 148—149.

[6] Na Jedanaestom kongresu SKJ Tito je rekao: »Pitanje odgovornosti uopšte je jedna od bitnih stvari u funkcioniranju delegatskog sistema. Preko pojave neodgovornosti se ne može prelaziti. Nitko ne može biti izuzet od kritike, ali ona mora biti, razumije se, principijelna i konkretna...«

Digitized by Google 2007

delegacija održala sastanaka, već to koliko delegacija u svom radu odražava i izražava stvarne interese svoje baze. U tom slučaju neće se desiti da delegacija istupa s drugim interesima nego, na primjer, radnički savjet osnovne organizacije iz koje je ta delegacija delegirana. S tim u vezi Kardelj kaže: »Nerealno je misliti, na primer, da delegacija može da ima drugačiju orijentaciju u svom radu nego što je ima radnički savet njene sopstvene organizacije.«[7] Za uspješno funkcioniranje delegatskog sistema u društveno-političkim zajednicama neophodno je obezbijediti točno i dostupno informiranje, informiranje koje će biti objektivno, pravovremeno i cjelovito, jer je to jedna od pretpostavki i posljedica razvoja i efikasnog funkcioniranja delegatskog sistema.

Za funkcioniranje delegatskog sistema je od naročitog značaja pripremanje materijala, osiguranje prostorija za rad delegacija, stručna pomoć, komunikacija između delegata i delegacije, način rada predsjedavajućeg delegacije[8], zatim, koliko je delegacija otvorena prema cjelokupnoj strukturi socijalističke samoupravne svijesti, kao i to da li delegacija, pored interesa svoje delegatske baze, ima u vidu i šire društvene interese.

Mjesto i uloga delegacije i konferencije delegacije u funkcioniranju delegatskog sistema

Delegacije su »ključna karika cjelokupnog delegatskog i demokratskog sistema uopšte«[9]. Iz karaktera, mjesta i uloge delegacije proizlazi da rad delegacije nije upućen samo na pitanja o kojima se rješava u skupštinama općine ili šire društveno-političke zajednice, već i na pitanja koja se rješavaju i u organima upravljanja osnovne organizacije udruženog rada, odnosno na sva pitanja koja su od šireg interesa radnih ljudi i građana.

U funkcioniranju delegatskog sistema delegacije treba više da se osjećaju kao sastavni dio delegatske baze, kao istureni član te baze u lancu delegatskog sistema, moraju se mnogo više okrenuti toj bazi, a ne da su previše okrenute prema gore, tijelima u koja određuju delegate — općinskoj skupštini ili drugoj društveno-po-

---

[7] Edvard Kardelj, citirano djelo, str. 153.

[8] Osnovni je zadatak predsjedavajućeg delegacije da se stara o organizaciji rada delegacije. Predsjednik ne može imati funkciju odlučivanja u ime delegacije, niti može stalno istupati u ime delegacije. On je prvi među jednakima. On također nije »šef delegacije«, niti jedini odgovoran i jedini nadležan za sve poslove delegacije. On saziva sjednice delegacije samoupravne zajednice na zahtjev zbora radnih ljudi i građana, na zahtjev članova delegacije, na zahtjev sindikalne organizacije, na zahtjev MK SSRN, odnosno skupštine ili savjeta mjesne zajednice.

[9] Edvard Kardelj, citirano djelo, str. 151.

Digitized by Google

litičkoj zajednici, s osjećajem da su one izvor snage i prava odlučivanja.[10]

Iz takve uloge delegacije proizlaze i stavovi delegata. Njegovi stavovi još uvijek nisu usaglašeni sa interesima same baze, a, što je još gore, takvo ponašanje često vodi ka rješavanju stvari izvan delegatskog sistema, u okvirima upravnog mehanizma, što onda neopravdano jača moć administrativnih snaga, koje se pokušavaju nametnuti kao nezamjenljivi faktor delegatskog sistema i samoupravljanja uopće.[11]

Što se samog delegata[12] tiče, on treba da nađe svoje mjesto u povezivanju baze preko delegacije sa organima u kojima predstavlja interese svoje sredine, da zbivanja u organu u koji je delegiran odslikava preko delegacije u svojoj sredini i da svojom aktivnošću

---

[10] Kardelj u svom radu *Pravci razvoja...*, str. 151, o delegacijama kaže: »ključna karika celokupnog demokratskog sistema uopšte jeste, u stvari, delegacija samoupravne zajednice. Razume se, nije reč samo o jednoj delegaciji. Samoupravne zajednice, kojima zbog njihove veličine i složenosti njihovih poslova odgovara da imaju specijalizovane delegacije za pojedina područja njihove samoupravne i društvene aktivnosti, sigurno će formirati, i treba da formiraju više takvih delegacija... Delegacije moraju imati oslonac ne samo u kolektivima svojih samoupravnih zajednica i u njihovim organima i stručnim službama, nego i u društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama i stručnim službama, u nauci, kulturi...«

[11] »Osnovne karike u procesu delegatskog odlučivanja o pitanjima iz nadležnosti skupština društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica jesu odgovarajuće delegacije osnovnih organizacija udruženog rada, mjesnih zajednica i drugih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Njih je potrebno osposobljavati tako da svojim djelovanjem neposredno izražavaju volju i interes radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica« (*XI kongres SKJ*, drugi deo, glava I, tačka 4).

[12] Kao jedna od solucija za povećanje efikasnosti funkcioniranja delegatskog sistema javlja se institucija promjenljivog delegata (praktična iskustva s promjenljivim delegatom postoje u SR Sloveniji). Smatra se da promjenljivi delegat ima nekoliko prednosti nad stalnim delegatom:

a) podrazumijeva viši stupanj zainteresiranosti delegata za određeni problem:

b) znatno je viši stupanj stručne kompetentnosti delegatâ, jer se za rješavanje određenog problema na nivou skupštine delegira (najbolji) stručnjak (unutar delegacije) za određeno područje djelatnosti o kojem je riječ;

c) promjenljivi delegat nema mogućnosti da se »institucionalizira«, što pridonosi razbijanju otuđenih centara moći unutar DPZ i SIZ;

d) kvalitet odlučivanja znatno bi se poboljšao.

Mogući nedostatak institucije promjenljivog delegata je u tome što se može dogoditi da se slabijom komunikacijom kako među »promjenljivim« delegatima međusobno tako i delegata sa svojom delegacijom izgubi cjelina društveno-političkog zbivanja.

Digitized by Google

doprinosi prihvaćanju optimalno mogućih rješenja u organu u koji je delegiran.[13]

Posredstvom delegatâ delegacije učestvuju u radu skupština društveno-političkih zajednica, te pokreću inicijative za razmatranje određenih pitanja u skupštini društveno-političke zajednice. Nije sporno to da delegat djeluje na osnovi smjernica delegacije, no to ne znači da je delegat tek posrednik između delegacije i skupštine društveno-političke zajednice, već je on odgovorni društveno-politički subjekt, aktivni učesnik u samoupravnom sporazumijevanju i dogovaranju, koji se, izražavajući interese i potrebe svoje zajednice (delegacije), bori i za uvažavanje interesâ i stavova drugih delegacija, imajući pri tome u vidu kako svakodnevne tako i dugoročne interese radničke klase. Pored toga, delegat, kao član svoje delegacije, dužan je raditi na utvrđivanju stavova i smjernica za rad svoje osnovne organizacije, a to znači da mora biti aktivan u izgrađivanju osnovnih stavova delegacije, koji će poslužiti kao osnovica za njegovo (delegatovo) učešće u radu skupštine društveno-političke zajednice.

Svaka delegacija treba da ocjenjuje rad delegata, a pri tome mora polaziti ne samo od toga kako je delegat zastupao njene stavove, već i od toga kako je on uvažavao stavove drugih delegacija i koliko je vodio računa o interesima šire društvene zajednice.

Kod delegacije[14] jedna od bitnih točaka je ta da je ona okrenuta ka cjelokupnoj strukturi socijalističke samoupravne svijesti, ka društvenom stvaralaštvu, prema tome je sposobna da čuje mišljenje i ocjene svih društveno-političkih struktura, da ne djeluje izolirano od drugih društvenih subjekata, te da ne prevlada mišljenje da je delegacija u svom radu sama sebi dovoljna, što znači da se delegacija u svom radu mora oslanjati na što širi krug društvenih subjekata. U protivnom, delegacija bi bila zatvorena u sebe, a to znači zatvorena prema društvu kao cjelini, prema interesima drugih radnih ljudi, prema kretanjima društvene svijesti i prema njenom idejnom i naučnom stvaralaštvu.

---

[13] U svom referatu na Desetom kongresu SKJ Tito je, između ostalog, rekao: »Nema sumnje da će aktivno djelovanje članova delegacija i delegata u upravljanju i odlučivanju — i njihova stalna povezanost sa njihovom samoupravnom bazom — sve više jačati i svijest o uzajamnoj uslovljenosti ličnih i zajedničkih interesa, o potrebi usklađivanja pojedinačnih interesa sa perspektivom društvenog razvoja u cjelini. To će uticati na dalje razvijanje solidarnosti, na socijalistički moral i uopšte na svijest radnih ljudi« (prema: *Ostvarivanje delegatskog sistema i zadaci SSRN*, Savezna konferencija SSRN, Beograd, 1980, str. 9).

[14] Postojanje programa rada je važan element i pretpostavka organiziranog rada delegacije. Programiranjem rada delegacije stvaraju se uvjeti za podjelu rada unutar delegacije, a svoj program rada delegacija donosi u suradnji sa svim subjektima. Program verificira njena izborna baza, uz aktivno učešće društveno-političkih organizacija. Program rada delegacije mora biti otvoren kako bi se mogao kontinuirano dopunjavati ovisno o promjenama društveno-političke situacije i kako bi se mogao prilagođavati radu delegatskih skupština.

Digitized by Google

Jedan od osnovnih ciljeva međusobnog povezivanja i suradnje delegacija je usklađivanje realno postojećih i izraženih interesa samoupravnih organizacija i zajednica, odnosno stavova njihovih delegacija o pitanjima od zajedničkog interesa. Najpogodniji put za usaglašavanje različitih stavova delegacija su sastanci onih delegacija koje imaju zajedničke interese, a različite staove o nekim pitanjima.

Osnovno je da se konferencija delegacije razvija kao metod u radu delegacija i oblik njihovog međusobnog dogovaranja i povezivanja sa cjelokupnom strukturom društveno-političkih organizacija i drugim faktorima socijalističke svijesti.

U praksi konferencije delegacija nisu dobile ono mjesto koje im pripada i zato konferencije delegacija treba afirmirati kao značajan oblik društvenog konzultiranja delegacija.[15]

Neki aspekti funkcioniranja delegatskog sistema na nivou društveno-političke zajednice — općine[16]

Provedenim istraživanjem željelo se utvrditi nekoliko bitnih elemenata praktičnog funkcioniranja delegatskog sistema na nivou skupštine osnovne društveno-političke zajednice — općine. Naime, u kojoj mjeri funkcionira odnos delegata u skupštini općine i njegove delegacije, potom stupanj povezanosti delegacije sa njenom izbornom bazom te stupanj suradnje delegacije i društveno-političkih organizacija i organa upravljanja.

Rezultati istraživanja

1.Ti si delegat svoje delegacije za DPZ; da li se tvoja delegacija sastajala (zasjedala) u proteklom mandatnom razdoblju?

Odgovori	%
a) sastajala se stalno	9
b) sastajala se često	27,2
c) sastajala se povremeno	60,6
d) nije se uopće sastajala	3

Iz odgovora je vidljivo da se većina delegacija sastajala povremeno, a jedna delegacija se uopće nije sastala.

[15] »Naravno, konferencije delegacija nisu zamena za delegacije niti one treba da preuzimaju njihovu funkciju, kako se ponekad shvata, nego predstavljaju onaj nužni demokratski metod rada delegacija i oblik njihovog dogovaranja koji treba da omogućuje njihovo povezivanje sa celokupnom svešću i saznanjem socijalističkog društva, kao i njihovo međusobno dogovaranje« (Edvard Kardelj, citirano djelo, str. 156).

[16] Istraživanje je provedeno na nivou Skupštine općine Daruvar, među 40 delegata u sva tri vijeća Skupštine općine, u ožujku 1982.

Digitized by Google

2. Ako se tvoja delegacija nije sastajala, koji je tome bio razlog?

Odgovori	%
a) nezanimljivi materijali i dnevni red	5,8
b) neaktivnost predsjednika delegacije	52,9
c) nepripremljenost materijala za sastanak delegacije	5,8
d) nezainteresiranost delegata za rad delegacije	35,2

Delegati koji su na prethodno pitanje dali odgovore da se njihova delegacija nije sastajala ili se sastajala samo povremeno kao glavne uzroke naveli su neaktivnost predsjednika delegacije i nezainteresiranost delegata za rad delegacije. Očito je da pri izboru predsjednika delegacije treba obratiti veću pažnju na to da on bude osoba s odgovarajućim organizacionim, stručnim i političkim kvalitetama. Relativno velik broj odgovora koji su označili nezainteresiranost delegatâ za rad delegacije kao jedan od glavnih uzroka za rjeđe sastajanje delegacija svjedoči o tome da je i prilikom izbora članova delegacije nužno obratiti veću pažnju na lične kvalitete samih delegata.

3. Ako se tvoja delegacija sastajala u proteklom mandatnom periodu, tko je bio inicijator sazivanja delegacije?

Odgovori	%
a) predsjednik delegacije	43,5
b) ti	35,8
c) direktor radne organizacije	2,5
d) predsjednik savjeta	12,8
e) netko drugi, tko?	5,1

U većini slučajeva inicijator sazivanja delegacije bio je predsjednik delegacije ili delegat u skupštini općine (79,3%), što znači da su predsjedníci delegacije postupali u skladu sa svojom osnovnom funkcijom. U jednom slučaju sazivač delegacije bio je direktor radne organizacije, a pet delegacija sastalo se na inicijativu predsjednika savjeta osnovne organizacije, vjerojatno zbog neaktivnosti samog predsjednika delegacije i delegatâ u skupštini općine. U dva slučaja inicijatori sazivanja delegacije bili su OK SK Daruvar i OSV Daruvar.

4. Ako se tvoja delegacija sastajala, da li ste na sastancima raspravljali o pitanjima koja su bila na dnevnom redu Skupštine općine?

Odgovori	%
a) raspravljali smo o svim pitanjima koja su bila na dnevnom redu Skupštine općine	36,1
b) raspravljali smo samo o pitanjima koja su od interesa za našu radnu organizaciju, mjesnu zajednicu	58,3
c) nismo raspravljali uopće	5,5

Digitized by Google

Podatak da više od 50% delegacija raspravlja samo o onim pitanjima koja se neposredno tiču njene osnovne organizacije ili mjesne zajednice svjedoči o tome da delegacije nisu u dovoljnoj mjeri shvatile svoje stvarno mjesto i ulogu unutar delegatskog sistema. Neosporno je da bi delegacije morale više raspravljati o stavovima drugih delegacija, o pitanjima koja se direktno ne tiču njihove delegatske baze, jer je samo tako moguće dosljedno samoupravno ispoljavati pluralizam društvenih interesa. Ipak, ohrabruje činjenica da je 36,1% delegacija raspravljalo o svim pitanjima koja su bila na dnevnom redu Skupštine općine. To znači da su te delegacije u punoj mjeri shvatile svoju ulogu i mjesto unutar delegatskog sistema.

5. Da li obavještavaš svoju delegaciju o stavovima zauzetim u Skupštini općine?

Odgovori	%
a) obavještavam stalno	28,5
b) obavještavam povremeno	65,7
c) ne obavještavam uopće	5,7

Iz rezultatâ je vidljivo da većina delegata (94,3%) obavještava svoje delegacije o stavovima zauzetim u Skupštini općine, dok svega 5,7% anketiranih delegata ne obavještava uopće svoju delegaciju o zauzetim stavovima.

6. Da li u Skupštini općine braniš stavove svoje delegacije (iako je ona svoje stavove dostavila skupštini u pisanoj formi)?

Odgovori	%
a) branim ih bez obzira na stavove drugih delegacija	53,3
b) branim ih ako odgovaraju stavovima većine drugih delegacija	33,3
c) ne branim ih uopće, jer su poslani u pisanoj formi	13,3

Činjenica da više od 50% delegata brani stavove svoje delegacije bez obzira na stavove drugih delegacija govori o tome da ti delegati dosljedno zastupaju interese svoje delegatske baze, što, međutim, može značiti da oni ne posvećuju dovoljno pažnje interesima i stavovima drugih delegacija, odnosno da ne sagledavaju u potpunosti širi društveni interes. Ipak, 33,3% delegata brani stavove svoje delegacije samo ukoliko oni uvažavaju širi društveni interes, to jest interes i stavove većine drugih delegacija. Četiri delegata su odgovorila da uopće ne brane stavove svoje delegacije stoga što su oni unaprijed poslani u pismenoj formi. Ti delegati, očito, ne shvaćaju svoju funkciju delegata u Skupštini općine, već smatraju da su »kuriri« svoje delegacije.

Digitized by Google 2013

7. Da li u radu tvoje delegacije sudjeluju (ispunjavaju delegatiu u DPV)?

Odgovori	%
a) predsjednik savjeta mjesne zajednice	45,7
b) predsjednik MK SSRN	29,3
c) predsjednik MK SK	12,5
d) predsjednik delegacije za SIZ	4,1
e) nitko od njih	8,3

Delegacije relativno dobro surađuju sa predsjednicima društveno-političkih organizacija na nivou mjesnih zajednica, jedino je slabija suradnja sa predsjednicima delegacija za SIZ, što nije normalno očekivati.

Ispunjavaju delegati VUR-a

Odgovori	%
a) direktor radne organizacije	52,9
b) predsjednik radničkog savjeta	5,8
c) sekretar OOSK	5,8
d) predsjednik SSO	—
e) predsjednik delegacije za SIZ	17,6
f) nitko od njih	17,6

Vidljivo je da se u rad delegacija u osnovnim organizacijama udruženog rada nedovoljno uključuju predsjednik radničkog savjeta i sekretar OOSK, dok se SSO uopće ne uključuje. Simptomatično je da u više od 50% slučajeva u radu delegacije učestvuje direktor radne organizacije.

8. Da li je tvoja delegacija ponekad zasjedala zajedno sa (na ovo pitanje odgovaraju samo delegati VUR-a)?

Odgovori	%
a) izvršnim odborom Sindikata	19
b) radničkim savjetom	20,8
c) OOSK	12,5
d) delegacijom za SIZ	19
e) nitko od njih	19

Delegacije su relativno rijetko zasjedale zajedno sa organima upravljanja i društveno-političkim organizacijama. Očito je da su subjektivne snage, a posebice Savez komunista, slabo uključene u rad delegacija. Nasuprot tome, potpuno je jasno da bi subjektivne snage, sa Savezom komunista na čelu, trebale imati snažnu ulogu u funkcioniranju delegatskog sistema. O ulozi subjektivnih snaga

Digitized by Google

unutar delegatskog sistema i njihovom utjecaju na donošenje odluka u delegatskom sistemu Kardelj je rekao: »Takva pozicija organizovanih socijalističkih snaga u delegatskom sistemu ne znači nikakav politički monopol, nego, naprotiv, dovodi te snage u demokratsku odgovornost prema svim učesnicima u delegatskom sistemu.«[17]

9. Da li je tvoja delegacija ponekad zasjedala sa (ispunjavaju delegati DPV i VMZ)?

Odgovori	%
a) MK SSRN	50
b) MK SK	24,9
c) delegacijom za SIZ	15,3
d) ni sa kim od njih	7,6

Iz podataka je vidljivo da je većina delegacija uspostavila relativno dobre oblike suradnje sa društveno-političkim organizacijama na nivou mjesne zajednice. Nešto slabija je suradnja sa delegacijom za SIZ.

10. Da li tvoja delegacija traži od zbora radnih ljudi mišljenje o pojedinim pitanjima o kojima se raspravlja na Skupštini općine (ispunjavaju samo delegati u VUR-u)?

Odgovori	%
a) traži stalno	14,2
b) traži povremeno	66,6
c) uopće ne traži	19

U većini slučajeva delegacija samo povremeno traži mišljenje od zbora radnih ljudi o pitanjima o kojima se raspravlja u Skupštini općine, što znači da delegatska baza ima relativno mali utjecaj na formuliranje i zauzimanje stavova svoje delegacije.

11. Da li tvoja delegacija obavještava zbor radnih ljudi o stavovima koji su zauzeti u Skupštini općine (ispunjavaju samo delegati VUR-a)?

Odgovori	%
a) obavještava stalno	20
b) obavještava povremeno	65
c) ne obavještava	15

Većina delegacija (85%) dobro informira svoju delegatsku bazu o stavovima zauzetim u Skupštini općine.

[17] E. Kardelj, citirano djelo, str. 158.

Digitized by Google

12. Da li se u proteklom mandatnom periodu sastajala tvoja konferencija delegacije?

Odgovori	%
a) sastajala se često	9
b) sastajala se povremeno	36,3
c) nije se uopće sastajala	54,5

Podatak da je više od 50% anketiranih delegata dalo odgovor da se konferencija delegacije uopće nije sastajala (jedan delegat nije ni znao za postojanje konferencije delegacije) svjedoči o tome da konferencije delegacija, kao bitan element usklađivanja različitih društvenih interesa, još nisu u punoj mjeri preuzele svoju bitnu ulogu.

*

Delegatski sistem nezaobilazan je element funkcioniranja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Njegovo daljnje razvijanje bitan je preduvjet jačanja procesa socijalističke demokratizacije društva u cjelini.

Rezultati ovog istraživanja u potpunosti potvrđuju istaknutu tezu. Činjenica da postoji nekoliko područja na kojima funkcioniranje delegatskog sistema pokazuje određene nedostatke (na primjer, relativno slaba povezanost delegatâ u Skupštini općine sa svojom delegatskom bazom, još uvijek neadekvatan utjecaj subjektivnih snaga u procesu delegatskog odlučivanja, neafirmirani položaj konferencije delegacije) ne znači da delegatski sistem u cjelini ne funkcionira, ili, radikalnije, da je on promašen, već znači da je potrebno veće društveno angažiranje upravo na onim poljima na kojima on pokazuje najveće slabosti. To je jedini način da radni ljudi i građani i faktički ostvare svoja samoupravna prava predviđena novim Ustavom (1974), Zakonom o udruženom radu i tezama Jedanaestog kongresa SKJ.

Digitized by Google

Hazër Susuri

Problemi nezaposlenosti u SAP Kosovo

Polazeći od toga da se, »dinamički gledano, pod zapošljavanjem podrazumeva proces uključivanja ljudi u razne oblike društveno korisnog rada ili sistem mera koje se preduzimaju u cilju angažovanja ljudi, odnosno materijalnog bogatstva i duhovnih sposobnosti radi obezbeđenja procesa proizvodnje i rada u datom društvu«[1], pod nezaposlenošću podrazumevamo da se radno sposobno stanovništvo nije moglo uključiti u razne oblike društveno korisnog rada ili je ostalo neuključeno u sistem mera koje se preduzimaju u cilju angažovanja ljudi, odnosno materijalnog bogatstva i duhovnih sposobnosti, radi obezbeđenja procesa proizvodnje i rada u datom društvu. Stoga nezaposlenost predstavlja stanje nesigurnosti čoveka u pogledu stvaranja osnovnih materijalnih i drugih sredstava za egzistenciju. Ovo stanje nezaposlenosti kod lica koja čekaju na posao veoma često izaziva nastajanje raznovrsnih devijantnih ponašanja koja su uglavnom sračunata na stvaranje sredstava za egzistenciju (krađom, lažima, falsifikovanjem, uz pojavu i drugih socijalnih problema). Na drugoj strani, nezaposlenost je jedno od najtežih stanja upravo zato što izaziva duboke poremećaje ne samo

[1] Vidi: Dr Vlajko Brajić, *Problemi zapošljavanja u uslovima tehnološkog progresa, sa posebnim osvrtom na Međunarodnu organizaciju rada*, Institut za uporedno pravo, Monografije, 64, Beograd, 1972, str. 28.

Digitized by Google

u ekonomici, već i u političkom i uopšte društvenom životu jedne zemlje.

»Nezaposlenost je takvo društveno stanje kada ljudi svojim radom ne mogu stvarati dobra, jer nemaju ni radnog mesta ni sredstava za društveno koristan rad . . .«[2], iz čega proizlazi da su osnovni elementi određivanja pojma nezaposlenosti odsustvo, odnosno nepostojanje radnih mesta (poslova i radnih zadataka) i sredstava za društveno koristan rad, u kojem i sa kojima bi čovek stvarao materijalna dobra za društvo, a za sebe dohodak.

Stoga će se i u ovom radu ukazati na problem nezaposlenosti u zemlji, odnosno isključivo na probleme nezaposlenosti u SAP Kosovo, na tendencije i perspektive njihovog rešavanja.

Kretanje nezaposlenosti

Nezaposlenost u Pokrajini Kosovo jedan je od najozbiljnijih socijalnih, političkih i društveno-ekonomskih problema. Stoga je u minulom, a i u ovom srednjoročnom planskom periodu rešavanje problema nezaposlenosti bilo posebno važno, jer ovaj problem pokazuje tendenciju daljeg zaoštravanja. Uzroci koji uslovljavaju toliku nezaposlenost uglavnom se mogu tražiti u niskom stepenu razvijenosti proizvodnih snaga Pokrajine, njene privrede i njene strukture, koja ne može obezbediti veći procent zaposlenosti stanovništva, zatim, u visokom prirodnom priraštaju stanovništva, a pogotovo radno sposobnog, u vekovnoj privrednoj, društvenoj i drugoj zaostalosti, koja se ne može u kratkom vremenu prebroditi, pa u visokom procentu aktivnog stanovništva u poljoprivredi i transferu radnika iz poljoprivrede u gradske industrijske centre, u nedovoljnom korišćenju postojećih kapaciteta, neusklađenosti sistema obrazovanja sa potrebama udruženog rada i u drugim faktorima.

Poslednjih godina zapaža se povećano produktivno zapošljavanje: suzbija se ekstenzivno, neproduktivno zapošljavanje preduzimanjem odgovarajućih mera, što se posebno ogleda u preorijentaciji na investicione objekte koji omogućavaju veće produktivno zapošljavanje (metaloprerađivačka industrija koja se oslanja na sirovine Kosova, poljoprivreda itd.). Više se angažuju nezaposlena lica i time utiče na ublažavanje problema nezaposlenosti u Pokrajini.

»U toku perioda ekstenzivnog privređivanja u nas problem nezaposlenosti nije postojao, ali je postojala prikrivena nezaposlenost.«[3]

---

[2] Vidi: Dr Aleksandar Baltić i dr Milan Despotović, *Osnovi radnog prava Jugoslavije — sistem samoupravnih međusobnih radnih odnosa — i osnovni problemi sociologije rada*, IV izmenjeno i dopunjeno izdanje, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 442.

[3] Jovan Raičević, *Istine i mistifikacije o nezaposlenosti*, »Socijalizam«, br. 12/1965.

Digitized by Google

Godine 1958. posao je tražilo 8.095 lica, od toga 1.063 žene, a u ukupnom broju nezaposlenih 732 lica su bila kvalifikovana. »Uvođenjem mera privredne reforme zapošljavanje je usporeno, a u 1966. godini broj zaposlenih čak je i opao.«[4]

Godine 1972. broj lica koja su tražila zaposlenje utrostručio se; tada je takvih bilo 25.155, od toga 2.691 žena, dok je 3.621 lice bilo kvalifikovano.[5]

Uzimajući u obzir evidentirane nezaposlene, u 1962. i 1972. godini 18,6% od aktivnog stanovništva, sa većim ili manjim oscilacijama u tom dekadnom periodu, tražilo je posao. Na jedno slobodno radno mesto ili radni zadatak u 1964. godini dolazila su 7,3 lica koja traže zaposlenje; ovaj broj u 1972. godini dostiže 22,1, što ukazuje na porast broja nezaposlenih.

Godine 1976. posao je tražilo 48.051 lice, dok je krajem planskog perioda, odnosno 31. decembra 1980. godine, nezaposlenih bilo već 69.576.[6] Sve to ukazuje na tendenciju povećavanja broja lica koja traže zaposlenje i na zadatak da se u sadašnjem srednjoročnom planskom periodu (1981—1985) nezaposlenosti i dalje posvećuje posebna pažnja i briga.

Uzroci, obim i dinamika nezaposlenosti

Nezaposlenost postoji gotovo u svim republikama i Pokrajini Vojvodini i stoga je to jedan od najvažnijih društveno-ekonomskih i političkih problema kojem naša zemlja posvećuje posebnu pažnju. Nezaposlenost se u republikama i pokrajinama u minulom planskom periodu ovako kretala[7]:

SR — SAP	1976	1977	1978	1979	1980
SFRJ	635.256	700.431	734.800	762.003	785.000
Bosna i Hercegovina	103.884	111.050	119.717	130.138	140.000
Crna Gora	18.384	19.185	21.809	23.117	24.000
Hrvatska	83.449	87.786	82.992	77.038	75.060
Makedonija	98.114	98.044	103.812	110.739	115.000
Slovenija	12.309	12.016	11.075	10.043	10.000
Srbija ukupno	319.125	372.350	395.395	410.928	420.000
Srbija bez pokrajina	200.729	240.632	266.141	274.446	278.000
Kosovo	48.051	52.364	57.175	62.001	65.000

[4] Vlajko Brajić, *Stupanje na rad sa stanovišta ostvarivanja prava na rad*, magistarski rad, odbranjen na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1968, str. 42.

[5] *Privredni i društveni razvoj SAPK, 1947—1972*, Priština, 1974, str. 68.

[6] Izvor: Pokrajinska SIZ za zapošljavanje, Priština, 1980.

[7] Vidi: *Aktuelna pitanja zapošljavanja*, materijal Savezne konferencije SSRNJ, Veća Saveza sindikata Jugoslavije i SSOJ, Beograd, 1980, tabela 9. u prilogu materijala.

Digitized by Google

Iz pregleda podataka se uočava porast broja nezaposlenih lica evidentiranih u Saveznom sekretarijatu za rad. Karakteristično je da je u 1975. godini, kada je broj nezaposlenih u odnosu na 1974. porastao za jednu petinu ili za 20%, već bio dostigao 584 hiljade nezaposlenih lica. Međutim, od te godine pa do danas tendencija rasta pokazuje znake usporavanja u okviru zemlje. Sredinom 1980. godine u našoj zemlji je evidentirano oko 800 hiljada lica koja traže posao.[8]

»Prema podacima Pokrajinske samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje, broj lica koja traže zaposlenje porastao je sa 41.282 u 1975. na 65.548 u 1980. godini, ili po prosečnoj godišnjoj stopi od 11,1%, što se najbolje može videti iz sledećeg pregleda«[9]:

(Baza 1975 — 41.282 lica)			Mesečni prosek		
Godina	1976	1977	1978	1979	1980
Broj lica	48.051	52.364	57.175	62.002	67.548
Indeks	116,4	109,0	109,2	108,4	108,9

»Nezaposlenost je u SAP Kosovo, u odnosu na druge socijalističke republike i Pokrajinu Vojvodinu, najizrazitija. Ako nezaposlenost u zemlji posmatramo kroz sadašnje stope nezaposlenosti, kao najrealnije pokazatelje stanja u ovoj oblasti, odnosno, imajući u vidu broj onih koji traže posao, u odnosu na aktivno stanovništvo i evidentiranu radnu snagu, nezaposlenih je u SAP Kosovo više od 26%, dok je u celoj zemlji 12%, u SR Bosni i Hercegovini 13,6%, SR Crnoj Gori 15,7%, SR Hrvatskoj 5,9%, SR Makedoniji 21,1%, SR Srbiji bez pokrajina 16,4%, u SAP Vojvodini 11,9% i u SR Sloveniji svega 1,4%.«[10]

Nezaposlenost se zasniva, izrasta, nastaje i nestaje u skladu sa zakonitostima razvitka datog društveno-ekonomskog sistema i zavisno od celog spleta uticajnih, relevantnih ekonomskih, društvenih i prirodnih momenata povezanih sa specifičnostima svake zemlje.[11]

Nezaposlenost je najsnažnije izražena u Pokrajini Kosovo, jer je ona najzaostalije, odnosno najnerazvijenije područje u Jugoslaviji, pa rešavanje ovog problema zahteva i veće napore same Pokrajine, ali i šire društvene zajednice, odnosno cele zemlje, da bi se ovaj problem ublažio, a time i Pokrajina što pre oslobodila nasleđene zaostalosti.

Nezaposlenost u Pokrajini je, iz godine u godinu, u kontinuiranom porastu. Takva tendencija rasta zahteva preduzimanje me-

[8] Op. cit., str. 8.

[9] Vidi: *Izveštaj o ostvarivanju politike zapošljavanja u SAPK u periodu 1976—1980. godine*, Pokrajinska SIZ za zapošljavanje i Pokrajinski sekretarijat za rad, Priština, 1981, str. 17.

[10] Op. cit., str. 16.

[11] Prof. dr Vujo Vukmirica, *Naučni progres i problem nezaposlenosti*, Beograd, 1978, str. 178.

Digitized by Google

ra radi njegovog stabilizovanja, odnosno ublažavanja. Dinamika kretanja nezaposlenosti može se sagledati na osnovi sledećih podataka[12]:

Godine	Ukupno
1975	42.754
1976	48.831
1977	53.812
1978	57.474
1979	63.992
1980	69.576

Kao što se vidi, nezaposlenost u Pokrajini se iz godine u godinu povećava, tako da u 1980. godini već ima oko 70 hiljada nezaposlenih, ne računajući još oko 40 hiljada građana Pokrajine privremeno zaposlenih u inostranstvu, koji se neprekidno vraćaju u Pokrajinu zbog poznate situacije u zemljama zaposlenja i prijavljuju se zajednicama za zapošljavanje radi dobijanja posla u Pokrajini ili u zemlji, a neki od njih se opredeljuju da rade individualno, sredstvima u ličnoj svojini građana itd.

Ovakvo povećavanje broja lica koja traže zaposlenje uslovljeno je različitim razlozima. »To je osobito značajno ako se ima u vidu stav da nivo razvijenosti proizvodnih snaga, pre svega, a ne proizvodni odnosi, odlučujuće utiče na zaposlenost.«[13] Drugim rečima, jedan od glavnih uzročnika nezaposlenosti u Pokrajini je nedovoljna privredna razvijenost, odnosno nedovoljno razvijene proizvodne snage koje ne mogu apsorbovati sva nezaposlena lica. Sem toga, nemogućno je radno angažovanje svih za rad sposobnih iz minulih perioda, pogotovo poljoprivrednog stanovništva koje, napuštajući selo, stalno uvećava broj lica koja traže posao. Takođe je i pojačano interesovanje za zapošljavanje jedan od faktora koji utiču na povećanje broja nezaposlenih, odnosno lica koja traže zaposlenje. Na to ukazuje sledeća činjenica: u okviru ukupnog broja lica koja traže posao povećava se udeo onih koji prvi put nastoje da to postignu, o čemu svedoči i sledeći pregled[14]:

Godina	Ukupan broj lica koja traže zaposlenje	Lica koja prvi put traže zaposlenje
1975	42.754	23.010
1976	48.831	27.217
1977	53.812	31.369
1978	57.474	36.309
1979	63.992	43.358
1980	69.576	46.943

[12] Izvor: Pokrajinska SIZ za zapošljavanje, Priština.

[13] Dr Vlajko Brajić, *Problemi zapošljavanja u uslovima tehnološkog progresa, sa posebnim osvrtom na MOR*, cit. izd., str. 12.

[14] Izvor: Statistička dokumentacija, tabela 23, Pokrajinska SIZ za zapošljavanje, Priština, 1981.

Digitized by Google 2021

Tendencija da se broj lica koja prvi put traže posao uvećava u odnosu na ona koja to ne čine prvi put — takođe je karakteristična. »Nezaposlenost je takvo društveno stanje kada ljudi svojim radom ne mogu stvarati dobra, jer nemaju ni radnog mesta ni sredstava za društveno koristan rad, ili kad obavljaju posao, ali pod neodgovarajućim ekonomskim uslovima.«[15]

Pojava porasta broja lica koja traže zaposlenje nastala je i usled izražene težnje dela stanovništva da napusti selo i pređe u gradove. Uzrok tome je i velik priraštaj radno sposobnog stanovništva, što utiče na povećanje broja nezaposlenih. Međutim, kada bi proizvodne snage i privreda već bile na višem nivou razvijenosti, ovaj uzročnik lako bi se uklonio potpunim apsorbovanjem radno sposobnog stanovništva.

»Očigledno, nezaposlenost je u nas ipak probila onu dopuštenu granicu takozvane normalne nezaposlenosti i da se u prvom redu javlja u nekom svojevrsnom obliku »tečne prenaseljenosti stanovništva«, shvaćene u Marksovom smislu. Ali u isto vreme deluju i neke sile u sasvim obrnutom pravcu (istina, još ne tako snažno), koje pokušavaju da zadrže taj proboj, da ga svedu u granice normalne zaposlenosti. Reč je, naime, o sledećem: u isto vreme kada raste nezaposlenost raste i broj slobodnih radnih mesta, mada ne u odgovarajućoj srazmeri da bi mogao apsorbovati svu slobodnu radnu snagu. Do nezaposlenosti jednim malim delom ne dolazi, dakle, uvek zbog nedostajanja slobodnih radnih mesta, nego zbog nedovoljne profesionalne, a i teritorijalne mobilnosti radne snage.«[16]

Prema uporednim podacima dobijenim od Pokrajinske SIŽ za zapošljavanje za period 1978—1979. godine, posmatrano sa regionalnog aspekta, najveći porast broja nezaposlenih lica zabeležen je u opštinama: Orahovac (26,2%), Kamenica (22,4%), Vitina (22,7%), Peć (23,6%), Uroševac (18,2%), Gnjilane (14,8%).

»Nesumnjivo da ovakvo stanje stvari ukazuje na to da mi nismo stvorili takvu privrednu moć zemlje da bi ona na racionalnoj osnovi mogla apsorbovati svu raspoloživu radnu snagu.«[17]

Takođe, ni Pokrajina Kosovo nema još takvu privrednu moć zahvaljujući kojoj bi se mogla radno angažovati sva nezaposlena lica. Međutim, odgovarajućim planskim merama, akcijama društveno-političkih organizacija na nivou Pokrajine i šire društvene zajednice, pokrajinskim i saveznim planovima razvoja, sredstvima Pokrajine i solidarnošću radničke klase zemlje teži se jačanju privredne moći i proizvodnih snaga Pokrajine Kosovo, čime bi se smanjivale razlike u razvijenosti u odnosu na ostale republike i SAP Vojvodinu, a time bi se ublažio ili čak rešio problem nezaposlenosti.

---

[15] Dr A. Baltić i dr Milan Despotović, *Osnovi radnog prava Jugoslavije i osnovni problemi sociologije rada*, Beograd, 1975, str. 46.

[16] Jovan Raičević, *Istine i mistifikacije o nezaposlenosti*, cit. izd., str. 920.

[17] Dr A. Baltić i M. Despotović, *Osnovi radnog prava Jugoslavije i osnovni problemi sociologije rada*, cit. izd., str. 454.

Digitized by Google

Pregled broja lica koja čekaju na zaposlenje
(sa regionalnog aspekta)

Opština	31. XII 1978	31. XII 1979	Indeks
Vitina	1.602	1.966	122,7
Vučitrn	2.423	2.697	111,3
Glogovac	1.618	— 1.596	98,6
Gnjilane	3.656	4.200	114,8
Dečane	2.516	2.614	103,8
Dragaš	160	281	175,6
Đakovica	3.427	3.777	110,2
Istok	2.290	1.464	113,4
Kačanik	997	1.034	103,7
Klina	2.072	1.849	89,2
Kamenica	1.495	1.830	122,4
Titova Mitrovica	4.536	4.342	95,7
Leposavić	631	589	93,3
Lipljan	2.717	2.871	105,7
Orahovac	1.431	1.806	126,2
Peć	4.860	8.010	123,6
Podujevo	2.722	3.045	111,8
Priština	7.189	7.926	110,2
Prizren	4.456	5.196	116,6
Srbica	2.119	2.313	109,1
Suva Reka	1.425	1.697	117,8
Uroševac	4.134	4.889	118,2
Ukupno:	58.474	63.992	

Izvor: *Analiza o kretanju zapošljavanja i zaposlenosti u SAP Kosovo u 1979. godini*, Pokrajinska SIZ za zapošljavanje i Pokrajinski sekretarijat za rad, Priština, str. 31.

Iz priloženog uporednog pregleda broja lica koja traže, odnosno čekaju na zaposlenje, uočava se, sa regionalnog aspekta, da se u Pokrajini nije dovoljno vodilo računa o politici ravnomernog regionalnog razvoja, raspoređivanja investicija i o izgradnji investicionih objekata, što potvrđuje i neprekidan porast broja lica koja traže posao u Orahovcu, Kamenici, Vitini, Peći, Gnjilanu, Prizrenu itd. Ovakvi nepovoljni rezultati u zapošljavanju u navedenim opštinama posledica su, između ostalog, i nedovoljnog priliva investicionih sredstava za privredni i opšti razvoj, usporenog rasta industrijske proizvodnje, stagnacije poljoprivredne proizvodnje i delatnosti itd. Krug razvoja i podele investicija na ovim područjima uglavnom su suzili najveći razvojni industrijski centri u Pokrajini, koji su i najviše investicionih sredstava apsorbovali za podizanje industrijskih objekata, dok su ostali gradovi u Pokrajini zapostavljeni.

Digitized by Google 2023

Struktura lica koja traže zaposlenje

Struktura lica koja traže zaposlenje u Pokrajini je, takođe, veoma zanimljiva. S obzirom na starosnu strukturu, nezaposlene najvećim delom čine mladi ljudi. Da bismo sagledali trend kontinuiranog povećanja učešća nezaposlenih lica, pogotovo u minulom planskom periodu, poslužićemo se podacima iz tabele koja sledi, odnosno pregledom broja lica koja traže zaposlenje, prema starosnoj strukturi, u periodu 1975—1980. godine.

Pregled broja lica koja traže zaposlenje
(prema starosnoj strukturi)

Godina	Ukupno	do 18 godina	18—25 godina	25—30 godina	30—40 godina	40—50 godina	iznad 50 godina
1975	42.734	2.609	14.465	9.480	9.012	4.983	2.205
1976	48.831	2.477	16.052	11.487	9.982	6.173	2.660
1977	53.812	3.338	50.555	11.213	9.794	6.393	2.519
1978	57.474	3.584	23.770	13.725	9.244	4.610	2.541
1979	63.992	3.190	26.518	15.071	10.374	6.150	2.699
1980	69.576	3.729	29.595	17.464	10.434	1.035	2.319

Izvor: Statistička dokumentacija o kretanjima u oblasti zaposlenosti i zapošljavanja u SAP Kosovo u periodu 1976—1980, Pokrajinska samoupravna interesna zajednica za zapošljavanje, januar 1981.

Iz tabele proizlazi da najveće učešće u ukupnom broju nezaposlenih u periodu 1976—1980. godine čine lica od 18 do 25 godina, čiji se broj od 14.465 u 1975. povećao na 29.595 lica u 1980. godini, što u odnosu na ukupan broj nezaposlenih čini polovinu, a to ukazuje i na tendenciju rasta nezaposlenosti i narednih godina. To je veoma značajan kadrovski potencijal, najproduktivniji deo onih koji traže zaposlenje, ne samo zbog njihove radne i fizičke sposobnosti i produktivnosti, nego i s obzirom na njihovu stručnu spremu, jer su to, uglavnom, mladi školovani kadrovi koji čekaju na zaposlenje po završenoj školi, odnosno stečenoj kvalifikaciji. Međutim, s tim u vezi neophodno je planirati radno angažovanje tog potencijala, a takve su mogućnosti predviđene i u ovom planskom periodu. I ostale starosne strukture u ukupnom broju nezaposlenih, kao, na primer, lica od 25 do 30 godina, pa čak i ona iznad 50 godina starosti nisu i ne mogu biti zanemarljive.

Uzroci ovako visokom učešću nezaposlenih mladih ljudi u ukupnom broju lica koja traže zaposlenje jesu u tome što privreda Pokrajine nije kadra da apsorbuje sva nezaposlena lica, a, s druge strane, odgovarajuće obrazovne institucije ne uzimaju u dovoljnoj meri u obzir potrebe udruženog rada, u smislu planskog pripremanja kadrova za potrebe uduženog rada u Pokrajini, zemlji ili, čak, šire.

Što se tiče kvalifikacione strukture lica koja traže zaposlenje, prema evidenciji Pokrajinske samoupravne interesne zajednice za

Digitized by Google

zapošljavanje, imamo situaciju (vidi tabelu na kraju ovoga rada) da se povećava broj nezaposlenih bez obzira na vrstu stručne spreme, odnosno kvalifikacije, počev od polukvalifikovanih lica pa do onih sa visokom školskom spremom.

»Nezaposlenost pogađa naročito regione sa zaostalom privredom i određene kategorije radnika. Tako su mladi mnogo veće žrtve u tom pogledu od starijih.«[18]

Ovo povećano učešće nezaposlenih lica pogotovo izražava akutan problem nezaposlenosti u Pokrajini, a naročito tendenciju kontinuiranog zaoštravanja problema nezaposlenosti kvalifikovanih radnika i stručnih kadrova. U minulom planskom periodu u ukupnom broju nezaposlenih bilo je najviše lica sa srednjom stručnom spremom, u 1980. godini čak 18.371, što svedoči o akutnom problemu nezaposlenosti, a pogotovo o nezaposlenim mladim stručnim kadrovima u Pokrajini. Međutim, ova tendencija rasta nezaposlenosti u minulom planskom periodu izražena je i kod ostalih kategorija nezaposlenih, na primer, kod onih sa višom i visokom školskom spremom, i to najviše sa višom, dok je nezaposlenih sa visokom spremom nešto manje.

»Ulaganje u razvoj kadrova danas se tri i po puta više isplati od ulaganja u mašine i sredstva. Sem toga, kadrovska se energija ne može uskladištiti: gubi se ako se ne upotrebljava. A do toga može doći usled zaostajanja procesa stvaranja kadrova za razvojem organizacije.«[19] Međutim, u Pokrajini je danas veoma teško uskladiti potrebe OUR-a za kadrovima u Pokrajini, zemlji ili šire, i na osnovi toga ulagati u obrazovanje odgovarajućih kadrova za koje su obezbeđeni poslovi i radni zadaci, a čime bi se rešio i kadrovski problem OUR-a, s, a druge strane, i nezaposlenosti kadrova.

Na osnovi podataka Pokrajinske SIZ za zapošljavanje u minulom planskom periodu, nezaposlenih je, prema stručnosti, bilo[20]:

Pregled broja lica koja traže zaposlenje
(prema stručnosti)

Mesečni prosek

Godina	Stručni	Nestručni	Ukupno
1975	10.790	30.492	41.282
1976	13.376	34.675	48.051
1977	17.281	35.033	52.364
1978	21.628	35.547	57.175
1979	25.862	36.140	62.002
1980	29.353	38.195	67.548

[18] Dr Aleksandar Baltić i dr Milan Despotović, *Osnovi radnog prava Jugoslavije i osnovni problemi sociologije rada*, cit. izd., str. 458.

[19] Izvor: Statistička dokumentacija, Pokrajinska SIZ za zapošljavanje, Priština, 1981.

[20] Dr Dragoljub Kavran, *Kadrovska funkcija u udruženom radu*, Beograd, 1976, drugo izdanje, str. 119.

Digitized by Google 2025

Iz pregleda proizlazi da je 1975. godine nestručnih lica u odnosu na stručna koja traže zaposlenje bilo dvaput više; u 1980. godini broj stručnih lica (29.353) približava se broju nestručnih koja traže posao (38.195); naime, poslednjih godina se uočava tendencija dominacije broja stručnih lica koja traže zaposlenje u odnosu na nestručna; broj stručnjaka bez posla raste iz godine u godinu brže od broja nestručnih lica koja traže zaposlenje.

Lica koja traže zaposlenje
(prema KV strukturi)

— Mesečni prosek —

Godina	NKV	PK-NS	KV-VK	SSS	Viša	Visoka	Ukupno
1975	23.298	7.194	6.634	3.985	139	32	41.282
1976	26.628	8.047	7.535	5.633	173	35	48.051
1977	27.178	7.905	8.827	8.145	151	58	52.364
1978	27.858	7.689	10.033	11.184	318	93	57.175
1979	28.647	7.493	10.830	14.437	437	158	62.002
1980	30.403	7.792	10.260	18.371	556	166	67.548

Izvor: Statjstička dokumentacija, Pokrajinska samoupravna interesna zajednica za zapošljavanje, Priština, januar 1981.

Digitized by Google

Prof. dr Jovan Đorđević: Socijalizam i sloboda

(Edicija „Susret svetova", „Prosveta", Beograd, 1982, strana 262)

Odavno smo prihvatili kao uobičajeno da se o problematici ljudskih sloboda i prava govori, ili piše, kao o nekom posebnom kodeksu političkih ili pravnih atributa pojedinca ili socijalnih skupina, o njihovom „statusu" odvojenom od opštedruštvenog konteksta zajednice u kojoj žive i istorijskih dilema s kojima se ona suočava na putevima svog razvitka. Fundamentalna pitanja, filozofska i moralna, opšteljudska i epohalna, zajedno sa onima koja se danas nazivaju novim pitanjima civilizacije i čoveka, slabo su se nazirala iza koprene apstraktnih normativnih postulata i političkih „sublimata", ili su pominjana tek uzgred, uz obično vrlo iscrpne egzegeze i komentare utvrđenih i „zvanično" usvojenih definicija o ljudskim pravima i slobodama. Već u samom pristupu i načinu proučavanja ove vekovima žive, a danas presudno važne tematike za perspektivu društva i demokratije, kritička misao klasične političke filozofije i društvene teorije bila je sve češće potiskivana normativističkim mišljenjem, a u poslednje vreme i ideološko-političkim kontroverzama. Time su pomalo dolazile u senku pragmatizma istorijske istine — da stvarno poreklo ljudskih sloboda i prava nije u državi i etabliranim porecima, već u društvenim pokretima i revolucijama, čije je rezultate tek naknadno preuzimala država, postajući njihov oficijelni tumač i „pokrovitelj", odnosno svodeći prvobitni revolu-

Digitized by Google

cionarni smisao društvenih borbi za prava i slobode u granice postojećeg i postalog. Iako su prvi akti svih velikih socijalnih revolucija bile upravo povelje, deklaracije i vindicije pobunjenih masa protiv različitih oblika tiranije i opresije, iako su one nastajale kao izraz težnji za izmenom društvenih, klasnih i moralnih stanja i odnosa, njihova stvarna vrednost i ciljevi ni izdaleka nisu bili prihvatani ni priznavani u porecima koji su nastajali posle revolucija. Time je proučavanje dubljih društvenih i opšteljudskih korena sloboda i prava i dalje ostalo jedno od ključnih pitanja političke i društvene filozofije i napredne društvene prakse.

Nova studija prof. Jovana Đorđevića o slobodi i socijalizmu podseća nas, pre svega, da vreme u kojem živimo obavezuje na ponovno kritičko promišljanje velikih tema otvorenih revolucionarnim procesima u savremenom svetu, a među ovima i problema društvenih i drugih uslova čovekove slobode u današnjem društvu, na neodvojivost ovoga pitanja od kretanja i napredovanja socijalizma. U tome, ali ne samo u tome, ova knjiga je prilog riznici klasične političke i društvene misli o socijalizmu i čoveku.

Najoriginalniji doprinos ove studije je u tome što se u njoj, pre svake analize i rasprave o pojedinim pravima i slobodama ljudi danas (a ona je i u tome, kako ćemo pokazati, posve originalna), pristupa kondenzovanim i pregnantnim uvodnim filosofskim i teorijskim razmatranjima velikih društvenih uslova i kategorija, bez kojih se svaki pokret u pomeranju granica ljudske slobode, a time i socijalizma, odnosno socijalističke revolucije, pokazuje kao nezamisliv. Među tim velikim filozofskim i istorijskim temama vremena su, pre svega, kritička i višeslojna određenja pojmova *socijalizma, slobode i jednakosti, čoveka, samoupravljanja, odgovornosti, solidarnosti i uzajamnosti, društvene svojine* i drugih. Rasprava o ovim uvodnim pojmovima nije puko leksičko utvrđivanje njihovih značenja, ili razglabanje o njihovim pojedinim odredbama, već direktno zalaženje u suštinska značenja tih kategorija i njihovo suočavanje sa realnim stanjima i dostignućima savremene svetske i socijalističke (a posebno naše) prakse. Knjiga nam pomaže da, u svetlosti velikih ideja istorije, dublje i neuporedivo potpunije sagledamo i razmišljamo o uslovima ljudske slobode, o svemu onome što tek treba stvoriti i ostvariti da bi se izišlo iz varljivih iskustava prošlosti, iz starih odnosa koji opterećuju i pokret koji stremi „društvenom čoveku" i podruštvljenom čovečanstvu.

Uverljivu ilustraciju pristupa problemu slobode, posredstvom razmatranja ovih njenih temeljnih uslova, pruža, na primer, odeljak koji raspravlja o *čoveku*. Osnovne linije istorijskog toka, shvaćene kao proces ljudskog praktičnog stvaranja i samostvaranja, otkrivaju čoveka kao polivalentno, višedimenzionalno i protivrečno biće koje se ne može identifikovati samo sa jednom od svojih dimenzija, bilo da ga posmatramo kao generičko biće, to jest *čoveka*, kao *individuu*, distinktnog pojedinca u odnosu prema društvu, ili kao nosioca određenih društvenih uloga stvorenih procesima socijalizacije, „karakternih maski" kao društvenih tvorevina, odnosno *ličnosti*, koje su zajedno u pojmu čoveka i u njegovom razvoju, ali se ne mogu identifikovati niti isticati kao njegovo jedino ili „glavno" svojstvo. Otuda se može postaviti pitanje i u kojoj meri se čovek, unutar pojedinih političkih poredaka, mogao ostvariti čak i samo u jednoj od ovih svojih dimenzija, to jest kao prakseološko stvaralačko biće i nosilac „velikih simboličkih formi" (jezika, kulture, etike, verovanja itd.), dakle, u onome u čemu je *genera*, pa tek potom u čemu je individua, odnosno *species*. Ka tome je on napredovao od arhajskog i mitskog čoveka, kao kosmičkog bića, ka čoveku društva (polisa), a kasnije do čoveka pojedinca, ali se posle helenističke epohe taj proces završio u apstraktnom, alegorijskom građaninu, „slobodnom od drugih", odnosno iskorenjenom iz njegove autentične društvenosti, koju treba da mu vrati socijalizam u

Digitized by Google

istorijski višem i razvijenijem, autentičnijem, odnosno „zbiljskom" smislu. „Ali, jedini mogući i stvarni subjekt slobode je čovek. Izvan čoveka sloboda kao kvalitet i vrednost ne postoji. Čovek je istovremeno sposoban da stvara, osvaja i brani slobodu, ali i da je uništava, napušta i predaje (i izdaje)... Sam po sebi, u svom životu, u shvatanjima i odnosima, u ostvarivanju svojih potencijalnih ljudskih privilegija i vrednosti, čovek nije uvek isti, niti je idealan i neosporan proizvod svoje i društvene istorije i stvarnosti... Apstraktno i aprioristično izjednačavanje čovečanstva i humanosti sa čovekom je isto tako proizvoljno kao izjednačavanje čoveka i slobode" (str. 40—41).

Ističući da socijalizam nije „kolektivna slika čoveka, ni teorijski izraz idealnog čoveka" i opasnosti od prihvatanja teorije po kojoj se socijalizam svodi na čoveka, a čovek samo na socijalizam, pre svega zbog toga što je to utopistički i eshatološki stav koji odustaje od dalje dijalektike uzajamnog podsticanja, prevazilaženja i razvitka na relaciji čovek — socijalizam, pisac se snažno zalaže za savremeno i kritičko shvatanje čoveka. Jer, „samo svest o konkretnom i višestranom čoveku može osloboditi teoriju socijalizma (i marksizam) od apstraktnog utopizma, a praksu socijalizma od neizvesnosti i razočaranja" (str. 43).

Ova i druga razmatranja nas primoravaju da i sam koncept slobode promišljamo u svoj njegovoj složenosti i protivrečnosti, koja od davnina, od antičke filozofije do Hobsa i Dostojevskog i do Marksa i egzistencijalizma, izaziva duboke dileme i podele među velikim umovima čovečanstva i u samoj istorijskoj, političkoj praksi. Još do kraja nisu domišljeni uzroci bekstva od slobode ili odricanja od tog ljudskog svojstva u korist raznih oblika totalitarizma, autoritarnosti i drugih regresivnih i destruktivnih procesa i sistema u ljudskoj istorijskoj praksi, a posebno uzroci njihovog oživljavanja u stanjima krize zajednice, različitih oblika anomije ili ugrožavanja dubokih, reproduktivnih i nagonskih struktura društva spolja ili iznutra. Nije razrešen ni problem nemačkog malograđanina iz 1933. godine koji je rekao da je „najzad slobodan od različitih vrsta skupova, izbora i rasprava", koji je odbijao odgovornost za svoju aktivnu slobodu, prepuštajući svoje sopstvene snage drugima, koji su ih efikasno iskoristili protiv mira, čoveka i demokratije. I sve dok te i slične tendencije postoje u savremenom društvu i čoveku, ostaju aktuelne sve socijalne, ekonomske, etičke i antropološke premise ljudske slobode i odgovornosti.

Jednakost, solidarnost i uzajamnost su oni mostovi i veze kojima se spaja individualno i društveno u slobodi, odnosno uspostavlja plodna i stvaralačka istorijska veza između socijalizma i slobode. I u ovom delu rasprave, koja ima karakter zgusnute semantičke analize, više nego istorijske deskripcije, pisac pokušava da prevaziđe tradicionalna shvatanja o dubokom jazu koji deli pesimistička shvatanja o društvu, čoveku i istoriji (Makijaveli, Hobs itd.) i koji čoveka olako baca u naručje države, od optimističkih teorija o apriornoj i urođenoj čovekovoj društvenosti, koju samo valja uobličiti u „dobrom društvu" (Aristotel). Izvlačeći iz ovih na izgled suprotnih gledišta nove dimenzije i donekle sasvim nove i neočekivane relacije, autor pokazuje koje ideje i kakve institucije i mogućnosti današnji svet nalazi ili treba da osvoji da bi se kretao ka novim granicama svog socijalističkog preobražaja i razvijenijim oblicima ljudske slobode, odgovornosti i solidarnosti.

Drugi deo knjige, koji raspravlja o pojedinim slobodama i pravima, zanimljiv je po tome što ne sadrži razmatranje samo ustavno elaboriranih prava, sloboda i dužnosti čoveka. U tom delu je rasprava o novim pravima (na primer, ekološkim) koja su već u domenu praktičnog priznavanja i primene, ili barem političkih rasprava. Što je još značajnije, ovaj deo obuhvata i sasvim originalne teorijske ideje o novim slobodama i pravima čoveka u savremenom, socijalističkom društvu. Autor daje teorijske nacrte o tim

Digitized by Google

novim pravima, među kojima su: pravo na zajednicu ili sloboda od usamljenosti, pravo na razlikovanje (razlike), odnosno na svojstvenost čoveka, komunalizam i pravo na komunu, pravo na istinu i pravo na tolerantnost, sloboda od birokratizma itd. Celo poglavlje o ovim novim koncepcijama ljudskih sloboda i prava nosi karakterističan naslov: „Otvorenost sistema sloboda i prava čoveka". Bez otvaranja sistema (socijalizma) i prema tim pravima nema okvira i uslova za priznavanje svih prava bitnih za položaj i ulogu čoveka u modernom društvu, pa time i za razvoj i afirmaciju socijalizma i socijalističke revolucije.

Iz kruga izloženih koncepcija o novim slobodama i pravima izuzetan i unekoliko egzemplaran primer daju razmatranja prava na zajednicu ili sloboda od usamljenosti, kao i komunalizam i pravo na komunu, što se svodi na pravo na društvo i na neposrednu ljudsku sredinu rada, stvaranja i života. To su, u stvari, nadahnuta razmišljanja o karakteru savremenog društva, promena u njemu i posledica tih promena po život i ostvarenje ljudske bîti. Ova prava su zahtev da se prevazilazi pasivno ljudsko stanje pripadanja bezličnoj masi, da se razvijaju sve stvarniji uslovi da čovek svesno i solidarno pripada zajednici, otadžbini i svojoj sredini, da se identifikuje sa njima u punom osećanju dostojanstva za to pripadanje. Više od toga, u ovim pravima se postulira težnja i borba progresivnih socijalističkih snaga za etički koherentnu zajednicu, u kojoj čovek neće biti mučen sumnjama i podeljenim lojalnostima, sebičnošću i uskogrudošću svojstvenom svetu koji je kao svoj princip proklamovao *imati*, a ne *biti*. U toj i takvoj zajednici treba tražiti i nalaziti uslove slobode i integralnog ljudskog samoostvarenja, međusobne paźnje i tolerancije koja podstiče puno ostvarivanje unutrašnjih kreativnih potencijala čoveka i celokupne zajednice. I to ne samo na radnom i društveno-političkom, već i na kulturnom i moralnom planu razvoja društva.

Milan Matić

Miladin Korać: Socijalistički samoupravni način proizvodnje, knj. III

(IC „Komunist", Beograd, 1982, strana 410)

Knjiga Miladina Koraća predstavlja nastavak teorijske analize iznete u prethodnim dvema knjigama. Čine je tri dela.

Prvi deo nosi naslov „Društvene delatnosti, država i politika", koji pokazuje autorovu nameru da, nakon prethodno izložene samoupravne transformacije materijalne proizvodnje, robnog i novčanog prometa u socijalističkom samoupravnom društvu, objasni samoupravnu transformaciju ovih oblasti društvenog života.

Umesto dosadašnje klasične državne regulative i stihijskog uspostavljanja odnosâ proizvodnje u ovim oblastima, autor nudi samoupravno sporazumevanje i dogovaranje kao jedini mogući oblik uzajamne povezanosti radnih ljudi iz oblasti materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti.

U okviru pretpostavke o postojanju razvijenih samoupravnih odnosa proizvodnje, u oblasti društvenih delatnosti posebna pažnja se poklanja organizaciji školskog sistema — konkretno osnovnom, srednjem i visokom obrazovanju. Pri tome je akcent stavljen na zahtev da školski sistem mora da obezbeđuje uslove za obrazovanje i stvaranje svestrano razvijenih ličnosti. U okviru besplatnog

Digitized by Google

obaveznog osmogodišnjeg školovanja pažnju privlači teza o obaveznom zapošljavanju svih mladih po završetku osnovnog obrazovanja. To bi bilo ujedno i objektivno moguće jer su za to i sami radni kolektivi zainteresovani. Iz daljeg izlaganja dolazi se do saznanja o tome da srednjim obrazovanjem treba da budu obuhvaćeni omladinci i stariji radnici iz udruženog rada. Tako bi se pružila mogućnost svima da se nađu u ravnopravnom položaju, pri čemu bi sam rad i drugi ispoljeni kvaliteti predstavljali afirmaciju za najbolje radnike koji će steći privilegiju da se još četiri godine školuju o trošku svog radnog kolektiva. Ista organizaciona shema se koristi i za objašnjavanje načina odlaska i finansiranja toga odlaska na više i visoke škole.

U oblasti nauke, kao jedne od društvenih delatnosti, ističe se uzajamna zainteresovanost ljudi u oblasti materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti da samoupravnim sporazumevanjem i dogovaranjem utvrđuju programe naučnih istraživanja i obezbeđuju neophodna sredstva za tu svrhu.

U oblasti koja se odnosi na državu i politiku autor, nakon sagledavanja marksističkog učenja o državi i birokratizacije države u socijalističkim i kapitalističkim uslovima privređivanja, u prvi plan stavlja proces odumiranja države u socijalističkom samoupravnom društvu. Pri tome se razmatra izmenjena uloga samoupravnog zakonodavstva i načina realizacije vlasti samoupravljača u teritorijalnim zajednicama. Kao i u prethodnom delu, i ovde se ističe izmenjeni način finansiranja ovih delatnosti. Umesto dosadašnjeg sistema poreza, doprinosi bi bili najpogodniji oblik izdvajanja koji bi odgovarao samoupravnoj transformaciji ovih delatnosti, a i celokupnog samoupravnog društva uopšte.

Evidentirajući razlike između stvarnog i normativnog u samoj praksi, autor počinje analizu politike u socijalističkom samoupravnom društvu. Ovakve nužne razlike se vezuju za period korišćenja državnog zakonodavstva u ciklju razvoja samoupravljanja u ekonomskoj i političkoj sferi društvenog života, pri čemu se ista uloga dodeljuje i SKJ, kao osnovnoj kreativnoj, idejno-političkoj i mobilizacijski organizovanoj subjektivnoj snazi socijalističkog samoupravljanja. U ovom delu se analiziraju i uzroci povećavanja razlika između pojedinih republika i pokrajina. Kao osnovni uzrok povećavanja razlika u stepenu ekonomske razvijenosti navodi se brže povećavanje broja radno sposobnog stanovništva u razvijenim delovima zemlje u odnosu na nerazvijene.

Drugi deo knjige se odnosi na društvenu reprodukciju i samoupravno planiranje.

Nakon razmatranja Marksovih shema društvene reprodukcije, autor napušta pretpostavku o realizaciji proizvedenih roba u odeljcima po njihovim vrednostima, nakon čega izlaže njihovu analizu kroz takozvanu cenu proizvodnje. Uzimajući pri tome sve Marksove pretpostavke kao sastavni deo svoje teorijske analize, sem napred iznete, i srazmere u pogledu načina deobe prosečnog profita na fond akumulacije i fond lične potrošnje kapitalista, autor dolazi do zaključka u datim numeričkim pokazateljima — da stopa rasta društvenog proizvoda zaostaje za stopom rasta konstantnog kapitala, to jest da dolazi do usporavanja privrednog rasta u kapitalizmu, čime nastaje neminovna tendencija kretanja od proširene ka prostoj reprodukciji (str. 195).

U daljem proučavanju shema proširene društvene reprodukcije u socijalističkom samoupravnom društvu, pri razmatranju namenske raspodele, autor izvodi poznate tri zakonitosti razmene između I i II odeljka. Na osnovi ovih opštih zakonitosti, u slučajevima postojanja istog i različitog porasta dohotka po radniku i materijalne opremljenosti rada, izvodi se zaključak da prodaja roba po njihovim vrednosnim cenama vodi nužno od proširene ka prostoj reprodukciji. Iz toga sledi zaključak da proširena reprodukcija po vrednosnim cenama ne može biti trajan oblik proširene reprodukci-

Digitized by Google

je u socijalističkom samoupravnom društvu.

Daljim razvijanjem ovih shema društvene reprodukcije po dohodnim cenama autor nas upozorava da je proširena reprodukcija, uz promenljivu dohodnu stopu, samo povremen, prolazan oblik reprodukcije uopšte, dok je, nasuprot tome, proširena reprodukcija, uz nepromenjenu dohodnu stopu, *jedini* trajan oblik proširene reprodukcije u socijalističkom samoupravnom društvu. Otuda se još jednom ističe teza o nužnosti međusobnog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja pojedinih robnih proizvođača koji bi tokove društvene reprodukcije stavili pod zajedničku svesnu kontrolu.

Pod pretpostavkom da radna snaga u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje nije robnog karaktera, autor ove knjige isključuje mogućnost pojava kriza hiperprodukcije. Nesrazmere i poremećaji u društvenoj reprodukciji se vezuju za kratkoročnu robnu neusklađenost, čime se podupire napred izneta teza o neophodnosti svesnog regulisanja tih odnosa, to jest neophodnosti planiranja.

Razvijajući konkretne organizacione forme planske mreže u socijalističkom samoupravnom društvu, autor smatra da bi se takvom planskom službom zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti, kao opšti zakon društvene proizvodnje, ostvarivao kao zakon udruženog razuma agenata proizvodnje. Na taj način bi se ujedno stvorili i uslovi da se proces proizvodnje potčini zajedničkoj kontroli svesnih proizvođača.

U trećem delu rada iznosi se istorijska perspektiva socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Centralno mesto u ovom delu pripada oceni specifičnosti samoupravne robne proizvodnje. U okviru ovoga se govori o tendencijskom padu prosečne dohodne stope, za koju se vezuje i istorijska prolaznost socijalističke robne proizvodnje kao poslednjeg istorijskog oblika robne proizvodnje. Kroz dohodak, kao osnovni pokretački motiv proizvodnje, uzima se humanizacija rada kao prava granica samoupravnog načina proizvodnje. U skladu sa ovim, ističe se i proces nužne homogenizacije robnih proizvođača koji sve odnose u društvenoj reprodukciji stavljaju pod svoju svesnu zajedničku kontrolu (str. 376). Pri tome se posebno ističe da bez njihove objektivne međuzavisnosti u procesu društvene reprodukcije i učvršćivanja svesti o zajedništvu njihovih interesa — nije uopšte moguće njihovo međusobno udruživanje i povezivanje (str, 378).

Osnovni teorijsko-metodološki polazni stav u knjizi *Socijalistički samoupravni način proizvodnje* se ogleda u autorovoj nameri da, nakon sagledavanja Marksovog teorijsko-metodološkog načina istraživanja, razmatra pojedina pitanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje sa ispravnog naučnog stanovišta. Ovakav ispravan stav je ipak uneo određene dileme.

Jedno od osnovnih teorijskih pitanja teorijske analize samoupravnog načina proizvodnje odnosi se na određivanje dohotka kao osnovnog pokretačkog motiva proizvodnje, što je u suprotnosti sa Marksovim teorijsko-metodološkim stanovištem. Podsećamo da je sam Karl Marks pokretački moto proizvodnje tražio u samoj proizvodnji, konkretno u kapitalističkom društvu u proizvodnji viška vrednosti kao jedine i odlučujuće pobude angažovanja kapitala. Na osnovi analize samog procesa proizvodnje, u svom poznatom metodu apstrakcije Marks je došao do objašnjenja profita kao preobraženog viška vrednosti i do saznanja o tome da u dijalektičkom smislu proizvodnja odlučujuće utiče na sam karakter raspodele. Umesto ovakvog pristupa, uočljivo je da se u ovoj knjizi (i u prethodnim dvema) dohodak pretpostavlja, a ne objašnjava. Zato je i izostala nužna analiza samog procesa proizvodnje, a samim tim i dohotka kao razumljive veličine napred analiziranih uzroka. Umesto toga, dohodak predstavlja nerazumljivu veličinu koja se pokušava objasniti vraćanjem u samu proizvodnju. Imajući u vidu da dohodak predstavlja novčani izraz novostvorene vrednosti, ovakav metod istraživanja, čini se,

Digitized by Google

ide za tim da posledične odnose objašnjava njihovim uzrokom.

Sličnu situaciju uočavamo u izboru dohodne cene kao normalne cene proizvodnje koja objašnjava reprodukciju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Kod Marksa evidentiramo, pre svega, objašnjenje samog procesa stvaranja vrednosti, da bismo, zatim, došli do analize procesa raspodele te proizvedene vrednosti (preko prosečne profitne stope) gledane sa stanovišta uslova njenog stvaranja. Napuštanjem pretpostavke o jednakosti ponude i tražnje, posmatrano na dugi rok, u pozitivnim i negativnim odstupanjima tržišnih cena od ovako zakonitog formiranja normalnih cena u vidu cena proizvodnje, dolazimo do saznanja o tome da tekuće cene potvrđuju delovanje zakona vrednosti u kapitalizmu u vidu takozvane cene proizvodnje. Pored toga, podsećamo da je profitna stopa kod Marksa sastavljena iz kategorija proizvodnje i da, kao takva, predstavlja razlomljenu strukturu već objašnjene vrednosti. Umesto svega ovoga, kod dohodne stope uočavamo da se dohodak objašnjava samim sobom. Pošto je sama raspodela stvorene vrednosti, gledano sa stanovišta uslova njenog stvaranja, kao takva, izostavljena, umesto objašnjenja reprodukcije socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, dohodna cena predstavlja statičku cenu slobodnog izbora.

U to nas uverava i dalja analiza pri izboru vrednosne i dohodne cene proizvodnje u socijalističkom samoupravnom društvu, kada autor primenom matematičkih metoda dolazi do saznanja o nemogućnosti ostvarivanja društvene reprodukcije po vrednosnim cenama proizvodnje. Tu je i zaključak da je dohodna cena *jedini* oblik normalne cene, koji tu reprodukciju omogućuje. Analizom ovih matematičkih veličina dolazi se do saznanja o tome da ovakvi zaključci ne slede iz kvalitativnog sadržaja jedne ili, pak, druge normalne cene proizvodnje, već iz autorove pretpostavke o jednakoj stopi akumulacije i ličnog dohotka u odnosu na ukupan dohodak u oba odeljka društvene proizvodnje. Na taj način, drugi odeljak proizvodnje, koji učestvuje u manjem obimu u stvaranju ukupne vrednosti, novostvorene vrednosti i dohotka, odvaja mnogo veću akumulaciju iz novostvorene vrednosti i dohotka nego što je, inače, potrebno.

U stvari, on je jednak stopi akumulacije u prvom odeljku proizvodnje, što demantuje i sama postojeća praksa. Zato je nedostajanje akumulacije i kretanje od proširene ka prostoj reprodukciji realni rezultat pretpostavki u radu, a ne sadržaja same vrednosne cene u koji se i ne zalazi.

Dalje teorijsko-metodološke neodređenosti verifikujemo u autorovoj pretpostavci o postojanju nerobnog karaktera radne snage i tvrđenju da kriza hiperprodukcije samim tim nije moguća u socijalističkom samoupravnom društvu. Podsećamo da je sam Marks radnu snagu u kapitalizmu posmatrao kao centralni predmet svoje analize, u njenom nastanku i razvoju, to jest kao proces. A sam taj proces je tekao u konkretnim istorijski stvorenim uslovima, i to u onoj meri i na onaj način koliko to dozvoljavaju sredstva kojima društvo za to trenutno raspolaže. Uzimanjem radne snage kao pretpostavke, ona se i ne razmatra u napred iznetom smislu, te zato ovu kategoriju ne sagledavamo u razvoju i daljem menjanju. Ukoliko to imamo u vidu, nama se nameće pitanje: ako priznajemo robni karakter radne snage u državnom socijalizmu, kako i na koji način joj prestaje to svojstvo momentanom pravnom proklamacijom o početku izgrađivanja samoupravljanja.

Tesno vezano za ovo pitanje je i izlaganje o samoupravnoj robnoj proizvodnji. Sam Marks je za robu vezivao svojstva upotrebne vrednosti i vrednosti, pri čemu je sama vrednost označavala kvalitativni sadržaj robe. Kod autora ove knjige ovaj ekonomski kvalitet se i ne razmatra, već se analizira samo svojstvo upotrebne vrednosti. Zato je i razumljivo što nema mesta poznatoj Marksovoj kategoriji društveno potrebno radno vreme, koju zamenjuje kategori-

Digitized by Google

ja dohodne stope, koja u sebi sadrži kategorije raspodele i objašnjava ponašanja pojedinih grupa robnih proizvođača. U vezi s tim podsećamo da je Marks isticao da se robna proizvodnja ne može objasniti praćenjem ponašanja učesnikâ u razmeni jer je ono, nužno, rezultat uzrokâ koje bi trebalo analizirati.

Imajući to u vidu, dalje uočavamo autorovo insistiranje na postojanju *svesti o međusobnoj zavisnosti* kao bitnog uslova za stavljanje celokupnog toka društvene reprodukcije pod svesnu kontrolu neposrednih proizvođača. Imajući na umu Marksove napomene da ne određuje svest ljudi njihovo društveno biće, već da društveno biće određuje njihovu svest, kao samu našu konkretnu praksu koju je trebalo istražiti, čini nam se lako uočljivo autorovo subjektivno posmatranje ovog pitanja u odnosu na Marksovu objektivnu analizu.

Pored svega iznetog, stiče se utisak da je i sam redosled delova u knjizi mogao biti drugačiji. Kada to kažemo, mislimo, pre svega, na Marksov metodološki stav u razmatranju pitanja u I, II i III tomu *Kapitala*, te otuda smatramo da je društvenu reprodukciju neophodno izlagati pre konkretne analize društvenih delatnosti. U okviru društvenih delatnosti uočljivo je takođe autorovo insistiranje na kvalitativno izmenjenom položaju ovih delatnosti samo kroz izmenjeni način njihovog finansiranja, dok se sam proces njihovog menjanja kao samostalnih subjekata zanemaruje. U ovom delu rada evidentirali smo i tvrdnju da je veći ili, pak, manji prirast aktivno sposobnog stanovništva uzrok pojavi širenja razlika u stepenu ekonomske razvijenosti pojedinih republika i pokrajina. U vezi sa ovim tvrđenjem podsećamo na Marksovo insistiranje na tome da stanovništvo u teorijskoj analizi predstavlja haotičnu predstavu celine mnogobrojnih uzroka koje je trebalo prethodno analizirati.

Iz svega iznetog stiče se utisak da je namera autora ove knjige da, služeći se ispravnim Marksovim teorijsko-metodološkim načinom razmatranja, pronikne u unutrašnju logiku socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje — ostala samo želja i ujedno kao rezultat donela još jedno kontroverzno tumačenje naše stvarnosti. Smatramo da se u ovoj knjizi naša stvarnost ne pokazuje — kao što je to kod Marksa slučaj sa kapitalističkim načinom proizvodnje — kao logična celina već analiziranih uzroka, na temelju koje bismo dobili predstavu i o daljem tendencijskom kretanju, već više kao subjektivno viđenje naše stvarnosti koje se više oslanja na naša progresivna opredeljenja za koja se tek moramo izboriti. U to nas još više uverava i sama dalja namera autora ove knjige da, nakon ovoga dela, napiše kritiku političke ekonomije socijalizma, što je, opet, u suprotnosti sa Marksovim stavovima. Nama se čini ispravnijim Marksov dijalektički pristup ovom pitanju, pri čemu je, u marksističkoj kritičkoj analizi postojećih shvatanja, Marks u stvaralačkoj negaciji došao do svoje teorije radne vrednosti i, iz nje izvedene, teorije viška vrednosti.

Vladimir Pavićević

Digitized by Google

Dr Milutin Ćirović: Novac i stabilizacija

(„Savremena administracija", Beograd, 1982)

Problemi funkcionisanja jugoslovenske privrede poslednjih godina nametnuli su potrebu preduzimanja sveobuhvatne akcije u cilju stabilizovanja ekonomskih tokova. Naučna istraživanja, svakako, daju svoj doprinos adekvatnom sagledavanju problemâ, kao i definisanju preporuka za njihovo rešavanje.

Knjiga profesora Ćirovića pojavljuje se u pravom trenutku, kada se u jugoslovenskoj teoriji osetila potreba za jednim takvim radom. Nju čine brojne studije, članci i drugi prilozi, koji sa različitih aspekata tretiraju osnovne probleme stabilizacije i efikasnog funkcionisanja samoupravnog ekonomskog sistema.

Rad je sadržajno izuzetno bogat; sastavljen je od 12 glava, pa ćemo pokušati da izložimo njegovu strukturu prema rasporedu koji je usvojen u knjizi.

Prva glava je posvećena analizi tipova inflatornih poremećaja: inflacije tražnje, inflacije troškova i strukturne inflacije. Veoma suptilnim istraživanjem dolazi se do zaključka da je monetarna politika u našim uslovima osnovni instrument stabilizacione politike. U radu se ukazuje i na značaj vođenja adekvatne fiskalne politike, kao i politike ličnih dohodaka, pri čemu se iskristalisao koncept o simultanom delovanju navedene tri politike, kao najefikasnijoj kombinaciji za stabilizovanje ekonomskog sistema.

Pitanja neusklađenih privrednih kretanja u svetu i Jugoslaviji posle prvog naftnog udara, u veoma komprimovanoj kvalitativnoj analizi, obrađuju se u drugoj glavi rada. Ovde se prof. Ćirović zalaže za aktivnu ulogu monetarne politike u dinamičkom procesu obaranja stope inflacije, uz ukazivanje na potrebu aktiviranja politike ograničavanja ekspanzije tražnje za bankarskim kreditima, čime bi se uticalo na porast efikasnosti privređivanja i na racionalnije plasiranje raspoložive akumulacije.

Uloga monetarne politike u smirivanju inflatornih trendova kroz mehanizam akumulacija — investicije, kao i odnos monetarne politike i međukreditiranja, predmet su istraživanja u narednoj glavi rada. Naglašena je potreba jačanja planske komponente u monetarnoj politici i njenom povezivanju sa odgovarajućim finansijskim planiranjem u okviru privrede.

Posebnu težinu u radu ima studija strategije monetarnog rasta, u kojoj je razvijena nova koncepcija monetarne politike. Naime, za razliku od shvatanja o delovanju monetarne politike u kraćim vremenskim horizontima, Ćirović je u ovom radu formulisao novu koncepciju monetarne politike koja znači simultano delovanje kratkoročne i strateške politike rasta monetarnih agregata. Ova teza je originalna i u svetskoj monetarnoj literaturi, pa je utoliko veći značaj i domašaj ove studije. Uz isticanje ograničenja kratkoročne monetarne politike, autor lansira tezu o potrebi izbora adekvatne strateške stope monetarnog rasta u Jugoslaviji, pri čemu bi se godišnje stope rasta monetarnih agregata kretale, neznatno oscilirajući, oko trendne stope. Gradeći svoju koncepciju na veoma razvijenoj teorijskoj osnovi, autor je izvršio i poređenje prosečnih stopa monetarnog i realnog rasta za period 1964—1974. godine u Jugoslaviji, u odnosu na deset zemalja OECD, pri čemu su dobijeni rezultati poslužili kao osnova za formulisanje dugoročne projekcije monetarnog rasta. Posebna pažnja u radu se posvećuje istraživanju obima oscilacija monetarnog rasta u pojedinim godinama, uz korišćenje statističke aparature, preko koje se kvantifikuju navedena odstupanja, uz poređenje sa korespondentnim agregatima u deset zemalja OECD. U okviru navedenih istraživanja autor je predložio tranzitivan period od tri godine, u kojem bi se postepeno prelazilo na novu mo-

Digitized by Google

netarnu strategiju, jačanjem akumulativnosti privrede i porastom efikasnosti privređivanja.

Veoma široka i briljantna analiza ekonomskih i monetarnih kretanja na svetskoj sceni posle prvog naftnog udara prezentirana je u petoj glavi rada. Izrazito pregledno su analizirani generatorski mehanizmi oživljavanja privredne aktivnosti u zapadnoevropskim zemljama, a detaljno je istražena i uloga fiskalnih stimulacija u oživljavanju privredne aktivnosti u tim zemljama. Izuzetan značaj ima i koncepcija godišnjeg targetiranja monetarne politike u razvijenim kapitalističkim zemljama, nastala u uslovima jačanja inflatornih trendova i prelaska sa sistema fiksnih na fleksibilne devizne kurseve, koja je veoma sadržajno prezentirana u ovom delu rada. Sveobuhvatna razmatranja ovih, inače, veoma složenih problema autor je dopunio analizom platnobilansnog kompleksa razvijenih i zemalja u razvoju, posle izbijanja energetske krize u svetu, zadržavajući se na sagledavanju perspektive za zemlje u razvoju.

Šesta glava rada je posvećena razmatranju akumulativnog potencijala jugoslovenske privrede. U studiji je razvijena izvanredna empirijska analiza performansi domaće privrede na planu formiranja akumulativnog potencijala. Istražujući efikasnost privređivanja domaće privrede, prof. Ćirović dolazi do zaključka da je u periodu 1976—1978. došlo do naglog pogoršanja efikasnosti privređivanja, čije uzroke autor empirijski i kvalitativno prezentira na stranicama studije. Prilikom razmatranja jačanja akumulativnog potencijala jugoslovenske privrede prof. Ćirović razvija fleksibilnu metodologiju društvenog programiranja akumulacije na nivou radnih kolektiva. Veoma kompleksan problem efekata inflacije na akumulativni potencijal privrede autor detaljno istražuje razmatrajući i probleme politike amortizacije u inflatornim uslovima. Čini nam se da je besprekorno razvijen teorijski koncept društvenog programiranja akumulacije i da je to briljantan doprinos jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji.

U narednoj glavi studije autor je u teorijskoj analizi monetarističke i kejnzijanske ekonomske strategije, razvijanoj kritički, ponudio i elemente nove ekonomske strategije, koja bi istovremeno delovala na potiskivanje i recesionih i inflacionih snaga. Delovanje nove strategije autor vidi u povezivanju tri agregata ekonomske politike: monetarne politike, politike raspodele dohotka i politike strukturnog razvoja.

Problemi platnog bilansa Jugoslavije u 70-tim godinama razrađeni su u osmoj glavi. Istraživanje je pokazalo da je na duži rok glavni uzrok deficita platnog bilansa u nepovoljnom kretanju izvoza. Predložene su i mere za poboljšanje platnog bilansa, u smislu eliminisanja deficita, a razmotrene su i mogućnosti primene monetarističkih i strukturalističkih metoda u stabilizaciji jugoslovenskog platnog bilansa.

Potreba konzistentnog delovanja ekonomske strategije sa monetarnom strategijom, uz bogatu teorijsku fundiranost, sveobuhvatno je istražena u devetoj glavi rada. Brža ekspanzija izvoza i jačanje kvalitativnih kriterijuma privređivanja u radu se posmatraju kao neophodni elementi buduće strategije razvoja.

Za putevima istovremenog jačanja samoupravljanja i veće stabilnosti u privrednim kretanjima traga se u devetoj glavi rada. U studiji se ukazuje na potrebu većeg korišćenja ekonomskih zakonitosti u domaćem privrednom sistemu, ali i na neophodnost upotrebe adekvatnih upravljačkih parametara. Programi koje je prof. Ćirović predložio u ovom delu rada imali su najneposredniji uticaj na iniciranje razmišljanja o potrebi donošenja dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.

Poslednje dve glave rada predstavljaju dve verzije antiinflacionog programa, koji je sačinio prof. Ćirović. U programu, koji je sveobuhvatan po svom istraživačkom dometu, zauzet je stav

Digitized by Google

da je autarkični razvoj naše privrede podsticao rast investicija, potrošnje i monetarnih agregata. Na bazi istraženih uzroka inflacije, kao i predloženih kriterijuma i ciljeva ekonomske politike, u programu se postavlja zadatak da se stopa inflacije, koja je krajem 1981. godine iznosila oko 40%, svede krajem 1985. na oko 10%. Mogućnosti za realizovanje antiinflacionog programa, po autorovim rečima, nalaze se u jačanju efikasnosti privređivanja, pri čemu bi snažnije delovanje ekonomskih zakonitosti bilo usmereno u pravcu aktiviranja skrivenih rezervi. U okviru razrade investicione politike autor ukazuje na potrebu umanjivanja udela investicija u društvenom proizvodu, kao i na neophodnost usporavanja rasta potrošnje. Pri sprovođenju politike cena, prema programu, glavni kriterijumi njihovog regulisanja bili bi: (1) svetska cena, (2) pokazatelji efikasnosti privređivanja i (3) pokazatelji namenske raspodele dohotka, pri čemu bi najvažniji kriterijum bio — svetska cena. U pogledu politike kursa dinara jasan je stav da je potrebno neprekidno sprovođenje politike realnog kursa dinara. Znatno je zaoštren i stav prema OUR koje posluju sa gubicima, jer se zahteva jače delovanje ekonomskih zakonitosti. Značajno je napomenuti da se u prelaznom periodu računa sa stopom rasta društvenog proizvoda od oko 2—3% godišnje, da bi posle tog perioda stopa privrednog rasta dostigla oko 5%. Veći izvozni sadržaj jugoslovenske proizvodnje, uz porast efikasnosti privređivanja, i više stope akumulacije OUR treba da predstavljaju materijalne preduslove za uvođenje konvertibilnosti dinara. Navedeni momenti ujedno čine i suštinu antiinflacionog programa. Zamah u realizaciji ovako postavljenog antiinflacionog programa bi doveo do jačanja pozicija udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja.

U smislu opšte ocene knjige prof. Ćirovića može se konstatovati da je u pitanju rad koji je obogatio našu teorijsku misao, a ekonomska i monetarna politika dobile su osnova da zahtevaju suptilnije ponašanje u ovoj oblasti.

Još jedanput dodajemo: u pitanju je knjiga izuzetne vrednosti, koja će dopuniti znanja stručnjakâ koji se bave ekonomskim i monetarnim problemima i ujedno poslužiti kao značajna osnova za dalje jačanje i dogradnju našeg samoupravnog privrednog sistema.

Radovan Kovačević

Digitized by Google

Digitized by Google

Registar za 1982. godinu

	Broj	Strana
ADAMOVIĆ S. Ljubiša:		
Svetska inflacija i tržište sirovina	2	216
ALTVATER Elmar:		
Marksističke teorije krize nasuprot građanskim teorijama privrednih ciklusa	10	1535
ANDONOV Vančo:		
Makedonci u Harvardskoj etničkoj enciklopediji	2	342
ANDREEVSKI Uroš:		
Ekonomska stanarina neophodnost — konverzija kredita imperativ	1	110
ANDRIJAŠEVIĆ Jovan:		
Proces proširene društvene reprodukcije u okviru savremenog ciklusa reprodukcije	6	1019
ATLAGIĆ Marko — ŠARGAČ Damir:		
Funkcioniranje delegatskog sistema u razvoju socijalističkog samoupravljanja	12	2004

Digitized by Google

	Broj	Strana
BABIĆ Stojan:		
Politička ekonomija svetskog tržišta i teorija nejednake razmene	2	187
BAJEC Milan:		
O prirodi naših spoljnotrgovinskih teškoća	4	722
Zaposlenost i stvaralaštvo	11	1767
BAJT Aleksander:		
Da li je Marks zaista pogrešio?	4	715
BAKIĆ Žarko:		
Trinaesta konferencija SK Kosova	5	817
BEGIĆ I. Kasim:		
Podjela nadležnosti i koordinacija u sistemu i politici društvenog finansiranja	7—8	1267
BERDEN Andrej:		
Prilog teoriji samoupravnih sporazuma	7—8	1252
BLAGOJEVIĆ M. Slobodan:		
Socijalistička država ili država u socijalizmu	1	41
Samoupravljanje i pravo	10	1608
BLAGOJEVIĆ Vaso:		
Stabilizacija u stambenoj oblasti	11	1810
BOŽINOVIĆ Svetlana:		
Ekonomska stagnacija i socijalna politika	7—8	1286
CEROVIĆ Gavro:		
Kriza i strukturne promjene u razvijenim zemljama	2	231
Strategija razvijenih zemalja i zemlje u razvoju	11	1742
CVJETIĆANIN Vlado — PULJIZ Vlado:		
Seljaci-radnici u poljoprivredi	10	1624
DEBENJAK Božidar:		
Prevazilaženje marksizma Druge i Treće internacionale i konstituisanje savremenog marksizma	10	1568

Digitized by Google

	Broj	Strana
DINKIĆ Dušan:		
Principi stimulativnog sistema sticanja i raspodele sredstava za lične dohotke	2	240
Strategija izvoza u funkciji razvoja	12	1961
DRAGIĆEVIĆ Adolf:		
Marxovo shvaćanje oslobođenja rada	9	1371
DUŠI Albert:		
Sedma konferencija organizacije SKJ u JNA	5	833
ĐORĐEVIĆ Živorad:		
Deveti kongres SK Srbije	5	809
ĐURANOVIĆ Veselin:		
O nekim osnovnim obilježjima sadašnjeg ekonomskog trenutka	4	668
ĐURIĆ-BIJELIĆ Dragana:		
Ka realnom i jedinstvenom kursu dinara	6	1000
ĐUROVSKI Lazar:		
Aspekti teritorijalne organizacije opština i komunalnog sistema	3	498
FIRA Aleksandar:		
Socijalističko samoupravljanje i institucionalizacija	12	1881
FRANIĆ M. Severin:		
Film i društvena kritika	2	326
Toliko filmova, a dokumentarac u bubnju	2	1101
„Kratak predah" ili vreme posustajanja	7—8	1325
GROBOVŠEK Bojan:		
„Treći put" nije model, već metod	9	1497
HADŽI VASILEV Kiro:		
Nacionalizam	5	559

Digitized by Google

	Broj	Strana
HAZER Susuri:		
Problemi nezaposlenosti u SAP Kosovo	12	2017
HRISTOV Aleksandar:		
Savremena bugarska istoriografija u odnosu na makedonsku naciju	1	90
JAKŠIĆ Miomir:		
Teorija načinâ proizvodnje i putevi društveno-ekonomskog razvoja	11	1727
Kritika teorije „zavisnosti" i „svetskog kapitalističkog sistema"	12	1928
JOKSIMOVIĆ Ljubinka:		
Međuzavisnosti strukturnih promena i društveno-ekonomskog razvoja	6	987
JOVANOVIĆ B. Pavle:		
Politički sistem „realnog socijalizma" i politička prava i slobode	7—8	1172
Država i reprodukcija	9	1389
Prilog problemu legitimisanja vlasti u savremenim političkim sistemima	11	1709
JOVANOVIĆ Radiša:		
Administrativna cirkulacija društvenog kapitala i ekonomski odnosi u privredi	11	1795
KOMATINA Milija:		
O shvatanju suštine i ostvarivanju demokratskog centralizma u SKJ	4	602
KONGRESI I KONFERENCIJE SAVEZA KOMUNISTA	5	761
KOVAČ Bogomir:		
Marxov „Kapital" i savremena istorija kapitala	12	1913
KRIJAN Pero:		
Državna uprava i potrebe društvenog razvoja	7—8	1306
KRSTIĆ Branislav:		
Ekspanzija najvećih gradova — zaoštravanje protivrječnosti u društvu i prostoru	2	272
KUNEJ Marjan:		
Deveti kongres SK Slovenije	5	798

Digitized by Google

	Broj	Strana
KUNOVSKI Blagoja:		
Treći filmski svijet	3	512
LEFEBVRE Henri:		
Stanje marksizma u Francuskoj	10	1543
MAKSIMOVIĆ Janko:		
Osnovni elementi metodologije strategije tehnološkog razvoja	9	1463
MALI Milan:		
Savez komunista i odbrana i zaštita revolucije i ustavnog poretka	6	1079
MARINKOVIĆ Darko:		
Posebni oblici spontanog izražavanja interesa radničke klase	2	310
Još jednom o radničkoj većini	11	1839
MARKOVIĆ Brana:		
Socijaldemokrati i socijalisti i perspektive društvenog preobražaja	7—8	1153
MARKOVIĆ Milenko:		
Neka teorijska i idejno-politička pitanja demokratskog centralizma u SKJ	4	561
MARKSISTIČKA MISAO DANAS: SITUACIJE, KONTROVERZE, PERSPEKTIVE (Međunarodna tribina „Socijalizam u svetu")	10	1535
MATVEJEVIĆ Predrag:		
O jugoslavenstvu danas	9	1440
MIĆUNOVIĆ Vukašin:		
Društvo je slobodno koliko i saobraćanje među njegovim članovima	5	885
MILANOVIĆ Vladimir:		
Sociološke beleške o mogućim uzrocima „neželjenih" ponašanja	6	1048
MILIĆEVIĆ Dragiša:		
Dohodak kao pokazatelj ekonomskog položaja	3	477

Digitized by Google

	Broj	Strana
MILOJEVIĆ Aleksa:		
Ekonomsko značenje migracije i problem povratka	1	150
MUHIĆ Ferid:		
Dijalektika društvene kritike i društvene politke	6	1034
MUHIĆ Fuad:		
Demokratski centralizam u teoriji i praksi SKJ	4	586
NIKOLIĆ Ž. Tomislav:		
Odnos svesnog i spontanog u uslovima socijalističkog samoupravljanja	7—8	1223
NIKOLIŠ Dušan:		
Trilateralizam kao globalna međunarodna koncepcija SAD sedamdesetih godina	11	1754
Politika SAD prema nesvrstanim zemljama krajem sedamdesetih godina	12	1986
NONEVSKI Boris:		
Osmi kongres SK Makedonije	5	790
Na talasu osrednjosti	9	1511
Smotra ekstremnih ostvarenja	11	1850
NOVOSEL Matija:		
Osmi kongres SK Crne Gore	5	773
OBRADOVIĆ Mladen:		
Koncept međuzavisnosti u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima	10	1632
OREB Milivoj:		
Rat u socijalizmu i birokratija	1	3
PANDEVSKI Manol:		
Ogledalo razvitka makedonskog naroda tokom istorije	10	1679

Digitized by Google

	Broj	Strana
PAVČNIK Marijan: Izvršna funkcija i uredba kao podzakonski akt	9	1447
PEJNOVIĆ Nikola — ŠOTRA Žarko: Vojni faktor u međunarodnim odnosima	10	1582
PETKOVIĆ Ranko: Politika i pokret nesvrstanosti u osamdesetim godinama	3	427
PETKOVSKI Boro: Ljudska dimenzija naše komune	6	1064
PETKOVSKI Georgija: Upravljanje složenim sistemima	10	1670
PETRANOVIĆ Branko: Narodnooslobodilački rat i revolucija u Jugoslaviji (1941—1945)	6	1091
PETRAS James: Marksizam i svetsko-istorijske transformacije	10	1550
PETRUŠEVA Ilindenka: U fokusu — košmari savremenog sveta	3	530
PIREC Dušan: O svetu današnjice i zahtevima vremena u kome živimo	6	947
POP Zdenko: Sedamnaesta konferencija SK Vojvodine	5	825
RADENKOVIĆ Dragomir: Putevi radničkog pokreta u Španiji	3	441
RADEVIĆ M. Milorad: Za integrativnu ulogu sindikata	5	905
RAIČEVIĆ Jovan: Savez komunista Jugoslavije i demokratski centralizam	4	645
Stvaralačka kritika i praksa socijalističkog samoupravljanja (Povodom Dvanaestog kongresa SKJ)	7—8	1131
RAKOČEVIĆ Živojin: Ekonomska i tehnološka određenja socijalizma	1	17

Digitized by Google

	Broj	Strana
REDŽIĆ Enver:		
Moć birokratije i nemoć kritike birokratizma	3	395
RIBAR Branislav:		
Osmi kongres SK Bosne i Hercegovine	5	763
RISTIĆ Žarko:		
Ekonomija finansiranja nauke i naučnoistraživačkog rada	7—8	1204
RUS Vojan:		
Komunisti, moral i samoupravljanje	2	257
SAVIĆ Nebojša:		
O otvorenim pitanjima sistema upravljanja akumulacijom u jugoslovenskom društvu	3	462
SINADINOVSKI Branislav:		
Struktura i uloga političkih partija i organizacija u savremenom Libanu	9	1483
STANIĆ Gojko:		
Odnos načela demokratskog centralizma, znanja i vodeće, odnosno rukovodeće uloge SKJ	4	620
STANOVČIĆ Vojislav:		
Titova koncepcija položaja čoveka u socijalizmu	5	839
ŠTRKALJ Viktor:		
Deveti kongres SK Hrvatske	5	782
TABOROŠI Svetislav:		
Društvena svojina i samoupravno sporazumevanje	9	1412
TEMKOV Kiril:		
Pristup moralnoj problematici danas u svetlosti Engelsovih etičkih pogleda	1	62
TEŠIĆ Dušan:		
Lice i naličje energetskog bilansa Jugoslavije	5	517

Digitized by Google

	Broj	Strana
VACIĆ M. Aleksandar:		
Otvorena pitanja političke ekonomije socijalizma	10	1649
VAHČIČ Aleš:		
Indeksiranje u Jugoslaviji	11	1833
VASOVIĆ Vučina:		
Enigmatski sindrom »bankrotstva« buržoaskog »državnog čudovišta«	3	408
O nekim smetnjama efikasnom i samostalnom delovanju sindikata	7—8	1195
VESELINOV Dragan:		
Seljaci i udruživanje rada i sredstava	1	74
VIDOJEVIĆ Zoran:		
Klasna struktura, klasne borbe i Savez komunista	6	969
VOJNIĆ Dragomir:		
Razmišljanja o pristupu dugoročnom programu ekonomske stabilizacije	3	371
VREBALOV Stevan — LEKOVIĆ Zdravko:		
Društveni sistem informisanja	7—8	1314
VUJAČIĆ Ivan:		
Teorija etapa rasta: paradigma ili tautologija?	12	1944
VUJAČIĆ Milivoje:		
O neracionalnom rasporedu stručnih kadrova i korišćenju njihovog znanja	1	133
VUKADINOVIĆ Radovan:		
Kriza détentea	4	697
ZGODIĆ Esad:		
Svjetski saobraćaj i nacionalni identitet	2	298

PRIKAZI KNJIGA I ČASOPISA

BEKAN Divna:		
Dr Živko Marković: Marksizam i samoupravljanje	10	1689

Digitized by Google

	Broj	Strana
BOŠKOVIĆ Petar:		
Shirley Williams: Politics is for People	2	366
BOŠNJAK Branko:		
Jadranka Goja: Obrazovanje i religijska svijest	2	549
Dragoljub Arnautović: Faktori kohezije brodskih kolektiva JRM	9	1527
Prof. dr sci med. Gojko Kapor: Ratna psihijatrija	10	1700
BUTORAC Franjo:		
Ranko Petković: Nesvrstanost — nezavisan, vanblokovski i globalni faktor u međunarodnim odnosima	7—8	1346
DAŠIĆ Miomir:		
Milija Stanišić: Tokovi revolucije u Crnoj Gori	2	355
Miloš Vuksanović: Prva proleterska brigada	7—8	1351
DINIĆ Jordan:		
Dr Gavro Altman: Osobenosti vijetnamske revolucije	2	360
ĐORĐEVIĆ Ljiljana:		
Goko Tozi: Samoupravuvanjeto i politikata	10	1691
ĐURĐEVIĆ Obrad:		
Dr Lucija Spirović-Jovanović: Pojam i pravna priroda samoupravnih sporazuma	6	1122
ĐURIĆ Rajko:		
Henri Lefebvre: Misao postala svijetom	3	555
INIĆ Slobodan:		
Mijalko Todorović: Ka zajednici slobodnih proizvođača	4	745

Digitized by Google

	Broj	Strana
IVANOVIĆ Stanoje:		
Dr Stevan Bezdanov: Vaspitanje i obrazovanje u misli i delu Edvarda Kardelja	2	350
JAKŠIĆ Miomir:		
Džoan Robinson: Ekonomska filozofija	1	180
Maurice Godelier: Marksizam i antropologija	4	752
JAKŠIĆ Slobodan:		
Dr Nevenka Petrić: Čovekove slobode, rađanje, samoupravljanje	3	543
JOVANOVSKI Jordan:		
Dr Branislav Sinadinoski: Libanskite krstopati nekogaš i denes	11	1869
JOVIČIĆIĆ Ljiljana:		
Živko Marković: Osobni dohodak	9	1524
KARAHASAN Mustafa:		
Makedonija vo Istočna kriza 1875—1881	11	1873
KOLOSKI Strezo:		
Dr Marijana Pajvančić: Kolektivni šef države	11	1863
KOVAČEVIĆ Radovan:		
Dr Dragutin Marsenić: Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije	10	1694
Dr Milutin Ćirović: Novac i stabilizacija	12	2035
MACIĆ Bećir:		
»Marksizam u svetu«, br. 1/1981.	3	551
Dr Branko Pribićević: Socijalizam svetski proces	9	1517
MATIĆ Milan:		
Prof. dr Jovan Đorđević: Socijalizam i sloboda	12	2027

Digitized by Google

	Broj	Strana
MILANOVIĆ Milan:		
Grupa autora: Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji	6	1119
MILANOVIĆ Vladimir:		
Prof. dr Jovan Đorđević: Eseji o politici i kulturi	4	749
Mr Milovan Buzadžić: Delegatski princip u Marksa	11	1860
MILENKOVIĆ Milica:		
Dr Miroslav Nikolić: Komunistička partija Jugoslavije od Obznane do osnivanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije	4	743
MILOJEVIĆ Aleksa:		
Dr Dušan Čalić: Izgradnja socijalizma i odnos ekonomike i politike	6	1116
NAGRADIĆ Slobodan:		
Petar B. Mandić: Demokratski centralizam i akciono organizovanje komunista u udruženom radu	5	933
PAVIĆEVIĆ Vladimir:		
Miladin Korać: Socijalistički samoupravni način proizvodnje, knj. III	12	2030
PEIĆ Branko:		
Max Horkheimer: Kritička teorija, I — II	10	1704
Rudolf Bahro: Alternativa	11	1871
PEŠAKOVIĆ Milentije:		
Grupa autora: Zaposlenost u Beogradu	1	176
Grupa autora: Poreska trilogija	7—8	1361
PEŠIĆ Savo:		
Nesvrstanost u suvremenom svijetu — Zbornik priloga i dokumenata	1	167

Digitized by Google

	Broj	Strana
PETKOVSKI Boro:		
Dr Jovan Stojanovski: Suštinata i karakterot na produkcionite odnosi vo sistemot na socijalističkoto samoupravuvanje	7—8	1344
PETROVIĆ Daja:		
Dr Lazar Đurovski: Opština i komunalni sistem Jugoslavije 1941—1978 — Bibliografija	1	172
PIREC Dušan:		
Milan Vojnović: Svetska dominacija krupnog kapitala	9	1521
POPLAZAROV Risto:		
Grupa avtori: Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnost i za nacionalna država	3	537
PUALIĆ Sofija:		
Teodor Rozak: Kontrakultura	4	755
SAVIĆ D. Momčilo:		
Mustafa Karahasan: Tito ve ideolojisi (Tito i njegova ideologija)	5	929
SEKULOVIĆ Aleksandar:		
I nodi dell'autogestione	2	362
STAJIĆ Dubravka:		
Francesco Valentini: Moderna politička misao	7—8	1365
Branko Caratan: Teorije revolucije i socijalizam	10	1698
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Đerđ Lukač: Prilog ontologiji društvenog bitka: rad	2	353
ŠPOLJARIĆ Vesna:		
Živana Olbina: Investicione odluke u samoupravnoj privredi	3	541

Digitized by Google

	Broj	Strana
TRIFUNOVIĆ Savo:		
Prof. dr Danilo Ž. Marković: Sociologija zaštite na radu	5	936
TRIVIĆ Branka:		
Rasl Džekobi: Društveni zaborav (Kritika savremene psihologije od Adlera do Lenga)	5	939
VILIĆ D. — ILIĆ R.:		
Prof. dr Dragomir Drašković: Osnovi metodologije istraživanja bezbednosnih pojava	7—8	1357
VUJAČIĆ Ivan:		
Andre Gunder Frank: Crisis in the Third World (Kriza u trećem svetu)	6	1124
ŽIVANOVIĆ Miodrag:		
Krstan Malešević: Izvor sporova o diktaturi proletarijata	7—8	1354
ŽIVOTIĆ Radomir:		
Dr Zdravko Leković: Štampa i revolucija	11	1866

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

127

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7428

Digitized by Google